



T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**ZAZACANIN FONETİK AÇIDAN İNCELENMESİ; KUZEY,
GÜNEY VE MERKEZ ZAZACASININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Ahmet KIRKAN
15940303

Danışman
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**ZAZACANIN FONETİK AÇIDAN İNCELENMESİ; KUZEY,
GÜNEY VE MERKEZ ZAZACASININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Ahmet KIRKAN
15940303

Danışman
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Zazacanın Fonetik Açıdan İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

30/04/2019

Ahmet KIRKAN

T.C.
DİCLE UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DIYARBAKIR

Ahmet Kırcan tarafından yapılan “Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ

Üye : Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Üye : Dr. Öğrt. Üyesi Nurettin BELTEKİN

Üye : Dr. Öğrt. Üyesi İlyas AKMAN

Üye : Dr. Öğrt. Üyesi Abdussamet KAYA

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 30/04/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

16/05/2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Kürtçede dilbilim çalışmaları erken bir dönemde başlamış olsa da; Zazaca (Kirmancki, Dimilkî, Kirdki), yazılı edebiyatta ilk ürünlerini ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında vermeye başlamıştır. Zazacada; P. I. Lerch'in, 1853-1856 yılları arasında devam eden *Kırım Harbi* sırasında Rus Ordusu'na esir düşmüş, Osmanlı Ordusu'ndaki Zaza askerlerden derlediği ve 1857 yılında yayımladığı tekstler dışında, ilk yazılı eser 1899 yılında Mela Ehmedê Xasî tarafından yazılmıştır. Osman Esat Efendi, mevlidini 1903 yılında yazmış ama mevlit ancak 1933 yılında Şam'da basılmıştır. 1947-1948 yılları arasında Şêx Muhemmedê Şêx Ensarî, *Me'lumatê Dînîye* adıyla bir fıkıh kitabı ve *Raro Raşt* adıyla bir akide kitabı yazmıştır. 1960'lı yıllarda Şêx Selahadîn *Beyatname* adlı kitapçığı/broşürü yazmıştır. Zazaca yazım, uzunca bir süre, klasik edebiyat alanında devam etmiştir. Zazaca, modern yazım ilk örneklerini 1960 yıllarda yayımlanmış bir dergide verse de, asıl olarak 1979 yılında çıkan *Tîrêj* dergisi, Zazaca modern edebiyatın öncüsü olarak kabul edilebilir. *Hêvî*, *Armanc*, *Çîra*, *Nûbihar*, *Ware*, *Piya*, *Miraz*, *War*, *Bîr*, *Nûbihar* gibi dergilerde kendine yer bulan Zazaca, 1996 yılından sonra *Vate* dergisi ve Grûba Xebate ya Vateyî (Vate Çalışma Grubu) ile daha aktif, üretken ve sistematik bir şekilde çalışmalara konu olmuştur. Ayrıca üniversitelerde açılan Kürtçe-Zazaca bölümleri de Zazaca üzerine olumlu bir etki yapmıştır.

Bu çalışma, bahsedilen sürecin meyvelerinden biridir. Şimdiye kadar Zazaca üzerine yapılmış olan akademik yayınlar istenilen seviyede değildir. Yapılan çalışmalar, genelde gönüllülük esasına göre yapılmışlardır. Gramer ve sözlük disiplinleri dışında, dilbilim alanında yazılmış eserler çok azdır. Dilbilimin alt dalı olan fonoloji üzerine yapılmış olan bu çalışma, karşılaştırmalı bir dilbilim çalışmasıdır. Bu çalışmada, Zazaca fonolojik olarak incelenmiş; Dêrsim (Tunceli), Sêwregi (Siverek) ve Çewlîg (Bingöl) ağızları birbiriyle karşılaştırılmıştır. Zazaca konuşulan bölgelerden örneklem olarak seçilen üç ağız; sesler, seslerin özellikleri,

vokal ve konsonant sesler, ses olayları ve ses olaylarına folklorik metinlerden örnekler, aynı sözcüğün sesletimi gibi özellikler yönünden karşılaştırılmıştır.

Bu çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; dil, dilin özellikleri, yapılmış olan dilbilim çalışmaları, Sorancada ve Kurmanccada yapılmış olan dilbilim çalışmaları verilmiştir. Zazacada yapılmış olan dilbilim çalışmaları, elde edildiği kadarıyla, kısaca değerlendirilmiştir. Daha sonra dil aileleri, Hint-Avrupa dil ailesi, İranî diller ve Kürtçe izah edilmiştir. Zazacanın; İranî diller içerisindeki yeri, Kürtçenin diğer lehçeleriyle olan ilişkisi, Zazacanın konuşulduğu alanlardan ve bu alanların sınırlarından bahsedilmiştir.

İkinci bölümde; fonoloji, fonolojinin alt dalları, bu alt dalların çalışma alanları, ses birimleri, segmental ve suprasegmental düzeydeki yapılar açıklanmıştır. Segmental veya parçasal fonemlerle, suprasegmental yani parçalarüstü yapılar bu bölümde örnekler verilerek açıklanmıştır. Sesbirimleri, tümevarımsal bir yöntemle incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde, fonolojinin yasa ve ilkeleri, fonolojiye yeni katılmış olan alanlar; fonolojinin, dilbilimin diğer alt dallarıyla olan ilişkisi izah edilmiştir.

Üçüncü bölümde; alfabe, alfabenin tarihçesi, Kürtlerin kullandıkları alfabeler, Zazaca yazımda kullanılan alfabeler ve bunların karşılaştırılması, alfabelerdeki sorunlar ve bazı özel harfler, International Phonetic Alphabet (IPA) ve Zazacada kullanılan alfabelerin IPA ile karşılaştırılmasına yer verilmiştir. Daha sonra harfler, vokal sesler ve konsonant sesler olmak üzere iki başlık altında izah edilmiştir. Hem Kürtçede hem de Türkçede harflerin adlandırılmasında çeşitli ifadeler vardır. Zazacada harfler *vengin* ve *bêveng* olarak adlandırılmış olsa da, çalışmada ilgili adlandırmada vokal ve konsonant terimleri tercih edilmiştir. Yine bu bölümde harfler, boğumlanma şekilleri ve boğumlanma yerlerine göre sınıflandırılmış; ses değişimleri ve ses değişimlerinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ses değişimi olayları; seslerin yer değişimi, seslerin değişimi veya dönüşümü ve seslerin eksilmesi-türemesi başlıkları altında açıklanmış, meydana gelen ses değişimi olaylarına -bölgelerdeki farklılıklara işaret edilmeden- örnekler verilmiştir.

Dördüncü bölümde; Zazacada var olan sesler, vokaller ve konsonantların özellikleri verilmiştir. Daha önceki bölümde, boğumlanma şekli ve boğumlanma

yerine göre sınıflandırılan sesler, bu bölümde vokal ve konsonantlar şeklinde ayrılmış ve Zazacada bulunan seslerin özellikleri açıklanmıştır. Vokal seslerin özellikleri, bölgelere göre söyleyiş farklılıkları, oluşturulan bölgesel korpustaki ve genel korpustaki frekans değerleri, vokal seslerin akustik görünümelerini gösteren grafiklerden ses dalgası grafiği ve spektogram grafiğine yer verilmiştir. Aynı şekilde bu bölümde, Zazacada bulunan konsonant sesler; boğumlanma şekilleri ve yerleri, bu seslerin özellikleri, bölgelere göre söyleyiş farklılıkları, oluşturulan bölgesel korpustaki ve genel korpustaki frekans değerleri, oluşturulan bölgesel korpustaki ve genel korpustaki yüzdelik değerleri verilmiştir. Bu bölümde, çalışma konusu olan ağızlardaki en fazla tekrarlanan ses, en az tekrarlanan ses, genel ses dağılımı gibi özellikler, grafikler üzerinde gösterilmiştir. Ayrıca Zazacada var olan ama alfabede gösterilmeyen sesler analiz edilmiştir.

Beşinci ve son bölümde; Zazacada meydana gelen ses olayları üç başlık altında izah edilmiştir. Seslerin yer değiştirmesi başlığı altında, meydana gelen ses olayları örneklerle anlatılmıştır. Ses değişimi veya dönüşümünde, seslerin birbirine dönüşmesinin sebebi belirtilerek, her sesin dönüştüğü vokal veya konsonant verilmiş ve örneklem bölgelerden verilen örneklerle konu açıklanmıştır. Seslerin türemesi-eksilmesi kısmında, meydana gelen ses olayları izah edilmiş; her ses olayı için, çalışma konusu olan ağızlar için tespit edilen folklorik metinlerden örnekler verilmiştir. Zazacadaki ses olaylarının bazıları düzenli ses olayıdır, bazı ses olayları ise düzensiz veya sebepsiz bir şekilde meydana gelir. Bu bölümde hem düzenli hem de düzensiz ses olayları konu edilmiştir. Bu bölümde, Zazacada meydana gelen düzenli ve düzensiz ses olayları analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonuç kısmında elde edilen verilerden çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir. Sonuç kısmından sonra kaynakça kısmı yer almaktadır. Bu kısımda, alıntı yapılmış ve faydalanılmış, çeşitli dillerden oluşan kaynaklar sıralanmıştır. Bu çalışmanın içerisinde yer verilmeyen ama çalışmanın bir parçası olan kısımlar ise, ekler kısmında yer almıştır. Ekler kısmında, iki adet bölüme yer verilmiştir. Eklerden birincisi, Zazacadaki bazı sözcüklerin akustik görünümelerini gösteren grafiklerdir. İlgili ekin olduğu kısımda bu konuyla ilgili bilgi verilmiştir. Bu grafiklerden, vokal seslerle ilgili olanları, dördüncü bölümde, vokal sesler izah

edilirken verilmiştir. Ek kısmında verilen grafiklerse, Zazacadaki konsonant seslerin geçtiği sözcüklere ait olan görünümlerdir. Alfabetik sıraya göre dizilmiş olan sözcükler ve bu seslere ait grafikler sıralanmış; her bir sözcük için dört adet grafiğe yer verilmiştir. Eklerden ikincisi, tespit edilen bazı sözcüklerin, Zazaca konuşulan bölgelerdeki sesletimlerinin harita üzerinde gösterilmesidir. Her bir sözcük, haritada ait olduğu bölgede gösterilmiştir. Atlasta sadece çalışma konusu olan bölgelerden değil, Zazaca konuşulan diğer bölgelerden de örnekler verilmiştir.

Bu çalışma, interdisipliner bir çalışma olduğu için, metnin oluşması sürecinde, farklı alanlarda yetkin birçok kişinin önerilerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın bütün aşamalarında gerek önerileri ve gerekse tashih ve değerlendirmeleri ile katkı sağlayan ve yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Hayreddin Kızıl'a teşekkür ederiz. Çalışmanın ilerlemesi ve tamamlanmasında sunduğu öneriler ve çözüm yolları, açımızdan ufuk açıcıydı. Ayrıca konu belirleme safhasından, çalışmanın son şeklini almasına kadarki süreçte, tenkit ve önerileriyle yol gösteren, çalışmayı baştan sona okuyarak düzeltilerde bulunan Dr. Mehmet Tayfun'a teşekkür ederiz.

Çalışmanın şekillenmesi aşamasında, çalışma konusuyla ilgili kaynaklara ulaşmamızda, ağızlara göre sözcüklerin tespit edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Nurettin Beltekin ve Vate Yayınevi'nin editörü Deniz Gunduz teşekkürü hak etmektedirler. Ek kısmında sunulan fonoloji atlasının hazırlama aşamasında yardımlarını esirgemeyen Av. Bilal Zilan, Araş. Gör. Mehmet Ali Demirdağ, Murat Arslaner, Cumali Çiftel, Serdar Öztürk, Şaban Şenates, Recep Yiğitbay, Kafur Seçilmek ve Medeni Avcı'ya teşekkür ederiz.

Gramer konusunda yardımlarını esirgemeyen, Kürtçe dilbilim çalışmaları üzerine yazdığı makalesini yayımdan önce istifademize sunan Öğr. Gör. Ayhan Yıldız; önerileri ve yardımlarıyla Mardin Artuklu Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı Doç. Dr. Hayrullah Acar ve Öğretim Üyesi Prof. Dr. Abdurrahman Adak ve çalışmayı okuyarak önerilerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi İlyas Akman; çalışmayı okuyarak önerilerde ve düzeltilerde bulunan Dicle Üniversitesi öğretim üyeleri Prof. Dr. Hasan Tanrıverdi ve Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet Kaya; yardımlarını esirgemeyen Araş. Gör. Yakup Aykaç, Arş. Gör. Mehmet Şirin Filiz, Murat Aygün, Mesut Arslan, Hewa Salem Khalid; çalışmada akustik fonoloji kısmında, stüdyosunu paylaşan, birçok teknik detayı

izah eden ve ses analiz programıyla katkıda bulunan müzik eğitmeni ve sanatçı Ercan Avcı; İngilizceden çevirilerde yardımını esirgemeyen Öğr. Gör. Resul Geyik; Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü'ne Tezsiz Yüksek Lisans Projesi olarak sunulan Zazaca folklorik metinlerin temin edilmesinde yardımını esirgemeyen Recep Öpengin; çalışmayı baştan sona kadar dinleme zahmetinde bulunan Mustafa Karalök, Mesut Candan, İhsan Kırcan; Sêwregi ağzı için bilgisine başvurduğumuz ve örneklerin sesletiminde yardımda bulunan Çiğdem Kırcan; Hiva ile Yusuf teşekkürü hak etmektedirler.

Ahmet KIRKAN

Diyarbakır, 2019

ÖZET

Zazaca, zengin bir sözlü edebiyata sahip olmakla beraber, yazılı alanda geri kalmıştır. Son yıllarda yapılan çalışmalar, kültür envanterinin yazıya geçirilmesini ve dilin standartlaşmasının önünü açmıştır. Bu çalışmanın amacı, Zazacayı bölgelere göre incelemek; kuzey, merkez ve güney bölgelerinde konuşulan ağızları karşılaştırmaktır. Türkiye'nin doğu ve güneydoğu kısmında yaşayan Zazaların coğrafik olarak birbirinden ayrı olmaları, dillerine de yansımıştır. Çalışmada, Zazacanın farklı ağızları, fonolojik ilke ve kriterlere göre, karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma fonolojiyi ele almakta, fizyolojik fonolojiyi ve akustik fonolojiyi kapsamaktadır. Genel bir çerçevede dil, dilbilim, dilbilimin alt dalları, dil aileleri, Kürtçenin lehçeleri ve Zazacanın konuşulduğu yerler izah edilmiş; fonoloji ve alt dalları, fonolojinin yasa ve ilkeleri tanıtılmıştır. Zazacada var olan vokal ve konsonant sesler, bölgelere göre örnek sözcüklerle ve her bölgedeki frekans değerleri hesaplanarak izah edilmiştir. Zazacada meydana gelen ses olayları, farklı bölgelerden seçilen folklorik metinlerden örnekler verilerek incelenmiştir. Çalışmada; örneklendirme, tanık gösterme, grafikte gösterme, sayısal verilerden yararlanma, açıklama gibi yöntem ve tekniklerden yararlanılmıştır. Her bölgeden bir korpus oluşturulmuş, bu korpustan seslerin frekans değerleri hesaplanmış ve grafikte gösterilmiştir. Ek kısmında bazı sözcüklerin akustik görüntüleri, ses grafiği olarak ilave edilmiştir. Zazacada bölgeler arasında fonolojik farklılıklar vardır. Bir sözcük, ağızlara göre farklı şekillerde seslendirilmektedir. Ağızlar arasında, seslerin frekans yoğunlukları farklıdır. Ağızlar üzerine yapılacak çalışmalar, bu farklılıkları meydana çıkaracak bunları aza indirecektir.

Anahtar Sözcükler

Dilbilim, Fonetik, Fonoloji, Kürtçe, Zazaca, Çewlîg, Dêrsim, Sêwregi.

KILMNUS

Zazakî wayîrê edebîyatê fekkî yê dewlemendî ya, labelê warê nuşteki de apey menda. Xebatê ke nê serranê peyênan de virazîyayê û qeydkerdişê envanterê kulturî, zazakî vero rayîra standardîzekerdişî akerda. Amancê na xebate, goreyê mintiqayan, tedqîqkerdişê Zazakî; muqayesekerdişê fekanê vakur, merkez û başûrî yo. Zazayî Tirkîya de rojhelat û başûrê rojhelatî de ciwîyenê û hetê cografyayî ra yewbînan ra cîya yê. Na cîyayîye tesîrê zîwanê înan zî kerd. Na xebate de fekê mintiqayanê zazakî, goreyê qaydeyanê fonolojî û bi hawayêko muqayeseyin analîz bîyê. Xebate de fonolojî tedqîq beno, mîyanê fonolojî de zî fonolojîyê fîzyolojîk û akustîkî tehlîl benê. Xebate, çarçewêka hîra de; zîwan, zîwannasî, binbeşê zîwannasî, malbatê zîwanan, lehçeye kurdî û cayê ke zazakî tede qalî bena, ameyê îzah kerdene; fonolojî û binbeşê fonolojî, prensîp û qanûnê fonolojî ameyê daşinasnayene. Her mintîqa de erjê frekansî yê vengê vokal û konsonantan ameyê hesabkerdiş û nê vengî çekuyan reyde ameyê îzah kerdene. Vurîyayîşê vengê, her mintîqa ra, bi metnanê folklorîkan îzah bîyê. Mîyanê xebate de metodê sey nimûnegerî, şahidardiş, grafîkan reyde mojnayîş, şuxulnayîşê doneyanê îstatîstîkîyan, îzahkerdiş ûsn. şuxulîyayê. Seba her mintiqayî korpusêk amade bîyo, erja frekansanê vengê korpus ra hesab bîya û grafîkan a mojnayîya. Qismê îlaweyan de dîmenê akustîkî yê tayê çekuyan sey grafîkê vengî deyayo. Zazakî de beyntarê mintiqayan de ferqê fonolojîkî estê. Çekuyî, goreyê mintiqayan bi şeklanê cîyayan a îfade benê. Mabênê mintiqayan de frekansê vengê de zî cîyayî esta. Xebatê ke fekanê zazakî ser o bêrê kerdene, hem do nê ferqan vejê meydan hem zî do nê ferqan kêmkî bikerê.

Kilîçekuyî

Zîwannasî, Fonetîk, Fonolojî, Kurdî, Zazakî, Çewlîg, Dêrsim, Sêwregî.

ABSTRACT

Although Zaza language has a rich verbal literature, it lags in the written field. Recent studies have paved the way for the standardization of language and the transcription of the cultural inventory. The aim of this study is to examine Zaza language by region; To compare the dialects spoken in the northern, central and southern regions. The fact that Zaza people living in Turkey's eastern and southeastern regions are geographically separated is also reflected in their language. In the study, the different dialects of Zaza language is discussed in a comparative manner according to phonological principles and criteria. The study covers the phonology, includes physiological phonology and acoustic phonology. In a general framework, language, linguistics, sub-branches of linguistics, language families, dialects of Kurdish and Zaza language are discussed and phonology and its sub-branches, the rules and principles of phonology are introduced. The vocal and consonant sounds in Zaza language have been explained by calculating the sample values according to regions and frequency values in each region. The sound events occurring in Zaza language were examined with examples from the folkloric texts selected from each region. In the study; methods and techniques such as sampling, witnessing, graphical representation, use of numerical data and explanation were used. A corpus was formed from each region, the frequency values of the sounds from this corpus were calculated and graphed. Acoustic images of some words in the annex were added as a sound graph. Zaza language has phonological differences between regions. One word is spoken in different ways according to the dialect. Between the dialects, the frequency densities of the sounds are different. Studies on dialects will minimize these differences.

Keywords

Linguistics, Phonetics, Phonology, Kurdish, language, Çewlîg, Dêrsim, Sêwregi.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	VI
KILMNUS.....	VII
ABSTRACT	VIII
İÇİNDEKİLER.....	IX
TABLO LİSTESİ	XX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XXIV
KISALTMALAR.....	XXVI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL, DİL AİLELERİ VE ZAZACA

1.1. DİL VE KÜRTLERDE DİLBİLİM ÇALIŞMALARI.....	7
1.1.1. Dilin Nitelikleri	9
1.1.2. Kürtlerde Dilbilim Çalışmaları.....	13
1.1.2.1. Kurmanccada Dilbilim Çalışmaları.....	17
1.1.2.2. Sorancada Dilbilim Çalışmaları	22
1.1.2.3. Zazacada Dilbilim Çalışmaları.....	26
1.2. DİL AİLELERİ VE DİL AİLELERİNDE ZAZACANIN YERİ ...	37
1.2.1. Dil Tipolojisi, Dil Sınıflandırmaları.....	37
1.2.2. Dil Aileleri ve Dil Grupları	43
1.2.3. Hint-Avrupa Dil Ailesi ve Alt Grupları	44
1.2.4. Kürtçenin Lehçeleri ve Lehçelerin Konuşulduğu Bölgeler.....	47
1.2.4.1. Kuzey Kürtçesi (Kurdîya Bakur)	50
1.2.4.2. Merkez Kürtçesi (Kurdîya Naverast)	50
1.2.4.3. Güney Kürtçesi (Lurrî).....	51
1.2.4.4. Goran Kürtçesi (Hewramanî, Awremanî)	51
1.2.4.5. Zaza Kürtçesi (Kirdkî, Zazakî, Dimilkî, Kirmanckî)	51

İKİNCİ BÖLÜM
FONOLOJİ, ALT DALLARI, SESBİRİMLERİ VE FONOLOJİ
YASALARI

2.1. FONOLOJİ	53
2.1.1. Sesle İlgili Temel Kavramlar	55
2.1.2. İnsan Sesini Oluşturan Organlar	56
2.2. FONOLOJİNİN ALT DALLARI	59
2.2.1. Akustik Fonoloji.....	59
2.2.2. Fizyolojik Fonoloji.....	61
2.2.3. Söyleyişsel Fonoloji	63
2.2.4. Gelişimsel Fonoloji	64
2.2.5. Dinleyişsel Fonoloji	66
2.2.6. Görevsel Fonoloji.....	67
2.2.7. Morfo-Fonoloji.....	68
2.2.8. Deneysel Fonoloji	68
2.2.9. Leksikal Fonoloji.....	69
2.2.10. Metrikal Fonoloji.....	69
2.2.11. Doğal Fonoloji.....	70
2.2.12. Üretimsel Fonoloji.....	70
2.2.13. Bağımlılık Fonolojisi.....	71
2.2.14. Bürünsel Fonoloji.....	72
2.3. SESBİRİMLERİ.....	73
2.3.1. Segmental Düzey.....	74
2.3.1.1. Vokal	74
2.3.1.2. Konsonant.....	75
2.3.1.3. Allofon	76
2.3.1.4. Morfem.....	77
2.3.1.5. Allomorf	78
2.3.2. Suprasegmental Düzey	80
2.3.2.1. Vurgu (derb).....	81
2.3.2.2. Ton (ton).....	89
2.3.2.3. Ezgi (melodî).....	91

2.3.2.4. Ritim.....	93
2.3.2.5. Durak.....	93
2.3.2.6. Hız (lezîye).....	95
2.3.2.7. Tını (tini).....	95
2.3.2.8. Hece (hece).....	95
2.4. FONOLOJİ YASA VE İLKELERİ.....	97
2.4.1. En Az Çaba Yasası.....	97
2.4.2. Yakınlık İlkesi.....	99
2.4.3. Sesin Edebi Değeri.....	99
2.4.4. Sesin Toplumsal Boyutu.....	100
2.4.5. Ses, Yazı, Alfabe İlişkisi.....	101
2.4.6. Rebus İlkesi.....	102
2.5. FONOLOJİNİN DİLBİLİMİN ALT DALLARIYLA İLİŞKİSİ .	103
2.5.1. Fonoloji-İmla İlişkisi.....	103
2.5.2. Fonoloji-Morfoloji İlişkisi.....	104
2.5.3. Fonoloji-Sentaks İlişkisi.....	105
2.5.4. Fonoloji-Semantik İlişkisi.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALFABE, HARFLER VE SES OLAYLARI

3.1. ALFABE VE ZAZACA	107
3.1.1. Alfabenin Kısa Tarihi.....	109
3.1.2. Kürtlerin Kullandığı Alfabeler.....	111
3.1.3. Zazaca Yazımda Kullanılan Alfabeler.....	118
3.2. HARFLER VE ÇEŞİTLERİ.....	127
3.2.1. Vokal Sesler ve Kısımları.....	128
3.2.1.1. Ağızın Açıklığına Göre Vokaller.....	129
3.2.1.2. Dudak Durumuna Göre Vokaller.....	131
3.2.1.3. Dilin Bölümlerine Göre Vokaller.....	132
3.2.1.4. Kalınlık-İncelik Bakımından Vokaller.....	133
3.2.1.5. Diftong.....	134
3.2.1.6. Semi-Vokal.....	136
3.2.2. Konsonant Sesler ve Kısımları.....	138

3.2.2.1. Çıkış Yerlerine Göre Konsonant sesler (Place of Articulation)	140
3.2.2.1.1. Dudak Sesleri (labials, lewkî)	141
3.2.2.1.2. Diş Sesleri (dentals, dindankî)	143
3.2.2.1.3. Damak Sesleri (guttural, asmênfekkî)	144
3.2.2.2. Boğumlanma Biçimlerine Göre Konsonant sesler	146
3.2.2.2.1. Patlamalılar (stops/plosive, teqînaye)	147
3.2.2.2.2. Sürtünmeliler (Fricatives/Spirant/Fîzeke Nerme- Fizeke Huşke)	149
3.2.2.2.3. Sürtünmesizler (sonorants)	150
3.2.2.3. Hava Yolu Bakımından Konsonant sesler	152
3.2.2.3.1. Ağız Konsonantları	152
3.2.2.3.2. Burun Konsonantları	153
3.3. SES DEĞİŞİMLERİ (OLAYLARI)	154
3.3.1. Ses Değişiminin Sebepleri	157
3.3.1.1. Irk Etkisi	157
3.3.1.2. Coğrafya Etkisi	158
3.3.1.3. Anadil Eğitimi	158
3.3.1.4. Sosyal ve Siyasal Faktörler	159
3.3.1.5. Alt-Üst Katman Etkisi (Lengüistik Substrat-Superstrat)	159
3.3.1.6. Moda	160
3.3.1.7. En Az Çaba-En Çok Çaba İlkesi	160
3.3.1.8. Yazım Kurallarının Etkisi	161
3.3.2. Ses Değişimleri (Olayları)	161
3.3.2.1. Seslerin Yer Değiştirmesi	162
3.3.2.1.1. Göçüşme (metathesis, metatez)	162
3.3.2.1.2. Nöbetleşme (graduation)	165
3.3.2.2. Seslerin Değişimi	166
3.3.2.2.1. Ağızsılaşma (oralisation)	166
3.3.2.2.2. Akıcılılaşma (sonorisation)	167
3.3.2.2.3. Aykırılılaşma (dissimilation)	170
3.3.2.2.4. Benzeşme (Assimilation)	172

3.3.2.2.5. Sandhi Form	175
3.3.2.2.6. Dudaksıllaşma (labialisation)	175
3.3.2.2.7. Düzleşme (delabialisation)	176
3.3.2.2.8. Nazalizasyon	177
3.3.2.2.9. Gırtlaksıllaşma (glottalisation)	178
3.3.2.2.10. İncelme (palatalisation)	178
3.3.2.2.11. Kalınlaşma (velarization)	180
3.3.2.2.12. Ötümlüleşme (voicing)	182
3.3.2.2.13. Ötümsüzleşme (devoicing)	184
3.3.2.2.14. Yuvarlaklaşma ve Düzleşme	187
3.3.2.3. Seslerin Türemesi ve Düşmesi	188
3.3.2.3.1. Düşme (disappearance)	189
3.3.2.3.2. Hece Düşmesi (haplology)	193
3.3.2.3.3. Eksiltme (ellipsis)	194
3.3.2.3.4. İkizleşme (gemination)	194
3.3.2.3.5. Kaynaşma (merger, fusion)	195
3.3.2.3.6. Türeme (appearance, anaptyxis)	196

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ZAZACADA SESLER; VOKALLER VE KONSONANTLAR

4.1. ZAZACADAKİ VOKALLER VE ÖZELLİKLERİ.....	205
4.1.1. /a/ Vokali [ɑ] (düz, arka, açık, kalın, uzun)	207
4.1.2. /e/ Vokali [ɛ] (düz, ön, yarım açık, ince, kısa)	211
4.1.3. /ê/ Vokali [e] [e:] (düz, ön, yarım açık, ince, uzun)	216
4.1.4. /i/ Vokali [ɪ] (düz, orta, kapalı, ince, kısa)	219
4.1.5. /î/ Vokali [i], [i:] (düz, ön, kapalı, ince, uzun)	222
4.1.6. /o/ Vokali [o] (yuvarlak, arka, yarım açık, kalın, uzun)	226
4.1.7. /u/ Vokali [u], [ʊ] (yuvarlak, orta, kapalı, ince, kısa)	230
4.1.8. /û/ Vokali [u:] (yuvarlak, arka, kapalı, kalın, uzun)	233
4.2. ZAZACADAKİ KONSONANTLAR VE ÖZELLİKLERİ.....	237
4.2.1. Dudak Konsonantları (lewki)	239
4.2.1.1. Çift Dudak	239
4.2.1.1.1. /m/ konsonantı [m] (çift dudak, nazal, ötümlü)	239

4.2.1.1.2. /p/ konsonantı [p] (çift dudak, patlamalı, ötümsüz)	242
4.2.1.1.3. /b/ konsonantı [b] (çift dudak, patlamalı, ötümlü)	244
4.2.1.2. Diş-Dudak Konsonantları (labiodental, dindan-lewkî)	248
4.2.1.2.1. /f/ konsonantı [f] (diş-dudak, patlamalı-sızmalı, ötümsüz)	
.....	248
4.2.1.2.2. /v/ konsonantı [v] (diş-dudak, sürtünmeli-sızmalı, ötümlü)	
.....	251
4.2.1.2.3. /w/ konsonantı [w] (çift dudak, semi-vokal, yarıkapalı)	253
4.2.2. Diş Konsonantları.....	257
4.2.2.1. Diş Konsonantları.....	257
4.2.2.1.1. /t/ konsonantı [t], [tʰ] (patlamalı, dilucu-dişeti, ötümsüz)	
.....	257
4.2.2.1.2. /d/ konsonantı [d] (patlamalı, dilucu-dişeti, ötümlü).....	260
4.2.2.1.3. /n/ konsonantı [n] (dilucu-dişeti, nazal, ötümlü)	262
4.2.2.1.4. /l/ konsonantı [l] (yan daralma, dilucu-öndamak, ötümlü)	
.....	265
4.2.2.2. Dişeti (diş-damak) Konsonantları	269
4.2.2.2.1. /r/ konsonantı [r], [r̥] (çarpmalı, dilucu-dişeti, ötümlü)..	269
4.2.2.2.2. /ʃ/ konsonantı [ʃ] (sürtünmeli, dilucu-öndamak, ötümsüz)	
.....	272
4.2.2.2.3. /ç/ konsonantı [tʃʰ], [tʃʰ], [ç] (patlamalı, dilucu-öndamak, ötümsüz).....	274
4.2.2.2.4. /c/ konsonantı [dʒ] (patlamalı, dilucu-öndamak, ötümlü)	
.....	277
4.2.2.2.5. /j/ konsonantı [ʒ] (sürtünmeli, dilucu-öndamak, ötümlü)	
.....	280
4.2.2.2.6. /y/ konsonantı [j] (semi-vokal, dil-öndamak, ötümlü) ...	282
4.2.2.3. Dişlerarası Konsonantlar	285
4.2.2.3.1. /s/ konsonantı [s], [sʰ], [s̺] (sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümsüz).....	286
4.2.2.3.2. /z/ konsonantı [z], [dʒʰ] (sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümlü)	
.....	288

4.2.3. Damak Konsonantları.....	292
4.2.3.1. Öndamak Konsonantları.....	292
4.2.3.1.1. /k/ konsonantı [k] (patlamalı, dil-öndamak, ötümsüz) ...	292
4.2.3.1.2. /g/ konsonantı [g] (patlamalı, dil-öndamak, ötümlü)	295
4.2.3.2. Artdamak Konsonantları	297
4.2.3.2.1. /q/ konsonantı [q] (patlamalı, artdamak-küçükdil, ötümsüz)	
.....	298
4.2.3.2.2. /x/ konsonantı [x], [χ], [ɣ] (sürtünmeli, artdamak-küçükdil, ötümlü).....	300
4.2.4. Gırtlak Konsonantları	304
4.2.4.1. /h/ Konsonantı [h] [ħ] (sürtünmeli, gırtlaksız, ötümsüz)	304
4.3. ZAZACADAKİ HECELER VE DAĞILIMLARI	312
4.3.1. Vokal (V).....	317
4.3.2. Vokal+Konsonant (VC)	317
4.3.3. Konsonant+Vokal (CV)	318
4.3.4. Konsonant+Vokal+ Konsonant (CVC)	318
4.3.5. Vokal+ Konsonant+ Konsonant (VCC)	318
4.3.6. Konsonant+Vokal+ Konsonant+ Konsonant (CVCC).....	319
4.3.7. Konsonant+ Konsonant+Vokal+ Konsonant (CCVC).....	319
4.3.8. Konsonant+ Konsonant+ Vokal+ Konsonant+ Konsonant (CCVCC)	319
4.3.9. Konsonant+ Vokal+ Konsonant+ Konsonant+ Konsonant (CVCCC)	319
4.4. ALFABEDE GÖSTERİLMEYEN SES ÖZELLİKLERİ	324
4.4.1. Zazacada /ɣ/, [ɣ], [ʔ] Sesi.....	324
4.4.2. Zazacada /ħ/, /ħ/, /ħ/ Sesleri.....	325
BEŞİNCİ BÖLÜM	
ZAZACADA MEYDANA GELEN SES OLAYLARI	
5.1. SESLERİN YER DEĞİŞTİRMESİ.....	327
5.1.1. Metatez	327
5.2. SESLERİN DEĞİŞİMİ.....	330
5.2.1. Ağızlaşma	330

5.2.1.1. /m/ > /n/	331
5.2.1.2. /m/ > /v/	331
5.2.1.3. /n/ > /l/	332
5.2.1.4. /n/ > /m/	333
5.2.2. Benzeşme	334
5.2.3. Dudaksıllaşma	334
5.2.3.1. /e/ > /u/	335
5.2.3.2. /î/ > /o/	335
5.2.3.3. /n/ > /m/	336
5.2.4. Düzleşme	337
5.2.4.1. /u/ > /i/	338
5.2.4.2. /o/ > /e/	339
5.2.4.3. /o/ > /û/	340
5.2.5. İncelme	340
5.2.5.1. /a/ > /e/	340
5.2.5.2. /a/ > /i/	341
5.2.5.3. /ê/ > /e/	342
5.2.5.4. /o/ > /e/	343
5.2.5.5. /a/ > /æ/	344
5.2.6. Kalınlaşma	344
5.2.6.1. /e/ > /i/	344
5.2.6.2. /e/ > /o/	345
5.2.6.3. /e/ > /u/	346
5.2.6.4. /î/ > /i/	347
5.2.6.5. /î/ > /o/	348
5.2.6.6. /u/ > /i/	348
5.2.6.7. /e/ > /a/	349
5.2.7. Ötümlüleşme	350
5.2.7.1. /f/ > /v/	350
5.2.7.2. /f/ > /w/	351
5.2.7.3. /k/ > /ç/	352
5.2.7.4. /k/ > /g/	353

5.2.7.5. /p/ > /b/	353
5.2.7.6. /p/ > /f/	354
5.2.7.7. /t/ > /ç/	355
5.2.7.8. /s/ > /z/	355
5.2.7.9. /ş/ > /ç/	356
5.2.7.10. /c/ > /d/ > /j/	356
5.2.8. Ötümsüzleşme	357
5.2.8.1. /b/ > /f/	357
5.2.8.2. /b/ > /v/	357
5.2.8.3. /b/ > /w/	358
5.2.8.4. /c/ > /ç/	359
5.2.8.5. /c/ > /j/ > /z/	359
5.2.8.6. /c/ > /z/	360
5.2.8.7. /d/ > /t/	361
5.2.8.8. /g/ > /c/	361
5.2.8.9. /j/ > /c/	362
5.2.8.10. /j/ > /ş/	363
5.2.8.11. /j/ > /z/	363
5.2.8.12. /v/ > /w/	364
5.2.8.13. /z/ > /j/	365
5.2.8.14. /ş/ > /s/	366
5.2.8.15. /s/ > /ş/	366
5.2.8.16. /z/ > /s/	367
5.2.9. Yuvarlaklaşma	367
5.2.9.1. /e/ > /o/	368
5.2.9.2. /e/ > /u/	369
5.2.9.3. /ê/ > /o/	369
5.2.9.4. /î/ > /o/	370
5.2.9.5. /a/ > /o/	370
5.2.10. Darlaşma	371
5.2.11. Konsonantlarda Düzensiz Ses Değişimleri	371
5.2.11.1. /h/ > /w/	372

5.2.11.2. /h/ > /y/	372
5.2.11.3. /w/ > /y/	373
5.2.11.4. /x/ > /h/	374
5.2.11.5. /x/ > /q/	374
5.3. SESLERİN TÜREMESİ-EKSİLMESİ	375
5.3.1. Düşme.....	375
5.3.1.1. Önses Düşmesi	376
5.3.1.1.1. /b/ > Ø	376
5.3.1.1.2. /e/ > Ø	377
5.3.1.1.3. /h/ > Ø	377
5.3.1.1.4. /w/ > Ø	378
5.3.1.1.5. /y/ > Ø	378
5.3.1.2. İçses Düşmesi	379
5.3.1.2.1. /b/ > Ø	379
5.3.1.2.2. /d/ > Ø	379
5.3.1.2.3. /g/ > Ø	380
5.3.1.2.4. /h/ > Ø	380
5.3.1.2.5. /l/ > Ø	381
5.3.1.2.6. /m/ > Ø	382
5.3.1.2.7. /n/ > Ø	382
5.3.1.2.8. /r/ > Ø	383
5.3.1.2.9. /t/ > Ø	384
5.3.1.2.10. /y/ > Ø	384
5.3.1.3. Sonses Düşmesi.....	385
5.3.1.3.1. /d/ > Ø	385
5.3.1.3.2. /h/ > Ø	386
5.3.1.3.3. /i/ > Ø	386
5.3.1.3.4. /n/ > Ø	387
5.3.1.3.5. /r/ > Ø	388
5.3.1.3.6. /y/ > Ø	389
5.3.1.4. Hece Düşmesi.....	389
5.3.2. Kaynaştırma	390

5.3.2.1. /h/.....	390
5.3.2.2. /w/.....	391
5.3.2.3. /y/.....	391
5.3.3. Türeme	392
5.3.3.1. Önses Türemesi	392
5.3.3.1.1. Ø>/a/.....	392
5.3.3.1.2. Ø>/e/.....	393
5.3.3.1.3. Ø>/i/	393
5.3.3.1.4. Ø>/h/.....	394
5.3.3.1.5. Ø>/w/.....	395
5.3.3.1.6. Ø>/y/.....	395
5.3.3.2. İçses Türemesi.....	396
5.3.3.2.1. Ø>/d/.....	396
5.3.3.2.2. Ø>/l/	397
5.3.3.2.3. Ø>/m/	397
5.3.3.2.4 Ø>/n/.....	398
5.3.3.2.5. Ø>/r/	398
5.3.3.3. Sonses Türemesi.....	399
5.3.3.3.1. Ø>/d/.....	399
5.3.3.3.2. Ø>/g/.....	399
5.3.3.3.3. Ø>/k/.....	400
SONUÇ.....	401
KAYNAKÇA	419
EKLER.....	436

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Zazacada Vurgu	70
Tablo 2: Zazacada Tonlama	90
Tablo 3: Kürtlerin Kullandığı Alfabeler.....	116
Tablo 4: Zazacada Kullanılan Alfabeler	120
Tablo 5: Ağzın Açıklığına Göre Vokaller	130
Tablo 6: Zazacadaki Düz ve Yuvarlak Vokaller	131
Tablo 7: Dilin Bölümlerine Göre Vokaller	133
Tablo 8: Zazacadaki Vokaller	133
Tablo 9: Zazacada Özelliklerine Göre Konsonantlar	153
Tablo 10: Zazacada Uzak Metatez	163
Tablo 11: Zazacada Yakın Metatez.....	164
Tablo 12: Zazacada Ağızsılaşma.....	166
Tablo 13: Zazacada Akıcılaşma	168
Tablo 14: Zazacada Yakın Aykırılışma	171
Tablo 15: Zazacada Uzak Aykırılışma	171
Tablo 16: Zazacada Yakın Benzeşme	173
Tablo 17: Zazacada Darlaşma	176
Tablo 18: Zazacada Nazalizasyon.....	177
Tablo 19: Zazacada Vokal İncelmesi	179
Tablo 20: Zazacada Vokal Velarizasyonu	180
Tablo 21: Zazacada Ötümlüleşme.....	182
Tablo 22: Zazacada Ötümsüzleşme.....	184
Tablo 23: Zazaca Vokallerde Düzleşme	187
Tablo 24: Zazacada Önses Düşmesi.....	189
Tablo 25: Zazacada İçses Düşmesi	190
Tablo 26: Zazacada Sonses Düşmesi	192
Tablo 27: Zazacada Önses Türemesi	197

Tablo 28: Zazacada İçses Türemesi	198
Tablo 29: Zazacada Sonses Türemesi	199
Tablo 30: Zazacada /a/ Harfine Örnekler	209
Tablo 31: Zazacada /a/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	210
Tablo 32: Zazacada /e/ Harfine Örnekler	213
Tablo 33: Zazacada /e/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	214
Tablo 34: Zazacada /ê/ Harfine Örnekler	217
Tablo 35: Zazacada /ê/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	218
Tablo 36: Zazacada /i/ Harfine Örnekler.....	220
Tablo 37: Zazacada /i/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	221
Tablo 38: Zazacada /î/ Harfine Örnekler.....	224
Tablo 39: Zazacada /î/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	224
Tablo 40: Zazacada /o/ Harfine Örnekler	227
Tablo 41: Zazacada /o/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	228
Tablo 42: Zazacada /u/ Harfine Örnekler	231
Tablo 43: Zazacada /u/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	231
Tablo 44: Zazacada /û/ Harfine Örnekler	234
Tablo 45: Zazacada /û/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	234
Tablo 46: Zazacada /m/ Harfine Örnekler.....	240
Tablo 47: Zazacada /m/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	241
Tablo 48: Zazacada /p/ Harfine Örnekler	243
Tablo 49: Zazacada /p/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	244
Tablo 50: Zazacada /b/ Harfine Örnekler	245
Tablo 51: Zazacada /b/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	246
Tablo 52: Zazacada /f/ Harfine Örnekler	249
Tablo 53: Zazacada /f/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	250
Tablo 54: Zazacada /v/ Harfine Örnekler.....	252
Tablo 55: Zazacada /v/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	253
Tablo 56: Zazacada /w/ Harfine Örnekler	254
Tablo 57: Zazacada /w/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	255
Tablo 58: Zazacada /t/ Harfine Örnekler.....	258
Tablo 59: Zazacada /t/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	259

Tablo 60: Zazacada /d/ Harfine Örnekler	261
Tablo 61: Zazacada /d/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	262
Tablo 62: Zazacada /n/ Harfine Örnekler	263
Tablo 63: Zazacada /n/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	264
Tablo 64: Zazacada /l/ Harfine Örnekler.....	266
Tablo 65: Zazacada /l/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	268
Tablo 66: Zazacada /r/ Harfine Örnekler	270
Tablo 67: Zazacada /r/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	271
Tablo 68: Zazacada /ş/ Harfine Örnekler	273
Tablo 69: Zazacada /ş/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	274
Tablo 70: Zazacada /ç/ Harfine Örnekler	275
Tablo 71: Zazacada /ç/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	276
Tablo 72: Zazacada /c/ Harfine Örnekler	278
Tablo 73: Zazacada /c/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	279
Tablo 74: Zazacada /j/ Harfine Örnekler.....	280
Tablo 75: Zazacada /j/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	281
Tablo 76: Zazacada /y/ Harfine Örnekler.....	283
Tablo 77: Zazacada /y/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	284
Tablo 78: Zazacada /s/ Harfine Örnekler	287
Tablo 79: Zazacada /s/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	288
Tablo 80: Zazacada /z/ Harfine Örnekler	290
Tablo 81: Zazacada /z/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	290
Tablo 82: Zazacada /k/ Harfine Örnekler.....	293
Tablo 83: Zazacada /k/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	294
Tablo 84: Zazacada /g/ Harfine Örnekler.....	295
Tablo 85: Zazacada /g/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	296
Tablo 86: Zazacada /q/ Harfine Örnekler.....	298
Tablo 87: Zazacada /q/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği.....	299
Tablo 88: Zazacada /x/ Harfine Örnekler.....	301
Tablo 89: Zazacada /x/, /ħ/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	302
Tablo 90 : Zazacada /h/ Harfine Örnekler.....	305
Tablo 91: Zazacada /h/, /ʰh/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği	306

Tablo 92: Sêwregi Ağzında Seslerin Sıralanması	307
Tablo 93: Çewlîg Ağzında Seslerin Sıralanması.....	308
Tablo 94: Dêrsim Ağzında Seslerin Sıralanması	309
Tablo 95: Bölgeler ve Genele Göre Vokal ve Konsonantların Sıralanmaları	311
Tablo 96: Zazaca Onset Çift Konsonantlar	314
Tablo 97: Zazaca Coda Çift Konsonantlar	316
Tablo 98: Sonority Teorisine Göre Zazacadaki Seslerin Titreşim Seviyeleri	321
Tablo 99: Zazacadaki Hecelerin Fonotaktik Analizi.....	322
Tablo 100: Zazacada Sözcükler ve Hece Sayıları	323
Tablo 101: Zazacadaki Lerzok ve Bêlerz Konsonantlar	323
Tablo 102: Zazacada /h/ > /w/ Ses Değişimi.....	372
Tablo 103: Zazacada /h/ > /y/ Ses Değişimi	373
Tablo 104: Zazacada /w/ > /y/ Ses Değişimi.....	373
Tablo 105: Zazacada /x/ > /h/ Ses Değişimi	374
Tablo 106: Zazacada /x/ > /q/ Ses Değişimi	374

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Dil ve Alt Konuşma Biçimlerinin Sıralanışı	40
Şekil 2: Dil ve Alt Konuşma Biçimlerinin Sıralanışının Örneği.....	40
Şekil 3: Hint-Avrupa Dil Ailesi	45
Şekil 4: Hint-İran Dil Grubu	47
Şekil 5: Ses Telleri	58
Şekil 6: Ağız İçi.....	59
Şekil 7: Ses Organları.....	62
Şekil 8: Kulak ve Kulak Yapısı.....	67
Şekil 9: Zazacada Hece ve Dereceleri	72
Şekil 10: Bazı Fonemlerin Seslendirilmesinde Dilin Durumu.....	130
Şekil 11: Zazacadaki Vokallerin Dildeki Yerleşimi	137
Şekil 12: Vokal Dörtgeninin Ağız Boşluğundaki Konumları	138
Şekil 13: Konsonantların Çıkış Yerleri	141
Şekil 14: Çıkış Yerlerine Göre Zazacadaki Konsonantlar	146
Şekil 15: /a/ Sesinin Spektogramı (Hz)	211
Şekil 16: /a/ Sesinin Ses Dalgası	211
Şekil 17: /e/ Sesinin Spektogramı (Hz)	215
Şekil 18: /e/ Sesinin Ses Dalgası	216
Şekil 19: /ê/ Sesinin Spektogramı (Hz)	219
Şekil 20: /ê/ Sesinin Ses Dalgası	219
Şekil 21: /i/ Sesinin Spektogramı (Hz).....	222
Şekil 22: /i/ Sesinin Ses Dalgası.....	222
Şekil 23: /î/ Sesinin Spektogramı (Hz).....	225
Şekil 24: /î/ Sesinin Ses Dalgası.....	226
Şekil 25: /o/ Sesinin Spektogramı (Hz).....	229
Şekil 26: /o/ Sesinin Ses Dalgası.....	230

Şekil 27: /u/ Sesinin Spektogramı (Hz).....	232
Şekil 28: /u/ Sesinin Ses Dalgası.....	233
Şekil 29: /û/ Sesinin Spektogramı (Hz).....	235
Şekil 30: /û/ Sesinin Ses Dalgası.....	235
Şekil 31: Zazacada Vokallerin Yüzdeleri.....	236
Şekil 32: Zazacada Çift Dudak Konsonantları Yüzdeleri	247
Şekil 33: Zazacada Diş-Dudak Konsonantları Yüzdeleri.....	256
Şekil 34: Zazacada Diş Konsonantları Yüzdeleri	268
Şekil 35: Zazacada Diş-Damak Konsonantları Yüzdeleri.....	285
Şekil 36: Zazacada Dişlerarası Konsonantları Yüzdeleri.....	291
Şekil 37: Zazacada Öndamak Konsonantları Yüzdeleri.....	297
Şekil 38: Zazacada Artdamak Konsonantları Yüzdeleri	303
Şekil 39: Sêwregi’de Konsonantların Yüzdelik Dağılımı.....	307
Şekil 40 : Çewlîg’de Harflerin Yüzdelik Dağılımı	308
Şekil 41: Dêrsim’de Harflerin Yüzdelik Dağılımı	309
Şekil 42: Bölgelere Göre Harflerin Yüzdelik Dağılımları	310
Şekil 43: Fonotaktik Teoriye Göre Hece Modeli	321

KISALTMALAR

%	Yüzdelik
//	Transkripsiyon, Fonem
[]	IPA yazımı
< >	Yazımsal
<	-den gelme
=	Şeklini alır
> <	Ses Değişiminin Yönü
>	-den bu şekle dönüşme
Akt.	Aktaran
b.	bin (ibni)
bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
C	Konsonant
c.	Cilt
CCVC	Konsonant+Konsonnat+Vokal+Konsonant
CCVCC	Konsonant+Konsonnat+Vokal+ Konsonant+Konsonnat
CV	Konsonant+Vokal
CVC	Konsonant+Vokal+Konsonant
CVCC	Konsonant+Vokal+Konsonant+Konsonnat
CVCCC	Konsonant+Vokal+Konsonnat+Konsonant+Konsonant
Çev.	Çeviren
D₁	1. Dil
D₂	2. Dil
dB	Desibel
E.	Eylem
-	Ek halinde
Haz.	Hazırlayan
Hz	Hertz
IPA	Uluslararası Fonetik Alfabe
j.	Jimar (Sayı)
Ltn.	Latinizekirin
Müt.	Mütercim
N.	Nesne
ö.	Ölüm Tarihi
Ö.	Özne
s.	Sayfa
S.	Sayı
ûsn	ve benzeri
V	Vokal

Vate	Vate Çalışma Grubu
vb.	ve benzeri
VC	Vokal+Konsonant
VCC	Vokal+Konsonant+Konsonant
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli enstrümandır. İnsanları birbirinden farklı kılan, aynı zamanda insanlar arasında iletişimi sağlayan dizge, dildir. Toplumlari ayakta tutan, varlıklarını ve öz benliklerini devam ettirmelerini sağlayan dil, kuşaktan kuşağa aktarılarak, insanlığın ortak aklının meydana getirdiği kültürel öğelerin devamını sağlar.

Dil çalışmaları, sadece dilbilimin ilgilendiği, dilbilimle sınırlı olan çalışmalar değildir. İnsanla doğrudan bağlantısı olan veya olmayan bütün bilimler, bir şekilde dille ilgilenir ve dile katkı sunarlar. Dil, kuşatıcılığıyla birçok bilim dalının ilişkide olduğu bir semboller sistemidir. Bunun için dille ilgilenmek, sadece dilbilim çalışmak değildir, aynı zamanda birçok bilim dalıyla ortaklaşa bir çalışma yapmaktır.

Fonetik ve fonoloji, dilbilimin birbiriyle yakından ilgili olan iki alt dalıdır. Diğer birçok alt dalı bulunan dilbilim, insan sesinin oluşumundan sonlanmasına, anlamlandırılmasına kadar olan süreçlerin hepsini içine alır. Fonetik ve fonoloji, sesin meydana gelişi, oluşması, aktarımı ve anlamlandırılması gibi süreçleri içerirler. Ses ve ses olayları, bu iki bilim dalı tarafından incelenen temel konulardır. Sesin kendisi çok boyutlu olduğundan, fonetiğin ve fonolojinin birçok çalışma alanı vardır. Her çalışma alanı, kendi disiplini içerisinde değerlendirilebilir ama bu alanlar arasında, yoğun ilişkiler vardır.

Teknoloji ve bilim alanlarında meydana gelen değişmeler, fonolojiyi de etkilemiş; fonolojinin, sesin doğal yapısının yanında, teknolojik araçlarla elde edilebilen ve ölçülebilen bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur. Bu değişmeler ve ilerlemeler, fonolojinin yeni alt dallarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Örnek olarak, tıp bilimleri alanında meydana gelen ilerlemeler; ses tellerinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesini sağlamış; ses tellerinin, seslerin boğumlanmasındaki rolleri

daha açık ve net bir şekilde ortaya konmuştur. Yine bu alanda meydana gelen ilerlemeler; ses dalgalarının kulağa girişini, burada meydana gelen işlemleri, dalgaların nöronlar aracılığıyla beyne iletilmesi gibi işlemlerin daha açık ve net bir şekilde incelenmesini sağlamıştır. Bu ilerlemeler, dinleyişsel fonolojiyi ortaya çıkarmıştır. Müzik ve ses fiziği alanlarında meydana gelen ilerlemeler; sesin farklı şekillerde ortaya konulabileceğini, sesin ayrıştırılabileceğini, ses dalgasının karakterini ve ölçümünü, ses dalgasının oluşum sürecini vb. özellikleri grafikler şeklinde ortaya konmasını sağlamıştır. Ses, aslında dalgalar şeklinde meydana gelen, kaynaktan alıcıya çeşitli araçlarla aktarılan bir dalgadır. Müzik, bu dalgaların belli bir sistematik haline getirilmiş şeklidir. Akustik ve müzikte meydana gelen ilerlemeler, teknolojik aletler sayesinde sesin kaydedilmesi ve bu kayıtların spektogramlar şeklinde yazıya aktarılması, akustik fonoloji adı verilen bir çalışma alanını meydana getirmiştir.

Bu çalışma, bir karşılaştırmalı dilbilim çalışmasıdır. Çalışmada Zazacanın fonolojik özellikleri, belli ağızlar temel alınarak, karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Çalışma, Zazacayı kuzey, merkez ve güney olarak ayırmaktadır. Kuzey ağzı olarak Dêrsim ağzı, merkez ağzı olarak Çewlîg ağzı, güney ağzı olarak da Sêwregî ağzı çalışma alanı olarak seçilmiştir. Burada yapılan ayırım, coğrafik bir ayırımdır. Yapılan coğrafik sınıflandırmada, bölgelerdeki merkezlerde konuşulan Zazaca temel alınmıştır. Merkezlerin taşralarında var olan ağızlar, göz ardı edilmiştir. Bunun dışında Zazacayı, Dêrsim ağzı ve Dêrsim dışındaki ağızlar olarak da sınıflandırabilir. Dêrsim ağzı dışındaki ağızlar, bu ağza göre birbirine daha yakın durmaktadır. Ama çalışmada, bu ayırım esas alınmamıştır.

Çalışmada, teknolojiye ve bilimde meydana gelen yeni gelişmeler ışığında, Zazacanın fonolojik yapısı irdelenmiştir. Dil aileleri, dil grupları, Kürtçenin lehçeleri, Zazacanın konuşulduğu bölgeler, alfabe gibi konular çalışmanın konusudur. Özellikle alfabe sorunu üzerinde durulmuş; ses olayları, seslerin frekansları ve çeşitli grafiklerle bu soruna ilişkin önerilerde bulunulmuştur. Zazacada bulunan sesler ve bu seslerde meydana gelen ses olayları, harfler temel alınarak anlatılmıştır. Çalışmanın ek kısmında oluşturulan atlasla, tespit edilen sözcüklerin farklı bölgelerdeki söylenişleri, harita üzerinde gösterilmiştir. Çalışma içerisinde, gerek

duyuldukça, İngilizce terimlerle beraber Zazaca terimler verilmiştir. Genelde izahı yapılan terimlerin Türkçe, İngilizce ve Zazaca karşılıkları beraber verilmiş; terimin Zazaca karşılığının olmadığı veya daha önce geçtiği durumlarda, tekrara düşmemek için çok dilli ifade göz ardı edilmiştir.

Araştırma Sahasının Konusu ve Araştırmanın Sınırları

Araştırma sahasının coğrafik sınırları Sêwregi, Çewlîg ve Dêrsim'dir. Belirtildiği üzere bu üç bölge, coğrafik konumlarına göre sınıflandırılmış; çalışmada kullanılan kuzey, merkez ve güney terimleri böylece ortaya çıkmıştır. Seçilen bölgelerde, kent merkezlerine ağırlık verilmiş, bu bölgelerden elde edilmiş folklorik metinlerden alıntılar yapılmıştır. Zazaca konuşulan bölgelerden kuzeyi temsil eden Dêrsim ağzı, çok geniş bir coğrafyada konuşulan, yaygın bir ağızdır. Sözlü kültür açısından çok zengin olan bu ağzın, kendine has özellikleri vardır. Dêrsim ağzında, Mamekîye yani Tunceli merkez ilçeyi temsil eden metinlere yer verilmiştir. Erzingan ağzıyla, Dêrsim ağzı büyük oranda birbiriyle uyuşmakta; yine Sêwas ağzı, bu ağza yakın özellikler göstermektedir. Ama kuzey ağzı için araştırma sahası, Dêrsimle sınırlı tutulmuştur. Zazaca konuşulan bölgelerden merkezi temsil eden Çewlîg ağzı, Zazaca içerisinde fonolojik açıdan farklı özellikler gösteren ağızlardan birisidir. Çalışma içerisinde açıklanacağı üzere, Zazacada bazı özellikler sadece bu bölgede vardır. Araştırma sahasının sınırı, merkezde Çewlîg ağzıyla yani Bingöl ile sınırlı tutulmuştur. Diğer taraftan, atlarda da görüleceği üzere, Zazacanın konuşulduğu merkeze uzak bölgelerden biri olan Aksaray ağzı, Çewlîg ağzıyla büyük oranda uyuşmaktadır ama çalışmada Aksaray ağzından örnekler verilmemiştir. Zazaca konuşulan bölgelerden güneyi temsil eden Sêwregi ağzı, Grûba Xebate ya Vateyî'nin belirlediği standart ağza çok yakın bir ağızdır. Alduş (Gerger), Şankuş (Çüngüş) ve Çêrmûge (Çermik) ağızları Sêwregi ağzıyla uyum göstermekle beraber, burada araştırma sahası, Sêwregi ağzıyla sınırlı tutulmuştur. Her üç ağız için de sınırlar dar tutulmuş, bu ağızlara yakınlık gösteren diğer bölgelere göz ardı edilmiştir.

Araştırma konusunun fonolojik sınırları; fizyolojik fonoloji, istatistik, akustik fonoloji, işitsel fonoloji ile çerçevelenmiştir. Özellikle, Zazacanın fizyolojik fonolojisi çalışmanın mihverini oluşturmaktadır. Bu çalışmada seslerin özellikleri,

ses olayları, bölgelere göre meydana gelen ses olayları gibi fizyolojik özellikler izah edilmiştir. Frekans ve yüzdelik değerler gibi istatistiğin alanına giren konular; seçilen bölgelerdeki metinlerden oluşturulan korpustan, her ses için ayrı ayrı hesaplanmış; elde edilen değer, Zazaca için oluşturulmuş genel korpustan elde edilen değerle karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Elde edilen veriler, bölgelerdeki sesin frekans değerini vermesinin yanı sıra bölgelerin ağız yapılarının fonolojik özelliklerini belirlemek için önemli doneler sunmaktadır. Çalışılan diğer alan ise akustik fonolojidir. Stüdyo ortamında kaydedilen sesler, ses analiz programıyla grafik haline dönüştürülmüştür. Bu grafikler, seslerin grafik değerlerine göre dağılımını gösteren veriler şeklinde ortaya çıkmaktadır. İşitsel fonolojiyle ilgili bazı konular izah edilmiş olsa da, bunlar araştırma konusuna dahil edilmemiştir.

Amaç

Zazacayı; bölgesel farklılıkları göz önüne alarak, fonolojik olarak, karşılaştırmalı bir şekilde incelemek, çalışmanın temel amacıdır. Zazaca, her açıdan, şimdiye kadar üzerinde en az çalışılmış olan lehçelerden biridir. Zazaca hem yazılı edebiyat alanında eser vermekte epeyi gecikmiş hem de sözlü edebiyat materyallerinin toplanmasında geri kalınmıştır. Sözlü edebiyat materyalleri, şimdiye kadar, sistematik bir şekilde toplanmamıştır. Bu alanda toplanmış olan materyaller, çok az sayıda ve birbirinin varyantı şeklindedir. Yazılı edebiyat alanında ise Zazacanın geçmişi, yüzyıldan öteye gitmemektedir. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve günümüze kadar devam eden, daha çok gönüllülük esasına göre ilerleyen çalışmalardaysa, yerellik ve bazen sistemsizlik göze çarpmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; dilbilim sınırları içerisinde, fonolojinin terimlerini, ilke ve kurallarını göz önüne alarak, Zazaca konuşulan bölgeler içerisinde Sêwregi, Dêrsim ve Çewlîg ağızlarını çalışmanın temeline oturarak, karşılaştırmalı bir şekilde Zazacayı incelemektir. Zazalar çok geniş bir coğrafyaya yayılmamış olmalarına rağmen, Zazaca konuşulan alanlarda farklı ağızlar ortaya çıkmıştır. Genel olarak, Zazacayı Dêrsim ağızı ve Dêrsim dışı ağızı olarak sınıflandırmak da mümkündür. Konu edinilen bu üç ağız, Grûba Xebate ya Vateyî'nin standart olarak kabul ettiği sözcükler esas alınarak bir karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Böylelikle ağızların

birbirlerine olan uzaklıkları ve yakınlıkları ortaya çıkarılmakla birlikte, ağızların kendi içerisindeki fonolojik durumları da aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ağızların kendi içlerinde; en fazla tekrarlanan ses, en az tekrarlanan ses, akustik görünüm, ses olaylarının meydana gelme şekilleri, seslerin özellikleri gibi hususları ortaya çıkarılmış; bu özelliklerin diğer ağızlarla olan yakınlıkları ve uzaklıkları belirlenmiştir. Bazı ağızlarda meydana gelen ses olaylarının, diğer ağızlarda örnekleri bulunamamıştır. Yine bazı ağızlarda seslerin tekrar yüzdelerinin diğer ağızlardan farklı olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen istatistiki veriler, özellikle frekans değerleri açısından Kurmanccayla karşılaştırılmış, birçok noktada bu iki lehçenin birbirine yakın sonuçlar elde edildiği gözlemlenmiştir. Bu durum, Zazacanın kendi içerisinde değerlendirilmesi diğer taraftan Kurmanccayla mukayese edilmesi olanağını ortaya çıkarmıştır. Belirtmek gerekir ki, bu çalışma senkronik bir dilbilim çalışmasıdır, karşılaştırmanın temelinde Zazacadaki ağızların kendi aralarında mukayesesi vardır. Kurmanccayla karşılaştırma, gerek görüldüğü yerlerde yapılmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada farklı bölgelere ait olan folklorik materyaller kullanılmıştır. Özellikle, yayımlanmış metinlerden yararlanılmış, aynı ağzı temsil edebilecek farklı bölgelerden metinlere yer verilmemiştir. Kullanılan malzemedeki alfabe farklılığı, yazarların kendini tanımlama biçimi, aidiyet hisleri vb. etkenler göz ardı edilmiştir. Folklorik materyallerin yelpazesi geniş tutularak eldeki malzemenin ilgili bölgeyi temsiliyetinin yüksek olmasına özen gösterilmiştir. Ayrıca kullanılan malzemenin folklorik olmasına da dikkat edilmiştir. Çünkü standart hale getirilen metinlerin, bölgeyi temsil etme yetkinlikleri düşmekte hatta ortadan kalkmaktadır. Her bölge için, farklı yazarların yazılarından oluşturulan korpuslardan elde edilen frekans değerleri, alanda yapılmış olan farklı çalışmaların sonuçlarıyla ele alınmış ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. Oluşturulan korpusta, çalışma alanı olan her bölgeden yaklaşık on tane yazarın metnine yer verilmiş olup, Zazaca yayım yapan çeşitli dergilerden seçilen yazılar da korpusa alınmıştır. Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü'ne tezsiz yüksek lisans projesi olarak sunulan metinler tedarik edilmiş, bu metinler sınıflandırılmış, çalışmayla ilgili olan metinler

kullanılmıştır. Ağız özelliklerini yansıtmaları ve daha önce çalışılmamış folklorik öğeleri işlemeleri açısından önemli olan bu çalışmalar, standart hale getirilmemiş metinlerden oluşmaktadır.

Çalışmada sosyal bilimlerde çokça kullanılan açıklama metodu kullanılmıştır. İncelenen problemler, kaynak gösterme yöntemi kullanılarak izah edilmiş, elde edilen veriler karşılaştırılmıştır. Bunun dışında, grafiklerle belirtme metodu, özellikle istatistiki sonuçlardan elde edilen sonuçların gösterilmesinde kullanılmıştır. Bölgelere göre seslerin frekans değerleri analiz edilirken, hem bölgesel hem de genel bazda grafiklerle gösterilmiştir. Soyut olan sayısal veriler, grafiklerle somut ve görsel bir hale getirilmiştir. Sayısal verilerden yararlanılmış; ortaya konan tezler, sayısal verilerle desteklenmiştir. Metin içerisinde IPA kullanılmış, gerekli olan yerler bu alfabeye yazılmıştır. Zazaca yazımında kullanılan farklı alfabeler, alfabelere girmemiş olan seslerin gösterimi IPA ile sağlanmıştır.

Çalışmada örneklendirme kullanılmış, izah edilen özellikler, çalışma konusu olan ağızlarda getirilen örneklerle desteklenmiştir. Özellikle ses olayları konusu izah edilirken örneklendirme yoluna gidilmiştir. Ayrıca tanık gösterme, farklı kaynaklardan yararlanma, farklı dillerdeki örneklerle karşılaştırma gibi yöntem ve tekniklerden de yararlanılmıştır. Senkronik bir çalışma yapıldığından, çalışmada diğer lehçelerdeki fonolojik özellikler izah edilmemiş, ses olayları kısmında bu özelliklere atıfta bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL, DİL AİLELERİ VE ZAZACA

1.1. DİL VE KÜRTLERDE DİLBİLİM ÇALIŞMALARI

Dil, bütün insanları ilgilendiren bir olgudur. Yaşamın her alanında kullanılan ve yaşamın temel taşlarından biri olan dilin farklı tanımları vardır. Bu tanımlardan en yaygın olanı, dili bir iletişim aracı olarak ifade edenidir. Dil denilince tat alma organı ve iletişim dizgesi olmak üzere iki farklı kavram ortaya çıkar. Türkçede ve Kürtçede bu iki kavram *dil*, *ziwan* sözcükleriyle ifade edilseler de, batı dillerinin birçoğunda bu iki kavram birbirinden farklı sözcüklerle ifade edilir. Fizyolojik açıdan dil, iletişimi meydana getiren seslerin şekillenmesini sağlayan organdır. Dilbilimsel olarak dil, insanların birbiriyle iletişimini sağlayan dizgedir.¹

İnsan, bütün eylemlerinde dili kullanır.² Dil; fiziksel, ruhbilimsel, fizyolojik, zihinsel, toplumsal vb. pek çok olguyla hareket eder. Bu değişkenler yüzünden, dili tam anlamıyla tanımlamak da zordur. Bu nedenle, dilbilimciler de dili tanımlarken farklı ifadelere başvururlar. Banguoğlu dili, insanların meramlarını anlatmak için kullandığı sesli işaretler biçimi olarak tanımlarken;³ Muharrem Ergin ise gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir kurum olarak tanımlar.⁴ Dil, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemidir.⁵ Dillerin ortaya çıkması ve şekillenişleri konusunda kesin bir bilgi yoktur. Dil, işaret ettiği kavramlarla nedensiz bir ilişki kurarlar.⁶ Dil, tek bir yapıdan oluşmaz. Bu dizgeyi

¹ Nesrin Bayraktar, **Dilbilim**, Nobel Yayın, Ankara 2014, s. 1.

² Zeynel Kıran ve Ayşe Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, Seçkin Yayınları, Ankara 2013, s. 56.

³ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 9.

⁴ Muharrem Ergin, **Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dil ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul 2009, s. 3.

⁵ Süer Eker, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 7.

⁶ Özen Yaylagül, **Göstergebilim ve Dilbilim**, Hece Yayınları, Ankara 2015, s. 58.

oluşturan birçok yapı vardır. Her dizge; niteleyici (attributive, senîniye), yapı (structure, bâna) ve tözden (substance, cewher) oluşur.⁷

Dil, bir dizge meydana getirir ve bu dizgenin içinde göstergelerin, şekil ve anlam olmak üzere iki yönü vardır. Göstergenin (sign, nîşan) iki yönü gösteren (signifier, nîşanker) ve gösterilendir (signified, nîşankerde).⁸ Gösterge dizgeleri içerisinde en karmaşık olanı, dil dizgesidir; ama insan tarafından kullanılan en güçlü dizge de dildir.⁹ Dil dışındaki dizgelerde, bir gösterene bir gösterilen denk gelirken, dildeki çok anlamlılık (polysemy, zafmanayî), eş anlamlılık (synonymous, hemmanayî) ve eş seslilik (homonymous, hemvengî) sayesinde bir gösteren, birden çok gösterileni ifade edebilir.¹⁰ Zazacada *düğme* sözcüğünü ifade eden *gojage, make, bişkoje, qumça, sedefe, zirare* olmak üzere en az altı tane sözcük vardır. Bir gösterilen, birden çok gösterenle ifade edilmiştir.

Dil, belli şekillerde incelenen bilimsel bir olgudur. Dil çalışmaları, iki şekilde yapılır. Bunlardan birincisi; dili belli bir dönemdeki durumunu inceleyen eş zamanlı (synchronic, senkronîk), diğeri ise dilin tarihi sürecindeki değişme ve gelişmesini inceleyen art zamanlı (diachronic, diyakronîk) yöntemdir. Dili, zaman içerisinde gelişen ve değişen bir varlık olarak görme görüşü sonradan çıkmıştır. Özellikle Ferdinand de Saussure, F. F. Fortunatov, Jan Baudouin de Courtenay gibi dilbilimciler dilin belli bir döneminin incelenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Saussure ile başlayan ve diğer dilbilimcilere de sirayet eden bu durum, dilbiliminin kaderini değiştirmiştir. Ferdinand de Saussure, senkronik yöntemi dizgeyle ilişkilendirir, diyakronik yöntemi ise dizgenin dışında tutar. Ona göre, senkronik yöntem dili dizgeli bir varlık olarak incelerken, diyakronik yöntem dildeki dizgeyi kuramamaktadır. Dizge, dilin belli bir dönemdeki şeklidir. Saussure’a göre senkronik yöntem dili, diyakronik yöntem ise konuşmayı inceler.¹¹ Kürtçenin diğer lehçelerinde uygulanabilecek diyakronik yöntem, Zazacada tarihsel metinlerin az

⁷ Kaken Ahanov, **Dilbilimin Esasları**, Akt: Murat Ceritoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 64.

⁸ Ahanov, **Dilbilimin Esasları**, s. 60-61.

⁹ Yaylagül, **Göstergebilim ve Dilbilim**, s.59 .

¹⁰ Ahanov, **Dilbilimin Esasları**, s. 62-63.

¹¹ Ferdinand de Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, Çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul 2001, s. 69-70.

olmasından dolayı, verimli bir şekilde uygulanamaz. Zazacanın dizgesini ifade edebilmek için senkronik yöntem uygulanabilir. Ama sözcüklerin geçirdiği değişim, sözcüklerin varyantları ve sözcüklerde meydana gelen değişimler ancak diyakronik yöntemle temellendirilebilir. Cebir bilmeden türev ve integral hesapları yapılamayacağı gibi bu iki yöntemi ayrı düşünmemek gerekir. Senkronik ve diyakronik yöntemler birbirine bağlıdır. Bu çalışma, senkronik bir temelde olsa da, ses değişimleri ve seslerin frekansları konularında Kurmanccadan ve seslerin kökenlerinde de bahsedilmiştir. Bu açıdan çalışma, diyakronik izler de taşımaktadır.

1.1.1. Dilin Nitelikleri

Yapılan farklı tanımlamalara rağmen, insan dilini, bir iletişim aracı olarak farklılaştıran ve diğer dillerden ayıran bazı özellikler vardır. Bu özellikler, dili yegâne kılan özelliklerdir. Ferdinand de Saussure, temelde dilin nedensizlik ve çizgisellik olmak üzere iki özelliğinin olduğunu ifade eder.¹² Dil, sonradan öğrenilen bir kodlama sistemidir. Dünyada ne kadar dil varsa, o kadar kod ve kodlama sistemi vardır. Ama bir dilin, dışarıda var olan gerçekliği tam olarak kodlaması mümkün değildir. Aşağıda dilin bazı özellikleri belirtilmiştir. Dilin bütün özelliklerini belirlemek ve belirtmek mümkün değildir.

İnsan dili, eklemli yapıya sahiptir. Gelen ileti bir bütün olarak alınır, o ileti parçalarına ayrılıp, farklı iletiler içinde de kullanılır.¹³ Bu durum sadece cümle içindeki sözcüklerde değil, sözcükleri oluşturan harflerde de kendini göstermektedir. Cümlelerin sözcükleri farklı cümleler inşa etmek için kullanılırken, sözcükleri oluşturan harfler de farklı sözcükleri oluşturmak için kullanılır. İnsan dilinin eklemli yapıda olması sentaksa sahip olmayı getirir. Sentaks öğeleri birlikte bir dizge (pergal) oluşturur.¹⁴ *Mi nan werd* cümlesinde var olan öğeler, belirli bir sistem içerisinde sıralanarak bir dizge oluşturur ve mesajın anlaşılmasını sağlar. Dilleri birbirinden ayıran temel fark, her dilin kendine has olan sentaktik yapısıdır.

¹² Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, s. 55-57.

¹³ Caner Kerimoğlu, **Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji Genel Dilbilime Giriş**, Pegem Akademi, Ankara 2016, s. 1.

¹⁴ Kerimoğlu, **Genel Dilbilime Giriş**, s. 2.

İnsan dilinin bir diğer ayırıcı özelliği ise soyut (razber) oluşudur.¹⁵ Dilde konu edilen her şeyin somut olması gerekmez. Örnek olarak, kalemden (qeleme) bahsedilirken bir kalemin olması gerekmez. Soyut hale getirme dildeki gelişmenin ve ilerlemenin en önemli kaynaklarından. Soyutlama olmasaydı, insan sadece var olan, somut (şênber) bir dünyayla sınırlanmış olurdu. Dilin kendisi bir soyutlamadır ama dilin hem somut hem de soyut yönü vardır.¹⁶

Dil, bir sözlü anlatım aracıdır.¹⁷ Bugün dil denince akla yazı gelir lakin yazının icadı insanlık tarihi kadar eski değildir. Yazı, sonraki dönemlerde sözün kaydedilmesi için bulunmuştur. Kur'an-ı Kerim'de "*O, İnsana kalemle yazmayı öğretti.*"¹⁸ ve İncil'de "*Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı.*"¹⁹ şeklindeki ifadeler, sözün yazıdan önce olduğu, hatta ilk insanla birlikte var olduğunu ifade eder. İnsanlık tarihinin serencamı düşünülürse, yazı çok yeni bir olgudur. Dil ise insanla beraber var olan bir sistemdir.

Dilin ilk işlevi, bilgiyi doğrudan aktarmaktır. Dil, bilginin yanı sıra duygu ve düşünceleri de aktarır. Dilin; coşku, gönderge, çağrı, ilişki, üst-dil ve şiir olmak üzere başlıca altı görevi vardır.²⁰ Dil, uzun bir zaman bu aktarma işlemini, sözlü olarak devam ettirmiştir. Kürtler arasında yaygın olan dengbêjlik geleneği bunun örneğidir. Bu gelenek sayesinde birçok masal ve sözlü tarih, nesilden nesile aktarılmıştır. Her aktarıcı sözlü dili kendisine uyarlamaktadır. Bu gelenek sayesinde, dil sözlü iletişim aracı olarak görevini yerine getirirken; dilin, kültürün, sözlü tarihin, gelenek ve göreneğin vb. bilgilerin de aktarımını gerçekleştirir.

Yazılı dilde kullandığımız işaretler, simge veya nedenli gösterge olarak adlandırılır.²¹ Sözlü dilden yazılı dile geçildiğinde, bu simgeler daha belirgin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Resim yazı özelliği gösteren pek çok alfabe, simge özelliğindedir. Bunlara piktogram denir.²² İnsanoğlu binlerce yıldır var olmakla

¹⁵ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 4.

¹⁶ Bayraktar, **Dilbilim**, s. 7.

¹⁷ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 4.

¹⁸ **Kur'an-ı Kerim**, Alak, 4.

¹⁹ **İncil**, Yeni Çeviri 2009.

²⁰ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 6.

²¹ Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, s. 59.

²² Piktogram: Varlıkların dünyada oldukları şekillerle temsil edilmeleri temeline dayanan resim yazıdır. Bk.: Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 368.

beraber ancak altı bin yıldır yazıyla kendini ifade etmektedir. On binlerce yıl insanlar işaretler, resimler, şekillerle mesajlaşmıştır. Resimlerden resim yazısına, oradan da alfabeye doğru bir geçiş vardır.²³ Harflerin kendisi de sembollerdir ve verilişlerinin belli bir nedeni yoktur. Varlıklara verilen isimlerin de nedeni yoktur. Aynı dil ailesi içerisinde aynı varlığa farklı isimler verilmesi de bir nedensiz gösterge örneğidir. Zazacada sakız sözcüğünün *vînce*, *qanik*, *benîşt* ile karşılanması nedensiz göstergedir. Belirli bir nedene dayanmış olsaydı, bütün Zazaların aynı kavrama aynı adı vermeleri gerekirdi.

Dil, kendi yasa ve kuralları içinde canlılığını koruyan bir varlıktır.²⁴ Dilleri koruyan ve diğer dillerden ayıran en önemli özellik, kendine has kurallarının olmasıdır. Dildeki değişim, çoğu kez şekilseldir. Dilin mantığında değişim, uzun sürelerde meydana gelir. Kürtçenin bazı lehçelerinde ergativitenin ortadan kalkması; gramatikal cinsiyetin bütün özellikleriyle halen Zazacada var olması buna örnektir. Dilde var olan bazı sözcükler, zaman içerisinde farklı anlamlar yüklenir veya anlamsal yükünü hafifletir. Dil, biyolojik bir varlık değildir ama sürekli gelişim ve değişim içindedir. Ayrıca; yaş, cinsiyet, coğrafi konum, iklim, teknolojik gelişmeler, zamanın gerektirdikleri gibi etkenlerden dolayı, dil sürekli varyant oluşturma eğilimindedir. Zazacada var olan varyantlar bu durumun canlı halidir. Grûba Xebate ya Vateyî'nin Zazaca konuşulan bölgelerden tespit edebildiği varyantların hepsini aldığı sözlüğünde, *karınca* sözcüğü için otuzdan fazla varyant tespit edilmiştir. Zazaca konuşulan her bölgede dili konuşanlar dili kendine uyarlamıştır. Zazacadaki bu varyantlaşma eğilimi şehirden şehire, köyden köye hatta evden eve bile kendini hissettirmektedir.

Dillerin, lehçelerin ve ağızların kesin ve doğal sınırları yoktur.²⁵ Dillerin sınırları tam olarak çizilemez. Bir dil nerede biter, nerede başlar gibi soruları cevaplamak zordur. Kürtçenin lehçeleri ve Zazacanın ağızlarının sınırları da keskin değildir. Dêrsim ağzı nerede biter veya Sêwregi Ağzı nerede başlar, bunu tam olarak tespit etmek olası değildir. Zazacada bahsedilen ağızların sınırları, kent

²³ Jorje Jan, *Tarihçeyê Musewwer Elifba o Xet*, Müt. Ekber Tebrizi, Şirketê İntişaratê İlmî o Ferhengî, Tehran 1386, s. 1-5.

²⁴ Eker, *Çağdaş Türk Dili*, s. 9.

²⁵ Eker, *Çağdaş Türk Dili*, s. 15.

merkezleriyle sınırlı değildir. Örnek olarak, Dêrsim ağzı, geniş bir coğrafyada kullanılan bir ağızdır.

Öz dil yoktur.²⁶ Öz dil yani arı dil yoktur. Bir dilin arı dil olması, hiçbir toplum ve dille iletişimde olmaması demektir. İlk toplumlardan günümüze, her dilde farklı dillerden etkilenme, farklı dilleri etkileme olmuştur. Kürtçe komşusu olan Arapça, Farsça ve Türkçeden etkilenmiş ve bu dilleri etkilemiştir. Kürtçenin diğer lehçeleri de içinde olmak üzere, Zazaca da saf değildir. Zazacada; Arapça, Farsça ve Türkçe gibi birçok dilden alıntılanmış sözcük vardır. Dildeki bu sözcüklerin atılması veya korunması tartışılabilir. Yabancı dillerden gelmiş olan sözcükler, girdiği dilde çekime uğrarlarsa, dilin malı haline gelir. Aynı durum bütün diller için geçerlidir. Başka dillerden ödünç sözcük almayan dil yok gibidir. Zazacada batı dillerinden alınan sözcüklerin imlaları korunurken, doğu dillerinden alınan sözcükler Zazacanın fonetiğine uygun bir hale getirilir.

Dil; cinsiyet, fiziksel ve psikolojik kimlikle ilişkilidir.²⁷ Sesin niteliği ve niceliği, yaş ve cinsiyete göre değişir. Kürtçede kadınlar ünlemleri (înterjeksîyon) daha çok kullanırlar. Arapçada esre (kesre) genellikle müennes (dişil, makî) için kullanılır ve diğer hareketlere göre daha hafif olarak kabul edilir.²⁸

Ana dili (ziwanê dayîke), öğrenilen değil edinilen bir dizgedir.²⁹ Edinme, kendiliğinden oluşmayı ifade eder. Bu sayede, hiçbir eğitim almamış kişiler bile dili kullanabilir. Dil edinimi konusunda dilbilimciler farklı düşünmektedir. Bazı dilbilimciler doğuştan böyle bir donanımla doğulduğunu söylerken bazıları dil ediniminin taklitle geliştiğini ifade ederler.³⁰ Noam Chomsky bütün dünya dillerinin iskeletini oluşturan dil edinim cihazı denilen *Evrensel Gramer*'den bahsetmektedir. Ona göre dil edinimi, anlaşılır mesajlar almak suretiyle gerçekleşir.³¹

²⁶ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 15-16.

²⁷ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 16.

²⁸ Halil Akçay, "Arap Dili Gramerinde Hitabette Cinsiyet Belirleyiciliği ve Dilbilgisel Cinsiyetin Biyolojik Cinsiyetle Uyumu", **Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar**, Ed. M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018, s. 429-430.

²⁹ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 16-17.

³⁰ Bayraktar, **Dilbilim**, s. 15-16.

³¹ Noam Chomsky, **Lectures on Government and Binding**, Foris, Dordrecht 1981.

Dil, diğer sosyal yapılardan farklı olarak, dinden çok fazla etkilenir. Dili ve dildeki söz varlığını etkileyen en önemli etmenlerden biri din ve dinin dilidir.³² Toplum inandığı dinin alfabesini ve sözcük dağarcığını da dile dahil eder. Kürtçenin İslamiyet öncesi dönemleriyle ilgili elde sağlam kaynaklar bulunmamaktadır. Lakin Kürtçe konuşulan dinsel bir azınlık olarak Yezidilerin ibadet dili ve kullanılan kavramlar örnek gösterilebilir. Yezidiler ibadetlerinde Kürtçeyi kullanırlar ve dini kavramlar Kürtçeye ifade edilir. Medreselerde yetişen melaların kullandığı dille, örgün bir şekilde eğitim görmüş bir kişinin dil kullanımları birbirinden farklıdır.

Dil ve dilbilim birçok bilim dalıyla etkileşim halindedir. Dilin etkileşim içinde olduğu bilim dalları: dilbilgisi, tarih, coğrafya, arkeoloji, antropoloji, edebiyat, tıp bilimleri, fizyoloji, müzik, etimoloji, sosyoloji, psikoloji, felsefe, toponimi, matematik, mantık, akustik vb. şeklinde sıralanabilir.

1.1.2. Kürtlerde Dilbilim Çalışmaları

Kürtlerde dilbilim üzerine yapılan çalışmaların tarihi 17. yüzyılda Elîyê Teremaxî'nin yazdığı *Tesrîfa Kurmancî* adlı eserine kadar uzanır. Yapılmış olan çalışmaları, Kürtçenin lehçelerine göre taksim etmeden önce, bu çalışmaların üç yönlü olduğunu, üç grup dilbilimci tarafından yapıldığını ifade etmek lazımdır. Birinci grup, Avrupalı araştırmacılar ve özellikle misyonerlerdir. Bu çalışmaların dili; İngilizce, İtalyanca, Almanca veya Fransızcadır. Bunlar, Kürtçe dilbilim çalışmalarında tarihsel olarak da ilk grubu oluşturur. Kürtçe dilbilim yazan ikinci grup, Kafkasya kökenli akademisyenlerdir. Bu akademisyenler kitaplarını genelde Rusça veya Kürtçe yazmışlardır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, Kafkasya'daki Kürt akademisyenlerin öncülüğünde, Sovyetler Birliği'nde Kürtçe dilbilim kitapları yazılmıştır. Üçüncü grup ise, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayıp, uzunca bir süre kesintiye uğrayan, 1960'lı yıllardan sonra yeniden ivme kazanan ve halen devam eden, dilbilim çalışmalarıdır.

Kürtçede, Ehmedê Xanî'nin (1651-1707) yazmış olduğu *Nûbihara Bîçûkan* Kürtçe-Arapça yazılmış ilk sözlük çalışmasıdır. Bu sözlük çalışması, medreseye yeni başlamış olan öğrencilerin, Arapça sözcükleri Kürtçe karşılıklarıyla beraber manzum

³² Bayraktar, **Dilbilim**, s. 13.

bir şekilde ezberlemesi için yazılmış bir eserdir. Elîyê Teremaxî'nin (1591-1653), Kurmanccanın morfolojisi konusunda yazmış olduğu *Tesrif* adlı eseri, bu alandaki bir diğer eserdir.³³ Mela Yûnisê Helqetînî bu alanda eser vermiş bir diğer önemli isimdir. Arapça ve Kürtçe yazmış olduğu *Tesrif* ve *Terkîb û Zurûf* adlı eserleriyle dilbilime katkı sunmuştur.³⁴ Mela Xelîlê Si'îrdî de dilbilimle uğraşmıştır. Mela Xelîl'in Arap grameri üzerine yazmış olduğu, *El-Qamûsu's-Sanî fî'n-Nehwî we's-Serfî we'l-Meanî* adlı eseri, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.³⁵ Medreselerde başlayıp devam eden bu gelenek, Kurmanc lehçesi hakkındaki gramer çalışmalarını zenginleştirmiştir. Her ne kadar son yıllarda bazı medreselerde bu gelenek yavaş yavaş ortadan kalkmaktaysa da, bazı medreselerde dersler halen Kürtçe olarak verilir.

Batılılar tarafından hazırlanmış ilk Kürtçe eser bir sözlük-dilbilgisi çalışmasıdır. Mauricio Garzoni, 1787 yılında, Kürtçe hakkında İtalyanca bir dilbilgisi kitabı hazırlamıştır.³⁶ Garzoni'nin bu eserinin adı, *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*'dır.³⁷ Ondan sonra Avrupalı birçok misyoner ve oryantalist, Kürtçe üzerine uğraşmışlardır. Bu araştırmacılar, Kürtçenin sadece bir diyalekti üzerinde çalışmamışlar, birkaç diyalektini birden çalışmışlar, hatta Farsça gibi Kürtçeye yakın dillerle, karşılaştırma yapmışlardır. Yine bu alanda Samuel A. Rhea'nin yazmış olduğu *Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakkari District*, İngilizce yazılmış ilk Kürtçe gramer kitabıdır.³⁸ M. Ferdinand Justi, *Kurdische Grammatik* adıyla Almanca bir eser yazmış ve bu eseri 1880 yılında Petersburg'da yayımlamıştır.³⁹ E. B. Soane, *Grammar of The Kurmanjî or Kurdish Language* adlı eserini 1913 yılında Londra'da yayımlamıştır.⁴⁰ E. B. Soane, aynı

³³ Merdan Newayî, **Mela Elîyê Teremaxî (Sedsala 16-17.) Tesrîfa Teremaxî Yekemîn Gramera Kurdiya Kurmancî**, Nûbihar, İstanbul 2018.

³⁴ Mela Yûnisê Helqetînî, **ez-Zurûf we't-Terkîb**, Haz. İlyas Kaplan, Şifa Yayınları, İstanbul 2015.

³⁵ Mela Xelîlê Sêrtî, **El-Qamûsu's-Sanî fî'n-Nehwî we's-Serfî we'l-Meanî**, Mektebetu Dîyarbekir, Dîyarbekir 2012.

³⁶ P. O. Skjærvø, "Kurdish", **Encyclopedia of L&L**, Ed.: Keith Brown, Elsevier Pergamon, Michigan, c. 5, s. 265.

³⁷ Mauricio Garzoni, **Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda**, Roma 1787.

³⁸ Samuel A. Rhea, **Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakkari District**, Presented to the Society, Oct. 21st, 1869.

³⁹ Emîr Celadet Bedirxan-Roger Lescot, **Kürtçe Grameri**, r. 360.; Qanatê Kurdo, **Rêzimana Kurdi Kurmancî-Soranî**, r. 21.

⁴⁰ E. B. Soane, **Gramer of Kurmanji or Kurdish Language**, Luzac&Co, London 1913.

zamanda *Elementary Kurmanci Grammar (Sulaimania District)* adıyla başka bir eser daha yazmış ve bu eseri 1919 yılında Bağdat'ta yayımlamıştır.⁴¹ L. O. Fossum, *Pratical Kurdish Gramer* adıyla bir gramer kitabı yazmış ve bu eseri 1919 yılında Massachusetts'de yayımlamıştır. R. F. Jardine, *Bahdinan Kurdmanji* adlı eserini, 1922 yılında Bağdat'ta yayımlamıştır. Keldanî din adamı L'Abbé Paul Beidar, *Grammaire Kurde* adıyla Kürtçe bir gramer yazmış ve bu eserini 1926 yılında Paris'te yayımlamıştır.⁴² D. N. Mackenzi de *Kurdish Dialect Studies* adıyla İngilizce bir eser yazmış ve bu eseri 1961 yılında Londra'da yayımlamıştır.⁴³ Amir Hassanpour'un doktora tezi olarak hazırladığı *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)* adlı eseri, Kürtçe hakkında yapılmış olan çalışmaların genel bir çerçevesini çizmesi ve bu konuda istatistiki bilgiler vermesi açısından önemlidir.⁴⁴ Yukarıda sayılanlar dışında; X. Abovyan (1848), Y. Berizine (1853), P. Lerch (1856), A. Jaba (1860), F. Müller (1864) gibi bazı akademisyen ve araştırmacılar tarafından da Kürtçeyle ilgili çalışmalar yapılmıştır.⁴⁵

Osmanlı Devleti döneminde, Kürtçe üzerine yapılmış birkaç dilbilim çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki; Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın (1848-1906), 1893 yılında basılan *el-Hediyyetu'l-Hemidiyye fi Luxeti'l-Kurdiyye* adlı eseri, bir dilbilgisi ve sözlük çalışmasıdır.⁴⁶ 20. yüzyılda bu konuda, yapılan çalışmalarda bir artış göze çarpar. Xelîl Xeyaliyê Motkî, 1908 yılında *Elifbayê Kurmancî* adlı bir alfabe yayımlamıştır. 27 sayfadan oluşan bu eser, şimdiye kadar birkaç defa yayımlanmıştır.⁴⁷ Ömer Avni Efendi, Elazığ'da 1912-1913 yıllarında *Qewaîdî Lisanî Kurdî* adlı bir gramer kitabı yazmıştır.⁴⁸ Mehmed Mihri Hilav, *Muqeddîmetu'l-İrfan*

⁴¹ Celadet Ali Bedirxan ve Roger Lesscot, *Kürtçe Gramer*, Avesta, İstanbul 2009, s. 355.

⁴² L'Abbé Paul Beidar, *Grammaire Kurde*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1926.; Salih Akın, *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*, Avesta, Stenbol, 2013, r. 43.

⁴³ Bedirxan ve Lesscot, *Kürtçe Gramer*, s. 354.

⁴⁴ Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)*, Avesta, İstanbul 2005.

⁴⁵ Qanatê Kurdo, *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî*, Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün, Nûbihar, İstanbul 2013, s. 19-22.

⁴⁶ Yusuf Ziyaeddin Paşa, *el-Hediyyetu'l-Hemidiyye fi Luxeti'l-Kurdiyye*, Tahkik: Muhemmed Mukrî, Mektebetu Dîyarbekir, Diyarbakır 2011.

⁴⁷ Xelîl Xeyalî Motkî, *Elifbayê Kurmancî*, Weşanên Hîvda, İstanbul 2004.

⁴⁸ Mehmet Bayrak, "Harput'lu Ömer Avni Efendi ve "Kavaid-i Lisan-i Kurdî", <http://candname.com/harputlu-omer-avni-efendi-ve-kavaid-i-lisan-i-kurdi/>, Erişim Tarihi: 10.12.2018.

adlı bir kitap basmıştır.⁴⁹ Hilav, bu eserinde irfan bahsi altında, diller üzerinde durmaktadır. 1921 yılında Kürt Talebe Cemiyeti, Kürtçe öğrenenler için *Hîngerê Zimanê Kurdî* adlı ilk Kürtçe öğretme kitabını yayımlamıştır.⁵⁰ Bu eser, sonraki yıllarda transkribe edilmiş ve yeniden yayımlanmıştır. *Hînger*, kendisinden sonra gelen ve bu alanda yapılmış olan çalışmalar üzerinde olumlu bir etki yapmıştır. Eser, her ne kadar eğitim yöntemi açısından bir yenilik getirmemişse de, Soranca ve Kurmanca lehçeleriyle olması eseri anlamlı kılmaktadır.

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kürtçe yazılan dilbilgisi/dilbilim kitaplarında ciddi bir artış olmuştur. Bu çalışmaların artmasında, Celadet Ali Bedirhan ve kardeşi Kamuran Ali Bedirhan'ın katkılarını anılmaya değerdir. Celadet Ali Bedirhan'ın öncülüğünde yayımlanan *Hawar* dergisinin yayımlanmış olan muhtelif yirmi altı sayısında Kürtçe dilbilgisi ile ilgili yazılar çıkmıştır.⁵¹ Derginin, Kürtçe dilbilim alanına yaptığı katkı önemlidir. Şu anda kullanılan Latin kökenli Kürtçe alfabenin ilk örnekleri *Hawar* dergisinde yayımlanmıştır. *Hawar* dergisindeki çalışmalar, Kürtçe gramer bilgisinin sistemleşmesi ve doğru yazım kurallarının yerleşmesi bakımından önemlidir.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, aşağıda Kürtçenin lehçelerinde yapılmış olan dilbilgisi/dilbilim çalışmalarından bahsedilecektir. Hewramî lehçesiyle ilgili yapılan çalışmalar çok azdır. Sorancada yapılmış çok fazla çalışma vardır. Bunların hepsini saymak ve kritik etmek imkan dahilinde olmadığı gibi, çalışmanın ana konusu da değildir. Kurmanc lehçesinde yapılmış olan çalışmalar, tespit edilebildiği kadarıyla sıralanacaktır. Zazacada ise yapılmış ve ulaşılabilen bütün dilbilim çalışmaları kısaca değerlendirilecektir.

⁴⁹ Mehmed Mihri Hilav, *Mukaddimet'ul-İrfan*, İstanbul, Necmî İstikbal Matbaası, İstanbul 1918.; Seîd Veroj, *Mehmed Mîhrî Hilav û Kovara Kurdistan*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 106.

⁵⁰ Kürt Talebe Cemiyeti, *Hîngerê Zimanê Kurdî*, Yayına Hazırlayan: Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, Bgst Yayınları, İstanbul 2008.

⁵¹ *Kovara Hawar*, Çapxaney Tereqî, Şam 1932-1943. Dilbilgisi yazılarının çıktığı sayılar şunlardır: 6, 17, 18, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54.

1.1.2.1. Kurmanccada Dilbilim Çalışmaları

Kurmancca yazılmış olan dilbilim kitaplarını iki kısımda incelenebilir. Osmanlı döneminde yazılmış olan Kurmancca dilbilim eserleri pek fazla değildir. Bunlardan tespit edilenler yukarıda zikredilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Kürtçe dilbilim çalışmaları yok denecek kadar azdır. *Binxet* denilen Suriye'deki kısımda Celadet Ali Bedirhan ve *Hawar* dergisi etrafında toplanan Kürt aydınları, Kürtçe yazın alanına ciddi yenilikler getirmişlerdir. Ama Türkiye kısmında 1923'ten 1960'lı yılların ortalarına kadar bir suskunluk dönemi hakimdir. Bu çalışmanın ilgili bölümünün ilk kısmında, 1960'tan 2010 yılına kadar yazılmış olan eserler sıralanmıştır. İkinci kısımda ise 2010 yılından sonraki çalışmalar değerlendirilmiştir. 2010 yılı Kürdoloji çalışmaları anlamında önemlidir çünkü 2010 yılından sonra, üniversitelerde kısıtlı da olsa Kürtçe eğitim verilmeye başlanmıştır.

Kemal Badıllı'nın yazmış olduğu *Türkçe İzahlı, Kürtçe Grameri*, (*Kürmançça Lehçesi*) bu alanda yazılmış ilk eserlerdendir.⁵² Bu eserden sonra, Kamuran Bedirhan ve Sait Kırmızıtoprak beraber bir gramer kitabı yazmıştır.⁵³ Yine Kamuran Bedirhan'ın yazdığı *Kolay Kürtçe* adlı kitabı ilk olarak 1977 yılında yayımlanmıştır.⁵⁴ Aynı eser, 2000 yılında Deng Yayınları tarafından tekrar yayımlanmıştır. Kürtçe dilbilgisiyle uğraşan bir diğer isim olan, Murad Ciwan'ın *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi* kitabı 1992 yılında yayımlanmıştır.⁵⁵ Abuzer Balî, *Kürtçe Dilbilgisi-Rêzimana Kurdî* adlı eserini 1992 yılında yayımlamıştır.⁵⁶ Deham Ebdulfettah, *Hindek Aloziyên Zimanê Kurdî (Kurmancî)* adlı kitabını 1993 yılında Şam'da yayımlamıştır.⁵⁷ Aynı yazarın *Nav*,⁵⁸ *Cînav*⁵⁹ adlı kitapları da vardır. Ebdulfettah'ın son olarak *Mistek Ji Hêvî û Arîşeyên Zimanê Kurdî*

⁵² Kemal Badıllı, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1965.

⁵³ Kamuran Bedirhan ve S. Şivan, *Zimanê Kurd/Kürt Dil*, Kava Yayınları, İstanbul 1976.

⁵⁴ Kamuran Bedirhan, *Kolay Kürtçe*, Özgürlük Yolu Yayınları, Yer yok 1977.

⁵⁵ Murad Ciwan, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi*, Jîna Nû, İsveç 1992 ve Amed 2014.

⁵⁶ Abuzer Balî, *Kürtçe Dilbilgisi-Rêzimana Kurdî*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1992.

⁵⁷ Deham Ebdulfettah, *Hindek Aloziyên Zimanê Kurdî (Kurmancî)*, Metbeetu'l-Kitabu'l-Erebî, Dimeşq 1993.

⁵⁸ Deham Ebdulfettah, *Nav Di Zimanê Kurdî de (Kurmancîya Jorîn)*, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Amed 2006.

⁵⁹ Deham Ebdulfettah, *Cînav Di Zimanê Kurdî de (Kurmancîya Jorîn)*, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Amed 2006.

(*Kurmancî*) yayımlanmıştır.⁶⁰ Ebdulfettah, Kurmanca dilbilgisi alanında üretken bir yazardır. Baran Rizgar'ın *Uygulamalı Kürtçe* adlı kitabı 2005 yılında Doz Yayınları'ndan yayımlanmıştır.⁶¹ 2010 yılında bir komisyon tarafından *Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebîyatı Ders Kitabı* hazırlanmıştır.⁶²

Bu alanda referans olarak kabul edilebilecek kitap, Celadet Ali Bedirhan (1893-1951) ve Roger Lescot'nun (1914-1975) beraber hazırladıkları *Kürtçe Gramer* adlı eserdir. Bu eser, Celadet Ali Bedirhan'ın vefatından sonra, 1970 yılında, Paris'te yayımlanmıştır. Daha sonra, muhtelif tarihlerde ve muhtelif yayınevleri tarafından basılan bu eser, Kürtçenin Kurmanc lehçesinde, kendinden sonra yazılan bütün dilbilgisi kitapları için bir temel teşkil etmiştir. Önsöz kısmında ifade edildiği gibi, kitap dilbilimsel metoda uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Fonolojiyle başlayan kitap, morfolojiyle devam etmiş ve sentaks ile sona ermiştir. Ele aldığı konular ve konuları işleyiş biçimiyle, kendinden sonraki dilbilimcilerin yoluna ışık tutmuştur.⁶³

2010 yılı öncesinde diğer bir çalışma Fêrgîn Melîk Aykoç tarafından yapılmıştır. Aykoç, *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî* adlı bir gramer kitabı yayımlamıştır.⁶⁴ Bu eser, fonetik ve morfoloji olmak üzere iki bölümden oluşur. Yazar kitabın fonetik bölümünde Soranca ve Kurmanca sesleri birbiriyle karşılaştırmıştır. Yazar aynı usulü morfoloji kısmında da devam ettirmiş ve morfolojik öğeleri Kürtçenin diğer lehçeleriyle karşılaştırmalı bir şekilde ele almıştır. Bu eser, Zazaca ve Kurmanccada meydana gelen ses olaylarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

İbrahîm Remezan Zaxoyî, *Rêzimana Kurdî* adlı eseri 2008 yılında Duhok'ta yayımlanmıştır.⁶⁵ Kitabın hem Arapça hem de Kürtçe versiyonu vardır. Kitapta dilbilgisi konuları İngilizce, Arapça ve Kürtçede karşılaştırmalı olarak

⁶⁰ Deham Ebdulfettah, *Mistek Ji Hêvî û Arîşeyên Zimanê Kurdî (Kurmancî)*, Weşanên Lîs, Diyarbakır 2018.

⁶¹ Baran Rizgar, *Uygulamalı Kürtçe*, Doz Yayınları, İstanbul 2005.

⁶² Komisyon, *Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebîyatı Ders*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

⁶³ Celadet Ali Bedirhan ve Roger Lescot, *Kürtçe Gramer*, Avesta, İstanbul 2009.

⁶⁴ Fêrgîn Melîk Aykoç, *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî*, Weşanên Înstîtûta Kurdî, Berlin 1996.

⁶⁵ İbrahîm Remezan Zaxoyî, *Rêzimana Kurdî*, Kolaja Şerî'e, Duhok 1998.

verilmiştir. ⁶⁶ Dilbilim terimlerini karşılaştırmalı olarak vermesi açısından Zaxoyî'nin eseri dilbilim alanında önemli bir kaynaktır.

Samî Tan'ın *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî* adlı eseri (2011), Kurmancca dilbilgisi alanındaki temel eserlerden biridir. Tan, gramer kitabı haricinde değişik dergilerde dilbilim ve dilbilgisi üzerine yazılar yazmaktadır. Bu kitap, şu ana kadar üç baskı yapmıştır. Kürtçenin dahil olduğu dil grubundan bahsederek başlayan kitap, Kürtçenin lehçeleri, fonoloji, morfoloji, sentaks, doğru yazım ve noktalama işaretleri ile devam etmektedir. Kitabın sonunda, Kürtçe (Kurmancî), İngilizce ve Türkçe bir şekilde dilbilim terimleri verilmiştir. ⁶⁷ Bu eser, dilbilgisi alanındaki diğer eserlerden daha geniş bir yelpazeye sahiptir.

2011 yılında yayımlanmış olan ve bir komisyon tarafından hazırlanan *Hînger*, öğretim materyali olarak hazırlanmıştır. ⁶⁸ Bu eser, üç cilt olarak hazırlanmıştır. İçerisinde okuma parçaları ve alıştırmaların olduğu eserde, gramer konuları, bölümlerin arasına dağıtılmıştır.

Kadri Yıldırım'ın *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi-Kurmancî Lehçesi* adlı kitabı Türkiye'de bir üniversitede basılan ilk Kürtçe gramer kitabı (2012) olma özelliği taşımaktadır. ⁶⁹ 2010 yılından sonra Türkiye'de Kürtçeyle ilgili enstitülerin açılmasıyla beraber, Kürtçe eğitim ciddi bir ivme kazanmıştır. ⁷⁰ Bu yıldan sonra, birçok kitap yayımlanmaya başlamıştır. Talep arttığından dolayı daha önce yayımlanan Kürtçe kitaplar ise ikinci ve üçüncü baskılarını yapmışlardır.

Bahoz Baran'ın *Rêzimana Kurmancî* adlı eseri 2012 yılında yayımlanmıştır. Daha önce Mikaîl Bilbil ile beraber yazmış olduğu gramer kitabından sonra, tek başına bir dilbilgisi kitabı yayımlamıştır. Kitap; fonoloji, morfoloji, sentaks ve imla konularını ele alır. Bu açıdan, çok yönlü olan kitap, dilbilimsel bir bütünlük

⁶⁶ İbrahîm Remezan Zaxoyî, *Rêzimana Kurdî Qewaidu'l-Luxeti'l-Kurdiyye*, Spîrêz, Duhok 2008.

⁶⁷ Sami Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.

⁶⁸ Sami Tan, Ronayî Önen vd., *Hînger*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.

⁶⁹ Kadri Yıldırım, *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi-Kurmancî Lehçesi*, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2012.

⁷⁰ Enstitüler resmi olarak 2009 yılında açılmış olsalar da, yüksek lisans öğrencileri ilk olarak 2010 yılında alınmıştır. Çalışmada kullanılan 2010 tarihi, enstitülerin fiili çalışmaya başlamasına işaret eder.

arz eder. Baran, eserinde noktalama işaretlerine de değinmiştir. Kitabın sonunda, bazı sözcüklerin doğru yazılışları verilmiştir.⁷¹

Aziz Samur'un *Kurdîya Kurmancî* adlı eseri 2012 yılında yayımlanmıştır. İlk baskıda 78 sayfa olan eser, ikinci baskıda 317 sayfa olarak yayımlanmıştır. Öğretim materyali olarak hazırlanan kitapta, gramer konuları da işlenmiştir.⁷² Benzer usulde yazılmış bir diğer kitap ise İshak Çelebi'nin hazırladığı *Kürtçe Öğreniyorum* adlı öğretim materyalidir.⁷³ Bu kitap da dersler halinde hazırlanmış ve Kürtçenin Kurmanci lehçesini öğretmeyi amaçlayan bir kitaptır. Bu eser, Türkçe yazılmıştır.

Çetin Taş'ın *Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî* adlı eseri 2012 yılında yayımlanmıştır. Alfabe, harf ve hece konusuyla başlayan kitapta sırayla; vurgu, büküm, ergativite, kip, isim, sıfat, zamir, zarf gibi morfolojik konuları ele alınmıştır. Kitapta son olarak sentaks, imla ve noktalama işaretleri bölümleri vardır.⁷⁴ Taş, 2015 yılında *Dengsaziya Devoka Çaldiranê* adlı teziyle yüksek lisansını tamamlamış ama tezi yayımlanmamıştır.⁷⁵

Halil Aktuğ'un *Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer* adlı eserini 2013 yılında yayımlanmıştır.⁷⁶ Bu kitap, dilbilimin bazı terimlerine getirdiği özgün karşılıklar açısından önemlidir. Eser, Türkçe ve Kürtçe yazılmış olup bu iki dil karşılıklı sayfalarda yer almaktadır.

Abdullah İncekan, *Ez Kurdî Hîn Dîbîm-Pratik Kürtçe Dersleri* adıyla, bir gramer kitabı yazmıştır.⁷⁷ Aynı yazarın geçişli fiillerle ilgili hazırlamış olduğu gramer kitabı da vardır.⁷⁸ Her iki eser de, birer öğretim kitabı olarak hazırlanmış ve gramer konuları, teferruatlı bir şekilde izah edilmemiştir.

⁷¹ Bahoz Baran, *Rêzimana Kurmancî*, Belkî, Diyarbakır 2012.

⁷² Aziz Samur, *Kurdîya Kurmancî Rêziman*, Nûbihar, İstanbul 2014.

⁷³ İshak Çelebi, *Kürtçe Öğreniyorum*, Dara Yayınları, Diyarbakır 2018.

⁷⁴ Çetin Taş, *Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî*, Dîwan, İstanbul 2012.

⁷⁵ Çetin Taş, *Dengsaziya Devoka Çaldiranê*, Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tîrkiyeyê Teza Masterî ya Neçapkirî, Mêrdîn 2015.

⁷⁶ Halil Aktuğ, *Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer*, Avesta, İstanbul 2013.

⁷⁷ Abdullah İncekan, *Ez Kurdî Hîn Dîbîm-Pratik Kürtçe Dersleri*, Nûbihar, İstanbul 2012.

⁷⁸ Abdullah İncekan, *Ez Kurdî Hîn Dîbîm Geçişli Fiiller ve Ergativ Teori-Fiil Dökümü-Alıştırmalar*, Nûbihar, İstanbul 2014.

Nezîr Ocek'in *Waneyên Rêzimana Kurmancî* adlı eseri 2014 yılında yayımlanmıştır. Eserinde fonolojiye kısaca değinen Ocek, asıl olarak Kurmaccanın morfolojisi üzerine yoğunlaşır. Sentaks, imla ve noktalama işaretleri bölümleri kitabın sonunda yer almaktadır.⁷⁹ Ocek, ayrıca *Rêzimana Farisî-Kurdî* adıyla bir dilbilgisi kitabı yazmıştır.⁸⁰ Bu çalışma karşılaştırmalı gramer çalışması olarak değerlendirilebilir.

Bunlar dışında Kurmanc lehçesinde yazılan dilbilgisi ve dilbilim kitaplarından bazıları; Mela Nûrîyê Hesarî, *Hostanîbêja Zarhawayê Kurdî*,⁸¹ Mela Tewfîqê Xerzî, *Zanîna Zimanê Kurdî*,⁸² Selîm Biçûk, *Rêziman*,⁸³ Arif Zêrevan, *Bingehên Rastnivîsandina Kurdîyê (Kurmancî)*,⁸⁴ Kemal Burkay, *Dersên Zimanê Kurdî*,⁸⁵ Berzo Omar Mahmoud, *Rênivîsa Peyva Kurdî (Şêweya Ferhengî û Ristesazî Navbera Likan û Nelikan)*,⁸⁶ M. Emin Bozarslan, *Baxçê Zimên I-II*,⁸⁷ Bahoz Baran ve Mikail Bilbil, *Rêzimana Kurmancî*,⁸⁸ Azad Zal, *Zimanê Kurdî*,⁸⁹ Şêxmûs Bedlîsî, *Bi 23 Îdmanan Kurmancîya Xwe Pêş Bixe!*,⁹⁰ Seîd Verroj, *56 Seretayên Rêzimana Kurdî*,⁹¹ Torî, *Destpêka Xwendin û Nivîsandina Kurdî*,⁹² Eşref Keydanî, *Pîrsên Rêzimana Kurmancî -Tûrikê Pîrsê*,⁹³ Abdurrahman Bakır, *Rêziman û Peyvsaziya Kurmancî*,⁹⁴ İbrahim Seydo Aydoğan, *Guman 1 Zimanê Kurdî*,⁹⁵ Salih Akın, *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*,⁹⁶ Ergin Öpengin, *Rewşa Kurdî*

⁷⁹ Nezîr Ocek, *Waneyên Rêzimana Kurmancî*, Sîtav, Van 2014.

⁸⁰ Nezîr Ocek, *Rêzimana Farisî-Kurdî*, Sîtav, Van 2018.

⁸¹ Mela Nûrîyê Hesarî, *Hostanîbêja Zarhawayê Kurdî*, Weşanên Pencînarê, Stockholm 1996.

⁸² Mela Tewfîqê Xerzî, *Zanîna Zimanê Kurdî*, Weşanên Nûjen, İstanbul 1997.

⁸³ Selîm Biçûk, *Rêziman*, Weşanên Enstîtuya Kurdî, Berlin 1997.

⁸⁴ Arif Zêrevan, *Bingehên Rastnivîsandina Kurdîyê (Kurmancî)*, Nefel, İsveç 1997.

⁸⁵ Kemal Burkay, *Dersên Zimanê Kurdî*, Weşanên Deng, İstanbul 2004.

⁸⁶ Berzo Omar Mahmoud, *Rênivîsa Peyva Kurdî (Şêweya Ferhengî û Ristesazî Navbera Likan û Nelikan)*, Beyrut 2005.

⁸⁷ M. Emin Bozarslan, *Baxçê Zimên I*, Weşanên Doz, İstanbul 2008.; M. Emin Bozarslan, *Baxçê Zimên II*, Weşanên Doz, İstanbul 2013.

⁸⁸ Bahoz Baran, Mikail Bilbil, *Rêzimana Kurmancî*, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Diyarbakır 2008.

⁸⁹ Azad Zal, *Zimanê Kurdî*, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, İstanbul 2009.

⁹⁰ Şêxmûs Bedlîsî, *Bi 23 Îdmanan Kurmancîya Xwe Pêş Bixe!*, Seyda Yayınları, yer ve tarih yok.

⁹¹ Seîd Verroj, *56 Seretayên Rêzimana Kurdî*, War, yer ve tarih yok.

⁹² Torî, *Destpêka Xwendin û Nivîsandina Kurdî*, Weşanên Arya, yer ve tarih yok.

⁹³ Eşref Keydanî, *Pîrsên Rêzimana Kurmancî –Tûrikê Pîrsê-*, Weşanên Belkî, İstanbul 2013.

⁹⁴ Abdurrahman Bakır, *Rêziman û Peyvsaziya Kurmancî*, Weşanên Aram, Amed 2015.

⁹⁵ İbrahim Seydo Aydoğan, *Guman 1 Zimanê Kurdî*, Weşanên Lîs, Diyarbakır 2013.

⁹⁶ Salih Akın, *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*, Avesta, İstanbul 2013.

ya Sosyolenguîstîk li Turkîyeyê; ⁹⁷ Kamiran Bedirxan, *Xwendina Kurdî*; ⁹⁸ Komisyon, *Waneyên Zimannasîyê*; ⁹⁹ Komisyon, *Pirsname Bankeya Pirsên Kurdî*; ¹⁰⁰ Şêxmûs Aslan, *Lêkolînek li Ser Rêzimana Kurdî (Kurmancî)*; ¹⁰¹ Komisyon, *Gotarê Zimannasîyê*; ¹⁰² Komxebata Kurmancîyê, *Rêbera Rastnivîsînê*¹⁰³ sayılabilir.

Sayılan çalışmaların dışında, Mardin Artuklu Üniversitesi, Bingöl Üniversitesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Muş Alparslan Üniversitesi ve Dicle Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora tezlerinde dilbilim çalışmaları yapılmaktadır.

1.1.2.2. Sorancada Dilbilim Çalışmaları

Kürtçenin lehçeleri içinde, edebi ve bilimsel çalışmalar anlamında, en gelişmiş lehçe Sorancadır. 19. yüzyılın başlarında ilk yazılı eserleri ortaya çıkmaya başlayan lehçe, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ciddi bir atılım göstermiş ve dilbilimin her alanında çok önemli eserler vermeye başlamıştır. Sorancada modern anlamda dilbilim çalışmaları Tewfîq Wehbî ile başlar. Celadet Ali Bedirhan ile aynı dönemde yaşamış olan Wehbî, 1920 yılından itibaren Kürtçenin fonetiğine uygun Latin alfabesini üzerinde çalışmıştır. Latin alfabesinin, Kürtçenin seslerini tam olarak yansıtamadığına kanaat getiren Wehbî, Arap alfabesinin Kürtçeye uyarlanması için çaba göstermiş ve şu anda kullanılan Kurdo-Arabik alfabenin temellerini atmıştır. Burada Sorancada dilbilim üzerine çalışma yapmış olan birkaç kişiden bahsedilecek, geri kalan çalışmalar da, ulaşılabildiği kadarıyla, isim olarak kaydedilecektir.

Soranca üzerine çalışan birçok dilbilimci vardır. Soranca yazar dilbilimcilerin en önemlilerinden biri, Evrehmanî Hacı Marif'tir. Onun yazmış olduğu kitaplar genellikle dilbilgisi konularını ele alır. Hacı Marif, fonetik ve morfoloji üzerine eserler yazmış ve morfoloji konuları üzerine eğilmiştir. Yazmış

⁹⁷ Ergin Öpengin, *Rewşa Kurdî ya Sosyolenguîstîk li Turkîyeyê*, Avesta, İstanbul 2011.

⁹⁸ Kamiran Bedirxan, *Xwendina Kurdî*, Avesta, İstanbul 2013.

⁹⁹ Komisyon, *Waneyên Zimannasîyê*, Weşanên Lîsê, Diyarbakır 2017.

¹⁰⁰ Komisyon, *Pirsname Bankeya Pirsên Kurdî*, Dara Yayınları, Diyarbakır 2017.

¹⁰¹ Şêxmûs Aslan, *Lêkolînek li Ser Rêzimana Kurdî (Kurmancî)*, Weşanên Na, İzmir 2018.

¹⁰² Komisyon, *Gotarên Zimannasîyê*, Nûbihar, İstanbul 2018.

¹⁰³ Komxebata Kurmancîyê, *Rêbera Rastnivîsînê*, Weqfa Mezopotamyayê, Diyarbakır 2019.

olduğu kitaplardan bazıları: *Wişey Zimanî Kurdî*,¹⁰⁴ *Zimanî Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da*,¹⁰⁵ *Wişeronan le Zimanî Kurdî da*,¹⁰⁶ *Ma Kutibe 'en el-Luxet el-Kurdiyye*,¹⁰⁷ *Rêzimanî Kurdî, Bergî Yekem, Morfolojîya Beşî Yekem Naw*,¹⁰⁸ *Nûsînî Kurdî be Elfabêy Erebi*,¹⁰⁹ *Rêzimanî Kurdî, Bergî Yekem Wuşesazî Beşî Duwem Cênaw*,¹¹⁰ *Raberî Serçawe le Barey Zimanî Kurdîyewe*,¹¹¹ *Rêzimanî Kurdî, Bergî Sêhem, Awellnaw*,¹¹² *Rêzimanî Kurdî, Bergî Çuwarem, Jimare û Awell-Kirdar*,¹¹³ *Ferhengî Zarawey Zimannasî* dir.¹¹⁴ Hacı Marif, Soranca dilbiliminde kurucu bir öge gibi davranmış, dilbilimin birçok dalında eser vermiştir. Özellikle hazırladığı dilbilim sözlüğü, bu alandaki boşluğu dolduran ciddi bir çalışmadır.

Qanatê Kurdo'nun *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî* adıyla 1965 yılında yazmış olduğu eser, onun doktora tezidir. Bu tez ilk olarak *Gramatîka Kurdkogo Yazîka na Matêrîlê Kurmancî û Soranî* adıyla Rusça yayımlanmıştır. Kurdo, 1984 yılında bu tezi Kurmancca olarak Avrupa'da yayımlamış, Kurdistan Mukrîyanî ise bunu Sorancaya çevirmiştir. Aynı eser, Zülküf Ergün tarafından Kurmancca olarak yayıma hazırlanmıştır.¹¹⁵ Eser, Kürtçenin iki lehçesini karşılaştırması açısından önemlidir. Kurdo'nun bu eseri, Kürtçenin akademik olarak incelendiği ilk eserlerden biridir. Bunun dışında Kurdo, Zazaca üzerinde de çalışmış ve *Lêgerîna Zaza* adında bir eser yazmıştır. Kurdo bu eserinde Zazalar üzerine genel bilgiler vermiş ve Zazaca hakkında analizlerde bulunmuştur.¹¹⁶

¹⁰⁴ Evrehmanî Hacı Marif, *Wişey Zimanî Kurdî*, Bexdad 1975.

¹⁰⁵ Evrehmanî Hacı Marif, *Zimanî Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da*, Bexdad 1976.

¹⁰⁶ Evrehmanî Hacı Marif, *Wişeronan le Zimanî Kurdî da*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹⁰⁷ Evrehmanî Hacı Marif, *Ma Kutibe 'en el-Luxet el-Kurdiyye*, Bexdad 1978.

¹⁰⁸ Evrehmanî Hacı Marif, *Rêzimanî Kurdî, Bergî Yekem, Morfolojîya Beşî Yekem Naw*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹⁰⁹ Evrehmanî Hacı Marif, *Nûsînî Kurdî be Elfabêy Erebi*, Bexdad 1986.

¹¹⁰ Evrehmanî Hacı Marif, *Rêzimanî Kurdî, Bergî Yekem, Wişesazî, Beşî Duwem, Cênaw*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹¹¹ Evrehmanî Hacı Marif, *Raberî Serçawe le Barey Zimanî Kurdîyewe*, Bexdad 1987.

¹¹² Evrehmanî Hacı Marif, *Rêzimanî Kurdî, Bergî Sêhem, Awellnaw*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹¹³ Evrehmanî Hacı Marif, *Rêzimanî Kurdî, Bergî Çuwarem, Jimare û Awell-Kirdar*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹¹⁴ Evrehmanî Hacı Marif, *Ferhengî Zarawey Zimannasî*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹¹⁵ Qanatê Kurdo, *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî*, Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün, Nûbihar, İstanbul 2013.

¹¹⁶ Qanatê Kurdo, *Lêgerîna Zaza*, Hogir, Bonn 2016.

Sadiq Bahaeddînê Amêdî, *Hevberkirina Kurmancî-Soranî Rêzimana Kurdî Kurmanciya Jorî û Kurmanciya Jêrî* adlı çalışmasında Kurmancca ve Sorancayı karşılaştırmıştır.¹¹⁷ Amêdî, Kürtçeyi *Kurmanciya Jorî*, Soraniyi ise *Kurmancîya Jêrî* olarak ayırmıştır.

Kadri Yıldırım'ın *Fêrkerî Soranî Rêziman Ferhengî Mijarî Axawtin-Soranî Öğretmeni Dilbilgisi Tematik Sözlük Pratik Konuşma*, adıyla yazılmış olan bu eser, çift dilli yazılmış olup, kitabın bir sayfası Türkçe diğer sayfası ise Sorancadır. Kitapta dilbilgisi konuları kısa bir şekilde anlatılmış ve günlük hayatta kullanılan pratik ifadelerden örnekler verilmiştir. Kitap, bir öğretim materyali olarak tasarlanmıştır.¹¹⁸

Nerîman Ebdullah Xoşnaw, Soranca yazan dilbilimciler arasında önemli biridir. Doktorasını da dilbilim üzerine yapmış olan yazar, dilbilimin çeşitli dallarında eserler yazmıştır. Xoşnaw'ın doktora tezi, *Zimanî Standardî Kurdî* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır.¹¹⁹ Bu eserde, dille ilgili genel bir çerçeve çizilmiştir. Yazarın *Dengsazî* adıyla bir eseri daha yayımlamıştır. Fonetik ve Fonolojiye denk gelen bu kitapta Xoşnaw, fonetiği Kürtçe mantığı açısından ele almış ve konuları Kürtçe örnekleme üzerinden işlemiştir.¹²⁰ Xoşnaw'ın *Tîorî û Rrêbazekanî Ziman* adıyla yazmış olduğu eseri, dilbilim teorileri ve yöntemleri üzerine yazılmıştır.¹²¹ En bilinen eseri *Rêzimanî Kurdî (Kirmancî Serû)* ise gramerdir. Bu eserde Xoşnaw, Sorancanın morfoloji konularını ele almış ve örneklerle açıklamıştır.¹²² Bireysel çalışmalar dışında, yazarın yazımında katkıda bulunduğu eserlerde vardır. Bunlardan biri *Zimanewanî* adlı eserdir. Eser, genel dilbilim olarak hazırlanmıştır. Xoşnaw, bu eseri Selam Nawxoş ile beraber yazmıştır. Kitap, üç cilt halinde düzenlenmiş ama tek bir cilt şeklinde yayımlanmıştır. Birinci ciltte dilbilgisi ile ilgili temel bazı konular

¹¹⁷Sadiq Bahaeddînê Amêdî, *Hevberkirina Kurmancî-Soranî Rêzimana Kurdî Kurmanciya Jorî û Kurmanciya Jêrî*, Ltn: M. Xalid Sadinî, Dîwan, İstanbul 2012.

¹¹⁸ Kadri Yıldırım, *Fêrkerî Soranî Rêziman Ferhengî Mijarî Axawtin-Soranî Öğretmeni Dilbilgisi Tematik Sözlük Pratik Konuşma*, Şemal Medya, İstanbul 2014.

¹¹⁹ Nerîman Ebdullah Xoşnaw, *Zimanî Standardî Kurdî*, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2013.

¹²⁰ Nerîman Ebdullah Xoşnaw, *Dengsazî*, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2016.

¹²¹Nerîman Ebdullah Xoşnaw ve Selam Nawxoş, *Tîorî û Rrêbazekanî Ziman*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2013.

¹²² Nerîman Ebdullah Xoşnaw, *Rêzimanî Kurdî*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2015.

işlenmiştir. İkinci ciltte özellikle semantik üzerine çalışmışlardır. Üçüncü ciltte ise çağdaş dilbilim teorileri ve çalışmaları hakkında bilgiler verilmiştir.¹²³

Bêhzadî Xoşhalî, *Filolocîyay Ziwanî Kurdî û Mêjûy Kurdistan* adlı eserinde, Kürtçenin dilbilim tarihinden bahsetmiştir.¹²⁴ Soranca yazan diğer önemli bir dilbilimci Talîb Husên Elî'dir. Husên Elî'nin dilbilim üzerine iki kitabı vardır. Bu kitaplardan biri *Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî* adlı eseridir.¹²⁵ Bu kitap, Kürtçenin fonetik yapısı üzerine yazılmıştır. Husên Elî'nin bir diğer kitabı ise *Zanistî Zimannasî û Zimanî Kurdî* adlı kitabı, adı geçen ilk kitaba göre daha geniş bir perspektifte yazılmış, dilbilgisinin diğer konularına da değinen bir eserdir.¹²⁶

Sorancada dilbilgisi ve dilbilim konularında yazan kişilerden birisi de Ebdulwahîd Muşîr Dizeyî'dir. Dizeyî'nin yazımında katkıda bulunduğu *Fonetîk û Fonolocî* adlı eseri Kürtçeyi ve özellikle Sorancayı fonolojik olarak tahlil etmektedir.¹²⁷ Muşîr Dizeyî'nin *Rêziman û Wata* adıyla gramer ve semantiği karşılaştırmalı olarak incelediği bir kitabının yanı sıra,¹²⁸ *Rêzimanî Kurdî* adında bir gramer kitabı da vardır.¹²⁹

Yukarıda adları sayılan dilbilimcilerin dışında, Ebdulkerîm Seîd Halo, *Yasayîn Dengî di Kurdîya Jorî da*¹³⁰ adlı eseri, Ebdusselam Necmeddîn Ebdulla ve Şêrzad Sebrî Elî birlikte yazdıkları *Zimanwanîya Tîorî*,¹³¹ Xazî Elî Xurşîd'in *Rêziman*¹³² adlı eseri, Muhemmed Merûf Fettah, *Zimanewanî*¹³³ ve Ebdulla Husên Rresul'un *Çend Basêkî Wirdî Zimanewanî-Kurdî*¹³⁴ adlı eserleri sayılabilir.

¹²³ Nerîman Ebdullah Xoşnaw, *Zimanewanî*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2010.

¹²⁴ Bêhzadî Xoşhalî, *Filolocîyay Ziwanî Kurdî û Mêjûy Kurdistan*, Çapxaney Xanî, Duhok 2008.

¹²⁵ Talîb Husên Elî, *Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2015.

¹²⁶ Talîb Husên Elî, *Zanistî Zimannasî û Zimanî Kurdî*, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.

¹²⁷ Ebdulwahîd Muşîr Dizeyî ve Dana Tehsîn Heme vd., *Fonetîk û Fonolocî*, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2015.

¹²⁸ Ebdulwahîd Muşîr Dizeyî, *Rêziman û Wata*, Navendî Avêr, Hewlêr 2015.

¹²⁹ Ebdulwahîd Muşîr Dizeyî, *Rêzimanî Kurdî*, Navendî Avêr, Hewlêr 2014.

¹³⁰ Ebdulkerîm Seîd Halo, *Yasayîn Dengî di Kurdîya Jorî da (Kovara Behdînan)*, Spîrêz, Duhok 2011.

¹³¹ Ebdusselam Necmeddîn Ebdulla ve Şêrzad Sebrî Elî, *Zimanwanîya Tîorî*, Spîrêz, Duhok 2011.

¹³² Xazî Elî Xurşîd, *Rêziman*, Çapxaney Hacı Haşîm, Hewlêr 2013.

¹³³ Muhemmed Merûf Fettah, *Zimanewanî*, Zankoy Selahedîn, Silêmanî 1990.

¹³⁴ Ebdulla Husên Rresul, *Çend Basêkî Wirdî Zimanewanî-Kurdî, Bergê Yekem*, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2015.

Daha önce bahsedildiği üzere, Soranca yazan ve Kürtçenin dilbilimiyle ilgilenen birçok yazar vardır. Aşağıda bu alanda yazan bazı yazarlar ve eserler sıralanmıştır: Sa'id Sidqi, *Muxtasar Serf û Nahweî Kurdî*; Tewfîq Wehbî, *Destûri Zimanî Kurdî*; Nûri Eli Emin, *Qewaidî Zimanî Kurdî le Serf û Nehw da*; Mesûd Mihemed, *Wirdbûnewe le Çend Basêkî Rêzimanî Kurdî*; Refîq Şiwani, *Çend Babetêkî Ziman û Rêzimanî Kurdî*; Refîq Şiwani, *Zimanî Kurdî û Şiwênî le Naw Zimanekanî Cihan da*; Hacî Xalid Ebdulwehab, *Rêzimanî Bûn û Hebûn le Kurdî da*; Lijney Zarawe Le Eka-demîyay Kurdî, *Raspardekanî Konferansî Berew Rênûsêkî Yekgirtûwî Kurdî*; Mihemed Emîn Hewramanî, *Zarî Zimanî Kurdî le Terazûyî Berawird da*.¹³⁵

1.1.2.3. Zazacada Dilbilim Çalışmaları

Zazaca dilbilim çalışmaları, kolektif veya ferdi olarak yapılmış çalışmalardan oluşmaktadır. Bu çalışmaların kahir ekseriyetinde, Zazaca morfolojik olarak incelenmiş, sentaks ve fonoloji gibi temel konulara yer verilmemiştir. Ayrıca yapılmış olan bu çalışmalar, yerel özellikler göstermekte, yazarlar diğer bölgelerdeki Zazaca üzerinde durmamaktadırlar. Ferdi çalışmaların yanı sıra, Grûba Xebate ya Vateyî'nin yapmış olduğu dilbilim çalışmaları kolektif bir karakterdedir. Bu grup, çalışmalarını ağızlara göre yürütmemektedir. Zazaca konuşulan bölgelerdeki en yaygın olan, en düzgün ve Zazaca orjinli sözcük formu standart olarak kabul edilir. Grûba Xebate ya Vateyî'nin çalışmaları, Zazacanın standart bir yazı dili haline gelmesi için önemlidir.

Zazaca üzerine yapılan ilk çalışmalar, Zazalar tarafından yapılmamıştır. Peter I. Lerch, Albert von Le Coq, R. Latham vb. oryantalistler Zazaca üzerine ilk çalışmaları yapmışlardır. Oskar Mann'ın sahada yapmış olduğu araştırmaları, daha sonra Karl Hadank tarafından *Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor* adıyla yayımlanmıştır.¹³⁶ Yakın dönemde Ludwig Paul de Zazaca üzerinde çalışmış ve çalışması *Zazakî, Gramatik und Versuch*

¹³⁵ Kurmanca ve Soranca yapılmış olan dilbilim çalışmalarının tespitinde yardımlarını esirgemeyen Ayhan Yıldız'a teşekkür ederiz. Yıldız, yayımlanmamış makalesinde, oryantalistlerin yaptığı Kürtçe dilbilim çalışmalarına ve üç lehçede yapılmış olan çalışmalara yer vermiştir.

¹³⁶ Oskar Mann ve Karl Hadank, **Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor**, Prusya İlimler Akademisi Yayınları, Berlin 1932.

einer Dialektologie adıyla yayımlanmıştır.¹³⁷ Zazacaya değinen bir diğer Alman dilbilimci ise Jost Gippert'tir.¹³⁸

Zazaca üzerine yapılmış olan çalışmalar, Türkiye'de yapılmış olan çalışmalar ve Türkiye dışında yapılmış olan çalışmalar olarak sınıflandırmak mümkündür. Türkiye dışında yapılmış olan çalışmalar içerisinde; Zilfi Selcan'ın gramer kitabı, Terry Lynn Todd'un gramer çalışması, Siyavuş Murşedi'nin hazırladığı sözlük ve derleme çalışmaları, Lerzan Jandil'in hazırlamış olduğu tekstler sayılabilir. Munzur Çem, M. Malmîsanij, Harun Turgut gibi yazarlar da eserlerinin bazılarını Türkiye dışında yayımlamışlardır. Ama bu çalışmada söz konusu olan eserler, daha sonra Türkiye'de de yayımlandıkları veya dağıtıldıkları için; bunlar, Türkiye dışında yayımlanmış eserler kategorisinde değerlendirilmemiştir. Yapılmış olan çalışmalardan kolektif olanlara yer verilmiş, sonra da bireysel olan çalışmalardan kronolojik olarak bahsedilmiştir. Kolektif yapılan çalışmalara sadece Grûba Xebate ya Vateyî örnek olarak gösterilmiştir.

Grûba Xebate ya Vateyî, ilk toplantısını 2-4 Ağustos 1996 tarihinde İsveç'te yapmıştır. Bu grup, 22 yılı aşkın bir süredir Zazacanın standartlaşması için çaba sarf etmektedir. Grûba Xebate ya Vateyî'nin önemli bir özelliği, sadece bir ilin veya ilçenin Zazaları ve Zazacasıyla sınırlı kalmamasıdır. Bu grupta; Bongilan, Çewlîg, Depe, Dêrsim, Erzingan, Gimgim, Hêni, Licê, Modan/Motkan, Pali, Pîran, Sêwregi gibi il ve ilçelerden kişiler vardır. Grûba Xebate ya Vateyî şimdiye kadar çeşitli yerlerde, 32 toplantı (kombîyayîş) yapmıştır. Grûba Xebate ya Vateyî, aynı zamanda Vate Yayınevi aracılığıyla *Kovara Vateyî*'yi adlı Zazaca bir dergi çıkarmaktadır. Bu dergi, şimdiye 59 sayı yayımlanmıştır. Ayrıca Vate Yayınevi'nden birçok Zazaca kitap yayımlanmıştır. Grûba Xebate ya Vateyî, dilbilgisi terminolojisi olarak; zamir, edat, sıfat, fiil, bağlaç, tamlama, sayılar, kısaltmalar konusunda da bazı ortak formlar tespit etmiştir. Bunların yanı sıra dilbilgisi, edebiyat, eğitim, hukuk, siyaset, yönetim, askerlik, anatomi, sağlık, coğrafya alanlarında birçok terim tespit edilmiştir. Bu grup,

¹³⁷ Ludwig Paul, **Zazaki, Gramatik und Versuch einer Dialektologie**, Reichert Verlag, Weisbadene 1998.

¹³⁸ Jost Gippert, **Zazacanın Tarihsel Gelişimi**, 4 Mayıs 1996, Mannheim Zaza Kitap Şenliği'ndeki Konuşması, Çev.: Hasan Dursun, <http://zazaki.de/zazakide/zaza-tarih.pdf>, Erişim Tarihi: 27.03.2019.

yazımda birliği sağlamak hedefinin yanı sıra; lehçenin sözcük hazinesini kaydetme, konuşma dilinde farklı formları bulunan sözcüklerden birini seçme ve bu standart formu yazı dilinde kullanma, konuşma dilinde bulunmayan fakat ihtiyaç duyulan terimlerin tespiti ya da türetilmesi gibi çalışmaları da yürütmektedir. Grûba Xebate ya Vateyî, şimdiye kadar *Ferhengê Kirmanckî-Tirkî*,¹³⁹ *Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*,¹⁴⁰ *Ferheng/Sözlük Türkçe-Kirmancca / Kirmanckî-Tirkî*¹⁴¹ adlı çalışmaları yapmıştır. Bu grup, son olarak *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*'ü çıkarmıştır ki, bu sözlük yaklaşık bin sayfa ve on binden fazla sözcük ve bunların çok sayıdaki varyantlarından oluşmaktadır.¹⁴² Grûba Xebate ya Vateyî'nin toplanma amaçlarından belki de en önemlisi, yazımda standardı oluşturmaktır. Grûba Xebate ya Vateyî tarafından doğru yazım için belirlenen ölçütler, *Rastnuştîşê Kirmancki (Zazakî)* adıyla 2005 yılında yayımlanmıştır.¹⁴³ Bu kitapta genel olarak; isimler (gün, mevsim, ay, yön...), zamir, sıfat, edat, bağlaç, fiil, sonek vb. dilbilgisi konularının standart şekilleri tespit edilmiştir.

Bireysel olarak yapılan çalışmalar içerisinde M. Malmîsanij'in çalışmaları dikkat çekmektedir. M. Malmîsanij, dilbilim çalışmalarıyla ön plana çıkmaktadır. Grûba Xebate ya Vateyî'nin kurucularından olan M. Malmîsanij; fonoloji, morfoloji, leksikoloji ve diyalektoloji alanlarında çalışmalar yapmış, bireysel ve kolektif sözlük hazırlama çalışmalarında bulunmuştur. Malmîsanij, *Zazaca Ferhengê Dimilkî-Tirkî*'yi yazmıştır.¹⁴⁴ Bunun dışında onun, *Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*¹⁴⁵ adlı Pehlevicelyi Kurmancca ve Zazacayla karşılaştırdığı bir sözlüğü daha vardır. Malmîsanij, Kürtçede doğru yazım ve standart dil konusunda da çalışmaktadır. Bunun için *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmanckî)-Tirkî*¹⁴⁶ adlı imla kılavuzunu, bir grup Kürt dilbilimciyle beraber yayımlamıştır. M.

¹³⁹ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî -Tirkî*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2009.

¹⁴⁰ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2011.

¹⁴¹ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferheng/Sözlük Türkçe-Kirmancca/Kirmanckî-Tirkî*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2013.

¹⁴² Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2016.

¹⁴³ Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kirmancki (Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2005.

¹⁴⁴ Malmîsanij, *Zazaca-Türkçe Sözlük/Ferhengê Dimilkî-Tirkî*, Weşanên Jina Nû, Uppsala 1987.

¹⁴⁵ M. Malmîsanij, *Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*, Stockholm 1997.

¹⁴⁶ M. Malmîsanij, *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmanckî)-Tirkî*, Weşanxaneyê Rûpelê, İstanbul 2012.

Malmîsanij'in *Dil Konusunda Bir Araştırma* başlıklı, imzasız bir çalışması 1978 yılında *Devrimci Demokrat Gençlik* dergisinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada, ilk kez Kurmancî-Zazakî-Soranî lehçeleri arasındaki ses dönüşümleri üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Bu çalışma, söz konusu derginin 11 sayısı boyunca seri bir şekilde devam etmiştir.¹⁴⁷ Fonoloji alanında yazmış olduğu *Kürtçede Ses Değişimi* kitabı, Kürtçenin lehçelerini karşılaştıran, ses değişimi temelli bir fonoloji ve diyalektoloji çalışmasıdır.¹⁴⁸ O, bu çalışmasında Kürtçenin dört lehçesindeki sözcükleri fonolojik kriterlere göre değerlendirmiş, sözcükler arasında var olan yakınlıkları göstermiştir. Ortak bir kökene sahip olan sözcükler, zamanla deforme olmakta veya değişmektedir. Çalışmada buna dikkat çekilmiştir. M. Malmîsanij, fonolojik çalışmasında ses değişimini; seslerin yer değiştirmesi, ses değişimi ve seslerde türemesi-eksilmesi olarak üç temel üzerine inşa eder; Ona göre, Kürtçe kendi içerisinde bir bütünlük arz eder. Meydana gelen ses olaylarının izleri, iyi bir şekilde tespit edilebilirse, lehçelerin birbirine ne kadar yakın olduğu anlaşılır. Malmîsanij, Grûba Xebata ya Vateyî'nin hazırlamış olduğu sözlük çalışmalarına da katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Komxebata Kurmancîyê'nin üyesi olan M. Malmîsanij, Kurmancca hazırlanan imla kılavuzuna destek sunmuştur.

M. Malmîsanij'in yazmış olduğu *Kurmancca İle Karşılaştırmalı Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi*¹⁴⁹ adlı kitabı Zazaca dilbilim alanında önemli bir eserdir. Bedirhani alfabesinin kullanıldığı kitapta, Kürtçede ve özellikle Zazacadaki alfabe sorunu üzerinde durulmuştur. Alfabe sorunu tartışılırken, alfabede her ses için ayrı bir harf kullanmanın gerekli olmadığını ifade edilmiştir.¹⁵⁰ Morfoloji kısmına önem verilmiş olan eserde, diğer gramer kitaplarında bulunmayan bir özellik olarak, bazı sözcüklerin etimolojileri üzerine bilgiler verilir.¹⁵¹ Kitapta, tablolara çokça yer verilir. Bu sayede okuyucu ve araştırmacının Kürtçenin iki lehçesini kolayca karşılaştırabilmesi sağlanmıştır. Eserin son kısmında, sentaks üzerine bazı notlar verilmiştir. M. Malmîsanij kitapta, bazı yazarların kullandığı ama Celadet Ali

¹⁴⁷ Malmîsanij, "Dil Konusunda Bir Araştırma", *Devrimci Demokrat Gençlik*, S. 1-11, 1978.

¹⁴⁸ M. Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, Vate Yayınevi, İstanbul 2013.

¹⁴⁹ M. Malmîsanij, *Kurmancca İle Karşılaştırmalı Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, Vate Yayınevi, İstanbul 2015.

¹⁵⁰ Malmîsanij, *Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, s. 28-29

¹⁵¹ Malmîsanij, *Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, s. 48, 50, 59.

Bedirhan'ın alfabesinde olmayan “ğ” harfi üzerine bazı istatistiki bilgiler vermektedir. Onun bu sesle ilgili bulduğu değer 0,13%'e denk gelmektedir. Malmîsanij; bu oran çok düşük olduğu için, bu sesi karşılayan bir harf koymanın alfabenin yükünü ağırlaştıracağını, ifade etmektedir.¹⁵²

Terry Lynn Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza* adlı eserini 1985 yılında doktora tezi olarak hazırlamıştır.¹⁵³ Todd, Zazacanın fonetiği, morfolojisi ve sentaksı üzerine çalışmalar yapmıştır. Kitapta kullanılan örnekler, Zazaca hikayelerden seçilmiştir. Kitapta hem Zaza alfabesi hem de Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) kullanılmıştır. Bu eser 1985 yılında University of Michigan'da doktora tezi olarak sunulmuş, daha sonra ise yayımlanmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu eser, Zazacanın doktora düzeyinde akademik bir şekilde incelendiği ilk araştırmadır.

Zilfi Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt)* adlı doktora tezini 1998 yılında Almanya'da tamamlamış ve Berlin'de yayımlamıştır.¹⁵⁴ Almanca yazılmış ve sadece Zazacanın kuzey ağzını (Dêrsim ve çevresi) konu edinen bu çalışma, Zazacayı ayrı bir dil kabul etmesi ve kullandığı alfabenin farklı olmasından dolayı, diğer çalışmalardan ayrılır. Mesut Keskin'inde içinde bulunduğu, çoğunlukla Dêrsim yöresinden Zazalardan oluşan, Zazacayı müstakil bir dil olarak kabul eden ve çalışmalarında Bedirhan alfabesinden farklı bir alfabe (Ware-Jacobson Alfabesi) kullanan bu grup, şimdiye kadar, çıkardıkları dergiler dışında, kolektif bir dilbilim çalışmasına yayımlamamışlardır. Alfabe kısmında bahsedileceği üzere, Selcan'ın kullandığı alfabe, bu grubun alfabesinden de ayrıdır. Selcan, kendine has bir alfabe oluşturmuş ve çalışmalarında bunu kullanmaktadır.

Turan Erdem, Arya Yayıncılık'tan Zazaca kitaplar yayımlamakta ve kendisi de hem dilbilgisi hem de sözlükçülük ile uğraşmaktadır. Erdem'in yazmış olduğu *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dil Dersleri Zazaca*, 1998 yılında yayımlanmıştır.¹⁵⁵ Kitapta gündelik ifadeler, tanışma ve kendini ifade etme gibi öğretim dersleri yer almaktadır. Kitap, bir öğretim materyali olarak tasarlanmıştır.

¹⁵² Malmîsanij, *Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, s. 30.

¹⁵³ Terry Lynn Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, Electronic Publication 2008.

¹⁵⁴ Zilfi Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt)*, W&T Verlag, Berlin 1998.

¹⁵⁵ Turan Erdem, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dil Dersleri Zazaca*, Fırat Yayınları, İstanbul 1998.

Zazaca üzerine çalışan bir diğer isim olan Lerzan Jandîl, *Tekstê Kursê Kirmanckî yê Înstîtutê Ziwan û Kulturê Kirmanckî*, adlı eserini Kirmanckî/Dimilî yani Zazaca yazmış ve 2001 yılında Berlin’de yayımlamıştır.¹⁵⁶ Bu daha çok öğretim materyali veya kurs materyali olarak hazırlanmıştır. Bunların dışında, yine bu kategoride bahsedebileceğimiz bir diğer eser ise U. Pulur’un yazmış olduğu *Elifba Zazaki* adlı eserdir.¹⁵⁷ Pulur da kendisine göre bir alfabe kullanmış, eserde sadece harfler verilmiştir. Her harfin alt kısmında, o harfle başlayan üç örnek verilmiştir. Kitapta, bunun dışında bir açıklama yoktur.

Fahri Pamukçu, *Gramerê Zazaki Zuwanrêznayî* adıyla bir kitap yayımlamıştır. Yayımladığı bu kitabında Pamukçu Siverek, Çermik, Çüngüş ve Gerger Zazacasını temel almıştır. Kitapta yazarın kullandığı birçok türetilmiş/yapay sözcük vardır. Özellikle dilbilim terimleri, yazar tarafından türetilmiştir. Pamukçu, Zazacanın Kürtçeden ayrı bir dil olduğunu savunmakta ve kitabının temeline bu savı oturtmaktadır. Pamukçu, kitapta fonolojiye çok az yer vermekte, genel olarak morfoloji üzerine eğilmektedir. Kitabın sonunda noktalama işaretleriyle ilgili izahatlar yer almaktadır.¹⁵⁸

Munzur Çem, Zazaca üzerine çalışan bir diğer yazardır. Zazaca, edebiyat ve folklor araştırmaları yapan Çem, *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca) Gramer* adlı bir gramer kitabı yazmıştır. Grûba Xebate ya Vateyî’nin kurucuları arasında olan Çem, aynı zamanda dilbilim alanında bireysel çalışmalarda da bulunmuştur. Çem’in kitabı 2003 yılında Deng Yayınları’ndan yayımlanmıştır. O, kitabında Zazacayı morfolojik olarak incelemiştir. Çem’in kitabı; sözcük (çekuye) ile başlanmış ve isim (name), Zazacada cinsiyet (kirmanckî de nêr û makî), Zazacada çoğulluk (kirmanckî de zafhûmar), sıfat (sifet), zamir (zemîr), fiil (kar), fiil çekimi (antişê karan), kip (raweyî), edat (edat), zarf (zerf), bağlaç (bestox), ünlem (îterjeksîyonî), sayılar (hûmarnameyî), tamlama (îzafe) ve cümle çeşitleri (cumle) açıklanmıştır.¹⁵⁹ Kitap, içerik açısından karmaşık bir yapıya sahiptir, okuyucu kitaptan verimli bir şekilde

¹⁵⁶ Çem, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri*, s. 356.

¹⁵⁷ U. Pulur, *Elifba Zazaki*, Tij Yayıncılık, İstanbul 2008.

¹⁵⁸ Fahri Pamukçu, *Gramerê Zazaki Zuwanrêznayî*, Tij Yayınları, İstanbul 2001.

¹⁵⁹ Munzur Çem, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri*, Deng Yayınları, İstanbul 2003.

istifade edememektedir. Çem'in, adı geçen dilbilgisi çalışması dışında hazırlamış olduğu Zazaca bir sözlüğü de vardır.

Deniz Gunduz, Zazaca yazılmış ilk romanın yazarı, aynı zamanda Vate Yayınevi'nin editörüdür. Gunduz, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri*¹⁶⁰ adıyla bir dilbilgisi kitabı yazmıştır. Kitap, Zazaca bilmeyenlere, dili öğretmeyi hedefleyen bir öğretim materyali olarak tasarlanmıştır. Eserde, Zazaca morfolojik olarak incelenmiştir. Kitap, 26 dersten oluşan eserde, fonoloji kısmı yoktur. Her bölümün sonunda okuma parçası (parçeyê wendişî), sorular (persî) ev ödevi (wezîfeyê keyeyî), Türkçe açıklamalar ve bölümün sonunda da lügatçe (ferhengek) vardır. Kitapta kolaydan zora doğru bir yol izlenmiştir. Her ne kadar bir öğretim materyali olarak ve Zazaca bilmeyenlere dili öğretmeyi amacıyla yazılmış olsa da, eser gramer konularına ayrıntılı bir şekilde yer vermiş, verilen bazı gramer konuları bu tarz bir kitap için ağır olmuştur.

Harun Turgut, dilbilimin çeşitli dallarında eser vermiştir. Turgut, hem dilbilgisi hem de sözlük yazmıştır. Turgut'un yazmış olduğu *Ferhengê Zazakî-Tirkî* 2001 yılında Tij Yayınları'ndan çıkmıştır. İkinci baskıda sözlüğe çeşitli eklemeler yapılmıştır. Turgut'un yazmış olduğu ikinci sözlük ise *Ferhengê Tirkî-Zazakî*, 2008 yılında Weşanxaneyê Do'dan çıkmıştır.¹⁶¹ Turgut'un yazmış olduğu *Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi*, Tij Yayınları'ndan çıkmıştır.¹⁶² Turgut'un dilbilgisi kitabı, ilk olarak 1997 yılında Almanya'da yayımlanmış, daha sonra ise Tij Yayıncılık'tan çıkmıştır. Turgut, Türkçe yazmış olduğu bu eserinde Zazacanın morfolojisi üzerine çalışmıştır, dilbilimin diğer alanları göz ardı edilmiştir. Fonetik, sentaks ve semantik gibi konular, kitapta eksik kalmıştır. Kitapta yerel ağız özellikleri kendini göstermektedir.

Sebahattin Gültekin'in yazmış olduğu *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramer*, 2010 yılında yayımlanmıştır.¹⁶³ Kitapta, Kurmanccanın etkisi bariz bir şekilde hissedilmektedir. Morfolojinin temel konuları işlendikten sonra, kitabın

¹⁶⁰ Deniz Gunduz, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri*, Vate Yayınevi, İstanbul 2009.

¹⁶¹ Harun Turgut, *Türkçe-Zazaca Sözlük*, Do Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁶² Harun Turgut, *Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi*, Weşanên Tij, İstanbul 2009.

¹⁶³ Sebahattin Gültekin, *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramer*, Enstituya Kurdi ya Stenbolê, Stenbol 2010.

sonunda birkaç sayfa sentaksa ayrılmıştır.¹⁶⁴ Sentakstan sonra *xalbandî* başlığı altında noktalama işaretleri,¹⁶⁵ imla¹⁶⁶ ve birkaç fiilin¹⁶⁷ çekimine yer verilmiştir. Gültekin, eserinde kendine has bir terminoloji kullanmıştır. Bu eserin dışında Gültekin, Kurmancca öğretim seti *Hînger*'e benzeyen, *Mûsnêr* adlı bir öğretim materyali de hazırlamıştır.¹⁶⁸ Bu materyalde okuma parçaları, Kürt yazarların eserlerinden örnekler, alıştırmalar, gramer konuları vb. yer almaktadır. Gültekin'in yukarıda adı geçen ilk eserinde olduğu gibi, bu eserde de türetilmiş terimler vardır. Kitabın adından anlaşıldığı kadarıyla, set halinde düşünülen kitabın şimdiye kadar devamı yayımlanmamıştır.

Roşan Lezgîn; şair, hikaye yazarı ve dilbilimcidir. Lezgîn, şimdiye kadar Zazaca dilbilgisi üzerine iki kitap yayımlamıştır. Bunlardan birisi Zazaca, diğeri ise Kurmancca yazılmıştır. Her iki kitap da Zazacanın dilbilgisi ile ilgilidir. İlk eser, *Dersê Ziwanî*'dir.¹⁶⁹ Bu kitap, Zazaca yazılmıştır ve Zazacayı morfolojik olarak konu edinmektedir. Kitapta Zazacaya ait özellikler özet bir şekilde anlatılmış, okuma parçalarıyla pekiştirme yoluna gidilmiştir. Dilbilgisi konuları ayrıntıya girilmeden izah edilmeye çalışılmıştır. İkinci eser ise *Ji bo Kurmancan bi Awayê Muqayeseyî: Gramera Kirdkî (Zazakî)*'dir.¹⁷⁰ Kitabın adından da anlaşılacağı gibi Lezgîn, Kurmancca ile karşılaştırmalı olarak Zazaca dilbilgisi konularını izah etmiştir. Lezgîn, aynı zamanda Zazaca sözlük çalışmaları da yapmaktadır. Onun küçük ebatta, cep sözlüğü tarzında bir sözlüğü¹⁷¹ ve bir Zazaca deyimler sözlüğü vardır.¹⁷²

Seîd Veroj'un eserinin adı *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Dîyalekt, Alfabe û Fonetîk, Morfolojî*'dir.¹⁷³ Veroj eserinde sadece morfolojiyle ilgilenmemiş aynı zamanda fonetikle de uğraşmıştır. Kitapta morfolojinin temel

¹⁶⁴ Gültekin, *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramer*, s. 120-123.

¹⁶⁵ Gültekin, *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramer*, s. 123-127.

¹⁶⁶ Gültekin, *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramer*, s. 128-130.

¹⁶⁷ Gültekin, *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramer*, s. 131-133.

¹⁶⁸ Sebahattin Gültekin, *Mûsnêr Kirmanckî Asta Yewine*, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Amed 2011.

¹⁶⁹ Roşan Lezgîn, *Dersê Ziwanî*, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2012.

¹⁷⁰ Roşan Lezgîn, *Ji bo Kurmancan bi Awayê Muqayeseyî: Gramera Kirdkî (Zazakî)*, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2012.

¹⁷¹ Roşan Lezgîn, *Türkçe-Kürtçe (Zazaca) Sözlük & Ferheng Kurdî (Zazakî)-Tirkî*, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2013.

¹⁷² Roşan Lezgîn, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî (Kirmanckî/Zazakî)*, Vate Yayınevi, İstanbul 2005. İkinci baskısı Roşna Yayınevi'nden çıkmıştır.

¹⁷³ Seîd Veroj, *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Dîyalekt, Alfabe û Fonetîk, Morfolojî*, Ava Yayınları, Dîyarbakır 2014.

konuları, iki lehçe arasındaki yakınlıklara dikkat çekilerek anlatılmıştır. Veroj, kitaptaki açıklamaları da iki lehçeyle yapmıştır. Ayrıca kitapta bazen Avesta dilinden,¹⁷⁴ bazen de Sorancadan örnekler verilmiştir.¹⁷⁵ Veroj, bu dilbilgisi kitabının dışında Zazaca sözlükler de hazırlamıştır. Veroj, Abdurrahman Uçaman ile *Vajname* adıyla Kürtçenin lehçeleri arasında karşılaştırmalı bir sözlük çalışması da yapmıştır.¹⁷⁶ Veroj, çeşitli alanlardan toplanmış yaklaşık sekiz bin sözcük barındıran ve Kurmanccayla karşılaştırmalı bir şekilde hazırlanan sözlüğünü, *Ferheng Kurmancî-Dimilî/Zazakî-Tirkî-Türkçe-Zazaca/Dimilice-Kurmancca* adıyla yayımlanmıştır.¹⁷⁷

Serkan Oğur, karşılaştırmalı gramer yazan bir dilbilimcidir. Şimdiye kadar iki tane dilbilgisi kitabı yayımlanmıştır ki, bunlardan *Farsça-Zazaca-Kurmancca Mukayeseli Gramer ve Temel Sözlük* adlı eser, çok dilli hazırlanmış bir gramer kitabıdır.¹⁷⁸ Kitapta, fonetik bölümü vardır ama kitapta morfoloji daha çok yer almaktadır. Eserin ek kısmında yaklaşık yüz sayfa kadar temel sözcüklerin bulunduğu bir sözlük vardır. Kitabın son kısmında, Zazacadaki bazı fiillerin çekimlerine yer verilmiştir. Kitabın, Farsça hazırlanan öğretim materyallerinden esinlendiği göze çarpmaktadır. Oğur'un ikinci kitabı *Zazakî/Kirmanckî Destûr (Gramer) Be Qesey Kerdênê*'dir.¹⁷⁹ Kitap, daha çok Zazaca konuşma kılavuzu şeklinde düzenlenmiştir. Kitapta; tanışma, sayılar, işler, gündelik yaşam gibi konular içerisinde gramer konuları izah edilmiştir. Kitabın içerisinde alıştırmalar, okuma parçaları, günlük ifadeler vb. bölümler vardır.

Haydar Şahin, *Ebe Vatena Tırki Kitabê Musaena Zazaki/ Türkçe Açıklamalı Zazaca Öğrenme Kitabı* adını verdiği eserini, Zazacayı öğrenme kitabı olarak düzenlemiştir.¹⁸⁰ Şahin, eserini Kuzey Zazacasi ve Erzingan Ağzı'yla yazmıştır.

¹⁷⁴ Veroj, *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî*, s. 83.

¹⁷⁵ Veroj, *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî*, s. 82.

¹⁷⁶ Abdurrahman Uçaman, Seid Veroj, *Ferheng-Vajname: Kurmancî-Hewramanî-Dimilî-Senendajî*, War Yayınları, İstanbul 2002.

¹⁷⁷ Seid Veroj, *Ferheng: Kurmancî-Dimilî-Tirkî/Tirkî-Kurmancî-Dimilî*, War Yayınları, İstanbul 2003; Seid Veroj, *Ferheng: Kurmancî-Dimilî/Zazakî-Tirkî - Türkçe-Zazaca/Dimilice-Kurmancca*, Dara Yayınları, Diyarbakır 2018.

¹⁷⁸ Serkan Oğur, *Farsça-Zazaca-Kurmancca Mukayeseli Gramer ve Temel Sözlük*, Yazılama Yayınları, İstanbul 2014.

¹⁷⁹ Serkan Oğur, *Zazakî/Kirmanckî Destûr (Gramer) Be Qesey Kerdênê*, Yazılama Yayınları, İstanbul 2014.

¹⁸⁰ Haydar Şahin, *Ebe Vatena Tırki Kitabê Musaena Zazaki/ Türkçe Açıklamalı Zazaca Öğrenme Kitabı*, Fam Yayınları, İstanbul 2013.

Eserde yerel ağız özellikleri kendini gösterir. Yerel ağız özelliklerini yansıtan eserler bölgede var olan sözcük hazinesini yansıtır ve yerel dilbilgisi özelliklerini verir. Kitapta Bedirhani alfabesinde bulunmayan “ğ, ı, i, ü” gibi harfler kullanılmıştır. Kitapta okuma metinleri, bu metinlerin tercümelemleri, alıştırmalar, gerekli görülen dilbilgisi konularının açıklamaları verilmiştir.¹⁸¹

Ferhat Wusar, *Kırmanç, Dil ve Toplum Üzerine Bir İnceleme* adıyla yazmış olduğu eserinde, hem Zaza toplumu üzerinde hem de Zazaca üzerine bir inceleme yapmıştır.¹⁸² Kitabın ilk bölümü toplumsal bir inceleme,¹⁸³ geri kalanında ise dilbilgisi konuları incelenmiştir. Wusar, dilbilgisinin bütün konularını incelemek yerine, kendince öncelediğı konular üzerine yoğunlaşmıştır. Wusar kitabında “ğ, ı, i, î” harflerinin bulunduğu karma bir alfabe kullanmıştır.¹⁸⁴ Kitapta, bazı fiillerin mastar formları da verilmiştir.¹⁸⁵ Yerel ağız özelliklerini vermesi ve kendince önemli olan bazı gramer konularını işlemesi açısından farklı bir eserdir.

Hıdır Eren, *Dersê Zazaki* adını verdiğı eserini, kurs kitabı olarak hazırlamıştır.¹⁸⁶ Eren, eserinde Ware-Jacobson alfabesini kullanmış ama bu alfabede de yer almayan “ç, h, ı, i, p, r, t, ü, x, z” gibi harfler kullanılmıştır. Kitapta dilbilgisi konuları teferruata girilmeden, öz bir şekilde verilmeye çalışılmıştır.¹⁸⁷

Hacî Ozkal, Zazaca dilbilgisi ve doğru yazımla uğraşan bir dilbilimcidir. Ozkal’ın yazmış olduğu *Gramer û Rastnûştîşê Kurdî/Kirdkî [Kırmanckî/Zazakî]* adlı eseri, gramer ve imla konularından bahsetmektedir.¹⁸⁸ Ozkal, eserinde fonolojiye çok az yer vermiştir, belli başlı ses değışimlerine birkaç örnek vermiş ve çoğunlukla morfoloji konuları üzerinde durmuştur. Eserin yedinci bölümünde, sentaks üzerinde durulmuştur.¹⁸⁹ Kitabın sekizinci ve son bölümünde ise Zazaca doğru yazım üzerinde durulmuştur.¹⁹⁰ Kitabın son kısmına, küçük bir sözlük eklenmiştir.¹⁹¹ Ozkal,

¹⁸¹ Şahin, *Ebe Vatena Tırki Kitabê Musaena Zazaki*, s. 98-100.

¹⁸² Ferhat Wusar, *Kırmanç, Dil ve Toplum Üzerine Bir İnceleme*, Dam Yayınları, İstanbul 2014.

¹⁸³ Wusar, *Kırmanç, Dil ve Toplum Üzerine Bir İnceleme*, s. 11-74.

¹⁸⁴ Wusar, *Kırmanç*, s. 76.

¹⁸⁵ Wusar, *Kırmanç*, s. 202-228.

¹⁸⁶ Hıdır Eren, *Dersê Zazaki*, Fam Yayınları, İstanbul 2015.

¹⁸⁷ Eren, *Dersê Zazaki*, s. 71-92.

¹⁸⁸ Hacî Ozkal, *Gramer û Rastnûştîşê Kurdî/Kirdkî [Kırmanckî/Zazakî]*, J&J Yayınları, Diyarbakır 2017.

¹⁸⁹ Ozkal, *Gramer û Rastnûştîşê Kurdî/Kirdkî*, s. 141-156.

¹⁹⁰ Ozkal, *Gramer û Rastnûştîşê Kurdî/Kirdkî*, s. 157-180.

¹⁹¹ Ozkal, *Gramer û Rastnûştîşê Kurdî/Kirdkî*, s. 181-188.

kendisine has bir dilbilgisi terminolojisini oluşturmuş, dilbilgisi konularını ve terimlerini kendine göre adlandırmıştır.

Mehmet Mukan'ın yazmış olduğu *Kıtavê Qursê Zazaki-1 Eve Zazaki-Tırki Lista Qesu* adından da anlaşılacağı gibi daha çok bir kurs kitabı olarak hazırlanmıştır.¹⁹² Gündelik hayatta karşılaşılabilecek ifadeler, köy yaşantısı, kendini tanıtmaya vb. konular; sözlük, okuma parçaları ve dilbilgisi konularıyla beraber işlenmiştir. Kitapta yerel ağız kullanılmıştır.

Siyavuş Murşedi, Zazaca üzerinde çalışan, İranlı bir dilbilimcidir. Tespit edildiği kadarıyla, Zazaca üzerine iki adet eseri yayımlanmıştır. Murşedi, *Zebanê Zaza (Dimilî)* adını verdiği eserinde Zazacayı incelemiştir.¹⁹³ Murşedi, bu eserinde Zazacayı daha çok sözlüksel düzeyde incelemiş, eserin sonunda bazı fiillerin çekimine yer vermiştir.¹⁹⁴ Bu eser, bir sözlük çalışması olarak da kabul edilebilir. Murşedi'nin Zazalar hakkında söyledikleri daha önceki bazı kitaplardan alınan bilgilerdir. Örneğin, Zaza nüfusunu bir milyon olarak ifade etmektedir¹⁹⁵ ki bu teyit edilmemiş bir bilgidir. Murşedi, ikinci kitabı olan *Qissehayê Kordhayê Dîmilî (Ya Zaza)*'da bazı Zaza masallarını ele almıştır. Bu çalışmanın giriş kısmında, Zazalar hakkında tanıtıcı bilgiler vermiş, daha sonra Zazaca masallardan beş tanesinin Farsça tercümesini eklemiştir.¹⁹⁶

Yukarıda sayılan dilbilimcilerin dışında dilbilim çalışması yoktur. Ali Kaya,¹⁹⁷ Mesut Özcan,¹⁹⁸ Mehmet Aydar,¹⁹⁹ Musa Canpolat,²⁰⁰ Çeko Kocadağ,²⁰¹ Roşan Hayig,²⁰² Ehmedê Dirihî,²⁰³ Zulfukar Ayyıldız,²⁰⁴ W. K. Merdimîn, Seyidxan

¹⁹² Mehmet Mukan, *Kıtavê Qursê Zazaki-1 Eve Zazaki-Tırki Lista Qesu*, Kalan Yayınları, Tunceli 2017.

¹⁹³ Siyavuş Murşedi, *Zebanê Zaza (Dimilî)*, Neşriyatê Belx, Tahran 1391.

¹⁹⁴ Murşedi, *Zebanê Zaza (Dimilî)*, s. 88-97.

¹⁹⁵ Murşedi, *Zebanê Zaza (Dimilî)*, s. 11.

¹⁹⁶ Siyavuş Murşedi, *Qissehayê Kordhayê Dîmilî (Ya Zaza)*, Neşrê Ruşdaweran, Danişgahê Azad Îslamî Wahid Gurgan, Merkezê Gomişan 1397.

¹⁹⁷ Ali Kaya, *Dersim'de Dil ve Kökler*, Can Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁹⁸ Mesut Özcan, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

¹⁹⁹ Mehmet Aydar, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2003.

²⁰⁰ Musa Canpolat, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Can Matbaacılık, İstanbul 2006.

²⁰¹ Çeko Kocadağ, *Kirmanckî (Zazakî)-Kurmancî, Kurmancî-Kirmanckî (Zazakî) Ferheng*, Komkar Yayınevi, Berlin 2010.

²⁰² Roşan Hayig, Brigitte Werner, *Zazaca-Türkçe/Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi*, Tij Yayıncılık, İstanbul 2012.

²⁰³ Ahmet Kasımoğlu/Ehmedê Dirihî, *Ferhenga Navên Nebatan a Kurdî-Kürtçe Bitki Adları Sözlüğü*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2013.

²⁰⁴ Zulfukar Ayyıldız, *Vatenên Verênandê Ma-Zazaca Atasözleri ve Deyimler*, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2013.

Kurij, Mesut Keskin ve Şaban Şenates gibi kişiler de Zazaca dilbilim üzerine çalışmışlardır.

1.2. DİL AİLELERİ VE DİL AİLELERİNDE ZAZACANIN YERİ

1.2.1. Dil Tipolojisi, Dil Sınıflandırmaları

Diller arasında var olan ortaklık ve benzerlikler, dil evrenselliği olarak tanımlanır. Dil evrensellikleri konusunda farklı iki görüş vardır. Bazı dilbilimciler, dil evrensellikleri konusunda araştırma yapabilmek için, çok sayıda dili kapsayacak bir veri tabanına ihtiyaç olduğuna inanmaktadır.²⁰⁵ Diğer taraftan bazı dilbilimciler ise, dil evrenselliklerini öğrenmenin en iyi yolunun, bir dili çok detaylı bir şekilde incelemek olduğunu ifade etmektedirler.²⁰⁶ Bu ikinci görüş, dil evrenselliklerini belirlemek için gerekli olan incelemenin soyutluk derecesi olarak da ifade edilir. İlk görüş H. Greenberg ve takipçileri tarafından savunulurken, ikinci görüş Chomsky'nin etkisi altındadır. Comrie de dil evrensellikleri konusunda Chomsky gibi düşünmektedir. Dil sınıflandırmaları yapılırken, dillerin evrensellikleri üzerinde durulur ve bu evrenselliklerden hareketle sınıflandırma yapılır. Evrensellikler tespit edilirken, tek bir ölçütle hareket edilmez. Hiçbir istisnası olmayan evrensellik daha kuvvetlidir ve istisnası olan evrenselliğe göre tercih edilir.

Tipoloji kavramını, ilk olarak George von der Gabelentz kullanmıştır. Gabelentz, soybilimsel sınıflandırma ile tipolojik sınıflandırmayı birbirinden ayırmıştır; tipolojinin spekülasyondan uzak ve uzman kişiler tarafından yapılmasının gerektiğini ifade etmiştir. Gabelentz, fonolojik aşınmayı bir bozulma veya gelişme olmadığını, bunun döngüsel bir hareket olduğunu ifade eder. Bu durum, bazı bölgelerdeki seslerin bozulması veya hatalı olması anlamına gelmez. Ayrıca Gabelentz, Hint-Avrupa dil ailesi için tespit edilen özelliklerin sadece bu dil ailesine ait olmadığını, diğer dil ailelerinde de olabileceğini ifade etmektedir.²⁰⁷ Çok sayıda dili temel alarak, dil evrenselliklerini ortaya koymak ve bunları çalışmak isteyen dilbilimci, aynı zamanda dil tipolojileriyle de ilgilenmelidir.²⁰⁸ 20. yüzyılla beraber

²⁰⁵ Özgen ve Koşaner, **Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji**, s. 4.

²⁰⁶ Bernard Comrie, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, Türkçesi: İsmail Ulutaş, Hece Yayınları, Ankara 2005, s. 13-14.

²⁰⁷ Özgen ve Koşaner, **Dilbilimsel Tipoloji**, s. 55.

²⁰⁸ Comrie, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, s. 49.

Sapir, Saussure, Jakobson gibi dilbilimciler klasik sınıflandırmayı reddederek, dilbilimsel tipolojiyi öne çıkarmışlardır. Roman Jakobson, dildeki bazı özelliklerin içsel olarak birbiriyle bağlantılı olduğunu, bunun tipolojide kullanılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰⁹ Dil tipolojisi çalışmak için, dünya dillerini sınıflayabileceğimiz belli parametrelerin olması gerekir. Seçilen veya konulan bu parametrenin, dillerin sınıflandırılmasında geçerli bir ölçüt olabilmesi için, bu parametrenin herhangi bir dilin analizinde de geçerli olması gerekir. Böyle bir parametre, dil evrensellikleri konusunda belirli varsayımlar yapmak için gereklidir. Comrie ilginç bir noktaya işaret ederek, tipolojik parametrelerin seçiminin tesadüfi olduğunu, seçilen bu parametrelerin dilleri bölmek ve sınıflamanın ötesinde hiçbir özelliği olmadığını ifade eder.²¹⁰

Sentaks veya söz sırası tipolojisi dil tipolojilerinde önemli bir rol oynamaktadır. Sentaks tipolojisinden kasıt, sentaktaki kurucu ögenin cümledeki sırasıdır. İsim cümlesi veya fiil cümlesi olması, kurucu ögelerin, söz sırası olarak bulunduğu yeri ifade eder.²¹¹ Dünya üzerinde 4000-6000 arasında dil olduğu tahmin edilmektedir.²¹² Bu varsayımsal sayı bile, dil olgusunun değişkeler sergilediğini ispatlamak için yeterlidir. Dünya üzerindeki sözcük dizilişleri Özne (kerdox), Nesne (obje) ve Eylem (kar) kavramlarıyla ifade edilir. Sentakta üç ayrı değişken olduğuna göre altı ayrı diziliş mümkündür. Bu varyantlar: ÖNE, ÖEN, EÖN, ENÖ, NEÖ, NÖE'dir. Dünya dillerindeki sentaktik dizilişler, bu varyantlardan birine göre olmaktadır.²¹³

Dile ait iletilerin aktarımında, söz veya yazı kullanılır. Dil, esasında sözsöz ve yazıyla sınırlanmayacak kadar geniş bir dizgedir. Sözlü dil, bölgelere ve toplumsal gruplara hatta kişilere göre değişebilen konuşma türlerini içerir. Dilbilimsel tipolojide kullanılan ve dilaltı olan olarak nitelenebilecek birimler vardır. Bu bölümde ağız, şive, bireysel dil, lehçe ve argodan bahsedilecektir.

²⁰⁹ Özgen ve Koşaner, **Dilbilimsel Tipoloji**, s. 56-58.

²¹⁰ Comrie, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, s. 92-96.

²¹¹ Comrie, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, s. 113-115.

²¹² Yaylagül, **Göstergebilim ve Dilbilim**, s. 289.

²¹³ Özgen ve Koşaner, **Dilbilimsel Tipoloji**, s. 15.

Ağız (fek), konuşma dilinin bölgesel farklılıklarından kaynaklanan koluna denir. Ağız, lehçeden küçüktür. Bu ağızların kökeni, bir anadile kadar uzanır. Ana dil ya da kaynak dil, zaman içerisinde sessel ve şekilsel değişimlere uğrayabilir. Bu değişimler, lehçeleri ve ağızları meydana getirir.²¹⁴ Zazacanın üç temel ağızı vardır ki bunlar: Kuzey Ağızı, Merkez Ağızı ve Güney Ağızı'dır. Kuzey Ağızı, Dêrsim ve civarında konuşulurken; Merkez Ağızı Bingöl, Diyarbakır ve ilçelerinde; Güney ağızı ise Siverek, Çermiş, Çüngüş ve Gerger gibi ilçelerde konuşulur. Lakin bu ağızlar, birbirinden çok keskin çizgilerle ayrılmamıştır. Bu ağızların dışında Erzingan, Motkan, Aksaray, Sivas gibi bölgelerde de Zazaca konuşulmaktadır. Bu bölgelerde konuşulan Zazaca, tespit edilen bölgelerdeki ağızlara yakındır. Yapılan sınıflandırma, daha öncede belirtildiği üzere, coğrafik bir sınıflandırmadır. Meydana gelen yer değiştirme hareketleri, zorunlu göçler vb. var olan sınırları daha da esnetmiştir.

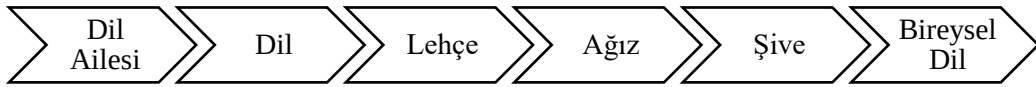
Şive (şîwe), aynı dil çevresinde, bir yöreye veya bir topluluğa ait olan, onlara özgü olan konuşma biçimidir. Şive, ağza göre daha yerel ve dar bir alanda konuşulan dili ifade eder. Zazacanın içerisinde çok çeşitli şiveler vardır. Bu şiveler bölgesel hatta daha lokal olabilir. Bu çeşitlilik, bazen anlaşmayı güçleştirirken, dilsel farklılıkların korunması için de gereklidir. Yapılacak folklorik çalışmalarda tespit edilen varyantların yazıya geçirilmesi, tarama ve derleme sözlüklerinin hazırlanması, sahada var olan malzemenin toplanması vb. çalışmalar şivelerin kaybolmamasını sağlayacaktır.

Bireysel Dil (idiolect, ziwanê ferdî), her bireyin dili kullanma biçimi kendine özgüdür. Bireysel dil sadece yazarlara özgü değildir ama yazarlarda bu kullanım daha fazla göze çarpar. Kişisel dil bireyin toplumsal kimliği, eğitim düzeyi konusunda ipuçları verir. Zazaca gibi eğitim dili olmayan bir dilde konuşma ve bireyin Zazacayı kullanma biçimi, bireyin eğitim düzeyi hakkında önemli ipuçları verir. Çünkü dili kullanma biçimi eğitim düzeyini açığa çıkarır. Son zamanlarda Zazacada, kullanım şekline ve kullanılan sözcüklere göre ayrı bir dil oluşmuştur. Bu standartlaşmanın ve yapılan akademik çalışmaların doğal -yapay da olabilir- bir sonucudur. Bireysel dil, iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, dili

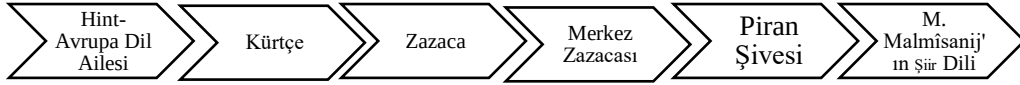
²¹⁴ Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 125-126.

kullanan kişinin diğer insanlardan farklı olarak çokça kullandığı sözcükler; ikincisi ise kullanılan dilin bireyi değiştirmesi ve şekillendirmesidir.²¹⁵

Lehçe, bir dilin fonoloji, morfoloji, sentaks, semantik açıdan farklılık gösteren alt koluna denir. Lehçeler zamanla dil haline gelebilirler lakin bu durumda lehçe ve ana dil arasında ciddi farklılıkların olması gerekmektedir. Bu ayrımın en önemli ölçüt anlaşılabilirliktir.²¹⁶ Kürtçenin beş tane lehçesi vardır. Bunlar; Kurmanci, Sorani, Lurrî, Gorani ve Zazacadır. Bu konuda daha geniş izahat verilecektir. Aşağıda dilin bu alt dalları şekil olarak verilmiştir.



Şekil 1: Dil ve Alt Konuşma Biçimlerinin Sıralanışı



Şekil 2: Dil ve Alt Konuşma Biçimlerinin Sıralanışının Örneği

Argo, toplumsal çevre, bilgi, kültür düzeyleri doğrultusunda, yazı dilinden farklı özellikleri bulunan, alışılmışın dışında ve çoğu kez müstehcen ve bayağı bulunan konuşma biçimidir. Argo ile jargon arasında anlam bakımından bir yakınlık görülür. Jargon, belli bir grubun kullandığı dildir. Toplumda özel gruplara ait olan insanların, standart dile dayanmakla beraber, çoğunlukla ilgi alanlarının gerektirdiği söz varlıklarıyla oluşturulan sınırlı dildir.²¹⁷ Büyükşehirlerin birçoğunda edebi mahfillerde, eğitim seviyesi yüksek kişilerin kendi aralarında konuştukları, özel ve ortak bir dil vardır. Kullanılan bu ortak dil, bir jargon örneğidir.²¹⁸ Zazacada kullanılan argolar üzerinde şimdiye kadar çalışma yapılmamıştır. Her dilde olduğu

²¹⁵ Yılmaz, **Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, s. 23.

²¹⁶ Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 126.

²¹⁷ Yılmaz, **Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, s. 601.

²¹⁸ Ebdu't-Tewwab, **el-Medxelu ila ilmi'l-Luxeti we Menahicu'l-Behsi'l-Luxewi**, s. 165-166.

gibi, Zazacada da argo sözcükler vardır. Argo dildeki zenginliklerden biridir. Halk arasında kullanılan argolar, unutulmuş veya kullanımdan düşmüş olan sözcükleri barındırır. Bu sözcükler, bazen bir gerçekliğe işaret ederken bazen de bir durumu en yalın ve çarpıcı şekilde ifade ederler.

Dilin görünüşleri birbirinden çok farklıdır. Dil bireysel düzeyden ulusal düzeye, ulusal düzeyden uluslararası düzeye çeşitli görünüşler arz eder. Uluslararası düzeyde kullanılan dil görünüşleri şunlardır:

Lingua Franca, anadilleri farklı toplumların ortak anlaşma dilidir. Bununla birlikte Sabir, Pidgin, Kreol kavramları da vardır ki bunlar karma dillerdir. Karma diller, okuryazarlık oranı düşük toplumlarda görülür. Sabir dili; Fransızca, Katalanca, Arapça, İtalyanca ve Provensa dillerinin karışımından oluşan, ticaret için yaratılmış bir dildir. Pidgin, İngilizce ve Çince arasında yaratılmış bir dildir. Kreoller ise çeşitli nedenlerle anadil düzeyine ulaşmamış dilleri ifade eder.²¹⁹ Rusça, Arapça, Türkçe, Farsça vb. diller çeşitli dönemlerde, dünyada lingua franca görevini üstlenmişlerdir. Günümüzdeyse İngilizce, neredeyse, dünyanın lingua francası'dır.²²⁰ Kürtlerin lingua francaları, bulundukları coğrafyaya göre değişir.

İletişim Dili, dilsel gruplar arasında karşılıklı iletişimi sağlayan dildir. Bu dil, yerel özellikler taşır ve sınırlı bir bölgede iletişimi sağlar.²²¹ Kürtçenin lehçeleri içerisinde Kurmanc lehçesi iletişim diliyken, Türkçenin, Türkiye'de yaşayan Kürtler arasında lingua franca olduğunu söylenebilir.

Ulusal Dil, yerel dil adıyla da bilinir. Bu dil ülkeye özgü, belli bir ülkenin dil topluluğuna ait olan dildir. Ulusal dil, ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Ülkede ulusal dil bir tane olabileceği gibi, birden çok da olabilir. Dünyada bu durumun örnekleri vardır. Çok uluslu ülkelerde, birden fazla ulusal dil bulunabilmektedir.

Resmi Dil, bir yasayla ülkedeki herkese resmi olarak öğretilen dildir. Bu dil, ulusal dil veya iletişim dili olabilir. Aynı ülkede birden çok resmi dil olabilir. Resmi dil, genellikle ulusun tümüne dayatılmış bir ağızdır. Bu diğer lehçe ve ağızların, diğer

²¹⁹ Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 128-129.

²²⁰ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 46.

²²¹ Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 129.

dillerin aleyhine olan bir durumdur.²²² Türkiye’de resmi dil, Türkçedir. Resmi dilin varlığı, diğer dillerin zayıflamasına hatta ortadan kalkmasına neden olan bir durumdur. Aynı şey Türkçenin lehçeleri ve ağızları için de geçerlidir. Çünkü dayatılan ağız, diğer ağız ve lehçelerin gelişmesine engel olmuş ve hatta onları ortadan kaldırmıştır.

Birinci Dil, D₁ olarak adlandırılır ve genellikle evde konuşulan dili ifade eder. Bir çocuk birden çok anadil edinebilir. **İkinci Dil** ya da D₂ ise kurallarla öğrenilen dildir. D₂, kurumsal olarak öğrenilen dildir. **Yabancı Dil**, belli bir topluluğun ortak dili olmadığı zaman ya da baskısı az olduğu zaman bu şekilde adlandırılır.²²³ Ortak dil, kültürel, ekonomik ve sosyal alandaki ilişkileri organize eden dildir. Bu ilişkilerin yürütülebilmesi için ortak bir dile ihtiyaç vardır. Ortak dil, yukarıda bahsedilen ilişkilerden dolayı seçilir veya kendini dayatır.²²⁴ Türkiye’de yaşayan Kürtler için Kürtçe D₁ iken, Türkçe D₂’dir.

Yapay Diller, uluslararası anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için, bilim insanlarınca yaratılan dillerdir. 19. yüzyılda bilim insanları ortaya atılmış ilk yapay dil olan *Volapük* (Dünya Dili), 1880 yılında Johann Martin Scheleyer tarafından ortaya atılmıştır. Yapay dillerden en ünlüsü Louis-Lazare Zamenhof tarafından ortaya atılan *Esperanto*’dur. Zamenhof, *Ümit Dili* anlamına gelen *Esperanto*’yu 1887 yılında, Roman dillerinden esinlenerek oluşturmuştur. Bunların dışında çeşitli diller geliştirilmeye çalışılmıştır. Vardar, en az 200 kadar yapay dilin oluşturulduğunu ifade eder. Bu diller içerisinde, doğal dillere en yakın olanı *Interlingua* iken, en fazla kişi tarafından bilinen yapay dil ise *Esperanto*’dur.²²⁵ İletişim araçlarının gelişmesiyle beraber, internet ortamında kendiliğinden gelişen ve özel işaretlerle anlaşmayı sağlayan dil[ler] de yapay bir dil olarak değerlendirilebilir.

²²² Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 130.

²²³ Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 130-131.

²²⁴ Perwiz Natil Xanleri, **Zebaşınasi o Zebanê Farisî**, İntişarati Bunyadi Ferhengi İran, Tehran 1347, s. 142-143.

²²⁵ Bk.: Vardar, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, s. 217-218.

İzole Diller, kendi çevresinde akrabalık bağı bulunmayan, aksine kendi aralarında akrabalık bağı bulunan dillerin arasında kalan dillerdir. İspanya'daki Bask dili ve Japonya'da kullanılan Aynuca bu tür dillerdendir.²²⁶

1.2.2. Dil Aileleri ve Dil Grupları

Dünya dilleri iki şekilde sınıflandırılırlar. Bunlardan biri morfolojik sınıflandırma, diğer ise kökene göre yapılan sınıflandırmadır.²²⁷ Bu iki sınıflandırma şekli dışında, coğrafyaya göre yapılan bir sınıflandırma şekli daha vardır. Bu sınıflandırma, diller arasında hiçbir ayrım gözetmeksizin, yayılma alanlarına göre dilleri sınıflar. Coğrafyaya göre yapılan sınıflandırma şekli, dilbilimsel bir yöntem olarak kabul edilmemektedir.²²⁸

Morfolojik Sınıflandırma, dilbilgisel yakınlıkları bulunan dilleri bir araya toplayan sınıflandırma şeklidir. Bir araya getirilen ve aynı sınıfta yer alan diller akraba olmayabilir. Bu sınıflandırmada önemli olan, dillerin akraba olmasından öte, dilbilgisel yapılarında benzerlik ve yakınlık olmasıdır. Dilsel olarak yakın olan diller aynı sınıfa alınır. Morfolojik Sınıflandırmaya göre diller üç temel sınıfa ayrılırlar: *Tek Heceli Diller (yalınlayan diller)*: Klasik Çince; *Eklemeli Diller*: Türkçe,²²⁹ Japonca, Macarca, Swahice, Fince, Eskimoca, Gürcüce; *Bükümlü Diller*: Arapça, Latince, Kürtçe, Farsça, Romence, İngilizce.²³⁰

Kökene Göre Diller: Diller biçimlerini (fonolojik, morfolojik, sentaktik, semantik vb.) aldıktan sonra uzun zaman bu özelliklerini kaybetmezler. Dillerde var olan bu şekiller veya biçimler ortak bir dile işaret eder.²³¹ Ortak dil oluşuktan sonra, bu dilde değişmelerin meydana gelmesi uzun süre alır. Bu temel altı dil ailesi dışında, bağımsız olan ve herhangi bir dil ailesi içerisinde değerlendirilmeyen diller de vardır. Başlıca dil aileleri: Ural-Altay Dil Ailesi, Hami-Sami Dil Ailesi, Güneydoğu Asya

²²⁶ Eker, *Çağdaş Türk Dili*, s. 53.

²²⁷ Kıran ve Eziler Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 37.

²²⁸ Eker, *Çağdaş Türk Dili*, s. 56.

²²⁹ Kıran ve Eziler Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 37-38.

²³⁰ Bayraktar, *Dilbilim*, s. 69-70.

²³¹ Kıran ve Eziler Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 38-39.

Dil Ailesi, Okyanus ve Avustralya Dil Ailesi, Bantu Dil Ailesi, Kafkasya Dil Ailesi sayılabilir.²³²

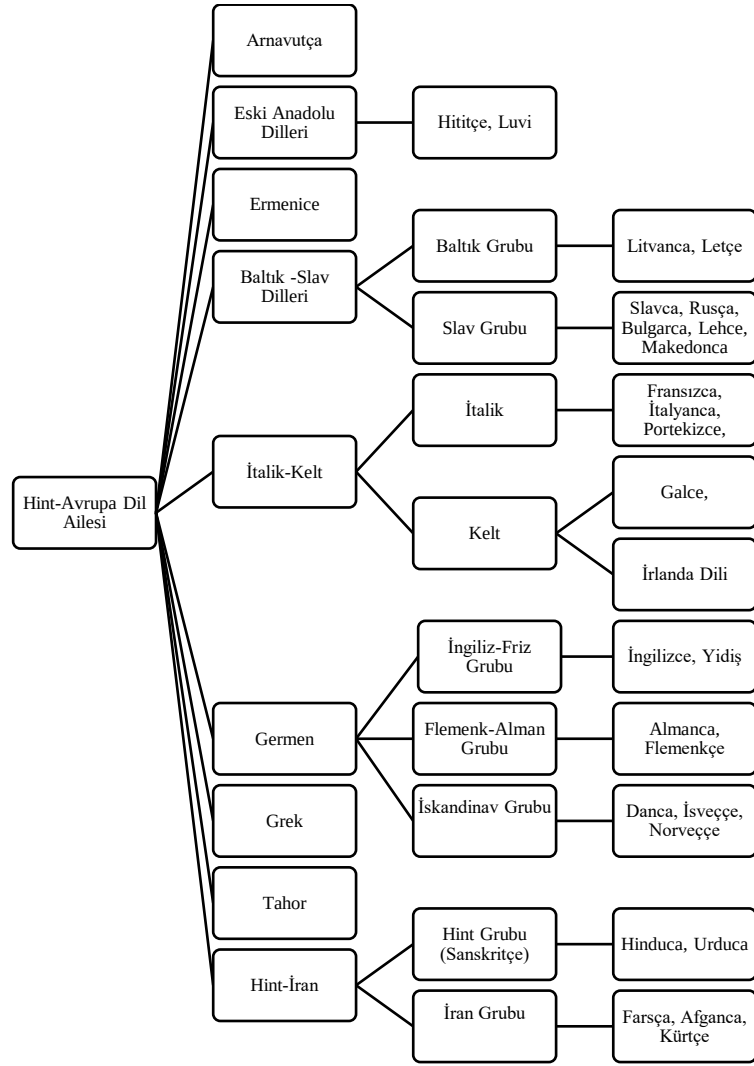
1.2.3. Hint-Avrupa Dil Ailesi ve Alt Grupları

Ural dağlarından Azor adalarına, İzlanda'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve üzerine en fazla araştırma yapılmış dil ailesidir.²³³ Bu dil ailesi, dünyanın en geniş dil ailesidir. En az 150 dilden oluşan Hint-Avrupa dil ailesi, 9 ana gruba ayrılmıştır. Bu gruplar: Arnavutça, Eski Anadolu dilleri, Ermenice, Baltık-Slav Dilleri, Kelt, Germen, Grek, Hint-İran, İtalik, Tahorcadır. Dünyada 100 milyonun üzerinde nüfus tarafından konuşulan 12 dilden 8'i, Hint-Avrupa dil ailesine mensuptur.²³⁴ Kürtçede lehçeleriyle beraber bu dil ailesinin içerisinde yer almaktadır. Aşağıda bu dil ailesine mensup olan dillerin şeması verilmiştir.

²³² Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 64-65.; Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 39-41.

²³³ Mehri Baqiri, **Muqeddima Zebanşinasi**, İntişarati Danişgahi Tebriz, Tebriz 1384, s. 146-147.

²³⁴ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 65.



Şekil 3: Hint-Avrupa Dil Ailesi

Hint-Avrupa Dil Ailesi’ni, Asya kolu ve Avrupa kolu olarak ikiye ayırabiliriz. Hint-İran kısmı Asya kolu iken, geri kalan kısımların hepsi Avrupa kolunda yer almaktadır.²³⁵ Zazacanın bu dil ailesinin Hint-İrani kolunda olmasından dolayı, bu kol üzerinde daha fazla durulacaktır. Hint-İran kolu da kendi arasında Hint grubu ve İran grubu olmak üzere ikiye ayrılır. Hint grubu; Pakistan, Hindistan, Sri Lanka ve Nepal’i kapsar. İran grubu ise İran’ı ve çevre ülkelerde konuşulan dilleri kapsar.²³⁶ Hintçe, Sanskritçenin; Urduca ise Farsçanın etkisinde kalmıştır. Hindistan’da 1500’den fazla dil ve diyalekt konuşulmaktadır. Ayrıca Hindistan’da 50’den fazla

²³⁵ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 66.

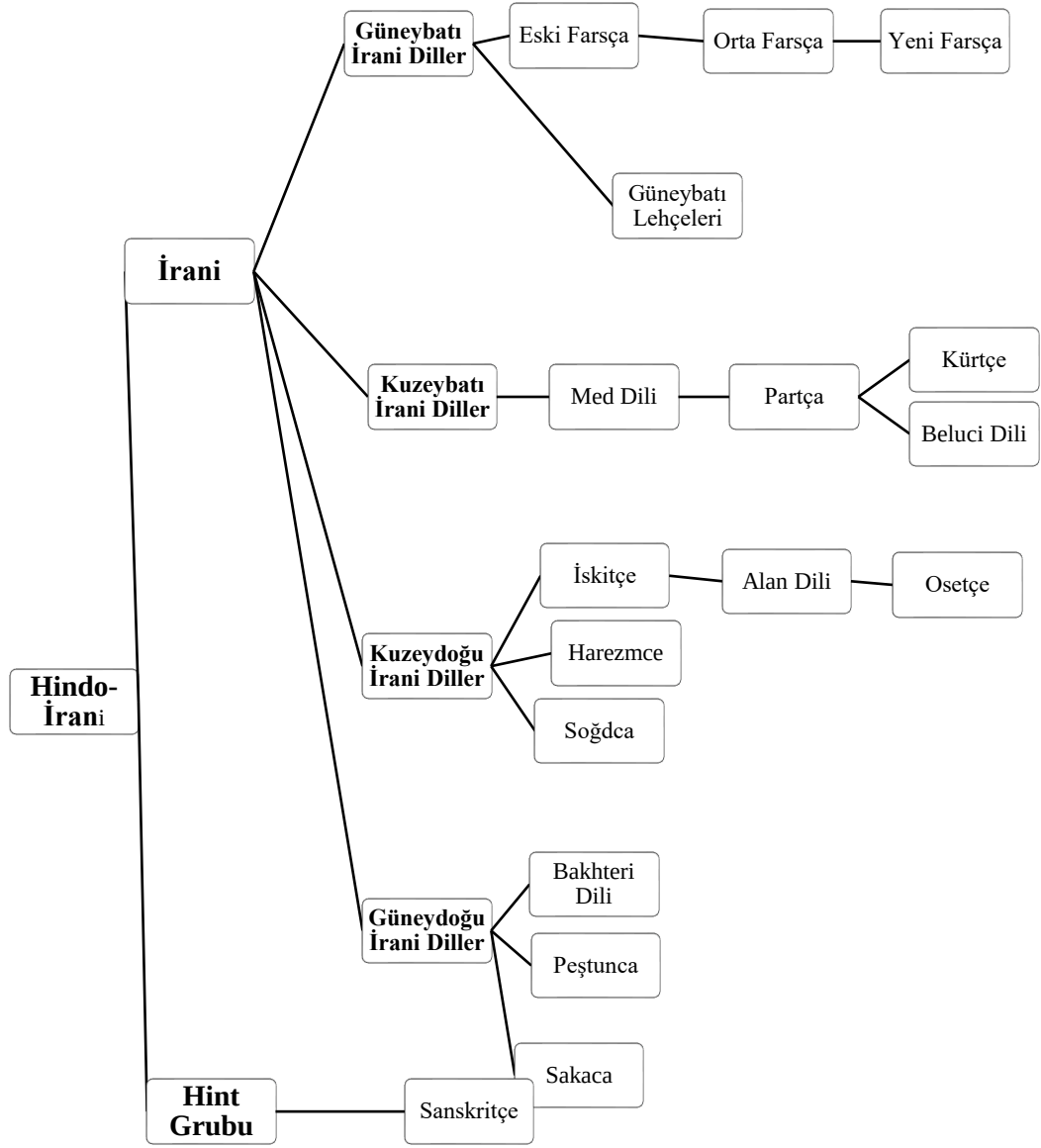
²³⁶ Kıran ve Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 39.

öğretim dili ve 14 tane resmi dil vardır. Bu durum, Hindistan mozağini en iyi şekilde yansıtmaktadır. İrani dillerin en yaygın olanı, Farsçadır. Farsça, İran ve çevre ülkelerde 80 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.²³⁷ Kürtçe, yaygın bir şekilde konuşulan İrani bir dildir. Kürtçeyi konuşanların sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, 40 milyon civarında konuşanın olduğu tahmin edilmektedir.

Hint-İran grubunda olan diller, şema halinde gösterilmiştir. Zazaca, İran grubunun kuzeybatı kısmında yer alan Kürtçenin bir lehçesidir. Bu konuda Prof. Dr. Bo Utas'ın yapmış olduğu, Kürtçe ve lehçeleri üzerine çalışmalar yapmış olan birçok bilim insanı tarafından da kullanılan dil şeması kullanılmıştır.²³⁸ Hint-İran grubu; Hint ve İran grubu olarak ikiye ayrılmaktadır. Hint grubunda, temel dil veya anadil Sanskritçedir. Diğer diller, Sanskritçeden neşet etmiştir. İrani grup ise bölgelere göre sınıflandırılır. Bu grupta Avesta dili ayrı bir yerdedir. Bu sınıflandırmanın dışında Zazacayı, Kürtçeden ayrı müstakil bir dil olarak değerlendiren sınıflandırmalar da vardır. İlerleyen bölümlerde bu konu hakkında izahatlar yapılacağından, bu sınıflandırmalara girmeden, genel olarak kabul gören sınıflandırma şeması aşağıda gösterilmiştir.

²³⁷ Eker, **Çağdaş Türk Dili**, s. 66.

²³⁸ Bo Utas, "Kurdiska dialekter och skriftspråk", **Svensk-Kurdisk Journal** 1986. Ayrıca, https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/kurdiska?fbclid=IwAR2NaEAuQ4GMm8hrhchck5vAsjWlafnAprz_Tj6U5w6gXZ8D1HgMkDwzTDA Erişim Tarihi: 16.03.2019.



Şekil 4: Hint-İran Dil Grubu

1.2.4. Kürtçenin Lehçeleri ve Lehçelerin Konuşulduğu Bölgeler

Lehçe, herhangi bir dil içerisinde ses ve yapı açısından bağımsız bir birim olarak ortaya çıkan, ancak o dilden tamamen ayrılmayan özel bir koldur. Kürtçenin lehçeleri, bu lehçelerin sınırları ve ağızları konusunda değişik sınıflandırmalar vardır. Kürtçeyi değişik şekillerde alt dallara ayırmanın ötesinde, bazı lehçeleri dil olarak kabul edip, ağızları da lehçe olarak kabul eden görüşler de vardır. Bu görüşe örnek olarak; Oscar Mann ve Karl Hadank Kürtçeyi batı, güney ve doğu olmak üzere üçe ayırır ve Zazaca ile Goraniyi ise müstakil diller olarak saymaktadır. Çalışmada

bahsedilebileceği üzere, Dêrsim ağzıyla yazan yazarlar içerisinde, Zazacayı müstakil bir dil olarak kabul eden ve Kürtçenin lehçelerini de *Kurdî Diller* olarak kabul edenler mevcuttur. Lehçeyle dil arasında sınırlar kesin olmadığından, bahsedilecek lehçeleri, *Kurdî Diller* olarak kabul etmek mümkündür. Ama bu lehçeleri veya Kurdî Dilleri birbirinden tamamen ayırmak veya bağlantısız kabul etmek mümkün görünmemektedir.

Kürtçenin lehçeleri konusunda birçok kişi, kendince bir sınıflandırmaya gitmiştir. Örnek olarak, Şerefxanê Bedlîsî *Şerefname* adlı eserinde, Kürtçe lehçelerini; Kurmanci, Lori, Kelhûri, Gorani olmak üzere dörde ayırmıştır.²³⁹ Şerefxan her ne kadar Zazacayı Kürtçenin lehçesi olarak kaydetmemişse de, Zaza mirliklerinin Kürt olarak kabul etmiştir. Peter I. Lerch (1857-58) Kürtçeyi; Zazaki, Kurmanci, Kelhûri, Gûrani ve Lûri olmak üzere beş lehçeye ayırır. E. B. Soane, *Gramer of Kurmanji or Kurdish Langauge* (1913) adlı eserinde, Kürtçeyi; Aşağı Kurmanci, Yukarı Kurmanci ve Lori-Zazaki (Hewrami ve Gorani) olmak üzere üç bölüme ayırır.²⁴⁰ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* adlı çalışmasında, Kürtçeyi beş lehçeye ayırır ki bunlar: Kurmanc, Zaza, Soran, Goran ve Lor lehçeleridir. Gökalp'e göre bu lehçeler kadim Kürtçeden ayrılmışlardır.²⁴¹ Amir Hasanpour kitabında, Kürtçenin önce kabaca iki lehçeye ayrıldığını ifade eder, daha sonra ise Gorani/Gurani ve Kirmanşah (Bakhtaran) lehçelerini de ekleyerek lehçe sayısını dörde çıkarır. Hasanpour, Kürtçe lehçelerin sınıflandırılmaya tabi tutulacak kadar incelenmediğini, birçok yerde kullanılan terimin genelleştirilerek kullanıldığını ifade eder. Kurmanclar konuştukları dile Kurmancî derken, Soranlar konuştukları dile *Kurdi* demektedirler. Hasanpour; Zazaca, Hewrami, Feyli, Luri gibi lehçelerden de bahsetmektedir.²⁴² Bu konuda Adak'ın söyledikleri önemlidir. Adak, lehçe ve dil konusundaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir: “Kolların her birinin kendi bölgesinde müstakil bir şekilde gelişmesi, muhatapların birbirini anlamamaları ve her birine ait müstakil bir

²³⁹ Şerefxan, *Şerefname -Kürt Tarihi-*, Arapçadan çeviren: M. Emin Bozarslan, 3. baskı, Hasat Yayınları, İstanbul 1990, s.20. Ayrıca; Şerefxanê Bedlîsî, *Şerefname -Dîroka Kurdistanê-*, Wergera Kurmancî: Ziya Avcı, Weşanên Azad, Stenbol, 2014, s. 62.

²⁴⁰ Soane, *Gramer of Kurmanji or Kurdish Langauge*, s. iv-xiii.

²⁴¹ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 30.

²⁴² Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)*, s. 77-79.

edebiyatın oluşması, Gökalp'in bu kolları Kürtçenin lehçeleri olarak değil, kökenleri kadim Kürtçeye dayanan müstakil diller olarak nitelendirmesini haklı kılmaktadır... Kürtçenin izogloslarına²⁴³ bakıldığında fonolojik açıdan Kurmancca ve Sorancanın kendi aralarında bir grup, Goranca ve Zazacanın ise bir başka grup oluşturdukları görülmektedir.”²⁴⁴

Lehçelerin isimleri, çoğu kez lehçeyi konuşanların kendilerini veya bir diğer lehçeyi konuşanları adlandırmalarından kaynaklanmaktadır. Yukarı Kurmancisine Irak'ta yaşayan Kürtler Behdini, İran'da yaşayan Kürtler ise Şikakî derler. Bu iki isimlendirme de aşiret isminden kaynaklanır. Orta/Merkezi Kurmanciye, Kurmanciya Naverast veya Sorani denir. Soranca bir mıntikanın adıdır lakin bu ad bütün Orta/Merkezi Kurmanci şeklinde şümul hale gelmiştir. Aynı karışıklık Zazaca için de söz konusudur. Her mıntıkada değişik bir adlandırma görülür. Kürtçenin lehçeleri için rahatça diyebiliriz ki bazen aşiret, kabile hatta aile adı lehçe adı olarak kullanılmıştır.

Yukarı Kurmancisi (Kurmanci) ve Orta/Merkez Kurmancisi (Sorani), Kürtçenin başlıca iki lehçesidir. Kürtçenin lehçeleri içerisinde en çok konuşulana, en yaygın olanı Kurmanccadır. Coğrafik olarak düşünüldüğü zaman, Kürtlerin yaşadıkları bütün bölgelerde Kurmancca konuşulmaktadır. Hasanpour, Kurmancinin, Kürtçe içerisindeki konuşulma oranını en az %50 olarak vermektedir.²⁴⁵ Türkiye’de yaşayan Kürtler içerisinde, sadece Kurmancca ve Zazaca konuşulmaktadır.

Kürtçenin lehçelerini her ne kadar dörde ayıranlar olduğu gibi, daha çok sayıda alt dallara ayıranlar da vardır. Bu çalışmada Kürtçenin lehçelerini beşe ayrılmıştır. Gorani lehçesi ile Zaza lehçesi arasında, biri diğerinin alt kolu sayılabilecek bir ilişki tespit edilememiştir. Hasanpour’un da ifade ettiği gibi, bu lehçeler ciddi araştırmalara konu olmamışlardır. Gorani ve Zazaca fonetik açıdan benzerlik gösterse bile, ki bu benzerlik iddiası da ispata muhtaçtır, Goranlar ve Zazalar arasındaki coğrafik uzaklık ve birbirinden habersiz olma hali, ikisini de lehçe

²⁴³ İzoglos: Belirli bir dilsel özelliğin coğrafik sınırıdır.

²⁴⁴ Abdurrahman Adak, “Kürtler Dil ve Edebiyatı”, TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2016, Ek c. 2.

²⁴⁵ Hassanpour, *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)*, s. 80.

sayılmasına sebep olmuştur. Bununla beraber, her iki lehçe ancak bütün yönleriyle incelenirlerse, kesin bir kanıya varılabileceğini ifade etmek gerekir.

1.2.4.1. Kuzey Kürtçesi (Kurdîya Bakur)

Kurmancî (Yukarı Kurmancî); coğrafik açıdan ve konuşma alanı olarak beş lehçe içinde en geniş alana yayılmış olan lehçedir. Farklı ülkelerdeki beş bölgede yaşayan Kürtler arasında da Kurmanci lehçesi konuşulmaktadır. 1930'lu yıllardan beridir Kurmanci lehçesi Kürt-Latin alfabesi ile yazılmaktadır. Kurmanci lehçesi konuşulduğu alana göre değişik şekillerde adlandırılır. Behdini, Şikaki, Êzidî vb. bu adlandırmalardan bazılarıdır. Kurmanccayı coğrafik olarak sınıflandırırsak ortaya çıkan başlıca şiveler şunlardır: **Serhedî**: Kars, Ağrı, Erzurum, Muş, Van; **Şikakî**: Urmiye, Yüksekova, Başkale, Şemdinli; **Hekarî**: Hakkari ve çevresi; **Botanî**: Cizre, Şırnak, Eruh, Bitlis, Siirt, Batman, Mardin; **Bahdînî**: Zaxo, Amedîye, Akrê, Zêbar, Duhok; **Sincarî**: Sincar Dağı, Şêxan yöresi; **Bayezidî**: Doğubeyazıt ve çevresi; **Silivî (Kîkî-Milî)**: Diyarbakır, Elazığ, Mardin yöreleri ile Fırat'ın doğu yakasında kalan kesimde konuşulur.

1.2.4.2. Merkez Kürtçesi (Kurdîya Naverast)

Bu lehçe İran ve Irak Kürtleri tarafından konuşulmaktadır. Soran, aslında bir bölgeyi temsil eden coğrafik bir terimdir. Baban Beyliği'nden dolayı da bu lehçeye Babanî adı da verilmiştir. Ama Soranca ismi genelleşmiş ve şimdi Orta/Merkez Kurmancî dediğimiz veya Kurmancîya Naverast denilen lehçenin adı olmuştur. Sorancada, Arap alfabesinin Kürtçeye uyarlandığı Kurdo-Arabik alfabesi kullanılmaktadır. Bu alfabede hareke yoktur. Bütün sesli harfler, özel işaret ve harflerle gösterilir. Sorancanın konuşulduğu alanlar ve şiveleri şunlardır: **Silêmanî-Babanî**: Süleymaniye, Kerkük, Kifrî, Qeretepe, Tuz-Siwan; **Mukrî**: Şino, Nexede, Mêraxe, Mîyanduaw, Sahindij, Saqiz, Bukan, Banê, Serdeşt; **Sineyî/Senendejî**: Senendec, Bicar, Kengewer, Rewanser, Ciwanro; **Germîyanî**: Xaneqîn.²⁴⁶ Bu lehçenin Soranî, Erdelanî, Kerkûkî, Şarbajêrî, Pişderî vb. şiveleri de vardır.

²⁴⁶ Refîq Şiwani, **Zimanî Kurdî û Şiwênî le Nav Zimanekanî Cîhan de**, Çapxaney Mukriyanî, Hewlêr 2013, s. 134-135.

1.2.4.3. Güney Kürtçesi (Lurrî)

Kurmancîya Jêrîn veya Lurrî, İran'ın batısındaki Kürtler tarafından konuşulmaktadır. Bu lehçe Melayir, Kirmanşah, Qesrî Şirin'den başlayarak Basra'ya kadar uzanan bölgede hâkimdir. Başlıca şiveleri şunlardır: Xaneqînî, Feylî, Kirmanşahî, Lekî, Kelhorî, Lurrî.

1.2.4.4. Goran Kürtçesi (Hewramanî, Awremanî)

Gorani, İran ve Irak sınırının kesiştiği bölgelerde konuşulur. Goraninin başlıca iki şivesi vardır ki bunlar: **Hewramî**: Hewraman yöresi; **Bacelanî**: Zengene, Şebek yöresi. Bu lehçenin; Gehwareyî, Kenduleyî, Bêwenîcî, Rijabî, Seyîdî ve Zerdeyî gibi şiveleri de vardır.

1.2.4.5. Zaza Kürtçesi (Kirdkî, Zazakî, Dimilkî, Kirmanckî)

Dimilkî, Kirdkî, Zazakî ve Kirmanckî olarak adlandırılan bu lehçe, sadece Türkiye sınırları içerisinde konuşulmaktadır. Bu lehçeyi konuşanlar; Dêrsim ve çevresinde kendilerine Kirmanc ve lehçelerine Kirmanckî; Çermik, Gerger ve Siverek'te oturanlar kendilerine Dimilî, lehçelerine Dimilkî; Diyarbakır'ın bir kısmı ile Bingöl'de oturanlar kendilerini Kird, lehçelerini Kirdkî; Elazığ ve çevresinde oturanlar ise kendilerine Zaza ve lehçelerine Zazakî demektedirler. Zaza Kürtleri, Türkiye sınırları içerisinde, yoğunluklu olarak 13 ilde ve bu illerin ilçelerinde oturmaktadır. Diğer merkezler kadar yoğun olmasa da Aksaray Ardahan Gümüşhane Malatya, Kars, Konya ve Tokat'ta da Zazalar vardır. ²⁴⁷ Zazaların yoğun olarak yaşadığı il ve ilçeler şu şekildedir:

Adıyaman'ın (Semsûr) Gerger (Aldûş) ilçesinde,

Batman'ın Kozluk (Hezo) ve Sason (Sason),

Bingöl (Çewlîg) merkez, Adaklı (Azarpêrt), Genç (Dara Hênî), Karlıova (Kanîreş), Kiğı (Gêxî), Solhan (Bongilan), Yayladere (Xorxol), Yedisu (Çêrme),

Bitlis'in (Bidlîs) Mutki (Motkan),

²⁴⁷ Kenan Karataş, **Anadolu'nun Kadim Halkı Zazalar (Deylemliler) ve Zazaca**, Fam Yayınları, İstanbul 2016 , s. 90-91.

Diyarbakır (Dîyarbekir, Amîd) merkez, Çermik (Çêrmuge), Çüngüş (Şankuş), Dicle (Pîran), Eğil (Gêl), Ergani (Erxenî), Hani (Hênî), Lice (Licê), Hazro (Hezro), Kulp (Pasûr)î Kocaköy (Karaz), Çınar (Çinar),

Elazığ (Xarpêt) merkez ve Maden (Maden), Palu (Pali), Karakoçan (Depe), Kovancılar (Qowancîyan), Sivrice (Sîvrîce), Alacakaya (Xulaman), Arıcak (Mîyaran)

Erzincan'ın (Erzingan) Çayırılı (Mose), İliç (Îlîç), Kemah (Kemax), Tercan (Têrcan),

Erzurum (Erzirom) ilinin Aşkale (Aşqe), Çat (Çad), Hasankale (Hesenqe), Karayazı (Gogsî), Hınıs (Xinûs),

Muş (Mûş) ilinin Varto (Gimgim),

Siirt'in (Sêrt) Baykan (Hewêl),

Sivas'ın (Sêwas) Kangal (Qengal), Zara (Zara), Ulaş, İmranlı (Çît), Divriği (Dîvrîgî),

Tunceli (Dêrsim) merkez ve Pülümür (Pilemurîye), Nazimiye (Qisle), Ovacık (Pulur), Hozat (Xozat), Pertek (Pêrtage), Mazgirt (Mazgêrd) ve Çemişgezek (Çemişgezek),

Şanlıurfa'nın (Ruha) Siverek (Sêwregi)²⁴⁸ ve çok az da olsa Hilvan (Curnê Reş) ilçelerinde Zazalar bulunmaktadır.

²⁴⁸ Kadri Yıldırım, İbrahim Bingöl, Roşan Lezgin, **Edebiyatê Kirmanckî ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatından Örnekler)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2012, r. 15-16.

İKİNCİ BÖLÜM

FONOLOJİ, ALT DALLARI, SESBİRİMLERİ VE FONOLOJİ YASALARI

2.1. FONOLOJİ

Dil sese dayalıdır, dilin ham maddesi sestir. Dilin sesleri, söz içerisinde söylenir. Aynı sesler sadece bir sözde değil, birçok sözde bulunur. Sesler, değişik şekillerde birleşerek farklı sözler meydana getirirler. Alfabe de bulunan sayılı sesle, dilde nerdeyse sayısız varyantta sözcük meydana gelir. Sesler, anlam taşıyıcı değil, anlam değiştiricidirler.²⁴⁹ Dilbilimin en önemli dallarından bir tanesi, fonolojidir. Ses ve ses bilim, dilbilimdeki temel malzemedir. Saussure, yazının tek amacının dildeki sesleri göstermek olduğunu ifade eder.²⁵⁰ Yazı bu işi de tam olarak yapamaz, ancak kabataslak bir şekilde yapar. Dilin bütün seslerinin, eksiksiz bir şekilde yazıya aktarılması mümkün değildir.²⁵¹ Fonoloji, yazının tam olarak ifade edemediği, dil dizgesinde var olan bütün seslerle ilgilenir.

Fonoloji, sesbilimi olarak da ifade edilir. Bu çalışmada, fonoloji sesbilim ve fonetik sesbilgisi olarak ifade edilmiştir. Türkçe dilbilim kitapları yazan birçok dilbilimci, bu iki kavramı birbirinin yerine kullanmıştır. Fatma Erkman-Akerson fonetiği, sesbilgisi ve tüm dillerle ilgilenen bilim dalı; fonolojiyi ise sesbilim ve bir dile özel olarak tanımlamıştır.²⁵² Bazı dilbilimciler de, bu iki kavramı aynı şekilde tanımlamışlardır. Bu çalışmada, bu tanımlama kabul edilmiştir.

²⁴⁹ Günay Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s. 17.

²⁵⁰ Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, s. 31.

²⁵¹ Aydın, **Dilbilim El Kitabı Temel Kavramlar ve Konular**, s. 62.

²⁵² Fatma Erkman-Akerson, **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, Multilingual, İstanbul 2008, s. 115.

Fonoloji, bir dile ait ses özelliklerinin derinlemesine incelenmesidir. Fonetik ise dil ve dilbilimle ilgili daha genel kurallar ve konularla ilgilenir. Kimyanın belirttiği elementler nasıl eczacılıkta kullanılıyorsa; fonetiğin belirttiği ve veri tabanını hazırladığı sesler de fonolojide kullanılır.²⁵³ Fonetik; söyleyiş fonetiği, akustik fonetik ve işitsel fonetik olmak üzere üçe ayrılır. Her ne kadar farklı alt dalları olsa da, fonetik genel olarak bu şekilde sınıflandırılır. Fonoloji, fonetiğin tespit ettiği seslerin bir dil içerisindeki her türlü kullanımlarını inceler. İnsan ses sistemi, dil içerisinde kullanılan ve dilbilimsel olarak tanımlanabilenden daha fazla ses üretir ama bu seslerin hepsi konuşma sesi olmaz. Fonoloji, bu konuşma seslerinin kullanım sırasında ne tür değişimlere uğradığını, bu değişimlerin kurallı olup olmadığını tespit eder. Düşme, türeme, yer değiştirme, ikizleşme, daralma, genişleme, yumuşama, sertleşme, benzeşme vb. ses olayları fonoloji tarafından incelenir;²⁵⁴ bu alanda, dil ve sesle ilgili genellemeler yapıp, kurallara ulaşmaya çalışılır.

Bütün dilbilim çalışmalarında kullanıldığı gibi, fonoloji de diyakronik ve senkronik bir şekilde incelenebilir. Diyakronik çalışmada; tarihsel sesbilim, köken bilim, dillerin akrabalığı, dillerin benzer ve farklı yönleri ele alınır. Senkronik çalışmada; dilin sese ve yazıya ilişkin özellikleri, dilin doğru yazımı, dilin sesletimi gibi konular ele alınır. Ayrıca yabancı bir dil öğrenilirken, o dilin ses yapısıyla ilk dilin ses yapısı arasında kurulması gereken kodlamalar da senkronik fonoloji çalışmalarındandır.²⁵⁵ Bu çalışmada da, senkronik bir şekilde fonoloji çalışılmıştır. Çalışmanın odağını Zazacanın bölgelere göre karşılaştırılması, dile ait olan ses olaylarının incelenmesidir. Bu da senkronik fonolojinin alanına girer. Çalışmada Zazaca, diğer lehçelerle ve akraba dillerle karşılaştırılıyorsa, sözcüklerin kökenlerine atıf yapılsaydı, diğer lehçelerle benzer ve farklı yönleri ortaya konulsaydı vb. diyakronik fonolojiden bahsedilebilirdi. Diyakronik fonoloji alanında yapılmış çalışmalar vardır. M. Malmîsanij'in yapmış olduğu dilbilgisi çalışması, hem diyakronik hem de senkronik özellikler gösterir, buna örnektir. Ayrıca Serkan Oğur'un yapmış olduğu çalışmalar da diyakronik yöntemle yapılmış dilbilim

²⁵³ Kerim Demirci, **Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar ve Teoriler**, Anı Yayıncılık, Ankara 2014, s. 62.

²⁵⁴ Demirci, **Türkoloji İçin Dilbilim**, s. 65.

²⁵⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 18.

çalışmalarına örnek olarak verilebilir. Oğur, Zazacayı hem diyakronik hem de senkronik fonoloji açısından çalışmıştır. Bu alanda yapılmış ve diyakronik fonoloji/etimoloji örneği olan çalışmalar da vardır. Nihat Değirmenci'nin yapmış olduğu çalışma buna örnek olarak verilebilir. Değirmenci, çalışmasında Yeni Farsça ve Zazaca arasındaki ortak sözcüklerin etimolojisini çalışmıştır.²⁵⁶

2.1.1. Sesle İlgili Temel Kavramlar

Sesle ilgili birçok terim vardır. Genel olarak ses, fiziksel ses ve toplumsal ses olmak üzere iki kısma ayrılır:

Fiziksel olarak ses, bir nesnenin titreşmesiyle, nesne ile hava boşluğu arasında oluşan enerjidir. Ses, ortamda yayılır ama katı, sıvı, hava ve gaz ortamlarda farklı hızlarla yayılır. Ses kaynakları, titreşerek sesi meydana getirir. Titreşen her şey ses verir, ses veren her şey titreşir. Ses madde değil, bir enerjidir ve ses dalgaları şeklinde yayılır. Dalgalar da genel olarak mekanik ve elektromanyetik olarak yayılırlar. Mekanik dalgalar ortama ihtiyaç duyarlarken, elektromanyetik dalgalar ortama ihtiyaç duymazlar. Ses, mekanik dalgalar şeklinde yayılır. Yani sesin yayılabilmesi için ortama ihtiyaç vardır. Ses dalgaları, havada dalgalı olarak yayılırlar. Havasız ortamlarda ses yayılmaz.²⁵⁷

İnsan kulağı, basınç değişimlerini hissederek çalışır. Kulak kanalına gelen sesler, kulak zarında basınç meydana getirir, kulak zarının diğer tarafında ise hava basıncı vardır. Zarın iki tarafındaki basınç farklılığı, kulak zarını harekete geçirir ve ses meydana gelir.²⁵⁸ Akustik fonolojinin konusu olmakla beraber, fizikteki sesin bazı temel özellikleri vardır. Sesin yüksekliği yani frekansı, sesin bir saniyedeki titreşim sayısıdır. Frekans, sesin tizliği ve pesliğini ifade eder. Titreşim sayısı arttıkça ses tizleşir, titreşim sayısı azaldıkça ses kalınlaşır ve pesleşir. Frekans birimi hertzdir. İnsan kulağı 20 ile 20000 Hz (20kHz) arasındaki sesleri duyabilir. 20 Hz'nin altındaki sesler *ses altı*, 20000 Hz üzerindeki sesler ise *ses üstü* olarak ifade edilir.

²⁵⁶ Nihat Değirmenci, **Yeni Farsça ve Zazaca Arasındaki Ortak Sözcükler Etimolojisi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili Dili ve Edebiyat Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

²⁵⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 18-19.

²⁵⁸ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 19-20.

Ses gücü veya *strenght* (qewetê vengî), titreşimin genişliği ile ilgilidir. Titreşimin genişliği ne kadar artarsa, sesin yoğunluğu ve gürlüğü de o derece artar. Sesin gücü desibel (dB) ile ölçülür. İşitilebilenden hafif ses 0 dB olarak kabul edilir, insan konuşması ise 30-60 dB'dir. Ses uzunluğu veya *duration* (dergîya vengî), sesin titreşim süresiyle birlikte, uzun veya kısa olmasıyla da ilgilidir. Ses tınısı (*tembre*) ise ses titreşimlerinin tipiyle ilgilidir. İnsan sesini diğer seslerden veya keman sesini mandolin sesinden ayıran bu özelliktir. Belli bir desibelin üzerinde olan ve düzensiz frekanslı sesler ise gürültü olarak adlandırılır. Sesin, gürültüden ayrılabilmesinin temel şartlarından biri de budur.

Sesbilim yani fonoloji, fizik ile yakın ilişkilidir. Ama dilin sosyal boyutu, fonolojinin sosyal bilimler içerisinde de yer almasına neden olur. Dil sesleri toplumdaki bireylerce kabul edilir ve bu sayede iletişim meydana gelir. Dil sesleri, dilden dile değişiklik gösterir. Dillerin ses yapılarında ortaklık çok zayıftır. Ses birimleri, kişiden kişiye değişir. Dillerin ses yapıları, dillerde en çok değişen yapılarıdır.²⁵⁹ Dildeki diğer bir özellikse ortak bir dizge olması ve toplumda yaygın olmasıdır. Dilin devamlılığı bu özellikleri sayesinde olur. Hayvanları ve insanları birbirinden ayıran en önemli özellik dildir. İnsan dilinin bir dizgeye sahip olması, bu dili diğer dillerden ayırır. Ayrıca insan dilinin devamlılığı ve yaygınlığı, kültürün aktarımını sağlar, dili diğer sistemlerden ayırır.

2.1.2. İnsan Sesini Oluşturan Organlar

İnsan sesini, diğer seslerden ayıran en önemli özellik, insan sesinin belirli organlarca biçimlenmiş olmasıdır. İnsan dışındaki diğer varlıkların sesleri biçimsizdir. Biçimlenmemiş ve belli bir düzeni olmayan ses ise gürültüdür. Ses ve gürültü arasındaki temel fark; çıkan sesin periyodik olması ve aynı şekilde çıkmasıdır. İnsan sesi dizgelidir, gürültüde ise dizge yoktur.²⁶⁰ İnsan sesini oluşturan organlar çok gelişkindir ve bu organlar tam bir uyum içerisinde çalışır. Sesin oluşmasını sağlayan organlar, sadece ses üretmede işlev sahibi değildirler, bu organların farklı fonksiyonları da vardır.²⁶¹ Burun, yutak, ağız veya dil sesin boğumlanmasında ve

²⁵⁹ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 20-23.

²⁶⁰ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 25.

²⁶¹ Hüseyin Toptaş, *Türkçe Dersleri 2. Kitap*, Papatya Bilim, İstanbul 2016, s. 588.

şekillenmesinde görev alırlar. Ama bu organların tek görevi sesin şekillenmesi ve boğumlanması değildir. Akciğerler, sesin çıkarılmasında gerekli olan hava akımını sağlayan temel organdır ama tek görevi bu değildir.

İnsan sesinin oluşmasını ve anlaşılmasını sağlayan organlar, konuşma ve işitme organlarıdır. Sesin ortaya çıkmasını sağlayan organlar; akciğerler, nefes borusu, yutak, ses telleri, yutak boşluğu, burun boşluğu, ağız boşluğu, dil, dişler, ön damak, artdamak, küçük dil, dudaklar, çenelerdir.²⁶² Toptaş, bunları; akciğer hava akımı düzeneği, gırtlak hava akım düzeneği, artdamak hava akımı düzeneği olmak üzere üçe ayırır.²⁶³ Belki bu düzeneklere, ağız hava akımı düzeneğini de eklemek gerekir. Çünkü Zazacada var olan bazı sesler artdamakla sınırlı kalmamakta, ağız hava akımı düzeneği içerisinde boğumlanmaktadır. Xoşnaw ise ses organlarını مه لاشووی نهرم، مه لاشووی رهق، پووك، زمانۆچكه، زمان، نووكی زمان، پیشهوهی زمان، ناقهراستی زمان، مه لاشووی نهرم، مه لاشووی رهق، پووك، زمانۆچكه، زمان، نووكی زمان، پیشهوهی زمان، ناقهراستی زمان، دوادهی زمان şeklinde taksim eder. Yukarıda sayılan organlardan farklı olarak Xoşnaw, konuşma organı olan dili kısımlara ayırmıştır.²⁶⁴

Akciğerler, soluk alıp verme organıdır. Akciğerler, soluk alıp vermekle ve diyafram yardımıyla sesin oluşması için gerekli olan havayı sağlar. Akciğerlerin pompaladığı hava soluk borusuna gelir. Soluk borusunun üst kısmında gırtlak vardır. Gırtlak (qırpiçike), akciğerlere (pişike) yabancı cisimlerin kaçmasını engeller. Gırtlak iki kısımdan oluşur, alt kısım kalkan kıkırdak veya âdemelması (zengilok), üst kısım ise halka kıkırdaktır. Ses oluşumunda en önemli organlardan biri, ses telleridir (têlî vengî). Ses telleri, halka kıkırdığın içerisinde. Ses tellerin arasındaki boşluğa, ses yarığı denir. Ses telleri derin solumada açılırken, fısıltı halinde yan yana gelir. Gergin durumda ses telleri titreşir. Bu titreşimin hızı; erkeğe, kadına, gence ve yaşlıya göre değişir.²⁶⁵ Aşağıda ses tellerinin açık ve kapalı halleri verilmiştir.

²⁶² Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 26.

²⁶³ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 588.

²⁶⁴ Ebdullah Xoşnaw, **Dengsazî**, s. 55-58.

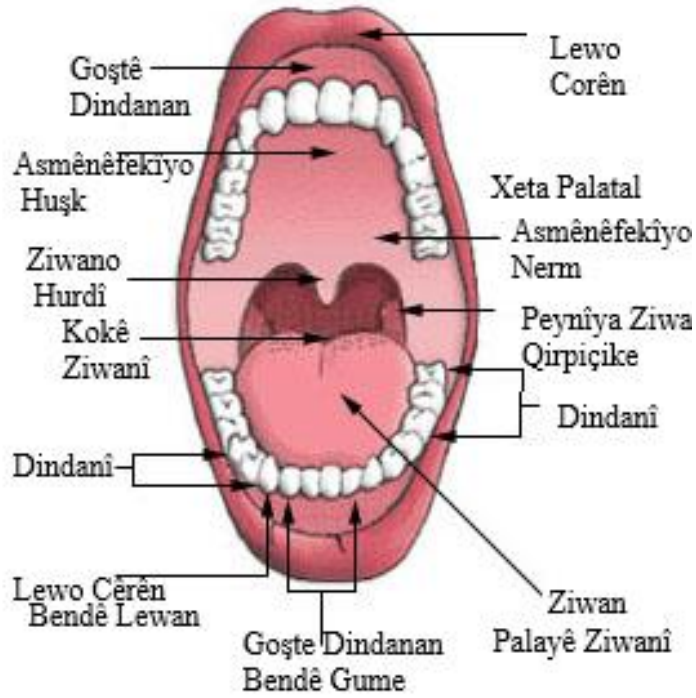
²⁶⁵ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 589-590.



Şekil 5: Ses Telleri

Yutak; burun boşluğu, ağız boşluğu ve gırtlak birbirine bağlar. Ağız boşluğunda, seslerin oluşmasında en etkin organ dildir (ziwan). Dil ucu, dil palası ve dil ardı olmak üzere üç kısımdan oluşan dil, seslerin oluşmasında damak (asmênê fekî) ile birlikte görev yapar. Dil, damağın çeşitli yerlerine değerek seslerin meydana gelmesini sağlar. Dil, damağa değerken çeşitli şekillere de girer. Dilin üç hareketi vardır: ağız yolunu kapatma, ağız yolunu daraltma, dış eti ve dış yuvasına çarpma. Bu üç hareket sonucunda meydana gelen sesler, dilin hareketine göre adlandırılır. Sesin meydana gelmesinde yumuşak damak (asmênê fekkî yê nerm), sert damak (asmênê fekkî yê hişk) ve küçük dil (ziwano hurdî) de görev alır. Solunum yolunun en ucunda dudaklar vardır. Seslerin oluşmasında alt ve üst dudak beraber hareket ederler. Dudaklar açık veya kapalı olma durumlarına göre harfleri etkilerler.²⁶⁶ Bazı sesler çift dudakla bazıları ise dış-dudak kombinasyonu ile çıkarılır. Çıkarılan sesler de buna göre adlandırılır. Aşağıda sesin boğumlanmasında ve şekillenmesinde görev alan ağız içi organları gösterilmiştir.

²⁶⁶ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 591.



Şekil 6: Ağız İçi

2.2. FONOLOJİNİN ALT DALLARI

Eski zamanlardan beridir ki insanlar, ses ve ses öğeleri üzerinde araştırma yapmaktadırlar. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarından itibaren, insan dilinin sesleri üzerine bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar, geniş bir çerçevede devam etmiştir ve halen gelişerek devam etmektedir. Fonoloji üzerinde yapılan çalışmalar genel olarak; söyleyişsel, dinleyişsel ve akustik çalışmalar olarak sınıflandırılabilir.²⁶⁷ Bilimsel gelişmeler ve iletişim araçlarında meydana gelen gelişmeler sayesinde, fonolojinin çalışma alanları ve alt dalları çeşitlenmiştir. Aşağıda fonolojinin alt dalları verilmiştir.

2.2.1. Akustik Fonoloji

Ses (sound, veng), titreşimle elde edilir. Ses dalgalarının meydana gelmesi fiziksel bir olaydır. Ses dalgaları, içinde bulundukları veya hareket ettikleri ortama

²⁶⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, c.2, s. 9-11.

göre farklı şekillerde titreşirler. Ses dalgaları, hava içerisinde yaklaşık olarak saniyede 340 metre hızla yayılır. Aynı ses dalgaları gaz, sıvı veya katı maddelerde farklı hızlarda yayılırlar. Sesler devamlı değildir, zaman içerisinde oluşur ve ancak oluştukları zaman vardır ve daha sonra ortadan kaybolurlar.

Titreşen bir varlığın, bir saniyedeki yalın titreşimlerinin sayısına sıklık adı verilir. Sıklık veya frekans, hertz (Hz) adı verilen birimle ölçülür. Sıklığın artması veya eksilmesi, kulakta sesin alçalıp yükselmesi olarak algılanır.²⁶⁸ Frekans, sesbilimde kullanılan bir birimdir. Sesin etkili bir şekilde kullanılmasında, sıklığın ayarlanması önemlidir. Şiddeti ayarlanmamış bir titreşim, dinleyenin dikkatini çekmeyeceği gibi, konuşmacının da amacına ulaşmasını engeller. Ayrıca frekansı ayarlanmamış bir ses, gürültüdür ve ortaya çıkış amacına hizmet edemez.

Ton, titreşen yani ses veren kaynağın titreşim sayısının az veya çok oluşudur. Titreşim sayısı arttıkça ton artacak, titreşim sayısı azaldıkça ton azalacaktır.²⁶⁹ Tonlama, bir sözcüğü, anlamca farklı iki sözcük haline getirmede kullanılır. Söyleyişte ve dinlemede, tonlamanın çok önemi vardır. Söyleyişte iyice tonlanmayan bir ses, dinleyme iyi anlaşılmayan bir ses yanlış anlamalara neden olur. Anlaşılmanın ön şartı, sesin doğru bir şekilde tonlanması, doğru bir şekilde iletilmesidir.

Ses şiddeti, titreşen varlığın titreşme genişliğine bağlıdır. Sert bir yere vurulan demir bir çubuk, titreşimle arasında gidip geldiği ara ne kadar büyükse, ses o derece artmaktadır. Uzun bir çubuğun titreşimiyle açığa çıkan sesle, kısa bir çubuğun açığa çıkardığı ses birbiriyle aynı değildir. Bu, bant genişliği olarak da adlandırılır.

Tını ise bir sesin başka bir sestten ayrılmasını ağlayan niteliğe denir. Sesteki tınlar sayesinde, insanlar seslerinden ayırt edilebilir. Ayrıca sesin rengi şeklinde de tanımlanan tını sayesinde, insan ve hayvan seslerini, müzik aletlerinin seslerini vb. birbirinde ayrılabilir.²⁷⁰ Her sesin, diğer bir sestten ayrı olarak bir rengi vardır. Bu renk sayesinde, her ses, zihinde kodlanır ve sesi diğer seslerden ayırt edilir.

²⁶⁸ M. Osman Toklu, **Dilbilime Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 51.

²⁶⁹ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 13.

²⁷⁰ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 13-14.

Çalışmada, akustik fonolojiye örnekler verilmiştir. Zazacada yer alan seslerin akustik görünümüleri ek olarak verilmiştir. Diğer bütün değişkenler sabit tutulmak koşuluyla, vokal veya konsonant seslerin akustik görünümüleri, dilden dile değişmektedir. Çalışmada, vokal sesler hem tek başlarına hem de sözcük içerisindeki akustik görünümüleri örneklenmişken, konsonant sesler sadece sözcük içerisinde örneklenerek akustik görünümüleri elde edilmiştir.

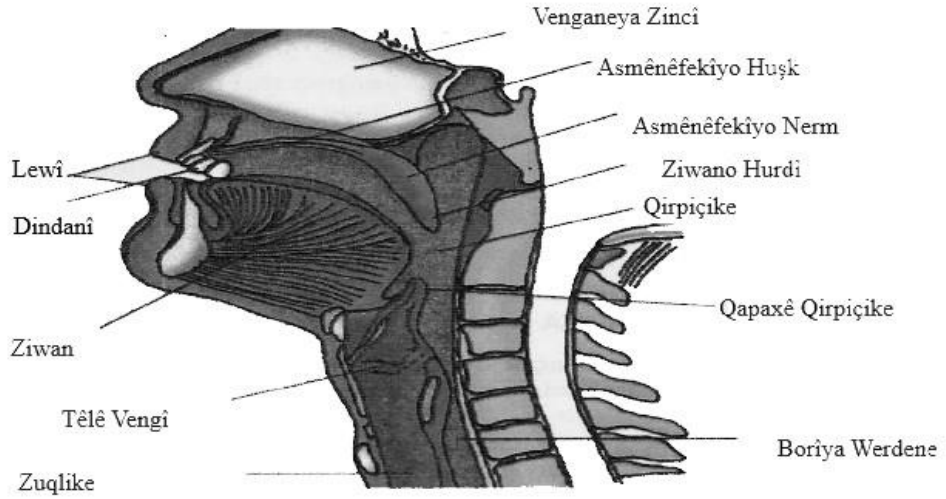
2.2.2. Fizyolojik Fonoloji

İnsan dilinin seslerini araştıran, konuşma işlemini gerçekleştiren organların yapısını ve işleyişlerini inceleyen, çıkan seslerin nasıl işitildiğini ve anlamlandırıldığını analiz eden bilim dalına fizyolojik fonoloji adı verilir. Fizyolojik fonoloji, söyleyiş fonolojisi ve dinleyiş fonolojisi ile yakından ilişkilidir. Dinleyiş fonolojisi, seslerin kulak ve ilgili organlardaki etkisini inceleyen bir bilim dalıdır.²⁷¹ Söyleyiş ve dinleyiş fonolojisi birbiriyle yakından ilgilidir. Söyleyiş fonolojisi, konuşmayı sağlayan hareketlerin tümünü inceler.²⁷² Her iki fonoloji alt dalı beraber, fonolojinin sesin oluşması ve aktarılması kısmını oluşturur.

Konuşma işlemi en az iki kişi arasında gerçekleşir. Beyin ile dil ve bu ikisi arasındaki bağlantı, dil seslerini çıkarılması, düşünülen ve beyinde kurgulanan ses öbeklerinin ses aygıtımızdan çıkarılması, konuşmacı ile dinleyici arasında var olan ortak dil, dinleyicinin bunları anlaması bir süreç olarak devam eder. Konuşma işlemi tek başına fizyolojik fonolojiyi oluşturmaz. Ayrıca dinleme eylemi veya süreci de bu alt dalın bir parçasıdır. Konuşmayla meydana gelen sesler, işitmeyle anlamlandırılır ve fizyolojik süreç tamamlanır. Bu süreç tamamlanıncaya kadar, birçok organ, ses organı olarak katkı sunar. Aşağıda fizyolojik süreçte görev yapan ses organları, şema halinde verilmiştir.

²⁷¹ Bilginer Onan, **Dil Eğitiminin Temel Kavramları**, Nobel Yayın, Ankara 2017, s. 84.

²⁷² Onan, **Dil Eğitiminin Temel Kavramları**, s. 208.



Şekil 7: Ses Organları

Ses için gerekli olan hava, soluk organlarınca sağlanır. Soluk alma ve verme akciğerler tarafından sağlanırken; soluk alıp verme esnasında diyafram, akciğerleri genişletir veya daraltır. Akciğerler tarafından alınan hava soluk borusu yoluyla, gırtlak, boğaz, ağız kanalı, geniz, burun boşluğundan geçirilerek ve buralarda çeşitli şekillerde boğumlanarak, istenilen seslere dönüştürülür. Bu işlem süresince gırtlak, halka kıkırdak, ses telleri gibi elemanlar görev alırlar. Özellikle sesin meydana gelmesinde ses tellerinin rolü büyüktür. Ses tellerinin arasında havanın girip çıkmasını sağlayan ses yarığı vardır. Ses yarığı hiç zorlanmadığı durumlarda eşkenar bir üçgen şeklindedir. Derince nefes alındığından ses yarığından hava akımı geçer.²⁷³ Ses telleri açılıp kapanarak, seslerin meydana gelmesine yardımcı olur. Ses tellerinin titreşim hızı; erkek, kadın, genç, yaşlı ve çocuğa göre değişmektedir. Aynı kişi için bile hasta olup olmaması, içinde bulunduğu durum vb. durumlardan dolayı ses tellerinin titreşim hızı değişir. Ses tellerinin titreşim hızının farklılaşması, sesin karakterini de değiştiren bir faktördür. Seslerin meydana gelmesinde etkili olan bir diğer eleman ise yutaktır. Yutak; gırtlak, ağız boşluğu ve burun boşluğunu birbirine bağlar. Zazacada bulunan bazı sesler yutakta boğumlanır. Seslerin meydana gelmesinde görev alan bir diğer organsa *dildir*. Konuşma için dilin de önemi büyüktür.

²⁷³ Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 53.

Tat alma organı olan dil, seslerin meydana gelmesinde önemli görevler üstlenir. Dil ile birlikte ağız içerisinde bulunan diş etleri ve damağın da konuşma da rolü vardır. Damak yumuşak ve sert olmak üzere ikiye ayrılır; yumuşak damağın ucu, küçük dili oluşturur.²⁷⁴ Belirtilen organların her biri sesin boğumlanması ve şekillenmesinde önemli görevler üstlenirler. Zazacada artdamakta boğumlanan sesler fazla değildir. Artdamakta boğumlanan sesler genelde kalın sesler olduğu için, bu seslerin frekans değerleri bölgeden bölgeye de farklılık gösterir.

2.2.3. Söyleyişsel Fonoloji

Söyleyiş, konuşmayı sağlayan hareketlerin tümü olarak ifade edilebilir. Bazı sesler gırtlakta, bazı sesler diyaframda, bazıları ise ses tellerinde meydana gelir. Dil seslerinin ses tellerinde başlayan oluşumu, söyleyiş işleminin ilk basamağıdır. Bu basamakta fonemler meydana gelir. İkinci basamakta, o sözcüğü meydana getiren birden fazla hareketle bir veya birden çok fonem meydana gelmesi gerekir ki, bu basamakta hece meydana gelir. Heceler, yan yana gelerek sözcükleri oluşturur. Wangler, ses tellerinin saniyede 440 kez yatay olarak titreşmesinden bahseder ve bu titreşme sonucunda 440 Hertzlik bir ton oluştuğunu ifade eder. Dil seslerinin oluşmasında dilin, dudakların, yutağın, ağız boşluğunun, bronşların, ses tellerinin vb. birçok ögenin işbirliği vardır.²⁷⁵

Söyleyiş fonolojisinde, dil sesleri boğumlanma yerlerine ve boğumlanma biçimlerine göre ikiye ayrılırlar. Dil sesleri, boğumlanma biçimlerine göre de ikiye ayrılırlar. Bunlar vokal (ünlü, vocal, vowel, vengine) ve konsonanttır (ünsüz, consonant, bêvenge).²⁷⁶ Dilbilimciler, vokal ve konsonantları birbirinden ayırmak için çeşitli özelliklerden bahsetmişlerdir ama bunlar halen de üzerinde tartışılan konulardır.

Vokaller, genel olarak ağzın açık olduğu durumlarda ortaya çıkan seslerdir. Vokaller; ağız vokalleri, kayan vokaller, semi-vokal ve geniz vokalleri olmak üzere dörde ayrılır. Vokaller, çıkış yerlerine göre, dilin durumuna göre, dudakların durumuna göre farklı adlandırılır. Bunların dışında kayan vokal veya diftong

²⁷⁴ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 15-20

²⁷⁵ Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, s. 29.

²⁷⁶ Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 55.

dediğimiz çift vokal grubu vardır. Dilbilimcilere göre kayan vokaller (diftong), uzun vokallerin ses özelliklerini gösterirler.²⁷⁷

Konsonantlar, vokallerin aksine çıkışları sırasında ağızda veya başka bir organda engelleme, kapanma ya da daralmanın söz konusu olduğu seslerdir. Konsonantlar, çıkış biçimi bakımından; patlamalı, kapanma-daralma, daralma, burun (nazal), yan (lateral), çarpmalı gibi kısımlara ayrılırlar.²⁷⁸ Dilde muhtemel bütün sesler, var olan alfabelerde gösterilemediğinden dolayı, 1925 yılında Kopenhag’da toplanan dilbilimciler fonetik alfabesini (IPA) ortaya atmışlardır. Bu alfabe sayesinde Zazacada var olan sesler de yazıda gösterilmiştir. Bölgelerde var olan sesler, alfabede bulunan seslerden daha fazladır. Bu konuda yapılmış olan çalışmalarda, örnek olarak Sêwregi ağzında 45 sesin olduğu tespit edilmiştir.²⁷⁹ Bu seslerin tamamının alfabede gösterilmesi mümkün değildir. Bu sesler, fonetik alfabesiyle gösterilir.

Söyleyiş, seslemler yani heceler sayesinde meydana gelir. Hecenin nasıl olduğu, kaç harften oluştuğu konusu tartışılmakla beraber, hece dilbilimde ve fonolojide önemli bir kavramdır. Hece, sözcüğün temel ögesidir. Hecenin oluşmasıyla ilgili; baskı seslem kuramı, devinim seslem kuramı, çınlama seslem kuramı gibi görüşler vardır. Bazı dilbilimciler ise seslemi kabul etmemektedir.²⁸⁰

2.2.4. Gelişimsel Fonoloji

Seslerin her biri çıkış yerleri ve biçimleri bakımından birbirinden farklıdır. Ama sesler bazen birbirini etkiler ve sesler arasında yakınlaşma ve değişimler meydana gelir. Seslerin değişmesi için zamanın geçmesi gerekir ve sesler süreç içerisinde değişmelere uğrarlar.²⁸¹ Bu süre kısa olabileceği gibi, teknolojik gelişmeler ses değişimlerinin meydana geliş süresini kısaltmıştır, uzun bir sürece de yayılabilir. Bazen de ses olaylarının meydana gelmesi için sürenin geçmesine gerek yoktur. Süre gerektirmeyen değişmelerin, genel bazı kuralları vardır. Çalışmada bunlar ses olayları ve ses değişimleri olarak incelenecektir. Meydana gelen ses

²⁷⁷ Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, s. 33-34.

²⁷⁸ Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, s. 41-47.

²⁷⁹ Ahmet Kırkan, “Goreyê Peymanê Fonetikî Analizê Kirmanckî ya Sêwregi”, **Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar**, Ed.: M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018, s. 202-205.

²⁸⁰ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 40-43.

²⁸¹ Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 61-62.

değişimleri, ileriye doğru olabildiği gibi geriye doğru da gerçekleşebilir. Benzeşme ses olayında olduğu gibi, ses asimilasyonu ilerleyici ve gerileyici bir şekilde meydana gelebilir. Bir takım değişimler ise zaman içerisinde kendiliğinden meydana gelir. Bu ses değişimlerine kimsenin müdahalesi olmaz. Zaten dile yapılacak müdahaleler, sözcüklerin doğal yapısını bozar.

Dilde meydana gelen değişimlerden en yaygın olanı, benzeşim veya asimilasyondur. Benzeşim yarı ve bütün, ilerleyici ve gerileyici gibi kısımlara ayrılır. Benzeşmezlik de bir ses olayıdır. Bu ses değişimi, benzeşimin tam tersi bir şekilde oluşur. Aynı sözcük birbirine benzeyen şekillere dönüşür. Dil seslerinde hece yitimi, kaynaşma, ses aktarımı vb. değişimler meydana gelebilir.²⁸² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, bu ses olayları ayrıntılı bir şekilde izah edilecek, son bölümde ise Zazacada meydana gelen ses değişimlerine folklorik metinlerden örnekler verilecektir. Bundan dolayı, burada ses olayları sadece isim olarak zikredilmiştir.

Ses değişimleri genellikle sözlü dilde meydana gelir, yazılı dilde ise yazma geleneği ağır basar. Konuşurken daha rahat davranan dilin konuşmacıları; yazarken, var olan yazım temayüllerine riayet ederler. Bundan dolayı, sözlü dilde varyantlaşma eğilimi varken, yazılı dilde standartlaşma eğilimi ağır basar. Ses değişimleri, dillerde var olan ses yasası (dizge) çerçevesinde meydana gelir. Gelişimsel fonolojide, ses yasası adı verilen kurallar uzun yıllar sonunda egemen olan eğilimlerdir.²⁸³ Her dilde bu tür değişimler, belirli yasalara bağlı olarak meydana gelir. Ama bazı yasalar vardır ki, bu yasalara bütün bir dil ailesine uygulanabilir. Mesela, *Grimm Yasası* adı verilen yasa, Hint-Avrupa dil ailesinin bazı temel ses değişimlerini kurallar halinde ifade etmiştir. Örnek olarak /p/, /t/, /k/ sesleriyle /ph/, /th/, /kh/ sesleri, Germen dillerinde /f/, /th/, /v/ ve /x/ sesleriyle gösterilir. Buna benzer birçok yasa ve kuraldan bahsedilebilir. Bazen de meydana gelen ses değişimleri, kuralsız veya belirli bir kurala dahil edilemeyecek şekilde olabilir. Dilin bazı kısımları kural dahilinde olmayabilir. Ses değişimleri incelenirken, Zazacada belli bir kural dahilinde olmayan ses değişimlerine örnekler verilmiştir. Bu tür ses değişimleri, neredeyse, bütün

²⁸² Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 56-65.

²⁸³ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, c.2, s. 52-53.

dillerde vardır. Çalışma içerisinde Zazacada meydana gelen ses olayları kurallı ve kuralsız olarak tasnif edilmiş ve bunlara örnekler verilmiştir.

2.2.5. Dinleyişsel Fonoloji

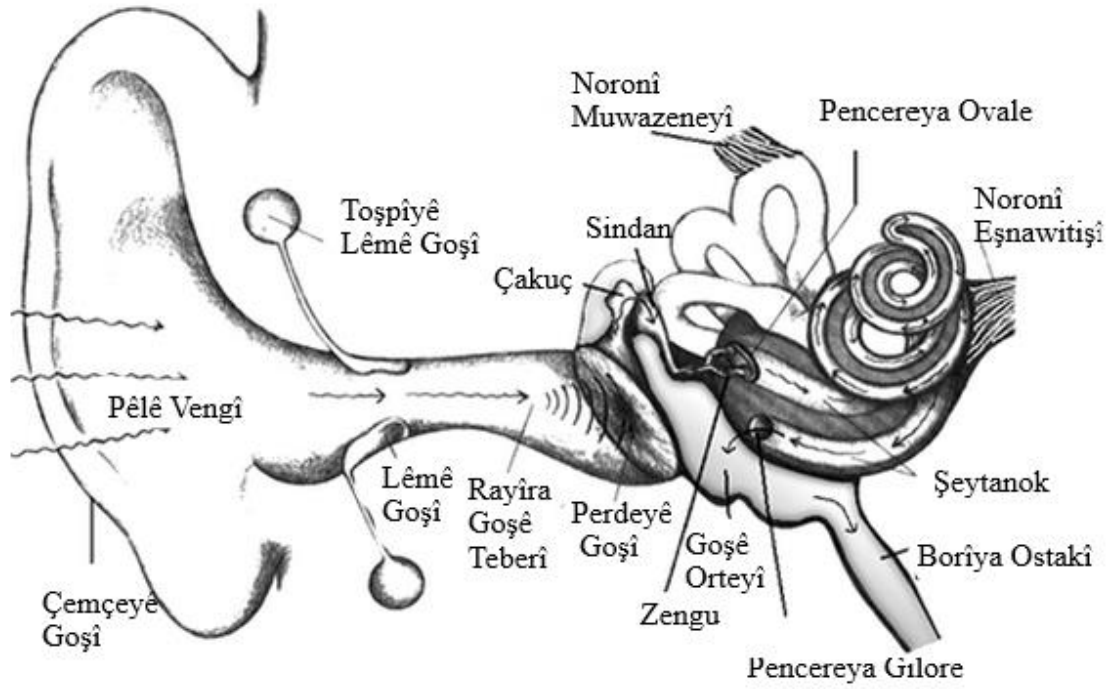
Dinleyişsel fonoloji; dil seslerinin duyulmasını sağlayan duyma organlarının yapısı, işleyişi ve duyma işleminin gerçekleşmesiyle ilgilenen bilim dalıdır.²⁸⁴ Sesli iletişim, konuşan ve dinleyici arasında gerçekleşen aktif bir süreçtir. Taraflardan birinin aktif olmadığı bir durumda, iletişimden bahsedilemez. Konuşma eyleminin ögeleri ve bu ögelerin yapısı söyleyiş fonolojisi kısmında ifade edilmişti. Konuşan, dil seslerini açığa vurduktan sonra, meydana gelen bu sesler, dinleyicinin işitme organları sayesinde beyne ulaşır. Dinleyicinin beynine ulaşan bu mesaj, orada çözümlenerek, anlamlandırılır. Konuşma ve sesleri ortaya çıkarma, somut bir eylemdir ama dinleme ve anlamlandırma, daha çok dinleyicinin farkında olduğu bir eylemdir. Dinleme ve anlama eyleminin gerçekleştiği, dinleyicinin verdiği tepkilerle ölçülür. Dinleyişsel fonoloji, duyma organı olan kulakta meydana gelir. Kulak; dış kulak, orta kulak ve iç kulaktan oluşur.²⁸⁵

Kulaktaki her bölümün, kendi içerisinde kısımları vardır. İşitme eylemi, üç aşamada gerçekleşir. Dinleyici tarafından; ses dalgaları alınır, bu ses dalgaları sinirler aracılığıyla beyne iletilir ve beyin bu işaretleri anlamlandırır. Ama duyma işlemi, bu kadar basit bir şekilde gerçekleşmez. Duyma ve anlama işlemi çok karmaşık bir yapıdır. Seslerin tanınması tek tek değil, bir bütünlük içerisinde olur. Ayrıca anlamlı yapıların anlaşılması, anlamsız yapılardan daha kolaydır.²⁸⁶ Anlamlı yapıların zihinde bir karşılığı bulunurken, anlamsız yapıların zihinde bir karşılığı yoktur. Bundan dolayı anlamsız yapılar, anlamlı yapılara gibi anlaşılmazlar. Çünkü anlamsız yapıların zihinde bir karşılığı yoktur. Aşağıda sesin duyulmasını ve anlamlandırılmasını sağlayan organın şekli şema halinde verilmiştir.

²⁸⁴ Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 64.

²⁸⁵ Muşır Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., **Fonetik û Fonolocî**, s. 73-76.

²⁸⁶ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 56-59.



Şekil 8: Kulak ve Kulak Yapısı

2.2.6. Görevsel Fonoloji

Görevsel Fonoloji, özellikle 20. yüzyılın başlarında dilbilimdeki gelişmeler sayesinde ortaya çıkmış bir alandır. Ferdinand de Saussure, N. S. Trubetzkoy gibi dilbilimciler bu alanın ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Görevsel fonoloji, fonolojinin aksine sadece dilin yapısında görev yapan sesle ilgilenir ve dilin dizgesel yapısını ortaya çıkarmaya çalışır.²⁸⁷ B. de Cortenay, buna fonem adını vermiştir, bu birimler sesbirim olarak da isimlendirilebilir. Allofon ise, farklı bir fonem değil, aynı fonemin farklı bir görüntüsüdür. Fonem ile allofon arasında, anlamsal bir fark yoktur. Fonem ile allofon arasında anlamsal bir fark meydana gelirse; allofon, fonemin farklı bir görüntüsü değil, müstakil bir fonem haline gelir.

Trubetzkoy, fonemlerin öteki fonemlerle kurduğu ilişkiye göre taksim edilebileceğini ifade eder. Bu anlayış, karşılaştırmayı ve ayırıcı özellikler adı verilen kavramı ortaya çıkarır. Sesler, vokal ve konsonant fonemlerin ayırıcı özelliklerine göre kümelendirilir. Vokaller için ayırıcı özellikler şunlardır: incelik-kalınlık, açık-

²⁸⁷ Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 64.

kapalı, düz-yuvarlak, uzun-kısa. Konsonantlar için dişsel, diş-diş et, yan, gırtlak, dudak vb. ayırt edici özellikler vardır.²⁸⁸ Parçalarüstü sesbirimleri de bu kısımda incelenir. Çalışmada incelenen suprasegmental ögeler; vurgu, ton, ezgidir. Yukarıda bahsi geçen parçasal ve parçalarüstü sesbirimleri, çalışmada segmental ve suprasegmental ögeler olarak isimlendirilmiştir.

2.2.7. Morfo-Fonoloji

Biçimsel sesbilim olarak da adlandırılan morfo-fonoloji, görevsel fonolojinin bir alt dalıdır. Fonemlerin, biçim dizgesi içerisinde, biçim açısından incelenmesidir. Fonem, tek başına anlam oluşturmaz, fonemler yan yana geldiklerinde bir anlam ifade ederler. Bu durumda biçim dizgesi içerisinde görev yüklenirler. Fonemler bulundukları yere göre değişime uğrarlar.²⁸⁹ Çoğul eki olarak kullanılan “-ı”, başka bir yerde farklı bir görevde kullanılır. Bazen gelen eklere göre, seslerde değişimler meydana gelir. Bu çalışma alanı, morfoloji ve fonolojinin ortak çalışma alanını temsil eder ve dilbilimde yeni ortaya çıkmış bir alandır.

2.2.8. Deneysel Fonoloji

Deneysel fonoloji, 19. yüzyılın sonundan beri dilbilimde uygulanmaktadır. Deneysel fonolojide; elektro akustik, kayıt ve depolama makineleri (osilograf ve spektrograf gibi) özel cihazlar kullanılır.²⁹⁰ Deneysel fonoloji; deneysel fonetik, deneysel psikoloji ve fonetik teorisi ile yakından ilişkilidir.²⁹¹ Deneysel fonoloji, bilimsel çalışmanın genel niteliğini yansıtır. Fonoloji çalışmaları, akustik çalışmalar ve fonetik çalışmalar şeklinde yürütülebilir.²⁹² Deneysel fonoloji, daha çok deney yapılabilecek ve test edilebilecek çalışmaları içerir.

²⁸⁸ Toklu, **Dilbilime Giriş**, s. 57-59.

²⁸⁹ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 77-80.

²⁹⁰ Hadumod Bussman, **Routledge Dictionary of Language and Linguistics**, Routledge, New York 1998, s. 395.

²⁹¹ John Clark ve Colin Yallop, **An Introduction to Phonetics and Phonology**, Foreign Language Teaching and Research Press, China 2000, s. 416.

²⁹² Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 364.

2.2.9. Leksikal Fonoloji

P. Kiparsky, Straus ve Mohanan²⁹³ gibi dilbilimciler tarafından geliştirilen leksikal fonoloji; sözcük hazinesinden, farklı sözcüklerin oluşumuna kadar olan süreci ve bir dilde var olan bükümün, sözcük yapılarını türetmek için önceden belirlenmiş bir dizi fonolojik kuralla etkileşime girdiğini ifade eden fonolojinin alt dalıdır.²⁹⁴ Leksikal fonoloji, standart genel fonolojinin altında yatan soyut formların açığa çıkmasını sağlar. Leksikal kurallar, morfoloji tarafından desteklenir. Sözcüksel fonoloji ya da leksikal fonoloji, teorik modelleme tarzı ve kural temelli açıklamaya bağlılığıyla üretken bir alandır.

2.2.10. Metrikal Fonoloji

M. Liberman'ın geliştirdiği ve fonemlerdeki vurguyu metrik bir ağacın güçlü ve zayıf dalları arasında bir ilişki olarak tanımladığı kurama, metrikal (ölçülü) fonoloji denir. Metrikal fonoloji, fenomenleri tanımlamak için kullanılmış ve doğrusal olmayan fonolojide yer alan bir kavramdır.²⁹⁵ Metrikal fonolojinin çıkış noktası; vurgu, vurgunun doğası ve vurgunun temsili hakkındaki varsayımdır. Buna göre, vurgu kalıplarının daha güçlü bir alt yapıyı yansıtmaktadır. Bir hecenin vurgulu olduğunu söylemek, diğer hecelere göre, o hecenin güçlü bir yapıda olduğunu ifade etmektir.²⁹⁶ Bu ağaç modelinde, vurgulu heceler ağacın güçlü dallarını; vurgusu zayıf olan sözcük veya heceler ise zayıf dalları temsil eder. Metrikal fonolojide, ağaç modeli üzerinde gösterilen vurgu, ilk hecede veya son hecede olabilir. Vurguyu anlatırken bahsedileceği gibi, bazen sözcüğün vurgusuna göre de sözcüğün ve cümlelerin anlamı değişir. İngilizce S (strong) ile gösterilen vurgulu heceyi D (derbin); W (weak) ile gösterilen vurgusuz heceyi B (bêderb) olarak gösterilebilir. Çalışmada metrikal fonolojinin konuları izah edilmiştir. Metrikal fonolojinin konusu olarak, Zazaca sözcüklerdeki vurgu ve Kurmanca sözcüklerdeki vurgu birbiriyle örtüşmektedir.

²⁹³ Clark ve Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, s. 412.

²⁹⁴ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 679.

²⁹⁵ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 747.

²⁹⁶ Clark ve Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, s. 410-411.

Tablo 1: Zazacada Vurgu

Derbin (S)	Bêderb (W)	
Ga	nî	Ganî
Bêderb (W)	Derbin (S)	
Ga	nî	Ganî

2.2.11. Doğal Fonoloji

Doğal veya natürel fonoloji D. Stampe ve W.U. Dressler tarafından, üretken fonolojiye eleştirel bir alternatif olarak geliştirilmiştir. Doğal fonolojinin temel birimleri, fonemler veya sesin ayırt edici özellikler değildir. Doğal fonoloji, doğal fonolojik süreçleri inceler. Doğal dil öğrenme sürecinden ve bu sürecin elemanlarından bahsetmektedir.²⁹⁷ Doğal fonoloji, doğumla beraber başlayan ve bir çocuğun öğrenme sırasında takip etmesi gereken sabit süreçleri konu edinen fonoloji alt dalıdır. Doğumla beraber gelen kısıtlamalar ve sabiteler, çocuk daha karmaşık ve gelişmiş formları öğrendikçe değişir. Bu yaklaşımda kazanılmış yetiler ve dile özgü kurallar arasında ayırım göze çarpar.²⁹⁸ Stampe, tezini çocuklarda fonolojik kazanımın ne şekilde başladığı üzerine kurmuştur. Fonolojik süreç, konuşmada geçerli olan zihinsel bir işlemdir. Çocuk zaman içerisinde, konuşmayla beraber dildeki seslerin diğer özelliklerini kendi diline ekleyecektir. Doğal fonoloji, daha sonra birçok dilbilimci tarafından çalışılmıştır.²⁹⁹ Doğal fonoloji, dilin kazanılmasındaki sürecini açıklar ama dilin sonraki süreçleri için eksik kalmaktadır.

2.2.12. Üretimsel Fonoloji

Üretimsel fonoloji, fonolojinin yapısalcı yorumunun aksine, üretkenlik çerçevesinde özerk bir dilbilimsel alan olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımda fonemler değil, ayırt edici özellikler fonolojinin temel birimleri olarak kabul edilir.³⁰⁰

²⁹⁷ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 789.

²⁹⁸ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 366.

²⁹⁹ Clark ve Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, s. 405-406.

³⁰⁰ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 899.

Noam Chomsky ve Morris Halle'nin beraber yazdıkları *İngilizcenin Ses Düzeni* (1968) adlı kitap, üretimsel fonolojinin temellerini atmıştır.³⁰¹ Üretimsel fonolojiyle uğraşan dilbilimciler, fonolojik prensiplerin morfolojik yapıya atıfta bulunamayacağını iddia ederler.³⁰² Bu görüşü, yapısalcı dilbilimine alternatif olarak doğmuştur. Daha öncede ifade edebildiği üzere, generatif dilbilimle birlikte sentaks ve semantik önemini arttırmıştır. Yapısal dilbiliminde kısmende olsa sentaks ve semantik önem arz eder. Ama üretimsel dilbilimle, bu iki alan gerçek değerini bulmuştur. Üretimsel dilbilimde, morfoloji önemli değildir.

Üretimsel fonoloji, dilbilimin yeni okullarından birisidir. Üretimsel fonolojiye göre, çocuklar dünyaya, dili edinebilecekleri bir düzenekle gelirler. Bu düzenek, doğuştan gelen herhangi bir organ gibidir. Çocuk bu güce sahip olarak doğduğu için dili edinip kullanabilir duruma gelir.³⁰³ Üretimsel fonoloji, sonraki yıllarda Noam Chomsky tarafından daha da geliştirilmiştir. Bu kuram sadece fonolojiyi değil, dilbilimin diğer alanlarıyla da ilgilenen, çokça eleştirilen ama yeni kuramların ortaya çıkmasına olanak sağlayan bir kuramdır. Bu kuram, fonolojinin gelişmesini sağlamıştır.

2.2.13. Bağımlılık Fonolojisi

Bağımlılık, dillerde var olan ama tek başına kullanılmayan yapıları ifade etmek için kullanılır.³⁰⁴ Bağımlılık fonolojisi, kök ve hece gibi modern yapıların ilgi alanına giren, parça seviyesinin altındaki özelliklerini inceler.³⁰⁵ J. Anderson tarafından geliştirilen bu fonoloji modeli, fonolojik öğeler arasındaki bağımlılık ilişkilerinden hareket eder.³⁰⁶ Bağımlılık fonolojisi, bağımlılık gramer yöntemini kullanan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda heceler, bir bağımlılık ilişkisi içerisinde incelenir. Hecenin elemanları (vokal bir harf veya konsonant bir ses) hece tarafından yönetilir. Bağımlılık derecesi, bağımlılık grafiğinde dikey olarak, *sıfır derece (sıfır*

³⁰¹ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 266.

³⁰² Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 367.

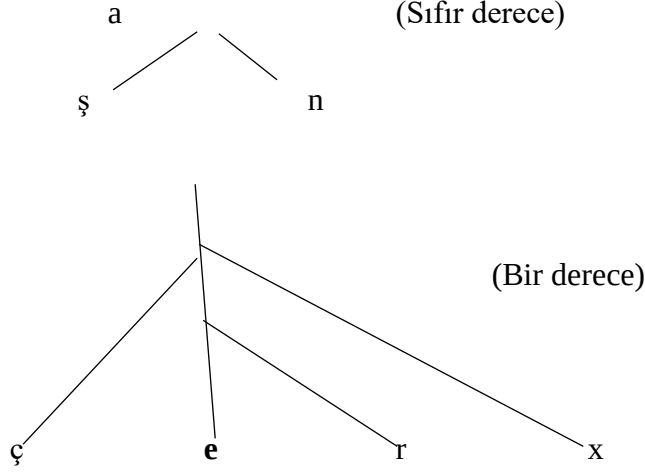
³⁰³ Clark ve Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, s. 400-401.

³⁰⁴ Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 171.

³⁰⁵ Clark ve Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, s. 414.

³⁰⁶ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 293.

morfem ve fonem)³⁰⁷ ve *bir derece* şeklinde gösterilir. Bağımlılık kuramı, içyapıya atıfta bulunduğundan dolayı, doğrusal olmayan fonolojik kuramlar tarafından da kullanılmıştır.³⁰⁸



Şekil 9: Zazacada Hece ve Dereceleri

2.2.14. Bürünsel Fonoloji

Prosodik fonoloji olarak da adlandırılan bürünsel fonoloji, J. R. Firth (1890-1960) tarafından geliştirilmiş bir kuramdır. Suprasegmental fonetik ve fonoloji için kullanılan bu terim; ses frekansı, vurgu, ton ve ritimdeki varyasyonları inceler. Prosodi, suprasegmental öge veya paralengüistik anlamında kullanılır. Firth, prosodiyi, fonemden ayırır. Üretken fonolojide, prosodik özellikler konuşmanın ana boyutlarından biri olarak kabul edilir.³⁰⁹ Fonem, allofon, morfem vb. segmental ögeler, bürünsel fonolojide göz ardı edilir. Bürün tek bir sesi değil, daha fazla sayıda sesi etkileyen ve onlarla birlikte var olan; frekans, vurgu, durak, ulama, süre vb. suprasegmental ögelerin genel adıdır. Bu tür birimler, parçalarüstüdür. Bu özellikler çoğu kez yazı dilinde gösterilmez, daha çok konuşma sırasında ortaya çıkarlar. Bürünbirim, prosodime olarak ifade edilir. Prosodime sayesinde yazılışları aynı olan sözcükler, birbirinden ayırt edilir.³¹⁰ Vurgu, ton, ezgi gibi suprasegmental ögeler

³⁰⁷ Sıfır morfem ve sıfır fonem: Bir dizgede anlamsal veya biçimsel ayırıcı özellik taşımayan fonem ve morfemleri ifade eder. Bk.: Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 174.

³⁰⁸ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 137.

³⁰⁹ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 393-394.

³¹⁰ Mehmet Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara 2009, s. 86.

sayesinde konuşma akıcılık kazanır ve konuşmacının prosodik öğeleri kullanmasıyla dinleyici, konuşmacının mesajını anlamlandırır.

2.3. SESBİRİMLERİ

Dilin var olabilmesi için gerekli olan ilk koşul, ses çıkarabilmektir. Çıkarılan bu seslerin birbirinden farklı olması, karşımızdaki tarafından anlaşılması ve bu seslerin birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Konuşmadan, konuşma organları; işitmeden, işitme organları sorumludur ama bütün bu sürecin meydana gelmesinden beyin sorumludur. Hangi sesin çıkarılacağına ve çıkarılan seslerin hangisinin ne şekilde değerlendirileceğine beyin karar verir.³¹¹

Dilin anlam ayırt edebilme kabiliyetine sahip en küçük birimi fonem veya sesbirim olarak adlandırılır. Fonem, ölçülebilir ve test edilebilir sestir. Dilde, vokal ve konsonant olmak üzere iki türlü fonem vardır. Her fonem, bir özelliği ile diğer fonemlerden ayrılmak zorundadır. Yani her fonem, özellikleri açısından bir ve tektir. Örnek olarak *mer* ile *mar* sözcüklerinde var olan /e/ ve /a/ fonemleri sözcüklerin anlamlarını değiştirmiştir. Buradan, /a/ ve /e/ fonemlerinin, birbirinin eşiti olmadığını anlaşılr. Aynı şekilde *ker* ve *kor* sözcüklerindeki anlam farklılığı, /e/ ve /o/ fonemlerinin aynı olmadığını gösterir. Fonemik farklılık, semantik farklılığa neden olur. Fonemlerde meydana gelen ufak bir değişiklik, sözcüklerin anlamını tamamen değiştirmekte, anlamın değişmesi ise dilbilimin diğer dallarına etki etmektedir. Aşağıda fonemik farklılıklara ve fonemlerin tek olduklarına dair örnekler verilmiştir:

Lêl (bulanık) – lal (dilsiz) /ê/ ≠ /a/

Gonî (kan) – genî (kirli) /o/ ≠ /e/

Serd (soğuk) – kerd (yaptı) – derd (dert) – merd (öldü) /s/ ≠ /k/ ≠ /d/ ≠ /m/

Ca (yer) – cu (yaşam) /a/ ≠ /u/

Kal (ihtiyar) – mal (mal) – fal (fal) – xal (dayı) /k/ ≠ /m/ ≠ /f/ ≠ /x/

³¹¹ Erkman-Akerson, *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, s. 121.

Mar (yılan) – mer (bel) – mor (mühür) /a/ ≠ /e/ ≠ /o/

Fonemler “/” işaretiyle gösterilirler. Courtenay’ın ilk olarak kullandığı bu metodun adı *fonem teorisidir*. Sesin ayırt edici özelliğinin tespit edilmesi, modern fonolojinin temeli olmuştur. Bu ayırt edici özellik, sözcüklere de uygulanabilir.³¹² Zazacada *belûwer, dikulik, fikfikoke, garo, keçelek, mifirik, xapxapik, zerdo, zezur* gibi sözcükler, sözlükte bir kuş cinsi olarak geçmekle birlikte; fonemlerinin birbirinden ayrı olmasından dolayı, birbirinden farklı anlamları ifade ederler.³¹³

2.3.1. Segmental Düzey

Segment, parçayı ifade eden bir terimdir. Fonoloji ve fonetik alanında segmental öğeler üzerinde durur. Temel yapısı fonem olan segmental düzey, sesbirimlerdeki değişimlerle meydana gelen farklılıklara dikkat çeker. Fonemlerde meydana gelen değişimler, sadece fonolojik bir farklılığa sebep olmaz, bu farklılık dilbilimin diğer alanlarına da tesir eder. Fonem, anlamsal farklılık yaratan ve fonolojide en küçük yapıbirimi olarak kabul edilen sestir. Fonemlerin, varyantları vardır. Varyantlaşmada temel nokta, anlamın değişip değişmemesidir. Eğer fonemin değişmesiyle anlam değişirse, farklı fonem olarak kabul edilir.³¹⁴ Segmental yapılar; vokal, konsonant, allofon, morfem ve allomorf’tan oluşur. Aşağıda, segmental düzeyde bulunan öğeler sıralanmıştır.

2.3.1.1. Vokal

Vokal, fonetik ve fonolojide kullanılan ve dil seslerinin sınıflandırılmasıyla oluşan akıcı sesleri ifade eder. Bu sesler; *vokal, vowel, ünlü* veya *sesli* olarak da ifade edilir. Zazacada bu sesler *vengin* olarak adlandırılır. Çalışmada bu tür sesleri belirtmek için *vokal* terimi kullanılacaktır. Vokaller seslendirilirken, ağız ya açık bir haldedir ya da yarı açıktır. Bu durumda hava sadece ağızdan çıkarsa *oral*, hava aynı anda burun yoluyla da serbest bırakılırsa vokaller *nazal* olarak ifade edilir.

Vokallerin sınıflandırılmasında, dilin durumu ve dudakların durumu gibi iki değişkene atıf yapılır. Vokal sesler, bu iki değişkenin durumuna göre isimlendirilir.

³¹² Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 65-66.

³¹³ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

³¹⁴ Necmeddîn Ebdulla ve Sebrî Elî, *Zimanwanîya Tîorî*, s. 71-72

Bu hareketleri görmek ve denetlemek çok zor olduğu için, vokallerin sınıflandırılmasında genellikle dudak pozisyonunun ayrıntıları ile desteklenen akustik veya işitsel kriterler kullanılır.³¹⁵ Vokaller; oluşum noktalarına, çenenin açık-kapalı olmasına, dudakların durumuna göre sınıflandırılır.

Hece teşkil etmek için, kesinlikle bir vokal sese ihtiyaç vardır. Fizyolojik olarak vokaller, hiçbir desteğe ihtiyaç duymadan üretilebildikleri için, bir hecede ancak vokal varsa hece olarak ifade edilebilir; çünkü sadece konsonantlarla hece kurulamaz. Bütün dillerde vokal sayısı, konsonant sayısından azdır. Vokal harmoni de denilen ses uyumu, dil seslerindeki vokallerin fizyolojik olarak birbirine uyum sağlamasıdır.³¹⁶ Ses uyumu, birleşmeyi kolaylaştırmak için var olan *fonetik asimilasyon* sürecidir.³¹⁷ Kürtçede sekiz adet vokal ses vardır. Bu vokallerin özellikleri ve örnekler sonraki bölümlerde verilecektir.

2.3.1.2. Konsonant

Patlama veya sürtünmeyle meydana gelen seslere, konsonant denir.³¹⁸ Konsonantlar temel olarak; oluşum noktalarına, ses tellerinin titreşimine, havanın salınımına, hava yollarına göre sınıflandırılırlar.³¹⁹ Konsonant sesler, fonetik ve fonolojideki sınıflandırmada kullanılır. Bu sesler; *konsonant*, *ünsüz* veya *sessiz* olarak da tanımlanabilir. Zazacada bu seslere *bêveng* denilir. Çalışmada bu sesleri tanımlamak için *konsonant* terimi kullanılacaktır. Fonetik açısından konsonant, hava yolunun tamamen kapatılması veya daraltılmasıyla meydana gelen; engelli ve sürtünmeli bir şekilde ortaya çıkan seslerdir. Konsonant seslerin, ses karakterlerinin ortaya çıkması için vokallere ihtiyacı vardır. Konsonant seslerin, kısmen de olsa vokal özelliği taşıyan, *semi-vokal* veya *semi-konsonant* denilen şekli de vardır.³²⁰ Konsonantlar, fonolojik olarak, daha çok benzeşim yoluyla uyum gösterirler. Çalışmada Zazacada bulunan konsonantlar ayrıntılı bir şekilde inceleneceğinden, burada ayrıntıya girilmemiştir.

³¹⁵ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 517.

³¹⁶ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 68-69.

³¹⁷ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 1227.

³¹⁸ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 237.

³¹⁹ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 69.

³²⁰ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 103.

2.3.1.3. Allofon

Allofon, alt sesbirim olarak adlandırılır. Allofon, konuşma seslerinin söyleyiş farklılıklarından veya değişik ses ortamlarında bulunmalarından dolayı, seslerin kazandıkları farklı görünüşleri ifade etmek için kullanılır. Başka bir deyişle bir fonemin somut olarak var olan varyantlarına allofon denir.³²¹ Allofon, farklı bir fonem gibi görünse de, farklı bir fonem değil, aynı fonemin farklı söyleyişi veya görünümüdür. Allofon, anlam farkı yaratmaz, farklılık sadece ses seviyesindedir. Dil dizgesi içerisinde bulunan sözcükler, çoğu kez bir şekilden meydana gelmezler. En küçük dil birimi olan fonemin, anlama farklılığı yaratmayan farklı söyleyişi allofon olarak kabul edilir.³²² Zazacada bazı fonemlerin allofonları vardır. Allofonlar, köşeli parantez “[]” içerisinde gösterilir.³²³ Zazacanın farklı alfabelerle yazılmasından dolayı, metinlerde allofonlar meydana çıkmaktadır. Kurdo-Arabik alfabede olan bazı sesler, Latin alfabesinde tek bir sembolle gösterilir. Bu sesler, anlam farklılığı yaratmıyorsa, allofon olarak kabul edilir.

Kaş – kas [ş] = [s]

Jew – yew [j] = [y]

Sukic – sukiĵ [c] = [j]

Huşk – wuşk [h] = [w]

Mahîne – mayîne [h] = [y]

Örnek verilen allofonlar arasındaki ilişkiye, *serbest değişim* adı verilir. Bu allofonlar aynı fonetik ortamdan çıkan ve anlam değiştirmeyen seslerdir. Bu iki alt birim birbirinin yerine kullanılabilir. Sözlüklerde her iki sesin de örneği bulunmaktadır.

İkinci grup allofonlar ise, aynı fonemin farklı görünüşleri şeklinde olan seslerdir. Bunlar komşu sesler olmadıkları halde, aynı sesin farklı görünüşleri olarak

³²¹ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 43.

³²² Bazyan Yunis Mihyeddîn, **Peywendîyî Astî Morfolocî be Astî Fonolocî û Sîntaks**, Çapxaney Mukriyanî, Hewlêr 2013, s. 80.

³²³ Demirci, **Türkoloji İçin Dilbilim**, s. 67.

ortaya çıkarlar. Bu seslerin aralarındaki ilişkiye *tamamlayıcı dağılım* adı verilir. Zazacada bunun örnekleri vardır.

Her [h] – **tehl** [h]

Tadayene [tʃ] - **tam** [tʰ]

Zabita [z] - **zulm** [ð]

Allofon sayısı, standart alfabedeki ses sayısından daha fazladır. Diller, allofonların tümünü alfabede gösteremezler. Dilbilim yazılarında ve çalışmalarında allofonlar, IPA kullanılarak yazıya aktarılır.³²⁴ Standart olarak kullanılan alfabelerde, dildeki bütün allofonların gösterilmesi düşünülemez. Bazı allofonlar lokal hatta kişiye özel olabilir. Bunların yazıya aktarılması, dilin kendi zenginliğini görmesi ve koruması açısından önemlidir. IPA sayesinde, dünyadaki bütün diller yazılı sisteme aktarılabilir. Fonolojide önemli olan sestir, alfabe değil.

2.3.1.4. Morfem

Sözcüklerin bileşiminde en küçük işleyen birim, morfem olarak adlandırılır. Fonemler anlam değiştirici olmalarına rağmen anlam taşıyıcı değildirler. Anlamalı, anlam değiştirici ve anlam birleştirici olan ses grubu morfemdir. Morfem, genel olarak kendi başlarına ortaya çıkan morfemler (ayrı sözcükler) ve kendiliğinden ortaya çıkmayan ancak bazı sözcüklerle ortaya çıkan morfemler olmak üzere ikiye ayrılır. Asıl morfemler, tek başlarına anlama ve kullanımları olan, cümle ögesi olabilen morfemlerdir. Zazacadaki *rî*, *cu*, *bê* gibi morfemler tek başlarına anlam taşırlar ve cümle ögesi olabilirler. Bağlı morfemler, tek başlarına anlam ve kullanımları olmayan, yeni morfemler yapmakta kullanılan morfemlerdir.³²⁵ Kürtçede kullanılan *-kar*, *-ker*, *-mend*, *-dar*, *-der*, *-in*, *seba*, *çunke* gibi morfemler bağlı morfem olarak kabul edilirler. Zazacada kullanılan yapım ve çekim ekleri bağlı morfem grubuna girer. Tek başlarına bir anlamı olmayan, söz yapısında köke eklendiği zaman belli bir görevi yerine getiren morfemlere ise ek morfem adı verilir. Morfemler, 1940'lı yıllardan sonra fonoloji alanında yer edinmeye başlamıştır.

³²⁴ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 68.

³²⁵ Wîrya Umer Emîn, *Pîtokekanî Zimanewanî*, Çapxaney Aras, Hewlêr 2011, s. 64-65.

Bloomfield sonrasında, morfemlerin dilbilime uygulanması, verilerin analizinde bazı zorlukları kendisiyle getirmiştir.³²⁶ Morfemleri araştırmak, dilin yapısını araştırmaktır. Dillerin anlam yapıları dışındaki bütün araştırmalar, morfolojinin konusudur.³²⁷ Morfem ise, fonolojideki anlam farklılığı yaratan şekildir.

2.3.1.5. Allomorf

Bir morfemin somutlaşmış varyantı, allomorf kabul edilir. Allomorfların arasında anlamsal bir bağ ve birbirlerini tamamlama hali vardır. Allomorf, bir morfemin ses uyumlarına bağlı olarak farklı varyantlarının hepsine denir.³²⁸ Mesela, Türkçedeki çoğul ekinin allomorfları *-lar* ve *-ler* olmak üzere iki tanedir. Görülen geçmiş zaman ekinin, toplam 8 tane allomorfı vardır: *-dı/-di*, *-du/-dü*, *-tı/-ti*, *-tu/-tü*. Türk Dil Kurumu, allomorfı değişken şekil olarak tanımlamaktadır.³²⁹ Morfolojik olarak allomorflar, birbirinden farklı okunsalar da farklı anlam ifade etmezler. Sorancada da birbirinin anlamını karşılayan farklı şekiller vardır.³³⁰ Zazaca konuşulan bölgeler arasında *karınca* sözcüğünün; *morcela*, *morceli*, *miclewri*, *mijlewri*, *mijloli*, *miclor*, *miclol*, *mijlor*, *mijlori*, *mijlowri*, *mijmewli*, *micmewl*, *mîyercila*, *mocla*, *mojela*, *mojla*, *muejla*, *mojle*, *molcela*, *molcila*, *moncle*, *morcila*, *muercela*, *muerceli*, *mercueli*, *merjêlû*, *merjueli*, *morzela*; *mijlewreki*, *mijloki*, *milorçike*, *miloçike*, *muloçike*, *muleçike* olmak üzere 34 allomorfı vardır.³³¹ Zazaca sözcükler, bölgelere göre birçok allomorfa sahiptir. Sadece yukarıda verilen örnekte değil, birçok sözcükte bu durum vardır. Ses olayları kısmında allomorflara örnekler verilmiştir. Sorancada serbest allomorf olarak bilinen ve genellikle geçmiş zaman eki olarak kullanılan /d/ konsonant sesi ve /n/ nazal konsonantı, /n/ sesinin allomorfudur. Eğer iki fonem, aynı sesi oluştursalar ve anlam üzerinde bir etkileri olursa, her ne

³²⁶ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 313-314.

³²⁷ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 193.

³²⁸ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 43.

³²⁹

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=12983 Erişim Tarihi: 21.12.18

³³⁰ Yunis Mihyeddîn, **Peywendîyî Astî Morfolocî be Astî Fonolocî û Sîntaks**, s. 129.

³³¹ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî**, s. 9.

kadar farklı olsalar da, allomorf olarak kabul edilir. Allomorfların Sorancada örnekleri mevcuttur.³³²

Temel elemanları sınırlanmış olan fonem teorisi, dilde var olan seslerin tek tek ele alıp, bu seslerin dil yapısı içerisindeki etkilerini inceler ve dile ait ayrıntıların ortaya çıkmasını sağlar. Fonem teorisi sayesinde dilin, sadece konuşulan ve duyulan bir öge olmanın ötesinde, dizge sahibi bir yapı olma özelliği ortaya çıkar. Fonem teorisi, yapısalcı fonolojinin temelini oluşturmuştur. Dil seslerinde (fonem>morfem>leksikon) sıralaması vardır. Bunların yer değiştirmesi, anlamı ortadan kaldıracaktır. Aşağıda Zazaca fonem, morfem ve leksikon dizimi gösterilmiştir. Morfem, birebir Zazacadaki heceye karşılık gelmez. Morfemde, ayrılan kısmın anlamlı olması odak noktasıdır.

- E-w-r-o-m-a-k-e-y-e-d-e-n-a-n-n-ê-w-e-r-d. (fonem dizimi)
- Ewro ma keye-de nan nê-werd. (morfem dizimi)
- Ewro ma keye de nan nêwerd. (leksikon/söz dizimi)
- W-e-ş-a-n-x-a-n-e-y-î-a-c-i-g-ê-r-a-y-i-ş-a-n-r-a-d-i-m-a-k-i-t-a-b-ê-e-y-ç-a-p-k-e-r-d. (fonem dizimi)
- Weşan-xane-yî a-ci-gêra-yiş-an ra dim-a kitab-ê ey çap-kerd. (morfem dizimi)
- Weşanxaneyî acigêrayişan ra dima kitabê ey çapkerd. (leksikon dizimi)

Yukarıda verilen fonemlerin, morfemlerin veya leksikonların yerleri değiştirilir veya bunlar karışık bir şekilde verilirse, bunlar anlam ifade etmez. Fonem teorisi sayesinde; morfem, fonem, allofon, etimon (kök) gibi parçalı yapılar ve parçalarüstü sesbirimler daha hassas yaklaşımlarla ele alınmış ve bu ögelerin bütün özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu durum dört ana yönle ifade etmekten çok, koordinat düzlemi üzerinde noktanın tam yerini tayin etmeye benzer. Sadece kuzey veya güney gibi muğlak ifadelerin yerine, koordinat düzleminde tam yeri verilen bir nokta, ilkinde göre daha belirgin olacaktır. Segmental ve suprasegmental düzeydeki ögelerin bu şekilde tespiti, hem dilbilimci için hem de varlığın realitesi açısından

³³² Komelêk Zimanewan, **Modêl û Modêlekanî Rêziman**, Çev.: Mihemedî Mehwi, Mellbendî Kurdolocî, Silêmanî 2009, s. 207-208.

gereklidir. Aynı durum sözcük düzeyinde veya kip (rawe) düzeyinde de kendini gösterir. Kip incelendiğinde fiillerin çok küçük farklarla birbirinden ayrıldığını görmek mümkündür. Örnek olarak *merdene*, *geberbîyene*, *wefatkerdene*, *rehmetşîyene*, *fewtkerdene*, *îrtîhalkerdene*, *koçkerdene*, *silodeşîyene*, *beqanêkerdene* vb. gibi ölmeyi ifade eden ifadeler vardır. Bunlar genel olarak ölmeyi ifade ederken, bazıları dua bazıları ise beddua şeklindedir. Fiillerde var olan aspect (görünüş) ve kılınış dilbilimde incelenen önemli konulardır. Fonem teorisi sayesinde dil seslerindeki en küçük unsurlar bile tespit edilmiştir. Bu teori, dilin alt seviyelere taşınabileceğini, dilin alt yapısını oluşturan sesin, kurallar ve kuramlar dahilinde açıklanabileceğini göstermiştir.³³³

2.3.2. Suprasegmental Düzey

Ses incelemelerinde, tek tek incelenebilen ve sesler üzerinden izah edilebilen öğelere segment denir. Fonetik ve fonoloji, çoğunlukla bireysel seslerle ilgilendiği için segmental düzeyi temsil ederler. Fonem, morfem, allofon, allomorf, vokal ve konsonant segmental öğeler olarak kabul edilir. Çünkü bunlar, ses dizgesi içerisinde tek bir sesi, tek bir parçayı ifade ederler. Sözcük veya cümle gibi çok öğeden oluşan sesbirimleri vardır ki bunlar, suprasegmental öğeler olarak adlandırılır. Suprasegmental öğeler; vurgu, ezgi, uzunluk, ritim, durak, hız, tını gibi alt başlıklara ayrılır. Bu fonemlerin suprasegmental yani parçalarüstü olarak adlandırılmasının sebebi, bu sesbirimlerinin birden çok parçadan oluşan sözcük, sözcük öbeği, cümle, paragraf gibi birimlerden oluşmasıdır.³³⁴ Segmental düzeyde tek bir ses üzerinden yapılmak istenen şey, suprasegmental düzeyde birden fazla sesin kullanılmasıyla yerine getirilir. Suprasegmental düzeydeki öğeler, sesin doğasından kaynaklanmazlar, konuşmacının isteğine bağlı olarak gerçekleşen, ikincil ses olayları olarak kabul edilir. Suprasegmental öğelerin hepsine *prosodi* veya *bürün* adı verilir. Bu iki kavram tamamen aynı olmasalar da birbirinin yerine kullanılır.³³⁵ Yukarıda da bahsedildiği üzere, prosodi veya bürün, fonolojinin alt dalıdır.

³³³ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 69-73.

³³⁴ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 638.

³³⁵ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 81.

Suprasegmental ögeler yoluyla; alay, emir, korkma, şaşırma, soru sorma, sevinç, mutsuzluk, dalga geçme, hayret etme, küçümseme gibi duygular ifade edilir. Zazacada soru sorma şekillerinden birisi vurgudur. Bazen soru sözcüğü olmamasına rağmen, vurguyla soru ifadesi meydana gelir. Aynı sözcüğün farklı şekillerde tonlanmasıyla, çeşitli duygularımızı ifade edebiliriz. Örnek olarak “*Ti do bigîrê.*” cümlesini “*Ti do bigîre?*” şeklinde vurgularsak, soru sorma veya istek ifade ederiz ama aynı cümleyi “*Ti do bi gî rê!*” şeklinde hecelerine ayırıp, söylediğimiz zaman emir/tehdit ifade etmiş oluruz. Vurgu başta olmak üzere, suprasegmental ögeler tek heceli (yalınlayan) dillerde çok önemlidir. Bu dilleri konuşanlar, kendilerini suprasegmental ögelerle ifade ederler. Yazılmış olan Kürtçe dilbilim kitaplarında suprasegmental ögeler çok incelenmemiştir. Kürtçe gramer kitaplarında bu ögelerin içerisinde en fazla vurgu konusu işlenmiştir. Burada bu ögeler ve Zazaca örneklerini izah edilecektir.

2.3.2.1.Vurgu (derb)

Konuşmayı meydana getiren ses dalgalarının her birinin ayrı bir frekansı ve ayrı bir vurgusu vardır.³³⁶ Bir sözcük veya sözcük grubu içerisindeki bir heceyi diğerlerinden daha baskın ve belirgin söylemeye vurgu denir.³³⁷ Sözcükte, sözcük gruplarında veya cümlede meydana gelebilen vurgu, daha çok anlamı belirgin kılma ve dinleyicilerin dikkatini çekmek için kullanılır. Sözcükte sesin farklılaşması veya baskın söylenmesiyle vurgu gerçekleşirken, cümle düzeyinde vurgu ise cümlelerin ögelerinin yerlerini değiştirmekle meydana gelir.³³⁸ Vurgunun, fonolojik ve sentaktik başta olmak üzere birçok çeşidi vardır. Fonolojik vurgu, sesbirimlerinin konuşmada vurgulanmasıyla meydana gelir; sentaktik vurgu ise cümle ögelerinin yerlerinin değişmesiyle yapılır. Genellikle cümlede yapılan işe yani yükleme yaklaştırılan öge, cümlede vurgulanmak istenen ögedir. Sözcükte ise vurguyu tespit etmek daha güçtür.

Vurgu düzeyi, dilden dile fark eder. IPA terimleriyle ifade edilirse, vurgu düzeyleri: üst vurgu [ē], yüksek vurgu [é], orta vurgu [ē], zayıf vurgu [è] ve en zayıf

³³⁶ M. Volkan Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 202.

³³⁷ Mehmet Hengirmen, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Engin Yayınevi, Ankara 2009, s. 405.

³³⁸ Demirci, **Türkoloji İçin Dilbilim**, s. 83.

vurgu [è] olmak üzere beş çeşittir.³³⁹ Kürtçede vurgu çok belirgin değildir. Kürtçe sözcüklerde vurgu genellikle son hecede olmakla beraber, vurgunun yeri hep aynı değildir. Kürtçede sözcükler yalın haldeyken vurgu son hecede, bazı durumlarda sondan bir önceki hecededir. Kürtçede, uzun olsun kısa olsun bütün vokaller vurgu almaya elverişlidir.³⁴⁰

Söz ve sözdizimi düzeylerinde ele alınan vurgu, söz düzeyinde hecelere göre değişirken, sözdizimi düzeyinde sözcük öbeği ve tümceye göre değişir.

Sözcük Vurgusu, sesbirimseldir. Sözcük düzeyinde vurgulanan heceye göre, sözcüğün anlamı değişir. Vurgu, vurguladığı vokalın şiddetinde değişiklik yapar, vokalın çıkış yeri ve süresinde bir değişiklik meydana gelmez. Vokalın çıkış yeri ve süresinde meydana gelecek bir değişiklik, fonemin veya morfemin değişmesine neden olur. Bu durumda sözcük değişir ve vurgu anlamsız olur. Zazacada sözcüğün vurgusu; yalın hal, oblik hal, bileşik sözcük gibi durumlara göre değişir. Aşağıda, bu özellikler ve örnekleri verilmiştir. Suprasegmental düzeydeki öğelerin Zazacadaki özellikleri örneklendirilirken, açıklamalar Kurmancca eksenli olup, Zazacaya intibak ettirilmiş ve seçilen örneklerin tamamının Zazaca olmasına özen gösterilmiştir. Çalışmanın odağının Zazaca olması ve çalışmada diyakronizme düşmemek için diğer lehçelerden örnek verilmemesi yoluna gidilmiştir. Zazacada verilen örneklerde bölgesel bir ayrıma gidilmemiş, vurgu genel bir çerçevede ifade edilmiştir.

Zazacadaki tek vokalli sözcüklerde vurgu vokaldedir. Sözcüğün oluşmasını sağlayan fonem, vokaldir. Bundan dolayı vurgu vokaldedir.

▪ Birr	Ca
▪ Dax	Dej
▪ Ga	Goş
▪ Kar	Kej
▪ Lîç	Mar
▪ Merd	New
▪ Pak	Pêl

³³⁹ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 674.

³⁴⁰ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 50.; Bedirxan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 50.

▪ Qesd	Qij
▪ Serd	Sond
▪ Va	Werd

Zazacada sözcüklerde vurgu, genellikle son hecededir. Bileşik olmayan bütün sözcük çeşitleri böyledir.³⁴¹

▪ Bazar	Birek
▪ Dehlik	Derman
▪ Ewro	Gede
▪ Genim	Gilbe
▪ Emir	Erje
▪ Hebe	Keleş
▪ Kizin	Lorik
▪ Piling	Pincar
▪ Qayîl	Zama
▪ Deqa	Kone

Zazaca sözcüklerde vurgu, bazen ilk hecede olur.

▪ Bete	Ciwan
▪ Çape	Derse
▪ Dewar	Doxe
▪ Gezo	Gunce
▪ Îqaz	Kede
▪ Kevir	Lole
▪ Lome	Menge
▪ Meşke	Page
▪ Parsû	Penîr
▪ Qanik	Raywan

³⁴¹ Bedirxan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 50.

Kürtçede *-î, -îye, -yî* ile biten soyut (razber) ve somut (şênber) sözcüklerde vurgu son hecededir.

▪ Azadî	Birayî
▪ Dîyarî	Gelêrî
▪ Hevalî	Hêvî
▪ Îlmîyîye	Kêmanî
▪ Kilmîye	Kungîye
▪ Mêmanî	Muxabîrî
▪ Nobedarîye	Roşnayî
▪ Sanayî	Sixletîye
▪ Têkilî	Xeletî
▪ Yahudî	Zincî

Zazacada *-êk, -yêk* ile biten sözcüklerde vurgu sondan bir önceki hecededir.³⁴²
Zazacada *-êk, -yêk* ekleri vurgulanmazlar.

▪ Gojagêk	Keftarêk
▪ Kitabêk	Lepatêk
▪ Mêmanêk	Namzedêk
▪ Qedehêk	Qelafetêk
▪ Rêzilêk	Selamêk

Kürtçede *-îstan* ile biten sözcüklerde vurgu bu ek üzerindedir.

▪ Gurcîstan	Hindîstan
▪ Darîstan	Pakîstan
▪ Gulîstan	Erebîstan
▪ Kurdîstan	Tacikîstan
▪ Yunanîstan	Ermenîstan

³⁴² Aktuğ, *Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer*, s. 58.

Kürtçe fiillerde vurgu genel olarak fiil kökünün son hecesidir.³⁴³ Zazacadaki *-ene, -iş, -yiş, yayîş* mastar ekleri göz ardı edilir ve fiilin son hecesi vurgulanır.

▪ Ameyene	Dusnayene
▪ Ez vazdana.	Huşkbîyayîş
▪ Huyayîş	Kenitiş
▪ Kewtene	Lengayene
▪ Remayene	Şima reynayo.

Bileşik sözcüklerde vurgu, ikinci sözcüğün birinci hecesindedir.³⁴⁴ Celadet Ali Bedirhan, bileşik sözcüklerin son hecede vurgulandığını ifade eder. Bileşik sözcükler bazen son hecedeki vurgudan ayrı, birinci sözcüğü etkileyen vurgunun sürekliliğinin bir sonucu olarak, ikinci bir vurgu daha alır.³⁴⁵

▪ Citkar	Dewlemend
▪ Hamnangah	Hemmana
▪ Hemvate	Keskûsûr
▪ Sergovend	Seyrangeh
▪ Tengnefes	Zurker

Kürtçede *-çî, -cî* ekiyle yapılan ve somut anlamlı olan bileşik sözcüklerde vurgu son hecededir.³⁴⁶

- Neqarecî
- Qehweçî
- Reqsçî

Zazacada *-yek, -ek* ile biten sözcüklerde vurgu, sondan bir önceki hecededir.

- Kêneke
- Lajek
- Meleke

³⁴³ Aktuğ, *Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer*, s. 55.

³⁴⁴ Aktuğ, *Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer*, s. 55.

³⁴⁵ Bedirxan ve Lescot, *Kürtçe Gramer*, s. 50-51.

³⁴⁶ Bedirxan ve Lescot, *Kürtçe Gramer*, s. 53.

- **Mêrdek**
- **Tûyerek**

Kürtçede *di-*, *bi-*, *nê-*, *me-* gibi önekler eklendikleri sözcüklerde vurgulanır.³⁴⁷

Zazacada *di-* formu kullanılmaz.

▪ Bikişe	Biwere
▪ Bişime	Biwane
▪ Bierze	Nêkerd
▪ Nêşimit	Nêwerd
▪ Nêwend	Nêeşt
▪ Meke	Mewe
▪ Meters	Meşo
▪ Meşime	

Zazacada sözcük öbekleri iki öğeden oluşur, bunlar tamlayan (temamker) ve tamlanandır (temambîye). Temambîye başta, tamamker sonda bulunur. İsim ve sıfat tamlamalarında bu sıra değişmez. Söz öbeklerinde vurgu ilk sözcüğün ve ikinci sözcüğün son hecesindedir. Söz öbeklerini gruplara ayırmadan, vurgulu sözcük kalın bir şekilde gösterilerek bazı örnekler verilmiştir.

- Keyeyo sipî
- Ordega keske
- Rasta rast
- Heştay û new
- Kêneka aqile, zîreke û xaseke

Kürtçede *û* bağlacıyla (bestox) birbirine bağlı iki sözcükten, hece sayısı az olan sözcük önce yazılır ve ön tarafta boğumlanır yani vurgulanır.³⁴⁸

- **Ga** û manga
- **Şûr** û xencer
- **Dîk** û kerge

³⁴⁷ Ocek, **Waneyên Rêzimana Kurmancî**, s. 30.

³⁴⁸ Bedirxan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 60.

- **Koçer** û piyaz³⁴⁹

Birlikte kalıplaşan, aynı hece sayısına sahip iki sözcükten, uzun vokale sahip olan sözcük sona yazılır, ilk sözcükse vurgulanır.³⁵⁰

- **Çep** û rast
- **Cinî** û camêrd³⁵¹

Birlikte kalıplaşan iki sözcüğün vokal sayıları aynıysa, konsonant sayısı fazla olan sözcük sona yazılır, ilk sözcük vurgulanır.³⁵²

- **Mil** û ling
- **Mê** û nêr
- **Mal** û milk³⁵³

Birlikte kalıplaşan iki sözcüğün heceleri eşit olursa, vokallerinin çıkışları, ağzın ön tarafından çıkan sözcük öne alınır ve vurgulanır.³⁵⁴

- **Keç** û law
- **Dest** û ling
- **Ser** û bin
- **Pez** û rez
- **Ser** û çim³⁵⁵

Kürtçe cümlelerde, önemi belirtilmek istenilen sözcükler vurgulanır. Zazacada cümleler, fiil cümlesi ve isim cümlesi olmak üzere ikiye ayrılır. İsim cümlelerinde vurgulanmak istenen öge, çoğu sefer, ekeylem almış isimdir. Fiil cümlelerinde ise önemi belirtilmek istenilen sözcük/öge, fiilin önüne getirilir. Bu şekilde cümlelerde bazen yer bazen kişi, bazen zaman vurgulanır.

³⁴⁹ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 60.

³⁵⁰ Bedirxan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 60.

³⁵¹ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 62.

³⁵² Bedirxan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 60.

³⁵³ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 62.

³⁵⁴ Bedirxan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 60.

³⁵⁵ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 62.

Ewro, Yusuf **Amed** ra ame. (yer)

Yusuf, Amed ra **ewro** ame. (zaman)

Amed ra ewro **Yusuf** ame. (kişi)

Zazaca cümlelerde, söz diziminde herhangi bir değişikliğe gitmeden, cümlede var olan sözcüklerden biri vurgulanarak, soru cümlesi yapılabilir.³⁵⁶ Burada vurgulanmak istenilen sözcüğün fiile yaklaştırılması gibi bir durum söz konusu değildir. Konuşmacı, kendi belirlediği ölçütlere göre, cümlede vurgulamak istediği ögeyi, diğer öğelerden ayırarak vurgular. Böylece cümlede anlam değişimi meydana gelir. Vurgu kayması olarak da adlandırılan bu durum, Kürtçenin bütün lehçelerinde geçerlidir.

Serkan meşt serê sibayî şono kar. (Serkan yarın sabah üzeri işe gidecek.)

Serkan meşt serê sibayî şono kar? (Yarın sabah üzeri Serkan mı işe gidecek?)

Serkan **meşt** serê sibayî şono kar? (Serkan yarın mı sabah üzeri işe gidecek?)

Serkan meşt **serê sibayî** şono kar? (Serkan yarın sabah üzeri mi işe gidecek?)

Serkan meşt serê sibayî şono **kar**? (Serkan yarın sabah üzeri işe mi gidecek?)

Celadet Ali Bedirhan, yazılı dilin mantıki sebeplerden dolayı, belirtilen kurallardan sık sık sapmakta olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁷ Vurgu, konuşmacının durumuna ve vurgulamak istediği sözcüğe göre değişeceğinden, Zazacadaki vurgu konusunda bahsedilen kurallar da ihlal edilmektedir. Sözlü dil, vurguyu anlam ayırıcı olarak kullanır ama yazılı dil için vurgu, sözlü dil kullanımındaki kadar sorun olmaz.³⁵⁸ Yazılı dilde belli kurallar vardır ve vurgu, bu kurallar çerçevesinde yapılır. Ama sözlü dilde vurgunun belli kuralları ve şablonları yoktur. Konuşmacı, kendini iyi bir şekilde ifade edemediğinde, mesaj dinleyici tarafından düzgün bir şekilde alınamayacaktır.

³⁵⁶ Çem, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kırmancca/Zazaca Dil Dersleri*, s. 347.

³⁵⁷ Bedirhan ve Lescot, *Kürtçe Gramer*, s. 60.

³⁵⁸ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 108.

2.3.2.2. Ton (ton)

Konuşma sırasında, ses titreşimlerinin alçalıp yükselmesine ton adı verilir. Konuşma sırasında sesin yükselip alçalmasıyla tiz veya pes ses meydana gelir. Ton, konuşma sırasında önemli bir anlam ayırıcı olarak görev yapar.³⁵⁹ Ton, ses dalgalarının titreşiminin sıklığıyla ilgilidir. Ton; monoton, alçalan ton, yükselen ton, yükselip alçalan ton, alçalıp yükselen ton olmak üzere beşe ayrılır. Birçok dilde anlam değişimleri ton sayesinde yapılır. Konuşmacı, konuşmasına başlarken bu ton çeşitlerinden birini veya birkaçını kullanabilir. Bazı dillerde ton çok önemlidir. Örnek olarak yalınlayan diller olarak bilinen Çince, Tayland Dili, Tibet Dili, Vietnam Dili gibi tek heceli diller, ton dilleri olarak bilinirler.³⁶⁰

Hece ve sözcüklerdeki vurguların art arda gelerek birleşmeleri tonu; tonların toplamı ise ezgiyi meydana getirir. Ton, anlam ayırıcı özelliğinin yanı sıra, sesin duygu yönünü de ortaya koyar. Konuşmacı, tonlama sayesinde duygularını dinleyiciye aktarır. Aynı şekilde dinleyici, konuşmacının tonlamasına dikkat ederek, mesajını anlamlandırır. Konuşmacının sesleri akustik açıdan incelendiğinde, konuşmadaki duygu ile temel ses frekanslarının birbirini yakından etkilediği ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırmalar, tonlama ile duygu arasında doğru bir orantı olduğunu göstermiştir.³⁶¹ Aynı cümle, farklı duygular altında farklı şekillerde tonlanır ve farklı mesajlar iletir.

Farklı frekanslara sahip tonların yan yana gelmesi, tonların niteliğini de etkilemektedir. Frekansların giderek artması yükselen tonu, frekansların giderek azalması alçalan tonu, frekansların sürekli aynı seviyede olması monotonu, frekansların yükselerek alçalması yükselip alçalan tonu, frekansların alçalıp yükselmesi ise alçalıp yükselen tonu oluşturmaktadır. Örnek olarak, “*Ti senîn mi kenê xo vîr ra.*” cümlesini kızgınlık, şaşırma, sitem, soru gibi anlamları yüklemek istediğimizde, cümleyi farklı şekillerde tonlarız. Bu cümlenin alçalıp yükselen tonda söylenmesi, konuşmacının duygularını yansıtmalarının sonucudur. Monotonluk genellikle umursamazlık veya bıktırma istenilen durumlarda kullanılan bir tonlama

³⁵⁹ Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 362-363.

³⁶⁰ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 85.

³⁶¹ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 206-208.

biçimidir. Seste temel frekans eğrilerinin farklı olması, parçaüstü sesbirimlerinin mesaja uygun üretilmesine bağlıdır.³⁶²

Tonlama şiddet ve frekansının laboratuvar ortamında, ses kayıt ve ölçüm cihazlarının yardımıyla ölçülmesi gerekir. Sadece kulak aracılığıyla yapılacak ölçümler, konuşmacının duygusunu sezmek ve anlamak açısından ayırt edici olabilir ama bu şekilde tonlamanın şiddeti ölçülemez. Tonlama, cümlelerin tamamını etkilediği gibi, çoğu kez, kendinden sonra gelen cümlelerin duygu rengine de tesir eder. Cümlelerdeki sözcükler tek tek ele alındığında ana vurgunun, konuşmacının duygusuna göre değiştiği fark edilir. Çalışmada ek olarak sunulan seslerin akustik görünüşleri laboratuvar ortamında kaydedilmiştir ama tonlamaya başvurulmamıştır. Bağımsız değişken olarak, seslerin akustik görünüşleri seçilmiş, geriye kalan değişkenler sabit tutulmuştur.

Dili öğrenen bir çocuk, tonlama ve vurguya göre dili öğrenir. Annesi ona *meke* dediği zaman annesinin bu sözcükle ne anlatmak istediğini analiz eder ve ona göre davranır. Çocuk, dili öğrenirken sadece harf ve sözcüklerle (segmental öğelerle) öğrenmez. Parçalarüstü sesbirimlerini de kullanarak, dilin altında yatan anlamları analiz eder. Aşağıda *ha* ünleminin cümlelerin kontekstine göre yüklendiği anlamlar verilmiştir. Bu ünlemin yüklendiği anlamlar daha fazladır ve daha fazla örnekler de verilebilir. Sadece ünlemler değil, cümledeki her sözcük, tonlamayla farklı anlam ilişkileri içerisine girer.

Tablo 2: Zazacada Tonlama

Çekuye	Cumle	Mana
ha	Ha, eynî winî yo.	Tesdîqkerdişî îfade kena.
ha	No senîn o ha?	Perskerdişî îfade kena.
ha	Ha, zaf ecêb!	Ecêbmendişî îfade kena.
ha	Ha tamam, ame mi vîr.	Vîrîameyîşî îfade kena.

³⁶² Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 210.

ha	Ha, Yusuf ewro amebî.	Cewabdayîşî îfade kena.

Dil, sadece yazılı dilden ibaret değildir. Dil, bir bütün olarak incelenmelidir. Bu bütün içerisinde, sesbirimleri bir bütün olarak ele alınmalı ve tespit edilmelidir. Yazılı dildeki özellikler, sözlü dildeki özelliklere göre daha kolay tespit edilebilir, bunun için sözlü dildeki özelliklerin hassas bir şekilde tespiti gerekir. Spektogram adı verilen, ses çizimi olarak da ifade edilen, ses titreşimlerinin çizimi; parçalarüstü sesbirimlerinin gösterimini sağlayan grafik sayesinde tonlama ve vurgu gibi birimler yazıya dökülebilir. Örnek olarak, Zazacada /a/ vokal sesinin ikaz için söylendiği bir durum ile şaşırma için söylendiği durumdaki ses spektogramı, birbirinden farklı olacaktır. Spektogramın, laboratuvar ortamında ve özel kayıt cihazlarıyla yapılması gerekmektedir. Kayıt cihazlarıyla kaydedilen seslerin, ses analiz programıyla analiz edilmesi gerekir. Ses analiz programlarında; spektogram, ses dalgası, ses yoğunluğu, formant sıklığı, perde vb. şekillerde grafik olarak yazıya dökülen sesler, karşılaştırmalı bir şekilde incelenmelidir. Sadece tonlama değişkeni bile, bahsi edilen bütün grafiklerin birbirinden farklı olmasına neden olacaktır.

2.3.2.3. Ezgi (melodî)

Tonun, cümle içerisinde yükselip alçalmasına ezgi denir. Vurgu daha çok sesbirim düzeyinde, tonlama daha çok sözcük düzeyinde meydana gelirken, ezgi frekans farklılaşmasının cümle düzeyinde meydana gelmesidir. Melodi anlamına gelen ezgi, hem konuşmada hem de müzikte meydana gelir. Konuşmada meydana gelen ezgi, konuşmacının duygularını ifade etmek için kullanılır.³⁶³ Ezgi, aynı zamanda, cümlede bir ahenk teşkil eder ve verilen mesajın etkisini artırır. Ezgisiz bir şekilde verilen bir mesaj, yerini bulsa bile, etkisi çok az olacak hatta hiç olmayacaktır.

Kişinin duygu ve düşüncelerine bağlı olarak oluşturulan cümlelerdeki parçalara, suprasegmental ögeler sayesinde, ezgi yüklenir. Ezgi, vurgu, ton, sözcük ve sözcük gruplarının ana ve ara anlamları, sözcük ve cümlelerin söyleyiş süreleri, durak süreleri ve yerleri, seslerin şiddetini vb. ifade eder. Bir cümlelerin ezgisini oluşturan, cümleye melodik özellikler kazandıranlar bu ögelerdir. Ton ve vurgu,

³⁶³ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 86.

sözcük ve cümlelere özgüken; ezgi konuşmanın bütününe kapsar.³⁶⁴ Ezgi veya titremleme, konuşmacının iletideki olay karşısındaki duruşunu ortaya koyar. Ezgi sayesinde sözdizimi dışında kalan anlamlar, titrem birimleriyle aktarılır. Bütün diller ezgiyi ve diğer birimleri kullanmalarına rağmen bunları yazıda göstermezler.³⁶⁵ Konuşmada veya dilde ezgiyi belli kurallara bağlamak çok zordur. Konuşmacının içerisinde bulunduğu durum, konuşmanın ezgisine de sirayet eder. Kürtçe konuşanların kullandıkları titrembirimleri veya ezgi çeşitleri vardır. Kürtçe konuşanlar ve özelde Zazaca konuşanlar, beden dilinin yardımıyla bu birimleri kullanır. Aşağıda ezgi sayesinde ifade edilen duygular ve bu duygulara örnek olabilecek bir Zazaca cümle verilmiştir. Beden dili yardımıyla, cümlelerin ezgisi anlam kazanıp, konuşmacının duygularını ifade edebilir. Ama diğer suprasegmental ögeler de göz önüne alınmalıdır.

- Öfke (hêrs): Vurgular daha yüksek söylenir, yüz ve vücut kasları gerilir.
Ez, tu ney wina qebug nêkena!
- Korku (ters): Vurgular yüksek söylenir, yüz ve vücut kasları titrer, kalp hızlanır.
Dayêê! Kes çin o.
- Nezaket (nezaket): Dil daha kibar, ince ve yumuşak kullanılır.
Keremê xo ra, a qeleme bide mi.
- İncinme (tewayene): Vurgularda serzeniş ve kırılma hissedilir.
Mi no to ra qet nêpawitê.
- Üzüntü (xem): Vurgular alçak, monoton, zayıf ve titrek ses vardır.
Werrekna ê rojî reyna apey bêrê.
- Nefret (nefret): Sert konsonantlar artar, dişler gıcırda, yüz kasları kasılır.
Qey, o ney mi rê veradano.
- Mutluluk (kêfweşî): Ses yükselir, fonemler uzatılır.
Ewro gedeyê ey ame dinya.
- Utanma (şerm): Ses genişleyip daralır ve titremlenir.
Ez taye pereyî deyn a wazena.

³⁶⁴ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 221.; Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 178.

³⁶⁵ Beşer, *İlmu'l-Eswat*, s. 533-534.

- Şaşkınlık (şaşbîyîş): Ses inişli-çıkışlıdır, kesik kesik çıkar.³⁶⁶

Ellah Ellah! Sebî şima yaw!

2.3.2.4. Ritim

Ritim, Yunancada *tekrarlanan* ve *simetrik olan* anlamlarına gelen bir sözcüktür. Bir dil birliğinde, belirli ses özelliklerinin bir düzen içerisinde tekrarlanmasına ritim denir. Ritim, daha çok cümlelerde ortaya çıkar.³⁶⁷ Okunulan ve seslendirilen metinler, düz yazı veya şiir olabilir. İkinci veya üçüncü düzeyde seslendirilen metinlerin, birinci düzeydeki seslendirilen metinle aynı veya paralel bir şekilde seslendirilmesi, ritmi meydana getirir. Ritim, daha çok şiirde meydana gelen ve öncelenen bir unsurdur. Ritmin olmadığı durumlar, *aritmî* olarak ifade edilir.³⁶⁸ Aşağıda M. Malmîsanij'in şiirinden bir kısım verilmiştir. Şiirde ritim ön plandadır ve *çehar* sözcüğü üzerindedir.

“Zera mi,

cenîya **çeharmêrde**,

birîna **çeharçime**

û dara **çeharşax** a.”³⁶⁹

2.3.2.5. Durak

Konuşma esnasında nefeslenmeye veya anlam farkı oluşturmak için beklenmesine durak denir.³⁷⁰ Gırtlakta veya ağız boşluğunda en az bir engelin oluşmasıyla meydana gelen konuşma sesi, durak olarak adlandırılır. Bazen duraktan sonra patlayıcı (*plosive*) konsonantlar ortaya çıkar. Ses olaylarından; labializasyon, lateralizasyon, nazalizasyon, velarizasyon birer durak şeklidir.³⁷¹ Bunlar, segmental sesbirimlerinde meydana gelen duraktır.

³⁶⁶ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 108-110.

³⁶⁷ Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 308.

³⁶⁸ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 85.

³⁶⁹ Malmîsanij, *Herakleitos*, Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1988.

³⁷⁰ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 706.

³⁷¹ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 1124.

Suprasegmental sesbirimlerinde meydana gelen duraklar, anlamın zorlamasıyla olabileceği gibi nefes almak için de olabilir. Yazı içerisinde virgül ve nokta gibi noktalama işaretleri durak vazifesini görür. Yazıda virgül koymak, nefeslenmeyle eşdeğerdir.³⁷² Kürtçede durak sesbirimseldir, durak yerleri değişince, cümlelerin anlamı da değişir. Aynı durum Türkçe, İngilizce gibi dillerde de mevcuttur. Aşağıda, Zazacada durak değişmesiyle meydana gelen anlam değişmelerine örnekler verilmiştir.

Biwane / sey babîyê xo her mebe.

Biwane sey babîyê xo / her mebe.

Ewro / meşt ra dima yeno.

Ewro meşt ra dima / yeno.

Kitab / wendişî ya nêqediyeno.

Kitab wendişî ya / nêqediyeno

Mektebî ra dima / a rayîre ra meşo.

Mektebî ra dima a rayîre ra / meşo.

Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü gibi, durak yerlerinin değiştirilmesi, anlamda da değişmelere yol açmaktadır. Bazen cümle tam tersi bir anlam ifade ederken, genelde cümle farklı bir anlama gelmektedir. Sözlü dilde durak yerleri, konuşmacının vereceği mesaja göre ayarlanır.

Durak, aynı zamanda bir edebi terimdir ve halk şiiri tarzında yazılmış şiirlerde, ölçü olarak kabul edilir. Şiirlerde belirli sayıda heceden sonra duraklar vardır. Bazı şiirlerde düzenli duraklar olmayabilir.³⁷³ Aşağıda Mela Mehemed Elî Hunî'nin şiirinden bir kısım verilmiştir. Şiir 7+7 hece ölçüsüyle yazılmıştır. Mısralar alt alta yazıldığında şiir dördlük şeklini alır.

³⁷² Demirci, **Türkoloji İçin Dilbilim**, s. 84.

³⁷³ Demirci, **Türkoloji İçin Dilbilim**, s. 84.

“Wazin vayey xu akî / Biwan îni zazakî

Neqeqnayo pey hâkî / Tadayo sey tur sakî.

Edebîyat xu biwan / Eqîdey xu rind bizan

Ti ben kamil yew însan / Ti ben yew ehli îman.”³⁷⁴

2.3.2.6. Hız (lezîye)

Belirli bir zaman diliminde yani birim zamanda, söylenilen sözcük sayısı, hız olarak ifade edilir. Normal bir konuşmada insanlar, bir dakikada 125-175 arası sözcük söylerler. Hız, kişiye, topluma, ortama ve zamana göre değişir.³⁷⁵ Aşırı hızlı veya aşırı yavaş bir şekilde telaffuz edilmiş sözcükler veya cümleler, dinleyici tarafından anlaşılmayacaktır. Konuşmacının mesajının dinleyici tarafından anlaşılması için, konuşmacının hızını ayarlaması gerekir.

2.3.2.7. Tını (tini)

Bir sesi, başka seslerden ayırmamızı sağlayan niteliğe tını denir. Tını, seslerin rengi ve kimliğidir. Aynı tonda ve hızda konuşan iki kişinin seslerinin birbirinden ayrılması tını ile ilgilidir.³⁷⁶ Spektrogramda seslerin akustik-fiziksel özelliği, değişen frekanslarda ve ses yoğunluğunun farklı frekanslarda dağılımlarıyla temsil edilir. Her sesin, sayısı, sıralaması ve yoğunluğu tınıyı belirler. Bu ve benzeri özellikler tınıyı belirleyen biçimlendiricilerdir.³⁷⁷ Tını, sesleri diğer seslerden ayıran özelliktir. Bu özelliğin tek bir kısımdan oluştuğunu söylemek mümkün değildir. Tını, akustik ve fizyolojik bir özelliktir. Her varlığın ses yoğunluğu frekansları farklıdır. Spektrogramda bu özellikler ortaya çıkar.

2.3.2.8. Hece (hece)

Ses organlarının tek hareketiyle çıkarılan ses veya ses demeti hece olarak adlandırılır. Hece, fonolojiyle ilgilidir. Hece kurmadaki işlevleri göz önüne alınarak,

³⁷⁴ Mela Mehemed Elî Hunî, *Mewlid & Yusuf û Zelfîxa & Qesîdeyê Kerbelayî*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004, s. 18, s. 7-8.

³⁷⁵ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 85.

³⁷⁶ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 86.

³⁷⁷ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 1201.

dillerde var olan sesbirimleri vokal ve konsonant olmak üzere ikiye ayrılır. Vokaller, havanın, ağzın değişik bölgelerinde ve dilin değişik hareketleriyle boğumlanmasıyla oluşur. Konsonantlar ise havanın ses çıkarma organlarına çarptırılmasıyla oluşur. Her çarpma öncesi, ses organlarında boğumlanma meydana gelir. Meydana gelen bu boğumlanmanın gürültüden farklı olabilmesi için bir vokale ihtiyaç vardır. Sesler, vokal ve konsonant olarak sınıflandırılırken, onların akustik ve boğumlanma özellikleri de göz önüne alınır.³⁷⁸ Heceler bir seferde insanın ağzından çıkar, insan aslında hecelerle konuşur ve anadilini heceler sayesinde kullanır.³⁷⁹ “*A-zad mek-teb ra ye-no.*” dediğimizde fonemler heceleri oluşturur, konuşmacı meramını ifade eder. Dil öğretilirken, tündengelim metodunda; cümleler sözcüklere, sözcükler hecelere ayrılır. Elde edilen hecelerle yeni sözcüklerin türetilmesi sağlanır. Böylelikle, dili öğrenen kişinin hecelerden sözcüğe ulaşması sağlanır.

Her hecede olmasa da, hecelerde vokal sesin başında veya sonunda konsonantlar bulunabilir. Vokal, çekirdek (nucleus) olarak isimlendirilir. Çekirdeğin önündeki konsonanta, onset; sonrasındaki konsonanta ise coda denir. Heceler morfolojik olarak anlamlı olmak zorunda değildir. Bu anlamda heceler, morfemden farklıdır. Heceler, konsonantsız olabilir ama vokalsiz olamaz. Heceler, vokalle bitip-bitmemesine göre ve hecede bulunan fonemlerin dağılımına göre ikiye ayrılır. Bu ayrım şekli genelde aruz vezninde kullanılır. Buna göre aruz vezninde vokalle biten heceler açık hece, konsonantla biten hecelerse kapalı hece olarak adlandırılır.³⁸⁰ Zazaca yazılmış klasik edebiyat metinlerinde hecenin açık veya kapalı olması, vezni etkilediğinden, önemlidir.

Hecede bulunan fonemlerin dağılımı ve sayısı önemlidir. Kürtçede sekiz hece türü vardır. Vokal (herfa vengine) V ve konsonant (herfa bêvenge) C ile gösterilmek üzere, Kürtçede var olan hece şekilleri aşağıda gösterilmiştir. Sonraki bölümlerde Zazacadaki hece ve örnekleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

- V: e, a (heceya akerda)
- C +V=CV: ar, ox, ek, es (heceya girewta)

³⁷⁸ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, s. 453-454.

³⁷⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, c. 1, s. 40.

³⁸⁰ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 82.

- V+C=VC: ma, ke, li (heceya akerda)
- V+C+C=VCC: urf, îsk, irz (heceya girewta)
- C+V+C=CVC: par, ehd, erd (heceya girewta)
- C+V+C+C=CVCC: merg, kird, mast, kilm (heceya girewta)
- C+C+V+C=CCVC: ster, stûr (heceya girewta)
- C+C+C+V+C+C=CCCVC: strand (heceya girewta) ³⁸¹

Her dilin hece sistemi farklıdır. Saussure, hecenin sınırını ağzın kapanmasından ziyade, ağzın açılmasının sınırı olarak tarif eder.³⁸² Bazı dilbilimciler, hecenin asgari şartının iki fonem olduğunu söylemektedir.³⁸³ Zazacada tek fonemden de hece meydana gelebilmektedir. Hecenin olmazsa olmaz şartı vokaldir. Vokalsiz hece meydana gelmez. Sözcüğün başında veya sonunda bulunan hece ikilileri vardır. Bunlar genel olarak, aradaki vokal sesin düşmesiyle meydana gelirler. Hem Kurmanccada hem de Zazacada bu hece ikili sesleri vardır. Dördüncü bölümde bu ses ikililerine örnekler verilecektir.

2.4. FONOLOJİ YASA VE İLKELERİ

Fonoloji, bir bilim olması dolayısıyla bazı özel yasa ve ilkelere sahiptir. Burada bazı ilke ve yasalardan bahsedilecektir. Dil, sosyal bir çevrede var olan ve sosyal bilimler içerisinde incelenen bir varlıktır, bundan dolayı ilke ve yasaların bazı istisnaları olacaktır.

2.4.1. En Az Çaba Yasası

Dil, diyakronik bir şekilde incelenirse, birçok dilbilimsel unsurun ilk haliyle son hali arasında farkların olduğu tespit edilecektir. Sözcüklerin ilk şekilleri, genel olarak, son şekillerinden uzundur. Bu durum, fonolojik seviyede açık bir şekilde ortaya çıkar ve en az çaba yasası veya dilde ekonomi olarak adlandırılır. Bütün yapay ve doğal diller, mümkün olan en az enerji ve madde tüketimiyle, mümkün oldukça çok mesaj kodlayıp iletmek eğilimindedir. Bu yasanın en önemli temsilcisi George Kingsley Zipf'tir. Zipf'e göre, bir insan problemlerini çözerken, toplam işi mümkün

³⁸¹ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 64-70.

³⁸² Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, s. 49-50.

³⁸³ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c. 1, s. 42.

olduğu kadar en aza indirerek çözmeye çalışır. Çabayı en aza indirme gayreti, hem şimdiki hem de ileride karşılaşılabileceği problemleri kapsar. Zipf'e göre, bir dilsel unsurun kullanılma sıklığı, ses vurgusunu kaybetmesine ve daha kolay telaffuz edilmesine neden olur. Bu çaba, çok şeyi az enerjiyle söyleme isteğidir. Günümüzde internet ortamındaki veya diğer kitle iletişim araçlarındaki sohbetlerdeki kısaltmalar, bu yasa çerçevesinde açıklanabilir.³⁸⁴ En az çaba yasası, belirli şekillerde meydana gelir. Bunlar: gereksiz tekrarlardan kaçınma, sözcük yerine ek kullanımı, ek düşümü, tanımlı birimler kullanma, dil dışı göndermeler, deyimler / atasözleri, ses olayları şeklindedir.³⁸⁵ Aşağıda, en az çaba yasasına, Zazacadan bazı örnekler verilmiştir.

- Kam vizêr şîbi sînema?
Ayşe. (Ayşe vizêr şîbi sînema.)
- To *Binê Dara Valêre de wendo*. (To kitabê Roşan Lezgînî yê *Binê Dara Valêre de wendo*.)
- Bedenan ra kes yeno war, Fîskaya dest pêkeno. (Dîyarbekir nêameyo vatene.)
- Qelema ey estbî, yê min vîndî bî. (qelema min vîndî bî.)
- Gama ke ez şîya keye, nan biwera û televîzyon temaşa bikera. (Gama ke ez şîya keye, eza nan biwera; gama ke ez şîya keye eza televîzyon temaşa bikera.)

Kürtçede, özellikle isim kısaltmalarında bu yasa çokça kullanılır. Bazen meydana gelen formun, sözcüğün ilk haliyle fazla bir benzerliği kalmamaktadır. Diğer bazı dillerde de bu durum vardır. Zazaca için de aynı durum geçerlidir. Aşağıda, Zazacada bu yasaya göre söylenmiş sözcüklerden ve cümlelerden örnekler verilmiştir. Bu kısaltmalardan bazılarının asıl sözcükle, neredeyse bir bağlantısı kalmamıştır.

- Ellasî < Ti bi Ellahî sînenê.
- Lê < labelê
- Deqa < deqîqa

³⁸⁴ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 86-88.

³⁸⁵ Hasene Aydın, "Dilde En Az Çaba İlkesi" Üzerine", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, International Journal of Social and Economic Sciences* 1 (1): 1-6, 2011.

- Heme < Mehemed<Muhemmed
- Hemûd < Mehmûd
- Îb<Îbo < Biro<Birahîm<Îbrahîm
- Bew < biewnî
- Laj < lajek
- Arwêş < hargûş
- Ray < rayîr
- Çira < çi rey ra
- Ser o < ser ro

2.4.2. Yakınlık İlkesi

Dildeki bütün ögeler her ne kadar birbirilerini etkilenseler de, en yakın ögeler birbirinden en fazla etkilenirler. Fonolojik olarak bir sözcükteki en kuvvetli fonem, diğer fonemleri etkisi altına alır ve onları asimile eder. Yabancı dillerden alınan sözcüklerin Kürtçenin fonetiği içerisinde, Kürtçeye uygun bir form alması bu ilke çerçevesinde meydana gelir. Arapçada var olan *zulm*, *heq*, *heyat*, *xelq* gibi sözcükler Kürtçenin fonolojisine adapte olmuştur.

Sentaktik açıdan da yakınlık ilkesi önemlidir. Yakınlık ilkesi gereği, birbirine yakın olan sözcükler, sentaktik olarak beraber düşünülür.³⁸⁶ Örnek olarak, aşağıdaki iki cümlede *zaf* zarfı tamlamaları farklı şekillerde tamlamaktadır. İlkinde tesirin çok kötü etkisi vardır, ikincisinde kötü tesirin etkisi çoktur. Sentaktik olarak birbirinden farklı olan bu iki cümle, semantik olarak da birbirinden farklıdır.

“Ey mi ser o *tesîrêko zaf xirab* kerdo.”

“Ey mi ser o *zaf tesîrêko xirab* kerdo.”

2.4.3. Sesin Edebi Değeri

Edebi eserlerde sesin kullanımı, ahengi ve ritmi beraberinde getirir. Sesin ahenkli kullanımı sanatı doğururken, kötü kullanımı ise kakofoniye (ses uyumsuzluğu) neden olur. Şairler ve yazarlar, eserlerinde sestten faydalanırlar.

³⁸⁶ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 89-90.

Özellikle şiirde asonans ve aliterasyon, sestten doğan sanatlardır. Asonans, şiirde vokallerin uyum içerisinde kullanımıyken; aliterasyon, şiirde konsonantların kullanımını ifade eder.³⁸⁷ Hem klasik tarzda yazılmış eserlerde hem de modern eserlerde, aliterasyon ve asonansa çokça başvurulur. Özelliklerde şiirlerde akıcı gruptan /a/, /e/, /l/ gibi fonemlerle, asonans ve aliterasyon sağlanır. Aşağıda M. Malmîsanij’in bir şiirinden örnek verilmiştir. Bu şiirde asonans olarak /a/, /e/, /ê/ fonemleri kullanılmıştır; aliterasyon olarak ise /l/, /z/ fonemlerine başvurulmuştur. Bu sayede şiirin akıcılığı sağlanmıştır.

“Wele bîya, wele-wel’ bîya ez, nê derdan’ derdî ra
Kulan ver lete-let’ bîya ez, hetê zerey’ zerrî ra
Zerrî nîya ê mi zanî, a adirê nê dejî ya
Zerrî nîya ê mi hinî, la kozirey’ şewatî ya”³⁸⁸

Sesin edebi değeri kafiyede de kullanılır. Genellikle mısra sonlarında, görevdeş olmayan sözcükler, sesteş olan unsurların kullanımıyla yapılır. Şiirde ve düz yazıda (seci denilen iç kafiye) kafiye sayesinde sesin edebi değeri ortaya çıkar.³⁸⁹ Aruz vezninde ise, sesin edebi değeri aruz ölçüsü sayesinde ortaya çıkar.

2.4.4. Sesin Toplumsal Boyutu

Aynı dili konuşan insanlar arasında bazen bir fonemin farklı allofonlarının tercih edilmesi, bazen farklı tonlama ve vurgunun varlığı; toplumsal sınıfların, sosyal zümrelerin, eğitim farkının, kibarlığın veya kabalığın, köylü veya şehirli olmanın, cinsiyetin veya farklı durumların göstergesi olabilir. Sesin bu ayırt edici özelliği sosyolengüistiğin konusudur. Dilin standart olmayan her kullanımı, standarttan sapan kişinin nereli olduğu, hangi sosyal katmandan olduğu, eğitim seviyesi vb. konularda veriler verir. Sesin toplumsal bağıntısı, sosyofonetik ile ifade edilir.³⁹⁰ Sosyofonetik, aynı zamanda fonetiğin bir alt olarak da kabul edilir. Çünkü dil, kişisel olmasının yanı sıra; sosyal bir varlıktır ve sosyal bir değer ifade eder.

³⁸⁷ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 90-92.

³⁸⁸ M. Malmîsanij’in “*Pers Bike*” adlı şiirinden.

³⁸⁹ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 93.

³⁹⁰ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 94-95.

Zazacada standartlaşma çalışmaları, 1996 yılında Grûba Xebate ya Vateyi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Bu grup, şimdiye kadar, Zazacanın standart bir hal gelmesi için birçok çalışma yapmıştır. Ama yapılan bu çalışmaların geniş kitlelere ulaşmasının, üniversitelerde gerçekleşen eğitimle olduğunu söylemek yanlış olmaz. Özellikle 2010 yılından sonra bazı üniversitelerde, Yaşayan Diller Enstitülerinin açılmasından sonra, Zazacanın standart hale getirilmesi çalışmaları ve Zazaca eğitim görmüş bir kitlenin oluşması, sosyofonetiğin etkisini açığa çıkarmıştır. Bu enstitülerde eğitim görmüş, tezli veya tezsiz yüksek lisans yapmış kişiler arasında, standartlaştırılmaya çalışılan Zazaca yayılmıştır. Bu eğitim sayesinde eğitilmiş ve standart dil kullanan kişilerle diğerleri arasında dil açısından bir fark oluşmuştur. Daha önce sadece kendi bölgesindeki Zazacadan haberdar olan ve bu dili kullanan kişiler, farklı bölgelerdeki Zazalarla etkileşime geçmişler ve bu da doğal olarak dillerine etkilemiştir.

Sosyofonetiği ortaya koyan birçok gösterge vardır. Bunlardan bir tanesi de cinsiyet özellikleridir. Zazacada sadece kadınların kullandığı sözcükler veya fonemler olduğu gibi, erkeklere has olan sözcük ve fonemler de vardır. Aynı şekilde sosyofonetik, kişinin sosyal statüsüne işaret eden göstergeler taşır. Bu durum Zazacada çok belirgin olmasa da, Türkçede bu belirgin bir şekildedir. Kişinin kibarlığı ve kaballığı da kullandığı dilden anlaşılabilir. Sürekli argo kullanan bir kişi, doğal olarak kaba olarak nitelenir. Konuşmasında nezaket ifadeleri kullanan bir kişi ise kibar ve nazik olarak nitelenecektir.

Sosyofonetikte aksan ve telaffuz farkı olarak adlandırılacak ses farkları vardır. Bu ses farkları politik, etnik ve ideolojik sebeplerden olabilir. Zazalar arasında *ta/h/l*, *tehm*, *fewt* vb. sözcüklerin farklı şekillerde söylenmesi, aksana örnektir. Zazacayı kullanma biçiminden, konuşmacı hakkında bilgiler elde edilebilir.

2.4.5. Ses, Yazı, Alfabe İlişkisi

Ses, yazıdan önce gelir. Yazının bulunmasından çok önce, insanlar sadece konuşmayla iletişim kurmuşlardır. Yazı, sesin sembole dönüşmüş halidir. Bu semboller de alfabe denilen ve yazıdaki tüm sembolleri içeren sistemlere dönüşmüştür. Bir dilin sözcüklerinin, o dilin kullandığı alfabe aracılığıyla, nasıl

yazılacağını belirten kuralların bütününe imla (rastnuştene) adı verilir.³⁹¹ İmla, dilin standartlaşması yolunda önemli bir adımdır. Grûba Xebate ya Vateyî, 2005 yılında bir imla kitabı yayımlamıştır.³⁹² Yayımlanmış olan eser, seçilecek sözcüklerin standartlaşma kriterleri hakkında bir kılavuz niteliğindedir. Tespit edilecek ilke ve kriterler, sözcüğün standart formunun tespit edilmesinden daha önemlidir.

Yazının evrelerinde logografik yazı ve hece yazısından sonra, fonemik yazı kullanılmaya başlanmıştır. Logografik yazı, resim yazısı olarak da bilinir. Bu yazıda her bir kavram, bir şekille gösterilir. Hece yazısı, ilk olarak çivi yazısı ile başlamıştır. Sözcükler, daha alt birimlere ayrılarak ifade edilmeye başlanmıştır. Bu yazıda bir hece, bir sembole eşittir. Fonemik yazı, şeklin resim değerinin tamamen kaybolduğu, tek sese tek sembolün karşılık geldiği yazı türüdür. Bunlar dışında kısa ve hızlı yazı yazmak için geliştirilmiş stenografi; şifreli yazılar yazmak için geliştirilmiş kriptografi adlı özel yazı sistemleri vardır.³⁹³

Alfabeler arası yapılan çeviriye transkripsiyon veya çevriyazı adı verilir. Transkripsiyonda esas, bir alfabedeki her harfin bir diğer alfabede tam olarak gösterilmesidir. Kurdo-Arabik alfabedeki fonemler, Latin alfabedeki fonemlerle, tam olarak eşleşmezler. Bunun için bazı özel işaretleri kullanmak gerekebilir. Transliterasyon, herhangi bir alfabede yazılmış olan bir metnin başka bir alfabeye harf harf çevrilmesidir. Kurdo-Arabik alfabede yazılan فکر sözcüğü, Latin alfabesine çevrilirken; transliterasyonda *fkr* şeklinde yazılır, transkripsiyonda *fikir* şeklinde yazılır.

2.4.6. Rebus İlkesi

Rebus, Latince objeler/nesneler yoluyla anlamına gelir. Rebus ilkesi, bir piktogramın/resmin/sembolün fonetik reprezentasyonun (figür olarak temsil yeteneğinin) bulunduğu yerden alınarak, başka bir sözcüğün yazımında kullanılmasıdır. Rebusta kullanılan resim, fonemik alfabede bir fonemin değil birçok fonemi karşılamak için kullanılır. Rebus yaparken sözcüğün anlamı değil, sesi

³⁹¹ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 95-97.

³⁹² Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kirmanckî (Zazakî)*, s. hepsi.

³⁹³ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 99-100.

kullanılır. Rebus, gizli kodlama, yaratıcılık gösterme veya eğlence amacıyla yapılır. Türkçede, bu sözcük için resfebe sözcüğü kullanılır.³⁹⁴

4 şeme : Çarşeme



êr : Mastêr



5

î



kî ameyî



nayene.

Panc hebî mozikî ameyî birnayene.

Yukarıdaki cümlede rebus ilkesi uygulanmıştır. Cümlenin anlamı *Beş adet dana kesildi*'dir. Cümlede; beş için 5 sembolü kullanılmıştır. Zazacada *heb*, tane ve tablet için kullanılır; *hebî* yani tane derken tablet resmi kullanılmıştır. Yine *mozik* dana demekken, *moze* yaban arısıdır. Yaban arısı resmine eksik kalan harfler getirilerek, *dana* anlamına gelem *mozike* oluşturulmuştur. Zazacada *birnayene*, *kesmek* anlamına gelir, *birr* ise *ormandır*. Orman resmiyle, *-nayene* birleştirilmiş ve *kesilmek* anlamı oluşturulmuştur.

2.5. FONOLOJİNİN DİLBİLİMİN ALT DALLARIYLA İLİŞKİSİ

Fonoloji, dilbilimin diğer alt dallarıyla sıkı bir ilişki içerisinde. Bu ilişki, çok boyutludur. Dilbilimi oluşturan dalların bir bütün olduğunun ve bunların birbiriyle çok yakın ilişkiler içerisinde olduğu bilinmelidir. Fonoloji, genel olarak imla, morfoloji, sentaks, semantik gibi dilbilimin alt dallarıyla ilişki içerisinde. Burada bu ilişkiden, detaylara girilmeden, genel olarak bahsedilecektir.

2.5.1. Fonoloji-İmla İlişkisi

Zazacada hangi niteliklere sahip vokallerin, hangi kurallar çerçevesinde yan yana gelip sözcük oluşturacakları, oluşacak sözcüğe gelecek eklerin gelip, bu eklerin

³⁹⁴ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, s. 102-105.

sözcüğü nasıl değiştireceği vb. kurallar çerçevesinde bellidir. Zazacanın sözcük envanterinde bulunan ve eskiden alıntılanmış olan sözcükler, en üst düzeyde Zazacanın fonetiğine intibak etmiştir. Zazacaya batı dillerinden giren sözcüklerin imlası korunur ve bu sözcükler aynen yazılır; doğu dillerinden girmiş olan sözcükler, Zazacanın fonetiğine uyarlanır yani bu sözcükler, ait oldukları dildeki şekillerini korumazlar. Örnek olarak idha:la:t>îtxalat şeklini almıştır. Batı dillerinden alınan sözcükler ise aynen yazılırlar, burada Zazacanın fonolojik özellikleri göz ardı edilir. Örnek redak[q]siyon sözcüğünde /k/ konsonantı /q/ konsonantına dönüşmez. Sesletimle yazım birbirinden ayrı olsa da, batı dillerinden alınan sözcüklerde buna dikkat edilmez.

Kürtçede sekizi vokal ve yirmi üçü konsonant olmak üzere otuz bir harf vardır. Bu harflerden /e/ sesinin Dêrsim ağzında ve çoğunlukla sözcük veya morfeimlerin sonunda kullanılan şekli, /i/ vokaline çok yakındır. Bazı bölgelerde, bu ses tamamen /i/ sesine dönüşmüştür. İmla ile fonoloji arasındaki ilişki, bu tür fonemlerin değişmesini ortaya koyup, seslerin kaybolmasını engeller.

Arapçadan veya Farsçadan Zazacaya dahil olmuş ve alfabede gösterilmeyen harfler vardır. Bunların okunması ve telaffuzu okuyucuya kalmıştır. Bu sesler, ancak IPA yardımıyla gösterilebilir. Yazılı dilin gelişmiş olmaması ve yazılı eserlerin çok az olması, Zazacadaki fonoloji-imla ilişkisi açısından negatif bir durumdur.

2.5.2. Fonoloji-Morfoloji İlişkisi

Fonoloji, dildeki sesleri incelerken; morfoloji, dildeki sözcükleri görev ve şekil yönüyle ele alır. Morfoloji sadece şekille uğraşmaz, sözcükleri de sınıflandırır.³⁹⁵ Kürtçedeki morfolojik kurallar seslerin rastgele yan yana gelmesini engeller. Örnek olarak, sözcük türetilirken *ver+çimik* şeklinde türeyebilir ama *pey+çimik* olamaz. Dildeki her şey belirli kurallar çerçevesinde gelişir.

Fonoloji-morfoloji ilişkisinde; fonoloji, morfolojinin tespit ettiği birimlerin birbiriyle olan ses ilişkilerini ortaya koymaya çalışır. Sözcüklerin sonuna, görevsel olarak hangi tür ekin geleceğini belirleyen morfolojidir; sözcüğe gelecek bu eklerden

³⁹⁵ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 239.

sesbilimsel olarak hangi şeklinin geleceğini ise fonoloji tayin eder. Yukarıdaki örnek çerçevesinde; *çimik* sözcüğünün önüne *pey* önekinin değil de *ver* önekinin gelmesini morfoloji tayin eder. Ama gelecek bu önekin Kurmancca fonolojisindeki *ber* varyantının değil de Zazaca fonolojisinde yer alan *ver* varyantı olmasını fonolojinin alanına girer. Morfo-fonoloji, fonolojinin alt dallarından birisidir ve bu iki disiplinin beraber çalışmasını ifade eder.

2.5.3. Fonoloji-Sentaks İlişkisi

Fonoloji ile sentaks birbiriyle yakından ilişkilidir. Seslerin vurgu, ton, ezgi, durak gibi suprasegmental kısımlarında veya vokal, konsonant, morfem, allomorf, allofon gibi segmental kısımlarında meydana gelecek bir değişim; sözcüğün veya cümlelerin sentaktik kısmında da anlam değişikliğine yol açar. Fonoloji-sentaks ilişkisinin kavranması, kendisiyle beraber; ana ve anlamlı birimleri tespit edebilme, anlama uygun bir şekilde cümleyi okuyabilme, okuma ve konuşma sırasında sözcükleri doğru telaffuz edebilme, sözcük ve sözcük gruplarının sürelerini ayarlayabilme, sözcüklerin ve cümlelerin ahengini tayin edebilme, okunan metindeki anlam hatalarını tespit edebilme, cümlelerin doğru oluşturulup oluşturulmadığını tespit edebilme, anlamlı birimlere ayırabilme, ortak unsurları bulma, deyim ve atasözlerini tespit edebilme, anlatım bozukluklarını bulma, dilin inceliklerini fark edebilme, üretici düşünebilme vb. kazanımları ve farkındalıkları getirir.³⁹⁶

Söz dizimi oluşturulurken, eş ve zıt anlamlı sözcüklerin seçimine dikkat edilir. Eş ve zıt anlamlı sözcükler, dilde ahengi sağlayan önemli unsurlardır. Eğer bu sözcükler rastgele birbirlerine bağlanırsa, sentaktik açıdan doğru bir ahenk oluşmaz. Sadece eş ve zıt anlamlı sözcüklerde değil: sözcük köklerinde, kişi zamirlerinde, sıfatlarda vb. unsurlarda fonolojik ahenk kendisiyle beraber sentaks ahengini de getirecektir. Bu ahengin sağlanabilmesi, fonolojik olarak sözcüklerin birbirine doğru bir şekilde bağlanmasıdır.

³⁹⁶ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 261-263.

2.5.4. Fonoloji-Semantik İlişkisi

Dilin seslerindeki fonolojik özellikler semantiğe de etki eder. Sözcük veya cümlelerdeki ses sayısı ile seslerin özellikleri semantiğin alanına girer.³⁹⁷ Örnek olarak Zazacadaki *wışk-nerm*, *kerra-her*, *awe-adir*, *vindetiş-şîyayîş* sözcüklerindeki fonolojik özellikler verilebilir. Verilen örneklerde nispeten negatif duyguları veya sertliği ifade eden sözcüklerin sesleri daha sert ve keskin, pozitif duyguları ifade eden sözcüklerin sesleri daha yumuşak ve sakin seslerden meydana gelmiştir. Bu durum, Arapçada bir kural olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de cehennem azabından bahseden ayetlerde kullanılan dil fonolojik olarak sert ve keskin; merhametten ve sevgiden bahseden ayetlerde kullanılan dil, fonolojik olarak yumuşak ve sakinidir.³⁹⁸ Cümlede veya sözcükte kullanılan fonem, morfemlerin, vurgu ve diğer özellikler metnin anlamında da tesir etmektedir. Ezgi kısmında bahsedildiği gibi, yazılan veya seslendirilen bir metnin fonolojik özellikleri, metnin semantiğine de ışık tutar.

³⁹⁷ Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 264-270.

³⁹⁸ Serbülent Arpa, "Musikinin Temeli Olan 'Ses' İle İlgili Kur'an-ı Kerim'de Geçen Bazı Kavramların Tespit ve Tahlili", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2016, S. 2, s. 113-130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALFABE, HARFLER VE SES OLAYLARI

3.1. ALFABE VE ZAZACA

Bir dilin seslerini yazıya geçirmek için kullanılan harf ve işaretlerin tümüne alfabe denir. Her dil bir alfabeye yazıya geçirilir. Alfabe, sesin yazıya dökülmüş şeklidir. Dildeki her ses ve dal sesler için ayrı işaretler kullanılır. Alfabe sözcüğü, *elif* ve *beyt* veya *alpha* ve *beta*'dan gelmektedir. Dünyada kullanılan alfabelerin çoğunun Filistin menşeli olduğu iddia edilmektedir. Yunancada kullanılan alef>alpha ve beyt>beta vb. sözcükler ise Fenike kökenlidir.³⁹⁹ Bu iki sözcük, kaynaşarak alfabe haline gelmişlerdir. Alphabet sözcüğü ise Fransızcadan yayılmış olup, harfler dizisi anlamına gelmektedir.⁴⁰⁰ Dünya dillerinin birçoğunda bu sözcük, harf ve işaretleri belirtmek için kullanılır.

Yazı ile ses arasındaki ilişki saymaca/farazi bir ilişkidir. Tarihsel süreç içerisinde var olan bu saymaca ilişki gelişmiş ve ses, yazıya dökülmüştür. Bu anlamda alfabe, yazı sisteminin gelişiminin son safhasıdır. Piktogramla başlayan sesin yazıya dökülmesi süreci, hecesel alfabeye devam etmiş ve en sonunda fonemik alfabe geliştirilmiştir. Önceden bir bütün olarak gösterilen ses, hecesel alfabeye bölünmüş ve hece olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Hecesel alfabeden sonra, fonem ve fonemin grafik işareti olan harfin denkleştirilmesine dayanan, sesçil veya fonemik alfabe kullanılmaya başlanmıştır. Fonemik alfabede, dilde var olan bütün seslerin alfabede gösterilmesi hedeflenir. Uzun süre kullanılan alfabede, bu ilke, dilin sürekli değişmesi ve kendine yeni sesler katıp, bazı seslerinden vazgeçmesinden dolayı, uygulanamaz. Bir dil, bir alfabeyi ne kadar uzun süre kullanırsa, yazı ile

³⁹⁹ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 88.

⁴⁰⁰ Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı**, Everest Yayınları, İstanbul 2009, s. 18.

sesletim arasındaki fark, o derece büyük olur.⁴⁰¹ Bir dil, yazıya geçirilme aşamasında yazı ile yazım (ortografi) arasında güçlü bir ilişki ortaya çıkar. Bu ilişki, zaman geçtikçe alfabeye sesletim arasında meydana gelen farktan dolayı zayıflayabilir. Sesin, yazıya aktarılırken en doğru şekilde aktarılması gerekir. Doğru bir şekilde yazıya geçirilmemiş sesler, sesletimle yazım arasında farklılığın meydana gelmesine neden olur.

Dilin sesletimi, sadece yazıyla ve alfabeye meydana gelen bir durum değildir. Dilin sesletiminde beden dilinin, en az yazı kadar, önemli görevleri ve fonksiyonları vardır. Beden dili; vurgu, tonlama, jest, mimik gibi sözsüz iletişim çerçevesinde kullanılan davranış ve tutumları kapsar. Bu ögeler yazılı dilde, yazım ve noktalama ile ifade edilir. Yani sesbirimler yazıya geçirilince, beden dili yerini suprasegmental fonemlere ve noktalama işaretlerine bırakır. Bundan dolayı; bir dilde, bir alfabe ne kadar uzun süre kullanılırsa, yazı dili o kadar standart hale gelir ve yazı ile sesletim arasındaki fark o kadar artar.

Fonemik alfabede sesler yazıya geçirilirken çeşitli formlar kullanılır. Bu formlar aşağıda şekilde tasnif edilebilir:

- **Sesbirimi yöntemi:** Fonemlerin nerede ve nasıl yer aldıklarına bakılmaksızın, her fonem kendisini karşılayan bir harfle gösterilir. Kürtçede böyle bir alfabe kullanılır. Zazacada, hewlîn < /h/-/e/-/w/-/l/-/î/-/n/ bu şekilde gösterilir.
- **Köken yöntemi ile gelenekçi-tarihsel yöntem:** Sözlerin kökenini koruyarak yazmayı esas alan yöntemdir. İngilizcenin yazımında bu yöntem kullanılır. Örnek olarak: tree < t'riy verilebilir.
- **Biçim bilgisi yöntemiyle hiyeroglif yöntem:** Bu yöntemle yazım sözlerin söyleyişini değil, kökünü esas alır, sözcüklerin köküne eklenen ekleri dikkate almaz.⁴⁰²

Dildeki sesleri ve seslerin özelliklerini karşılamak için, kullanılan alfabedeki harflerin; yeterli olması, kolay hatırlanması, birbirinden kolay ayrılması, birbirine

⁴⁰¹ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 88.

⁴⁰² Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 89-90.

kariştirilmaması, basımevlerinde rahatça kullanılması, birbirine çok benzer olmaması gibi özellikler, alfabede aranan özelliklerdir.

3.1.1. Alfabenin Kısa Tarihi

Alfabenin kökeni ve ilk bulunduğu kavim konusunda var olan görüşlerin çoğu mittir. Hemen her millette ve dinde, yazının kendileriyle başladığı gibi bir inanış vardır. Eski Mısırlılar, yazının kökenini tanrı *Thoth* ve tanrıça *İsis*'e bağlarlar. İbrani geleneğinde yazının kökeni Hz. Musa'ya, Yunan mitolojisinde Hermes'e bağlanır. Antik Çin, Hint ve farklı kültürlerde de yazının, tanrısal bir geçmişinin olduğuna inanılır. Mağarada bulunan resimler (*petroglyphs*), ilk örnekler olarak sayılabilir. Kur'an-ı Kerim, bu anlamda yazı geleneğini bir kişiye bağlamaktan çok, ilahi bir güce isnat eder.⁴⁰³

Yazının dille bütünleşip, dili kalıcı kılması yeni bir olgudur. Varlıklarla ilgili çağrışımlar, yazı sayesinde aktarılmışlardır. Yazı, süreç içerisinde somuttan soyuta doğru bir yol izlemiştir. Piktogram ve ideogramda (düşünce yazısı, sembollerle anlatım), resim ile resmeden arasında saymaca bir ilişki yoktur. Bu yazı sistemleri, o dili konuşan herhangi bir kişi tarafından rahatça okunur. Fonemik yazı ise, her sembol bir fonemi veya morfemi karşıladığından, bu semboller bir varlığı veya kavramı temsil etmezler. Fonemler ve harfler arasında görüntü açısından bir bağ bulunmaz.⁴⁰⁴ Mağara duvarlarında var olan resimleri okumak için özel bir eğitim gerekmez ama antik uygarlıklardan kalan tablet, duvar yazıları, kitabeleri vb. okuyabilmek için, en azından o dilin yazıldığı alfabeyi ve o dili bilmek gerekir.

Fonemik yazının en eski formu, çivi yazısıdır. Bu yazı; Sümerler, Akadlar, Babiller, Asurlar, Hititler, Hurriler, Elamlar, Mittaniler, Luviler, Urartular ve Persler tarafından kullanılmıştır. Hiyeroglif olarak anılan Mısır yazısı, çeşitli kavimler tarafından kullanılmış olsa da, en mükemmel şeklini Mısır'da bulmuştur. Hiyeroglifin işlek şekline *hieratic*, daha işlek şekline ise *demotic* adı verilir. Alfabe öncesi yazı sistemlerinde, Ege Bölgesi uygarlıklarının kullandıkları resim yazıları,

⁴⁰³ Kur'an-ı Kerim, Alak, 4.

⁴⁰⁴ Enis Timuçin Tan, "Fonetik Alfabenin Bulunuşundan Matbaanın İcadına Kadar Olan Süreçte Elyazısı (Cursives) Gelişimi ve Çağdaş Tipografiye Katkıları", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, y. 2003, S. 8, s. 305-306.

Linear A ve *Linear B* olarak adlandırılan hece yazıları da bulunur. Bu yazı çeşitlerinin dışında; Çin’de kullanılan *ideogram*, Aztek ve Mayalar’ın kullandıkları yazı sistemleri vardır. Bu yazı sistemlerinden, Japonların ve Çinlilerin kullandıkları yazı sistemleri, günümüze kadar gelebilmiş, yaygın ve gelişmiş bir şekilde kullanılmaktadır.

Alfabe, dillerin sesbirimlerini sembollerle gösterir. Her alfabede ortalama olarak 20-30 arası sembol vardır. Dil ses sistemlerinin karmaşık olması, alfabedeki sembollerin de çoğalmasına neden olmaktadır. En küçük alfabe, Solomon Adalarında Rotokaların kullandığı 11 harfli alfabe; en geniş alfabe ise Kimer’lerin kullandığı 74 harften oluşan alfabedir.⁴⁰⁵ Halen Çin’de kullanılan alfabe, dilin tek heceli olmasından dolayı, öğrenmesi ve öğretilmesi en zor olan alfabelerden birisidir. Dildeki sesler ne kadar fazla olursa, alfabedeki harfler de o kadar çok ve zor olur.

Resim yazısının, hece yazısına evrilmesi; hece yazısının da fonemik alfabeye evrilmesi, günümüz alfabelerinin prototipini meydana getirmiştir. Suriye’de yazılan sahte hiyerogliflerin, alfabenin ilk şekli olduğunu öne süren dilbilimciler vardır. Bu konuda, çeşitli varsayımlar vardır. En yaygın ve kabul gören varsayım, Filistin’deki Kenan yazılarının, alfabenin kaynağı olduğu yönündedir. Bu yazı, Fenike yazısını doğurmuştur. Fenikeliler, gittikleri limanlarda tuttukları hesapları yazabilmek için geliştirdikleri alfabeyi, Greklere öğretmişlerdir. Grek yazısı da Slav alfabelerine kaynaklık etmiştir. Yine Fenike yazısı, Nebati alfabesini türetmiştir ki bu alfabe Arap alfabesine kaynaklık etmiştir. Ayrıca İbrani ve Arap alfabesine kaynak olan Arami alfabesi de Fenike alfabesinden türemiştir.⁴⁰⁶ Kültür, birbirini devamı olarak sürekli gelişmiş ve günümüzde kullanılan alfabeler ortaya çıkmıştır. Alfabenin gelişimi, halen de devam eden bir süreçtir. Özellikle teknolojinin ilerlemesiyle, kodlamalar gelişmiş, yazı ve rakam kombinasyonlarıyla yeni bir dil inşa edilmiştir.

Yazı, çok tanrılı ve totemist eski kültürlerde bir ticaret aracı olduğu kadar, tanrısal güce sahip olduğuna inanılan kişilerin büyü gereçlerinden biri ve bu kişilerin kendi aralarında şifreli anlaşma biçimidir. Birçok toplumda yazı adının, büyü ve

⁴⁰⁵ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 91-92.

⁴⁰⁶ Tan, “Fonetik Alfabenin Bulunuşundan Matbaanın İcadına...”, s. 306-307.

tanrısal güçle ilgili olması, yazı ile büyü-tanrısal güç arasındaki ilişkiyi vurgular. Eski toplumlar yazı bilenler büyücü, falcı gibi tanrısal bir kimlik kazanmışlardır. Yazıyı bilenler bu sembollerin bilgisini ellerinde tutmuşlar, bu sayede halkı veya yazıyı bilmeyenleri daha rahat bir şekilde yönetmiş ve yönlendirmişlerdir. Yazının halka inmesi ve halk tarafından kullanılması, din ve ticaret olgularının yaygınlaşmasıyla olmuştur. Tek tanrılı dinlerin ortaya çıkmasından sonra, yazı toplumda yaygınlaşmıştır. Matbaanın icadına kadar, kutsal kitaplar elle çoğaltılmıştır. Ortaçağ boyunca yazı, din adamlarının tekelinde olmuştur. Hristiyan dünyası için geçerli olan bu durum, Müslüman dünyada da çok farklı değildir. Her ne kadar Müslüman bilginler, yazıyı ve kutsal metinleri halktan saklamamışlarsa da, okuma yazma oranının düşüklüğü, yazıyı bilenlere karşı gösterilen aşırı saygı, Müslüman ve Hristiyan dünyaları arasındaki ortak noktalardandır. Matbaanın icadından sonra yazı, din adamları ve otoritenin elindeki bir ayrıcalık olmaktan çıkmıştır. Daha sonra meydana gelen Rönesans, Reform ve Sanayi İnkılabı sayesinde yazı geniş halk kitlelerinde bilinen bir semboller dizisi olmuştur.⁴⁰⁷

Kullanılan alfabeler, dillerdeki sesleri tam olarak yazıya geçirmek için yeterli olmayabilir. Var olan dillerdeki bütün seslerin yazıya aktarılması için 1925 yılında Kopenhag’da toplanan Uluslararası Sesbilim Birliği, IPA (International Phonetic Alphabet) adıyla bir alfabe kullanmaya başlamışlardır. Bu alfabe 1951 yılında revize edilmiş ve düzenlenmiştir. IPA, temelini Latin alfabesinden alır. Bu alfabe, dünya dillerindeki seslerin, kusursuz okunmasını sağlar.⁴⁰⁸ Alfabe, her ses için bir sembol kullanılmakla beraber, bu alfabede alt seslerin de gösterimi mevcuttur. Bu alfabe, sesbilim için referans noktasıdır.⁴⁰⁹

3.1.2. Kürtlerin Kullandığı Alfabeler

Tarihi bilgilere göre, Kürtlerin, Müslüman olmadan önceki dönemde kullandıkları özel alfabeleri vardır ve bu alfabe ile eserler yazmışlardır. Müslüman olduktan sonra Kürtler de, Farslar ve Türkler gibi, Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Müslüman olmadan önceki dönemde kullanılan Kürtçe alfabe

⁴⁰⁷ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 95-96.

⁴⁰⁸ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.2, s. 37.

⁴⁰⁹ “**Uluslararası Fonetik Alfabe-I**” (Çevirenlerin notu), Çev.: Çetin Pekacar-Figen Güner Dilek, **Dil Araştırmaları**, S. 4, Bahar 2009, s. 135-137.

hakkında, İbni Wehşiyîye'nin antik alfabelerle ilgili yazmış olduğu *Şewqu'l-Müsteham Fi Marifeti Rumuzu'l-Aqlam* (Kalemlerin Sembollerini Öğrenmeye Tutkun Kimsenin Arzusu) adlı eserde bazı bilgilere rastlanır. İbni Wehşiyîye'nin tam adı, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Qays b. Muxtar b. Abdülkerim b. Harşiyîya b. Bedniyya b. Bernatiyya b. Alatiyya el-Kesdani'dir ve Keldanilerin önde gelen ilim adamlarından biridir. İbni Wehşiyîye, sihir, tılsım, kimya, antropoloji, ziraat, dinler tarihi, mühendislik gibi alanlarda derin bilgi sahibi birisidir.⁴¹⁰

İbni Wehşiyîye, Endülüs Emevi Devleti'nin hükümdarının isteği üzerine yazdığı ve antik dönemde kullanılan alfabelere dair kaleme aldığı adlı eserinde, Kürtlerin kullandığı alfabeden de bahsetmektedir.⁴¹¹ Wisif Zozanî'in naklettğine göre, İbni Wehşiyîye konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Keldaniler kendi dönemlerinde bilim, felsefe ve teknik alanda insanların en bilgilileriydi. Antik dönem Kürtleri onlarla rekabet içinde ve onlara özenmeye çalışıyorlardı. Fakat bu iki milletin arasındaki mesafe yer ile gök kadardır. Bununla beraber, antik dönem Kürtlerinin, önde oldukları bilim dalları tarım ve botanik gibi tabiat bilimleriydi. Kürtler, kendilerinin Pinoşad'ın soyundan geldiklerini iddia ederlerdi. Hz. Âdem'e nispet edilen *Tarım Kitabı*, Safaris ve Kosami'ye ait kitaplar onların sıkça başvurduğu kitaplardı. Kürtler, *Yedi Kitab*'ın yanı sıra *Dewanay*'a ait mushafın kendilerinde olduğunu; sihir ve büyü ilimlerinde bilgi sahibi olduklarını iddia ederlerdi. Fakat kanaatimce durum böyle değildir. Çünkü bu bilim ve sanatlar Kürtlere, Keldaniler aracılığıyla ulaşmıştır. Keldaniler, bu bilimlerde Kürtlerden önce gelirler. Bu nedenle Keldaniler ve Kürtler arasında bu konuda geçmişten gelen bir düşmanlık ve çekememezlik vardır.” İbni Wehşiyîye şöyle devam eder: “Antik dönem yazılarından bir diğeri de bünyesinde başka alfabelerde bulunmayan farklı harfler bulunan ve Kürtlerin iddiasına göre ataları Pinoşad ve Masi es-Sorati'nin kendi eserlerini kaleme aldıkları alfabadir. Burada Arapça karşılıklarını bulamadığımız bazı harflerin başka alfabelerde benzerlerini de bulamadık. Gerçekten bu alfabe oldukça ilginç ve değişik bir alfabadir. Ben Bağdat'tayken bir lahit içerisinde, bu alfabeyle yazılmış 30'a yakın kitap gördüm. İşte bu, söz konusu

⁴¹⁰ İbni Nedim Ebu'l-Ferec Muhammed bin Ebi Yakub İshak el-Ma'ruf bi'-Werrak, *Kitabu'l-Fihrist li'n-Nedim*, Tahkik: Rida-Teceddud, Yayınevi yok, yer ve tarih yok, s. 423.

⁴¹¹ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasik*, Nûbihar, İstanbul 2014, s. 110.

alfabedir. Şam’da bu alfabeyle yazılmış iki tane kitabım vardı. Biri üzüm bağları ve hurma ağaçlarının dikimi ile ilgiliydi. Diğeri ise su kaynaklarının tespiti, kaynağı belli olmayan pınarların kaynaklarını bulma ve yüzeye çıkarma yöntemleri ile ilgiliydi. Ben bu kitapları, Kürt dilinden Arap diline tercüme ettim. Bunu yapmaktaki amacım, insanların bu eserlerden yararlanmalarını sağlamaktı.”⁴¹²

İbni Wehşiyî’nin söylediklerine istinaden, İslamiyet öncesinde Kürtlerin kullandığı bir alfabenin olduğu ve Kürtlerin bu alfabeyle birçok eser yazdıkları iddia edilebilir. Bu konuda çok sayıda yayımlanmış makale olmakla beraber, burada önemlerine binaen üç makaleden bahsedilecektir. Bu makalelerden ilki Kadri Yıldırım’a, ikincisi Ergin Öpengin’e aittir. Bu makaleler, *Kürt Tarihi* dergisinin beşinci ve on birinci sayılarında yayımlanmıştır. Haşim Özdaş ise *Nûbihar Akademî* dergisinin dokuzuncu sayısında hem bu iki makaleyi değerlendirmiş hem de İbni Wehşiyî’nin ifadelerini yorumlamıştır.

Yıldırım, ilk olarak *Kovara Bîr*’de Kürt alfabeleri üzerine bir makale yayımlamıştır. Yıldırım bu makalesinde *Bîn û Şad* ve *Masîsûratî*⁴¹³ alfabelerinden bahsederken, bu alfabenin 37 harften oluştuğunu ve Arap alfabesinde yer almayan bazı harflerin de olduğunu ifade eder.⁴¹⁴ Yıldırım, aynı konuda *Kürt Tarihi* dergisinde, Türkçe bir makale yayımlamıştır. Yıldırım, ilk makalesinde bahsettiği bazı iddialardan vazgeçmekle beraber, kullanılan her iki alfabenin Kürtlerin alfabesi olduğunu ve Kürt aşiretleri tarafından bulunduğu iddiasını vurgulamıştır.⁴¹⁵ Ergin Öpengin, *Kürt Tarihi* dergisinde yayımladığı yazısında Yıldırım’ın makalelerine eleştiriler yöneltmiş ve *Bîn û Şad* ve *Masîsûratî* alfabelerinin Kürtler tarafından icat edildiğine dair bir kaydın olmadığını, bu iki alfabenin Kürtler tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.⁴¹⁶ İki makalenin tashihini ve İbni Wehşiyî’nin asıl

⁴¹² Wisif Zozanî, En Eski Kürt Alfabeti, <https://issuu.com/eyyuhu/docs/en-eski-kurt-alfabeti>, Erişim Tarihi: 28.12.2018. (Aktarılan metnin tahkiki yapılmıştır. Metnin orijinali için, bk.: İyad Xalid et-Tebba’, *Menhecu Tehqîqî’l-Mextutat ve meahu kitabu Şewqu’l-Müsteham fî Me’rifeti Rumûz’l-Eqlam li İbni Wehşiyî’n-Nebetî*, Daru’l-Fikr, Dimeşq 2003, s. 202-205.

⁴¹³ Bu iki isimdeki farklı yazımlar, yazarların kullanımlarından kaynaklanmaktadır.

⁴¹⁴ Mamoste Qedrî, “Nivîsîn û Alfabe di Nav Pêşîyên Kurda de”, *Bîr*, S. 4, Zivistan-Bihar, 2006, s. 149-156.

⁴¹⁵ Kadri Yıldırım, “Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni”, *Kürt Tarihi Dergisi*, S. 5, Şubat-Mart, 2013, s. 24-29.

⁴¹⁶ Ergin Öpengin, “Tevatür ve Temellük Kıskaçında Kürt Kültür Tarihçiliği”, *Kürt Tarihi Dergisi*, s. 11, Şubat-Mart, 2014, s. 27.

metninin tahkikini Özdaş yapmıştır. Özdaş, Kürtlerin bu alfabeleri kullandıklarını, İbni Wehşiyîye'nin bunu ifade ettiğini ama bu iki alfabenin Kürtler tarafından icat edilip-edilmediğinin belli olmadığını ifade etmiştir.⁴¹⁷

İfade edildiği gibi, İslamiyet'in kabulünden sonra Farslar ve Türkler gibi, Kürtler de Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Uzun süre kullanılan bu alfabenin değiştirilmesi veya Kürtlere özgü bir alfabenin kullanılması için, 20. yüzyılın başlarında bazı girişimler olmuştur. Bu girişimlerden ilki, Hêvî Kürt Talebe Cemiyeti'nin yayın organı *Rojî Kurd*'de, Kürtçe yazım için önerilen Arapça alfabedir. Bu alfabede, Arap harflerinin, Latin alfabesindeki gibi ayrı yazılması ve Kürtçenin fonetiğine göre bazı eklemelerin yapılmasını önerilmiştir.⁴¹⁸ *Kîtabu Cîlwe* ve *Mishefa Rreş* adlı, Êzîdî din kitaplarını okumak ve Kürtlere bir alfabe geliştirmek için Êzîdî alfabesinin kullanılması, öneriler arasındadır. O dönemde, İsrail'de yaşayan bazı Kürtler İbranice alfabeyi kullanarak, birkaç Kürtçe metin yayımlamışlardır. Kürtçe yazım için önerilen alfabelerden biri, İbri alfabeye geçmektir. Ayrıca Kürtçe yazım için, Süryani alfabesini önerenler de olmuştur.⁴¹⁹

Halihazırda Kürtçe üç alfabeyle yazılmaktadır. Bunlar; Kürtçe uyumlu Arap alfabesi, Kürtçe uyumlu Latin alfabesi ve Kürtçe uyumlu Kiril alfabesidir. Kürtçe uyumlu Arap alfabesi (Kurdo-Arabik), İslamiyet'in kabulünden sonra kullanılmaya başlanan ve halen de kullanımda olan bir alfabedir. Kürtçe fonetiğinde olan ve Arapçada olmayan چ، ژ، ف، پ، و، گ gibi harfler bu alfabeye eklenmiştir. Kürtçede klasik edebiyat metinleri, bu alfabeyle yazılmışlardır. Yusuf Ziyaeddin Paşa (1848-1906), 1893 yılında basılan *el-Hediyyetu'l-Hemidiyye fi Luxeti'l-Kurdiyye* adlı eserinde Kürtçenin Arap alfabesiyle yazımında temel üç hareketin dışında ê:ع ve o:و harflerini önermiştir ama bu öneri çok da benimsenmemiştir. 1926 yılında Ehmedê Ezîz Axa, hareketlerin harfle ifade edilmesi önerisini getirmiştir. 1923 yılında Irak Eğitim Bakanlığı, Tewfîq Wehbî'den Kürtçe gramer kitabı yazmasını talep etmiş, o da bu çalışmalarını 1929 ve 1930 yıllarında yayımlamıştır. Aynı dönemde 1928 yılında, Seîd Sidqî *Muxteser Serfû Nehwî Kurdî* adlı bir eser yazmıştır. Bu çalışmalar,

⁴¹⁷ Haşim Özdaş, "Rexneyek li Ser Nîqaşên Alfabea Bînûşad û Masî es-Sorâtî", *Nûbihar Akademî*, c. 3, j. 9, 2018, s. 115-123.

⁴¹⁸ Marif Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. 1, Aras, Hewlêr 2001, s. 39-40.

⁴¹⁹ Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. 1, s. 40-41.

Kürtçe uyumlu Arap alfabesinin gelişmesini sağlamışlardır. Geliştirilen bu yeni alfabe *Gelawêj* ve *Dengê Gêtiyê Taze* adlı dergilerde kendisine uygulama alanı bulmuştur. Daha sonra, bu alfabeyle Kürtçenin fonetiğine uygun bir şekilde **و، ر، ڤ، ڭ** gibi harfler eklenmiştir. Irak'ta Kürtçe uyumlu Latin alfabesine geçilmesi için Tewfîq Wehbî, Muhemmed Zekî, Mîrza Muhemmed gibi şahısların teşebbüsleri olmuşsa da, hükümetin hoş görmemesinden dolayı bu çabalar sonuçsuz kalmıştır.⁴²⁰

Türkiye'de Latin alfabesine geçilmesi, Kürt entelektüelleri arasında büyük bir etki yaratmıştır. Celadet Ali Bedirhan, 1932 yılında *Rêzimana Elifbaya Kurdî* adlı eseriyle Kürtçe uyumlu Latin alfabesini hazırlamıştır.⁴²¹ Bu alfabe, Kürtlerin özellikle Kurmanclar arasında kitap ve dergilerin yayılmasını ve okuma-yazma oranının artmasını sağlamıştır.⁴²² *Hawar* ve *Ronahî* gibi dergiler, bu alfabeyle kullanmışlardır. *Hawar* dergisinin ilk sayılarında Latin alfabesinin kullanımında var olan sıkıntılar, sonraki sayılarda ortadan kalkmıştır. *Hawar* dergisi ve bu dergi çevresinde yetişen yazarlar, Kürtçe modern edebiyatın temellerini atmışlardır. Bu dergi, kendisinden sonra gelen birçok yazar üzerinde etki bırakmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde yaşayan Kürtler, hem kendi dillerinde yazabilmek hem de eğitim dili olan Rusçayı öğrenebilmek için, Rus alfabesini öğrenmişler ve bu alfabeyle eserler yazmışlardır. O dönemde, devlet okullarında birçok Kürtçe çalışma yapılmıştır.⁴²³ İran ve Irak'taki Kürtler, Kürtçe uyumlu Arap alfabesini; Suriye (bir kısmı), Türkiye ve Avrupa'daki Kürtler, Latin alfabesini; Ermenistan ve Rusya'daki Kürtler ise Kiril temelli alfabeyle kullanmaktadırlar. Kürtlerin mecburiyetten dolayı kullandıkları alfabeler, aralarında alfabe birliğinin sağlanmasını imkansız hale getirmiştir.

Aşağıda, Kürtler tarafından kullanılan alfabeler karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu alfabelerin karşısında ise, bu seslerin IPA'daki karşılıkları verilmiştir. Latin alfabesindeki bazı sesler, farklı alfabelerde birden çok sesle karşılanmaktadır. Bunun dışında, Arap alfabesinde harfler başta, ortada ve sonda farklı şekillerde

⁴²⁰ Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. 1, s. 41-43.

⁴²¹ Celadet Ali Bedirhan, *Rêzimana Elifbaya Kurdî*, Şam 1932.

⁴²² Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. 1, s. 43.

⁴²³ Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. 1, s. 45.

yazılmaktadır ama burada harflerin sadece müstakil yazımlarına yer verilmiştir. Bu alfabeler, Kürtler arasında halen kullanılmaktadır. Kürtlerin kullandığı Arap alfabesinde, kalın ve ince sesler farklı sembollerle gösterilmiştir. Alfabelerin yazımında Behroz Shojai'nin hazırlamış olduğu ders notlarından da yararlanılmıştır.⁴²⁴

Tablo 3: Kürtlerin Kullandığı Alfabeler

Latin Alfabeti	Kiril Alfabeti	Arap Alfabeti	IPA
A, a	А, а	ا	[a]
-	-	ع	[ʕ]
B, b	Б, б	ب	[b]
C, c	Ц, ц	ج	[dʒ]
Ç, ç	Ч, ч	چ	[tʃ]
D, d	Д, д	د	[d]
E, e	Ә, ә	ه	[ɛ]
Ê, ê	Е, е (Э э)	ئ	[e]
F, f	Ф, ф	ف	[f]
G, g	Г, г	گ	[g]
H, h	Һ, һ	ه	[h]
-	Һ, һ	ح	[h]
I, i	Ь, ь	-	[ɪ]
Î, î	И, и	ى	[i]

⁴²⁴ Behroz Shojai, Yayınlanmamış Ders Notları.

J, j	Ж, ж	ژ	[ʒ]
K, k	К, к	ك	[k]
L, l	Л, л	ل	[l]
-	Л', л'	لّ	[ɫ]
M, m	М, м	م	[m]
N, n	Н, н	ن	[n]
O, o	О, о	و	[o]
P, p	П, п	پ	[p]
-	П', п'	-	[pʰ]
Q, q	Q, q	ق	[q]
R, r	P, p	ر	[r]
-	P', p'	ړ	[r]
S, s	C, c	س	[s]
Ş, ş	Ш, ш	ش	[ʃ]
T, t	T, т	ت	[t]
-	T', т'	ط	[tʰ]
U, u	Ö, ö	و	[u]
Û, û	Y, y	وو	[u:]
V, v	B, в	ف	[v]
W, w	W, w	و	[w]

X, x	X, x	Ċ	[x]
Ė, ė	Í, í	Ġ	[y]
Y, y	Ï, ï	Ĥ	[j]
Z, z	Ž, ž	Ž	[z]

3.1.3. Zazaca Yazımda Kullanılan Alfabeler

Zazaca yazımda kullanılan iki alfabe vardır. Bunlar; Kürtçe uyumlu Arap alfabesi ve Latin alfabesidir. Zazaca yazılan eski ve dini metinlerin çoğu Arap alfabesiyle yazılmıştır. Oryantalistlerin Zazaca üzerine yaptıkları çalışmalarda ise farklı alfabeler kullanılmıştır. Zazacanın yazımında Latin alfabesinin kullanımı, ancak 1960'lı yıllardan sonra gerçekleşmiştir. Zazaca dini metinlerin yazımında Arap alfabesi kullanılır. Kurdo-Arabik alfabede hareke sistemi yoktur; vokal sesler, harflerle gösterilir ama Kurmancların ve Zazaların özellikle medresede kullandıkları Arap alfabesinde harekeler vardır. Örnek olarak, Mela Ehmedê Xasî ve Muftî Osman Esad Efendî, kendi eserlerinde bu alfabeyi kullanmışlardır. Her iki yazar, Osmanlı döneminde eser verdikleri için, bu alfabeyi kullanmaları normaldir. Ama halen Zazaca; mevlit, akaidname, fıkıhname gibi dini eser yazan şair ve yazarlar, Arap alfabesini kullanmaya devam etmektedir. Zazaca mevlit yazarı, Abdulqadir Muşeki yakın bir zamana kadar Latin alfabesinden dolayı eserinin basılmasını istememiştir. Arap alfabesi halen, Zazaca yazımı için aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

1932 yılında Celadet Ali Bedirhan tarafından Kürtçe yazıma uyarlanan alfabe, 1963 yılından itibaren Zazaca yazımında da kullanılmaya başlanmıştır. Zazaca yapılan ilk çalışmalarda, Bedirhan alfabesinden farklı olarak /i/ [u] sesi yerine, Türkçede kullanılan /ı/ sesi; /î/, [i] sesi ise Türkçede /i/ sesiyle karşılanmıştır. Yazılı ilk eserlerde var olan bu durum, 1990'ların başına kadar yer yer devam etmiştir. Bu durumun oluşmasında, yazarların Türkçe eğitim görmüş olmasının etkili olduğu söylenebilir.

1980'lerin ortalarına kadar Kürtçe yazımda Celadet Ali Bedirhan'ın alfabesi kullanılmıştır. Bu tarihten sonra yayımlanan *Ayre* ve *Piya*, sonra da *Raştîye* ve *Ware* dergileriyle farklılaşma başlamıştır. Örneğin *Ayre* dergisinin 11. sayısında (Mart 1987) önerilen alfabede, Bedirhan alfabesinde kullanılmayan /à/, /è/, /ü/ ve /h/ sembolleri /ʕa/, /ʕe/, /u/, /h/ seslerini karşılamak üzere sunulmuştur.⁴²⁵ Daha sonra, Mayıs 1992'de çıkan *Ware* dergisinde, ötümlü küçük dil konsonantını [ɰ] karşılamak için /x̣/; ayrıca <ü> ve /ɪ/, /i/ harfleri yer almaktadır. Soluksuz konsonantların, ayrıca Dêrsim ağzına has /dz/, /tsʰ/ seslerinin kesme işareti /' (apostrof) yerine ek bir harf /h/ ile de belirtilebileceği veya /x̣/ yerine /ğ/ de yazılabileceği dile getirilmiştir. Bu konuda henüz bir konsensüs sağlanamadığı için *Ware*'nin sonraki sayılarında, örneğin /k/ ile /kh/ veya /x̣/ ile /ğ/ nin yazımı birlikte devam etmiştir. Aynı derginin 3. ve 4. Sayılarında, ilk defa [h] sesi için /h/, [tʰ] sesi için ise /t/ kullanıldığı görülmektedir. Zilfi Selcan, *Ware* dergisinde yayımlanan makalesinde imla ve alfabe sorunu üzerinde durmuştur. Keskin'in adı geçen makalesinde bahsettiği üzere, vokal ve konsonantları belirtmek için birçok sembol ve harf kullanılmıştır.⁴²⁶ Bu harf ve sembollerin çoğalmasa, zaten düşük olan Zazaca okuryazarlık oranını, olumsuz etkilemiştir. Bahsedilen çalışmalar, Zazacanın bölgesel ağız zenginliğini korumak için yapılmaktadır. Ama yukarıda kısmen de olsa adı geçen semboller, harfler ve bunların varyantları, bazen içinden çıkılmaz bir hal almaktadır.

Zazaca yazımda en fazla kullanılan iki alfabe vardır. Bunlardan bir tanesi Bedirhan alfabesi diğeri ise Ware/Jacobson alfabesidir. Her iki alfabe de Zazaca yazımında aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Bahsedilen iki alfabe dışında, neredeyse Zazacayla uğraşan her yazar, kendi alfabesini oluşturmuş ve kendince tespit ettiği sesleri gösterebilmek için özel harf ve semboller kullanmıştır. Yazarlar tarafından önerilen bazı alfabeler kısıtlı bir alanda kullanılmıştır. Hatta bazıları (Abdülaziz Beki'nin önerdiği alfabe gibi) sadece yazarla sınırlı kalmıştır. Yaygın bir şekilde kullanılan Ware/Jacobson alfabesi ile Bedirhan alfabesi arasında, kullanılan harflerde çok büyük farklılıklar bulunmazken; Ware/Jacobson alfabesinde bazı ek

⁴²⁵ Celadet Ali Bedirhan, *Dumiliya Sêwrekê û Dumiliya Palûwi*, Kovara Hawar, h. 23, s. 606-608.

⁴²⁶ Mesut Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu Aralık 2011*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011, s. 333.

harfler ve semboller vardır. Aşağıda bu iki alfabe, IPA ile karşılaştırmalı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 4: Zazacada Kullanılan Alfabeler

IPA	Bedirhan Alfabeti	Ware/Jacobson Alfabeti
[a]	A, a	A, a
[ʔ]		‘
[b]	B, b	B, b
[dʒ]	C, c	C, c
[tʃʰ]	Ç, ç	Ç, ç
[tsʰ], [tʃʰ]	Ç ç	Ç, ç
[ts], [tʃ]	Ç, ç	Çh, çh
[d]	D, d	D, d
[dʕ]	D, d	Dh, dh ^M
[ɛ]	E, e	E, e
[e]	Ê, ê	Ê, ê
[f]	F, f	F, f
[g]	G, g	G, g
[ɣ]	X, x	Ğ, ğ
[h]	H, h	H, h
[ħ]	H, h	‘H, ‘h

[ɪ]	I, i	I, ɪ
[i]	Î, î	İ, i
[ʒ]	J, j	J, j
[k]	K, k	K, k
[k]	K, k	Kh, kh
[l]	L, l	L, l
[ɬ]	L, l	Lh, lh ^M
[m]	M, m	M, m
[n]	N, n	N, n
[o]	O, o	O, o
[p]	P, p	P, p
[p ^h]	P, p	Ph, ph
[q]	Q, q	Q, q
[r], [ɾ]	R, r	R, r
[s]	S, s	S, s
[s ^ç]	S, s	‘S, ‘s / Sh sh ^M
[ʃ]	Ş, ş	Ş, ş
[t]	T, t	T, t
[t ^h]	T, t	T, t
[t], [t ^ç]	T, t	Th, th / ‘T, ‘t

[u]	U, u	U, u
[u:]	Û, û	Û, û
[y]	U, u	Û, ü
[v]	V, v	V, v
[w]	W, w	W, w
[x], [χ]	X, x	X, x
[ɣ]	X, x	Ẃ, ẃ
[j]	Y, y	Y, y
[z]	Z, z	Z, z
[ðʕ]	Z, z	Zh, zh ^M

En çok kullanılan bu iki alfabe arasındaki temel farklar; /i/, /ɪ/, /î/, /ǧ/ seslerinde bulunan farklılık, Arap alfabesindeki bazı harflerin Ware/Jacobson alfabesinde gösterilmesi, Bedirhan alfabesinde bu harflerin gösterilmemesi ve Bedirhan alfabesinde bulunan bazı sembollerin birden çok sese karşılık gelmesidir.

Bu alfabelerin dışında, Harun Turgut, eserlerinde 34 harflik bir alfabe kullanmıştır. Turgut, alfabesinde /â/, /ǧ/, /ɪ/, /i/, /ô/, /u/, /û/ gibi Bedirhani alfabesinde olmayan harfleri kullanmıştır.⁴²⁷ Ali Ekici, yazmış olduğu gramer kitabında 36 tane harf kullanmıştır. Ekici, kitabında geminate konsonant olarak adlandırılan *çhem*, *kher*, *phalle*, *thal* gibi ikiz konsonantları (dibêvengî) kullanmıştır.⁴²⁸ Terry Lynn Todd, yazmış olduğu doktora tezinde 37 harf kullanmıştır. Todd, eserinde IPA'ya çok yakın bir sistem kullanmıştır. Abdülaziz Beki ise toplam 40 harflik bir alfabe kullanmıştır. Beki, Arap alfabesinde var olan sesleri Zazaca alfabesine uygulamış ve farklı harf ve

⁴²⁷ Harun Turgut, **Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi**, s. hepsi.

⁴²⁸ Ali Ekici, **Türkçe Açıklamalı Zazaca Gramer**, Kardelen Yayıncılık, İstanbul 2010.

semboller kullanmıştır.⁴²⁹ Beki'nin yazmış olduğu gramer kitabında, medresede tahsil görmüş olmasının, etkisi açık bir şekilde görülür. Bu eserde gramer konularının dizilişi ve ele alınma biçimi Arapçadaki sarf ve nahiv tarzındadır. Beki, makale şeklinde yazdığı çalışmasını, daha sonra kitap olarak da yayımlamıştır.⁴³⁰

Sayılan alfabelerin dışında, Zilfi Selcan'ın geliştirdiği ve Munzur Üniversitesi öğrencileri arasında kullanılan alfabeden bahsetmek gerekir. Alfabe, Zazaca yazımda olan zorluklardan dolayı geniş bir kullanıma sahip değildir. Selcan, alfabesinin temeline Dêrsim yöresi fonetiğini almıştır. Selcan alfabesinde var olan; /ç/, /k/, /p/, /r/, /t/, /x/, /z/ sesler kolay yazılamamakta; bölgesel fonetiği temel alan bu seslerin, diğer bölgelerde tam ses karşılığı bulunmamaktadır. Selcan alfabesi 32 harften oluşur, bu semboller de eklenince, alfabedeki ses sayısı 39 sembol-harfe çıkmaktadır.⁴³¹ Bu, pratik sebeplerden dolayı kullanımı zor ve Zazaca konuşulan diğer bölgeler göz önüne alındığında ses mukabiliyeti tam olmayan bir alfabedir.

Ware-Jacobson ve Bedirhani alfabelerini kullananlar arasında, alfabedeki harfler açısından ciddi ayrılıklar yoktur. Ama her iki grup da, bir diğerinin alfabesini kullanmaktan imtina etmektedir. Aşağıda Ware/Jacobson ve Bedirhan alfabeleri, olmayan veya farklı kullanılan harfler üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede, çok tartışılan ve (büyük) sorun olarak görülen konular üzerinde durulmuştur.

Ğ/x: Ötümlü (titreşimli) sızmalı küçük dil ünsüzü (voiced uvular fricative) [ɣ] veya artdamaksıl [ɣ] sesbirimi karşılamak için bu harfler kullanılmaktadır.⁴³² Zazacaya Arapçadan veya Ermeniceden giren sözcüklerle, sonek (peygir) olarak -ox alan sözcükler genelde /ğ/ sesiyle ifade edilmiştir. Ware/Jacobson alfabesinde bu fonem /ğ/ şeklinde gösterilirken, Bedirhan alfabesinde bu fonem /x/ sembolüyle gösterilmiştir. Celadet Ali Bedirhan, M. Malmîsanij ve Mesut Keskin hazırlamış oldukları korpus üzerinde yaptıkları incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan

⁴²⁹ Abdülaziz Beki, **Zazaca Dilbilgisi/Gramêr Zon Zazaki**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012, s. 195-203.

⁴³⁰ Abdülaziz Beki, "Filolojik Açıdan Zazaca'nın Yapısı", **II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2015.

⁴³¹ Selcan, **Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt)**, s. hepsi.

⁴³² Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 339.

çalışmalarda bu fonemin Kurmancca ve Zazaca frekanslarını birbirine yakın çıkmıştır. Celadet Ali Bedirhan, çalışmasında /x/ ve /ħ/ konsonant sesinin frekans değerini 0, 19% bulmuştur.⁴³³ Elde edilen bu değer konsonantın her iki varyasyonu (/ġ/ ve /ħ/) içindir. Sadece /ħ/ konsonant sesi için bu frekans hesaplanırsa, oran daha da dūřecektir. Celadet'in Sēwregi Ağzı üzerinde yapmış olduğu incelemede, /x/ foneminin frekans değeri 0, 131% olarak tespit edilmiştir.⁴³⁴ Keskin, Siverek ve ermik gibi bazı bōlgelerde /ğ/-/ġ/ sesinin yerini, /x/-/ħ/ sesine bıraktığını sōylemekle beraber; /ğ/ sesinin frekans değerini 0,29%, /x/ sesinin frekans değerini ise 1,34% olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁵ M. Malmısanij, hazırladığı korpus içerisinde /ğ/ sesinin frekans değerini 0,13% olarak bulmuştur.⁴³⁶ Yapılan araştırmalardan çıkan sonuca gōre, Celadet Ali Bedirhan, Kūrte içerisinde /ğ/ sesinin frekans değerini en dūřük bulmuştur. Őzellikle Sēwregi Ağzı için vermiş olduğu değer, Keskin'in, bu sesin Siverek ve ermik ağzında kaybolduğunu, iddiasını onaylar niteliktedir. Keskin'in araştırmaları daha çok Kuzey Zazacası ile ilgili olduğundan, bu sesin frekans değerini, diğer araştırmalara gōre nispeten yüksek çıkması normaldir. M. Malmısanij'in bulduğu değer, iki araştırma arasında ortalamaya yakın bir değerdir. Her üç araştırmacı, birbirinden farklı değerler bulmamışlardır. Bu ses, Zazaca konuşulan bütün yerlerde de aynı şekilde telaffuz edilmemektedir. Bu çalışmada da, bu ses için yukarıdaki sonuçlara yakın bir değer bulunmuştur. Elde edilen sonuçlar, bu sesin frekans değerinin çok yüksek olmadığını, alfabede bu sesin olup-olmaması arasında ciddi bir fark olmayacağını gōsterir.

I-i/Ġ-ġ: Ağzın kapalı ve dudaklar düz şekilde çıkarılan [ɪ], [ġ] ve [i] vokalleridir. Zazacada var olan [ɪ] vokali, Türkçedeki /ɪ/ sesine yakın olmakla beraber tam da aynı ses değildir ve ağzın arka kısmında çıkarılır. Zazacada bulunan [i] vokal sesi ise Türkçedeki gibi ağzın n kısmında çıkarılır. Ware/Jacobson alfabesinde bu sesler /ɪ/-/i/ şeklindeyken, Bedirhan alfabesinde /i/-/ġ/ şeklinde gōsterilirler. Keskin, bunları Türkçe klavyeyle yazmanın daha rahat olduğunu ifade ederek, yukarıdaki gōsterilen /ɪ/-/i/ şekillerini onerirken, Zazaca vokal seslerde /ŭ/-/u/ dışında uzunluk-kısalık

⁴³³ Bedirhan ve Lescot, **Kūrte Gramer**, s. 36.

⁴³⁴ Bedirhan ve Lescot, **Kūrte Gramer**, s. 37.

⁴³⁵ Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve ōzm Önerisi", s. 340.

⁴³⁶ Malmısanij, **Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi**, s. 30.

olmadığını ifade eder.⁴³⁷ Zazacada uzun ve kısa vokallerin sadece /û/-/u/ ile sınırlı olmadığını ifade eden M. Malmîsanij, /i/-/î/ seslerinin alfabede gösterimi için ifade ettiği gerekçe önemlidir. Ona göre, zorunlu eğitimini Türkçe tamamlamış ve Türkçe öğrenmiş olanlar, bu harfleri Türkçede olduğu gibi ifade ederler. Zazacadaki /i/ ile Türkçedeki /i/ aynı ses değildir; Zazacadaki /î/ ve Türkçedeki /i/ de aynı ses değildirler.⁴³⁸ 1990'lı yıllara kadar yazarların alfabedeki harfleri /ı/-/i/ şeklinde kullanmış olmaları veya bir önceki kullanımlarını terk etmeleri, aynı durumun devamı için bir sebep değildir. Celadet Ali Bedirhan da *Hawar* dergisinin ilk sayılarında /q/ ve /k/ seslerini yanlışlıkla birbirinin yerine kullanmıştır. Sadece klavyede yazımda kolaylık sağladığı için, Zazacanın ses dizgesinde yer alan /i/-/î/ vokal seslerinin fonetik özelliklerinden feragat edilemez.

/Û/-/u/:/u/-/û/: /u/ sesinin yazımı için Ware/Jacobson alfabesinde /ü/ vokali önerilmektedir, bu ses Bedirhan alfabesinde mevcut değildir. Bir önceki ses için söylenenler, bu ses içinde geçerlidir. Keskin'in bu sesin /ü/ sembolüyle yazımı için vermiş olduğu örnekler, Güney Zazacasında /ü/ sesiyle söylenmemektedir. Aşağıda, zazacadaki /u/ sesi ve Türkçedeki /ü/ sesi arasındaki farklılığa işaret eden bazı örnekler verilmiştir.

- Kurd : Kürt (Kürd değil)
- Dûrî : Uzak (Düri değil)
- Kuncî : Susam (Künci değil)
- Gule : Gül (Güle değil)

Aynı durum Kurmancca için de geçerlidir. Güneyden kuzeye doğru gidildikçe /ü/ vokali daha belirgin bir hal almaktadır. Misal, Bitlis'te ceviz için *güz* denilmektedir. Sayıca fazla olmayan bu örnekler için alfabede harf artırmak yerine, bunların allofon olarak kabul edilmesi daha uygun olacaktır. Allofon olarak kabul edilecek bu sesler, daha çok folklorik metinlerde kullanılır ve IPA ile gösterilir. Standart yazımda allofonlar gösterilmediği için, alfabede allofonları göstermek için harf fazlalaştırmak gereksizdir.

⁴³⁷ Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 340.

⁴³⁸ Malmîsanij, **Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi**, s. 30.

Geminate Konsonantlar /çh/, /kh/, /ph/, /th/: Kuzey Zazacasında 4 patlayıcı (plosives) konsonant ses olup, soluklu (aspirate) çıkarılan [tʰ], [kʰ], [pʰ], [tʰ]:/ç/, /k/, /p/, /t/ seslerin, 4 tane soluksuz eşi (unaspirated) [t], [k], [p], [t]:/çh/, /kh/, /ph/, /th/ bulunmaktadır. Merkez Zazacasında ise /ph/, /th/ sesleri vardır ve seyrek olsa da /çh/ sesi mevcuttur. Güney Zazacasında /'t/ olan boğazsıl konsonant ses, Arapçanın /ط/ sesiyle hemen hemen aynıdır.⁴³⁹ Bu sesler, Bedirhan alfabesinde [tʰ], [kʰ], [pʰ], [tʰ]:/ç/, /k/, /p/, /t/ ve soluksuz eşleri [t], [k], [p], [t]:/ç/, /k/, /p/, /t/ şeklinde gösterilir. Yani Bedirhan alfabesinde bu seslerin allofonlarının gösterimi aynı sembollerdir. Keskin'in de ifade ettiği aspirate ve unaspirate sesler, Merkez ve Güney Zazacasında çok belirgin değildir. Belirtilen konsonant sesler, Kuzey Zazacasında vardır ama Kuzey Zazacasında her yerde aynı şekilde söylenmemektedir. Güney Zazacasında gırtlaksıl harfler vardır, bu fonemler kuzeye doğru gidildikçe ses değerini kaybetmektedir. Alfabe bu harfleri almak, Güney ve Merkez Zazacasının yükünü ağırlaştıracak, bu iki bölgede var olmayan seslerin alfabede temsil edilmesini gerektirecektir.

Kalın /l/, [ɬ] bazı bölgelerde kullanılmaktadır. Bunun dışında /r/ sesinin allofonu olarak da kabul edilebilecek kalın /r/ sesi vardır. Bu konsonant sesler, Sorancada kalın /l/ (leyê stûr /ل/) olarak, ince /l/ (leyê lawaz /ل/) olarak gösterilir. Aynı şekilde Sorancada kalın /r/ (reyê sitûr /ر/) olarak, ince /r/ (reyê lawaz /ر/) olarak gösterilir. Zazaca standart yazımda, anlamların birbirine karıştığı sözcüklerde, kalın olan /r/ sesinin [rr] şeklinde yazımı vardır. Çalışmada, Soranca yazılmış kaynaklardan yararlanıldığında, kalın /l/ ve /r/ konsonant seslerinin yazımında, bu seslerin kalın olduğunu belirtmek için, çift harfle yazma yoluna gidilmiştir. Ama Zazacada bu seslerin ayrımını yapmak için, alfabede farklı bir sembol fazlaştırmaya gerek yoktur.

Keskin, boğazsıl (pharyngeal) sesler olan [ʕ]-/ع/ ve [ħ]-/ح/, /s/-[sʕ]-/ص/, /d/-[dʕ]-/ض/ ve boğazsıl dişsıl z [ðʕ]-/ظ/ sesleri için /'/, /'h/, /sh/ ve /dh/ harflerini önermektedir.⁴⁴⁰ Bu sesler, daha çok klasik metinlerde sıkça görülen ve birbirinden ayırt edilmediğinde anlamsal karışıklıklara yol açacak seslerdir. Bunların alfabe

⁴³⁹ Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 341-342.

⁴⁴⁰ Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 342-343.

alınması, Zazaca konuşulan bütün bölgelerde temsiliyeti olmayan seslerin alfabeyle alınması demektir ve alfabenin yükünü ağırlaştıracaktır. Bunun dışında Keskin, /ö/ sesinin alfabede yer almayan ek harf olarak kabul edilmesini önermiş, /ê/ harfinin ise kolayca yazılabilmesi için /é/ şeklinde yazılmasını önermiştir.⁴⁴¹ Keskin'in önerileri, özellikle Kuzey Zazacasının ses varlığını ortaya koymak bakımından önemlidir. Önerilen alfabede 32 harf, 1 diyagram, 11 bileşik harf ve işaret, 3 bağımsız telaffuz biçimi olmak üzere 47 harf ve işareti içermektedir.⁴⁴² Şunu ifade etmek gerekir, IPA alfabesi, normal yazımda alfabelerde gösterilmeyen sesleri göstermek için yapılmış bir alfabedir. Keskin'in önerdiği şekilde, Zazaca yazımda kullanılan alfabenin yükünü arttırmak yerine, ses varlığı tam olarak gösterilmek istenen metnin IPA ile yazımını yapmak, daha kolay ve mantıklı bir seçenek olarak durmaktadır. Günlük yazımda kullanılan alfabede bu işaretleri kullanmaya gerek yoktur, folklorik veya klasik edebiyat metnlerinin yazımında da IPA kullanılabilir.

3.2. HARFLER VE ÇEŞİTLERİ

Bir ses birimini veya ses birim demetini, yani ses veya heceyi yazıya geçirirken kullanılan işarete harf denir. Harf, sesin yazıdaki karşılığıdır. Bir harf birden çok sesi karşıladığı gibi, birden çok harf de bir sesi karşılayabilir.⁴⁴³ Zazacada her harf, bir sesi karşılar, her ses de genelde bir harf tarafından karşılanır. Daha önce de ifade edildiği üzere; akciğerlerden gelen basınçlı hava, ses aygıtlarından geçerek ağız veya burun boşluklarından dışarı çıkarken buralarda belli engellere karşılaşır. Bu engellerin yeri, niteliği ve düzeyine göre sesler; vokal ve konsonant olmak üzere ikiye ayrılır.⁴⁴⁴ Kurmanccada vokal sesler *dengdêr* olarak; konsonant sesler ise *dengdar* olarak isimlendirilir. Zazacada dengdêre karşılık *biveng* veya *vengine* kullanılırken; dengdar ses *bêveng* olarak isimlendirilir.

Dildeki fonemler, ses ve fiziki yapılarına göre incelenir. Ağızın açılış veya kapanışına göre, dudakların şekline, çıkan sesin sert veya yumuşak olmasına göre fonemlerin nitelikleri değişir (closure of articulation). Kürtçede çıkan [s] sesi ile Arapça veya İngilizcede çıkan [s] sesi aynı yerden, aynı şiddetle çıkmaz. Kürtçede

⁴⁴¹ Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 343.

⁴⁴² Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 345-347.

⁴⁴³ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s. 452.

⁴⁴⁴ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 592.

de [s] sesi *sîr*, *sol*, *sere* sözcüklerinde olduğu gibi her zaman aynı şekilde çıkmaz. Bazen aynı sözcük farklı bölgelerde farklı şekillerde telaffuz edilebilir. Bütün bu özellikler, harflerin birbirinden ayrılmasına neden olur. Her bir sesin boğumlanma şekli ve yeri birbirinden farklıdır. Bu özellikler, seslerin fiziki özelliklerini oluşturur. Kürtçe ve diğer diller arasında ayırım olduğu gibi, Kürtçede de seslerin allofonları vardır.

Dildeki sesleri, vokal ve konsonant olarak ayırmak eskiden beridir uygulanan bir yöntemdir. Burada vokal ve konsonantlar, alt başlıklarına ayırarak incelenecektir. Vokaller ve konsonantlar, ağızdan çıkış yerlerine göre alt başlıklara ayrılırlar. Zazacadaki sesler, daha önce böyle bir sınıflandırmaya tabi tutulmamışlardır. Todd, doktora tezinde Zazacadaki sesleri belirli kısımlara ayırmıştır. Bu çalışmada özellikle Kurmancca ve Sorancada yapılmış olan çalışmalardan istifade edilmiştir.

Celadet Ali Bedirhan'ın Kürtçeye uyarladığı alfabede, 31 harf vardır. Bunlardan sekizi vokal, yirmi üçü ise konsonant sese denk gelir. Celadet'in başta alfabeyle koyduğu harflerin bazıları, örnek olarak /x/ sesi, zaman içerisinde kullanılmamaya başlanmıştır. Aşağıda hem Kurmanccada hem Zazacada bulunan vokal ve konsonant sesler verilmiştir.

Vokaller: *a, e, u, i, o, ê, û, î*

Konsonantlar: *b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, ş, t, v, w, x, y, z*

3.2.1. Vokal Sesler ve Kısımları

Vokaller veya ünlü sesler, bir dilin melodisini oluşturur ve dilin estetiği olarak kabul edilir. Dillerdeki vokal sayıları ve nitelikleri birbirinden farklıdır. Vokaller olmadan konsonantlar, sözcükteki görevlerini yerine getiremezler. Vokal sesler üzerine ilk araştırmayı, 1617 yılında Robert Robinson yapmıştır ve temel beş vokal ses tespit etmiştir, bunlar: [i:], [i], [e], [o], [u]. 1867 yılında dilbilimci A. M. Bell, vokalleri çıkış yerlerine ve niteliklerine göre sınıflandırmıştır.⁴⁴⁵ Hali hazırda

⁴⁴⁵ Barzo Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstituya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê Teza Masterî ya Neçapkirî, Mêrdîn 2016, s. 34.

Fransızcada 15, İngilizcede 11, Çince 6, İspanyolcada 5, İtalyancada 7, Farsçada 6, Almandada 15, Türkçede 8 vokal ses vardır. /ğ/ sesi Türkçeye 8 uzun vokal ses daha kazandırmıştır.⁴⁴⁶ /ğ/ sesi, sesletimde çoğunlukla /y/ semi-vokal sesine döndüğünden dolayı, vokal seslerle birlikte, uzun vokal sesler meydana gelir. Arapça, Farsça gibi dillerde var olan vokal sesler, hareketlerle gösterilir. Bu dillerde Latin alfabesinde olduğu gibi, özerk vokal seslerden bahsetmek mümkün değildir. Dilbilimci Xanleri, Farsçada bulunan vokal sesleri /î/, /a/, /ā/, /o/, /e/, /û/ olarak tespit etmiştir.⁴⁴⁷

Zazacada 8 tane vokal ses vardır. Todd'un aktardığına göre, Mann ve Hadank Zazacadaki vokal sesler için 14 sembol kullanmışlardır. Todd da Zazacadaki vokal seslerin sayısını 8 olarak kabul eder. Zazacadaki vokal sesler; ağzın açıklığına göre, dudak durumuna göre, dilin bölümlerine göre, uzunluk ve kısalığa göre sınıflandırılmıştır.

3.2.1.1. Ağzın Açıklığına Göre Vokaller

Ağzın içinde her yöne hareket edebilen dil, vokallerin oluşmasında en önemli organdır. Dil, ağız içerisinde dikey konumdayken ağız boşluğu üç bölgeye ayrılır. Dilin damağa en yakın olduğu konum üst, dilin ağız boşluğunun en altında olduğu kısma alt, alt ve üst bölgeler arasındaki bölgeye de orta bölge denir.⁴⁴⁸

Ağzın veya çenenin açıklığına göre Zazacadaki vokaller; *kapalı*, *açık* ve *yarı açık* olmak üçe ayrılır.

Kapalı/yüksek (high, girewte), çene açısının büyüklüğü göz önüne alınarak yapılan sınıflandırmadır. Ağız bu harfleri söylerken kapalıdır. Baran'ın Kurmanca için tespit ettiği bu sesler, Zazaca için de aynıdır. Zazacada kapalı fonemler /î/, /u/, /û/, /i/ şeklindedir.⁴⁴⁹ Kapalı vokal fonemler seslendirilirken ağız kapalıdır. Dil, en üst yani damağa en yakın konumda yer alır.

⁴⁴⁶ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 42.

⁴⁴⁷ Perwiz Natil Xanleri, *Tarîxê Zebanê Farisî*, c. 1, Neşrê No, Tehran 1365, s. 37.

⁴⁴⁸ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 43.; Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 593.

⁴⁴⁹ Mahmoud, *Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî*, s. 22.; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 43.; Baran, *Rêzimana Kurmancî*, s. 24.

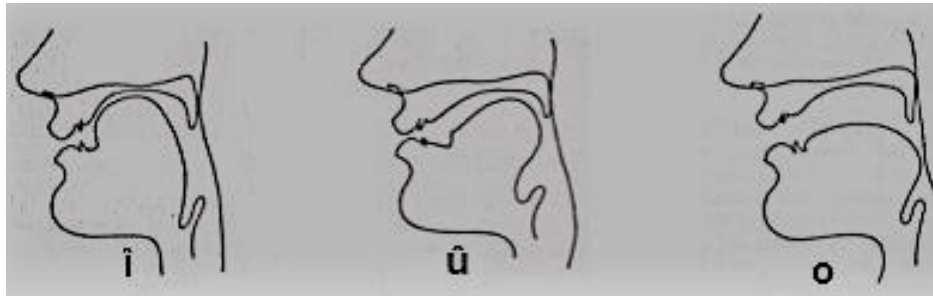
Yarı açık/orta (mide, nêmcce), bu sesler boğumlanırken çene, ne tam açık ne de tam olarak kapalıdır. Dilin ne tam damağa en yakın bölgede olduğu ne de ağız boşluğunun altında olduğu konumda çıkan seslerdir. Kurmancca için tespit edilen yarı açık fonemler, Zazacada da aynı seslere denk gelmektedir. Zazacada yarı açık harfler /e/, /ê/, /o/ sesleridir.⁴⁵⁰ Baran, /e/ fonemini açık vokal kısmına dahil ederken; Tan, bu kısımda sadece /ê/ fonemine yer verir.⁴⁵¹

Açık/alçak (low, nizm), dilin ağız boşluğunun en altında olduğu yani dinlenme konumunda olduğu durumda çıkan seslerdir. Bu vokaller, ağız açıkken oluşur. Geniş vokaller, çenenin genişçe açılmasıyla meydana gelir. Vokal seslerin çoğunluğu, /a/ ve /û/ vokalleri arasında oluşur. Çene açıklığına göre vokaller, bu iki fonemden hangisine yakınsa, o gruba dahil edilir.⁴⁵² Zazacada bu gruba giren vokal, /a/ sesidir.

Tablo 5: Ağız Açıklığına Göre Vokaller

High/Girewte	î	î	u	û
Mide/Nêmcce	e	ê	o	
Low/Akerde	a			

Aşağıda belli fonemlerin sesletiminde dilin ve çenenin durumu gösterilmiştir.



Şekil 10: Bazı Fonemlerin Seslendirilmesinde Dilin Durumu

⁴⁵⁰ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 593.; Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 13.

⁴⁵¹ Baran, *Rêzimana Kurmancî*, s. 24.; Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 38

⁴⁵² Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 593.; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 43.

3.2.1.2. Dudak Durumuna Göre Vokaller

Titreşimli hava akımı, ağız boşluğundan çıkarken dudakların durumuna göre şekillenir. Sesin boğumlanmasında, dudakların durumuna göre vokaller, yuvarlak (rounded) ve düz (unrounded) olmak üzere ikiye ayrılır.⁴⁵³ Mahmoud bu iki gruba, *gêrkirî* (spread) yani yayılmış olmak üzere, üçüncü bir grup daha ekler. Baran, vokalleri *gilover*, *nîvgirtî* ve *vekirî* olmak üzere üçe ayırırken, Tan ise vokalleri düz ve yuvarlak olmak üzere ikiye ayırır.⁴⁵⁴ Zazacada dudak durumuna göre vokaller, *yuvarlak* (*gilover*) ve *düz* (*duz*) olmak üzere ikiye ayrılır. Aşağıda bu vokallerin özellikleri ve örnekleri verilmiştir.

Yuvarlak (rounded, gilover), alt ve üst dudakların yanlardan basık, yuvarlak veya yuvarlağa yakın bir durumdayken ağızdan çıkan seslerdir.⁴⁵⁵ Zazacadaki yuvarlak vokaller /o/, /u/, /û/ sesleridir.

Düz (unrounded, duz), dudaklar düz haldeyken çıkan seslerdir.⁴⁵⁶ Zazacada düz vokaller şunlardır: /e/, /i/, /î/, /ê/, /a/. Bu vokaller biçimlenirken, dudaklar düz konumdadır. Bunların dışında /a/ ve /e/ vokalleri vekirî veya gêrkirî (spread) sayılabilir.

Tablo 6: Zazacadaki Düz ve Yuvarlak Vokaller

Düz/Unrounded/Duz	Yuvarlak/Rounded/Gilover
e	o
i	u
î	û
ê	

⁴⁵³ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 594.; Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 13.

⁴⁵⁴ Mahmoud, *Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî*, s. 23.; Baran, *Rêzimana Kurmancî*, s. 24.; Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 38.

⁴⁵⁵ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 43.

⁴⁵⁶ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 594.

3.2.1.3. Dilin Bölümlerine Göre Vokaller

Dilin konumuna vokaller, göre üç kısma ayrılırlar. Dilin konumu, dilin dinlenme durumuna denir. Dil, dinlenmedeyken yatay durumdadır. Dil bu konumdayken ağız boşluğu üç bölgeye ayrılır. Ağızın ön bölümü ön, arka bölümü arka, ikisinin arasında kalan kısmı ise orta veya merkez olarak adlandırılır. Tan, bu vokalleri *paşdevkî* ve *pêşdevkî* olmak üzere ikiye ayırır.⁴⁵⁷ Genel olarak dilin durumuna göre vokaller, ön ve arka olmak üzere ikiye ayrılır. Aşağıda dilin durumuna göre vokallerin özellikleri ve örnekleri verilmiştir.

Ön (front, vernî), dilin ağızın ön bölümüne itilmesiyle oluşturulan vokallerdir. Zazacada ön vokaller /î/, /ê/,⁴⁵⁸ /e/ sesleridir. Kurmancca için yapılan tasnifte, Mahmoud /e/ vokalini merkezde sayarken, Shojai ve Baran /e/ sesini ön vokaller arasına almıştır.⁴⁵⁹

Orta/ara (central, mîyanên/merkez), dilin damağa yakın bölüme çekilerek çıkarılan vokallerdir. Zazacada orta vokaller /i/, /u/ sesleridir. Shojai, hazırlamış olduğu ders notlarında, /e/ sesinin allofonunun merkeze yakın olduğunu ifade eder. Todd, Zazacada /a/ vokalini de orta vokallerde gösterirken, Baran, Kurmancca sadece bu iki vokali, bu gruba almıştır.⁴⁶⁰

Arka/art (back, peynî), dilin arka bölüme çekilerek çıkarılan vokallerdir. Zazacada arka vokaller /û/, /o/, /a/ sesleridir. Todd, Zazaca için /u/ vokalini bu gruba alırken; Shojai, /u/ vokalini orta ile arka arasında göstermiştir.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 592-593.; Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 38.

⁴⁵⁸ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 13.

⁴⁵⁹ Mahmoud, *Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî*, s. 23.; Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 38.

⁴⁶⁰ Baran, *Rêzimana Kurmancî*, s. 24.

⁴⁶¹ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 13.; Shojai, *Yayımlanmamış Ders Notları*.

Tablo 7: Dilin Bölümlerine Göre Vokaller

Ön/Front/Vernî	î	ê	e
Orta/Central/Merkez	i	u	
Arka/Back/Peynî	û	o	a

3.2.1.4. Kalınlık-İncelik Bakımından Vokaller

Dilin damağa doğru yaptığı hareketle, vokaller arasında kalınlık ve incelik durumu meydana gelir. Vokalleri kalın ve ince olarak iki grupta toplamak, neredeyse bütün dil çalışmalarında vardır.⁴⁶² Zazacada da bazı vokaller inceyken, bazıları ise kalındır. Kalın olan vokaller, sesletimde kalın bir ses meydana getirir; ince olan vokallerse sesletimde ince bir ses meydana getirir.

Kalın (dark vowel, qalind), dilin artdamağa doğru kabarmasıyla meydana gelen vokal seslerdir. Zazacada kalın vokaller /a/, /o/, /û/, /i/ sesleridir. Kurmancca için de aynı sesler tespit edilmiştir.⁴⁶³

İnce (front vowel, barî), dilin ön damağa doğru kabarmasıyla meydana gelen vokallerdir. Zazacada ince vokaller: /e/, /ê/, /î/, /u/ sesleridir. Kalın vokal dışında kalan vokaller, ince vokal olarak adlandırılır.

Bu sınıfların dışında vokallerin uzunluk ve kısalığa göre ayrılması da mümkündür. Zazacada /î/, /û/, /ê/, /a/, /o/ sesleri uzun; /e/, /i/, /u/ kısa vokallerdir.

Tablo 8: Zazacadaki Vokaller

Zazacadaki Vokaller	Front/Vernî		Central/Mîyanî		Back/Peynî	
	Unrounded/Dûz			Rounded/Gilover		
High/Girewte	î		i	u		û

⁴⁶² Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 40-41.

⁴⁶³ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 38.

Mide/Nêmce	ê	e			o	
Low/Akerde						a ⁴⁶⁴
/a/, /o/, /û/, /i/: kalın vokaller; /e/, /ê/, /î/, /u/ ince vokaller /i/, /û/, /ê/, /a/, /o/ uzun vokaller; /e/, /i/, /u/ kısa vokaller.						

Bu duruma göre Zazacadaki vokaller ve özellikleri şöyledir:

/a/ <a>: peynî, duz , akerde, qalind, derg

/ə/- /ɛ/ <e> : vernî, nêmce, duz , barî, kilm

/e/ <ê>: vernî, nêmce, duz , barî, derg

/i/ <î>: vernî, girewte, duz , barî, derg

/î/ <i> : mîyanî, girewte, duz , qalind, kilm

/o/ <o> : peynî, nêmce, gilover, qalind, derg

/u:/ <û>: peynî, berz, gilover, qalind, derg

/o/ <u> : mîyanî, berz, gilover, barî, kilm

3.2.1.5. Diftong

İki vokal veya benzer iki sesin bir hecede kullanılması, diftong olarak isimlendirilir.⁴⁶⁵ Aynı seslem (hece) içinde yer alan ve başlangıçta duyulan sesin bitişte yerini başkasına bırakması yoluyla ortaya çıkan vokal sese, diftong veya kayanvokal denir. Fonetik açısından ikiye ayrılabilen diftong, fonoloji açısından tek bir birim oluşturmaktadır. Çeşitli dillerde [ai], [au], [eu] gibi kayanvokaller vardır.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Bu sesin, sadece tek bir özelliği yerleştirilememiştir, /a/ düz bir fonemdir.

⁴⁶⁵ Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 44-45.

⁴⁶⁶ Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2011, s. 253.

Diftonglarda yan yana yazılmış ve ayrı hecelere ait olan vokaller söz konusu değildir. Hiçbir dilde aynı hecede iki vokal veya iki çekirdek bulunmaz. İki vokal yan yana gelerek tek bir hece oluşturmaz.⁴⁶⁷ Burada, iki vokal ses aynı hece içerisinde, aynı heceye ait bir şekilde bulunur. Diftong olarak adlandırılmasının sebebi de budur.

Aynı hecede iki vokalin yan yana gelmesi veya birbirine komşu iki hecede vokal seslerin beraber olması diftong olarak adlandırılır. Bu sesler, açık veya kapalı olmalarına göre, tek bir fonem veya iki ayrı fonem olarak kabul edilirler. Eğer ilk vokal ikincisinden daha az vurgu taşıyorsa, vurgusuz sestem vurgulu sese bir çıkış olacağından, bu yapı yükselen diftong olarak kabul edilir. Eğer ikinci vokal ilkenden daha az vurguluysa, vurgulu sestem vurgusuz ses doğru bir iniş meydana geleceğinden, bu yapı alçalan diftong olarak kabul edilir.⁴⁶⁸

Standart hale getirilen Zazacada diftonglara rastlanmaz. Ağız özelliklerini yansıtan çalışmalarda diftonglara rastlanır. Çewlîg ağzında [o] vokali genellikle diftongizasyona uğrar. Mehmet Ali Demirdağ'ın Govdere ağzı üzerine yaptığı bir araştırmada, sadece bu ağızda yedi tane diftong olduğunu tespit edilmiştir. Aşağıda diftonglara örnekler verilmiştir. Çalışmada, seslerin frekans değerleri hesaplanırken, Çewlîg ağzında diftongizasyondan dolayı, yuvarlak vokallerin frekans değerleri diğer ağızlardan daha yüksek çıkmıştır. Görüldüğü üzere genellikle diftonglar, standart /o/ ve /û/ vokallerinin değişmesinden ortaya çıkmaktadır. Diftonglar, sesletim açısından zor olduklarından dolayı, standart yazımda diftong meydana getiren vokal seslerin arasına kaynaştırma konsonantlarının getirilmesi kararlaştırılmıştır. Hiyatus etkisi de denilen, vokal seslerin zıtlaşması durumunda, vokal seslerin arasına kaynaştırma konsonantı gelir. Zazacada diftongların yaygın olmadığını söylemek gerekir. Araştırma sahası içerisinde, Çewlig ağzında diftonglara rastlanmıştır. Tespit edilen bu diftonglar ve örnekleri aşağıda verilmiştir.

/o/ > /ua/:

Astuar	cuar	guaz	îsuat	kuar
Suarni	ruec	zuar	sual	tuale

⁴⁶⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 45-46.

⁴⁶⁸ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 316.

/o/ > /ue/:

Bueç	çuek	kue	luecin	gueçîn
Muerr	puel	sarquet	querç	

/û/ > /ui/:

Çakuîç	guid	kuil	muirr	nequir
Puirr	zuir	xuidik		

/u/-/û/ > /uî/:

Duîr	guîn	kuî	luî	buîl
Muî	buî	çuîlî	ruînarr	tuîyer ⁴⁶⁹

3.2.1.6. Semi-Vokal

Semi-vokal, vokal ile konsonant arasında bulunan seslerdir.⁴⁷⁰ Bu sesler, söyleyiş ve akustik açısından vokal gibidirler, çünkü konsonantların kapanma veya sürtünme gibi doğal sesbilgisel özelliklerini çağrıştırmazlar ama işlev açısından konsonant niteliği taşırlar.⁴⁷¹ Bu sesler, hece oluşturamazlar; ses tellerinde meydana gelen hafif büzüşmelerden dolayı vokallerden ayrılırlar.⁴⁷² Bu sesler, Sorancada نيمجه قاول şeklinde adlandırılır.⁴⁷³ Sorancadaki özellikleri de aynen Zazacadaki gibidir. Arapçada da وعد - يعد örneğinde olduğu semi-vokal sesler /w/ ve /y/ konsonantlarıdır ve sürekli düşme eğilimi gösterirler.⁴⁷⁴ Konsonant olarak bilinen bu sesler, benzeşim ses olayında, konsonant seslerin bu seslere dönüşümü çok nadir meydana gelir.⁴⁷⁵

Zazacada kaynaştırma harfi olarak kullanılan /w/ ve /y/ sesleri semi-vokal (semi-vowel, nê-m-vengine) olarak kabul edilir. /y/ sesi oluşurken, dudaklar birbirinden uzak ve dil ön damağa yakındır. /w/ sesinde dudaklar yuvarlak ve küçük

⁴⁶⁹ Mehmet Ali Demirdağ, “Merkez Şivesinin Batı Sınırlarındaki Govdere Ağzının Sesbilimsel Yönden İncelenmesi”, **II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu Mayıs 2012**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012, s. 737.

⁴⁷⁰ Demirdağ, “Govdere Ağzının Sesbilimsel Yönden İncelenmesi”, s. 738.

⁴⁷¹ İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 268

⁴⁷² Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 46-47.

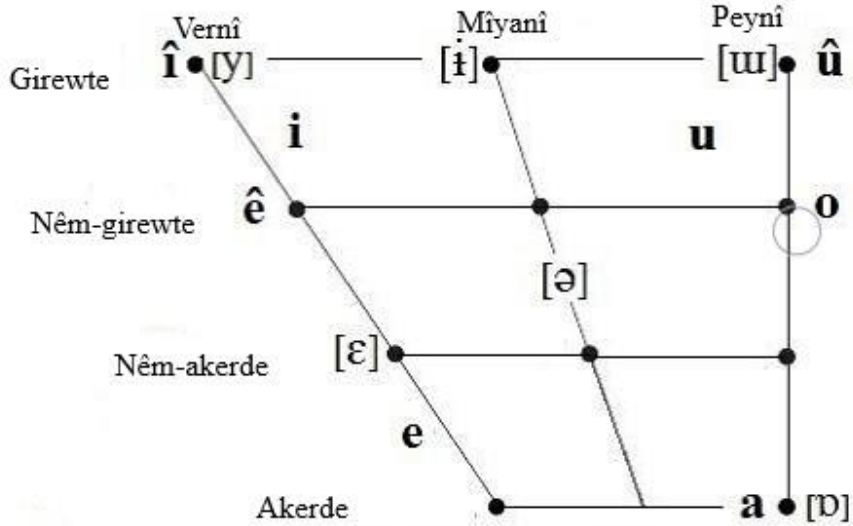
⁴⁷³ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., **Fonetîk û Fonolocî**, s. 49-50.

⁴⁷⁴ Beşer, **İlmu’l-Eswat**, s. 206-214.

⁴⁷⁵ Husên Elî, **Zanistî Zimannasî û Zimanî Kurdî**, s. 25-29

dil ile çıkarılır.⁴⁷⁶ Bu iki fonem konsonantlar içerisinde değerlendirilmeye tabi tutulur. Ama bu sesler, vokal sesler gibi telaffuz edilir.

Vokal seslerin ağıza yerleşimini gösteren şema dilden dile değişir. Aynı dilin farklı kullanımlarında da bu şema değişir. Seslerin Sorancadaki dağılımı buna yakındır.⁴⁷⁷ Kürtçenin lehçelerinde aşağıdaki şekle yakın bir ses yerleşimi ortaya çıkar. Kurmanca ve Sorancada vokal seslerin ağza yerleşme şeması Zazacaya yakındır. Farklı dillerde, vokallerin ağza yerleşmesi farklılık gösterir. Örnek olarak Amerikan İngilizcesinde sesler ağzın ön tarafına yerleşmişken, British İngilizcesinde sesler ağzın arka kısmına yerleşmiştir.⁴⁷⁸ Aynı dilin farklı lehçe veya ağızlarında bile değişiklik ortaya çıkabilir.



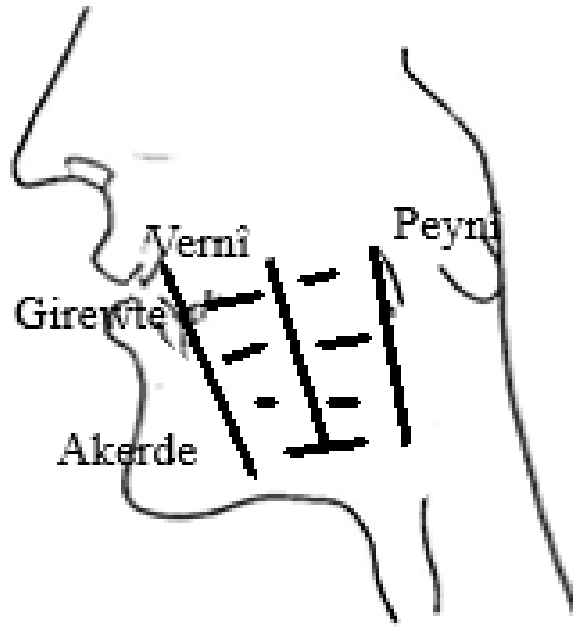
Şekil 11: Zazacadaki Vokallerin Dildeki Yerleşimi

Zazacadaki vokallerin ağız boşluğunda konumlandırılmaları şu şekildedir.

⁴⁷⁶ Mahmoud, *Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî*, s. 29.

⁴⁷⁷ Husên Elî, *Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî*, s. 83

⁴⁷⁸ Ladefoged, Johnson, *A Course in Phonetics*, s. 90.



Şekil 12: Vokal Dörtgeninin Ağız Boşluğundaki Konumları

3.2.2. Konsonant Sesler ve Kısımları

Ünsüz veya konsonantlar (bêveng), seslerin boğumlanması sırasında ses organlarının daha çok engellenmesiyle oluşan seslerdir. Fonetik açıdan konsonantların boğumlanmasında ses yolunda bir kapanma veya tıkanma meydana gelir ve konsonant sesler bu tıkanma ve kapanma sonucunda meydana gelir. Bütün dillerde konsonantların sayısı, vokallerin sayısından fazladır.⁴⁷⁹ Konsonantların eklemlenme yerlerini tespit etmek, vokallerin eklemlenme yerlerini tespit etmekten daha kolaydır. Konsonantlar, ses dalgalarının titreşim süresi, hava akım mekanizması ve hava akımının yönüne göre tespit edilebilir. Konsonantlar, tek tek veya küme olarak hecelerin etrafında çalışan birimlerdir.⁴⁸⁰ Konsonantlar, vokal sesler olmadan rahat bir şekilde seslendirilemezler.

Hava akımı, ağızdaki bazı organlar tarafından engellenir. Engellenme, ses oluşturan organların birbirine yaklaşması veya birbirine değmesi ile meydana gelir. Ses oluşturan organlar, alt ve üst olmak üzere ikiye ayrılır. Alt oluşturunucular: alt dudak, alt dişler, dil'dir. Üst oluşturunucular: üst dişler, diş etleri, sert damak,

⁴⁷⁹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 33.

⁴⁸⁰ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 103.

ortadamak, yumuşak damak, küçük dil, boğaz ve gırtlak'tır. Alt ve üst ses oluşturunucular birbirlerine değdikleri veya yaklaştıkları zaman ses meydana gelir.⁴⁸¹ Dil, her ne kadar alt oluşturunucular içerisinde sınıflandırılmış olsa bile; alt ve üst oluşturunucular arasındaki koordinasyonu sağlayan temel organdır.

Vokallerle karşılaştırıldığında, konsonantların sınıflandırılmasında hem akustik hem de boğumlanmayla (çıkış yeri ve şekli) ilgili birçok özelliği göz önüne almak gerekir. Konsonantların alt dalları ve bunların özellikleri fazladır. Konsonantlar kabataslak bir şekilde; *titreşimli/ötümlü/gürültülü/selenli* (voiced consonants/*bêvengê lerzinokî*) ve *titreşimsiz/ötümsüz/gürültüsüz/selensiz* (unvoiced consonants/*bêvengê bêlerzî*) olmak üzere ikiye ayrılır.⁴⁸² Ötümlü konsonantlar, gürültülü; ötümsüz konsonantlar ise gürültüsüzdür. Eğer konsonantlar söylenirken ses telleri titreşip kısılıyorsa ve sesin oluşmasına vokalin etkisi yoksa o zaman konsonant, ötümlü olarak isimlendirilir. Ötümsüz konsonantlarda dışarı çıkan hava şiddetinin kuvveti, ötümlü konsonantlara göre daha fazladır. Konsonant seslendirilirken ses telleri kısılmıyor ve titreşmiyor, konsonantın çıkarılışında vokalin etkisi oluyorsa konsonant, ötümsüz olarak isimlendirilir. Ötümsüz konsonantlarda ses boğumlanırken meydana gelen gürültü kuvvetlidir. Ötümlü ve ötümsüz konsonantlar genellikle birbirinin eşi olarak bulunur ve ötümlü konsonantların, ötümsüz eşleri bulunur. Örnek olarak /k/-/g/; /p/-/b/; /s/-/z/; /t/-/d/; /f/-/v/ konsonantları birbirinin eşidir.⁴⁸³ Bu eşler, birbirine dönüşebilir. Ses olayları incelenirken, bu eş sesler arasında meydana gelen ötümlüleşme ve ötümsüzleşme ses olayları izah edilecektir.

Vokal ve konsonant sesler, tonlu seslerdir. Bunlar seslerini, ses tellerinden alırlar. Yutağa gelinceye kadar aynı şekilde tonlanan sesler, yutaktan sonra küçük dilin yardımıyla birbirinden farklılaşmaya ve farklı sesler olarak çıkmaya başlarlar. Küçük dilden sonra meydana gelen farklılaşma olayları üçe ayrılır ki bunlar çalışmada izah edilecektir. Her konsonantın birtakım özelliği vardır, bu özelliklerden biri, hava akımını titreşiminin yutağa kadar olan kısmı, bütün hepsinde aynıdır.

⁴⁸¹ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 595-596.

⁴⁸² Kemal Beşer, **İlmü'l-Eswat**, Daru Xerib, Kahire 2000, s. 149-150.

⁴⁸³ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 33.

Seslerin boğumlanmasındaki farklılaşma yutaktan sonra meydana gelir.⁴⁸⁴ Farklılaşma arttıkça, seslerin özellikleri tam olarak ortaya çıkar. Ortak özellikleri fazla olan sesler, birbirine yakın olan seslerdir.

Konsonantlar, yumuşak damağın durumuna göre, ağız ve burun konsonantları olarak da tasnif edilirler. Sesler boğumlanırken hava akımının dışarı çıkmasında, eğer yumuşak damak, burun boşluğunu kapatıp, seslerin ağızdan çıkmasını sağlarsa ağız konsonantları; yumuşak damak burun boşluğunu açarsa burun konsonantları meydana gelir.⁴⁸⁵ Zazaca konuşulan bazı bölgelerde burun konsonantı olan nazal /ŋ/ konsonant sesi vardır. Nazal ses olarak /m/ sesinin de var olmasına rağmen, nazal /ŋ/ sesi yaygın bir ses değildir.

Konsonantlar; çıkış yerlerine, boğumlanma biçimlerine ve hava yoluna göre üç kısımda incelenir. Aşağıda, Zazacada var olan konsonantların tasnifi, yukarıdaki üç kritere göre yapılmıştır. Konsonant ve vokal seslerin özellikleriyle bu seslere örnekler çalışmanın diğer bölümlerinde verilecektir.

3.2.2.1. Çıkış Yerlerine Göre Konsonant sesler (Place of Articulation)

Konsonantlar, bir vokalin öncesinde veya sonrasında, havanın ses çıkarma organlarına çarpıtılmasıyla elde edilir. Dillerde, en yaygın olan konsonantlar, ağızdan çıkarılanlardır. Çıkış yerleri, konsonantlara kimlik kazandırır. Konsonantlar, ses tellerinde meydana gelen titreşim ile meydana gelir. Çıkış yerlerine göre en yoğun titreşimin meydana geldiği yer ses telleri, üst dudak, alt dudak, üst diş ve artdamakta meydana gelir; az titreşim ise alt dudak, alt çene, alt dudak ve dil bölgesinde meydana gelir.⁴⁸⁶ Titreşim, üst grup ses oluşturunucularda daha fazladır. Genellikle üst dudak ve üst dişler, ses boğumlanırken daha fazla titreşir. Alt grup ses oluşturunucularda ise titreşim daha azdır.

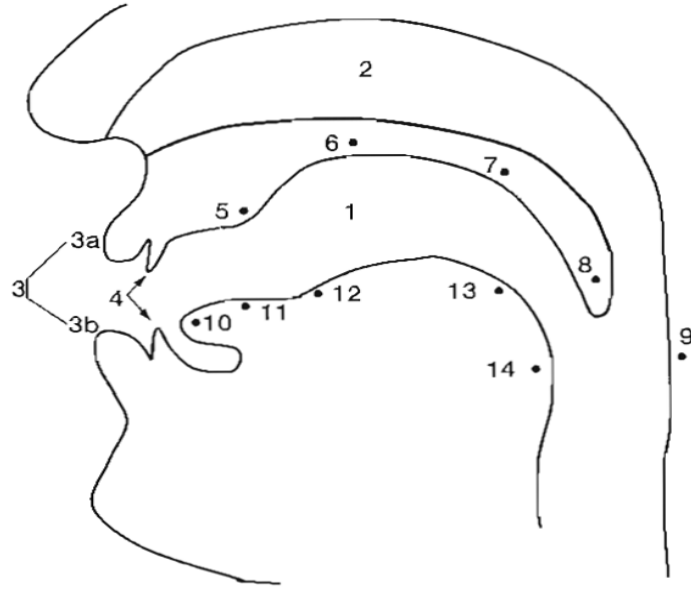
Zazacadaki konsonantlar dudak (labials, lewkî), diş (dentals, dindankî) ve damak (guttural, asmênfekkî) olmak üzere üçe ayrılır. Ses oluşturunuc organlar arasında koordinasyon dil tarafından sağlanır. Ağız içerisinde dilin hareketine göre,

⁴⁸⁴ Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 63.

⁴⁸⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 34.

⁴⁸⁶ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 33-34.

hava akımı boğumlanır ve konsonantlar nitelik kazanırlar. Aşağıda konsonantların çıkış yerleri, şekil üzerinde gösterilmiştir.



1. Oral Cavity/Venganeya fekî	2. Nasal Cavity/Venganeya zincî
3. Labials/Lewê corî û cêrî	4. Dentals/Dindankî
5. Alveolar/Goştdindankî	6. Palatal/Verasmênfekkî
7. Velar/Peyasmênfekkî	8. Uvular/Ziwanêhurdî
9. Glottal/Qirpiçike	10. Apical/Serê ziwanî
11. Tongue/Tixa ziwanî	12. Central/Orteyê ziwanî
13. Tongue/Peynîya ziwanî	14. Root/Kokê ziwanî

Şekil 13: Konsonantların Çıkış Yerleri

3.2.2.1.1. Dudak Sesleri (labials, lewkî)

Konuşma seslerinin, özelde konsonantların artikülasyon yerlerine göre sınıflandırılmasında, dudak temel çıkış noktasıdır. Bütün sesler, dudaktan çıktığından dolayı labial sayılabilir. Seslerin boğumlanmasında dudakların, dinlenme konumundan çıkıp belirli bir şekli alması gerekir ki bunlardan en belirgin şekil ise

dudakların yuvarlanmasıdır.⁴⁸⁷ Dudak seslerinin çıkış yerleri; alt dudak, üst dudak ve çift dudak olmak üzere üçe ayrılır.⁴⁸⁸ Bu sesler dilden dile farklılık gösterir. Örnek olarak Arapçada bütün dudak konsonantları patlamalıdır.⁴⁸⁹ Dudak konsonantları, alt dudağın hareketiyle meydana gelirler. Dudak konsonantları kendi içerisinde ikiye ayrılır.

Çift Dudak Sesleri (bilabials, dilewkî), alt dudağın üst dudağa dokundurulmasıyla elde edilen sesler, çift dudak sesleri olarak isimlendirilir. Bu seslerin meydana gelmesi için iki dudak birlikte kullanılır. Tek dudak kullanıldığında, meydana gelen ses değişir. Seslerin boğumlanmasında alt dudak ve birinci artikülasyon yeri olarak üst dudak kullanılır.⁴⁹⁰ Zazacada çift dudak konsonantları: /m/, /p/, /b/ sesleridir.⁴⁹¹ Kurmanccada da iki dudağın birbirine değmesiyle aynı sesler meydana gelir.⁴⁹² /b/ ve /m/ konsonantlarını oluşumunda ses telleri titreşir, /p/ konsonantın seslendirilmesinde ise ses telleri birleşmez ve titreşim meydana gelmez. Bu seslere *dudak-dudak* konsonantları da denir.⁴⁹³

Diş-Dudak Sesleri (labio-dentals, dindan lewkî), alt dudağın üst dişlere dokundurulmasıyla elde edilen seslerdir. Ses artikülasyonunda, diş ve dudakların beraber olmasıyla çıkan seslerdir. Bu seslerin boğumlanmasında bir dudak aktif bir şekilde dişlerle etkileşimdedir. Özellikle alt dudak, üst dişlerle etkileşimdedir. Çünkü alt dudak boğumlanma organı, dişler ise boğumlanma yeridir. Bu sesler, üst dudağın alt dişlere değmesiyle de oluşabilir ama bu durum olağan fonetik sınıflandırmalarda kullanılmaz.⁴⁹⁴ Zazacada diş-dudak konsonantları: /f/, /v/ ve kısmen de semi-vokal olan /w/.⁴⁹⁵ Kurmanccada da diş ve dudağın birbirine değmesiyle aynı sesler meydana gelir.⁴⁹⁶ /w/ konsonantı seslendirilirken dudaklar tam olarak birbirine

⁴⁸⁷ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 263.

⁴⁸⁸ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 623.

⁴⁸⁹ Ebdu't-Tewwab, *el-Medxelu ila ilmi'l-Luxeti we Menahicu'l-Behsi'l-Luxewi*, s. 213.

⁴⁹⁰ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 35.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 52-53.; Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 129.

⁴⁹¹ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁴⁹² Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 39.

⁴⁹³ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 68-69.

⁴⁹⁴ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 35.; Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 624.; Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 69.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 263-264.

⁴⁹⁵ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁴⁹⁶ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 39.

değmez. Bu harf semi-vokal sestir ama yine de dudak konsonantı olarak kabul edilir.⁴⁹⁷

3.2.2.1.2. Diş Sesleri (dentals, dindankî)

Dental, fonetik sınıflandırmada konsonantların dil ve dişlerin kombinasyonundan meydana gelen sesleri ifade eder. Labio-dental ve interdental sesler de dahil olmak üzere, belirtilen konsonantların hepsi dental yani diş sesleri arasında sayılır.⁴⁹⁸ Diş sesleri, dil ucunun dişlerin çeşitli yerlerine dokundurulmasıyla ortaya çıkan seslerdir. Dil ucunun, değişik dişlerde değişik yerlere dokunması farklı ses öbeklerini meydana getirir. Belirtildiği üzere, dil seslerin boğumlanmasında temel organdır. Dil, ağız içerisinde çeşitli yerlere değer, değdiği bu yerler sesleri meydana getirir ve meydana gelen sesler dilin değdiği yere göre adlandırılır.

Diş Sesleri (dental, dindankî), dil ucunun, alt veya üst dişlere dokunduğu zaman ortaya çıkan seslerdir.⁴⁹⁹ Dil ucunun, üst dişlere dokunmasıyla bu seslerin normalleri meydana gelirken; dil ucunun, alt dişlere dokunmasıyla bu seslerin peltekleri⁵⁰⁰ meydana gelir.⁵⁰¹ Kürtçe alfabede, hem Latin alfabesinde hem de Kurdo-Arabik alfabede, bazı sesler /t/, /d/ gibi diş konsonantları gösterilmez.⁵⁰² Peltek sesler, Zazacada yaygın olan seslerden değildir, bu sesler lokaldır. Zazacada dental konsonantlar şunlardır: /t/, /d/, /n/, /l/.⁵⁰³

Dişeti Sesleri (alveolar, goştdindankî), dilin ucunun, üst dişlerin hemen arkasındaki kemik belirginliği olan alveol sırtına (alveolum) temas etmesiyle meydana gelen seslerdir. Dişin 1/3'lük kısmı dişetin dışında geri kalan kısmı ise etin içerisinde. Dil, bu bölgelere temas ederek sesleri meydana getirir. Bu seslerin boğumlanmasında dil ucu, diş etlerine ve diş yuvalarına dokunur. Bu

⁴⁹⁷ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 40.

⁴⁹⁸ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 136.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 290.

⁴⁹⁹ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 40.

⁵⁰⁰ Peltek: bir sesin veya hecenin başka bir ses veya hece yerine kullanılmasıdır. Genellikle dilde var olan heceler, eşleriyle değişime uğrar. Bk.: Onan, **Dil Eğitiminin Temel Kavramları**, s. 188.

⁵⁰¹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 36.

⁵⁰² Umer Emin, **Pîtokekanî Zimanewanî**, s. 180-181.

⁵⁰³ Todd, **A Grammar of Dimili Also Known as Zaza**, s. 2.

konsonantlardan /c/ ve /ç/ karışık konsonantlardır. Bunlara afrikate konsonantlar da denilmektedir. /c/ sesi /d/ ve /j/ seslerinin; /ç/ sesi ise /t/ ve /ş/ seslerinin karışımıyla meydana gelir.⁵⁰⁴ Bu nedenle /c/ ve /ç/ sesleri, afrikate konsonant olarak adlandırılır. /c/ ve /ç/ konsonantları başta bir sesken, daha sonra iki ses haline gelmişlerdir. Zazacada alveolar konsonantlar şunlardır: /r/, /ş/, /ç/, /c/, /j/.

Dişler arası sesler (interdental, mîyandindanki), dilin hareketsiz kalarak, sesin dişlerin arasından sızmasıyla meydana gelen seslerdir. Diş arasından sızan havayla meydana gelen bu sesler, ısıklı gibi çıkar. Bu yüzden *ısıklı ses* olarak da adlandırılırlar.⁵⁰⁵ Bu seslerin çıkarılmasında dil ucu, üst diş etlerine yaklaşır ve bu sesler boğumlanır.⁵⁰⁶ Zazacada interdental konsonantlar şunlardır: /s/, /z/. Kurmanca için de aynı sesler tespit edilmiştir.

3.2.2.1.3. Damak Sesleri (guttural, asmênfekkî)

Dil ucunun, ön veya artdamağa dokunduğu yerlerden çıkan seslerdir. Bu sesler, ön ve artdamağa göre isimlendirilir. Guttural veya damak konsonantlarını belirten bu terim, Semitik dilleri tanımlanmasında önemlidir. Dilin, damağın ön tarafına veya arka tarafına dokunmasıyla meydana gelen sesler birbirinden farklıdır. Bundan dolayı, damak konsonantları *palatal* ve *velar* olmak üzere ikiye ayrılır.⁵⁰⁷

Öndamak Sesleri (palatal, verasmênfekkî), Dil ucunun ön tarafı ile sert damak arasında kalan bölgeden çıkarılan sesler, palatal konsonant sesler olarak adlandırılır. Palatal seslerin oluşmasında, dilin kökü damağa değer ve hava akımının önü kapanır. Bu, konuşma seslerinin çıkış yerlerine göre sınıflandırılmasında kullanılan bir terimdir. Palatal terimi, Slav dillerini tanımlamada önemlidir.⁵⁰⁸ Zazacada palatal konsonantlar: [gⁱ], [kⁱ], [k^h]⁵⁰⁹ şeklinde olup, bu sesler /g/ ve /k/

⁵⁰⁴ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 22.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 48.; Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 73.

⁵⁰⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 37.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 275.

⁵⁰⁶ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 42.

⁵⁰⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 37.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 222.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 498.

⁵⁰⁸ İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 79.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 347.

⁵⁰⁹ Todd, **A Grammar of Dimili Also Known as Zaza**, s. 2.

konsonantlarının allofonlarıdır. Kurmanca için de aynı sesler tespit edilmiştir.⁵¹⁰ Bu sesler, genellikle ön vokallerle birleşme eğilimindedir. Çalışma içerisinde, bu ses olaylarına örnekler verilecektir.

Artdamak Sesleri (velar, peyasmênfekkî), eklemlemeye göre yapılan konsonant sınıflandırılmasında art ve yumuşak damağı ifade eden bir terimdir. Bu terim, konsonantların çıkış yerine göre sınıflandırılmasında kullanılır. Dil ucunun artdamak veya yumuşak damağa dokunduğu yerlerde meydana gelen konsonant sesler, velar olarak adlandırılır.⁵¹¹ Velar pozisyonunda dilin arka kısmı, artdamağa doğru yükseltilir ve eklemeler dilin ön kısmından damağa doğru hareket ettirilir. Velar ve velarizasyon farklı terimlerdir. Velarizasyon daha çok bir konuşma şeklini ifade eder. Özellikle gençler ve kadınlar, velar sesleri ince seslendirme eğilimindedirler.⁵¹² Velar sesler, bazı dillerde ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Zazacada velar konsonantlar şunlardır: /k/, /g/, /h/, /x/.⁵¹³ Kurmanc lehçesinde de velar konsonantlar aynı seslerden oluşmaktadır.⁵¹⁴ Zazacada, boğumlanan sesler genellikle öndamakta, dental ve labiodental karakterlidir. Artdamakta boğumlanan sesler azdır. Bu sesler, bazı ağızlarda kaybolmuştur. İngilizcedeki sesleri gösteren şema, bu dildeki seslerin, ses organlarının her yerinde boğumlandığını göstermektedir.⁵¹⁵

⁵¹⁰ Aktuğ, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, s. 42.

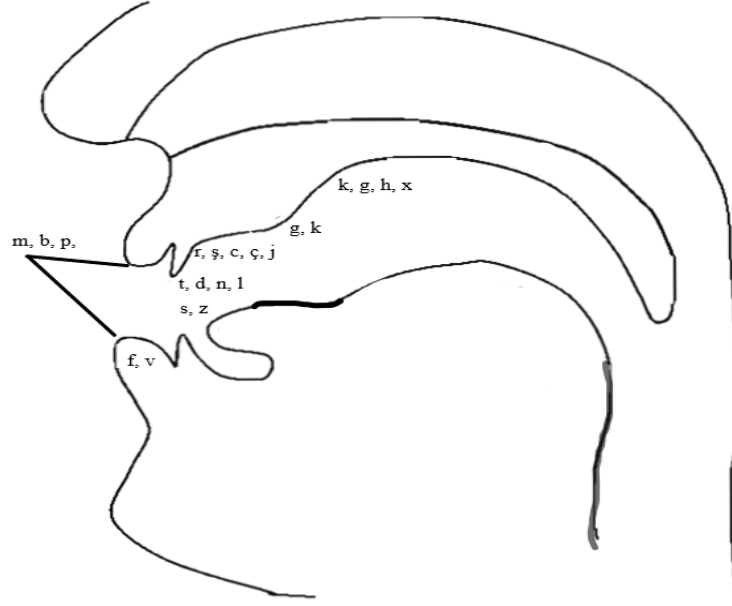
⁵¹¹ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 1261.; Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 32.

⁵¹² Beşer, **İlmü'l-Eswat**, s. 396-397.

⁵¹³ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 509.; Todd, **A Grammar of Dimili Also Known as Zaza**, s. 2.

⁵¹⁴ Tan, **Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî**, s. 39.

⁵¹⁵ Ladefoged, Johnson, **A Course in Phonetics**, s. 164.



Şekil 14: Çıkış Yerlerine Göre Zazacadaki Konsonantlar

3.2.2.2. Boğumlanma Biçimlerine Göre Konsonant sesler

Konsonant sesleri boğumlanma biçimi, konsonantları oluşturan yerlerin birbirine yaklaşma düzeyini ve seslendirilme sürecinde, havanın bu ses oluşturunca organlar arasından geçme şeklini ifade eder.⁵¹⁶ Konsonantların boğumlanmasını sağlayan temel organ dildir. Dil, ağız içerisinde her yöne hareket eder. Dilin bu şekilde hareketleri, dildeki seslerin meydana gelmesini sağlar.⁵¹⁷ Konsonantların meydana gelmesinde sadece dil değil, ağız içerisindeki diğer organlar da görev alırlar. Sesi meydana getiren bu organların hepsi, ses oluşturunca organlar olarak isimlendirilir. Hava akımı, ağız içerisindeki ses oluşturunca organlara çarparak, konsonantların meydana gelmesini sağlar.

Konsonantların oluşmasında; akciğerlerden, gırtlaktan veya artdamaktan gelen hava akımını, sesin eklemlenme noktasından geçiş biçimi, boğumlanma şekli veya oluşturma biçimi olarak adlandırılır. Boğumlanma biçimlerine göre konsonant sesler; patlamalı, sürtünmeli, patlamalı-sürtünmeli, akıcı ve genizsil gibi sınıflara ayrılır.⁵¹⁸ Konsonantlar, boğumlanmadan önce hava akımı ağız, yutak veya burun

⁵¹⁶ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 596-597.

⁵¹⁷ Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 66.

⁵¹⁸ İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 113.

boşluğuna çarpar. Bu çarpmalar, ağız ve burun boşluklarında yankılanma meydana getirir. Sesin çıktığı yer kadar, bu yankılanmanın biçimi de konsonantların karakterini belirler. Konsonantların çıkış şekli de onların niteliğinin belirleyen bir özelliktir. Konsonant seslere anlam kazandıran ve onların birbirinden ayrılmasını sağlayan çıkış biçimleri; patlama, sürtünme, sızıcılık ve akıcılıktır. Aşağıda boğumlanma biçimlerine göre Zazacadaki konsonant sesler açıklanacaktır. Boğumlanma biçimlerine göre yapılan tasnifte, bazı boğumlanma biçimlerinin birden çok ismi olabilir. Zazaca için sadece bir isim kullanılmasına özen gösterilmiştir.

3.2.2.2.1. Patlamalılar (stops/plosive, teqînaye)

Ses yolundaki kapanmadan dolayı, soluğun veya hava akımının, patlamalı bir şekilde dışarıya bırakılması sonucu oluşan konsonantlar, *plosive* veya *stops* konsonant olarak adlandırılır.⁵¹⁹ Patlamalı seslerin çıkışında, ağız boşluğu tamamen kapalıdır. Patlamalı geniz seslerinde ağız boşluğu kapalıdır ama burun boşluğu açık olduğu için sesin meydana gelmesinde herhangi bir sürtünme veya patlama meydana gelmez.⁵²⁰ Bu tür konsonantlarda durdurma ağız yoluyla olur ve sürtünme olmadan hava akımı dışarı bırakıldığı için, patlamalı bir ses meydana gelir. Patlamalı konsonantlarda; *palatal*, *labial*, *velar*, *nazal* ve *aspiaratif* kısımlar veya alt dallar mevcuttur.⁵²¹ Ses yolunda meydana gelen kapanma, hava akımının dışarı bırakılmasıyla oluşan patlamayla açılır. Bu konsonantlara patlamalı denildiği gibi kapanmalı konsonantlar da denilir.⁵²² Fêrgîn Melîk Aykoç, bu sesleri *fîtikî bê/bi* şeklinde sınıflandırmıştır.⁵²³

Patlamalı ya da plosive (teqînaye) konsonantlar, hava akışının çok kısa bir süre içerisinde kapanması ve birdenbire açılmasıyla meydana gelirler. Dillerde dokunmanın (dilin ağzın içerisinde farklı yerlere dokunmasıyla) yoğun bir şekilde

⁵¹⁹ İmer, Kocaman, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 166-167.

⁵²⁰ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 39.

⁵²¹ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 1124.

⁵²² Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 77.

⁵²³ Aykoç, *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî*, s. 43.

yaşandığı dudak, dişeti, ön ve art damak sesleri genellikle patlamalı sesler olarak adlandırılır.⁵²⁴ Patlamalı konsonantlar ikiye ayrılır:

İçten patlamalı (implosive, zereteqînaye), konsonantların fonetik olarak çıkış şekillerine göre sınıflandırılmasında, hava akımının ağız içerisinde, içeriye doğru hareketi sonrasında oluşan sesleri ifade eder. Hava akımı tamamen kapanır, hava dışarı verilme yerine, ağız içerisinde gırtlığa doğru hareket eder, gırtlakta bir miktar titreşim meydana getirir ve bu tür konsonantlar meydana gelir. Bunlar *ingressive stops* ve *suction stops* gibi şeklinde de adlandırılır.⁵²⁵ Bu sesler nazal değildir, hava akımının basıncı bu seslerde neredeyse dışarıdaki basınçla aynıdır.⁵²⁶ Todd, bu sesleri voiced stops yani ötümlü/titreşimli patlamalı sesler olarak adlandırmıştır Zazacada implosive konsonantlar şunlardır: /b/, /d/, /c/, /g/.⁵²⁷

Dıştan patlamalı (explosive, teberte qînaye), hava akımının gırtlığın açılmasından veya kapanmasından sonra dışarıya doğru üflemlerle bir şekilde çıkmasıyla meydana gelen konsonantları ifade eder. Bu konsonantlar, aspirate yani soluklamalı/üflemlerle sesler olarak da isimlendirilir.⁵²⁸ Tan, Kurmanccada bu konsonantları *hilmî* ve *nehilmî* olarak ikiye ayırmıştır. Hilmî konsonantlar, aspirate konsonantlar; nehilmî konsonantlar ise unaspirate konsonantlardır. Aspirate konsonantlar, solukla beraber ağızdan çıkan seslerdir. Bu sesler ağızdan çıktıklarında, ağızdan soluk da çıkmaktadır. Bu konsonantların seslendirilmesinde /h/ sesi de hissedilir. Tan, bu konsonantları yumuşak ve sert olarak da taksim edilebileceğini ifade eder. Ama bu konsonantların daha çok aspirate ve unaspirate olarak sınıflandırıldığından, kendisinin de bunları hilmî ve nehilmî olarak tasnif ettiğini ifade eder.⁵²⁹ Zazacada explosive konsonantlar; /p/, /ç/, /t/, /k/, /q/ sesleridir. Bunların dışında, bu seslerin allofonları [p^h], [t^h], [t^ç], [kⁱ], [k^h], [k^ç] da *dıştan patlamalı* veya *voiced stops* olarak kabul edilebilir.⁵³⁰

⁵²⁴ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 40.

⁵²⁵ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 238-239.

⁵²⁶ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 548.

⁵²⁷ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁵²⁸ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 548.

⁵²⁹ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 40.

⁵³⁰ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

3.2.2.2.2. Sürtünmeliler (Fricatives/Spirant/Fîzeka Nerme- Fizeke Huşke)

Basınçlı havanın, çok dar olan hatta neredeyse kapalı olan bir yoldan dışarı bırakılmasıyla meydana gelen konsonantlardır. Bu, konsonantların artikülasyonuna göre fonetik sınıflandırılmasında kullanılan ve ses organlarının birbirine yaklaştıkları zaman meydana gelen sesleri ifade eden bir terimdir. Bu seslerin boğumlanmasında ses oluşturuıcı organlar arasında tam bir kapanma yoktur, içeride hapsolan basınçlı hava akımı, dar bir yerden dışarıya çıkar.⁵³¹ Genellikle diş ve dudak sesleri, bu tür konsonantlardır. Bu konsonantlar kendi aralarında ikiye ayrılırlar.

Sürtünmeli-Sızmalı (fricatives/spirant, fîzeka nerme), konsonant seslerin, boğumlanma biçimlerine göre sınıflandırılmasında kullanılan bir terimdir. Ses üretme organları birbirine çok yaklaştıklarında aralarındaki hava, dışarı çıkmak için sürtünme meydana getirir. *Spirantizasyon* (sürtünmeli hale gelme veya getirme), bazen sürtünme üretmek için kullanılır.⁵³² Sürtünmeli konsonantlarda alt ve üst oluşturuıcılar birbirine iyice yaklaşır, bu arada ağız yolu iyice daralır. Ama ses oluşturuıcı organlar, hava akımının geçişini tamamen engellemez, arada küçük bir boşluk kalır. Hava akımı, buradan sızarak dışarı çıkar. Ses oluşturuıcı organlar arasındaki açıklık, çok geniş olmadığı için buradan dışarı çıkmaya çalışan hava, sürtünme sesine benzer bir ses çıkararak dışarı çıkar.⁵³³ Todd, bu konsonantları *voiced fricative* yani *sızmalı konsonant* olarak isimlendirir. Zazacada fricative/spirant konsonantlar şunlardır: /v/, /z/, /j/, /x/.⁵³⁴ Tan, aynı sesleri Kurmanca için tespit etmektedir.⁵³⁵ Fêgîn Melik Aykoç, bu sesleri *lêgerî* şeklinde sınıflandırmıştır.⁵³⁶

Patlamalı-Sürtünmeli (fîzeka huşke), konsonant seslerin boğumlanma biçimlerine göre sınıflandırılmasında kullanılan ve ses yolunda meydana gelen tam bir kapanmanın sonrasında basınçlı hava akımının, kademeli olarak dışarı bırakılması sırasında meydana gelen konsonant sesleri ifade eder. Basınçlı hava dışarıya bırakıldığında ilk etapta bir patlama meydana gelir ama daha sonra ses yavaşlar ve

⁵³¹ Beşer, *İlmü'l-Eswat*, s. 198.

⁵³² Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 199.

⁵³³ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 597.

⁵³⁴ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁵³⁵ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 40.

⁵³⁶ Aykoç, *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî*, s. 43.

sürtünmeli bir şekilde dışarı çıkar. Meydana gelen bu sürtünme çok fazla değildir.⁵³⁷ Bu konsonantlarda ses oluşturunucular, önce patlama, sonra ise sürtünme eğilimindedir. Birinci evrede alt ve üst ses oluşturunucular hava akımını tam olarak engeller, bu oluşturunucular ikinci evrede de tam olarak açılmazlar, hava birden dışarı çıkmaz, hava sürtünerek dışarı çıkar. Örnek olarak; /ç/, [tʃ] konsonantı seslendirilirken dil palası, diş etiyle damak arasına değer ve hava akımın engeller. Sonra dil palası bu noktadan ayrılır ve hava sürtünmeye benzer bir ses çıkarır.⁵³⁸ Todd, bunları *voiceless frikative* yani *ötümsüz/titreşimsiz patlamalı-sürtünmeli konsonant* olarak adlandırır. Zazacada frikative konsonantlar: /f/, /s/, /ʃ/, /x/, /h/, /ħ/.⁵³⁹ Tan, aynı sesleri Kurmanca için tespit etmektedir.⁵⁴⁰

3.2.2.2.3. Sürtünmesizler (sonorants)

Sürtünmesiz konsonantlar, sesin boğumlanması sırasında hava akış yolunun geniş tutulmasıyla meydana gelen seslerdir. Hava yolunun geniş olması dolayısıyla bu konsonantlar, vokal seslere benzerler. Ama bu seslerin oluşmasında az da olsa ses organlarında bir dokunma söz konusudur. *Sonorant* sesler, serbest bir hava akımı ile meydana gelirler ve sesin kendiliğinden meydana gelebileceği bir şekilde meydana çıkarlar. Bu seslerin boğumlanmasında, patlamalı veya sürtünmeli seslerin oluşumunda olduğu gibi hava akışını engelleyen bir yapı bulunmaz.⁵⁴¹ Bu konsonantlar, şu alt dallara ayrılır:

Geniz-burun sesleri (nasals), normal seslerin aksine artdamak yani velumun sesin boğumlanması sırasında alçaltılarak, seslerin burundan ve genizden çıktığı konsonantlardır.⁵⁴² Normal seslerin çoğu hava akımının burun yolundan engellenerek, ağız yolundan çıkmasıyla meydana gelir. Ama nazal seslerde ağız yolundan değil, burun yoluyla basınçlı hava dışarı verilir ve böylece nazal sesler meydana gelir.⁵⁴³ Konuşma seslerinin fonetik olarak artikülasyon (boğumlanma)

⁵³⁷ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 16-17.

⁵³⁸ Toptaş, *Türkçe Dersleri*, s. 597-598.

⁵³⁹ Shojai, Yayımlanmamış Ders Notları; Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁵⁴⁰ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 40.

⁵⁴¹ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 40.; İmer, Kocaman, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 241.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 442.

⁵⁴² Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 784.

⁵⁴³ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 40.

yerlerine göre sınıflandırılmasında kullanılan nazal terimi, hem vokal hem de konsonantlar için kullanılır. Seslerdeki burun ve geniz etkileri bütün dillerde ortaya çıkabileceği gibi, bu durum işitsel etkilerden de kaynaklanabilir.⁵⁴⁴ Zazacada nazal konsonantlar: /n/, /m/ sesleridir.⁵⁴⁵ Tan, aynı sesleri, *girtiya difinî* adıyla Kurmancca için tespit ederken,⁵⁴⁶ Fêrgîn Melîk Aykoç, bu sesleri *pozî* şeklinde belirtmiştir.⁵⁴⁷

Yan sesler (laterals, kîşte), dil ucunun dişlere veya damağa dokunuşuyla soluğun ağız kanalını kapatan dilin iki yanından çıkarılmasıyla oluşan konsonanttır. Bu sesin boğumlanmasında, dil ucu sert damağa dokunur, dil gövdesi büzüşür ve basınçlı hava akımı avurtlardan dışarı çıkar. *Lateral*, konsonantların fonetik sınıflandırılmasında kullanılan bir terimdir. Eğer hava dilin bir tarafından salınırsa tek taraflı sesler, eğer hava dilin her iki tarafından salınırsa çift taraflı sesler meydana gelir. Hava, dilin etrafından kayar, dil ile diş yuvası arasında kalan kısım şişer, hava akımı dilin her iki kısmından akar ve dışarı çıkar.⁵⁴⁸ Tan, Kurmancca için bu konsonantı *herikiya rexxî* olarak adlandırır ve /l/ konsonant sesi olarak tespit eder.⁵⁴⁹ Zazacada lateral konsonant: /l / ve bu sesin allofonu olan [ɬ],[lʰ] sesleridir.⁵⁵⁰ Bu seslere genellikle gırtlak titreşimleri eşlik eder. Gürültüsüz olan /l/ sesine, gürültülü eşi olan [ɬ] ses eşlik eder.⁵⁵¹

Titrek sesler (trills/flaps, lerzokî), konsonant seslerin artikülasyon yerlerine göre fonetik sınıflandırılmasında kullanılan ve ses oluşturunucularının hızlı bir şekilde birbirine değmesiyle meydana gelen sesleri ifade eder. Bu sesin boğumlanmasında, bazen sürtünme olabilir, bu durumda frikative trill yani sürtünmeli titrek meydana gelir. Trill konsonantlarda, dil ucu sertdamağa dokunur, dil gövdesi büzüşür ve basınçlı hava dil üzerinden kesik kesik dışarı verilir. Flap konsonantlarda ise çarpma meydana gelir. Dil ucunun ön damağa çarparak meydana getirdiği sesleri ifade eder.⁵⁵² Bu sesin çarpma sayısı, sesin kimliğini değiştirmez ama bu çarpma çok farklı

⁵⁴⁴ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 320-321.

⁵⁴⁵ Shojai, Yayınlanmamış Ders Notları; Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁵⁴⁶ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 39.

⁵⁴⁷ Aykoç, *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî*, s. 44.

⁵⁴⁸ İmer, Kocaman, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 263.; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 40.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 270.

⁵⁴⁹ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 39.

⁵⁵⁰ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁵⁵¹ Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, s. 60.

⁵⁵² Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 496.; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 40.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 191.

sayıda olabilir. Çarpma sayısı, çoğu kez seste bir karşıtlık oluşturur.⁵⁵³ Tan, Kurmancca için bu konsonantı *herikiya lertzokî* olarak adlandırır ve /r/ konsonant sesi olarak tespit eder.⁵⁵⁴ Zazacada trill konsonant: [ř], [r]; flap konsonant /r/ konsonantlarıdır.⁵⁵⁵ Arapçada bu sesin *tekrir* sıfatına sahip olduğu ifade edilir. Bu bahsedilen flap veya lertzokî ile aynı özelliştir.⁵⁵⁶

Özellikleri bahsedilen ve örneklendirilen konsonantlar dışında semi-vokaller konsonantlar vardır. Semi-vokal konsonant sesler, daha öncede bahsedildiği üzere, hece oluşturmamayan ve ses tellerinde büzüşme getiren sesler olarak kabul edilir. Bu iki özellik bu sesleri vokallerden ayırır. Bu sesler, semi-vokal veya semi-konsonant olarak isimlendirilir.⁵⁵⁷ Fêrgîn Melîk Aykoç, bu sesleri *nîv dengdêr* şeklinde ifade eder.⁵⁵⁸ Ama bu sesler, konsonant seslerdir. Boğumlanma yerlerine göre labial ve dental olan bu sesler, boğumlanma şekillerine göre bir sınıfa dahil edilmemiştir.

3.2.2.3. Hava Yolu Bakımından Konsonant sesler

Akciğerlerden gelen basınçlı hava yutak, ağız ve burun boşluğuna gelir. Hava buradan çeşitli şekillerde dışarı çıkar. Çıkış yerleri ve boğumlanma biçimlerinin dışında, konsonantlar, hava yolu bakımından da tasnif edilebilir. Hava yolu bakımından konsonant sesler ikiye ayrılır:

3.2.2.3.1. Ağız Konsonantları

Bu konsonantların boğumlanması sırasında, hava akımı ağızdan geçtiği için, bu sesler ağız konsonantları olarak adlandırılır.⁵⁵⁹ Dillerde bulunan seslerin çoğu, ağızdan çıkar. Zazacada da ağız konsonantları fazladır. Nazal konsonantlar dışında kalan bütün konsonant sesler, ağız konsonantı olarak kabul edilir. Bu konsonantlar ön, orta, arka, ince, kalın vb. şekillerde tasnif edilirler.

⁵⁵³ Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, s. 60-61.

⁵⁵⁴ Tan, *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*, s. 39.

⁵⁵⁵ Todd, *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*, s. 2.

⁵⁵⁶ Xanim Quduri el-Hemd, *el-Medxel ila Îlmi Eswatî'l-Erebiyyeti*, Daru Emmar, Umman 2004, s. 128-129.

⁵⁵⁷ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 41.

⁵⁵⁸ Aykoç, *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî*, s. 44.

⁵⁵⁹ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 78.

3.2.2.3.2. Burun Konsonantları

Bu seslerin artikülasyonunda hava akımı burunda boğumlandığı için, bunlar burun konsonantı olarak kabul edilir. Bu seslerin oluşumunda küçük dil, ağız yolunu kapatır. Hava akımı, ağız yerine buruna kanalize edilmiş olur.⁵⁶⁰ Zazacada /m/, /n/ sesleri burun konsonantlarıdır. Kurdo-Arabik alfabesinde allofonları bulunan sesler, Latin alfabesinden farklı olarak, ayrı sembollerle gösterilir. Arapçada burun veya nazal konsonantlar, Zazacadaki seslerle aynıdır. Lateral seslerde, hava akımı ağzın her iki tarafından çıkarken, nazal seslerde burunda boğumlanır. Arapçada, Zazacada bulunan bazı sesler farklı fonemler tarafından temsil edildiğinden, kullanılan semboller de farklıdır.⁵⁶¹

Aşağıda Zazacada bulunan konsonant sesler, boğumlanma biçimi ve boğumlanma yerine göre tasnif edilmiş ve tabloda gösterilmiştir. Konsonantların Sorancadaki dağılımı⁵⁶² ve Farsçada dağılımı da aşağıda gösterilen tabloyla uyushmaktadır.⁵⁶³

Tablo 9: Zazacada Özelliklerine Göre Konsonantlar

Boğumlanma Biçimlerine Göre	Çıkış Yerlerine Göre Konsonantlar						
		Lew	Dindan	Goştê Dindan	Asmên fekki	Ziwano hurdi	Qirpiç ike
	Explosive	p	t	ç	k	q	
	Teberteqînaye						
İmplosive		b	d	c	g		
Zereteqînaye							

⁵⁶⁰ Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 78.

⁵⁶¹ Beşer, *İlmü'l-Eswat*, s. 199-200.

⁵⁶² Husên Elî, *Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî*, s. 82.

⁵⁶³ Baqiri, *Muqeddîmati Zebanşinasi*, s. 193; Xanleri, *Tarîxê Zebanê Farisî*, c. 1, , s. 51.

	Frikative Fîzeka Huşke	f	s	ş	x		h
	Frikative Fîzeka Nerme	v	z	j		ħ	ħ
	Gırtlaksı Patlamalı		tʃ				
	Gırtlaksı Sürtünmeli		sʃ				
	Nazal	m		n			
	Lateral Kîştî		l		ɬ		
	Flap Gunaye			ɾ			
	Trill Lerzok			r			
	Semi-Vokal Nêm- Vokal	w			y		

3.3. SES DEĞİŞİMLERİ (OLAYLARI)

İnsan ile varlık arasındaki ilişki değişken bir yapıya sahiptir. Bu değişkenlik dile de yansır. Dilde, anlama ve ses bakımından değişkenlik kendini gösterir. İnsan ve varlık arasındaki bu değişkenlik, sadece belli bir yer ve zamanla sınırlı değildir;

bütün grupların ve kişilerin dillerinde kendini gösterir. Diller, her zaman bir değişim içerisinde olmuşlardır. Hiçbir dil, belli bir zaman diliminde olsa bile, tekdüze bir yapı göstermemiştir. Diller; ses, anlam, yapı, anlambirimleri, yan anlambirimleri, biçimbirimleri, sesbirimleri vb. yapıların toplamıdır. Ama diller bu toplamdan daha fazla bir bütünlüğe sahiptirler.

Dilin tekdüze bir yapıya sahip olmaması, aynı zaman ve aynı coğrafyada yaşayan bireylerin dillerinin bile farklı olmasında kendini gösterir. Aynı zaman diliminde, aynı coğrafyada yaşayan bireyler, dili farklı kullanırlar. Sözlerin bireysel anlam dışındaki yapıları ise ortaktır. Bu ortaklık ise çok kuvvetli değildir. Dili konuşanlar arasında var olan farklılıklar, bahsedilecek olan dil değişimlerinin temel noktasıdır. Dil değişimleri, önce küçük bir grup içerisinde başlar ve yaygınlaşarak bir kural halini alır. Küçük gruplara ait olan bu dil değişim alışkanlıkları, dilin ses sistemini oluşturur. Bu süreçte fonemler allofonlara, allofonlar fonemlere dönerler.⁵⁶⁴ Yine bu süreçte dildeki ikincil karakterler birincil karakterlere, birincil karakterler de ikincil karakterlere döner. Bu değişim, dilin kendisini değiştirme ve koruma refleksiyle meydana gelir. Ses değişiminin hızını ve yönünü keskin hatlarla çizebilmek mümkün değildir. Bu değişim yavaş olabileceği gibi, hızlı bir şekilde de meydana gelebilir. Eski zamanlara oranla, teknoloji çağında, dilde meydana gelen değişimler hızlıdır.

Öğrenmenin ve iletişimin temel taşı olan dil, ses yapısıyla durağan değildir ve sürekli bir değişim içerisinde. Ses değişimi, anlam değişimlerine göre daha çeşitli, karmaşık ve sınırları belli olmayan bir yapı sergiler. Ses değişimlerinin sınırlarının tam olarak belirlenememesinin zorluğu da buradan gelmektedir. Zazacayla ilgili elimizde yeterince tarihi metin bulunmamaktadır. Var olan metinlerde de, ses değişimlerinin tam olarak ortaya konulması mümkün değildir. Elde bulunan iki klasik metin, dini terimlerin ağırlıklı olarak kullanıldığı bir dille inşa edilmişlerdir. Arapça ve Farsça ağırlıklı bir dille inşa edilen bu metinlerde, ses olaylarını tespit edebilmek güçtür. Sonraki dönemlerde, klasik usulde yazılmış olan metinler ise, ses değişiminin tespit edilmesi noktasında ciddi bir korpus

⁵⁶⁴ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 48-49.

oluşturmamaktadır. Bu nedenle, çalışma içerisinde klasik usulde yazılmış olan Zazaca metinlerden istifade edilmemiştir.

Dilde meydana gelen değişimler, ses ve anlam boyutlarında meydana gelirler. Bu değişimlerin fazla veya az olması ise, dilin kullanılmasına bağlıdır. Bir dil ne kadar çok kullanılırsa, ses, anlam ve alıntı bakımından değişimler o kadar çok meydana gelir. Dil, kullanıldıkça değişmeye ve üzerindeki yükleri bırakmaya meyillidir. Kürtçenin bazı lehçelerinde ergativitenin kaybolması, gramatikal cinsiyetin ortadan kalkması, ikincil tür zamirlerin kullanılmaması vb. dilde meydana gelen değişimlere örnektir. Zazaca eski metinlerle karşılaştırma yapıldığında, dilin anlam ve ses bakımından çok fazla değişime uğramamış olması, Zazacanın yazılı ve iletişimde çok fazla kullanılmamasına bağlamak yanlış olmaz. Dil, iletişim ve edebiyat dili haline geldiğinde, değişim kendiliğinden ve çokça meydana gelir. Bu değişim, dilin kullanım sıklığına da bağlıdır. Dillerde kullanım sıklığı yani frekansı fazla olan yapılar, daha fazla değişime uğrar. Kullanım sıklığı fazla olmayan yapılar ise daha yavaş bir değişime uğrarlar.

Kişiler ve küçük topluluklara ait olan dal seslerinin yani allofonların, ortak sesler yani fonem haline gelmesine ses değişimi denir. Konuşan her kişi dili kendine göre seslendirmekte, seslere kendi yorumun katmaktadır. Kişi ve gruplar, dil seslerini kendilerine göre değiştirirler. Belirli bir yer ve zamandaki değişimler, o yer ve zamandaki ses dizgesini meydana getirir. Bu ses seçkileri sayesinde, senkronik bir ses dizgesi ve dilin en eski şekli tespit edilebilir. Zazaca için; eski metinlerin tespiti, bu metinlerin yeni metinlerle karşılaştırılması, sözcüklerin eski formlarının tespit edilmesi, yeni formlarla eski formların beraber değerlendirilmesi, yeni formların geçirdikleri ses, anlam ve alıntı dizgesinin belirlenmesi, dilde meydana gelen değişiklikleri açıklamak açısından önemli veriler verecektir. Ama ifade edildiği gibi, çalışmada Zazaca eski metinlerden ve klasik usulde yazılmış olan eserlerden ziyade, folklorik metinlerden istifade edilmiştir.

Ses değişimleri genellikle uzun bir sürede meydana gelen değişimlerdir. Bazen kısa sürelerde de ses değişimleri meydana gelebilir. Dillerde meydana gelen ses değişimleri düzenli ve düzensiz olmak üzere ikiye ayrılır. Düzenli değişimler,

dilin edinimiyle ilgilidir, düzensiz değişmeler ise dilin kullanımıyla ilgilidir. Ses değişmelerinin fonolojideki yansıması şekilsiz değişme ve asıl değişme olarak kendini gösterir. Asıl şekiller genellikle dildeki metatez ile kendini gösterir.

Düzensiz değişmeler, fonemsel bir değişiklik ifade etmedikleri için, dillerde anlam değiştirici bir değer taşımazlar. Bunlar türetme fonksiyonundan çok, bozma denilen ve sözün tarihinden kaynaklanan değişmelerdir. Düzensiz değişmeler anlam ayırıcı değildirler ama sözcüğün ses-şekil yapılarını değiştirerek, köken çalışmalarında zorluklara neden olurlar.⁵⁶⁵ Çalışmada konu edinilen ses değişimleri, Zazacada meydana gelen düzenli ve düzensiz ses değişimleridir.

3.3.1. Ses Değişiminin Sebepleri

Ses değişmelerinin tek bir sebebi yoktur, bu değişmeler çoğu sefer, birden çok nedene dayanmaktadır. Dildeki değişmeler, süreç içerisinde ve belirsiz bir şekilde meydana gelir. Dil öğrenim sürecinde öğrenilen şekiller ise bir ömür boyu devam eder. Dildeki değişmeler, dil öğrenme sürecinde ve yeni nesillere dil öğretilirken ortaya çıkar. Aşağıda ses değişimine etki eden bazı değişkenler verilmiştir.

3.3.1.1. Irk Etkisi

Ses organları denilen ve alt-üst oluşturunuculardan oluşan organlar, ırklara göre farklı şekillerde kullanılır. Irklar arasında var olan bu farklılıklar, seslerin boğumlanmasında değişiklikler meydana getirir. Kavimler sürekli birbiriyle karışmakta ve genetik ilişki, her alanda etkisini gösterdiği gibi, ses ve işitme organlarını da etkilemektedir.⁵⁶⁶

Dünya üzerinde saf ırk olmadığı için konsonantları ve vokalleri, ırklara göre ayırmak doğru değildir. Yani bazı sesler, bazı ırklara has tutulamaz. Süreç içerisinde, daha önce kullanımda olan bir fonem ortadan kalkabilir veya daha önce kullanılan bir fonem tekrar kullanıma girebilir.⁵⁶⁷ Farklı yerlerde yaşayan Zazaların, kendi anadillerini de yaşadıkları coğrafyaya ve ilişkide bulundukları diğer milletlerin

⁵⁶⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 50-52.

⁵⁶⁶ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 53.

⁵⁶⁷ Necip Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, Multilingual, İstanbul 2007, s. 160-161.

fonetiğine göre adapte etmeleri, ırk etkisinin var olduğunu ama sanıldığı kadar belirleyici olmadığını gösterir.

3.3.1.2. Coğrafya Etkisi

Coğrafya, iklim ve yüzey şekilleri üzerinde etkilidir. İnsanların giyim kuşam, din, ırkın fiziki yapısı, yeme içme vb. özelliklerinin belirlenmesinde etkilidir. Aynı şekilde coğrafyanın dil ve dil olayları üzerinde de etkisi vardır.⁵⁶⁸ Soğuk bölgelerde yaşayan insanların dillerinde konsonantların, sıcak bölgelerde yaşayan insanların dillerinde vokallerin yoğunlukta olduğunu iddia eden dilbilimciler olmuştur. Lakin bu geçerliliği olmayan bir savdır. Coğrafya, insan dili üzerinde etkilidir. Sesin frekansı ve şiddeti coğrafyayla ilgilidir. Ama bunun ses değişimleri üzerinde etkisi tam olarak tespit edilememiştir.⁵⁶⁹ Coğrafik olarak birbirine yakın olan ırkların, sesletim yapıları birbirine benzer. Örnek olarak Sêwregi ağzı, diğer ağızlara göre, Arap sınırına yakın olmasından dolayı, gırtlaksıl bir yapıya sahiptir. Aynı şekilde, Irak'ta yaşayan Kürtlerin kullandığı Soranca, Arapçanın etkisiyle daha gırtlaksılken; İran'da yaşayanların kullandığı Soranca, daha ince ve akıcıdır.

3.3.1.3. Anadil Eğitimi

Dillerde meydana gelen değişimler, dillerin yeni kuşaklara aktarılmasında kendini gösterir. Dil öğrenme sürecinde bireylerin hazır bulunuşlukları ve öğretim, ses değişimlerinin meydana gelmesine neden olur. Düzgün bir şekilde öğretilmeyen dil, birey tarafından sonradan düzeltilemeyecek ve dilde ses değişimleri olacaktır. Çocuklar genellikle aile içerisinde konuşulan seslere dayalı olarak, aile dilini genelleştirir.⁵⁷⁰ Aileden duyulan şekilde dili öğrenen çocuk, telaffuz yanlışlarını düzeltmezse, bunlar genelleşerek fonetik değişmeye neden olabilir. İki nesil arasında ses aktarımında değişim meydana gelmemişse, dilde değişim meydana gelmemiş demektir.⁵⁷¹ Yazılı dil, dildeki kaybı en aza indirger. Yazılı dil, hiçbir getirisi olmayan ses, biçim ve yapıların dile dolmasını engelleyerek, dildeki gerçek değişimin olağan seyrinde devam etmesini sağlar.

⁵⁶⁸ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 54.

⁵⁶⁹ Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, s. 161-162.

⁵⁷⁰ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 55-56.

⁵⁷¹ Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, s. 163-164.

3.3.1.4. Sosyal ve Siyasal Faktörler

Toplum hayatında meydana gelen her türlü değişiklik, o toplumun dilinde, dilin ses yapısında, sentaksında, anlam yapısına kadar her alanında değişikliğe neden olur. Sosyal ve siyasal etkenler, dilin değişmesinde etken olabilir.⁵⁷² Toplamlar da dilleri gibi hareketli ve durağan dönemler geçirirler. Toplamların hareketliliği, dillerine de yansır. Toplamların sosyal sınıfları arasında meydana gelen bir kaynaşma veya ayrışma bile, toplumun dili üzerinde etkiler yaratır. Burada meydana gelen değişmeler, fonetik değişmelerdir. Gramatik ve semantik değişmeler bu sebeplerin dışında tutulmalıdır.⁵⁷³ İlk dönem yazılan eserlerde ve medreselerde yetişen Zaza yazarların dilinde Arapça-Farsça sözcükler yoğunken; 1970 ve 1980 yılları arasında yazılmış olan metinlerde sosyalist bir hava hakimdir. Özellikle *Tîrêj* dergisinde M. Malmîsanij'in yazılarında bu açıkça görülür. Sadece Zazacada değil, Kurmanccada da bu etkiyi görmek mümkündür. Sosyal ortam ve siyasal hareketlilik, toplumun diline de yansır ve bu dinamikler dilde kendini gösterir.

3.3.1.5. Alt-Üst Katman Etkisi (Lengüistik Substrat-Superstrat)

Sözcük değiş-tokuşu, toplamlar ve sosyal gruplar arasında sürekli olan bir olaydır. Sosyal gruplar ve toplamlar birbirine temas ederler ve bu temas en belirgin şekilde dilde kendini gösterir. Dil kontağı; din, ticaret, toplumsal, haberleşme, genetik yakınlık, dilbilimsel evrensellikler vb. yollarla meydana gelir.⁵⁷⁴ Meydana gelen bu ilişkide, bir verici taraf bir de alıcı taraf vardır. Sözcük hazinesi bakımından zengin olan toplamlar genelde vericidir. Ağız ortak dilden, alt tabakanın dili üst tabakanın dilinden, gündelik dil üstdilden sözcük alır. İfade edilen durumun tam tersi de meydana gelebilir.⁵⁷⁵ Alt tabakanın üst tabakayı etkilemesi *substrat*ken, üst tabakanın alt tabakayı etkilemesi *superstrat*tır.⁵⁷⁶ Toplamların birbirine karışması doğal olarak diller arasında da bir etkileşim meydana getirir. Gittikleri bölgelerde anadillerini öğretemeyen toplamlar, üst katman olsalar bile (fetheden, istilacı, sömürgeci), alt katmandaki toplum arasında erir ve kaybolurlar. Böyle bir durum

⁵⁷² Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 56-57.

⁵⁷³ Üçok, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, s. 164-165.

⁵⁷⁴ Yaylagül, *Göstergebilim ve Dilbilim*, s. 268.

⁵⁷⁵ Walter Porzig, *Dil Denen Mucize II*, Çev.: Vural Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 61-62.

⁵⁷⁶ Üçok, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, s. 165.

ender yaşanır. Üst katman, egemen sınıfın, meslek ve bölgelerin dilidir. Üst katman, alt katman diline hem bilgi hem de özentili alıntılarının girmesine neden olur. Alt katman bu şekilde üst katman dilinden olumsuz etkilenir ve alt katman dilinde ses değişimleri meydana gelir.⁵⁷⁷

3.3.1.6. Moda

İtibarlı olan kişi, grup ve toplulukların taklit edilmesi moda olarak tanımlanabilir. Burada önemli olan, mükemmel olmayan bir söyleyişin, dilin seslendirilmesinde etken olmasıdır. Bu durumun genelleşmesiyle beraber ses değişimlerinin meydana gelir.⁵⁷⁸ Dile, yabancı dillerin etkisiyle giren, kitle iletişim araçlarıyla, müzikle ve ünlü kişilerin kullanımıyla yaygınlaşan sözcükler, moda haline gelir ve yaygınlık kazanır. Moda haline gelen dil kullanımları, bir süre sonra unutulur veya bunlar yerini yeni moda sözcüklere bırakır.

3.3.1.7. En Az Çaba-En Çok Çaba İlkesi

Dilde birleştirmelerde en az çaba, ayırmalarda ise en çok çaba ilkesi geçerlidir. İnsan ve varlık arasında var olan değişim ilişkisi dili de etkiler ve bunun sonucunda dilde anlam değişimleri meydana gelir. Dil, bu değişimlere yeni kavramlar üretene kadar, bazı sözcüklere birden çok anlam yüklenmek zorunda kalır. Meydana gelen allofon, allomorf, yan anlam ve dal anlamlarla mecaz anlam, en az çaba ilkesi çerçevesinde meydana gelir. Eş ve benzer durumlardan kaçınmak, her anlamı ve sesi farklı kavramlarla ifade etmek ise en çok çaba ilkesi olarak adlandırılır.⁵⁷⁹ En az çaba ilkesi gereği, benzeşme, monoftonglaşma, konsonanttan vokale geçme vb. olaylar meydana gelir. Dilde sürekli bir kolaylaşma eğiliminden doğan en az çaba ilkesi, dillerin kullanımını kolaylaştırır. Genellikle zor olan fonemden kolay olan foneme doğru bir geçiş vardır. Ama dil içerisinde kolay ve zor fonemleri tespit etmek zordur.⁵⁸⁰ En az çaba ilkesi, dil ekonomisi kapsamında örneklendiği için, burada tekrarlanmamıştır.

⁵⁷⁷ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 57-58.

⁵⁷⁸ Üçok, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, s. 166.

⁵⁷⁹ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 54-55.

⁵⁸⁰ Üçok, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, s. 162-163.

3.3.1.8. Yazım Kurallarının Etkisi

Yazı ışığı kullanırken, dil hammadde olarak sesi kullanır. Yazı göze hitap ederken, dil kulak ve dille kendini ifade eder. Yazı, dili bir bütün olarak yansıtır ve dilin daha kalıcı olmasını sağlar. Yazıya aktarılmış olan şekiller, zihnimizde fonem olarak yer alır. Yazı, dili düzenler ve onun aktarılmasını sağlar. Dil ile yazı arasındaki uyumsuzluklarda, genellikle yazı üstün gelir. Çünkü yazı, somut bir delildir.⁵⁸¹ Bunun yanında yazı, dilde var olan zenginliklerin hepsini yansıtmada yetersiz kalır ve doğal olarak ses değişimlerinden bazılarının ihmal edilmesine neden olur. Standart hale getirilen yazılı dilde, segmental fonemler kısmen yansıtılabilirken, suprasegmental fonemler yazıya aktarılamazlar.

3.3.2. Ses Değişimleri (Olayları)

Ses değişimleri veya ses olayları, vokal ve konsonantlarda meydana gelen farklılaşmaları ifade eder. Fonemlerin oluşmasında, seslerin çıkış yerleri ve biçimleri birbirinden farklıdır. Sesler, ses oluşturunca organların art arda yaptıkları hareketler sonrasında meydana gelir. Ses organlarının önce yaptığı devinimde farklı ses meydana gelirken (birinci artikülasyon), bir sonraki devinimde (ikincil artikülasyon) farklı bir ses meydana gelir. Her devinim kendisiyle beraber farklı bir ses ve ses dizgesi meydana getirir.

Bütün fonem değişimleri, fizyolojik bir durum meydana getirir. Vokal ve konsonantlarda meydana gelen ses değişimleri, anlam ayırıcı değildir. Burada meydana gelen değişimler, aynı sözcüğün allofonlarıdır. Sözcüğün anlamında farklılık meydana getiren değişimler, allofon değildir. Eğer sözcüğün anlamında değişim meydana gelirse, sesi allofon olarak değil, başlı başına bir ses yani fonem olarak kabul etmek gerekir. Ses değişimlerini vokaldeki değişimler ve konsonantlardaki değişimler olarak ayırmak mümkündür. Aynı durum Sorancada da geçerlidir. Xoşnaw, Kürtçede ve özellikle de Sorancada meydana gelen ses değişimlerini, vokal ve konsonanta göre ayırmamış ve aşağıda bahsedilecek sınıflandırmaya göre sıralamıştır. Xoşnaw; گونجانی دهنگ,⁵⁸² پەیداوونی,⁵⁸³ تێچونی دهنگ.

⁵⁸¹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 60-61.

⁵⁸² Ebdullah Xoşnaw, **Dengsazî**, s. 77-80.

⁵⁸³ Ebdullah Xoşnaw, **Dengsazî**, s. 81-90.

دەنگ⁵⁸⁴, گۆرینی دەنگ⁵⁸⁵, جیگۆرینی دەنگ⁵⁸⁶ olmak üzere sınıflamış ve örneklerle izah etmiştir. Adı geçen ses değişimlerinden bazıları Zazaca için de geçerlidir. Ses olaylarında takip edilen yöntem ses değişmelerini; yer değişimi, ses dönüşümü ve ses türeme-eksilmesi şeklinde incelemek şeklindedir.

3.3.2.1. Seslerin Yer Değiştirmesi

Sözcük içerisinde seslerin yer değiştirmesine bağlı olarak meydana gelen ses olaylarıdır. Meydana gelen bu yer değiştirme, uzak ve yakın fonemler arasında meydana gelebilir. Birbirinden uzak fonemlerde ortaya çıkan uzak ses değişimi, yan yana olmayan sesbirimler arasında meydana gelirken; yakın ses değişimiye birbirini takip eden fonemler arasında meydana gelir. Özellikle Kürtçenin lehçelerinde, seslerin yer değiştirmesi örnekleri çok fazladır. Çalışmanın sınırı sadece Zazaca ile sınırlıdır, verilecek örnekler de bununla sınırlı olacaktır. Çalışmanın Zazacayla sınırlandırılması, çalışmaya senkronik bir karakter kazandırmıştır. Kürtçenin lehçeleri arasında, sadece ses olayları temel alınarak, birçok ortak sözcük tespit edilebilir. Özellikle kuzey kısımda yaşayan Kürtlerin konuştuğu Zazaca ve Kurmanca arasında bu tür sözcük ortaklıkları fazladır. Zazacada meydana gelen seslerin yer değiştirmesi iki başlık altında incelenecektir. Seslerin yer değiştirmesinde asıl olan ses olayı metatezdir.

3.3.2.1.1. Göçüşme (metathesis, metatez)

Düzensiz ses olaylarından olan metatez, mekanik özelliklere sahip bir değişme şeklidir. Bu ses olayı, diğerleri kadar yaygın olmasa da, neredeyse bütün dillerde vardır. Genel olarak metatez, sözcük içerisinde iki fonemin yer değiştirmesidir.⁵⁸⁷ Metatez, çoğunlukla konsonant seslerde meydana gelir ama hece ve sözcüklerde de görülebilir. Metatez, sözcüğün kökenine ilişkin bazı hatalara neden olmakla birlikte, tarihsel dilbilim açısından önemli veriler verir. Metatez yani ses aktarımı, etimolojiyle yakından ilişkilidir. Zazacada daha çok; /n/, /l/, /q/, /y/, /w/, /r/,

⁵⁸⁴ Ebdullah Xoşnaw, **Dengsazî**, s. 91-94.

⁵⁸⁵ Ebdullah Xoşnaw, **Dengsazî**, s. 95-102.

⁵⁸⁶ Ebdullah Xoşnaw, **Dengsazî**, s. 102-105.

⁵⁸⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 77.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 303.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 303.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 746.; İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 219.

/s/, /ş/, /m/, /ç/, /x/ gibi seslerde metatez meydana gelir. Hint-Avrupa dillerinde /r/>/l/ metatezi genel bir kural olarak vardır. Sorancada bu ses olayı, یاسای جیگورین olarak adlandırılır ve birçok örneği olan bir ses olayıdır.⁵⁸⁸

Metatez, yukarıdaki seslerde meydana gelen ve seslerin yapılarından çok, seslerin özelliklerinden meydana gelen mekanik bir olaydır. Bu ses olayı, seslerin yapılarından meydana gelmediği için; sözcüğün neresinde ve hangi kurala bağlı olarak meydana geleceği belli olmadığı için düzensiz bir ses değişimi olarak kabul edilir. Hiçbir dilde anlam ayırıcı bir özellik taşımayan metatez, konsonantların birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanır.⁵⁸⁹ Metatez, uzak ve yakın olmak üzere iki kısma ayrılır.

Uzak Metatez (incontiguous metathesis, metatezo dûrî), yan yana bulunmayan konsonantlar arasında meydana gelen metateze denir. Bu çeşit metatezde konsonantlar yan yana bulunmazlar, bunların arasına farklı sesler girmiştir.⁵⁹⁰ Uzak metatez, yakın metateze göre daha dikkat isteyen bir ses olayıdır. Aşağıda Zazacada bulunan uzak metatezden birkaç örnek verilmiştir. Verilen örneklerde sözcükler karşılıklı olarak birbirine dönüşebilir. Yapılacak etimolojik bir çalışmada, ancak sözcüğün asıl hali ortaya konabilir.

Tablo 10: Zazacada Uzak Metatez

Zazaca		Zazaca	Türkçe
andal	> <	aldan	yüklük
bangîri	> <	bargîni	loğ
mîl	> <	lom	kaldıraç
nuski	> <	kunês	itme
şekal	> <	lekaş	eski ayakkabı

⁵⁸⁸ Yunis Mihyeddîn, *Peywendîyî Astî Morfolocî be Astî Fonolocî û Sîntaks*, s. 110.

⁵⁸⁹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 107.

⁵⁹⁰ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 77.; Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, s. 220.

xizal	> <	zixal	kömür
vînceli	> <	vilînce	sakız
şilawundî	> <	şuwalendî	uçkur
erşawitiş	> <	şirawitiş	gönderme
xeşebî	> <	şexabî	matkap ⁵⁹¹

Yakın Metatez (contiguous metathesis, metatezo nêzdî), sözcükte yan yana bulunan fonemlerin yer değiştirmesine denir. Sözcükte bulunan fonemlerin yan yana olması gerekir.⁵⁹² Yakın metatez, uzak metateze göre daha rahat tespit edilebilen bir ses olayıdır. Sesler, yan yana olduklarından dolayı, sözcüğün metateze uğradığı kolay bir şekilde anlaşılabilir. Uzak olan metatezde, ses değişim olayını tespit etmek bu kadar kolay olmayabilir. Aşağıda Zazacada bulunan yakın metatezden birkaç örnek verilmiştir.

Tablo 11: Zazacada Yakın Metatez

Zazaca		Zazaca	Türkçe
arye	> <	ayre	değirmen
bezra	> <	berza	çekirdek
emşo	> <	eşmo	bu gece
helwa	> <	hewla	helva
nerm	> <	nemr	yumuşak
nizm	> <	nimz	alçak

⁵⁹¹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 15-18.

⁵⁹² Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 78; Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, s. 237.

tenya	> <	teyna	sadece, yalnız
sifre	> <	sirfe	sofra
xeylêk	> <	xelyêk	bir hayli
zîl	> <	lîz	filiz, kamış ⁵⁹³

3.3.2.1.2. Nöbetleşme (graduation)

Anlam ayırıcı, anlam değiştirici ve işlevleri değiştirici olmayan dil birimlerinin birbirinin yerine kullanılmasına nöbetleşme denir. Ses nöbetleşmeleri, biçim nöbetleşmeleri ve yapı nöbetleşmeleri gibi alt dalları vardır. Hint-Avrupa dil ailesinden vokaller, derece derece değişmesi olayı da nöbetleşmenin diğer bir şeklidir. Morfolojide de morfeimler arasında nöbetleşme olabileceği gibi, sentaksta da nöbetleşme meydana gelir.⁵⁹⁴ Zazacada /ç/ fonemi /c/ ile, /p/ fonemi /b/ ile /t/ ile /d/ nöbetleşe kullanılır.

Vokal nöbetleşmesi (apophony), Jacob Grimm tarafından ortaya atılan ve Hint-Avrupa dillerindeki tarihsel süreci ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Başlangıçta sadece fonoloji alanını ifade eden bu sözcük, süreç içerisinde morfoloji ve sentaksı içerir hale gelmiştir.⁵⁹⁵ Bir sözcüğün kök vokal sesi değişimi ile değişik biçimlerinin oluşmasına vokal nöbetleşmesi veya kök vokalinin değişmesi denir. Hint-Avrupa dillerinde eylemlerin değişik zamanlardaki biçimlerinde görülen vokal değişimi buna örnektir. İngilizcedeki yazmayı ifade eden *write* eyleminin çekimli biçimleri olan *wrote-written* olarak kök vokalinin değişimi ile oluşturulur. Arapçada **كتب** köküne değişik vokaller getirilerek kitap, katip gibi sözcükler türetilir.⁵⁹⁶ Zazacada fiil köklerinde meydana gelen değişiklikler (şîyayene>şîna>şo) buna örnek olarak gösterilebilir.

⁵⁹³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 15-18.

⁵⁹⁴ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 84-86.

⁵⁹⁵ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 3.

⁵⁹⁶ İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 182.

3.3.2.2. Seslerin Değişimi

Her dilde, sesler farklı şekillerde birbirine dönüşürler. Zazacada bu değişimler ve dönüşümler görülür. Aşağıda Zazacada görülen ses olayları verilmiştir. Bu ses olayları, seslerin yani fonemlerin birbirine dönüşmesi şeklindedir. Bu ses olaylarında seslerin yer değiştirmesi, ses türemesi veya ses düşmesi olayları meydana gelmez. Sadece sözcüklerdeki sesler birbiriyle değişirler.

3.3.2.2.1. Ağzılaşma (oralisation)

Geniz ve yutak seslerinin, ağız seslerine dönüşmesine ağzılaşma denir. Sorancada bu ses değişimi olayının örnekleri vardır. Bu örnekler, Zazacadaki örneklerle aynı şekilde değişime uğramışlardır.⁵⁹⁷ Zazacada nazal konsonantlar /m/ ve /n/ sesleridir. Bu seslerden /m/, /n/ veya /v/ konsonantlarına dönüşebilir. Ayrıca /n/ konsonantı ise /l/ ve /m/ konsonantlarına dönüşebilir. Meydana gelen bu ses değişimleri, ağzılaşma olarak adlandırılır. Aşağıda bu ses olayına birkaç örnek verilmiştir.

Tablo 12: Zazacada Ağzılaşma

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
	dêmdayene	> <	dîndayene	çevirmek
	hembaz	> <	enbaz	arkadaş
n	kamca	> <	kanca	neresi
m	şameki	> <	şanike	ben
	mîrkutikî	> <	nîrkutikî	su çiçeği
	mil	> <	vile	boyun
v	simzî	> <	sêvze	iğde

⁵⁹⁷ Husên Elî, **Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî**, s. 149.

	xam	> <	xav	ham
n > l	tîrkeman	> <	tîrkevan	ok, okçu
	bermayîş	> <	bervayîş	ağlamak
	çente	> <	çelte	çanta
	ningi	> <	linge	ayak
	nerm	> <	lerm	yumuşak
	şinasnayîş	> <	silasnayîş	tanımak
	zengen	> <	zengel	kazma
	çunke	> <	çimkî	çünkü
	nêrdîwane	> <	merîwani	merdiven
	parzun	> <	parzum	filtre
n > m	tentene	> <	temtene	dantel
	binberxul	> <	bimberxul	ince bulgur ⁵⁹⁸

3.3.2.2.2. Akıcılaşma (sonorisation)

Patlamalı konsonantların, akıcı konsonantlara dönüşmesidir. Titreşimli ve patlamalı olan /b/, /d/, /g/ ve /x/ seslerinin, sürtünmesiz konsonantlara dönüşmesidir. Bu ses olayına *sürtünmesizleşme* de denir. Patlamalı ve sürtünmeli olan bu konsonantlar dillerde en fazla enerji isteyen seslerdir. Bundan dolayı, bu sesler birçok kez değişime uğrarlar. Bu sesler, içses veya sonses olduklarında ya ötümlü hale gelir ya da nazal bir hale gelirler. *Sürtünmelileşme* (fricatifation) ise bu olayın tam tersidir. Patlamalı konsonantlar, sürtünmeli konsonantlara dönüşürler. Zazacada /b/,

⁵⁹⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 110-113.

/d/, /g/ ve /x/ sesleri çeşitli değişimlere uğrarlar. Bu konsonantlar; /l/, /r/, /z/, /f/, /s/, /y/, /x/, /v/, /Ø/.⁵⁹⁹ Zazacada var olan örnekler; /b/ > /f/, /b/ > /m/, /b/ > /v/, /b/ > /w/, /d/ > /t/, /g/ > /c/, /x/ > /h/, /x/ > /q/ değişimleridir.

Yumuşama (voicing), son sesinde titreşimsiz bir konsonant bulunduran sözcüklerin, vokalle başlayan bir ek aldıklarında, son titreşimsiz seslerin titreşimli hale gelmesine denir. Aşağıda Zazacada var olan akıcılaşıma örnekleri tablo halinde verilmiştir.

Tablo 13: Zazacada Akıcılaşıma

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
b > f	kibrit	> <	kifrît	kibrit
	qetîbe	> <	qetîfe	saban parçası
	sebkan	> <	sefkan	nişancı
	xebat	> <	xefat	iş
	xebitîyayîş	> <	xeftîyayîş	çalışma
	berbayîş	> <	bermayîş	ağlamak
b > m	biney	> <	miney	biraz
	bije	> <	mije	kirpik
	sewbîna	> <	sewmîna	başka
	misilmaney	> <	bisilmaney	müslümanlık
b > v	babî	> <	bavî	baba

⁵⁹⁹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 84.

	gaban	> <	gavan	aşılması zor geçit
	kebanî	> <	kêvanî	ev hanımı
	mobike	> <	moviki	eklem
	teber	> <	tever	dışarı
	cebab	> <	cewab	cevap
	kêber	> <	çêwer	kapı önü
b > w	siba	> <	siwa	sabah
	xebere	> <	xewer	haber
	xirab	> <	xiraw	kötü ⁶⁰⁰
	balduze	> <	baltûze	baldız
	ded	> <	dat	amca
d > t	derek	> <	terek	raf
	vinderdene	> <	vindertene	durmak
	damar	> <	tamar	damar ⁶⁰¹
	adîrgan	> <	adîrca	ocak
	gan	> <	can	can
g > c	gilor	> <	cilor	yuvarlak
	agêrayîş	> <	acêrayîş	dönmek

⁶⁰⁰ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 74-80.

⁶⁰¹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 83-84

	gî	> <	cî	dışkı ⁶⁰²
	xelate	> <	helate	ödül
	xo	> <	ho	kendi
u > x	xora	> <	hora	zaten
	xonaz	> <	honaz	orakçı
	xoraşîyene	> <	hewnraşîyene	uyumak
	xeyret	> <	qeyret	gayret
b > x	xeyrî	> <	qeyrî	başka
	xurbet	> <	qurvet	gurbet ⁶⁰³

3.3.2.2.3. Aykırılma (dissimilation)

Bir hecede yer alan seslerin çıkış yeri ve çıkış biçimi bakımından birbirinden uzaklaşmasına aykırılma veya disasimilasyon denir. Aykırılma, sesler arasında daha fazla netlik sağlamak amacıyla seslerin farklılaşmasını ifade eder.⁶⁰⁴ Bir sözcükte yan yana veya birbirine yakın duran, çıkış yeri ve çıkış şekli olarak birbirinin aynısı ya da yakını olan sesler farklılaşır. Bu, hemen her dilde meydana gelen bir ses olayıdır. Aykırılma meydana geldiği yere ve meydana geliş yönüne göre sınıflandırılır. Aykırılma daha çok /r/, /l/, /m/, /n/, /s/, /z/ gibi seslerin tekrarını önlemek için meydana gelir.

Yakın aykırılma (contiguous disassimilation), bir sözde yan yana bulunan, çıkış yeri ve biçimi olarak birbirinin aynısı veya benzeri olan seslerin başka bir sese dönüşmesine yakın aykırılma denir.⁶⁰⁵ Zazacada çiftleşen (geminate)

⁶⁰² Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 98-99.

⁶⁰³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 136.

⁶⁰⁴ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 63.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 328.

⁶⁰⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 64.

konsonantların bazı ağızlarda değişmesi bu türden bir aykırılıştır. Konsonant ses, kendi çıkış yeri ve boğumlanma biçimini diğer sestten ayırır ve farklı çıkmaya başlar. Zazacada meydana gelen bu tür aykırılıştırmaya örnekler, aşağıda verilmiştir.

Tablo 14: Zazacada Yakın Aykırılıştırma

Zazaca		Zazaca	Türkçe
kirr	> <	kilm	kısa
nanmikî	> <	nalmikî	tabak ⁶⁰⁶
hemmal	> <	hembal	hamal
muşemme	> <	muşembe	muşamba
tennûr	> <	tendûr	tandır
qinnab	> <	qirnab	kınap

Uzak Aykırılıştırma (incontiguous disassimilation), bir sözcükte yer alan seslerin çıkış yerleri ve boğumlanma şekilleri bakımından birbirinden uzaklaşması, bu seslerden birinin farklı bir sese dönüşmesidir.⁶⁰⁷ Zazacada /r/ > /l/ aykırılıştırması vardır. Aşağıda bu ses değişimi olayına örnekler verilmiştir.

Tablo 15: Zazacada Uzak Aykırılıştırma

Zazaca		Zazaca	Türkçe
fotêri	> <	fotêli	fötr şapka
îbrişim	> <	elbisim	ipek
çıra	> <	çıla	çıra

⁶⁰⁶ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 112.

⁶⁰⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 64.

kursî	> <	kulsî	kürsü ⁶⁰⁸
bîrader	> <	bîlader	kardeş
zelzele	> <	zerzele	deprem

Aykırılma ses olayı, ses değişiminin meydana geldiği yere göre ikiye ayrılır:

Gerileyici Aykırılma (regressive dissimilation), sonradan gelen sesin öncekini etkilemesidir.⁶⁰⁹ Qinnab>qir nab gibi.

İlerleyici Aykırılma (progressive dissimilation), önce gelen sesin sonraki sesi etkilemesidir.⁶¹⁰ Tennûr>tendûr gibi.

3.3.2.2.4. Benzeşme (Assimilation)

Bir sesin çıkış yeri ve biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma gelmesine benzeşme denir.⁶¹¹ Dilbiliminde kullanılan benzeşme, tarihsel ve etimolojik çalışmaların önemli bir parçasıdır. Bu ses olayı sayesinde, diller arasında bağlantılar kurulabilir, etimolojik çalışmalar yapılabilir. Konuşma sürecinde akıcılığın ve ritmin korunmasında, bu ses olayının katkısı vardır. Birçok görüntüsü (aspect) olan benzeşme, bir sesin yakınındaki bir sese bir veya daha fazla yönden artikülatif adaptasyonudur. Ses olaylarının çoğu benzeşme içerisinde değerlendirilir. Bu anlamda benzeşme, geniş sınırları olan bir ses olayıdır. Benzeşme, yan yana bulunan sesler arasında olabildiği gibi, komşu sesler arasında da meydana gelebilir. Niteliği bakımından yarı benzeşme, tam benzeşme, yakın benzeşme, uzak benzeşme, ilerleyici benzeşme ve gerileyici benzeşme gibi sınıflara ayrılır.⁶¹²

Yakın benzeşme, bir söz biriminde yan yana bulunan, çıkış yeri ve boğumlanma şekli bakımından benzer olmayan seslerin birbirine benzemesi

⁶⁰⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 118-119.

⁶⁰⁹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 65.

⁶¹⁰ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 65.

⁶¹¹ İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 49.

⁶¹² Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, s. 41.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 39-40.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 100.

olayıdır.⁶¹³ Bu sesle birbirine çok yakın bir şekilde çıkartılır. Bundan dolayı bu sesle birbirine dönüşür. Zazacada yakın benzeşme örnekleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 16: Zazacada Yakın Benzeşme

Zazaca		Zazaca	Türkçe
canbaz	> <	cambaz	cambaz
sinbore	> <	simbore	sincap
şenbe	> <	şembe	cumartesi ⁶¹⁴
teskere	> <	tezkere	teskere

Uzak benzeşme, bir söz biriminde uzakta olan, çıkış yeri ve boğumlanma şekli bakımından benzer olmayan seslerin, birbirine benzemesi olayıdır. Bu tür benzeşme, birbirine komşu olmayan iki ses arasında meydana gelir.⁶¹⁵ Zazacada cewab>cebab sözcüğündeki ikinci /b/ konsonantı, /w/ konsonantını da değiştirerek /b/ haline getirmiştir. Burada ikinci /b/ konsonantı benzetendir ve ilk harfi değiştirmiştir. Vokallerin kendi aralarında değişimleri, uzak benzeşme örnekleri olarak kabul edilir. Uzak benzeşmede, sözcükler içerisinde fonemlerin birbirine uzaklıkları kastedildiği gibi, fonemlerin artikülatif uzaklıkları da uzak benzeşme olarak kabul edilebilir. Zazacada erillik ve dişilik sonrası gelen eklerin, bu cinsiyeti dikkate alarak değişimleri uzak benzeşmeye örnektir.

Gerileyici benzeşme, söz içerisindeki seslerden birinin önceki sesi etkileyerek, çıkış yeri ve boğumlanma biçimi bakımından kısmen veya tamamen kendine benzetmesine, gerileyici benzeşme veya gerileyici asimilasyon denir. Sözcük içerisinde sesler, devinimlerle çıkarlar. Bu ses olayında, sözcük içerisinde bir sesi çıkarmak için yapılan devinim, daha önceki bir sesin çıkarılması için gerekli olan

⁶¹³ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 65-66.

⁶¹⁴ Malmisanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 114.

⁶¹⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 65-66.; Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 643.

devinimi etkileyerek, bu sesi değiştirir.⁶¹⁶ Yakın benzeşme örnekleri olarak yukarıda verilen örneklerde; /b/ konsonantı, kendisinden önceki /n/ konsonantını, /m/ konsonantına dönüştürmüştür.

İlerleyici benzeşme, söz içerisindeki seslerden birinin sonraki sesi etkileyerek, çıkış yeri ve boğumlanma biçimi bakımından kısmen veya tamamen kendine benzetmesine, ilerleyici asimilasyon denir. Bu ses olayında, sözcük içerisinde bir sesi çıkarmak için yapılan devinim, daha sonraki bir sesin çıkarılması için gerekli olan devinimi etkileyerek, bu sesi değiştirir.⁶¹⁷

Yarı benzeşme, sözcük içerisinde sesi çıkarmak için yapılan devinimin, bir başka sesi etkilemesi ve bu şekilde seslerin birbirine benzeşmesine denir.⁶¹⁸ Bu durumda fonem yanındaki foneme tesir eder ve kendi özelliklerinden bir veya birkaçını ona aktarır. Meydana gelen bu ses olayları, gerçek anlamda benzeşmelerdir. Bu tür benzeşmeler, fonemlerin aynışmasıyla bitmez.⁶¹⁹ Yakın benzeşme için verilen örnekler, yarı benzeşme için de geçerlidir.

Tam benzeşme, bazı özellikleri ortak olan, yalnız bir özelliği ortak olan veya hiçbir ortak noktası olmayan fonemlerin her yönden aynışmasıdır. Bu ses olayına en fazla mukavemet gösteren sesler, akıcı sesler ve nazal konsonantlardır.⁶²⁰ Bu sesler, güçlü olduklarından benzeşmeye mukavemet gösterirler. Sesler arasında meydana gelen benzeşme o kadar kuvvetli olur ki, onları ayırmak mümkün olmaz.⁶²¹ Eski Yunancadan veya İspanyolcadan gelen *patates*⁶²² sözcüğü Zazacada *patata* şeklini almıştır ve tam benzeşmiştir. Dillerde var olan yabancı sözcükler tam benzeşme sayesinde dile mal olur. Zazacada kullanılan yabancı kökenli sözcükler, Zazacanın fonetiğine uygun bir hale gelmişlerdir. Kurdo-Arabik alfabesi, Kürtçenin fonetiğine uyarlanırken, Arapçada var olan bazı sesler göz ardı edilmiştir. Bunun

⁶¹⁶ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 66.; Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 642.

⁶¹⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 66.; Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 642.

⁶¹⁸ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 642.

⁶¹⁹ Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, s. 172.; Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 66.

⁶²⁰ Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, s. 172.

⁶²¹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 66.

⁶²² Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı**, s. 481. Bk.: İsmet Zeki Eyuboğlu, *patates* sözcüğünün İspanyolcadan geldiğini kaydeder. İsmet Zeki Eyuboğlu, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 550-551. Ayrıca Bk.: Hasan Hayati Gül, **Kelimelerin Kimliği**, Ar Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 476.

sebebi tam benzeşme ses olayıdır. Arapçada var olan ama Kürt fonetiğinde sesler birer allofon olarak kalmış ve yazılı dilde gösterilmemiştir.

Karşılıklı benzeşme, seslerin birbirini etkilemesi olayıdır.⁶²³ Burada önses sonsesi, sonses önsesi etkileyebilir. Çalışma içerisinde verilen >< işareti, Zazaca sözcükler arasındaki karşılıklı benzeşmeye örnektir.

3.3.2.2.5. Sandhi Form

Çekimlik değişmesi olarak da adlandırılan, sadece sözcüklerin çekimi sırasında meydana gelen, sözlüğe girmeyen değişimlerdir. Bu terim, Hintli gramercilerden alınmıştır. Sandhi kuralları, ses olaylarıdır ve sözcüğün başında veya sonunda olmasına göre değişiklik gösterir.⁶²⁴ Sandhi form, Proto İrani dillerden günümüze kadar birçok İrani dilde varlığını devam ettirmektedir. Seslerde meydana gelen kayma ile bazı hecelerin ortadan kalkmasına sandhi form adı verilir.⁶²⁵

Sandhi kurallarından birisi olan ulama (qetabkerdiş), bir sözden başka söze geçerken meydana gelen düşme, türeme, benzeşme ve aykırılaşıma olaylarıdır. Ulama, sözler arasında meydana gelen ses olayıdır. Konsonantla biten bir sözcüğü vokalle başlayan başka bir sözcük takip ederse, iki sözcük arasında ulama meydana gelir. Özellikle klasik metinlerde bir söz sanatı olarak yapılan ulama, diğer metinlerde ses olayı olarak kabul edilir.

Sandhi kurallarından ikincisi ise çekimlik değişmesidir. Bu ses olayı, çekime giren sözün kendi içerisinde meydana gelen bir değişmedir.⁶²⁶ Zazaca sözcüklerde meydana gelen şekil>şeklê değişimi buna örnektir. Sandhi formun bahsedilen her iki şekli de sözlüklerde gösterilmez.

3.3.2.2.6. Dudaksıllaşma (labialisation)

Yuvarlak vokaller ve dudak konsonantları yanındaki vokal veya konsonantların yuvarlaklaşması veya dudak konsonantına dönüşmesi olayına

⁶²³ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 67.

⁶²⁴ Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, s. 205-206.

⁶²⁵ B. Fortson IV, "Proto-Indo-European Phonology", **Encyclopedia of Language and Linguistics**, Ed.: Keith Brown, Elsevier Pergamon, Michigan, c. 9, s. 227.

⁶²⁶ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 69-70.

dudaksıllaşma denir.⁶²⁷ Dudaksıllaşma, ikincil artikülasyon⁶²⁸ olarak kabul edilir. Labializasyon, sadece belli seslerde meydana gelen özel bir durumdur.⁶²⁹ Zazacada /e/ vokalinin /u/ vokaline dönüştüğü belxur>bulxur, embaz>umbaz; /i/ vokalinin /o/ vokaline dönüştüğü badî>bado, sewl>sowl;⁶³⁰ penbe>pembe örnek olarak verilebilir.

3.3.2.2.7. Düzleşme (delabialisation)

Düzleşme, labializasyon ses olayının tam tersidir ve bu ses olayı artikülasyon değişimi olarak da adlandırılır. Dudak vokallerinin daha az belirgin hale gelmesine delabializasyon denilmektedir. Yuvarlak vokaller, söz içerisinde dar vokaller haline gelir. Dudak vokalleri, bu özelliklerini yitirerek düz vokal haline gelirler.⁶³¹ Zazacada var olan düzleşme /u/>/i/, /o/>/e/ dönüşmesi şeklindedir. Aşağıda bu tür değişimlere örnekler verilmiştir.

Tablo 17: Zazacada Darlaşma

Zazaca		Zazaca	Türkçe
oda	>	weda	oda
orte	>	werte	orta
osta	>	westa	usta ⁶³²
carut	>	carit	faraş
çamure	>	çamir	çamur

⁶²⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 71.; Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, s. 90-91.

⁶²⁸ Çift artikülasyon ve ikincil artikülasyon, dildeki sesler boğumlandığında, boğumlanma şekilleri ve yerlerine göre verilen addır. Dildeki seslerin kontrastlarını artırmak için, bazı sesler iki eklem hareketiyle (labial-velum, labial-dental vb.) boğumlanır. Paralel bir şekilde, iki artikülasyon yerinin birden kullanılarak sesin boğumlanması, çift artikülasyondur. Seslerin birincil artikülasyon yerinin, ağız içerisinde dilin hareketiyle farklılaştırılması sonucunda, sesin boğumlanmasına ikincil artikülasyon denilir. Örnek olarak alveol sesinin labialize edilmesi verilebilir. Bk.: Patricia Ashby, **Understanding Phonetics**, Hodder Educations, London 2017, s. 65-67.

⁶²⁹ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 263.

⁶³⁰ Malmısani, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 89-91.

⁶³¹ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 1251.; Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 75.

⁶³² Malmısani, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 115.

zurna	>	zirna	zurna ⁶³³

3.3.2.2.8. Nazalizasyon

Nazal konsonantların, benzeşim yoluyla, yakınındaki konsonantları, kendi çıkış yerlerine çekmesi olayına nazalizasyon denir. Bu şekilde, nazal olmayan vokal ve konsonantları nazal özellik kazanır.⁶³⁴ Nazal konsonantlar, güçlü konsonantlar olmalarından dolayı, diğer konsonantları etkiler ve onları kendi boğumlanma noktalarına çeker.

Bu ses olayı, nasal harmony (geniz uyumu) olarak da adlandırılır.⁶³⁵ Zazacada /m/ ve /n/ olmak üzere iki nazal konsonant vardır. Bu nazal harfler birbirine dönüşür ve bazen /b/ bilabial konsonantını da etkilerler. Aşağıda buna birkaç örnek verilmiştir.

Tablo 18: Zazacada Nazalizasyon

Zazaca		Zazaca	Türkçe
berbayîş	>	bermayîş	ağlamak
sewbîna	>	sewmîna	başka ⁶³⁶
cambaz	>	canbaz	canbaz
îmdad	>	îndad	imdat ⁶³⁷
şaneşîye	>	şûmşîne	balkon
nêrdîwane	>	merdîwani	merdiven ⁶³⁸

⁶³³ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 131-132.

⁶³⁴ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 75.; İmer, Kocaman, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 136.; Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 92-94.

⁶³⁵ Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, s. 103.; Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 784.

⁶³⁶ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 75.

⁶³⁷ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 110-111.

⁶³⁸ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 113.

3.3.2.2.9. Gırtlaksıllaşma (glottalisation)

Gırtlaksılık, bir ses çıkarma biçimi değil, ses çıkış yeri değişimidir. Yani bu ses olayı, bir artikülasyon değişimidir. Başka bir boğumlanma noktasından çıktığı halde, yakınındaki yutaksıl seslerden dolayı, sesin hırıltılı ve titreşimli çıkmasına yutaksıllaşma veya gırtlaksıllaşma denir.⁶³⁹

Zazacada /x/ konsonantının /h/ konsonantına dönüşmesi buna örnektir. Her ne kadar bu iki ses boğumlanma yeri bakımından birbirine yakın yerlerden çıkıyor olsalar da, her iki ses tamamen aynı değildirler. /x/ sesi /h/ sesine göre biraz daha artdamakta, biraz daha önden çıkartılır. Ses olayları incelenirken /h/ > /x/ ses değişmesi ise düzensiz olarak kabul edilmiştir.

3.3.2.2.10. İncelme (palatalisation)

Vokal veya konsonantlardan bir sesin çıkış yerinin değişmesine palatalizasyon denir.⁶⁴⁰ İncelme, seslerin çıkarılmasında dilin sert damağa doğru hareketini ifade eden bir terimdir. Palatalizasyon, ikincil artikülasyonu ifade eder, sesin ilk artikülasyonu farklı bir nokta iken, bu ses olayıyla birlikte seslerin çıkış yeri öndamak, diş, dudak ve ağzın ön boşluğuna doğru kaymasını ifade eder.⁶⁴¹ Palatalizasyon, vokal ve konsonantlarda meydana gelir.

Vokal incelmesi, ağız boşluğunun arka bölümünde dilin damağa doğru yükseltilmesiyle çıkarılan kalın vokallerin, ağız boşluğunun ön bölümünde dilin damağa doğru yükseltilmesiyle çıkarılan ince vokallere dönüşmesine denir.⁶⁴² Korkmaz, palatalizasyonu, çeşitli nedenlerle bir sözcükteki kalın vokallerin ince vokallere dönüşmesi olarak tanımlar.⁶⁴³ Zazacada kalın vokaller /a/, /o/, /û/, /i/; ince vokaller ise /u/, /e/, /î/, /ê/ sesleridir. Zazacadaki kalın vokallerden /a/ > /e/, /a/ > /i/, /ê/ > /e/, /o/ > /e/ incelmeleri meydana gelir. Aşağıda bu ses olaylarına örnekler verilmiştir.

⁶³⁹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 76.; İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 136.

⁶⁴⁰ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 81.

⁶⁴¹ Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 347.

⁶⁴² Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 81.

⁶⁴³ Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, s. 130.

Tablo 19: Zazacada Vokal İncelmesi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/a/ > /e/	alawitiş	>	elawitiş	yoğurmak
	ambaz	>	embaz	arkadaş
	anka	>	enka	şimdi
	aspar	>	espar	süvari
/a/ > /i/	anka	>	inka	şimdi
	hamnan	>	imno	yaz
	hama	>	hima	hemen
	paştî	>	piştî	sırt ⁶⁴⁴
/ê/ > /e/	agêrayîş	>	ageyrayîş	dönmek
	kêneke	>	keyneke	kız
	mêman	>	meyman	misafir
	têşan	>	teyşan	susamış ⁶⁴⁵
/o/ > /e/	oyın	>	weyn	oyun
	oxir	>	wexir	uğur
	ordege	>	werdege	ördek
	olacax	>	welacax	kaza ⁶⁴⁶

⁶⁴⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 69-70.

⁶⁴⁵ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 92-93.

⁶⁴⁶ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 115.

3.3.2.2.11. Kalınlaşma (velarization)

Kalınlaşma veya velarizasyon, dilin artdamağa doğru hareketini, ikincil artikülasyonu ifade eden bir terimdir. Seslerin çıkış yerlerinden farklı olarak dilin artdamak yani yumuşak damağa doğru hareket etmesiyle seslerin çıkmasıdır. Bu ses olayı genellikle velar olmayan, vokal ve konsonantlara uygulanır ve bu sesler velarize edilir.⁶⁴⁷ Zazacada özellikle Arapçadan giren ve özel işaretlerle belirtilen harflerde velarizasyon kendini açıkça gösterir. Kalınlaşma, hem vokal hem de konsonantlarda meydana gelir.

Vokal kalınlaşması, ağız boşluğunun ön bölümünde ve dilin ön bölümünün damağa doğru yükseltilmesiyle çıkarılan ön veya ince vokallerin; ağız boşluğunun arka bölümünde ve dilin arka bölümünün damağa doğru yükseltilmesiyle çıkarılan arka veya vokallere dönüşmesine vokal velarizasyon denir.⁶⁴⁸ Zazacada /e/ > /i/, /e/ > /o/, /e/ > /u/, /î/ > /i/, /î/ > /o/, /u/ > /i/ vokallerine de velarizasyon meydana gelir. Aşağıda bunun örnekleri verilmiştir.

Tablo 20: Zazacada Vokal Velarizasyonu

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
	belengaz	>	belingaz	zavallı
/e/ > /i/	bize	>	bizi	keçi
	nezdî	>	nizdî	yakın
	verên	>	virên	eski ⁶⁴⁹
	çend	>	çond	kaç, birkaç
/e/ > /o/	merdene	>	mordene	ölmek
	merdim	>	mordem	adam

⁶⁴⁷ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 509.

⁶⁴⁸ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 82.; Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s.79-80.

⁶⁴⁹ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 85-87.

/e/ > /a/	verek	>	vorek	kuzu ⁶⁵⁰
	berdiş	>	bardiş	götürme
	berz	>	barz	yüksek
	kerm	>	karm	kurtçuk
	werdiş	>	wardiş	yeme ⁶⁵¹
/e/ > /u/	beroş	>	buros	tencere
	destmale	>	dusmal	mendil
	estune	>	ustune	sütun
	pelisîyayîş	>	pulisîyayîş	solma ⁶⁵²
	badî	>	bado	sonra
/î/ > /o/	însan	>	oson	insan
	istanbul	>	ostemol	istanbul ⁶⁵³
	hurdî	>	wirdî	küçük
	muj	>	mij	sis
	purikerdiş	>	pirokerdiş	dökmek
/u/ > /i/	put	>	pit	çocuk ⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 87.

⁶⁵¹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 88.

⁶⁵² Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 90-91.

⁶⁵³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 102.

⁶⁵⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 131.

3.3.2.2.12. Ötümlüleşme (voicing)

Konsonantların bazıları titreşimli/ötümlü/gürültülü (voiced consonants/bêvengê lerzinokî) ve bazıları titreşimsiz/ötümsüz/gürültüsüz (unvoiced consonants, bêvengê bêlerzî) olur. Ötüm, ses tellerinin titreşiminden meydana gelir. Ses telleri gerginse, tiz ve gürültülü bir ses meydana gelir. Ötümlü konsonant, gürültülü konsonant; ötümsüz konsonant ise gürültüsüz konsonanttır. Bu iki grup, ötümlü ve ötümsüz konsonantlar, eşleriyle beraber anılır. Yani gürültülü bir konsonantın, gürültüsüz bir eşi vardır. Sonorizasyon da denilen bu ses olayı, sessiz konsonantların sesli eşleriyle değişimi olayıdır.⁶⁵⁵ Kurmanccada ve Sorancada da bu ses değişimi olayı görülür.⁶⁵⁶ Zazacada ötümsüz ve ötümlü konsonantlar eşleriyle beraber /p/-/b/, /t/-/d/, /f/-/v/, /k/-/g/, /j/-/ş/, /ç/-/c/, /z/-/s/’dir. Bu seslerden /p/, /t/, /f/, /k/, /ş/, /ç/, /s/ ötümsüz; /b/, /d/, /v/, /g/, /j/, /c/, /z/ sesleri ise ötümlüdür.

Ötümsüz konsonantların, ses yolunu genişleterek eşleri olan konsonantlara dönüşmesi, yani /p/>/b/, /t/>/d/, /f/>/v/, /k/>/g/, /ş/>/j/, /ç/>/c/, /z/>/s/ konsonantları arasında meydana gelen değişim, ötümlüleşme olarak adlandırılır. Zazacada sonorizasyon ses olayı; /f/>/v/, /f/>/w/, /k/>/ç/, /k/>/g/, /p/>/b/, /p/>/f/, /t/>/ç/, /s/>/z/, /ş/>/ç/ konsonantları arasında meydana gelir. Verilecek örneklerde görüleceği üzere, ötümsüz konsonantlar, ötümlü eşlerine dönüşürken, konsonant ses bazen birebir eşine dönüşmez, eşine yakın bir sese de dönüşür. Bazen de ötümlü bir konsonant, daha ötümlü bir konsonanta dönüşebilir. Zazaca ötümlüleşmede görüleceği gibi, /f/ hem eşine hem de eşine yakın ses olan /w/ dönüşmüştür. Zazacada meydana gelen ötümlüleşme ses olayıyla ilgili örnekler verilmiştir.

Tablo 21: Zazacada Ötümlüleşme

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/f/>/v/	felk	>	velg	böbrek
	fıştene	>	vistene	atmak

⁶⁵⁵ Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, s. 99.; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 90.; Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 1093.

⁶⁵⁶ Seîd Halo, *Yasayên Dengî di Kurdîya Jorî da (Kovara Behdînan)*, s. 78-79; 105-107.

	zaf	>	zav	çok ⁶⁵⁷
	hefte	>	hewte	hafta
/f/ > /w/	sifirne	>	suwerni	saçak
	hefsar	>	hewsar	yular ⁶⁵⁸
	kêna	>	çêna	kız
/k/ > /ç/	kefi	>	çefi	kefiye
	kês	>	çês	iri saman ⁶⁵⁹
	belk	>	belg	kıyafet
/k/ > /g/	koçerî	>	goçerî	göçer
	koşe	>	goşe	köşe ⁶⁶⁰
	lep	>	leb	avuç
/p/ > /b/	pexîl	>	bexîl	kıskanç
	pöçe	>	boçe	kuyruk ⁶⁶¹
	hepis	>	hefis	hapis
/p/ > /f/	paq	>	faq	bacak
	perayîş	>	fırayîş	uçmak ⁶⁶²
/t/ > / c/	çakut	>	çakuç	çekiç

⁶⁵⁷ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 97.

⁶⁵⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 97-98.

⁶⁵⁹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 107-108.

⁶⁶⁰ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 109.

⁶⁶¹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 116.

⁶⁶² Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 117.

	çort	>	çorç	kaba
	teynçi	>	çeynci	koruk ⁶⁶³
	asmên	>	azmên	gök
/s/ > /z/	bers	>	berz	yüksek
	gislawet	>	cizlawet	çizme ⁶⁶⁴
	çarşefe	>	çarçefe	çarşaf
/ş/ > /ç/	koşkar	>	goçkar	ayakkabıcı
	şekal	>	çekal	eskimiş ayakkabı ⁶⁶⁵

3.3.2.2.13. Ötümsüzleşme (devoicing)

Ötümlü konsonantların ses yolunu darlaştırarak, ötümsüz eşlerine dönüşmesine ötümsüzleşme denir. Ötümsüzleşme /b/ > /p/, /d/ > /t/, /v/ > /f/, /g/ > /k/, /j/ > /ş/, /c/ > /ç/, /z/ > /s/ sesleri arasında meydana gelir.⁶⁶⁶ Zazacada /b/ > /f/, /b/ > /v/, /b/ > /w/, /c/ > /ç/, /c/ > /j/, /c/ > /z/, /d/ > /t/, /g/ > /c/, /j/ > /c/, /j/ > /ş/, /j/ > /z/, /v/ > /w/, /z/ > /j/ konsonantları arasında ötümsüzleşme meydana gelir. Ötümlüleşmede ifade edildiği gibi, ötümsüzleşen konsonantlar tam olarak kendi ötümsüz eşlerine dönüşmeyebilir. Yine, ötümsüz bir konsonant daha ötümsüz bir konsonanta dönüşebilir. Aşağıda Zazacada meydana gelen ötümsüzleşme ses olayına örnekler verilmiştir.

Tablo 22: Zazacada Ötümsüzleşme

Zazaca	Zazaca	Türkçe

⁶⁶³ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 130

⁶⁶⁴ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 121-122.

⁶⁶⁵ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 123.

⁶⁶⁶ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 90.; Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 83-84.

	kibrit	>	kifrît	kibrit
/b/ > /f/	sebkan	>	sefkan	nişancı
	xebtîyayîş	>	xeftîyayîş	çalışma ⁶⁶⁷
	babî	>	bavî	baba
/b/ > /v/	gulbang	>	gulvang	gölbank
	nobedar	>	novedar	nöbetçi ⁶⁶⁸
	kebanî	>	kewanî	ev kadını
/b/ > /w/	teba	>	tewa	şey
	sebax	>	sewax	sıva ⁶⁶⁹
	ciwal	>	çiwal	çuval
/c/ > /ç/	cicik	>	çiçik	meme
	perçin	>	perçîn	çeper, çit ⁶⁷⁰
	dice	>	dije	kirpi
/c/ > /j/	espici	>	espiji	bit
	sukic	>	sûkij	şehirli ⁶⁷¹
	cengar	>	zengar	pas
/c/ > /z/	naca	>	naza	burası

⁶⁶⁷ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 74.

⁶⁶⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 75-77.

⁶⁶⁹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 79-81.

⁶⁷⁰ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 81.

⁶⁷¹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 82.

	zewac	>	zewaz	evlilik ⁶⁷²
	dirakerdiş	>	tirakerdiş	koparmak
/d>/t/	duj	>	tuj	keskin
	vîyardene	>	vîyartene	geçmek ⁶⁷³
	gan	>	can	can
/g>/c/	page	>	pace	harabe
	veng	>	venc	ses ⁶⁷⁴
	bajar	>	bacar	şehir
/j>/c/	şuj	>	suc	suç
	roj	>	roc	gün ⁶⁷⁵
	bejne	>	beşne	boy
/j>/ş/	gilej	>	gilêş	salya
	rijnayîş	>	rişnayîş	yıkmak ⁶⁷⁶
	jew	>	zew	bir
/j>/z/	jewna	>	zewna	bir tane
	jondes	>	zondes	on bir ⁶⁷⁷
/v/> /w/	qelew	>	qelew	şişman

⁶⁷² Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 83.

⁶⁷³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 83-84.

⁶⁷⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 98-99.

⁶⁷⁵ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 103-105.

⁶⁷⁶ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 106

⁶⁷⁷ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 106-107.

	vatiş	>	watiş	söylemek
	veyve	>	veywe	düğün ⁶⁷⁸
	erzan	>	erjan	ucuz
/z/ > /j/	lizge	>	lijge	dal
	zar	>	jar	zayıf ⁶⁷⁹

3.3.2.2.14. Yuvarlaklaşma ve Düzleşme

Sözcükte önses veya içses olarak bulunan düz bir vokalin, yanındaki bir dudak konsonantının veya yuvarlak bir vokalin etkisiyle yuvarlaklaşmasına denir.⁶⁸⁰ Zazacada düz vokaller /e/, /ê/, /i/, /î/; yuvarlak vokaller ise /a/, /o/, /u/, /û/ sesleridir. Zazacada /e/ > /o/, /ê/ > /o/, /î/ > /o/, /o/ > /û/ vokalleri arasında yuvarlaklaşma ses olayı meydana gelir. Bu seslerin örnekleri verildiğinden dolayı tekrar edilmemiştir.

Düzleşme ise vokallerin boğumlanmasında ikincil artikülasyon olarak, dudakların düz bir hal almasıdır.⁶⁸¹ Düzleşme, yuvarlaklaşma ses olayının tam tersidir. Düzleşme ve darlaşma ses olayları arasında ciddi bir fark yoktur. Onun için burada, sadece bu ses olayından bahsedilmiştir. Zazacada var olan yuvarlak vokal /a/, /o/, /u/, /û/ seslerinin /i/, /e/, /ê/, /ê/ düz vokallere dönüşmesini ifade eder. Zazacada /a/ > /e/, /a/ > /i/, /o/ > /e/, /u/ > /i/ seslerinde düzleşme olayı meydana gelir. Aşağıda bu ses olayına örnekler verilmiştir.

Tablo 23: Zazaca Vokallerde Düzleşme

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/a/ > /e/	wareza	>	wereza	yeğen

⁶⁷⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 134.

⁶⁷⁹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 137.

⁶⁸⁰ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 103-104.; Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, s. 230.

⁶⁸¹ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 97-98.

	askefte	>	eşkefte	mağara
	kuça	>	kuçe	sokak ⁶⁸²
	hama	>	hima	şimdi
/a/>/i/	paşt	>	pişt	sırt
	ambaz	>	imbaz	arkadaş ⁶⁸³
	oqa	>	weqa	okka
/o/>/e/	olçeg	>	welçeg	ölçek
	ors	>	wers	örs ⁶⁸⁴
	huşk	>	wişk	kuru
/u/>/i/	puf kerdiş	>	pif kerdiş	üflemek
	rutış	>	ritiş	süpürmek ⁶⁸⁵

3.3.2.3. Seslerin Türemesi ve Düşmesi

Bazı sözcüklerdeki fonemler, zamanla kullanılmaz olur ve sözcükteki yerlerini kaybederler. Aynı şekilde bazı sözcüklerde zamanla fonem artışı veya kaynaşması meydana gelebilir. Aşağıda ses türemesi ve ses düşmesi ses olaylarının genel kuralları izah edilmiş ve Zazacada bu ses olaylarına örnekler verilmiştir. Bu ses olaylarının anlam ayırıcı özellikleri bulunmaz. Bu ses olayları meydana gelmesi, sözcüğün anlamında bir değişme meydana getirmez. Bu ses olayları mekaniktir ama sözcüğün şekilsel olarak farklılaşmasına neden olurlar. Zazaca sözcüklerde de düşme ve türeme ses olayları meydana gelmektedir.

⁶⁸² Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 69.

⁶⁸³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 69-70.

⁶⁸⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 115.

⁶⁸⁵ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 131-132.

3.3.2.3.1. Düşme (dissapearance)

Sözbiriminin (fonemin) tamamen ortadan kalkmasını ifade eden düşme, bu kısımda sadece ses düşmeleri için kullanılmıştır. Çalışmada önses, içses ve sonses düşmeleri üzerinde durulmuştur.

Önses Düşmesi (apheresis), bir sözcükte ilk sesin veya ilk hecenin düşmesine denir.⁶⁸⁶ Genellikle yabancı dillerden eklenen sözcüklerde oluşan bu ses olayı, vokal ve konsonant seslerde meydana gelebilir.⁶⁸⁷ Zazacada meydana gelen önses düşmesi ses olayı, düzensiz bir görüntü oluşturmaktadır. Bu olay, genellikle dar vokal /i/ önsesinin düşmesi, gırtlak frikatif konsonantı /h/ ve dudak konsonantı /b/ önsesinin düşmesi şeklinde meydana gelmektedir. Birkaç örnekte de /w/ semi-vokalinin yuvarlaklaşmasıyla meydana gelmektedir. Lakin Zazaca sözcüklerde geniş vokallerin düşmesi nadiren meydana gelmektedir. Genellikle düşme eğilimi gösteren semi-vokal sesler önsesleyken düşer. Aşağıda Zazacada meydana gelen önses düşmesine örnekler verilmiştir.

Tablo 24: Zazacada Önses Düşmesi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/b/ > Ø	berey	>	erey	geç ⁶⁸⁸
	bimbarek	>	imbarek	mübarek
	hak	>	ak	yumurta
/h/ > Ø	hala	>	ala	hele
	havil	>	avil	yarar
	hembaz	>	embaz	arkadaş

⁶⁸⁶ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 71.

⁶⁸⁷ Toptaş, **Türkçe Dersleri**, s. 667.

⁶⁸⁸ Malmısani, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 154.

/w/>Ø	heste	>	este	kemik
	huşk	>	uşk	kuru
	hîro	>	îro	hatmi ⁶⁸⁹
	wina	>	ina	böyle
	wisar	>	isar	bahar
	westa	>	usta	usta ⁶⁹⁰

İçses Düşmesi (syncope), konuşma sırasında önses ve sonses dışında kalan, sözcük içindeki bir sesi söylememe, onu düşürme olayına *syncope* veya içses düşmesi denir. Bu ses olayında, içses konumunda bulunan vokal ve konsonant sesler düşebilir. Sözü kısaltılması sırasında ortaya çıkan bir durumdur. Karşılaştırmalı filoloji ve modern fonolojide kullanılan bir terimdir.⁶⁹¹ Zazacada /b/, /d/, /g/, /h/, /l/, /m/, /n/, /r/, /t/, /y/ seslerinde içses düşmesi meydana gelir. Bu sesler Zazaca sözcüklerde içses olarak bulunurken, çeşitli sebeplerden dolayı veya sebepsiz bir şekilde düşebilir. Aşağıda içses düşmesi olayına örnekler verilmiştir.

Tablo 25: Zazacada İçses Düşmesi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/b/>Ø	embar	>	emar	ambar
	zimbêlî	>	zimêli	bıyık
	embaz	>	emaz	arkadaş ⁶⁹²

⁶⁸⁹ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 158-160.

⁶⁹⁰ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 169-170.

⁶⁹¹ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 73.; İmer, Kocaman, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 152.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 469.

⁶⁹² Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 154-155.

	dedza	>	deza	amca oğlu
Ø</p>/d/	herûndi	>	herûni	iz, yer
	velgedar	>	velgêre	yaprak yıǵını ⁶⁹³
	çenge	>	çene	çene
Ø</p>/g/	hargûş	>	arûş	tavşan
	vengdayîş	>	vendayîş	seslenme ⁶⁹⁴
	kehan	>	kan	eski
Ø</p>/h/	mehmud	>	momid	mahmut
	rehmetî	>	rametî	merhum
	mehsul	>	masul	mahsul
	sibha	>	siba	sabah ⁶⁹⁵
	balişna	>	başna	yastık
Ø</p>/l/	kuçelan	>	kuçan	ocak
	vilînce	>	vînce	sakız ⁶⁹⁶
	çimkî	>	çike	çünkü
Ø</p>/m/	kemere	>	kera	taş ⁶⁹⁷
	enka	>	eka	şimdi

⁶⁹³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 155-156.

⁶⁹⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 157.

⁶⁹⁵ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 160-161.

⁶⁹⁶ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 162.

⁶⁹⁷ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 163.

	canmêrd	>	camêrd	mert
	pançşeme	>	paşeme	perşembe ⁶⁹⁸
	darlox	>	dalox	bir araç
/r/ > Ø	erdîşî	>	erîşi	sakal
	qorç	>	qoç	boynuz ⁶⁹⁹
/t/ > Ø	datiza	>	deza	amca oğlu
	estaneke	>	sanike	masal ⁷⁰⁰
	bizyêk	>	bizêk	oğlak
/y/ > Ø	taynî	>	tanî	bazı
	tepîya	>	tepa	geri ⁷⁰¹

Sonses Düşmesi (apocope), son sesin düşmesine denir. Karşılaştırmalı filolojide ve modern fonolojide kullanılan ve sonses düşmesini ifade eden bir terimdir.⁷⁰² Zazacada /d/, /i/, /n/, /r/, /y/ sesleri, bazen, son hecede bulunduklarında düşerler. Bu ses düşmesi olayı, sözcüğün yapısını bozduğundan tespiti zordur. Bazı sözcüklerde sonses düşmesi sonrasında meydana gelen sözcük de anlam ifade ettiği için, sonses düşmesi cümle içerisinde kontekstten anlaşılabilir. Aşağıda bu ses olayına örnekler verilmiştir.

Tablo 26: Zazacada Sonses Düşmesi

Zazaca	Zazaca	Türkçe

⁶⁹⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 164.

⁶⁹⁹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 166-167.

⁷⁰⁰ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 115.

⁷⁰¹ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 115.

⁷⁰² Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 73.; Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 70.

/d>Ø	ard	>	ar	yer
	kind	>	kin	tulum ⁷⁰³
	koçiki	>	koçik	kaşık
/i>Ø	hingi	>	hing	arı
	kergi	>	kerğ	tavuk ⁷⁰⁴
	bîn	>	bî	diğer
/n>Ø	kancîn	>	kamcî	hangisi
	min	>	mi	ben ⁷⁰⁵
	aver	>	ave	ileri
/r>Ø	ver	>	ve	ön ⁷⁰⁶
	vay dayene	>	va dayene	savurmak ⁷⁰⁷
/y>Ø				

3.3.2.3.2. Hece Düşmesi (haplology)

Bir sözcükteki hecelerden birinin söylenmemesi ve terk edilmesidir. Sözcük içerisinde fonetik olarak benzer veya eşit olan hecelerden birinin zamanla söylenmemesi, yitimi durumudur. Sözcük içerisinde, benzer eklem dizisi içerisinde olan bazı heceler göz ardı edilebilir.⁷⁰⁸ Bu göz ardı etme, sözcüğü daha rahat ifade etmek için gereklidir. Bu ses olayı *büzüşme*, *hece yitimi*, *hece yutumu* veya *haplology* olarak da ifade edilir.⁷⁰⁹ Zazacada *ra-* önekiyle yapılan fiillerin çoğu, bu ek olmadan

⁷⁰³ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 155-156.

⁷⁰⁴ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 161-162.

⁷⁰⁵ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 163.

⁷⁰⁶ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 166-167.

⁷⁰⁷ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 170.

⁷⁰⁸ Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 74.; Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 500.; Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 224.

⁷⁰⁹ İmer, Kocaman, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 222.

da kullanılır. Bu örnek dışında da hece düşmesine örnek olabilecek birçok yapı vardır. Zazaca sözcüklerde meydana gelen; rakewtiş>kotiş, ravîyarnayene>vîyarnayene, raxelisîyayene>xelisîyayene,⁷¹⁰ çi rey ra>çira, sere rast>serrast, birayê mi>birê mi, bişiwe>bişo, şekilê>şeklê, şîyayene>şîyene, bîyayene>bîyene, hewceyîye>hewceyî, azadiye>azadî, kehan>kan, mîyanê şewe>mîyanşewe, pelo newe>newepel, awe baz<awbaz, vewrelîke>vewrlîke, awedayox>awdayox, dûrîpeyme>dûrpeyme gibi ses değişimleri örnek olarak verilebilir.⁷¹¹

3.3.2.3.3. Eksiltme (ellipsis)

Eksiltme, dilin her düzleminde meydana gelen bir ses olayıdır. Bu ses olayı, sadece fonem ve hece eksiltmede değil, cümlelerin öğelerini eksiltmede de kullanılabilir.⁷¹² Sözdiziminde ve sözcük düzeyinde meydana gelebilecek olan bu ses olayı; eşit materyalin olduğu cümlelerde koordinasyonu azaltma, leksikal azaltma ve soru-cevap cümlelerinde daha önce bahsedilmiş olan materyali ihmal etme şeklinde meydana gelir.⁷¹³ Zazacada görülen ses eksiltmeleri, anlamsal boyutu olmayan ses olaylarıdır. Bunlar, ses ve hece düşmesi olarak sınıflandırılıp izah edildiğinden tekrar bahsedilmemiştir. Cümle içerisinde meydana gelen eksiltme ise her dilde meydana gelen bir olaydır. Bu eksiltme bir ses olayı değil, öge eksiltme olarak tanımlanabilir. Bu durum da dil ekonomisiyle ilgilidir. Grûba Xebate ya Vateyî demek yerine *Grûbe* demek buna örnektir.

3.3.2.3.4. İkizleşme (gemination)

Fonetik ve fonolojide kullanılan bir terim olarak ikizleşme, aynı morfem içerisinde, aynı fonemin iki defa tekrarlanmasını ifade eder. Başka bir deyişle, içseste iki vokal arasında yer alan bazı konsonantların, iki heceye ayrılması suretiyle yinelenmelerine geminate ya da ikizleşme denir. İki vokal arasında olan ve zayıf olan hecedeki konsonantlar iki heceye ayrılır, ilk heceler zayıflıktan kurtulur ve birer kapalı heceye dönüşür.⁷¹⁴ İç seste iki vokal arasında bulunan ve vurguyu üzerinde

⁷¹⁰ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 168.

⁷¹¹ Daha fazla örnek için Grûba Xebate ya Vateyî'nin çıkarmış olduğu sözlüklere bakılabilir.

⁷¹² Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 74.

⁷¹³ Bussman, *Routledge Dictionary*, s. 356.

⁷¹⁴ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 206.; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 80.; Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, s. 127.

bulunduran ikinci hece başındaki vokalin, ilk hecedeki vokalin etkisi altında kendi hece sınırını aşarak yinelenmesine ikizleşme denir.⁷¹⁵ Zazacada bazı durumlarda ikizleşme meydana gelir ama bu ses olayı, yazı dilinde gösterilmez. Zazacadaki; wisar>wissar, moze>mozze, çele>çelle, meraq>merraq, toraq<torraq, serad>serrad, kebab>kebbab gopale>goppale vb. sözcüklerde ikizleşme görülür. İkizleşme ses olayı meydana gelen sözcükler incelendiğinde genel olarak titreşimli ve patlamalı konsonantlar olduğu gözlenmiştir.

Arapçadan Zazacaya geçmiş olan qesab/qessab, dîqet/dîqqet, hemal/hemmal, derab/derrab, his/hiss, red/redd sözcüklerinin asıllarında ikizleşme vardır. Bu sözcükler şeddeli yani çiftkonsonantlı sözcüklerdir.⁷¹⁶ Bunlarda açığa çıkan bu durum ikizleşme değildir. Bu sözcüklerin asılları çiftkonsonantlıdır. Bu sözcükler Kürtçe yazımda tek sese indirgenir.⁷¹⁷ Zazaca standart yazımda bunları tek ses olarak ifade etme eğilimi vardır. Ama ses ekleme veya ek alma durumlarında bu sesler asıl şekillerine döner. Burada meydana gelen bir ses artması veya sözcüğün asıl haline gelmesi olarak kabul edilebilir.

3.3.2.3.5. Kaynaşma (merger, fusion)

Bu ses olayı, vokal çarpışımı veya hiyatus olarak da adlandırılır. Art arda gelen iki seslemiden birincisinin son harfi ile ikincinin baş harfi vokalse araya bir konsonant girer. Üçok, bunu hiyatus ve hiyatus boğucusu olarak adlandırır ve bunları sentaktik fonoloji altında bir sandhi form olarak kabul eder.⁷¹⁸

İki veya daha fazla fonemin, aynı işi yapan tek foneme dönüşmesine kaynaşma denir. Ayrı hecelerdeki iki vokalin bir tek vokalde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayıdır. Bu, daha çok sözcük birleşimlerinde açığa çıkan bir ses olayıdır.⁷¹⁹ Bileşik sözcükler oluşurken, ses

⁷¹⁵ İmer, Kocaman, Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 155.

⁷¹⁶ Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, s.66.

⁷¹⁷ W. M. Thackson, **-Kurmanji Kurdish- A Reference Grammar with Selected Readings**, Renas Media, Yer yok 2006, s. 5.

⁷¹⁸ Üçok, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, s. 206-207.

⁷¹⁹ Korkmaz, **Grammer Terimleri Sözlüğü**, s. 143.

kayıpları olabileceği gibi, kaynaşma gibi ses türemesi de meydana gelebilir. Kaynaşma bir ses türemesi olayıdır.

Kaynaşma ses olayının dışında, kaynaştırma veya bağlama adı verilen bir ses türemesi olayı daha vardır. Kaynaştırma konsonantı, vokalle biten bir sözcüğün kök ve gövdesine vokalle başlayan bir ek getirildiğinde veya vokalle başlayan bir sözcükle birleştirildiğinde, aradaki hiyatus yani vokal çatışmasını önlemek için kullanılan konsonanta, kaynaştırma konsonantı veya koruyucu konsonant denir.⁷²⁰ Bu ses olayı, anlam değiştirici olmayan ama sözcüklerin ve sözcüklere gelen eklerin daha rahat uyum sağlamalarını ve okunmalarını sağlayan bir ses olayıdır. Soranca kaynaştırma ses olayı یاسای دوويزوین olarak adlandırılır. Kaynaştırma konsonantı olarak, semi-vokal sesler gelir.⁷²¹ Zazacada semi-vokal olan /y/ ve /w/ konsonantları kaynaştırma harfi olarak kullanılırlar. Örnek olarak: ame-y-îş, ame-y-o, ame-w-o, bîya-y-o, bîya-w-o.

3.3.2.3.6. Türeme (apearance, anaptyxis)

Türeme, seslerin kendi yapılarını veya birbirini etkilemeleri sonucunda meydana gelen ses olayıdır. Ses türemeleri genelde seslerin kolay telaffuz edilmesiyle ilgilidir. Klasik filolojide ve modern fonolojide kullanılan, iki ses arasında fazladan bir sesin ortaya çıkması olarak da ifade edilir. Türeme ses olayında eklenen sesler, parazit sesler olarak adlandırılır.⁷²²

Zazacada meydana gelen türeme ses olayı; önses, içses ve sonses türemesi olarak üçe ayrılır. Aşağıda bu türeme şekilleri ve Zazaca örnekleri verilmiştir.

Önses Türemesi (prothesis), bir sözcüğün ilk sesinin önüne, başka bir hecenin getirilmesidir. Etimolojik bir etken olmadan, sözcüklerin başlarına geçiş seslerinin eklenmesini ifade eder.⁷²³ Zazacada çoğunlukla vokal seslerde meydana gelen prothesis, boğumlanma noktası zayıf olan /h/ ve semi-vokal /w/ seslerinde de

⁷²⁰ Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, s. 35-36.

⁷²¹ Yunis Mihyeddîn, **Peywendîyî Astî Morfolocî be Astî Fonolocî û Sîntaks**, s. 128-129.

⁷²² Crystal, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, s. 25-26.

⁷²³ Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 370.

meydana gelir. Zazacada /a/, /e/, /i/ vokalleri ve /h/, /w/ konsonantları önseste ortaya çıkarlar. Aşağıda bunlara örnekler verilmiştir.

Tablo 27: Zazacada Önses Türemesi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
	daşt	>	adaşt	öte
Ø>/a/	nika	>	anka	şimdi
	şikefte	>	aşkefte	mağara ⁷²⁴
	nika	>	enika	şimdi
Ø>/e/	tîya	>	etîya	bura
	no	>	eno	bu ⁷²⁵
	erd	>	herd	yer
Ø>/h/	omete	>	homete	ümme
	însan	>	hînsan	insan ⁷²⁶
	na	>	ina	bu (m)
Ø>/i/	no	>	ino	bu (n)
	nika	>	inka	şimdi ⁷²⁷

⁷²⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 154.

⁷²⁵ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 157.

⁷²⁶ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 158-160.

⁷²⁷ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 161.

	anca	>	wenca	yine
Ø>/w/	usta	>	westa	usta ⁷²⁸

İçses Türemesi (epenthesis), bir sözcüğün ilk ve son sesleri arasında, çeşitli sebeplerle yeni seslerin ortaya çıkmasına içses türemesi denir. Fonetik ve fonolojide kullanılan ve sözcüğe fazladan ses ilavesini ifade eden bir terim olan epenthesis, tarihsel değişimde ve birbiriyle bağlanan sözcüklerde meydana gelen bir ses olayıdır.⁷²⁹ Zazacada içses türemesi /d/, /l/, /m/, /n/, /r/ sesleriyle gerçekleşir. Aşağıda bu ses olayına örnekler verilmiştir. Zazacada içseste türeyen seslerin çoğu dudak ve diş-dudak sesleri olarak tespit edilmiştir.

Tablo 28: Zazacada İçses Türemesi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
	balcane	>	baldircane	patlıcan
Ø>/d/	penîr	>	pendîr	peynir
	xeniqîyayene	>	xendeqîyayene	boğulmak ⁷³⁰
Ø>/l/	paşna	>	palsna	topuk
	qaçax	>	qelçax	kaçak ⁷³¹
Ø>/m/	hezar	>	himzar	bin ⁷³²
	sêzêr	>	simzêr	iğde

⁷²⁸ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 170.

⁷²⁹ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 171.

⁷³⁰ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 156.

⁷³¹ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 162.

⁷³² Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 163.

Ø>/n/	pak	>	pank	temiz
	qatir	>	qantir	katır
	xoze	>	xonze	domuz
	sucuxe	>	sincuxe	sucuk ⁷³³
	ecel	>	ercel	ecel
Ø>/r/	musa	>	mursa	musa
	saçme	>	sarçme	saçma ⁷³⁴

Sonses Türemesi (epithesis), sözün söylenişinde kolaylık sağlamak amacıyla, herhangi bir türetme sebebi olmadan, anlam değişmesine yol açmadan, bir sözcüğün sonuna hece veya ses eklenmesine sonses türemesi denir. Bu ses olayı konsonant ve vokal türemesi şeklinde olabilir. Bu ses olayında etimolojik bir neden aranmaz.⁷³⁵ Zazacada /d/, /g/, /k/ seslerinde bu ses olayı meydana gelir.

Tablo 29: Zazacada Sonses Türemesi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
Ø>/d/	cind	>	cin	cin
	sînor	>	sîndor	sınır ⁷³⁶

⁷³³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 164-165.

⁷³⁴ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 166-167.

⁷³⁵ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 96.; Bussman, **Routledge Dictionary**, s. 372.

⁷³⁶ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 155-156.

$\emptyset > /g/$	bazin	>	bazing	bilezik ⁷³⁷
$\emptyset > /k/$	çene	>	çenik	çene ⁷³⁸

Yukarıda üç başlık altında verilen ses olayları dışında kalan bazı ses olayları daha vardır. Bunlardan birincisi diftong, yani iki vokalli hecelerdir. Diftong heceler, iki vokalden oluşur ve bu vokallerden birisi semi-vowel yani semi-vokaldir. Diftong iki ayrı hece ve ses oluşturuvcu organlarının iki ayrı hareketi demektir. Bazı dillerde aynı fonemle gösterilen diftonglar, Zazaca yazılı dilde gösterilmezler. Bunun dışında monoftong ve monoftonglaşma vardır. Monoftonglaşma, ağız farklılıklarından dolayı meydana gelebilir ama fonolojinin konusu olan kısım, artikülasyondan dolayı, özellikle vokal seslerin tek sese inmesidir. Monoftonglaşmada, sözcüğün anlamında ve ses kalitesinde bir değişme meydana gelmez.⁷³⁹ Zazaca yazımda, diftong örneği olabilecek Arapça kökenli sözcükleri –seate, şîre, şaîr, şîûr vb.- diftong şeklinde yazmak; monoftonglaşma örneği olabilecek Avrupa kökenli sözcüklerde ise – kooperatîf>koperatîf, koordinasyon>kordînasyon vb. monoftong şeklinde yazmak temayül olarak kabul edilmiştir.

Bu çalışmada sınıflandırmaya tabi tutulmamış bir diğer ses olayı *örnekseme* veya *analojidir*. Dilde var olan bir ses, diğer sesler örnek alınarak, yeni biçim ve sözdizimi yapılarının elde edilmesine örnekseme denir. Örnekseme, dil kurallarının temelidir. Bu ses olayı sayesinde, dildeki bağıntılardan yola çıkılarak yeni şekiller meydana getirilir.⁷⁴⁰ Örnekseme, kendi içerisinde sınıflara ayrılır. Bunlardan gerçek örnekseme, dilde var olan ses, biçim, söz veya sözdizimi örnek alınarak yeni biçim ve sözdizimi yapılarının elde edilmesidir. Zazacanın standart hale getirilmesi çalışmalarında türetilen bazı sözcüklerde takip edilen yöntem gerçek örneksemedir. Örnek olarak türetilen *komres* sözcüğü bu mantıkla yapılmıştır.

⁷³⁷ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 157.

⁷³⁸ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 162.

⁷³⁹ Rachael-Anne Knight, **Phonetics a Coursebook**, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 64.

⁷⁴⁰ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s. 87-89.

Yanlış örneksme ise, dilin sözlü ve hızlı kullanımıyla meydana gelen yapılardır. Sözlü dilde anlık ihtiyaçları karşılamak ve yanlışlıklar için ortaya çıkan seslerdir. Bu örneksme çoğu kez sözlü dilde kalırken bazen yazılı dile de geçebilmektedir. Bu ses olayı, yazılı dilde kalıcılık gösterirse, kural haline gelir. Türkçede *alkolik* sözcüğü örnek alınarak yapılacak *maçkolik*, *çaykolik* yanlış örneksmeye örnek olarak gösterilebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ZAZACADA SESLER; VOKALLER VE KONSONANTLAR

Doğada var olan sesler düzenli ve düzensiz olmak üzere iki çeşittir. İnsan sesi, düzenli sesler grubundadır. Bütün dillerdeki sesler, vokal ve konsonant olmak üzere ikiye ayrılır. Kürtçede sekiz adet vokal ses vardır ve her hecede en az bir vokal ses bulunur. Kürtçedeki vokal sesler, tek başlarına hece veya sözcük olarak bulunabilir. Konsonantlar, vokaller olmadan sözcük içerisinde anlamlı bir şekilde bulunamazlar ve hece oluşturamazlar. Vokal ve konsonant sesler tespit edilirken alfabelerde yer bulamayan ve yalnızca IPA ile gösterilebilen sesler ortaya çıkmaktadır. Bu sesler, alfabede bulunan seslerin allofonları olabileceği gibi, alfabede temsil edilmeyen sesler de olabilir. Çalışmada sadece belirli seslerin allofonlarına yer verilmiştir.

Kurmanc lehçesi üzerine yapılmış olan bir çalışmada, bu lehçeye ait 46 ses tespit edilmiştir. Bu seslerden 15 tanesi Bedirhan alfabesinde gösterilmeyen seslerdir. Bu seslere diftonglar da eklenirse Kurmanccadaki ses sayısı 54 sese kadar yükselmektedir.⁷⁴¹ Zazacada bölgeler arasında ağız çalışmaları yapılırken bu türden seslere rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda bazı seslerin birden çok allofonu tespit edilmiştir. Allofonlardan bazıları sadece bir bölgeyle sınırlı kalmaktadır. Örnek olarak ses değişimi sonrasında ortaya çıkan ve Dêrsim bölgesinde, tamamında olmasa da, bulunan [č^h] sesi lokaldir. Bu çalışmada örnekleri verilen allofonlar, daha geniş bir alanda bulunan seslerdir.

Bu bölümde, Zazacada var olan vokaller ve konsonantlar, temel özellikleri ve örnekler verilerek incelenmiş; vokal ve konsonantların hem bölgesel hem de genel frekansları verilmiştir. Bu frekansları bulabilmek için Çewlîg, Sêwregi ve Dêrsim

⁷⁴¹ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Husein Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, Dijital Yayım, s. 59-60.

ağızlarında yazılmış olan yazılardan örnekler alınmış, bölgesel ve genel korpuslar oluşturulmuştur. Her bölgeye ait, eşit sayıda harften oluşan, folklorik metinlerden tespit edilmiş korpuslar, genel korpusa aktarılmış ve böylelikle bir harfin bölgesel korpusdaki frekansı ile genel korpus içerisindeki frekansı karşılaştırılmıştır. Korpuslar oluşturulurken var olan siyasi ve alfabetik farklılıklar göz ardı edilmiş, korpusun bölgenin tamamını temsil etmesine özen gösterilmiştir. Farklı alfabelerde, farklı şekillerle aynı sese denk gelen fonemler korpusa birleştirilmiştir. Allofonların hangileri olduğu belirtilmiş, bunlar için ayrı bir frekans değeri hesaplanmamıştır. Her fonemle ilgili Sêwregi, Dêrsim ve Çewlîg bölgelerinden 10 tane örnek, Grûba Xebate ya Vateyî'nin belirlemiş olduğu standart sözcükle karşılaştırmalı bir şekilde verilmiştir. Bahsedilen örneklerin bölgele sesletimlerinin tespitinde N. Celalî ve Denîz Gunduz'den yardım alınmıştır.

Çalışmada konu edinilen her ağız için, 150 000 –boşluksuz, noktalama işaretsiz, paragrafsız, allofonsuz- karakterden oluşan bir korpus meydana getirilmiştir. Bu kapsamda, Çewlîg ağızı için de 150 000 harften oluşan bir korpus meydana getirilmiştir. Bu korpusa Seyidxan Kurij, W. K. Merdimîn, Wisif Zozanî, N. Celalî, Doxan Karasu, Îsmet Bor, Ehmed Dirihî gibi yazarların eserlerinden, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* ile *Vir Dergisi*'nde yayımlanmış olan yazılardan ve Rençber Ezîz'in kilam (şarkı) ve deyîrlerinden (türkü) oluşan, rastgele yazılar seçilmiştir. Seçilen yazılar tamamen random (rastgele) bir şekilde seçilmiş, yazılar ayrı bir elemeye tabi tutulmamış, bu şekilde korpusun güvenilirliği ve temsiliyeti artırılmıştır.

Aynı şekilde, Dêrsim ağızı için 150 000 harften oluşan bir korpus meydana getirilmiş ve bu korpusa Nadire Güntaş Aldatmaz, Hawar Tornêcengi, Mesut Özcan, Alî Aydın Çiçek gibi yazarların eserlerinden ve *Vate*, *Ware*, *Miraz* dergilerinden seçilen metinlere yer verilmiştir. Her üç korpusa da, folklorik yazılara ve malzemelere öncelik verilmiştir.

Çalışmada Sêwregi ağızı için yine 150 000 harften oluşan bir korpus meydana getirilmiştir. Bu korpusa Kafur Seçilmek, Şaban Şenates, Recep Yiğitbay, Feyza Adabeyi, Koyo Berz (Cuma Arslan), Roşan Hayig gibi yazarların çalışmalarından

örnek metinlere yer verilmiştir. Aynı şekilde bu yazarların çalışmalarından özellikle folklorik özellikler taşıyan metinlere öncelik verilmiştir. Toplamda 450 000 harften oluşan bir korpus meydana getirilmiş ve harflerin toplam frekansları, bu korpusta tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda bölgelere göre harflerin sıralanması, grafikler ve genel korpus içerisindeki alfabe sıralanması verilmiştir.

Zazacada var olan vokal seslerin ve içerisinde konsonant seslerin geçtiği sözcükler, stüdyo ortamında ses olarak kaydedilmiş ve bu seslerin akustik görüntüleri grafik şeklinde alınmıştır. Her sözcükle ilgili ses dalgası,⁷⁴² yoğunluk,⁷⁴³ formant sıklığı⁷⁴⁴ ve spektrogram⁷⁴⁵ olmak üzere dört adet grafik alınmıştır. Stüdyo ortamında kaydedilen sesler, *praate* denilen özel bir ses analizi programından yararlanılarak grafikler elde edilmiştir. Her bir sözcüğe ait grafikler, stüdyonun ve seslendiricinin özellikleri ekler kısmında verilmiştir. Bu bölümde, sadece vokal seslere ait olan ses dalgası ve spektrogram grafiklerine yer verilecektir. Vokal sesler, boğumlanmalarında hiçbir engele takılmadan çıktıkları için, yalnız başına bu seslerin grafikleri elde edilebilir. Konsonant seslerse boğumlanmalarında engele takıldıkları için tek başlarına çıkarılmalarında elde edilecek grafik görüntüsü sağlıklı olmayacağından, konsonant sesler sözcük içindeki boğumlanmalarının akustik görüntüleri verilmiştir. Aşağıda, vokal ve konsonant sesler izah edilirken, bu seslerde meydana gelen ses değişimlerine birkaç örnek verilmiştir. Bu örnekler M. Malmîsanij'in *Kürtçede Ses Değişim* adlı kitabında seçilmiştir. Bir önceki bölümde, Ses Değişimleri (Olayları)

⁷⁴² Ses Dalgası: Ses dalgasının tepe noktası (peak) ile dalga çukuru arasındaki uzaklık, ses genliğini verir. Ses dalgası, bu genliğin grafikleştirilmiş halidir. Genlik yükseldikçe, ses dalgasının şiddeti ve yoğunluğu da buna göre artış gösterir. Daha fazla bilgi için, bk.: İclal Ergenç ve Pınar Bekar Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017, s. 29-30.

⁷⁴³ Yoğunluk: Titreyen ses dalgasının genliğinin artmasıyla doğru orantılı olarak artan bir değişkendir. Yoğunluk ölçü birimi desibeldir (dB). Yoğunluk, ses dalgasının genlik ve sıklık değerlerinin toplamına eşittir. İnsan sesinin yoğunluk değeri 70-80 dB arasındadır. Daha fazla bilgi için, bk.: Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 33.

⁷⁴⁴ Formant: Hava akımının, ses organlarının çeşitli yerlerinde boğumlanması sırasında meydana gelen akustik titreşimler formant veya formant sıklığı olarak adlandırılır. Her biri diğerinde farklı değer aralıklarına sahip formant sıklıklarında, F1 ve F2 vokal seslerle ilgiliyken, F3 ve F4 cinsiyet özelliklerine işaret eder. Daha fazla bilgi için, bk.: Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 36-37.

⁷⁴⁵ Spektrogram: Konuşma seslerinin izlerinin izlenmesini sağlayan bir grafikdir. Yatay düzlemde sesletim süresini, dikey düzlemde ise sıklık değerlerini gösterir. Spektrogramda ortaya çıkan gri tonlama dereceleri, ses perdesinin kuvvetini ve formant sıklıklarını betimlemede kullanılır. Akustik sesbilgisi araştırmalarında geniş bant spektrogramlar kullanılır. Daha fazla bilgi için, bk.: Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 33.

izah edilirken örneklerin alındığı kaynak, dipnotlarda verilmiştir. Aynı örnekler için, burada tekrar dipnotlar oluşturulmamıştır.

Farklı dillerde sözcüklerin akustik görüntüleri alınırken, yukarıda bahsedilen ve araştırmada kullanılan yöntem takip edilmiştir. Örnek olarak, İngilizcede bazı hecelerin ve sözcüklerin akustik görüntülerini elde etmek için; sesler kaydedilmiş, kaydedilen dosyalar wav ses dosyalarına dönüştürülmüş, *praate* programıyla seslerin analizi yapılmış, elde edilen görüntülerin grafikleri alınmış ve bu grafikler analiz edilmiştir.⁷⁴⁶ Bahsedilen çalışmada, aynı sesin farklı sesletimleri incelenirken,⁷⁴⁷ bu çalışmada tek bir sesletimin akustik görünümü verilmiştir. Bu çalışmada grafikler şeklinde gösterilmiş olan yoğunluk ve formant sıklığı, sözcüksel düzeyde ele alınmış ve grafikler düzenlenmiştir.⁷⁴⁸

Akustik görünümlerin grafikleri yorumlanırken; patlamalı ötümlü konsonantların ses dalga formunun, patlamalı ötümsüz konsonantların ses dalga formuna göre daha keskin hatlar meydana getirdiği gözlemlenmiştir. Bazı seslerden sonra (stops), tam durma veya dalganın kesintiye uğraması şeklinde, grafik görüntüsü elde edilmiştir.⁷⁴⁹ Aynı ses -konsonant veya vokal- onsette, nucleusta veya codada bulunmasına göre farklı şekillerde boğumlanır ve akustik görünümü farklılaşır. Meydana gelen görüntüde; heceleme ve vurgu kadar sözcüğü meydan getiren seslerin karakteri de önemlidir.⁷⁵⁰ Çalışma konusu olmadığı için, ek kısmında verilmiş olan, seslerin akustik görünüm grafikleri yorumlanmamıştır.

4.1. ZAZACADAKİ VOKALLER VE ÖZELLİKLERİ

Vokal sesler, ses üretimi sırasında akciğerlerden gelen hava akımı hiçbir engele takılmadan, ses tellerini titreştirerek ve gürültüsüz bir şekilde biçimlenmesiyle meydana gelir. Bu oluşumda dil, dudaklar ve çene etkilidir. Dilin ağız içinde

⁷⁴⁶ Christopher Gabriel, Trudel Meisenburg, **Variation and Gradience in Phonetics and Phonology**, Ed.: Frank Kügler&Caroline Féry&Ruben van de Vijyer, Mouton de Gruyter, Berlin 2009, s. 166.

⁷⁴⁷ Gabriel ve Meisenburg, **Variation and Gradience in Phonetics and Phonology**, s. 168.

⁷⁴⁸ Pia Bergmann, **Regional Variation in Intonation: Conversational Instances of the “Hat Pattern” in Cologne German**, Ed.: Frank Kügler&Caroline Féry&Ruben van de Vijyer, Mouton de Gruyter, Berlin 2009, s. 380-383.

⁷⁴⁹ Peter Ladefoged ve Keith Johnson, **A Course in Phonetics**, Wadsworth Cengage Learning, Boston 2011, s. 58.

⁷⁵⁰ Ladefoged ve Johnson, **A Course in Phonetics**, s. 59-60.

devinimi, yüksekliği, dudakların durumu, çene açısı vokallerin sınıflandırılmasında kullanılan kriterlerdir.⁷⁵¹ Dünya dillerinde vokaller genel olarak; çene açısına göre dar, geniş; dudakların durumuna göre düz, yuvarlak; dilin devinimine göre artdamak, ortadamak, öndamak; dilin yüksekliğine göre alçak, yüksek şekilde sınıflandırılır. Bu sınıflandırma dünyadaki bütün diller için geçerli değildir. Bazı dillerde vokaller, farklı özellikler gösterebilir. Türkçe ve Kürtçe arasında, vokal seslerin özellikleri bakımından ciddi farklar vardır. Bu farklılıklar dilden dile değişebileceği gibi, dildeki lehçeler arasında da meydana gelebilir.

Vokaller, çene açısı bakımından da türlere ayrılır. Ses üretimi sırasındaki üst dişler ve alt dişler arasındaki açının açıklığı, çene açısına işaret etmektedir. Çene açısına göre vokaller; kapalı, açık ve yarıaçık olarak sınıflandırılırlar. Dar çene açısı kapalı vokalleri, geniş çene açısı ise açık vokalleri meydana getirmektedir.⁷⁵² Kürtçede bulunan vokaller; ön, orta ve arka olmak üzere üç sınıfa ayrılır. Bu seslerden /i/ ve /ê/ ağzın ön tarafından (front) çıkar, /e/, /i/, /u/ ağzın orta kısmından (central) çıkar, /a/, /o/, /û/ ağzın arka kısmından (back) çıkar. Ön ve orta taraftan çıkan seslerde dudak görev yapmaz, ağzın arka tarafından çıkan seslerde ise dudak yardımcı olur.⁷⁵³ Ön vokaller, kapalı vokaldirler. Bunların sesletiminde çene açısı kapalıdır. Central, orta kısım veya mîyanî denilen vokallerin sesletiminde çene açısı yarı açıktır. Arka vokallerin sesletiminde ise çene açısı tamamen açıktır.

Dudakların durumuna göre vokaller yuvarlak ve düz olmak üzere ikiye ayrılır. Yuvarlaklaşma ya da rounding (giloverbîyîş), dudakların düz konumdan yuvarlak konuma geçmesini ifade eder. Dudaksıllaşma ve yuvarlaklaşma arasında sıkı bir ilişki vardır. Dudak içi yuvarlaklaşma ve dudak dışı yuvarlaklaşma şeklinde iki şekilde meydana gelen yuvarlaklaşma, her dilde aynı şekilde meydana gelmez. Zazacada düz vokaller çeşitli sebeplerden dolayı, yuvarlak vokal haline gelirler. Bu durumda sözcükteki vokal ses, düz sestten yuvarlak sese döneceğinden, dudaklarda

⁷⁵¹ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 73.

⁷⁵² Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 75-76.

⁷⁵³ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 77-78.

da yuvarlaklaşma meydana gelir. Düzleşme ses olayında ise dudaklarda bunun tam tersi bir durum ortaya çıkar.

Dilin devinimi, dilin ağız boşluğunda damağa doğru yükselmesi ve alçalmasıyla dilin ağız boşluğunda konum değiştirmesidir. Bu durumda vokaller öndamak, artdamak ve ortadamak özelliği kazanırlar. Dilin devinimi, vokallerde formant sıklık değerleri meydana getirmektedir. Genel olarak öndamak vokallerinde 500-1200 Hz arasında olan bu sıklık değeri, artdamak vokallerinde 1200-2200 Hz arasındadır. Ortadamak vokalleri ise sıklık değeri artdamak vokallerine yakındır.⁷⁵⁴ Vokal seslerin boğumlanma sırasında meydana gelen formant sıklık değeri, önden arkaya doğru yükselme eğilimi gösterir. Ön tarafta boğumlanan vokal sesler, arka tarafta boğumlanan vokal seslere göre daha az akustik titreşime sahiptir.

Dilin yüksekliği, vokallerin boğumlanması sırasında dilin ön veya artdamağa doğru yükselip alçalmasıyla ilgilidir. Buna göre vokaller, yüksek ve alçak olmak üzere ikiye ayrılırlar. Artdamak vokalleri alçak vokalken, öndamak vokalleri yüksek vokallerdir. Çene açısıyla dilin yüksekliği arasında doğrusal olmayan bir orantı vardır.

Yukarıda bahsedilen sınıflandırmaların dışında, vokalleri genel olarak ikiye ayıran başka bir sınıflandırma da vardır. Bu sınıflandırmaya göre; vokaller, *kardinal* ve *ikincil kardinal* olmak üzere ikiye ayrılırlar. Temel veya kardinal vokaller, dilin devinimi ve yüksekliğine dayalı olarak değişim gösteren vokallerdir. İkincil temel vokaller ise dudakların durumuna göre şekillenen vokallerdir.⁷⁵⁵ Aşağıda Zazacada bulunan vokallerin temel özellikleri belirtildikten sonra, bölgelere göre, ses farklılıkları temel alınarak örnekler verilmiş, frekans değerleri ilave edilmiş, akustik görünümünün spektogram ve ses dalgası grafikleri verilmiştir.

4.1.1. /a/ Vokali [a] (düz, arka, açık, kalın, uzun)

/a/ vokali düz, arka, açık ve kapalı bir fonemdir. Bu fonem, boğumlanma sırasında; çene açısı geniş, dilucu alt sıra dişlerin ardında, dil artdamağa doğru

⁷⁵⁴ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 74.

⁷⁵⁵ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 76-77.

yükseldiği durumda meydana gelen bir sestir.⁷⁵⁶ Bu sesin, iki allofonu vardır. Bu allofonlardan birisi artdamağa daha yakın çıkan [ɑ] allofonu, diğeri ise öndamaktan çıkan [a] allofonudur. Zazacanın farklı bölgelerinde bu fonemin çeşitli allofonları mevcuttur. Sesin oluşumunda dil, dudakların alt kısmında, damağın arka kısmına doğrudur. Ayrıca sesin oluşumunda dudaklar yuvarlak bir şekilde değil, düz haldedirler.⁷⁵⁷

Zazacada /a/ fonemi başta, ortada ve sonda bulunabilir. Bu fonemin kullanımı çok yaygındır. Mihemed Emîn Hewramanî, bu sesin Kürtçede çok yaygın olduğunu belirttikten sonra, /a/ foneminin *hapta* (hewt) sözcüğünde olduğu gibi Avesta dilinde de var olduğunu ifade eder.⁷⁵⁸ Bu vokal ses, hem Zazaca sözcüklerde hem de yabancı sözcüklerde kullanılır. Arapçadan Zazacaya girmiş olan ve Arapçada /ع / ve /ا/ harfleriyle gösterilen sesler, Zazacada tek bir fonemle gösterilir. Bazı yazılarda bu fonemleri ayırmak için [‘] ve [’] işaretleri kullanılır. Örnek olarak ‘*ærd*, *cem*‘*æt*, *læ*‘*net*, *mæ*‘*æş*, *Qur*‘*an*, *te*‘*sîr*, *mu*‘*mîn* sözcükleri verilebilir. Özellikle /a/ ve /e/ sesleri arasında yer alan ve Arapçadan gelmiş olan sözcükler /æ/, [æ] arası bir ses verir. Bu sese örnek olarak *hælaw*, *sæydwan*, *ærd*, *æşq*, *ælawitene*, *æmelîyat* vb. sözcükler gösterilebilir. Bu sesler Dêrsim ve Çewlîg ağızlarında daha az iken, Sêwregî ağızında bu ses varlığını korunmuştur. Avrupa dillerinden alınan sözcüklerde farklı işaretler olmadığından, Grûba Xebate ya Vateyî, bu sözcüklerin asıl şekillerinin kullanılmasını önermiştir. Yazılı dil için /a/ sesinin [a] şekli yeterli görünmektedir.

Bu ses, dünyanın birçok dilinde vardır. Zazacada bulunan bu ses, farklı seslere dönüşebilir. Eski Farsça sözcüklerde bulunan /a/ sesi Kurmancca ve Sorancada değişmişken, Zazacada asli şeklini korumuştur. Örnek olarak Farsçada *asan*, *kard*, *hak* gibi sözcükler Kurmanccada *hêsan*, *kêr*, *hêk* şeklini almışken, Zazacada asıl şekillerini korumuştur.⁷⁵⁹ Bazı sözcüklerde /a/ sesi yerini /o/ sesine

⁷⁵⁶ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 84.

⁷⁵⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 252.

⁷⁵⁸ Mihemed Emin Hewramanî, *Filolojîy Zimanî Kurdî*, Çapxaney Me’arif, Bexdad 1973, s. 46.

⁷⁵⁹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 254.

bırakır. Örnek olarak nan>non şeklini alır. Aşağıda üç bölgedeki /a/ foneminin örnekleri verilmiştir.

Tablo 30: Zazacada /a/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
acor	cor	cuar	devacor, ver bi cor	yukarı doğru
açarnayîş	çarnayîş	açarnayîş, çarnayîş	yaçarnayîş	çevirme
adir	adir	adir	adir	ateş
alunça	aluca	alinc	êruge	erik
alişke	henîşki	alişk	sirote	yanak
arayî	areyî	areyî	arayî	kahvaltı
ardû	ardû		ardu	yakıt
asmên	asmîn	ezmûn	azmên	gökyüzü
aşt kerdene	haş kerdeni	aşt kerdiş	haşt kerdene, were ardene	barıştırmak
awe	awi	awk, aw, ok	awuke, axwe, owe, oxe, uwe, ûwe, ûxe, xûwe	su

Verilen örnekler incelendiğinde, /a/ sesi sözcük başında yer aldığında genellikle değişmemekte, sözcük ortasında ve sonunda ise değişmeye ve düşmeye uğradığını görülmektedir. Sözcük başındayken /e/, /û/ ve /o/ sesine dönüşebilen /a/ sesi; sözcük içinde /e/, /i/ ve /o/ seslerine dönüşebilmektedir. Bazen, sözcük sonundaki /a/ sesi düşebilmektedir. Bazı bölgelerde bu sesin varyantları fazladır. Bu

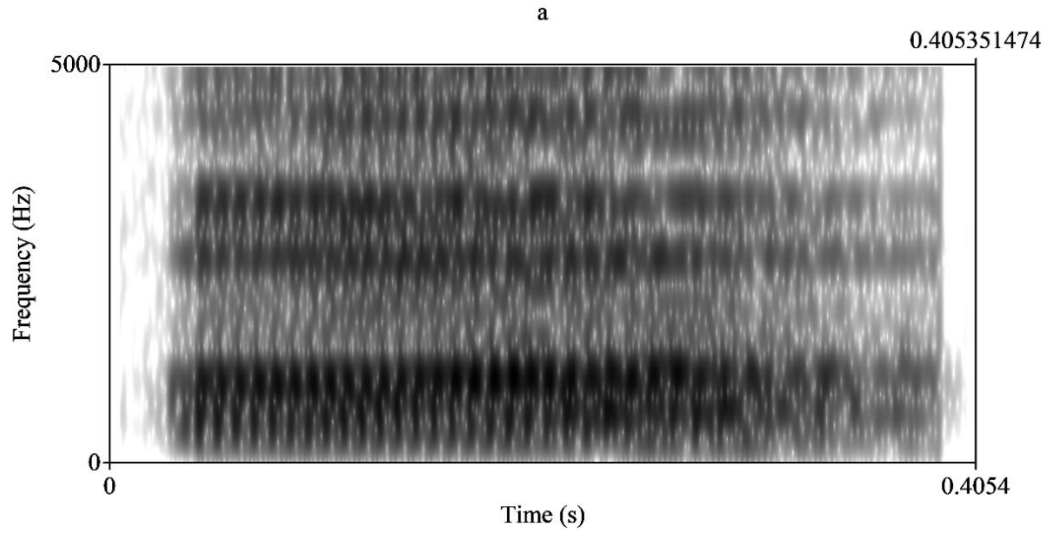
sesten sonra çeşitli ses olayları meydana gelmiştir. Bazı bölgelerde ses türemesi (*henîşki, haşt, awuke*) veya ses düşmesi (*aluca, aw*) meydana gelmiştir.

Tablo 31: Zazacada /a/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

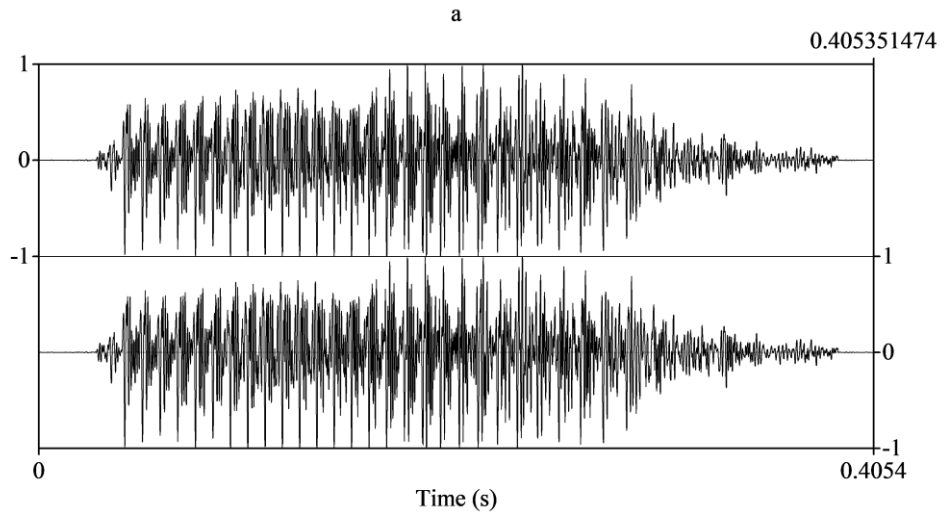
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	17548	150 000	0,1169	11,69%
Çewlîg	17300	150 000	0,1153	11,53%
Dêrsim	14809	150 000	0,0987	9,87%
Pêroyî	49657	450 000	0,1103	11,03%

Korpus içerisinde yer alan bütün sesler göz önüne alındığında Sêwregi, Çewlîg ve Pêroyî (genel) korpusta /a/ sesi, en yüksek frekans değerine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Sadece Dêrsim ağzında /e/ sesinin frekans değeri /a/ sesinden yüksektir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 8,0% olarak tespit edilmiştir.⁷⁶⁰ İki lehçe arasında bu sesin frekans değeri açısından önemli bir fark vardır. Zazacada /a/ vokal sesinin frekans değeri, Kurmanccaya göre yüksek çıkmıştır. Zazacada /a/ vokal sesinin yüzdelik dağılımlar göz önüne alındığında, bölgelerin birbirine yakın bir dağılım gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.

⁷⁶⁰ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 42.



Şekil 15: /a/ Sesinin Spektogramı (Hz)



Şekil 16: /a/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.2. /e/ Vokali [ɛ] (düz, ön, yarımaçık, ince, kısa)

Boğumlanma sırasında çene açısının geniş, dilucunun alt sıra dişlere değdiği, dilin öndamağa doğru yükselmesiyle meydana gelen ince bir vokal sesidir.⁷⁶¹ /e/ sesi, yuvarlak değildir çünkü bu sesin boğumlanmasında dudaklar yuvarlak bir şekil

⁷⁶¹ Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 88.

almazlar. Bu ses çıkarıldığı zaman dil ucu, ağzın alt kısmında ve ön tarafta yer alır.⁷⁶² Bu sesin [ə] ve [ɛ] şeklinde iki allofonu vardır. /a/ vokalinin allofonu olan [æ] sesi, aynı zamanda bu sesin de allofonudur. Ayrıca, Arapça ve Farsçadan geçen bazı özel seslerde de /e/ sesinin kalıntıları vardır. Alfabe de harf sayısını fazlalaştırmamak için, bu ses sadece bir sembolle gösterilmiştir.

Zazaca sözcüklerde /e/ vokal sesi başta, ortada ve sonda bulunabilir. Zazacada /e/ sesi çok yaygındır. Sözcük başında yer alan /e/ seslerinin çoğu, yabancı kökenli sözcüklerden oluşmaktadır. Bazı sözcükler Farsça ve Arapçadan Zazacaya geçmişken, sözcük başlarında bulunan; *embaz*, *embriyan*, *eme*, *elbet* vb. Zazaca sözcüklerde ise, /h/ > Ø ses düşmesi sonucunda meydana gelmiştir.

Zazacada var olan /e/ sesi, diğer dillerde de vardır. Bu ses Hint-Avrupa dil ailesindeki /ê/ sesinden meydana gelmiştir. Şimdiki Avrupa grubundaki dillerin çoğunda /e/ sesi, /ê/ şeklinde yer almaktadır, lakin İranî dillerde bu /e/ sesi varlığını korumuştur. İranî dillerde /ê/ sesi varlığını korumakla beraber, /e/ sesini de doğurmuştur. Örnek olarak:

Kurmanca: deh

Rusça: dêsyati

Farsça: deh

Yunanca: dêka

Soranca: de

İngilizce: tèn

Zazaca: des

Almanca: zehn (tsên)⁷⁶³

Husein Muhammed, Kürtçenin Arapçanın etkisinde kalarak -ey eklerinin /ê/ sesine dönüştüğünü ifade eder.⁷⁶⁴ Standart hale getirilmeye çalışılan Zazacada bu, neredeyse genel bir kural olarak işlemektedir. Sêwregi ağzında var olan -ey sesleri, standart yazımda genel olarak /ê/ sesine dönmektedir. Örnek olarak; geyrayîş > gêrayîş, keyna > kêna, keyf > kêf sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Bunu Husein Muhammed gibi Arapçalaşma etkisi olarak değil,

⁷⁶² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 256.

⁷⁶³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 257-258.

⁷⁶⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 259.

dil ekonomisi olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Çünkü çalışma sahası içerisinde Arapçanın en fazla etki ettiği bölge Sêwregi ağzıdır. Bu ağzıda da /ê/ formu değil, -ey formu daha yaygındır.

Zazacada var olan /e/ sesi; /a/, /i/, /u/, /o/ seslerine dönüşmektedir.⁷⁶⁵ Arapçadan alınan kelam>kilam, selam>silam, me'qûl>maqûl gibi sözcüklerde, bu ses değişimi meydana gelmiştir. Türkçeden alınan yem>êm sözcüğü ise /y/>Ø ses olayı meydana gelmiştir. Türkçenin tesiriyle, Zazacada bazen sözcüğün asıl şekli terkedilerek, Türkçenin fonolojisine uygun bir telaffuz meydana gelir. Buna qelem>qalem, 'Elî>Alî, teleb>taleb sözcükleri örnek olarak gösterilebilir. Pehlevicede var olan /e/ ve /a/ önsesleri, Kürtçe ve Farsça gibi İrani dillerde düşmüştür.⁷⁶⁶ Örnek olarak ayar>yar, evê>yê sözcüklerine meydana gelen ses değişimi verilebilir.⁷⁶⁷ Avrupa dillerinden Zazacaya giren sözcükler ise, asıl şekilleri korunarak yazılırlar. Yazımda ise, sözcüklerin sadece bir şekli tercih edilip, allofonlar yazımda gösterilmezler. Bu sesler, ancak IPA gibi özel alfabelerle gösterilirler.

Tablo 32: Zazacada /e/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
ebre	'erbe		darîye	dara
elafîye	ellafî	sîmsar	sîmsarîye	simsarlık
elawitiş	alawitiş	alwitiş	mîşte kerdene	yoğurmak
erdîşe	erdîş	hêrdîş	herdîşe	sakal
erjan	ercan	erjûn	erzan	ucuz
extîyar	îxtîyar	extîyar	kalek, kokim	ihtiyar

⁷⁶⁵ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 85-91.

⁷⁶⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 266-267.

⁷⁶⁷ Malmîsanij, *Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*, s. 33.

ewnîyayene	ewnîyayeni	unîyayîş	nîyadayene, qayt kerdene	bakmak
eştene	eştene	eştîş	eştene	atmak
eza	‘eza	eza	aza	üye
ezeb	ezeb	ezew	azebe	bekar

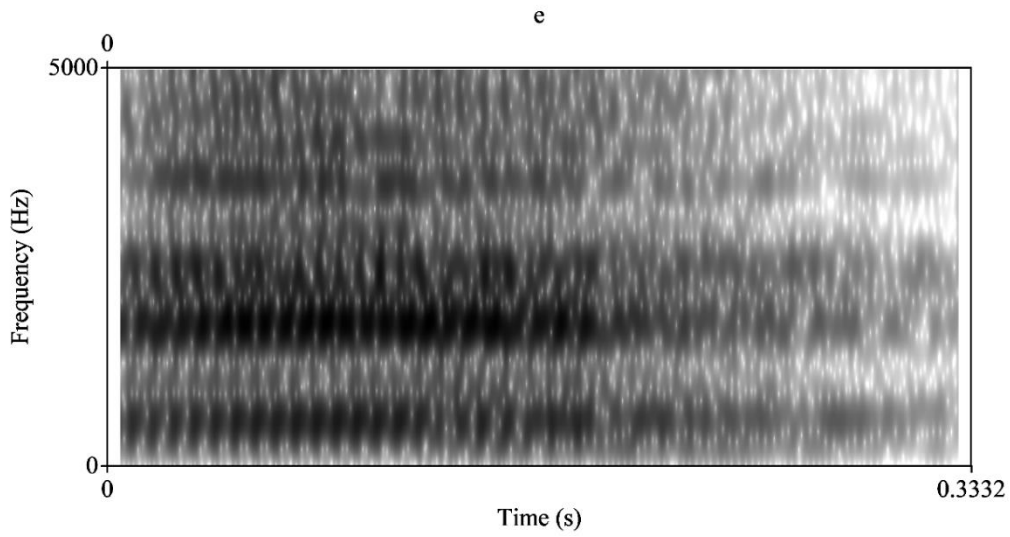
Zazacada Sêwregi ağzında görülen ve Arapçanın etkisiyle gelişen /e/ sesinin allofonları, diğer bölgelerde kısmen de olsa terk edilmiştir. Standart yazımda /e/ fonemiyle gösterilen mastar ekinin son harfi, bulunma hal eki olan *de* ve *ke* bağlacında bulunan /e/ sesi, Sêwregi ağzında genellikle /e/>/i/ ses değişimine uğrar. Dêrsim ağzı temel alınarak, Vate tarafından standart hale getirilen, mastarda ve bulunma ekinde vb. bulunan /e/ sesi, Dêrsim ağzında da tam bir /e/ sesine karşılık gelmez. Bu ağızda da, belirtilen durumlarda kullanılan /e/ sesi, çok kısa ve neredeyse /i/ sesine yakın bir sestir. Zazacada bazı sözcüklerin ilk sesi olan /e/ sesi, değişerek /a/ şekline döner. Arapçadan alınan sözcüklerde [‘] sesi, bazı bölgelerde /e/ sesi şeklinde, bazı bölgelerde ise /a/ sesi şeklinde telaffuz edilmektedir. Bu durum, sesin asıl olarak Zazacada ve Kürtçede bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere, bu sesletimde Türkçenin etkisinin olduğunu da ifade etmek gerekir. Bu sözcüklerde var olan ve Zazacada kullanılan ses, Arapça gibi gırtlaksıl bir ses değildir ve Türkçedeki gibi /a/ sesi de değildir. Yani Zazaca sesletimde, Arapçadan geçen sözcükler için kullanım, ‘*Elî* ile *Ali* arasında bir değere sahiptir.

Tablo 33: Zazacada /e/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	16904	150 000	0,1126	11,26%
Çewlîg	14380	150 000	0,0958	9,58%
Dêrsim	18026	150 000	0,1213	12,13%

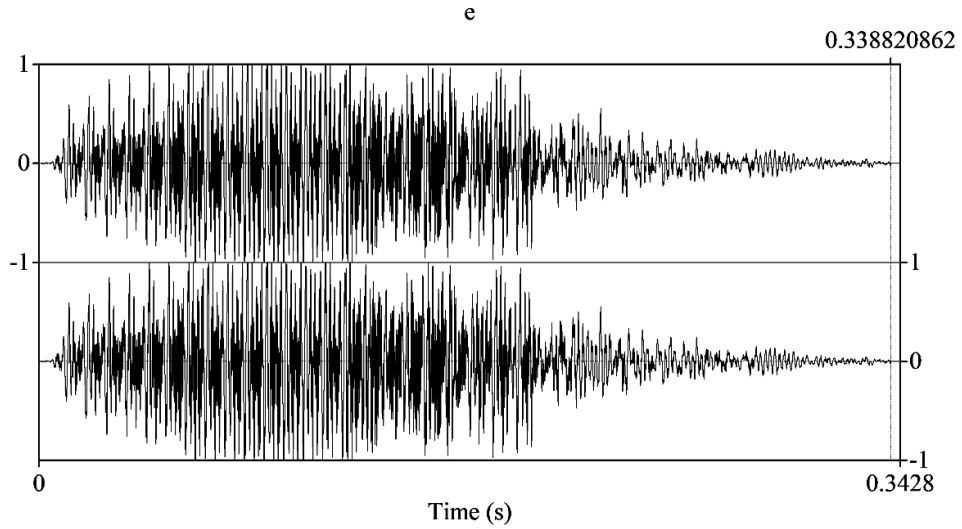
Pêroyî	49310	450 000	0,1095	10,95%

Korpus içerisinde /e/ sesinin frekans dağılım yüzdeleri incelendiğinde sadece Dêrsim bölgesinde bu sesin yüzdelerik değerinin diğêr bölgelerden fazla olduğu ve ilk sırada olduğu görölür. Aynı zamanda Dêrsim bölgesinde, frekans değeri en yüksek olan ses de /e/ vokalıdır. Kurmanccada /e/ sesinin frekans değeri 11,6 % olarak tespit edilmiştir.⁷⁶⁸ Zazacada da buna yakın bir değêr tespit edilmiş olup, Dêrsim bölgesindeki değêr bu yüzdelerikten fazla, Çewlîg bölgesinde ise genel yüzdelerikten daha az bir değêr çıkmıştır. Sêwregi ağzının ise bu sesin yüzdelerik değeri açısından, hem genel yüzdelerikle hem de Kurmanccanın frekansıyla uyum içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Sêwregi ağzıyla Dêrsim ağzı frekans değêrleri açısından, 2% bir fark meydana gelmiştir. Ortaya çıkan bu fark önemlidir. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiğı ve ses dalgası verilmiştir.



Şekil 17: /e/ Sesinin Spektogramı (Hz)

⁷⁶⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 257.



Şekil 18: /e/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.3. /ê/ Vokali [e] [e:] (düz, ön, yarımaçık, ince, uzun)

Boğumlanma sırasında; çene açısının geniş, dilucunun alt sıra dişlere değdiği, dilin öndamağa doğru yükselmesiyle meydana gelen ince bir vokal sestir. Bu ses çıkarılırken dil, öndamağa doğru yüksek ve dudaklar düz bir şekildedir. Bu ses, Kürtçedeki uzun seslerdendir. Avrupa dil grubunda bu ses genellikle /e/ olarak bilinir. Kurdo-Arabik alfabede bu ses /ɛ/ sembolüyle gösterilirken, Farsçada sözcüklerin sonlarında ortaya çıkan bir sestir.⁷⁶⁹ Bu ses, Türkçede yoktur; Türkçe konuşulan bazı bölgelerde varsa da Kürtçe kadar uzun bir ses değeri yoktur.

/ê/ sesi, Zazaca sözcüklerde önses, içses veya sonses olarak bulunabilir. Ama bu sesin, önses olarak Zazacada çok örneği yoktur. Bu ses, tamlamalarda aidiyet eki (embazê min) ve çoğul eki olarak (qelemê ey) görev alır. Zazaca sözcüklerde içses olarak /ê/ sesi yaygın bir şekilde kullanılır. Ama ifade edildiği gibi, Zazaca kökenli sözcükler, genel olarak bu sesle başlamazlar. Avrupa dillerinde /e/ olarak yazılan ses, Kürtçedeki /ê/ sesine karşılık gelir ve normal /e/ şeklinde yazılır. Bu ses, Kürtçenin bütün lehçeleri ve ağızlarında yer almaktadır. Türkçe ve Arapçada bulunmayan bu

⁷⁶⁹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 270.

ses, Pehlevicede kökeninin Kürtçede kendisini korumasına rağmen, Farsçada kaybolmuş, ancak sözcük sonlarında ortaya çıkan bir ses haline gelmiştir.⁷⁷⁰

Zazacada, diftongların monoftonglaşması sonucunda /ê/ sesi meydana gelmiştir. Örnek olarak; keyif>keyf>kêf, deyir>deyr>dêr, yem>em>êm sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.⁷⁷¹ Verilen örneklerde semi-vokal /y/ sesi, diftong olarak görev yapmakta ve monoftonglaşmaya sebep olmaktadır. Bu değişim sonucunda /ê/ sesi ortaya çıkmaktadır. İfade edildiği üzere, bunun sebebi olarak Arapçanın etkisi değil, /y/ semi-vokalinin ortadan kalkıp, diftong olan seslerin monoftonglaşmasıdır.

Zazacada ve Kürtçenin diğer lehçelerinde /e/ </ê/ sesleri arasında değişim karşılıklı olarak meydana gelmektedir. Bu vokal sesler birbirine dönüşmektedir. Aynı şekilde, Zazacada /ê/ sesi, /ê/>/e/, /ê/>/î/, /ê/>/îye/ seslerine dönüşebilmektedir.⁷⁷²

Tablo 34: Zazacada /ê/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
ê	ê	ê	ê, î	onlar
êdî	êdî	hîn	êndî	artık
êre	êre	yere	vereşan	ikinci
êruge	erugi	alinc	eruge	erik
êleg	êleg	eleg	elege	yelek

Yukarıda verilen örnekler analiz edildiğinde, Zazaca konuşulan bölgelerde /ê/ sesi, genellikle /y/ ve /e/ seslerine dönüşmektedir. Dêrsim ağzında mensubiyeti ifade etmek için kullanılan -îye eki, Çewlîg ve Sêwregi ağzında -î şekline döner. Arapçada

⁷⁷⁰ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 271.

⁷⁷¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 273.

⁷⁷² Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 91-97.

mensubiyet ifade etmek (اسم منسوب) veya ismi mana (اسمى معنى) yapmak için kullanılan *-îye* eki, diğer bölgelerde yine *-î* şekline döner. Grûba Xebate ya Vateyî mensubiyet eden bu ekin, iki halini de sözlüğe almıştır.⁷⁷³ Bu ses, bazen /h/ gırtlaksıl konsonant sesinin düşmesiyle ortaya çıkar. Örnek olarak herînayene>erînayene>êrînayen, hêriş>êriş sözcüklerinde meydana gelen ses düşmesi ve ses değişimi örnek olarak verilebilir. Türkçe olmayan bazı sözcüklerde bu ses, önses olarak kabul edilmişse de, çalışma sahasındaki örneklerde bu ses yerini başka bir sese bırakmıştır. Zazacada bu sesle başlayan çok az sözcük vardır.

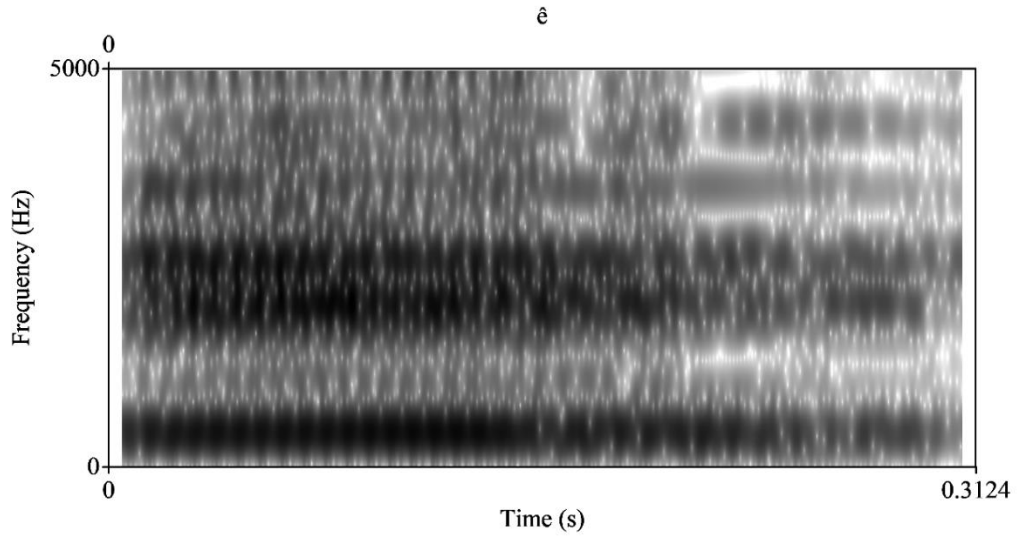
Tablo 35: Zazacada /ê/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	8985	150 000	0,0599	5,99%
Çewlîg	5901	150 000	0,0393	3,93%
Dêrsim	8611	150 000	0,0574	5,74%
Pêroyî	23497	450 000	0,0522	5,22%

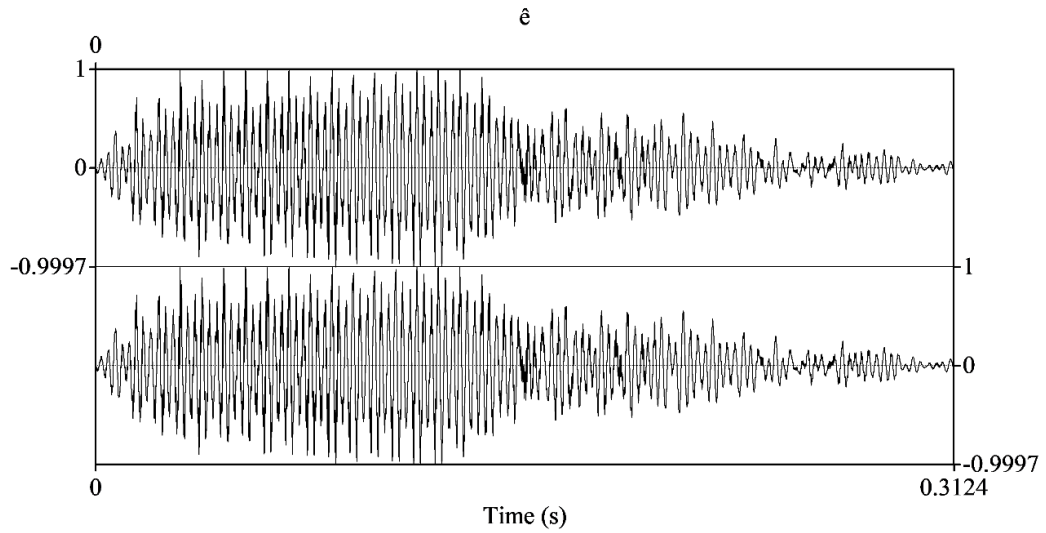
Korpus içerisinde /ê/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin frekans değerinin sadece Çewlîg ağzında düşük olduğu tespit edilmiştir. Kurmanccada /ê/ sesinin frekansı 5,2 % olarak tespit edilmiştir.⁷⁷⁴ Zazacada da buna yakın bir frekans değeri tespit edilmiştir. Frekans değeri, Dêrsim ve Sêwregî bölgelerinde yüksek, Çewlîg bölgesinde ise genel yüzdelikten daha düşük bir değer çıkmıştır. Zazacanın bu sesin frekans değerinin, Kurmanccanın frekansı ile uyum içerisinde olduğu gözlenmiştir. Bu durum, /ê/ sesinin frekans değeri ve dağılımı açısından, lehçeler arasında bir uyumun olduğunu, tespit edilen korpusun temsiliyet kabiliyetinin olduğunu gösterir. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.

⁷⁷³ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî**, s. hepsi.

⁷⁷⁴ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 271.



Şekil 19: /ê/ Sesinin Spektogramı (Hz)



Şekil 20: /ê/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.4. /i/ Vokali [ı] (düz, orta, kapalı, ince, kısa)

/i/ sesinin boğumlanmasında dudaklar düz, dilucu alt sıra dişlerin arkasında, çene açısı dar durumdadır.⁷⁷⁵ /i/, Kürtçede frekans sıklığı olan bir vokaldir. Yuvarlak bir ses olmayan /i/ sesi, boğumlandığı zaman dudaklar düz bir haldedir. Kurdo-

⁷⁷⁵ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 107.

Arabik alfabede bu sesin gösterildiği özel bir işaret yoktur. Bu alfabede, eğer harfin üzerinde veya altında herhangi bir işaret yoksa bu o harfin /i/ sesiyle okunacağı anlamına gelir. Hewramanî, bu sesin Kürtçede bulunduğunu belirttikten sonra, /i/ foneminin *zi-zan* (zayene) sözcüğünde olduğu gibi Avesta dilinde de var olduğunu ifade eder.⁷⁷⁶

/i/ sesi, Türkçedeki /ı/ sesine yakın bir değere sahiptir. Türkçedeki /ı/ artdamaktan çıkarılıp, IPA'da [u] işaretiyle gösterilirken; Kürtçedeki /i/ sesi ortadamaktan ya da öndamaktan çıkarılır. Bu iki ses arasındaki temel fark, ses uzunluklarıdır. Türkçedeki /ı/ sesi kısayken, Kürtçedeki /i/ sesi, Türkçedeki /i/ ve /ı/ sesleri arasına, bir ses değerine sahiptir.⁷⁷⁷ Alfabelerdeki farklılıklardan kaynaklı olarak; Arapçadan Kürtçeye geçen sözcüklerde, /i/ sesi bazen /i/ sesine dönüp, bu şekilde yazılırken; Avrupa dillerinden Kürtçeye geçen sözcüklerde ise, /i/ sesi /î/ sesine döner ve bu şekilde yazılır. Zazaca yazımda bu sözcükler /î/ şeklinde yazılır. Bazı Zazaca sözcüklerde /i/ sesi artabilir ve eksilebilir. Örnek olarak *şekil>şekl*, *germ>gerim*, *nizm>nizim* sözcükleri verilebilir. Bazı sözcüklerde ise /i/>/u/ değişimi meydana gelir. Örnek olarak *bilbil>bulbul*, *dinya>dunya* sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir.

Tablo 36: Zazacada /i/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregî	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
îsrar	îsrar	îsrar	îsrar	îsrar

Zazacada başta var olan /i/ sesleri, ses değişimiyle /i/ sesine dönmüş olan sözcüklerde veya yabancı dillerden Zazacaya girmiş olan sözcüklerde bulunur. Bunun için, yukarıda sadece bir örnek verilmekle yetinilmiştir. Zazacada bu sesin bulunduğu sözcüklerde /a/>/i/, /e/>/i/, /î/>/i/, /u/>/i/ ses değişimleri meydana gelmektedir. Örnek *paşt>pişt*, *embaz>imbaz*, *pemeyîn>pemeyin*, *zurna>zirna* sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Bu ses, genellikle

⁷⁷⁶ Hewramanî, *Fîlolojîy Zimanî Kurdî*, s. 46.

⁷⁷⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 280-281.

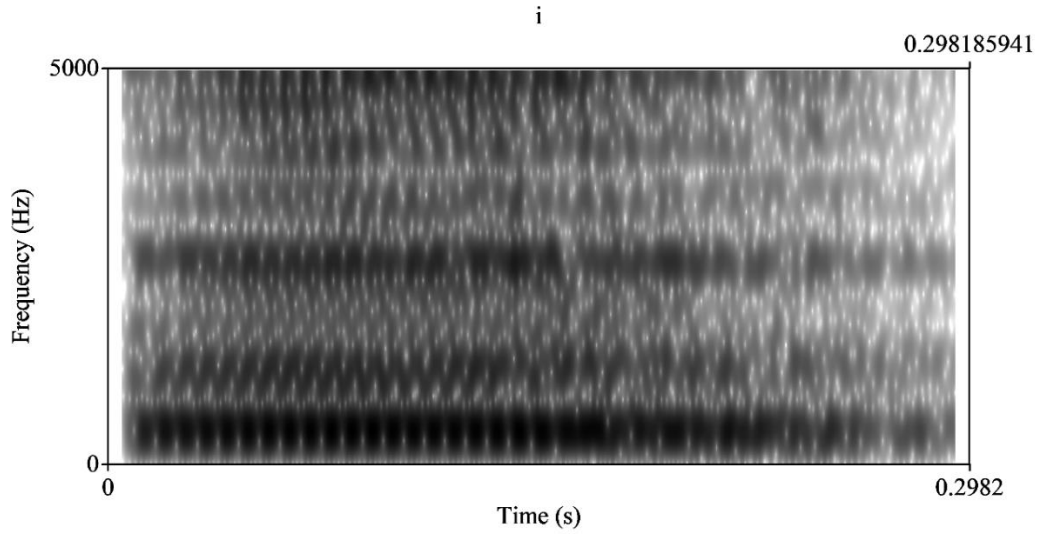
sözcüklerin ortasında ve sonunda bulunan bir sestir. Özellikle Sêwregi ağzında, Dêrsim ağzında kullanılan kısa /e/ vokali, yerini /i/ sesine bırakmıştır.

Tablo 37: Zazacada /i/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

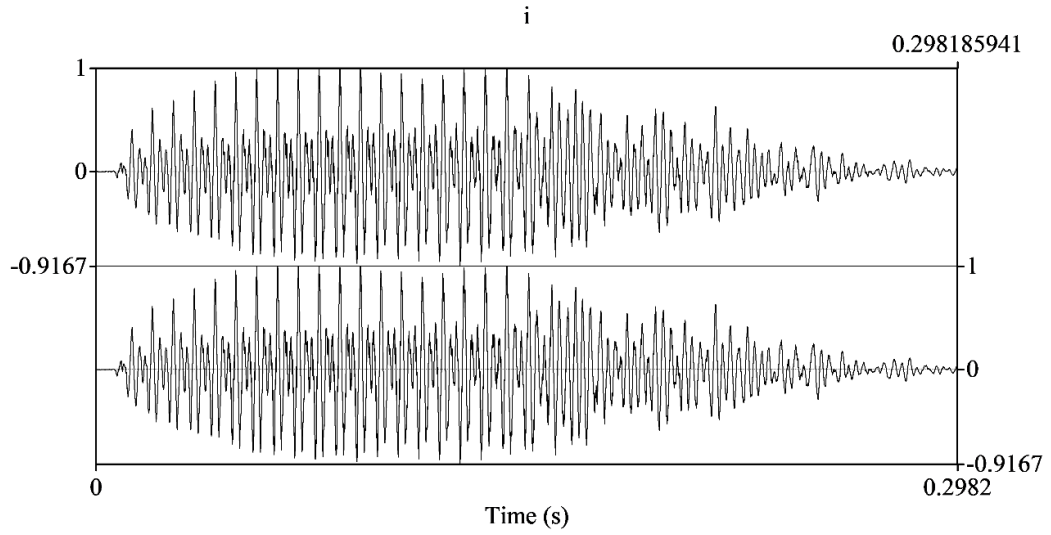
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	9564	150 000	0,0637	6,37%
Çewlîg	11663	150 000	0,0775	7,75%
Dêrsim	7268	150 000	0,0484	4,84%
Pêroyî	28495	450 000	0,0633	6,33%

Korpus incelendiğinde, bölgeler arasında bu sesi kullanım sıklığı açısından önemli farkların olduğu görülür. Dêrsim bölgesinde dar vokal olan /i/ sesinin frekans değeri, genel frekans değerinden az iken; bu sesin Çewlîg bölgesindeki frekans değeri, genel frekans değerinden yüksektir. Bu açıdan, adı geçen iki bölge arasında /i/ sesinin frekans değerinde önemli bir fark meydana gelmiştir. Sêwregi bölgesinde /i/ sesinin frekans değeri, genel frekans değeriyle neredeyse aynıdır. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 11,2% olarak tespit edilmiştir.⁷⁷⁸ İki lehçe arasında, bu sesin frekans değerinde önemli bir fark meydana gelmiştir. Zazacada meydana gelen darlaşma ve genişleme ses olayları, böyle bir farkın meydana gelmesine neden olmuştur. /i/ vokal sesinin frekans değerleri baz alındığında, Çewlîg bölgesinde, Zazaca daha dar bir ağızla konuşulmaktadır. /i/ vokal sesi, hem çalışma sahasındaki bölgeler arasında hem de Kurmanccayla karşılaştırıldığında, düzenli bir dağılım göstermemektedir. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.

⁷⁷⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 41.



Şekil 21: /i/ Sesinin Spektogramı (Hz)



Şekil 22: /i/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.5. /i/ Vokali [i], [i:] (düz, ön, kapalı, ince, uzun)

Bu ses; dudaklar düz, dil öndamağa doğru yükselmiş ve dilucu alt sıra dişlerin ardındayken meydana gelir.⁷⁷⁹ Düz vokal /i/ sesi, yüksek veya kapalı bir sestir. Dilin,

⁷⁷⁹ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 103.

öndamağa doğru yükselmesiyle meydana gelen bu ses, yuvarlak değildir çünkü sesin meydana gelmesinde dudaklar düz bir şekildedir.⁷⁸⁰

Bahsedildiği üzere, Zazaca bazı yazılarda /î/ harfî yerine, Türkçede kullanılan /i/ harfî yazılmaktadır. Bu iki sesin, değeri aynı değildir. Zazacada ve Kürtçenin diğer lehçelerinde kullanılan /î/ sesi, Türkçedeki /i/ sesinden daha uzundur. Bu sesi, Türkçedeki /i/ sesiyle yazmak, Kürtçenin fonetiğini bozmak demektir. Kurdo-Arabik alfabede bu ses /ع/ sembolüyle gösterilmektedir.

/î/ sesi, Kürtçede önses, içses ve sonses olarak bulunabilen ve Zazacada frekansı geniş olan bir sestir. Önses olarak genellikle yabancı sözcüklerde bulunan bu sesin, Zazaca sözcüklerde içses ve sonses olarak kullanımı yaygındır. Arapça ve Farsçada da var olan bu sesin, Kürtçenin diğer lehçelerinde de kullanımı yaygındır. /î/ sesi İrani dillerde, Eski Farsçadan günümüze, varlığını korumuş bir sestir.⁷⁸¹ Hewramanî, /î/ foneminin *gidî* (dinya) sözcüğünde olduğu gibi Avesta dilinde de var olduğunu ifade eder.⁷⁸²

Zazacada /î/ sesi; /ê/>/î/, /î/>/i/, /î/>/o/, /î/>/ê/ şekillerinde ses değişimine uğrar. Kürtçenin diğer lehçelerinde meydan gelen bu değişimler, genellikle semi-vokal /w/ sesiyle bağlantılı olarak meydana gelmektedir.⁷⁸³ Zazacada meydana gelen değişimlere örnek olarak; cêrên>cêrîn, zernîn>zernin, badî>bado, rindî>rinde gibi sözcükler verilebilir. Zazaca yazımda, bazen Arapçadaki esre harekesindeki /î/ sesi kullanılır. Bu, Arapçadan geçmiş olan sözcüklerde meydana gelen bir durumdur. Avrupa dillerinden gelmiş olan sözcüklerdeyse bu ses, bazen /î/ şeklinde kalırken bazen de /e/ şeklini alır. Örnek olarak; station>îstasyon⁷⁸⁴ ve informasyon>enformasyon verilebilir.⁷⁸⁵ Zazacada, yabancı dillerden gelmiş olan sesler bazen dildeki asıl şekillerine bağlı kalarak telaffuz edilirken bazen de fonolojik olarak Zazacaya intibak edilerek kullanılır. Arapçadan geçen sözcüklerde var olan /î/

⁷⁸⁰ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 289.

⁷⁸¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 291-292.

⁷⁸² Hewramanî, *Filolojî Zimanî Kurdî*, s. 46.

⁷⁸³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 293-294.

⁷⁸⁴ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 359.

⁷⁸⁵ Zana Farqînî, *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000, s. 392.

sesi içeren sözcüklerde bu durum vardır. Örnek olarak îştah>îştah sözcüğü Arapçadaki kadar uzun bir sesle telaffuz edilmez.

Tablo 38: Zazacada /î/ Harfine Örnekler

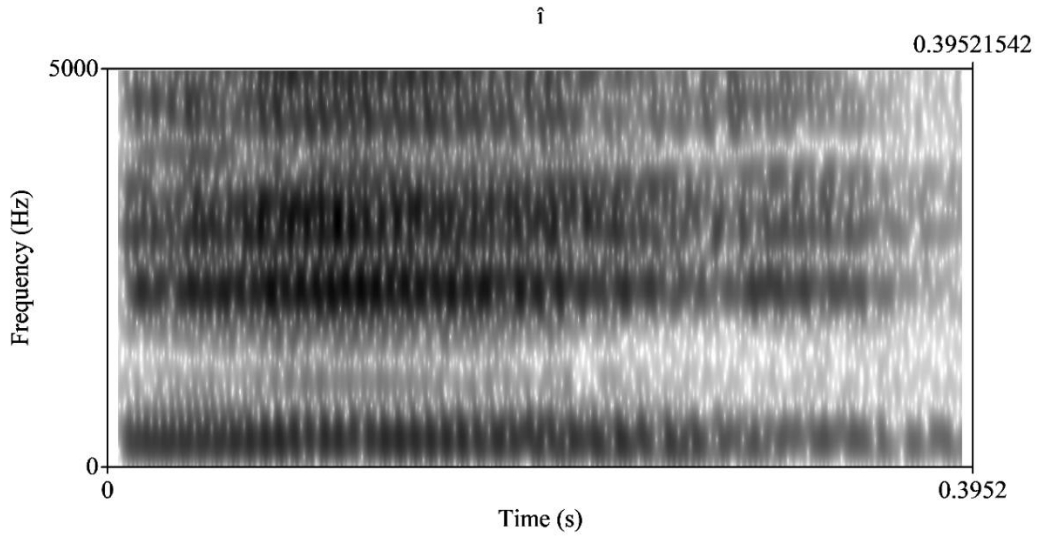
Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
încase	încas	încas		kara erik
îslam	îslam	îslûm	îslam	islam
înkâr	înkâr	înkâr	înkâr	inkar
îzin	îzin	îzin	Îzne, desture	izin
îxracat	îxracat	îxrecat	îxracat	ihracat

Bu sesle başlayan sözcükler, genelde bölgeler arasında farklılıklara neden olmaz. Bu ses, içses ve sonses olarak sözcüklere yer aldığında çeşitli ses değişimlerine uğrar. İfade edildiği üzere, genellikle yabancı kökenli sözcüklerde kullanıldığı için, bu seste değişimler fazla meydana gelmemektedir. Zazacada bu sesle başlayan sözcükler fazla değildir. Yukarıda seçilen örneklerde sadece *încase* sözcüğü Zazaca kökenlidir. Geri kalan sözcükler, yabancı dillerden Zazacaya girmiş olan sözcüklerdir.

Tablo 39: Zazacada /î/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

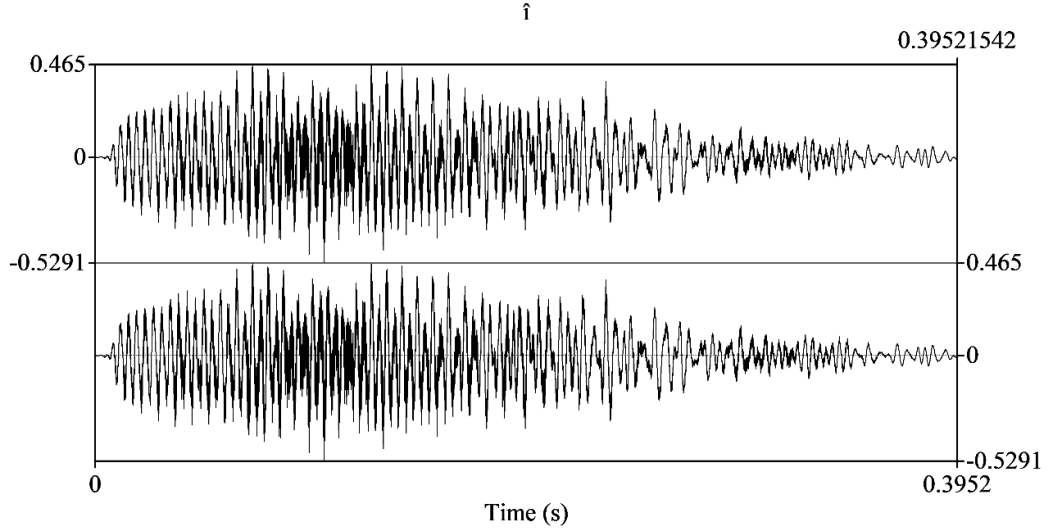
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	6010	150 000	0,0400	4,00%
Çewlîg	6020	150 000	0,0401	4,01%
Dêrsim	8487	150 000	0,0565	5,65%
Pêroyî	20517	450 000	0,0455	4,55%

Korpus içerisinde bu sesin frekans değerleri karşılaştırıldığında, Dêrsim ağızı dışındaki bölgelerin frekans değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Kurmanccada /î/ sesinin frekansı 4,2% olarak tespit edilmiştir⁷⁸⁶ ki bu değer Zazacadaki frekans değerine çok yakındır. Çewlîg ve Sêwregî ağızlarında bu sesin frekans değeri neredeyse aynı ve genel frekans değerine çok yakındır. Ayrıca bu iki bölgedeki frekans değeri Kurmanccaya da çok yakındır. Dêrsim bölgesinde ise, bu sesin frekans değeri yüksektir. Zazacadaki genel yüzdeliği yukarıya çıkaran Dêrsim ağızıdır. Bu sesin yüzdelik değerinin Dêrsim ağızında yüksek olmasına bir sebep bulunamamıştır. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.



Şekil 23: /î/ Sesinin Spektogramı (Hz)

⁷⁸⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 290.



Şekil 24: /î/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.6. /o/ Vokali [o] (yuvarlak, arka, yarıaçık, kalın, uzun)

Bu sesin boğumlanması sırasında; çene hafif sarkık, dudaklar öne doğru uzanmış ve yuvarlak şeklinde, dil ağız boşluğunda geriye doğru çekili ve artdamağa doğru yükselmiş, dil ve dudaklar yuvarlak bir şekildedir.⁷⁸⁷ Yarıaçık vokal /o/ sesi, yuvarlak bir sestir. Aynı zamanda, bu ses Kürtçedeki uzun seslerdendir.

Bu ses, Kurdo-Arabik alfabede /ۆ/ şeklinde gösterilir. Farsçada /o/ sesi çoğunlukla /û/ sesiyle karşılanır. IPA alfabesinde de aynı şekilde gösterilen bu ses, ne çok uzun ne de çok kısa bir sestir. /o/ sesi, Kürtçe sözcüklerde önses, içses ve sonses olarak gelebilir. Kurmanccada bu sesle başlayan sözcükler yoktur.⁷⁸⁸ Grûba Xebate ya Vateyî'nin hazırladığı sözlükte ve diğer sözlüklerden tespit edildiği kadarıyla, bu sesle başlayan, birkaç tane ünlem ve seslenme dışında, Zazaca sözcük yoktur. Sözlüklerde var olan sözcükler de ses değişimiyle meydana gelmiş olan sözcüklerdir veya Türkçeden Zazacaya geçmiş olan sözcüklerdir. Örnek olarak yol>ol,⁷⁸⁹ ördek>ordeg>werdek,⁷⁹⁰ uğur>oxir,⁷⁹¹ ordu>ordî sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.⁷⁹² Avrupa dillerinden gelmiş olan sözcüklerdeyse bazen /o/>Ø

⁷⁸⁷ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 94.

⁷⁸⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 299.

⁷⁸⁹ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 536.

⁷⁹⁰ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 856.

⁷⁹¹ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 542.

⁷⁹² Farqînî, *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*, s. 889.

değişimi meydana gelir. Örnek olarak otomobil>tomobîl>tomofîl sözcükleri verilebilir.

Bu ses, Kürtçenin bütün lehçelerinde vardır. Farsçada ise bu ses, /û/ sesine dönmüştür. Arapçadan Kürtçeye geçmiş olan sözcüklerde içses olan -ew ekinin yerini bu ses almıştır. Zazacada ses değişimine uğrayan; dewr>dor, xewx>xox, tewbe>tobe, dewam>dom, yewm>yom gibi sözcükler örnek olarak verilebilir. Bu sesler, bazen /o/ sesine dönüşürken, bazı bölgelerde de asıl şekilleriyle kalmışlardır. Zazacada /o/ sesi; /a/>/o/, /e/>/o/, /î/>/o/, /o/>/û/, /o/>we, /u/>/o/ şeklinde değişime uğrar. Örnek olarak awe>owe, edet>odet, însan>oson, boy>bûy, ocax>wecax, orte>werte, xuwert>xor sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Bir sonraki bölümde bu ses örnekleri, folklorik metinlerden örnekler verilerek izah edilecektir. Aşağıda, bu sesin bölgelere göre örnekleri verilmiştir.

Tablo 40: Zazacada /o/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
ocax	ocax	wicax	ocaxe	ocak
ocaxkor	ocaxkor (korocax)	wicaxkuar	ocaxkor	çocuğu olmayan
ode	ode	wadi	oda	oda
orayîş	orrayîş	orayîş	orayene	böğürme
ordege	werdegi	werdeg	ordege	ördek
ortax	ortax	wertax	ortax, parebira	ortak
orte	orte	werti	werte	orta
orxan	orxan	lehêf	orxan	yorğan

oxir	oxir	wexir	yom, oxir	uğur
oyin	oyin	weyin	oyin	oyun

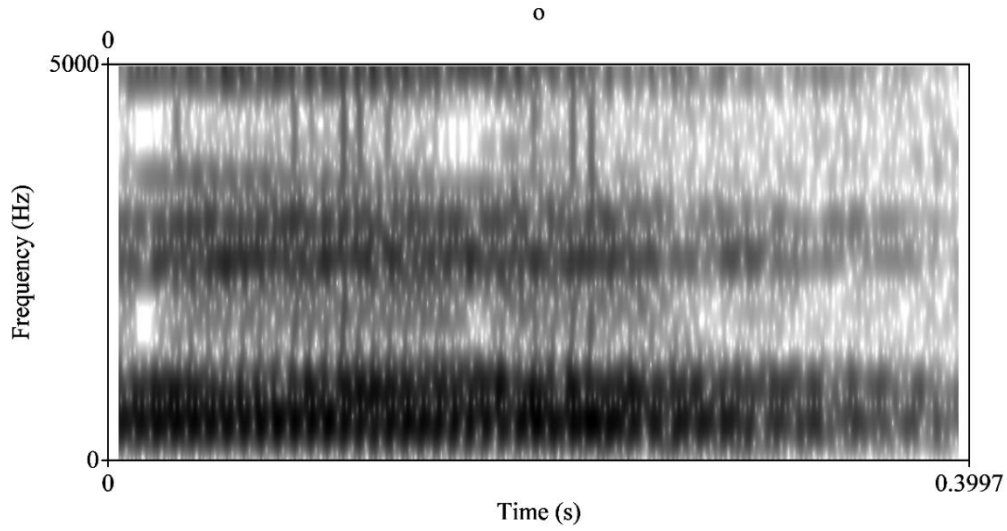
Bölgelerdeki örnekler incelendiğinde ortaya çıkmaktadır ki, Çewlîg ağzında /o/ sesi, asıl şekliyle kalmamakta, genellikle diftonglaşmaktadır. Bu diftonglaşmada /o/ > we-, /o/ > ue şeklinde ses değişimi meydana gelmektedir. /w/ sesi semi-vokal olduğundan, Çewlîg ağzında /o/ sesinin yerini almakta ve diğer bir vokal sesle diftong meydana getirmektedir. Bu sesin frekans değerinin, Çewlîg ağzında genel frekans değerinden düşük olmasında diftonglaşmanın etkisi fazladır. Bazı örneklerde ise bu ses, /o/ > -ue veya /o/ > -ua şeklinde değişmektedir. Örnek olarak /o/ > ua: estor > astuar, cor > cuar, goz > guaz, îsot > îsuat, kor > kuar, sorni > suarni, zor > zuar, sol > sual, tol > tuale; /o/ > -ue: boç > bueç, çok > çuek, ko > kue, lojin > luecin, goçîn > gueçîn, roj > ruec, mor > muer, serqot > serquet sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.

Tablo 41: Zazacada /o/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	8090	150 000	0,0539	5,39%
Çewlîg	3577	150 000	0,0238	2,38%
Dêrsim	10362	150 000	0,0690	6,90%
Pêroyî	22029	450 000	0,0489	4,89%

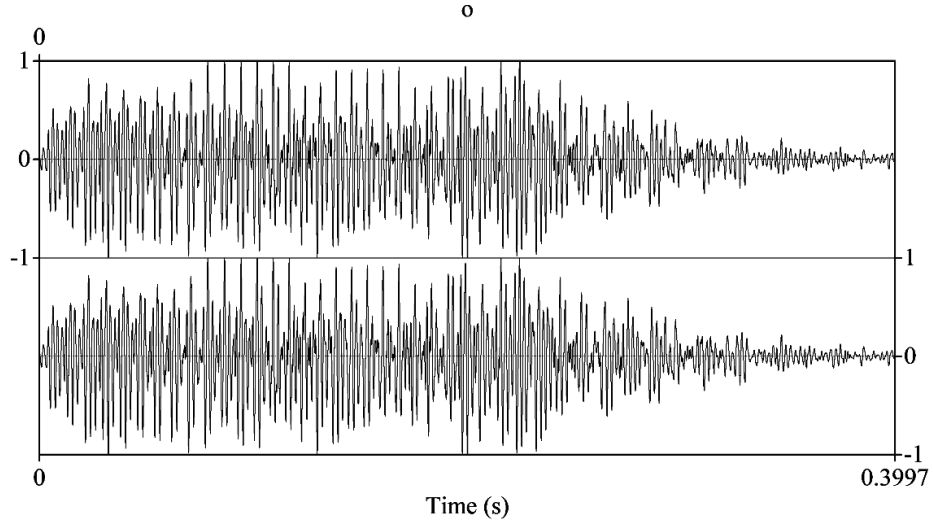
Korpus içindeki frekans değerleri göz önüne alındığında, en düşük frekans değeri Çewlîg ağzında ortaya çıkmıştır ki bunun sebebi, bu ağızda meydana gelen diftonglaşmadır. Çewlîg ağzında bu sesin frekans değeri ve yüzdelik oranı; Dêrsim ağzının üçte biri kadar, Sêwregi ağzının yarısından az, genel frekans değerinin ise ancak yarısı kadardır. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 0,95% ile Zazacadan çok

düşük bir değer almıştır.⁷⁹³ İstatistikler göz önüne alındığında, Zazacada /o/ sesinin frekans değerinin, Kurmanccadan önemli bir oranda (beş kattan daha fazla) yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Sêwregi ağızı ile Dêrsim ağızı arasında da frekans açıklığı vardır, Sêwregi ağızı genel frekansa daha yakındır. Genel olarak /o/ vokal sesi, çalışma alanında incelenen ağızlarda ve Kurmanccayla karşılaştırıldığında, uyumsuz bir dağılıma sahip olduğu söylenebilir. Bu ses, bölgeler arasında temel farklılığı oluşturan seslerden birisidir. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.



Şekil 25: /o/ Sesinin Spektogramı (Hz)

⁷⁹³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 299.



Şekil 26: /o/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.7. /u/ Vokali [u], [ʊ] (yuvarlak, orta, kapalı, ince, kısa)

Bu sesin boğumlanması sırasında alt ve üst sıra dişler birbirine yaklaşır, dudaklar öne doğru yuvarlaklaşır ve dil ortadamağa doğru yükselir.⁷⁹⁴ Bu ses, ince vokal seslerdendir. Kurdo-Arabik alfabesinde bu harf /ۆ/ sembolüyle gösterilir. Farsçada bu ses /o/ sesine dönüşmüş ve asıl ses değerinden daha kısa bir değer almıştır. Türkçede bulunan /u/ sesiyle aynı değere sahip değildir. Türkçedeki /u/ sesi daha çok Kürtçedeki /û/ sesine benzemektedir.⁷⁹⁵ Kürtçede bu ses, içses ve sonses olarak bulunabilir ama önses olarak bulunmaz. Sözlüklerde var olan ve /u/ sesiyle başlayan sözcükler, ses değişimine uğramış sözcüklerden veya yabancı kökenli sözcüklerden meydana gelmişlerdir. Bu ses, Kürtçe sözcüklerde genellikle içses olarak bulunur.⁷⁹⁶

Kurmancca ve Farsçada *gu-* ve *go-* şeklinde bulunan sesler, Zazacada *vi-*, *ve-* şeklindedir. Örnek olarak *gul>gol>vil*, *gur>gorg>verg*.⁷⁹⁷ Zazacada /u/ sesi, çeşitli seslerle değişime uğrar. Zazaca sözcüklerde /e/>/u/, /u/>/i/ ses değişimleri meydana gelir. Genellikle meydana gelen ses değişimleri, incelme ve düzleşme şeklindedir.

⁷⁹⁴ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 111.

⁷⁹⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 304.

⁷⁹⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 306.

⁷⁹⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 308.

Örnek olarak çend>çund, embaz>umbaz, çamure>çamir sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.

Tablo 42: Zazacada /u/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
uca	uca	uca	uja, uza	orası
unsûr	unsûr	unsûr	unsur	unsur
utî	utî	utî	utî	ütü

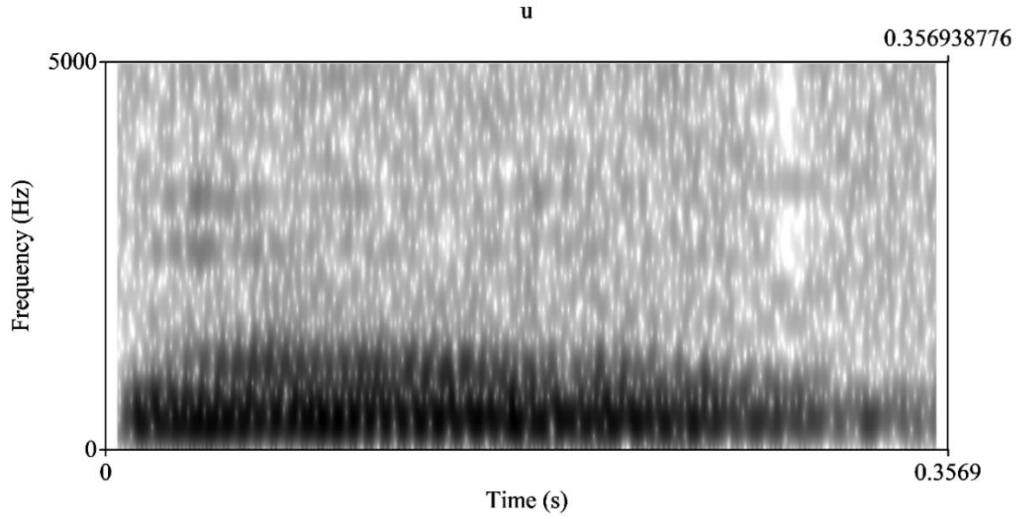
Yukarıda verilen örnekler ve Zazaca sözlükler incelendiğinde, genellikle bu sesle başlayan sözcüklerin yabancı kökenli oldukları söylenebilir. Zazaca yazımda Avrupa dillerinden dile geçen sözcüklerde, sözcüğü asıl şeklinde yazma temayülü vardır. Arapça ve Farsçadan alınan sözcükler ise bazen /u/ sesiyle bazen /û/ sesiyle yazılabilmektedir. Verilen örnekler içerisinde sadece *uca* sözcüğü Zazacadır ve bu sözcük de seçilen örneklem bölgelerde aynı şekilde telaffuz edilmez. Sözlüklerde ses değişimine uğrayan ve bu sesle başlayan sözcükler de vardır. Genel olarak, Zazacada bu sesle başlayan sözcük çok azdır.

Tablo 43: Zazacada /u/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

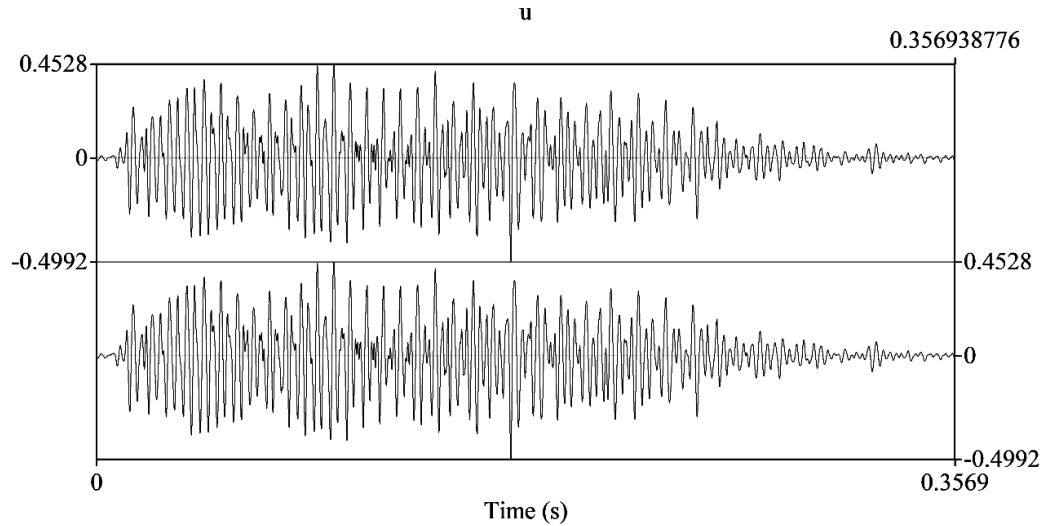
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	2086	150 000	0,0139	1,39%
Çewlîg	2414	150 000	0,0160	1,60%
Dêrsim	2620	150 000	0,0174	1,74%
Pêroyî	7120	450 000	0,0158	1,58%

Korpusta /u/ sesine ait frekans değerleri incelendiğinde, bütün bölgelerde frekansların birbirine yakın değerler aldıkları görülür. Kurmanccada bu sesin frekans

değeri 1,3% çıkmıştır,⁷⁹⁸ bu değer Zazacaya yakın bir değerdir. /u/ sesinin Çewlîg ağzında frekans değeri, genel korpustaki frekans değeriyle neredeyse aynıdır. Sêwregî ağzının frekans değeri, genel frekans değerinden düşük çıkmıştır. Bu ses, genel olarak, Kürtçede az kullanılan sesler arasındadır. Hem çalışma sahasındaki bölgelerde hem de Kurmanccada bu sesin frekans değeri düşük çıkmıştır. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.



Şekil 27: /u/ Sesinin Spektogramı (Hz)



⁷⁹⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 305.

Şekil 28: /u/ Sesinin Ses Dalgası

4.1.8. /û/ Vokali [u:] (yuvarlak, arka, kapalı, kalın, uzun)

Kürtçede bulunan vokal seslerden olan /û/ sesi, uzun vokal seslerindendir. Bu ses boğumlanırken; dil artdamağa doğru yükselir, dudaklar önde ve yuvarlak bir şekil alırlar. Bu ses, Kurdo-Arabik alfabesinde /و/ sembolüyle gösterilir. Türkçede bu ses /u/ simgesiyle gösterilir ama Kürtçede bulunan /û/ sesi, Türkçedeki /u/ sesinden daha uzun bir ses değerine sahiptir. Kürtçede /û/ vokali, sözcüklerde önses olarak yer almaz.⁷⁹⁹

Sözlüklerde bu sesle başlayan sözcükler, ses değişimine uğramış olan sözcüklerdir. Kurmanccada /û/ vokal sesinin, dört allofonu vardır. Bunlar şu şekildedir: [û], [dûr]; [y], [dyr/dûr]; [uî/wî], [dwîr]; [î], [dîr].⁸⁰⁰ Zazacada ise, bu sesin [û], [dûrî]; [y], [dyr/dûrî] şeklinde iki allofonu vardır. Kurmancca ve Zazaca konuşulan bazı bölgelerde bu ses, Türkçede var olan /ü/ sesinin uzun şekli olarak telaffuz edilmektedir. /û/ sesinin allofonu olan [y] sesi, Dêrsim’de kendini göstermekte, /û/>/ü/>-wî- şeklinde değişime uğramaktadır.⁸⁰¹ Musa Canpolat⁸⁰² ve Mesut Özcan⁸⁰³ sözlüklerinde bu harfle başlayan sözcüklere yer vermezlerken, Mehmet Aydar bu fonemi /ü/ şeklinde ve sadece tanımını yaparak sözlüğüne kaydetmiştir.⁸⁰⁴ Harun Turgut, ses değişimine uğramış olan sözcükleri yazmış ve sözlüğünde bu sesle başlayan on altı sözcük ve varyantlarını örnek olarak vermiştir.⁸⁰⁵ Aşağıda, bu sesin önses veya müstakil ses olarak var olduğu bağlaç şekli verilmiştir. /û/ vokal sesi, Zazaca konuşulan bölgelerde ses değişimlerine uğradığından, bu ses için sözcük örnekleri verilmemiştir.

⁷⁹⁹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 310.

⁸⁰⁰ Shojai, Yayınlanmamış Ders Notları.

⁸⁰¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 312.

⁸⁰² Musa Canpolat, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Can Matbaacılık, Deutschland 2006.

⁸⁰³ Mesut Özcan, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

⁸⁰⁴ Mehmet Aydar, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Doruk Yayıncılık, Ankara 2003, s. 383.

⁸⁰⁵ Harun Turgut, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Tij Yayınları, İstanbul 2006, s. 339-340.

Tablo 44: Zazacada /û/ Harfine Örnekler

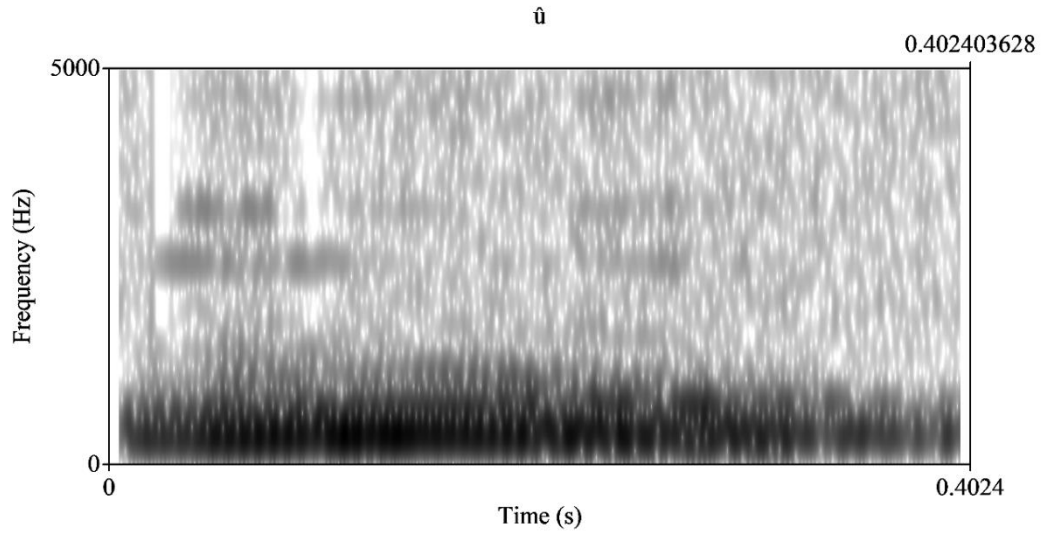
Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
û	û	û	û	ve

Tablo 45: Zazacada /û/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

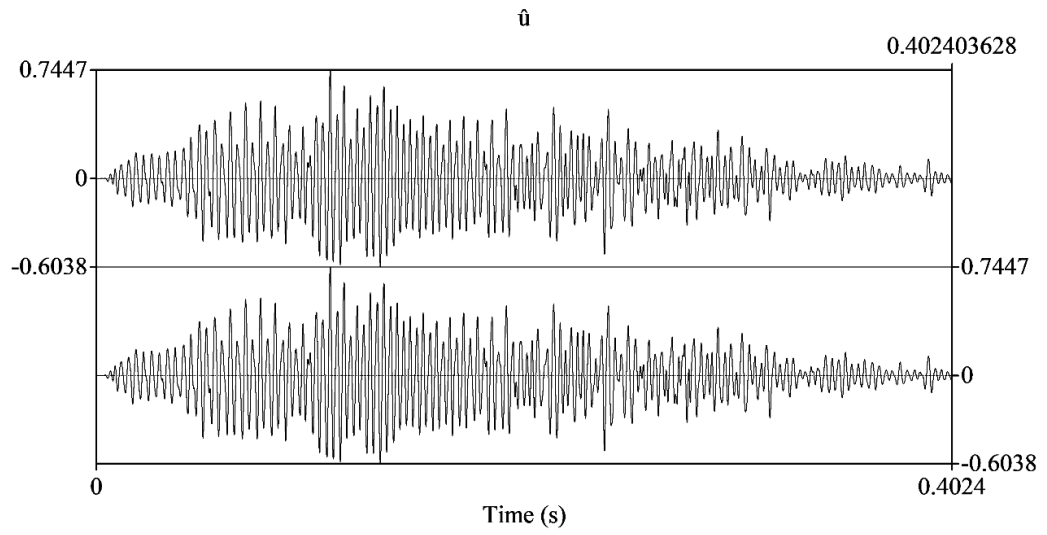
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1025	150 000	0,006	0,6%
Çewlîg	6448	150 000	0,042	4,29%
Dêrsim	953	150 000	0,006	0,6%
Pêroyî	8426	450 000	0,018	1,8%

Korpus içerisinde /û/ sesinin frekans değerleri karşılaştırıldığında, bu sesin en fazla Çewlîg ağzında kullanımda olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun en büyük sebebi, Çewlîg ağzında sözcüklerde meydana gelen diftongizasyondur. Bu ses olayı nedeniyle, Çewlîg ağzında, /o/ sesinin frekans değeri düşerken; /û/ sesinin frekans değeri yükselmiştir. İstatistiklere göre, Çewlîg ağzında meydana gelen ses olaylarında, /o/ > /û/ ses değişimi meydana gelmiştir, denilebilir. Dêrsim ve Sêwregi ağızlarının frekans değerleri aynıyken, Çewlîg ile diğer bölgeler arasında önemli bir yüzdelik fark vardır. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 2,8% olarak tespit edilmiştir.⁸⁰⁶ /û/ sesi için, Kurmancca ve Zazaca frekans değerleri birbiriyle uyumlu değildir. Çewlîg ağzında meydana gelen bu ses değişimi olayı, bu ağız için hem Zazacada hem de Kürtçede ayırıcı bir özellik olmuştur. Çewlîg ağzında yazılmış folklorik metinlerde ve günlük dilde (ziwano rojane) diftong örnekleri göze çarpmaktadır. Aşağıda bu vokal sesin spektogram grafiği ve ses dalgası verilmiştir.

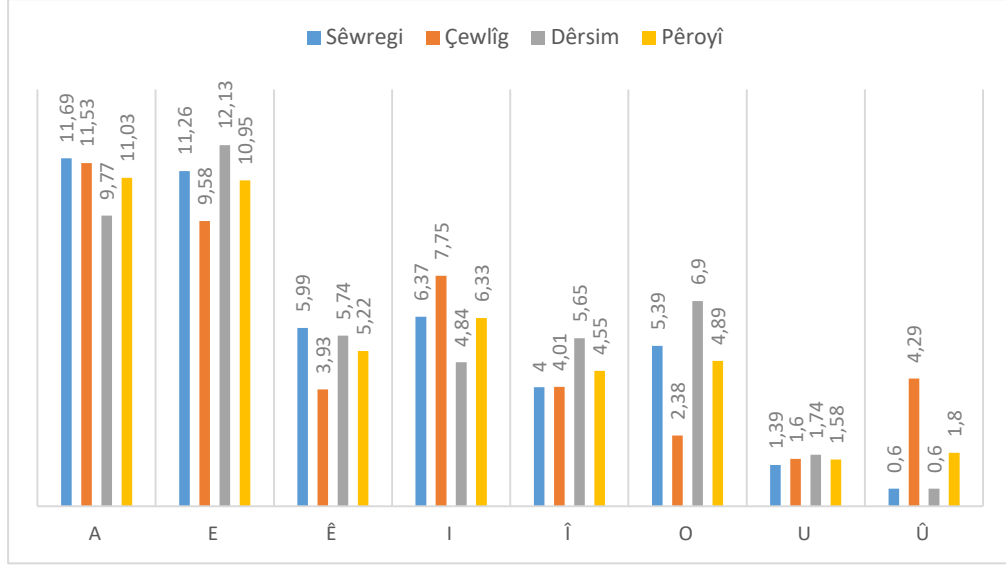
⁸⁰⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 42.



Şekil 29: /û/ Sesinin Spektogramı (Hz)



Şekil 30: /û/ Sesinin Ses Dalgası



Şekil 31: Zazacada Vokallerin Yüzdeleri

Araştırma sonucunda ortaya çıkan verilerin analizinden elde edilen sonuçlara göre; Zazacada var olan vokal sesler içerisinde kullanım sıklığı en fazla olan sesler /a/ ve /e/ sesleridir. Sêwregi ve Çewlîg ağızında /a/ vokal sesi en yüksek frekans değerine sahipken, Dêrsim ağızında /e/ vokal sesi, bu ağız içindeki sesler içerisinde en yüksek frekans değerine sahiptir. Diğer vokal sesler, hem kendi aralarında hem de Kurmanc lehçesiyle karşılaştırıldığında, bölgeler arasında dengeli bir dağılım gösterirler. /û/ vokal sesi, meydana gelen diftonglaşmadan dolayı Çewlîg ağızında, diğer ağızlardan daha yüksek bir frekans yüzdesine sahiptir. Dêrsim ağızında /î/, /o/ vokalleri, diğer bölgelere göre daha fazla kullanılırlar. Çewlîg ağızında düz vokallerin frekans değerleri, diğer bölgelerden daha yüksektir. Sêwregi ağızı, vokal seslerin frekans değerleri açısından, genel frekans ortalamalarıyla daha yüksek bir uyum arz etmektedir. /a/, /e/ ve /u/ vokallerinin frekans değerlerinin dağılımı, çalışma alanındaki her bölgede uyum içerisinde. Frekans değerleri açısından, bölgeler arasında en yüksek fark /û/ vokalinde meydana gelmiştir. Ses olayları incelenirken, vokal seslerin kendi aralarında değişime uğradıkları, örneklerle izah edilecektir. Meydana gelen ses olayları, bazı seslerin frekans değerlerinin düşmesine, bazı seslerin frekans değerlerinin yükselmesine neden olmuştur. Burada gösterilen sesler, özellikle vokal sesler, Zazacaya özeldirler. Bu sesler, diğer dillerdeki benzer ve farklı seslerle değiştirilemezler.

4.2. ZAZACADAKİ KONSONANTLAR VE ÖZELLİKLERİ

Konsonantlar, akciğerden gelen havanın konuşma organlarının bir bölümünde engelle karşılaşması sonucunda meydana gelen seslerdir. Akciğerden gelen bu hava, konuşma organlarındaki engelleri aşarken patlama, sürtünme, çarpma ve titreme meydana gelir. Konsonantlar, engelleri aşarken göstermiş olduğu harekete göre adlandırılırlar. Konsonant ve vokal sesler arasındaki en önemli fark, sesin çıkarılması sırasında hava akımının engelle karşılaşp karşılaşmamasıdır. Vokaller, gürültüsüz ve engelsiz seslerken; konsonantlar, gürültülü ve engelli seslerdir.

Konsonantlar, çıkış yerleri ve boğumlanma şekillerine göre sınıflandırılırlar. Daha önce Zazacada bulunan konsonantlar tablo halinde gösterilmişti. Aşağıda, Zazacada bulunan konsonantlar çıkış yerleri temel alınarak sıralanacaktır. Her konsonant sesin, boğumlanma yeri ve özellikleri de belirtilecektir. Konsonantların boğumlanma şekli ve yeri gibi çift yönlü bir sınıflandırma yapılmaması, karmaşık bir yapı oluşturmamak içindir. Konsonantlar sadece çıkış yerlerine göre sınıflandırılacak, boğumlanma şekilleri ise sesle ilgili bilgiler verildiğinde izah edilecektir.

Boğumlanma biçimine göre konsonantlar; patlamalı, gırtlaksıl, sürtünmeli, çarp[ış]malı, yan (lateral), nazal şeklinde sınıflandırılır. Patlamalı (plosive) konsonantlar, hava akımının ağız boşluğunda tutulup, patlamalı bir şekilde çıkmasıyla oluşan konsonantlardır. Patlamalı konsonantlar; ağız boşluğu, diş, dişeti, öndamak, artdamak ve artdamak bölgelerinde yaklaşıma, tutma ve bırakma şeklinde ortaya çıkar. Plosive konsonantlarda bırakma evresinde frekans değerinde bir yükselme meydana gelir, bu konsonantın patlayarak çıktığını gösterir. Çift dudak konsonantları, dişeti konsonantları, artdamak konsonantları patlamalıdır.

Gırtlaksıl veya genizsil konsonantlar, hava akımı ağız boşluğundayken, küçük dilin aşağıya doğru sarkarak, hava akımının gırtlaktan geçmesini sağlamasıyla oluşan seslerdir. Bu sesler, *nazal* sesler olarak da adlandırılır. Bazı dillerde vokaller, nazal konsonantların formant özelliklerini yüklenerek, nazal bir karakter kazanabilir. Zazacada /m/, /n/ ve bu seslerin allofonları, nazal konsonant olarak adlandırılır. Zazacada nazal konsonant seslerin allofonlarının, yaygın olmasa da, var oldukları ifade edilebilir.

Sürtünmeli konsonantlar, konuşma organlarının daralması sonucunda, hava akımının sürtünerek çıkmasıyla meydana gelen konsonantlardır. Bunlar, *frikative* konsonantlar olarak da bilinirler. Sürtünmeli konsonantların oluşum evreleri spektogramda belirgin bir şekilde tespit edilir. Sürtünmeli konsonantlar kendi arasında *fizeka huşke* ve *fizeka nerme* olmak üzere ikiye ayrılır.

Çarp[ış]malı konsonantlar, dilucunun üst damağa birden fazla kez çarpmasıyla meydana gelen konsonantlardır. Çarpmalı konsonantlarda yaklaşma, tutma ve bırakma evreleri hızlı bir şekilde meydana gelmektedir. Bu seslerin oluşumunda meydana gelen vurma sayısı, dillere göre farklılık göstermektedir.⁸⁰⁷ Zazacada bu konsonantlarda vurma sayısı 3-4 kez meydana gelmektedir. Bu konsonantlara *flap konsonant* da denir.

Yan daralma veya yan konsonantlar, dilin ağız boşluğunda yanakların iç kısmına doğru çekildiği durumda oluşan seslerdir. Bunlar, *lateral* konsonant olarak da adlandırılır. Yan seslerin boğumlanmasında çene alta doğru sarkar, dilucu üst sıra dişlerin ardına veya dişetine değer.⁸⁰⁸ Zazacada var olan /l/ harfi ve allofonu [l] lateral konsonanttır.

Konsonantlarda polifoni ve homofoni özellikleri de vardır. İngiliz alfabesi *polifonik* bir alfabedir. İngiliz alfabesinde, bir konsonant fonem, birden çok şekilde seslendirilebilir. Kürtçede kullanılan Latin alfabesinde böyle bir özellik yoktur. Bu alfabe, *homofonik* bir alfabedir; allofon sesler, tek bir fonemle karşılanır. Örnek olarak, yabancı dillerden, özellikle Arapçadan ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki /ز/, /ذ/, /ض/, /ظ/ sesleri /z/ fonemiyle; /ص/, /س/, /ث/ sesleri ise /s/ fonemiyle karşılanır. Arapçada var olan /ح/:[h], /ع/:[ç], /ق/:[q] sesleri Kürtçenin fonetiğinde vardır. İzah edileceği üzere, gırtlaksız /h/ konsonant sesi, çok yaygın değilken; /ç/ sesi, dar bir bölgede söylenir; /q/ sesi ise Kürtçede var olan bir sestir.

Kürtçede var olan bazı konsonant seslerin, allofonları vardır. Zazacada /r/, /p/, /k/, /t/, /ç/, /s/, /z/, /l/, /d/ seslerinin allofonları vardır. Kurmanccada da allofonları

⁸⁰⁷ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 123-127.

⁸⁰⁸ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 127.

olan sesler aynıdır.⁸⁰⁹ Çalışmada, vokal seslerin özellikleri verilirken, akustik görünüşleri de verilmişti. Konsonant seslerin tek başlarına sesletimleri zor olduğundan, bu bölümde konsonant seslerin akustik görünüşleri verilmemiştir. Konsonant seslerin, sesletiminin net olabilmesi için, vokal seslere ihtiyaç vardır. Örnek olarak /b/ konsonantının sesletimi, /b'/şeklinde olursa, akustik görünüşü net elde edilemez. Aynı ses /be/ şeklinde okunursa, konsonant ve vokal sesler beraber okunmuş olur. Bundan dolayı, konsonant seslerin sesletimleri sözcük içerisinde elde edilmiş, akustik görünüşleri, dört grafik şeklinde, çalışmanın sonuna eklenmiştir. Aşağıda, konsonant sesler; dudak, diş, damak ve gırtlaksıl konsonantlar olarak izah edilecektir.

4.2.1. Dudak Konsonantları (lewî)

Dudak konsonantları, çift dudak (bilabial, dilewî) ve diş-dudak (dental, dindan-lewî) olmak üzere ikiye ayrılır. Aşağıda bu konsonantlar ve özellikleri verilmiştir.

4.2.1.1. Çift Dudak

Bu seslerin boğumlanma yeri, çift dudaklardır. Bu sesler boğumlandıkları zaman iki dudak kapalı bir şekilde ve üst üste gelir. Dudakların açılmasıyla, bu sesler oluşur. Zazacada çift dudak konsonantları üç tanedir.

4.2.1.1.1. /m/ konsonantı [m] (çift dudak, nazal, ötümlü)

Akciğerlerden gelen hava akımının burun boşluğundan sonra, ağız boşluğundaki organlarda boğumlanmasıyla meydana gelen konsonantlar, genizsel veya nazal konsonant olarak adlandırılır. Bu ses, geniz boşluğundan ağız boşluğuna ulaşan havanın, iki dudağın açılması sonucu ortaya çıkar.⁸¹⁰ Zazacadaki /m/ sesi, nazal bir konsonanttır.

Bu ses, Latince alfabeyi kullanan diğer dillerde de bilabial ve nazal olarak ifade edilir. Çift dudak konsonantı, boğumlanmasında iki dudağın üst üste gelip açılıp kapanmasıyla meydana gelir. /m/ sesinin nazal olması, hava akımının burundan

⁸⁰⁹ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 89.

⁸¹⁰ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 217.

çıkmasıyla ilgilidir. Bu ses, aynı zamanda ötümlü yani titreşimli seslerdendir. Bu sesin boğumlanmasında hava akımı titreşerek dışarı çıkar. Kurdo-Arabik alfabede bu ses /م/ sembolüyle gösterilir.⁸¹¹

Kürtçe sözcüklerde /m/ sesi önses, içses veya sonses olarak bulunabilir. Önses olarak /m/ sesinin kullanımı fazladır. Bu ses, /n/ sesi ile yakından ilişkilidir. Fonolojik birçok sınıflandırmada, bu iki ses beraber kaydedilir. Aynı şekilde /m/ sesiyle, /v/ ve /f/ konsonant sesleri birbirine yakın seslerdir. /m/ konsonantı, Zazacada /b/ > /m/, /m/ > /n/, /m/ > /v/, /n/ > /m/ şeklinde değişimlere uğrayabilir. Örnek olarak musluman > bisilman, kamca > kanca, mil > vile, parzun > parzum sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Bu değişimlerden, /m/ > /v/ değişimi Farsçada ve diğer lehçelerde de vardır. Sorancada /v/ > /w/ değişimi olsa da, asıl olarak meydana gelen /m/ > /v/ değişimidir. Örnek olarak; name > nav > naw, game > gav > gaw sözcükleri verilebilir.⁸¹² Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 46: Zazacada /m/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
maçîkerdiş	maçkerdiş	maçkerdiş	baç kerdene	öpme
mankere	mankeri	mûnker	here, mankere	dişi eşek
menge	mengi	aşm	aşme	ay
mîyan	mîyan	miyûn	werte	ara, iç
mobike	moviki	mayek	mobîke	eklem
mohr	mor	muer	mor	mühür
mume	mumi	mum	mume	mum

⁸¹¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 147.

⁸¹² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 148.

musayene	musayeni	musayiş	musayene	alışmak
mûçîne	mûçiki		cimbize, qırqance	cimbız
mûndî	mûndî	mûndî	mîye	kuşak

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, örneklem olarak seçilen üç bölgede önses olan /m/ sesi, değişime uğramamıştır. Kendisinden sonra gelen vokal seslerde; hece yitimi (*mîye*), diftongizasyon (*muer*), ötümlüleşme (*movike*) gibi ses değişimi olayları meydana gelmiştir. Seçilen örneklerde /m/ sesi, aynı ses değeriyle vardır. Örnekler incelendiğinde, bu sesin nazal değerinin kendisinden sonra gelen vokal sese göre değiştiği ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak, /m/ sesinden sonra, kalın bir vokal gelirse, sesin nazal karakteri daha bariz bir şekilde açığa çıkmaktadır.

Tablo 47: Zazacada /m/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	4561	150 000	0,0304	3,04%
Çewlîg	4483	150 000	0,0298	2,98%
Dêrsim	5094	150 000	0,0339	3,39%
Pêroyî	14138	450 000	0,0314	3,14%

Korpus içerisinde, bölgelere göre /m/ sesinin frekans değerleri birbirine yakındır ve her bölgedeki frekans değeri, genel korpustaki frekans değeriyle uyumludur. Kurmanccada /m/ sesinin frekans değeri 2,3% olarak tespit edilmiştir.⁸¹³ Zazaca ile Kurmanccada /m/ sesinin frekans değerleri arasındaki fark, fazla olmamakla beraber; /m/ bilabal sesinin bölgeler içerisinde, genel frekans değerine en yakın bölge Çewlîg ağızı olmuştur. Ama diğer ağızların frekans değeri de genel frekans değerinden uzak değildir. Bu ses, hem Kürtçenin lehçeleri arasında

⁸¹³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 147.

(Kurmancca ve Zazacada) hem de çalışma sahasındaki bölgelerde uyumlu bir dağılım göstermiştir.

4.2.1.1.2. /p/ konsonantı [p] (çift dudak, patlamalı, ötümsüz)

Bu konsonantın boğumlanmasında, ağız boşluğundan geçerek dudaklara ulaşan hava, dudakların açılıp kapanmasıyla patlayarak dışarı çıkar.⁸¹⁴ Bu ses çıkarılırken, dudaklar önce tamamen kapalı, daha sonra ise açılır ve ses telleri titreşmeden bu ses çıkarılır. Kürtçe Latin alfabesinde büyük ve küçük şekilleri olan bu sesin, Arap alfabesinde sembolik karşılığı yoktur. Kurdo-Arabik alfabede bu ses /پ/ sembolüyle gösterilir. Kurmanccada ve Sorancada bu sesin allofon örnekleri az olduğundan, /p/ sesinin allofonları fonem olarak kabul edilmezler. Bu allofonlar bölgelere göre farklılık gösterirler.⁸¹⁵ Bazı bölgelerde kalın söylenen sözcükteki /p/ sesi, diğer bir bölgede ince söylenebilir.

Bu ses Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Zazacada bu sesin iki allofonu vardır. Bunlardan bir tanesi aspirate yani soluklu (*cîfîn*), diğeriye unaspirate yani soluksuz (*bêcîf*) şeklindedir. Aspirate olan /p/ konsonantı boğumlandığında, ağızdan kuvvetli bir hava dışarı çıkar. Bu soluk yani cîf, teknolojik araçlarla tespit edilebileceği gibi, dudaklardan çıkan hava kontrol edildiği zaman da tespit edilebilir. Unaspirate ya da soluksuz allofonda ise, soluk kuvvetli bir şekilde dışarı çıkmaz. Örnek olarak *par* (parça) aspirate iken, *par* (geçen sene) unaspirate şeklinde boğumlanır. /p/ bilabial konsonantı, önses olarak bazen aspirate bazen de unaspirate olabilir.⁸¹⁶ Bu sesin kalın veya ince olması, beraber kullanıldığı vokal sese göre değişmektedir: /p/ sesi, /o/ vokalinden önce gelince kalındır. Örnek olarak; *ponc* sözcüğü verilebilir. /p/ konsonant sesi /ê/, /î/ ve /û/ seslerinden önce geldiğinde incedir. Örnek olarak; *pêçeke*, *pîya*, *pûş* sözcükleri verilebilir.

/p/ sesi, Kürtçenin bütün lehçelerinde vardır. Bu ses, Hint-Avrupa dil ailesinin prototipinde var olan ve bu aileye mensup birçok dilde varlığını devam ettiren bir konsonanttır. Zazacada bu ses, /p/>/b/ ve /p/>/f/ şekillerinde değişime uğrar. Örnek

⁸¹⁴ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 134.

⁸¹⁵ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 95-96.

⁸¹⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 156-157.

olarak lep>leb, pare>bare, hepis>hefis, perayîş>firayîş sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Zazacada meydana gelen bu değişimler, diğer lehçelerde ve Farsçada da meydana gelmektedir. Aynı şekilde Avrupa dillerinde de bu değişime örnek olabilecek ses değişimleri vardır.⁸¹⁷ Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 48: Zazacada /p/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
patene	pajiteni	patîş	pa kerdene	soymak
page	pagi		page	enkaz
patîre	patîri	patîle	patîla	lavaş
penîr	penîr	pênîr	pandîr	peynir
pernayene	pernayeni	pernayîş	rapernayene	uçurmak
pêserkerdiş	pêserkerdiş	pêserkerdiş	pêserkerdene	toplamak
pişkayene	pişkayeni	pişkayîş	şinitene	hapsırmak
pîreboke	pîrheboki	pîrik	pîrîke	örümcek
poste	posti	puesti	poste, çerme	deri
purtin	purtikin	purtin	purtin, tukin	tüylü

Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde, önses olarak /p/ konsonant sesinin değişiklik göstermediği sonucu çıkarılabilir. /p/ bilabial konsonant sesi, içses ve sonses olarak bulunduğu; diftongizasyon (*puesti*), hece türemesi (*pîrheboki*) gibi ses değişimlerine uğramaktadır. Dêrsim ağzıyla yazılmış olan sözlüklerde

⁸¹⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 161.

/m/ > /p/ ses değişimine örnek olabilecek sözcükler vardır.⁸¹⁸ Bu sestten sonra gelen vokaller, kalınlık ve inceliğe göre ses değişimlerine uğramaktadır. Vokallerde meydana gelen bu ses değişimleri, /p/ konsonantının karakterini ortaya çıkarır. Bu ses değişimleri sonucunda ortaya çıkan sözcükler genellikle allomorftur. Homofonik olarak bu sesin, aynı yazımla farklı vurguyla, farklı anlamlar ifade ettiği sözcükler de vardır.

Tablo 49: Zazacada /p/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1317	150 000	0,0087	0,87%
Çewlîg	1540	150 000	0,0102	1,02%
Dêrsim	1337	150 000	0,0089	0,89%
Pêroyî	4194	450 000	0,0093	0,93%

Korpus içerisindeki /p/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, Zazacada çok yaygın olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bölgeler arasında, bu sesin dağılımı açısından, fazla bir fark olmamakla beraber; genel frekans değerine en yakın olan bölge Dêrsim ağızıdır. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 0,7% olarak tespit edilmiştir.⁸¹⁹ Bu yüzdelik değeri, Zazacada tespit edilen değere çok yakın bir değerdir. Kürtçede bu sesin çok yaygın olmadığı ifade edilebilir. Bu ses yüzdelik olarak en fazla Çewlîg ağızında tespit edilmiştir ama elde edilen değer, genel frekans değerinden çok farklı değildir.

4.2.1.1.3. /b/ konsonantı [b] (çift dudak, patlamalı, ötümlü)

Bu konsonantın boğumlanmasında, ağız boşluğundan geçerek dudaklara ulaşan hava, dudakların açılıp kapanmasıyla patlayarak dışarı çıkar.⁸²⁰ Ötümlü, bilabial ve patlamalı olan bu sesin boğumlanmasında, iki dudak önce tamamen kapalı

⁸¹⁸ Özcan, **Zazaca-Türkçe Sözlük**, s. 136-137.

⁸¹⁹ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 155.

⁸²⁰ Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 134.

konumdayken sonra açılırlar. Alt dudak ve üst dudak bu sesin oluşmasında birbirine değer. Ayrıca bu sesin oluşumunda ses telleri titreşirler. Bu ses, Kürtçe alfabede ve IPA’da yukarıdaki şekliyle gösterilirken, Kurdo-Arabik alfabesinde /ﺏ/ sembolüyle gösterilir.⁸²¹

Zazacada /b/ konsonantı, önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu fonemin, başka bir fonemle değişimi, sözcüğün anlamını değiştirir. Bu fonem /p/, /m/, /w/, /v/, /f/, /g/, /d/ gibi fonemlerle yakın bir ilişki içerisinde. ⁸²² /b/ sesi, boğumlanma açısından /p/ sesiyle çok yakındır. Ama bu seslerin hepsi fonemdir ve birbirinden farklı seslere işaret ederler. Kürtçe sözcüklerde /b/ sesi önses olarak yaygındır, ama içses ve sonses olarak frekans değeri düşer.

Zazacada /b/ sesi /b>/f/, /b>/m/, /b>/w/, /b>/v/, /b>/p/ şekillerinde değişime uğrar. Örnek olarak; xebtîyayîş>xeftîyayîş, berbayîş>bermayîş, babî>bavî, gaban>gavan, cewab>cebab, pexîl>bexîl, zebt>zevt, hebs>hevs, ebd>evd sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Bu ses değişimleri içerisinde /b>/w>/v/ değişimine, *betasizm* adı verilir. Bu isim Yunan alfabesindeki beta harfinden gelir. Birçok dilde /b/ fonemi, /w/ veya /v/ fonemlerine dönüşür.⁸²³ Bu değişimlerin dışında, /b/ sesinin düştüğü bazı sözcükler de vardır. Bu durum, ses olayları kısmında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 50: Zazacada /b/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
badê	bado	bad	bado, peydo	sonra
balîşna	balîşna	balîşna	balîşna, berzîn	yastık
bangêre	bangore	luex	loxe	yuvak, loğ

⁸²¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 69.

⁸²² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 69-71.

⁸²³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 74.

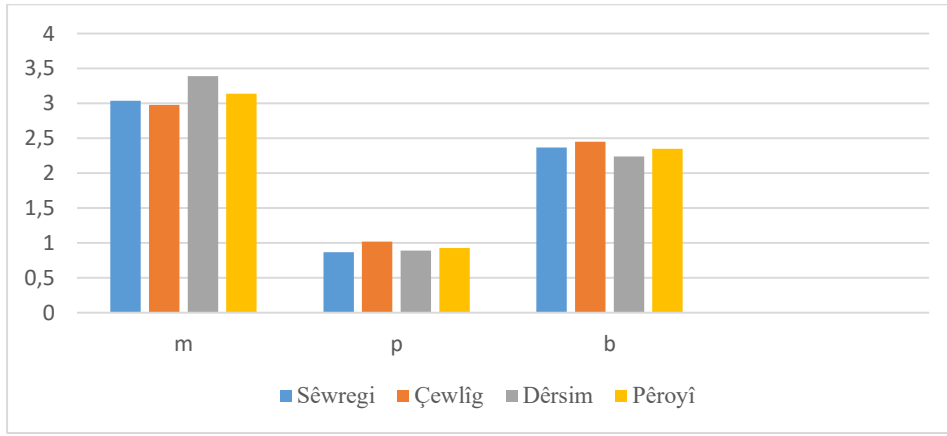
bazar	pazar	bazar	bazar	pazar
bejne	bejni	bejn	bejne	boy
berey	berey	erê	here	geciktirmek
bezre	bizre	bezri	toxim	tohum
bêtehm	betam	bêtûm (biyetûm)	bêtam	tatsız
borane	bewrane	borun	girgoçîne	güvercin
bover	over	wever	bover, dot	öte

Bölgelere göre /b/ sesinin örnekleri incelendiğinde, önses olarak /b/ sesinin bölgelerde çok farklılık göstermediği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda verilen bazı örneklerde görüleceği üzere, önses olarak var olan /b/ sesi, diğer ağızlarda (*over*) düşebilmektedir. Genellikle içses değişimlerine uğrayan /b/ sesi, Zazaca sözcüklerde sonses olarak yoğun bir şekilde bulunmaz. Bazı örneklerde /p/ sesi (*pazar*) vokal sesle birleştiği zaman /b/ sesine dönüşebilmektedir. Aynı şekilde bazı önses örneklerinde, /b/ > /w/ değişimi (*wever*) meydana gelir.

Tablo 51: Zazacada /b/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	3555	150 000	0,0237	2,37%
Çewlîg	3677	150 000	0,0245	2,45%
Dêrsim	3362	150 000	0,0224	2,24%
Pêroyî	10594	450 000	0,0235	2,35%

Korpus içerisindeki /b/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada kullanılan ortalama frekansa sahip bir ses olduğu ortaya çıkmaktadır. Bölgeler arasında fazla bir fark olmamakla beraber, genel frekans değerine en yakın olan bölge, Sêwregî ağızıdır. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 4,5% olarak tespit edilmiştir.⁸²⁴ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değere yakın değildir. İki lehçe arasında bu sesin dağılımında uyum yoktur. Kurmanccaya göre Zazacada bu sesin çok yaygın olmadığı ifade edilebilir. Bu ses yüzdelik olarak en fazla Çewlîg ağızında tespit edilmiştir. Ama elde edilen değer, genel frekanstan çok farklı değildir. Bu sesin bölgelerde bulunan frekans değerlerinin birbirine yakın olmasından dolayı, bu sesin bölgelerde uyumlu bir şekilde yayıldığını gösterir.



Şekil 32: Zazacada Çift Dudak Konsonantları Yüzdeleri

Zazacada var olan bilabial konsonantların frekans değerleri karşılaştırıldığında, bu konsonant sesler içerisinde, en fazla /m/ sesinin kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu sesler içerisinde frekans değeri en düşük olan ise /p/ sesidir. /b/ sesi, Kurmanccadaki kadar sık kullanılmasa da, /p/ sesinin frekans değerinden daha yüksek bir frekans değerine sahiptir. Bilabial konsonantların bölgeler arasındaki değerleri karşılaştırıldığında, bütün bilabial konsonantların çalışma konusu olan bölgelerde birbirine yakın frekans değerlerine sahip oldukları ve genel frekans değeriyle uyum içerisinde oldukları ortaya çıkmaktadır. /m/ sesi Dêrsim ağızında diğer bölgelerden daha fazla bir frekans değerine sahiptir. Bölgeler arasında bilabial

⁸²⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 73.

konsonantların dağılımında Sêwregi ve Çewlîg ağızlarının birbirine daha yakın değerlere sahip olduğu gözlemlenir.

4.2.1.2. Diş-Dudak Konsonantları (labiodental, dindan-lewkî)

Bu seslerin boğumlanmasında dişler ve dudaklar görev alır ve bunlar *labiodental* yani dindan-lewkî konsonantlar olarak da adlandırılır. Zazacada labiodental veya dindan-lewkî olan konsonant sesler üç tanedir. Aşağıda bu sesler ve özellikleri verilmiştir.

4.2.1.2.1. /f/ konsonantı [f] (diş-dudak, patlamalı-sızmalı, ötümsüz)

/f/ konsonant sesinin boğumlanmasında, üst sıra dişlerle alt dudak birleşir ve hava akımı bu konumdan sürtünerek dışarı çıkar. Bu ses, sürtünmeli ve sızmalı bir sestir.⁸²⁵ /f/ sesi meydana gelirken hafif hışırtılı bir ses meydana gelir. Çünkü hava akımı dudaklardan dışarı çıkarken, hışırtılı bir sesle beraber dışarı çıkar. Ötümsüz olan bu ses boğumlanırken, ses telleri titreşmez. Kurdo-Arabik alfabede /ف/ sembolüyle gösterilen bu ses, boğumlanması sırasında hava akımının sızmalı ve sert bir şekilde dışarı çıkmasından dolayı, bir diğer ötümlü konsonant olan /v/ sesine yakın bir şekilde boğumlanır.⁸²⁶

/f/ konsonantı Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Sözcüğün her yerinde bulunabilmesine rağmen, /f/ sesi Kürtçede en az frekans değerine sahip olan seslerdendir. /f/ konsonantı, Hint-Avrupa dil ailesine ait sözcüklerde ve Kürtçenin Arapçadan ve diğer dillerden almış olduğu sözcüklerde bulunan bir sestir. Bu ses, birçok sözcükte /p/ sesinden dönüşüme uğramıştır. Sadece Kürtçede değil, Hint-Avrupa kökenli birçok dilde bu değişiklik meydana gelmiştir. Arapçadan Kürtçeye geçen sözcüklerde /f/ konsonantının etkisi kendisini gösterir.⁸²⁷ Arapçada /p/ sesi olmadığından, birçok sözcükte bu konsonant, /p>/f/ ses değişimine uğramıştır.

Bu ses, /v/ konsonantına çok yakın bir sestir. Kurmanccada /f>/v/ değişimi meydana gelirken, Zazacada /f>/w/ değişimi meydana gelmektedir. Örnek olarak

⁸²⁵ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 168.

⁸²⁶ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 53.

⁸²⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 104-106.

heft>hevt>hewt sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.⁸²⁸ Zazacada /b/>/f/, /f/>/v/, /f/>/w/, /p/>/f/ değişimleri meydana gelir. Örnek olarak: qetîbe>qetîfe, felk>velk, hefte>hewte, pîrîke>fîrîk sözcükleri verilebilir. Aynı dil ailesine mensup olan diğer dillerde de bu ses çeşitli seslerle değişmektedir. Bu açıdan /f/ sesinin fonksiyonel olduğu söylenebilir. Ayrıca etimolojik kökenine göre bu ses, çoğunlukla /p/ sesinden dönüşmüştür. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 52: Zazacada /f/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
fal	fa'l	fal	fal	fal
fehm	fa'm	fûm	fam	anlayış
fetîlnayene	fetîlnayeni	a/çarnayîş	fetîlnayene	döndürme
fewt	fewt	fot	merdene	ölüm
filhan	filhan	filhûn		herk
fîrine	fîrûne	purn	fîrine	fırın
fîsek	fîsek	fîşek	tersonik, bêcîger	korkak
fînayîş	fînayîş	fînayîş	fîştene, fîtene	düşürme
fotograf	fotoraf	fotraf	fotograf	fotoğraf
futbol	futbol	futbol	futbol	futbol

Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde, /f/ konsonantının genellikle yabancı kökenli sözcüklerin önsesi olarak yer aldığı ortaya çıkmaktadır. Arapçadan alınan sözcüklerde bu sesin sesletimi, bölgelere göre farklılıklar göstermektedir.

⁸²⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 109.

Örnek olarak fal>fa'l değişimi meydana gelmektedir ama bu sesletim, bütün bölgelerde aynı şekillerde meydana gelmez. Sêwregi ağzının, Arapçadan alınan sözcüklerin sesletiminde, asıllarını daha fazla yansıttığı ortaya çıkmaktadır. Yabancı dillerden alınmış olan sözcüklerde hece düşmesi meydana gelmiş olsa da, sözcüklerin önseslerinde değişme meydana gelmemiştir. Verilen örneklerde /f/ sesinden sonra yuvarlaklaşma (*fot, fûm*), hece yitimi (*fotra*) gibi çeşitli ses olayları olmuştur. Bir örneğinde Dêrsim ağzında karşılığı tespit edilememiştir.

Tablo 53: Zazacada /f/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	550	150 000	0,0036	0,36%
Çewlîg	661	150 000	0,0044	0,44%
Dêrsim	553	150 000	0,0036	0,36%
Pêroyî	1764	450 000	0,0039	0,39%

Korpus içerisindeki /f/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada çok az kullanılan bir ses olduğu görülmektedir. Bölgeler arasında, bu sesin dağılımı açısından fazla bir fark yoktur. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 0,26% olarak tespit edilmiştir.⁸²⁹ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değere yakındır. Her iki lehçenin frekans değerleri analiz edildiğinde, Kurmancca ve Zazacada bu sesin çok yaygın olmadığı ifade edilebilir. /f/ konsonant sesi, yüzdelik olarak en fazla Çewlîg ağzında tespit edilmiştir. Ama elde edilen değer, genel frekanstan çok farklı değildir. Dêrsim ve Sêwregi bölgelerinden elde edilen frekans değeri incelendiğinde, frekans değeri açısından bu iki bölgenin birbiriyle aynı değere sahip oldukları ve genel frekans değeriyle de uyum içerisinde oldukları görülmektedir. Frekans değeri açısından, üç bölge de birbirine çok yakın değerlere sahiptir.

⁸²⁹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 104.

4.2.1.2.2. /v/ konsonantı [v] (diş-dudak, sürtünmeli-sızmalı, ötümlü)

Bu sesin boğumlanmasında, üst sıra dişlerle alt dudak birleşir ve hava akımı bu konumdan sürtünerek dışarı çıkar. Sürtünmeli ve sızmalı olan bu sesin bölgelere göre allofonları meydana gelebilir.⁸³⁰ Üst dişler alt dudakla birleştikten sonra, hava akımının sürtünmeli bir şekilde dışarı çıkmasıyla meydana gelen bu ses, çıkarken ses tellerini titreştirdiğinden ötümlüdür. Kurdo-Arabik alfabesinde /ف/ sembolüyle gösterilen⁸³¹ bu ses, /f/ sesiyle aynı şekilde çıkarılır ama bu ses boğumlanırken, hava akımı /f/ konsonantından daha sürtünmeli bir şekilde bırakılır.⁸³²

Bu ses, bütün dillerde bulunmayan bir sestir. Örnek olarak Türkçede bu sese rastlanılmaz. Her ne kadar Türkçede /v/ sembolüyle gösterilen bir ses olsa da, bu sembolün ifade ettiği sesle Kürtçedeki ses aynı değildir. Kürtçede önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, Zazaca sözcüklerdeyse genellikle içses ve sonses olarak yer alır. Kürtçenin lehçelerinde /v/ ve /w/ sesleri nöbetleşirler. Aynı zamanda diğer bilabial ve labial-dental seslerin değişimi, Kürtçede ve lehçelerinde çokça görülen ses olaylarıdır. Sadece Kürtçe sözcüklerde değil, yabancı dillerden Kürtçeye girmiş olan sözcüklerde de bu ses değişimi görülür. Örnek olarak kitab>kitav, ebd>evd, baba>bav>baw sözcükleri gösterilebilir. Hint-Avrupa dil ailesine mensup birçok dilde bu değişimler meydana gelir.⁸³³

Kürtçede /v/ sesi çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Zazacada meydana gelen değişimler /b/>/v/, /f/>/v/, /m/>/v/, /v/>/w/ şeklindedir. Örnek olarak; kitab>kitav, ebd>evd, olboz>olvoz, fiştene>vistene, sekman>sekvan, vatiş>watiş sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Kürtçenin diğer lehçelerinde, özellikle Kurmanccada /b/ ve /g/ konsonantları ile başlayan sözcükler Zazacada /v/ sesine dönmektedir. Bu sözcükler, Pehlevi ve Avesta diliyle karşılaştırıldığında, sözcüklerdeki asıl sesin /v/ olduğu göze çarpmaktadır. Örnek olarak, varan>baran>varan, vatam>behîv>vame, verək>berx>verək, vaş>giya>vaş,⁸³⁴ vate->ba>va, vehere->bihar>wesar, veyû->bûk>veyve sözcüklerindeki ses değişimi

⁸³⁰ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 168.

⁸³¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 203.

⁸³² Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 53.

⁸³³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 204-205.

⁸³⁴ Malmîsanîj, *Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*, s. 30.

verilebilir.⁸³⁵ Pehlevicede asıl fonem olarak /v/ sesi olan sözcükler, Kurmanccada /b/ ve /g/ sesine dönüşmüşken, Zazacada bu ses asıl şeklini korumuş ve /v/ şeklinde kalmıştır.

Zazacada var olan ve /v/ sesiyle başlayan bazı sözcükler yabancı kökenlidir. Örnek olarak; *valîze*, *vîze*, *vapur*, *vodka* sözcükleri Zazaca değildir. Zazacada bu sesler bazen fonolojik değişimlere uğramış ve Zazacanın ses dizgesine uygun bir hale gelmiştir. Ama yazımda, bu seslerin asılları gibi yazma eğilimi vardır. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 54: Zazacada /v/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
vatiş	vatiş	vatiş	vatene	söyleme
verek	verek	varek	varek	kuzu
vewre	vewr	vor	vare, vore	kar
veyve	veyve[i]	vêw	veyve	gelin, düğün
vêşan	veyşan	vêşûn	veyşan	aç, acıkmak
vîştira	vîştira	vîştira	vîştîra	tosun
vîye	vîye	mil	vile	boyun
volkan	wolkan	volqan	volkan	volkan
votka	wotka	votka	votka	votka
vurîyayîş	virîyayîş		yavirnayene	değişme

⁸³⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 206.

Zazaca konuşulan bölgelerde verilen örneklerle bakıldığında, /v/ konsonantının önses olarak değişikliğe uğramadığı görülür. Kendisinden sonra gelen vokal ve konsonant seslerde, çeşitli ses değişiklikleri meydana gelmiştir. Yabancı sözcüklerde, ses değişimi meydana gelmiştir ama bu değişim her bölgede olmamıştır. Bu sesin, aspirate ve unaspirate varyantları olsa da, bu varyantlar allofondur ve anlam değiştirici boyutta değildirler. Genel olarak bu ses için bölgeler, Vate'nin tespit ettiği sözcük formuyla uyum içerisindedir. Çewlîg ağzında bir örneğin karşılığı tespit edilememiştir.

Tablo 55: Zazacada /v/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	3309	150 000	0,0220	2,20%
Çewlîg	2161	150 000	0,0144	1,44%
Dêrsim	3082	150 000	0,0205	2,05%
Pêroyî	8552	450 000	0,0190	1,90%

Korpus içerisindeki /v/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada az kullanılan bir ses olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 1,7% olarak tespit edilmiştir.⁸³⁶ Bu değer, Zazacada tespit edilen değere çok yakındır. Kurmancca ve Zazacada bu sesin frekans değerlerinin uyum içerisinde olduğu ifade edilebilir. Bu sesin, en yüksek frekans değeri Sêwregî ağzında tespit edilmişken, en düşük frekans değeri ise Çewlîg ağzındadır.

4.2.1.2.3. /w/ konsonantı [w] (çift dudak, semi-vokal, yarıkapalı)

/w/ semi-vokal sesinin boğumlanmasında, iki dudak birden kapanıp daha sonra açılarak, hava akımının dışarı çıkmasını sağlar. Bu sesin boğumlanmasında hava akımı yolu tamamen kapatılmaz, yarı açık bırakılır. Semi-vokal olan bu ses, vokal ses olmadığından, tek başına bir hece oluşturamaz. Bu ses, IPA'da aynı şekilde

⁸³⁶ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 205.

gösterilirken, Kurdo-Arabik alfabesinde /w/ sembolüyle gösterilir. Kurdo-Arabik alfabede /û/ sesinin gösterimi için bu şekil iki defa yazılır.⁸³⁷

Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, sözcüklerin başında fazla bulunmaz. Kurmanccada ve Zazacada ses değişimine uğrayan bu ses Zazacada; /b/ > /w/, /f/ > /w/, /h/ > /w/, /o/ > /we/, /v/ > /w/, /w/ > /y/ şekillerinde ses değişimine uğrar. Örnek olarak; kebanî > kewanî, kêber > çêwer, eftanayîş > ewtanayîş, kufkarik > kuwarik, hurdî > wurdî, huşk > wuşk, ortax > wertax, ode > wede, vewre > werfe, ewro > eyro, tuwer > tuyer sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Kurmancca ve Zazacada bu ses, kaynaştırma harfi olarak görev yapar. Zazacada kaynaştırma sesleri /w/ ve /y/ semi-vokalleridir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 56: Zazacada /w/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
wade	wa'de	we'di	wade	vade
wanîyayene	wanîyayeni	wûnîyayîş	amayene wendene	okunmak
wareza	warza	warza	wereza	yeğen
wekerdene	wekerdeni	wekerdiş	wekerdene	yakmak
werêameyîş	wereyameyîş	wereûmeyîş	wereamayene	barışma
westa	osta	westa	osta, hosta	usta
wet	wet	wet	dot	öte
wext	weqt	wext	wext	zaman
wijdan	wîcdan	wijdûn	vîjdan	vicdan

⁸³⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 210.

wucud	wucûd	wicud	vucud	vücut

Çalışma konusu olan bölgelerden seçilen örnekler incelendiğinde, /w/ semi-vokalinin önses olarak çeşitli ses değişikliklerine uğradığı ve bazen düştüğü tespit edilmektedir. Bu sesten sonra, çeşitli ses olayları meydana gelmiştir. Önses olarak gösterilen örneklerde /w/ sesi, yabancı dillerden, özellikle de Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcüklerde bulunmaktadır. Bu örneklerde, /w/>/v/ ses değişimi de meydana gelmiştir. Tespit edilen örneklerde yuvarlaklaşma (*dot*, *osta*) ve düzleşme (*wicud*) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Arapçadan alınmış olan sözcüklerde, /w/ sesinden sonra /ɣ/ sesi, Çewlîg ve Sêwregi ağızlarında varlığını korurken, Dêrsim ağızında ise bu ses incelmış veya kaybolmuştur. Önses veya içses olarak bu sesi içeren birçok sözcük Arapçadan, Kürtçeye geçmiştir. Çift konsonant olarak Kurmanccada bulunan xw- formu, Zazacaya geçerken ilk sesini kaybeder. Yukarıdaki sözcüklerdeki xwarzî>wareza, xwendin>wendene vb. gibi sözcükler buna örnek olarak gösterilebilir. Ama bunun bir ses düşmesi veya ses türemesi olduğunu tespit etmek için, sözcüklerin etimolojik bir incelemeye tabi tutulmaları gerekir.

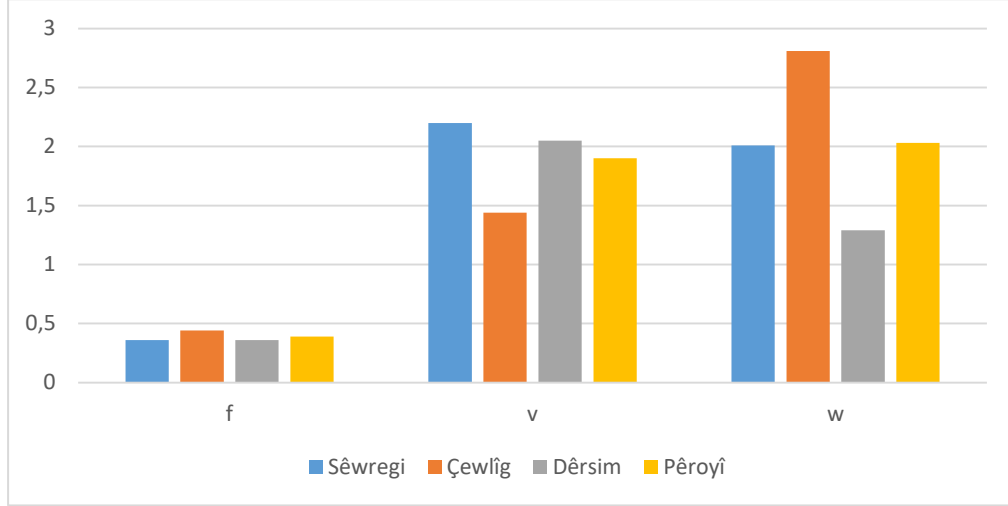
Tablo 57: Zazacada /w/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	3025	150 000	0,0201	2,01%
Çewlîg	4217	150 000	0,0281	2,81%
Dêrsim	1935	150 000	0,0129	1,29%
Pêroyî	9177	450 000	0,0203	2,03%

Korpus içerisindeki /w/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada, semi-vokal olmasından dolayı, frekansı ortalama bir konsonant ses olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 3,3% olarak tespit edilmiştir.⁸³⁸

⁸³⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 211.

Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden daha yüksektir. Kurmanccada bu sesin frekans değerinin, Zazacadan daha yüksek olduğu görülebilir. Bu ses, yüzdelik olarak en fazla Çewlîg ağızında tespit edilmiştir. En az frekans değeri ise Dêrsim ağızındadır. Dêrsim ağızıyla diğer ağızlar arasında, özellikle Çewlîg ağızıyla önemli bir fark vardır. Sêwregi ağızı, genel korpusla uyum içerisindedir.



Şekil 33: Zazacada Diş-Dudak Konsonantları Yüzdeleri

Diş-dudak ya da labiodental konsonantların Zazacadaki frekans değerleri incelendiğinde, Zazacada diş-dudak konsonantlarından, en fazla /w/ ve /v/ konsonant sesleri kullanılmaktayken, en az ise /f/ sesi kullanılmaktadır. Genel olarak denilebilir ki, Sêwregi ağızı labiodental seslerin dağılımı açısından, genel frekans değeriyle uyumludur.

Grafik incelendiğinde, /f/ sesinin bölgelere göre dağılımı düzenli olduğu görülür. Frekans dağılımı açısından bu seste bölgeler arasında çok fazla bir fark yoktur. Bu ses, Zazacada en az frekansa sahip olan seslerdendir.

Grafiğe göre, /v/ sesinde ise bölgeler arasında farklılıklar vardır. Bu ses, en fazla Sêwregi ağızında kullanılırken, en az Çewlîg ağızında kullanılmaktadır. Genel frekans değeriyle, bölgelerin frekans değerleri açısından farklılıklar mevcuttur.

Grafiğe göre, /w/ konsonant sesi, Çewlîg ağızında en yüksek frekans değerine sahiptir. Bu sesin frekans değeri, Dêrsim ağızında ortalamanın altındadır. Çalışma

konusu olan bölgelerde, labiodental sesler açısından, frekans ve yüzdelik değerler arasında en fazla fark /w/ konsonantında ortaya çıkmaktadır.

4.2.2. Diş Konsonantları

Diş konsonantları; diş, diş-damak ve dişlerarası konsonantlar olmak üzere üç kısma ayrılırlar. Aşağıda bu konsonantlar ve özellikleri, bu sınıflandırmaya göre izah edilmiştir.

4.2.2.1. Diş Konsonantları

Bu sesler, dilucunun üst dişlere dokunmasıyla meydana gelir. Zazacada bu sesler /t/, /d/, /n/, /l/ konsonantlarıdır. Aşağıda, bu seslerin özellikleri ve bölgelere göre örnekleri ve dağılımları gösterilmiştir.

4.2.2.1.1. /t/ konsonantı [t], [tʰ] (patlamalı, dilucu-dişeti, ötümsüz)

/t/ konsonant sesinin boğumlanmasında, dilucu üst sıra dişlerin ardına ve dişetlerine değer ve soluk patlayarak dışarı çıkar.⁸³⁹ Bu ses çıkarıldığı zaman, hava akımı, ağızdan bırakılmadan önce tamamen durdurulur; bu sesin boğumlanmasında ses tellerinde titreşim olmaz.

Kurdo-Arabik alfabesinde /ت/ şeklinde gösterilen bu ses, Sorancada da patlamalı, dişeti-damak konsonantı olarak boğumlanır.⁸⁴⁰ Kürtçede önses, içses ve ortases olarak bulunabilen bu sesin iki allofonu vardır. Bunlardan bir tanesi soluklu yani aspirate olan /t/ sesi, diğeri ise unaspirate yani soluksuz olan /t/ sesidir. Soluklu olan /t/ sesi boğumlandığı zaman soluk ile beraber patlamalı bir ses meydana getiren sestir. Örnek olarak *tam*, *tirş*, *tal* vb. sözcükler verilebilir. /t/ sesinin bu allofonu, daha çok Arapça alfabede olan ve bazı bölgelerde varlığını devam ettiren /ت/ sesine denk gelir. Unaspirate yani soluksuz olan /t/ sesinin meydana gelişinde soluk patlamalı bir şekilde dışarı çıkmaz. Arapçadaki /ط/ sesi, her zaman unaspiratedir. Bu sesler bazen iki fonem haline gelebilir.⁸⁴¹ /t/ sesinin aspirate veya unaspirate olması bir kurala bağlı değildir. Arapçadan Zazacaya giren sözcükler aspirate olabileceği gibi,

⁸³⁹ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 143.

⁸⁴⁰ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 55.

⁸⁴¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 195-196.

unaspirate de olabilir. Avrupa dillerinden Zazacaya giren sözcüklerdeki /t/ sesleri genelde incedir. Farsça, Türkçe ve İngilizcedeki /t/ sesi aspirate olduğundan, bu dillerden Kürtçeye geçmiş olan sözcüklerdeki /t/ sesi de aspirate yani solukludur.⁸⁴²

Zazacada /t/ sesi kalın ve ince olarak da ikiye ayrılır. Unaspirate olan /t/ yani /ط/ sesi, her zaman kalındır. Aspirate olan /ت/ sesi ise her zaman incedir. Zazacada /t/ sesinin kalın veya ince olması fonemiktir. Yani bu iki /t/ sesinin birbirine dönüşmesi sözcüğün anlamı üzerinde bir etki yaratmaz. Bu ses, Kürtçenin diğer lehçelerinde de vardır. Eldeki verilere göre, bu ses Proto İrani dillerde de var olan bir sestir. Kürtçede ve lehçelerinde bu ses muhafaza edilmiştir.

Zazacada bu ses, değişime uğrar. /t/ sesi Zazacada /d/>/t/, /t/>/ş/ şeklinde değişime uğrar. İlk bahsedilen ses değişimi yani /d/>/t/ ses olayı şeklinde meydana gelirken, ikincisi /t/>/ş/ fiil çekiminde ortaya çıkar. Örnek olarak, derek>terek, duj>tuj, ded>dat sözcükleri verilebilir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 58: Zazacada /t/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
tadayene	tadayene	tadayiş	tadayene	burmak
taloq	taloq	taloq	talûq kerdene	erteleme
teber	teber	teber	tever/tiver	dışarı
tehmkerdiş	tamkerdiş	tûmkerdiş	tam kerdene	tatma
tewe	tewi	tew	tewranîye	sıtma nöbeti
têşan	teyşan	têşûn	teyşan, têsan	susak
tîre	tîrî	tîr vindertiş		sancılanmak
dekewtene	dekewteni			

⁸⁴² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 196-197.

tolaz	tolaz	tualaz	tolaz	aylak
torsele	torzile	tuerg	torge	iri dolu
tuwerzîn	torzîn	tuerzîn	torzîn	balta

/t/ sesinin bölgelere göre değişimini gösteren örnekler incelendiğinde, bu sesin bazı bölgelerde, kendisinden sonra gelen vokal ses esas alınarak, soluklu bir hale geldiği ortaya çıkar. /t/ sesinin aspirate veya unaspirate olması, beraber kullanıldığı vokalin özelliğine göre belirlenmektedir. İncelenen ağızlarda önses olan /t/ sesinde değişme meydana gelmezken, bu sestten sonra gelen seslerde diftonglaşma (*tuerg*, *tuerzîn*), yuvarlaklaşma (*torzîn*), incelmeye (*tewi*), daralma (*teyşan*) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Sêwregi ağzında soluksuz /ط/ konsonant sesi diğer bölgelere oranla kendisini daha fazla hissettirir. Diğer bölgelerde bu ses yerini soluklu /ت/ sesine bırakmıştır. Yukarıda verilen örneklerde /t/ sesiyle başlayan sözcüklerde, uzun olan varyantların genelde Dêrsim ağzına ait olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 59: Zazacada /t/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	3897	150 000	0,0259	2,59%
Çewlîg	3960	150 000	0,0264	2,64%
Dêrsim	4247	150 000	0,0283	2,83%
Pêroyî	12104	450 000	0,0268	2,68%

Korpus içerisindeki /t/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı ortalama bir konsonant ses olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 2,6% olarak tespit edilmiştir.⁸⁴³ Bu yüzdelik, Zazacada tespit

⁸⁴³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 211.

edilen değerle aynıdır. Kurmanccada bu sesin frekans değerlerinin, Zazacayla aynı olması, her iki lehçede de bu sesin dengeli bir şekilde dağıldığını gösterir. Bu sesin en yüksek frekans değeri Dêrsim ağzında tespit edilmişken, en düşük frekans değeri ise Sêwregi ağzındadır. Bölgeler arasında frekans değerleri açısından fazla bir fark yoktur. Çewlîg ağzı, genel korpusa en yakın frekans değerine sahiptir.

4.2.2.1.2. /d/ konsonantı [d] (patlamalı, dilucu-dişeti, ötümlü)

/d/ konsonant sesinin boğumlanmasında, dilucu üst sıra dişlerin ardına ve dişetlerine değer ve soluk patlayarak dışarı çıkar.⁸⁴⁴ Bu ses çıkarıldığı zaman, hava akımı ağızdan bırakılmadan önce tamamen durdurulur ve ses tellerinde bir titreşim meydana gelir. Kurdo-Arabik alfabesinde /ﺩ/ sembolüyle gösterilen bu ses, Kürtçe yaygın bir şekilde kullanılan konsonantlardandır. Kürtçe sözcüklerde önses, içses ve sonses olarak bulunur. Kurmancca bazı sözcüklerde, bu sesin allofonu sayılabilecek sesler vardır ama bu seslerin oranı çok düşüktür.⁸⁴⁵

Kürtçede bu sese en yakın ses /t/ sesidir ve bu iki ses ötümlü ve ötümsüz olmak üzere birbirinin eşidir. /d/ sesi ötümlüyken, /t/ sesi ötümsüzdür. Bu iki ses arasındaki temel fark budur. /t/ sesinin fonemik eşleri varken, /d/ sesinin allofonları yoktur. /t/ sesi kalın ve ince olarak ikiye ayrılırken; /d/ sesi kalın ve ince olarak ikiye ayrılmaz ve bu ses Kürtçe sözcüklerde sadece bir şekilde var olur.⁸⁴⁶ /d/ konsonant sesiyle; /b/, /g/, /z/, /h/, /w/, /v/, /y/, / ?/ konsonant sesleri arasında yakın bir ilişki vardır, bu sesler birbirine dönüşebilirler.

/d/ > /z/ değişimi Kürtçe ile Farsça arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ses değişimlerinden birisidir. /d/ ve /z/ sesleri, karşılıklı olarak birbirine dönüşebilir veya bu seslerden birisi düşebilir. Örneğin, /r/ sesinden sonra gelen /d/ sesi genellikle düşer. Zazacada /d/ sesi; /c/ > /d/, /c/ > /j/ > /d/, /d/ > /t/ şekillerinde ses değişimine uğrar. Örnek olarak; cirakerdene > dirakerdene, ecizîyayîş > edizîyayîş, espici > espije > ispide, vinderdene > vindertene sözcüklerinde meydana geelen ses değişimi verilebilir. Bazı

⁸⁴⁴ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 143.

⁸⁴⁵ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 99.

⁸⁴⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 95.

Kürtçe sözcüklerde qalind, tendûr gibi /d/ sesi türeyebilir.⁸⁴⁷ Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 60: Zazacada /d/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
dapîre	dapîre	pîrik	pîrîke	nine
dat	ded	ap, dat	ap, ded, dera(za)	amca
dehle	dehli	pawite, dehl	dale	koru
derizîyayene	derizîyayeni	teqayîş	derezîyayene	çatlamak
derwêş	dewrêş	doryeş	dewrêş	derviş
dês	dês	dîyes	diwar, dês	duvar
do	do	due	do	ayran
dole	doli	gual	gole	göl
dom	dewam	dewum	dewam	devam
dûrî	dûrî	duîr	durî	uzak

Verilen örnekler incelendiğinde, Zazaca konuşulan bölgelerde /d/ sesinin önses olarak kullanımında, bölgeler arasında farklılık göze çarpmamaktadır. Bazı bölgelerde, var olan sözcüğün birebir karşılığı olmadığından, bu sözcüğü ifade eden farklı bir sözcük yazılmıştır. İncelenen bölgelerdeki örnekler analiz edildiğinde, bazı sözcüklerin birden çok allomorfunun olduğu tespit edilmiştir, bu allomorflardan hangisinin sözcüğü temel formu olduğunu tespit etmek yapılacak etimolojik çalışmalarla belirlenebilir. Bazı örneklerde sözcük kısaltmış ve diğer bölgelerde bu

⁸⁴⁷ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 102.

şeklini korumuştur. Verilen örneklerde, Dêrsim bölgesindeki sonseslerin, Vate'nin standart olarak kabul ettiği sözcüklerin sonsesleriyle uyum içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bazı örneklerde sözcüğün deforme olmuş hali (*dom*) Grûba Xebate ya Vateyî tarafından standart olarak kabul edilmiştir. Sözcüğün deforme olmamış haliyse (*dewam*) diğer ağızlarda kullanımdadır. Bu açıdan, standardın formun tespitinde gösterilmesi gereken duyarlılığın, bazı sözcüklerde göz ardı edildiği tespit edilmiştir.

Tablo 61: Zazacada /d/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	5277	150 000	0,0351	3,51%
Çewlîg	5190	150 000	0,0346	3,46%
Dêrsim	4734	150 000	0,0315	3,15%
Pêroyî	15201	450 000	0,0337	3,37%

Korpus içerisindeki /d/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekans değerinin ortalama yükseklikte olan bir konsonant ses olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 4,6% olarak tespit edilmiştir.⁸⁴⁸ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir. Bu sesin frekans değeri en yüksek Sêwregi ağızında tespit edilmişken, en düşük frekans değeri ise Dêrsim ağızındadır. Bölgeler arasında bu değerler açısından fazla bir fark yoktur. Çewlîg ağızı, genel korpus frekans değerine en yakın değeri almıştır.

4.2.2.1.3. /n/ konsonantı [n] (dilucu-dişeti, nazal, ötümlü)

Akciğerlerden gelen hava akımının burun boşluğundan sonra ağız boşluğundaki organlarda boğumlanmasıyla meydana gelen konsonantlar genizsel veya nazal konsonant olarak adlandırılır. Zazacadaki /n/ sesi, nazal bir konsonanttır. Bu ses, geniz boşluğundan ağız boşluğuna ulaşan hava akımının burun boşluğundan

⁸⁴⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 211.

dışarı bırakılması sırasında, dilucunun dişetine dokunmasıyla oluşur. Kurdo-Arabik alfabesinde /û/ sembolüyle gösterilir. Sorancada bu sesin boğumlanması, Zazacada olduğu gibi, geniz boşluğu ve öndamakta meydana gelir. Sorancada da bu ses nazal bir sestir.⁸⁴⁹ Hewramanî, bu sesin Kürtçede bulunduğunu belirttikten sonra, /n/ foneminin *nāma* (name) sözcüğünde olduğu gibi Avesta dilinde de var olduğunu ifade eder.⁸⁵⁰ /n/ sesi, Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu ses Zazacada çok yaygındır ve yüksek bir frekans değerine sahiptir. Sözlükler incelendiğinde, bu sesle başlayan birçok sözcüğün olduğu tespit edilmiştir.

/n/ sesi, Zazacada diğer seslerle değişime uğrar. Hint-Avrupa dil ailesinde bu sesin farklı seslerle değişimi, çok rastlanan ses olaylarındandır. Zazacada bulunan /n/ konsonantına en yakın sesler, /m/ ve /l/ konsonantlarıdır. Bu seslerden /m/ sesi de nazal bir sestir ve aynı zamanda ötümlüdür. /n/ ve /m/ sesleri kendi aralarında nöbetleşirler. Zazacadaki meke>neke, İstanbul>İstambul sözcüklerindeki ses değişimi nöbetleşmeye örnek olarak verilebilir.⁸⁵¹ Zazacada /n/ sesi; /m/ > /n/, /n/ > /l/, /n/ > /m/, /r/ > /n/ şeklinde ses değişimine uğrar. Örnek olarak: bomlerzi>bonlerzi, ningi>linge, zengen>zengel, şanike>şamike, çarşenbe>çarşembe, nurcik>nuncik sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi gösterilebilir. Zazaca sözcüklerde, içses olarak /n/ sesi eklenebilir. Örnek olarak firset>fersend verilebilir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 62: Zazacada /n/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
nale	nali	nahal	nale	düve
neqeb	neqeb	neqeb	gavan	geçit
nêrdewane	nêrdîwani	nêrdîwûn	nêrdîwan	merdiven

⁸⁴⁹ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 217. Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 56.

⁸⁵⁰ Hewramanî, *Filolojîy Zimanî Kurdî*, s. 48.

⁸⁵¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 151-152.

nimaj	nemaz	nimaj	nimaj	namaz
nişka ra	nişkê ra	nişka	xaftla, desinde, ca de	apansız
noca	noca		aynta, îta	burası
nuqsan	noqsan	niqsûn	seqet, qot, kud	eksik, sakat
nuştış	nuştış	nuştış	nuştene	yazma
nuşttox	nuşttox(k)	nuştuex	nuşttox	yazar
nutike	nutiki		nutike	bit yavrusu

Bölgelere göre /n/ sesinin örnekleri incelendiğinde, önses olarak bu sesin örneklem bölgelerde birbirine yakın bir sesletim değerine sahip olduğu görülür. Bazı bölgelerde anlam olarak sesin karşılığı olmasa da, bütün bölgelerde bu ses vardır. Bu ses, frekans değeri yüksek bir sestir; Zazacada içses ve sonses olarak da bulunur. /n/ sesi, kalın vokallerle beraber kullanıldığında nazal özelliği ön plana çıkmaktadır. Sêwregi gibi harflerin çeşitli allofonlarının olduğu bölgelerde, nazal /n/ sesinin kullanımı ve bu nazal sesi içeren sözcük varlığı diğer bölgelere nazaran fazladır. Yukarıda verilen örneklerde görülmektedir ki, bu sestten sonra, diftonglaşma (*nuştuex*), yuvarlaklaşma (*noqsan*), daralma (*nali*) gibi ses olayları meydana gelmektedir. /n/ sesi Zazacadaki frekans değeri en yüksek olan konsonanttır. Bundan dolayı sözcüklerdeki varlığı da fazladır. Ayrıca bu ses, /a/ ve /e/ vokallerinden sonra, Zazacada en yaygın olarak kullanılan sestir. Yani /n/ konsonantı, Zazacada frekans değeri yüksek olan üçüncü sestir.

Tablo 63: Zazacada /n/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	13421	150 000	0,0894	8,94%

Çewlîg	12250	150 000	0,0816	8,16%
Dêrsim	13299	150 000	0,0886	8,86%
Pêroyî	38790	450 000	0,0862	8,62%

Korpus içerisindeki /n/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı en yüksek konsonant ses olduğu görülür. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 9,4% olarak tespit edilmiştir. Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir ama aralarından önemli bir fark da yoktur. Bu açıdan /n/ nazal sesi, Kurmanccada Zazacadan daha fazla kullanılmaktadır. Muhammed'in tespit ettiğine göre bu konsonant ses, Kurmanccada /i/ ve /e/ seslerinden sonra en yaygın sestir.⁸⁵² Bu sesin en yüksek frekans değeri, Sêwregi ağzında tespit edilmiştir. En az frekans değeri ise Çewlîg ağzındadır. Bölgeler arasında bu değerler açısından fazla bir fark yoktur. Dêrsim ağzı, genel korpus frekans değerine en yakın değeri almıştır. Sêwregi ağzının frekans değerinin Kurmanccaya yaklaştığı olması, bu ağızda Kurmanccanın etkisinin varlığıyla açıklanabilir.

4.2.2.1.4. /l/ konsonantı [l] (yan daralma, dilucu-öndamak, ötümlü)

Bu sesin boğumlanmasında dilucu öndamağa değerken, dil sırtı yanakların iç kısmına doğru yayılır, ağız tamamen kapatılmaz, çene hafif aşağıya doğru sarkar; dilin bir tarafı veya her iki tarafı ağız boşluğunda bulunur ve hava akımı bu boşluklara çarparak dışarı çıkar.⁸⁵³ Bu ses, Kurdo-Arabik alfabesinde /l/ sembolüyle gösterilir. Kürtçede bu ses önses, içses ve sonses olarak yer alabilir.

Kürtçede bu sesin iki allofonu vardır, bunlardan ilki velar (artdamak), ikincisi palatal (öndamak) konsonantıdır.⁸⁵⁴ Sorancada bu sesin allofonları /l/ ve /j/ olmak üzere iki şekilde gösterilir. Bunlardan birincisi *leyê lawaz* ince /l/, diğeri ise *leyê sitûr* yani kalın /l/ sesidir. Zazacada bu sesin iki allofonu vardır ve bunlar ince /l/ ve kalın

⁸⁵² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 150.

⁸⁵³ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 233.; Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 54.

⁸⁵⁴ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 93.

[t] sesleriyle ifade edilir. Birinci şekil gündelik yazımda kullanılan alfabede kullanılırken, ikinci sembol IPA’da kullanılır.⁸⁵⁵ Kalın [t] sesini yazmak kolay olmadığı için, kalın olan bu ses /l/ şeklinde yazılabilir. Bazen kalın ve ince sesler aynı sembolle gösterilir ve sesin kalınlığı-inceliği yazıda gösterilmez.

Sözcüklerde bulunan kalın /l/ sesi, ince bir şekilde okunabilir. Aspirate yani soluklu /l/ sesi ve unaspirate soluksuz [t] sesi Zazaca yazımda fonetik özelliklerine göre gösterilmezler. Zazaca yazımda hangi /l/ sesinin soluklu, hangisinin soluksuz olduğu okuyucunun inisiyatifine, bilgisine ve cümlelerin kontekstine bırakılmıştır. /l/ konsonantının sesletiminde, Kürtçenin lehçeleri arasında farklar olabilir. Sorancada kalın olan /l/ sesi, Kurmanccada ve Zazacada ince olabilir. Örnek olarak گۆل>gul>gule, مال>mal>mal, بەلە>belê>belê sözcükleri verilebilir. Bu örneklerden ilki Soranca, ikincisi Kurmancca, üçüncüsü ise Zazacadır. Sorancanın yazıldığı alfabede, /l/ sesinin allofonları iki farklı işaretle ifade edilirken; Latin alfabesinde bu allofonlar tek bir işaretle gösterilir. Allofonları olan seslerin yazımı için farklı yazım şekilleri denenmişse de, bunlardan vazgeçilmiştir. Bu çalışmada, özellikle Soranca sözcüklerde kalın olan /l/ ve /r/ sesleri, çift yazılmak suretiyle gösterilmiştir. Bu, başka çalışmalarda da kullanılan bir gösterim şeklidir ama bu çalışmada sadece bu iki ses için kullanılmıştır.

Kürtçede ve lehçelerinde bu ses vardır. Zazacada bu ses, /r/ ve /n/ sesleriyle yakından ilişkilidir. Zazacada /l/ sesi /n/ > /l/, /r/ > /l/ şeklinde ses değişimlerine uğrar. Örnek olarak; nimitiş>limitiş, şinasnayîş>silasnayîş, adir>adil, kermêşe>kelmêşe sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Zazaca sözcüklerde bazen /l/ içsesi düşer. Örnek olarak; balîşna>başna, vilînce>vînce verilebilir.⁸⁵⁶ Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 64: Zazacada /l/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
labelê	labrê	la	lê	ama

⁸⁵⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 139.

⁸⁵⁶ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 162.

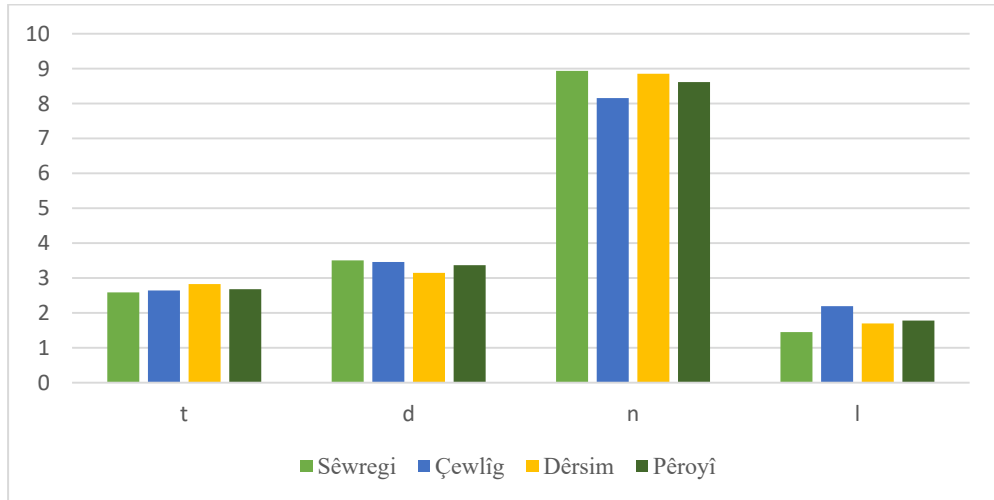
lajek	lacek	lajek	layik, lajek, lazek	oğan
lepik	lepik	lapik	lapik	eldiven
leşe	leş	leş	leşe	vücut
leyîr	leyr	lîr	doman	çocuk
linge	lingi	ling	linge	ayak
lode	lodi	lod	lode	loda
loqera	loqira,roqila	loqla	loqnike	bağırsak
lotik	lotik		weeştene	zıplama
lulik	lolik		lulik	böcek

Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde, /l/ sesinin, önses olarak değişmediği gözlemlenmiştir. Bazı örneklerde kalın, bazılarında ise ince olan, bu sesin birlikte kullanıldığı vokalin özelliği, /l/ sesinin hangi allofonunun kullanılacağını belirler. Kalın vokaller olan /a/, /o/, /û/, /i/ seslerden önce gelen /l/ sesi genelde kalın okunurken; ince vokaller olan /e/, /ê/, /î/, /u/ seslerinden önce gelen /l/ sesi ince bir şekilde telaffuz edilir. Örnekler göz önüne alındığında, /l/ konsonant sesi için kalınlık ve incelik bölgelerde uyum içerisindedir. Aynı şekilde, kalın olan /l/ sesinden sonra gelen vokaller, incelenen bölgelerdeki örneklerde aynı kalmışlardır. Bu sestten sonra yuvarlaklaşma (*lolik*), düzleşme (*loqira*) hece yitimi (*la*, *lê*, *leyr*) gibi çeşitli ses olayları meydana gelmiştir. Bu sesin örneklerinin, bazı bölgelerde karşılığı bulunamamıştır.

Tablo 65: Zazacada /l/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	2184	150 000	0,0145	1,45%
Çewlîg	3298	150 000	0,0219	2,19%
Dêrsim	2557	150 000	0,0170	1,70%
Pêroyî	8039	450 000	0,0178	1,78%

Korpus içerisindeki /l/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekans değeri düşük olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 2,1% olarak tespit edilmiştir.⁸⁵⁷ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir. En yüksek frekans değeri Çewlîg ağzında tespit edilmişken, en düşük frekans değeri ise Sêwregi ağzındadır. Bölgeler arasında frekans değerleri açısından fazla bir fark yoktur. Dêrsim ağzı, genel korpus frekans değerine en yakın değeri almıştır. Çewlîg ağzı, Kurmancca ile yakın bir frekans değerine sahiptir.

**Şekil 34: Zazacada Diş Konsonantları Yüzdeleri**

⁸⁵⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 150.

Diş ya da dental konsonantların Zazacadaki frekans değerleri incelendiğinde, bu sesler içerisinde; en fazla /n/ sesinin; en az ise /l/ sesinin kullanıldığı görülmektedir. Bütün diş konsonant seslerinin, çalışma konusu olarak incelenen bölgelerde dağılımı düzenlidir. Bölgeler arasında frekans değerlerinin dağılımı açısından çok fazla fark yoktur. Bütün sesler, hem kendi aralarında hem de genel korpustaki frekans değeriyle uyumlu bir şekilde dağılım göstermişlerdir. /n/ konsonantı, Zazacada var olan konsonantlar içerisinde, en yüksek frekans değerine sahip olan konsonanttır. /t/ ve /d/ konsonant seslerinin frekans değerleri, ötümlü-ötümsüz eş sesler olmaları dolayısıyla, birbirine yakındır. Çewlîg ağzı ile korpus frekans değerleri arasındaki fark, diğer ağızlara göre daha fazla değişmektedir.

4.2.2.2. Dişeti (diş-damak) Konsonantları

Dilin öndamak, ortadamak ve artdamağa dokunmasıyla meydana gelen seslerdir. Zazacada /r/, /ş/, /ç/, /c/, /j/, /y/ konsonantları dişeti sesleridir. Bu seslerin boğumlanmasında, dişeti ve damak beraber görev alırlar. Aşağıda bu seslerin özellikleri, bölgelere göre örnekleri ve frekansları verilmiştir.

4.2.2.2.1. /r/ konsonantı [r], [r] (çarpmalı, dilucu-dişeti, ötümlü)

Bu sesin çıkarılışında, dilucu üst sıra dişlerin ardında birden fazla vuruş gerçekleştirir ve hava akımı ötümlü bir şekilde dışarı çıkar.⁸⁵⁸ Sesin çıkarılmasında dil, birkaç kere üst üste, dişetlerine değeri. Zazacada bu sesin vuruş sayısı, sesin sözcük içerisindeki konumuna bağlı olarak değişir. Kürtçede bu sesin, iki allofonu vardır; kalın /r/ ve ince /r/. Kürtçe uyumlu Latin alfabesinde tek bir sembolle gösterilen bu ses, Kurdo-Arabik alfabede iki sembol şeklinde gösterilir. Bu semboller ince /r/ için /r/; kalın /r/ için /r/ sembolleri kullanılır.⁸⁵⁹ Zazacada iki allofonu olan bu ses, tek bir sembolle gösterilir. Kalın olan /r/ sesi, /rr/ şeklinde yazılabilir. Ama sesin kalınlığı için kullanılan /rr/ gösterimi Zazacada anlam ayırıcı fonem olarak da kullanılır. Örnek olarak *her* (eşek) ve *herre* (toprak) sözcükleri, bu anlam ayırıcı fonemle birbirinden farklı anlamlara ifade ederler. Kurmanccada ve Sorancada bazı

⁸⁵⁸ Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 227.

⁸⁵⁹ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., **Fonetik û Fonolocî**, s. 56.

sözcüklerde bulunan kalın /r/ sesi, allofon olarak değil, fonem olarak yer alır. Kalın olan /r/ sesi, IPA’da [r̥], [R̥], [r̥], [R̥], [r̥], [R̥] şekillerinde gösterilebilir.⁸⁶⁰

Kürtçe sözcüklerde yaygın olarak bulunan bu ses, Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunur. Zazacada var olan konsonantlar içerisinde /r/ sesi, /n/ sesinden sonra en yüksek frekans değerine sahip olan konsonant sestir. Sözcüklerde önses olarak bulunan /r/ sesi her zaman kalın; sözcüklerde sonses olarak bulunan /r/ sesi ise incedir. İçses olarak bulunan /r/ sesinin kalınlığı veya inceliği, kendisinden önce ve sonra gelen vokalin özelliğine göre tayin edilir.⁸⁶¹

Zazacadaki /r/ konsonant sesi çeşitli ses değişimlerine uğrar. Zazacada bu ses, kendisine yakın olan ve ilişki içerisinde olduğu /l/ ve /n/ sesleriyle değişime uğrar. Örnek olarak; girangi>gilangi, leyrek>leylek, per>pel, perçîn>pelçîn, qerebalix>qelebalix, reym>leym, nurçik>nunçik, seracêr>sinacîer sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 66: Zazacada /r/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
rakewtiş	rakewtiş	rakotiş	rakewtene	yatma
rast	raşt	raşt	raşt, rast	doğru
rext	rext	sîla	dizme	fışeklik
reynayene	reynayeni		raxelesnayene	kurtarmak
rêştene	rêştene	riştîş	rêştene	eğirmek
rîçal	rîçal	rîçal	rêçel	reçel
roje	roce	rueji	roje, roze	oruç

⁸⁶⁰ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 89-92.

⁸⁶¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 173.

rotene	roteni	rotiş	rotene	satmak
ruçiknayîş	ruçiknayîş	ruçiknayîş	ruçiknayene	yolmak
rûnin	ronin	rûnin	ronin	yağlı

Yukarıda tespit edilen örnekler incelendiğinde, önses olarak bu sesin kullanımında bölgeler arasında farkın olmadığı ama bazı bölgelerde, bu sesi karşılayan örneklerin tespit edilemediği ortaya çıkmaktadır. Zazacadaki /r/ konsonant sesi önseste kalın, sonseste inceyken; içseste kalınlık ve incelik ya da /r/ sesinin aspirate /r/ ve unaspirate /rr/-/ř/ olması, kendisinden sonra gelen vokallerin özelliklerine göre belirlenmektedir. /r/ sesinden sonra, düzleşme (*ronin*), diftonglaşma (*rueji*), hece yitimi (*rakotiş*) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Bu ses, bazı örneklerde *ra-* şeklinde, fiil türetme eki olarak görev yapmaktadır. /r/ sesinin önses olarak görev yaptığı birçok sözcük vardır. Bu sözcüklerden bazıları yabancı kökenlidir.

Tablo 67: Zazacada /r/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	9141	150 000	0,0609	6,09%
Çewlîg	10542	150 000	0,0702	7,02%
Dêrsim	9790	150 000	0,0652	6,52%
Pêroyî	29473	450 000	0,0654	6,54%

Korpus içerisindeki /r/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin, Zazacada frekans değeri yüksek olan seslerden olduğu tespit edilmiştir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri, 5,2% olarak tespit edilmiştir.⁸⁶² Bu değer, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. Bu sesin en yüksek frekans değeri Çewlîg

⁸⁶² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 171.

ağzında tespit edilmişken, en az frekans değeri ise Sêwregi ağzındadır. Bölgeler arasında frekans değerleri açısından fark fazladır. Dêrsim ağzı, genel korpus frekans değerine en yakın değeri almıştır. Sêwregi ağzı ile Çewlîg ağzı arasında 1,07% kadar bir fark meydana gelmiştir. Çewlîg ağzı, diğer bölgelere göre, bu sesi daha fazla kullanmaktadır. Dêrsim ağzı ile genel korpus nerdeyse aynı değeri almıştır. Bu ses, /n/ sesinden sonra, konsonantlar içerisinde en yüksek frekans değerine sahip olan konsonant sestir. Genel seslerin frekans değerleri içerisinde de beşinci sıradaki sestir.

4.2.2.2.2. /ş/ konsonantı [ʃ] (sürtünmeli, dilucu-öndamak, ötümsüz)

Bu sesin boğumlanmasında, dilin ön ve orta kısmı, ön damağa doğru yükselir ve bir daralma meydana getirir ve hava akımı bu boşluktan sürtünerek çıkar, dil alt sıra dişlerin arkasına doğru uzanır ve dilucu öndamağa değer.⁸⁶³ Öndamaktan çıkan bir ses olan /ş/ konsonantı, sürtünmeli ve hışırtılı bir sesle ortaya çıkar. /ş/ konsonantı meydana gelirken, ses tellerinde bir titreşim meydana gelmez, onun için bu ses, ötümsüzdür. Bu ses, bazı alfabelerde /sh/ şeklinde çiftses olarak yazılır. Kurdo-Arabik alfabesinde bu ses /ش/ sembolüyle gösterilir.⁸⁶⁴ Alfabe kısmında bahsedildiği üzere, Ware/Jacobson alfabesinde bu ses geminate konsonant şeklinde yazılmaktadır.

Kürtçenin bütün lehçelerinde var olan bu ses, Zazaca sözcüklerde önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Zazaca sözcüklerde frekans değeri yüksek olan bir ses değildir. Kürtçede, içerisinde /ş/ sesi olan birçok yabancı kökenli sözcük vardır. Bu sesle /j/ sesi arasında yakın bir ilişki vardır. Bu iki ses birbirinin ötümlü-ötümsüz eşidir. Aynı şekilde /s/ ve /ş/ arasında da yakın bir ilişki vardır ve bu sesler birbirine dönüşürler.

Bu ses, Kürtçede çeşitli seslerle değişime uğrar. Zazacada; /j/ > /ş/ > /z/, /ş/ > /ç/, /ş/ > /s/ sesleriyle ses değişimlerine uğrar. Örnek olarak; bejne > beşne > bezne, gilej > gilêş > gilêze, çarşef > çarçef, koşkar > goçkar, teşkere > teskere, raşt > rast, dişmen > dismen, sanike > şanike, şuj > suc, weş > wes sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Yapılan etimolojik fonoloji çalışmalarında bu sesin kw-, ks-, sw-, sy-, g^h- seslerinden geldiği iddia edilmektedir.⁸⁶⁵ Etimolojik fonoloji çalışmaları, bu

⁸⁶³ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 188.

⁸⁶⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 187.

⁸⁶⁵ Malmîsanij, *Kürtçede Ses Değişimi*, s. 188.

çalışmanın sınırları içerisinde olmadığı için, bu konu göz ardı edilmiştir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 68: Zazacada /ş/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
şale	şali	şal	şale	şal
şaş	şaş	şaş	şaş	yanlış
şekoke	şikoki	mura	murîye	ahlat
şenik	şenik	şenik	şenik	hafif, az
şêr	şêr	şêr	şêr	aslan
şidênayene	şidênayeni	şêdnayîş	şidênayene	sıkıştırmak
şikitene	şikiteni	şikitiş	şikitene	kırmak
şîre	şîre	şîre	şîre	şıra
şorike	şoriki	gewel	gilenjike	salya
şutiş	şiwitiş	şitiş	şutene	yıkama

Bu ses için bölgelerden seçilen örnekler incelendiğinde, önses olarak /ş/ sesinin bölgelerde çok fazla bir değişime uğramadığı ortaya çıkmaktadır. Bazı bölgelerde, seçilen örnekte, bu sesi karşılayan sözcük bulunamamıştır. /ş/ konsonant sesinden sonra hece yitimi (*şêdnayîş*), daralma (*şikoki*), incelme (*şoriki*) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Bu sesin allofonu olmadığından, her bölgede aynı şekilde telaffuz edilmektedir. Yukarıda seçilen örneklerde yabancı kökenli sözcük bulunmamakla birlikte, bu sesin içerisinde olduğu birçok yabancı kökenli sözcük, Zazacada yer almaktadır. Zazacada yaygın olmayan bu ses, bazı alfabelerde /sh/ şeklinde yazılmıştır. Allofonu olmadığından, bu sesi tek şekilde göstermek yeterli olacaktır.

Tablo 69: Zazacada /ş/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	2648	150 000	0,0176	1,76%
Çewlîg	2771	150 000	0,0184	1,84%
Dêrsim	1591	150 000	0,0106	1,06%
Pêroyî	7010	450 000	0,0155	1,55%

Korpus içerisindeki /ş/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri düşük olan seslerden olduğu tespit edilmiştir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 1,0% olarak tespit edilmiştir.⁸⁶⁶ Bu yüzdelik değer, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. Ama iki lehçe arasında bu sesin kullanımı açısından önemli bir fark yoktur. Frekans değeri açısından en yüksek değer Çewlîg ağzında tespit edilmişken, en düşük frekans değeri ise Dêrsim ağzındadır. Dêrsim ağzı, Kurmancca frekans değerine en yakın değeri almıştır. Sêwregi ağzı genel korpus frekans değerine yakın bir değer almıştır.

4.2.2.2.3. /ç/ konsonantı [tsʰ], [tʃʰ], [č] (patlamalı, dilucu-öndamak, ötümsüz)

İki farklı nitelikteki konsonantın birleşerek tek konsonant formuna dönüşmesine afrikate denir. /ç/ ve diğer eşi /c/, afrikate seslerdendir. Bu sesin çıkarılmasında, ses telleri yoğun bir şekilde titreşirler. /ç/ konsonant sesi, /c/ sesi kadar yoğun bir şekilde ses tellerini titreştirmez.⁸⁶⁷ Bu sesin boğumlanmasında; dilin sırt kısmı öndamağa doğru yükselirken, dilucu öndamağa değer ve alt sıra dişlere doğru uzanır, hava akımı arada kalan boşluktan patlamalı bir şekilde dışarı çıkar. Hava akımı önce tamamen durdurulur daha sonra ağızdan dışarı bırakılır. Sesin oluşumunda ses telleri titreşmez, ondan dolayı bu ses ötümsüzdür. Latin alfabesini kullanan dillerde genellikle /ç/ şeklinde yazılırken, Zazaca yazılan bazı alfabelerde

⁸⁶⁶ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 188.

⁸⁶⁷ Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 198.

ise bu ses /ch/ sesleriyle yazılmıştır. Kurdo-Arabik alfabesinde bu ses /چ/ sembolüyle gösterilmektedir.⁸⁶⁸

İki allofonu var olan bu sesin, Kürtçedeki içses ve sonses /ç/ sesleri soluksuz, unaspirate yani kalın çıkmaktadır. Önses olarak /ç/ sesi soluklu, aspirate yani ince çıkmaktadır.⁸⁶⁹ Önses, içses ve sonses olarak bulunabilen /ç/ sesi, Zazacada yaygın olan bir ses değildir. Bu sesin ve allofonunun birbirinden farklı iki fonem olup olmadığı tartışılmaktadır.⁸⁷⁰ Zazacada sadece Dêrsim ağzındaki /ç/-[č^h] allofon sesi, sesletim açısından, diğer bölgedekilerden farklıdır.

Zazacada özellikle Dêrsim bölgesinde /k/ > /ç/ ses değişimi meydana gelir. Örnek olarak; kena > çena, keye > çeye, kefi > çefi, keyf > çêf, kîn > çîn sözcükleri verilebilir. Bu ses değişimi, Sorancada da meydana gelmektedir. Zazacada bu ses çeşitli seslerle değişmektedir. Zazacadaki bu değişimler /c/ > /ç/, /k/ > /ç/, /ş/ > /ç/, /t/ > /ç/ şeklindedir. Örnek olarak; cingil > çingil, keyayîye > çêwayîye, gankêş > cançêş, kêş > çêş, şekal > çekal, tu > çi, çort > çorç sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Muhammed'in tespit ettiğine göre eski İrani dillerle de karşılaştırıldığı zaman Kurmanccada /ç/ sesi şu değişimlere uğrar: /ç/ > /c/, /ç/ > /s/, /ç/ > /ş/, /ç/ > /t/, /ç/ > /j/, /ç/ > /z/.⁸⁷¹ Zazacada bu değişimlerden bazıları olmakla beraber, bazı değişimlerdeyse /ç/ sesi yerini /j/ sesine bırakmıştır. Kurmanccada var olan /ç/ > /z/ değişimi, Zazacada yerini /z/ > /j/ değişimine bırakmıştır. Bu durum, Zazacanın kökeniyle uyum içerisinde bir değişim yaşadığını gösterir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 70: Zazacada /ç/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
çapik	çapik	lez	çapik	çabuk

⁸⁶⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 87.

⁸⁶⁹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 88.

⁸⁷⁰ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 97-98.

⁸⁷¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 91-93.

çekerdene	çekerdene	şeq kerdîş	çing kerdene, eştene	atmak
çeç	çîk	çeç	çîk	kıvılcım
çilmin	çilmin	çilmin	çilmin	sümüklü
çiraneke	çiraniki		çiraneke, çirtane	oluk
çîprût	çîprût	qinzit	pekêrut, pekêsîya	baldırı çıplak
çute	çiti	çut	cite	çift
çutme	çitme	çutme	çitme, paşkule	çifte
çuwe	çiwe	çuwa	çu	sopa
çulag	çilag	çulag	çulag	dokumacı

Yukarıda verilen örnekler incelendiğinde, /ç/ sesinin önses olarak bütün bölgelerde aynı şekilde olduğu görülmektedir. /ç/ konsonant sesi, önses olduğu bu örneklerde ince, yani aspirate/solukludur. Zazacada içses veya sonses olan /ç/ sesi kalın, unaspirate veya soluksuzdur. Ses değişimleri, bazı bölgelerde /ç/>/c/ şeklinde meydana gelmiştir. Bazı bölgelerde bu sesin örnekleri bulunamamış ve farklı seslerden örnekler yazılmıştır. Bu sestten sonra yuvarlaklaşma (*çutma*), düzleşme (*çilag*), ötümsüzleşme (*çîk*), hece yitimi (*çu*) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Özellikle Dêrsim ağzında, tespit edilmiş olan örnek sözcüğün, eşanlamlılarına yer verilmiştir.

Tablo 71: Zazacada /ç/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1063	150 000	0,0070	0,7%

Çewlîg	1069	150 000	0,0071	0,7%
Dêrsim	1445	150 000	0,0096	0,9%
Pêroyî	3577	450 000	0,0079	0,79%

Korpus içerisindeki /ç/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri düşük olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 0,59% olarak tespit edilmiştir.⁸⁷² Bu değer, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. Ama iki lehçe arasında, bu sesin kullanımı açısından önemli bir fark yoktur. Bu ses, en yüksek frekans değerini Dêrsim ağızında almıştır. Bölgeler arasında bu sesin kullanım sıklığı bakımından önemli bir fark yoktur. Sêwregi ve Çewlîg ağızında bu sesin frekans değeri aynı ve genel korpustaki frekans değerine çok yakın çıkmıştır.

4.2.2.2.4. /c/ konsonantı [dʒ] (patlamalı, dilucu-öndamak, ötümlü)

/c/ konsonant sesinin oluşumunda, ses telleri yoğun bir titreşim durumundadır. Bu ses ve /ç/ sesi, farklı nitelikte iki sesin tek konsonant formatına dönüşmesinden dolayı afrikate konsonantlar olarak adlandırılırlar.⁸⁷³ Sözcük sonlarındaki /ç/ sesi vokalle başlayan bir ek aldığı anda, istisnalar hariç, /c/ sesine döner. Bu ses, dilucunun dişetlerine doğru uzanırken, dilin damağa doğru yükselmesiyle oluşur. Ses oluşturma organlarında tutulan hava akımı, yavaş bir şekilde sürtünmeli-hışırıtılı bir şekilde dışarı bırakılır ve ses telleri titreşir.⁸⁷⁴ Zazaca kullanımda çok yaygın olmayan bu ses, Kurdo-Arabik alfabesinde /ج/ sembolüyle gösterilir ve Zazacada önses, içses ve sonses olarak kullanılır.

Proto İrani dillerde bu sese rastlanmazken, Kurmanccada kullanılan ve /c/ sesiyle başlayan sözcüklerin çoğu Arapçadan geçmiştir.⁸⁷⁵ Zazacada, bu sesle başlayan Arapçadan geçmiş olan birçok sözcük bulunmakla beraber, bu sesle başlayan Zazaca sözcükler de vardır. /c/ konsonantı birçok ses değişimine konu

⁸⁷² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 188.

⁸⁷³ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 198.

⁸⁷⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 80.

⁸⁷⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 81.

olmakta, bu değişimlerle birçok dildeki ortak sözcük formlarına işaret etmektedir. Etimolojik olarak Hint-Avrupa dillerinde /y/ > /c/ ses değişimi vardır. Bu değişim Avrupa dillerinde /y/ > /j/ şeklindedir. Örnek olarak yihûd > cehûd > cihû, yihûdî > ioudaîos > jew sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.⁸⁷⁶ Kaynak seslerde /c/ > /g/ ses değişimi meydana gelmektedir. Örnek olarak gewz > cewz, gavmîş > camûs verilebilir.

Zazacada /c/ sesinin kullanımı, Kurmanccadan daha fazladır. Bu ses, Kurmanccadaki /j/ sesinin yerini alır. Sorancada ve Kurmanccadaki /j/ sesi, Zazacada /c/ sesine dönüşürken, Farsçada /z/ sesi olur. Örnek olarak, jin > cinî > zen, ji > ci > ez, jêr > cêr > zîr, jor > cor > zeber sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Zazacada bu ses, /c/ > /ç/, /c/ > /d/, /c/ > /j/ > /d/, /c/ > /z/, /g/ > /c/, /j/ > /c/, /j/ > /c/ > /z/ sesleriyle değişime uğrar. Bu ses değişiminin örnekleri; ciwal > çiwal, dociki > dudiki, dice > jije > dije, zewac > zewaz, gan > can, gislavet > cizlawet, bajar > bacar, vaje > vace, hejhejiki > heheciki berj > berc > berz, dej > dec > dez şeklindedir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 72: Zazacada /c/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
can	gan	gûn	can, gan, gîyan	can
cehşik	cehş	cehş	caşık, kurik	sıpa
cemed	cemed	cemed	cemed	buz, don
cenayene	cenayane	cenayîş	cinitene	çalmak
cigêrayene	cigeyrayene	cigêrayîş	cira cêrayene	araştırmak
cinî	cinî	cinî	cênike, cinîke	kadın

⁸⁷⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 82.

cîya	cîya	cîya	cîya	ayrı
cor	cor	cuar	cor	yukarı
cu	coy	ciw	heyat	yaşam
cuwen	ciwên	cuyin	cun	harman

Bölgelerden seçilen örnekler incelendiğinde, /c/ sesinin ses değişimlerine uğradığı ortaya çıkmaktadır. Önses olarak bu ses, bütün bölgelerde aynı şekilde yer almaktadır. /c/ konsonantının allofonu olmadığından, bu ses bölgelere veya sesin önüne-arkasına gelen vokallere göre değişim göstermez. Bu sesten sonra, sözcük içerisinde diftonglaşma (*cuar*), sonses yitimi (*cehş*), içses türemesi (*cigeyrayene*), semi-vokal değişimi (*cuwen>cuyin*), düzleşme (*cuyin*) gibi çeşitli ses değişimleri meydana gelmiştir. Bazı bölgelerde görülen *coy*, *ciw* gibi bazı sözcük formları, Dêrsim bölgesinde kalmamıştır.

Tablo 73: Zazacada /c/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1815	150 000	0,0121	1,21%
Çewlîg	1712	150 000	0,0114	1,14%
Dêrsim	1608	150 000	0,0107	1,07%
Pêroyî	5135	450 000	0,0114	1,14%

Korpus içerisindeki /c/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekans değeri düşük olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 0,33% olarak tespit edilmiştir.⁸⁷⁷ Bu değer, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. İki lehçe arasında bu sesin kullanımı açısından önemli fark

⁸⁷⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 81.

vardır. Bu sesin en yüksek frekans değeri Sêwregi ağzında tespit edilmiştir. Çalışma konusu olan bölgeler arasınday bu sesin kullanım sıklığı bakımından önemli bir fark yoktur. Kurmancca ve Zazaca frekans değerleri analiz edildiğinde, bu sesin Kürtçede yoğun bir kullanıma sahip olmadığı ifade edilebilir.

4.2.2.2.5. /j/ konsonantı [ɟ] (sürtünmeli, dilucu-öndamak, ötümlü)

Bu sesin boğumlanmasında, dilin ön ve orta kısmı, ön damağa doğru yükselir ve bir daralma meydana getirir ve hava akımı bu boşluktan sürtünerek çıkar, dilucu alt sıra dişlerin arkasına doğru uzanır ve dil yuvarlak bir şekilde damağa doğru yükselir.⁸⁷⁸ Bu sırada hava akımı sürtünmeli ve hışırtısız bir şekilde dışarı çıkar. Bu ses gırtlaktan gelir ve ses tellerini titreştirir.⁸⁷⁹ Standart Arap alfabesinde sembol olarak bulunmayan bu ses, Kurdo-Arabik alfabesinde /ĵ/ sembolüyle gösterilir. Bu sesin boğumlanma yeri /ʃ/ konsonant sesine yakındır.⁸⁸⁰

Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Kürtçede çeşitli seslerle değişen bu ses, Zazacada; /c/ > /j/ > /d/, /j/ > /c/, /j/ > /c/ > /z/, /j/ > /d/, /j/ > /ʃ/ > /z/, /j/ > /z/ > /y/, /z/ > /j/ sesleriyle değişir. Örnek olarak; *espici* > *espiji* > *ispide*, *jîhat* > *cîhat*, *kej* > *kec* > *kez*, *roje* > *roce* > *roze*, *rijnayîş* > *rişnayîş* > *riznayîş*, *jew* > *zew* > *yew*, *jondes* > *zondes* > *yondes*, *peroz* > *peroj*, *zar* > *jar*, *tazî* > *tajî*, *qizikê* > *qijike*, *zî* > *jî* verilebilir. Sorancada genelde /c/ varyantı kullanılır, Kurmancca ve Zazacada /j/ varyantı tercih edilir. Örnek olarak; *biology* sözcüğü, Sorancada *biyolocî*, Kurmancca ve Zazacada *bîyolojî* şeklinde kullanılır. Sorancada sözcükleri İngilizce fonetiğine göre okuma eğilimi ağır basmaktadır. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 74: Zazacada /j/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
jan	jan	jûn	jan	sızı

⁸⁷⁸ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 188.

⁸⁷⁹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s 127.

⁸⁸⁰ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetîk û Fonolocî*, s. 58.

jehr	jehr	jehr	jar, zar	zehir
jehrîkîyayene	jehrikîyayeni	jerikyayîş	jar werdene	zehirlenmek
jûje	şûjî	diji	jûje	kirpi
jîr	zîr	zîrek		zeki

Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde, /j/ konsonantının ses değişimine uğradığı gözlemlenmektedir. Verilen örneklerde /j/ sesinin ötümsüzleşerek /ş/, /d/, /z/ seslerine dönüştüğü (*şûji*, *diji*, *jîr*), sözcük içerisinde hece ve ses yitimi (*jar*), yuvarlaklaşma (*jûn*), kalınlaşma (*jar*) gibi ses değişimlerine uğradığı tespit edilmiştir. Zazacada yaygın seslerden olmayan /j/ konsonantının verilen örnekleri, standart olarak önerilen formlarla aynı değildir. Sözlüklerde bu ses ile ilgili verilen örneklerin çoğu, yabancı dillerden Zazacaya geçmiş olan sözcüklerdir. Genelde Avrupa dillerinden geçmiş olan bu sözcüklerde /j/ varyantı tercih edilmişken; Arapçadan geçen sözcüklerde /z/ > /j/ değişimi görülmektedir. /j/ sesi analiz edildiğinde, bu sesin geçtiği Zazaca sözcüklerde, ses değişimi ve nöbetleşme örnekleri vardır. Grûba Xebate ya Vateyî'nin hazırlamış olduğu ve varyant sözcüklere de yer verilen sözlükte, bu sese sadece dört sayfa ayrılmıştır.⁸⁸¹

Tablo 75: Zazacada /j/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1015	150 000	0,0067	0,67%
Çewlîg	627	150 000	0,0041	0,41%
Dêrsim	819	150 000	0,0054	0,54%
Pêroyî	2461	450 000	0,0054	0,54%

⁸⁸¹ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, Vate Yayınevi, İstanbul 2016, s. 363-366.

Korpus içerisindeki /j/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekans değeri düşük olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 2% olarak tespit edilmiştir. Bu yüzdellik, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir. Muhammed bu yüzdeliğin fazla çıkmasını Kurmancca bağlaç olan *ji, jê*'ye bağlamaktadır.⁸⁸² Bu sesin en yüksek frekans değeri Sêwregi ağzında tespit edilmiştir. Bölgeler arasında bu sesin frekans değeri açısından önemli bir fark yoktur. Dêrsim ağzı frekans değeriyle, genel korpus frekans değeri aynıdır.

4.2.2.2.6. /y/ konsonantı [j] (semi-vokal, dil-öndamak, ötümlü)

Dünyanın birçok dilinde semi-vokal olarak kabul edilen /y/ sesi, boğumlanma yeri açısından /i/ vokal sesi, çıkarılış biçimi açısından sürtünmeli konsonant ses özelliği gösterir. Hece sonunda gelen /y/ sesi, vokalle beraber diftonglaşmaya neden olur.⁸⁸³ Kürtçede de semi-vokal olan bu sesin boğumlanmasında; dil, öndamağa yani sert damağa değer; dil, bu durumda oluk şeklini alır, hava akımı bu oluktan dışarı çıkar ve ağız konsonant seslerdeki gibi tam kapanmaz. Semi-vokal olan bu ses, vokal sesler gibi hece oluşturamaz. Bu ses, Arapça alfabede sonu noktalı /ي/ şeklinde gösterilirken, Kurdo-Arabik alfabede ve Farsçada noktasız /ی/ sembolüyle gösterilir.

Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen /y/ konsonantının, önses ve sonses olarak kullanımı yaygın değildir, genellikle içses olarak kullanılır. Grûba Xebate ya Vateyî'nin hazırladığı ve sözcüklerin varyantlarının da bulunduğu sözlükte, /y/ semi-vokalinin önses olduğu örnekler, ancak 9 sayfa tutmuştur. Sözlükte yer alan sözcüklerin çoğu, yabancı sözcükler ve ses değişimine uğramış olan Zazaca sözcüklerdir.⁸⁸⁴ Sözcüklerde içses olarak bulunması ve semi-vokal olarak sözcükleri birbirine bağlamasından dolayı, Zazacada bulunan konsonantlar içerisinde frekans değeri yüksek olan seslerdendir.

Bu ses, Kürtçede düşme eğilimi olan bir sestir. Örnek olarak; Yûnis>Ûnîs, Yûsif>Ûsif, yaprax>aprax, yol>ol, yem>êm, keyf>kêf sözcükleri verilebilir.⁸⁸⁵ Zazacada da bu konsonant, ses değişimine uğrar. Zazacada /y/ semi-vokal sesi;

⁸⁸² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 128.

⁸⁸³ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 211.

⁸⁸⁴ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 903-911.

⁸⁸⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s 225.

/ê/>ey, /ê/>îye, /h/>/y/, îye>ey, /w/>/y/ şekillerinde değişir. Örnek olarak; dên>deyn, vêve>veyve, cêr>cîyer, azade>azadîye, mahîne>mayîne, wahîr>wayîr, kurdîye>kurdey, weşîye>weşey, çewt>çoyt, tuwer>tuyer sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Bu sesle, /h/ konsonant sesi bazen değişir. /h/ sesi bazen semi-vokal olarak kaynaştırma konsonantı olarak görev yapar. Bu nedenle, bu iki ses arasında ses değişim olur. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 76: Zazacada /y/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
yaban	yaban	yawûn	yaban	yaban
yaxe	yaxe	yaxe	girange, yaxe	yaka
yad	yad	yad	yad	anma
yar	yar	yar	yar	eş, dost
yeqîn	yeqîn	yeqîn		kanaat
yew	jew	yo	ju, zu	bir
yewaş	yawaş	yawaş	yewaş	yavaş
yewbînî	jewbînî	yobîn	jubînî, zubînî	birbiri
yewendes	jondes	yondes	des û ju/zu	on bir
yewmîye	yewmîye	yewmîya	yowmîya	gündelik

Bölgelerdeki ses değişimlerini gösteren örnekler incelendiğinde, /y/ semi-vokalinin önses olarak verildiği örneklerin bazıları yabancı kökenlidir. Verilen örnek sözcüklerin bazılarında /h/></y/ veya /y/>/j/ değişimi olmuştur. Önseste meydana gelen ses değişikliklerinin dışında, sözcük içerisinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Yabancı kökenli veya tek heceli sözcükler değişime uğramamıştır.

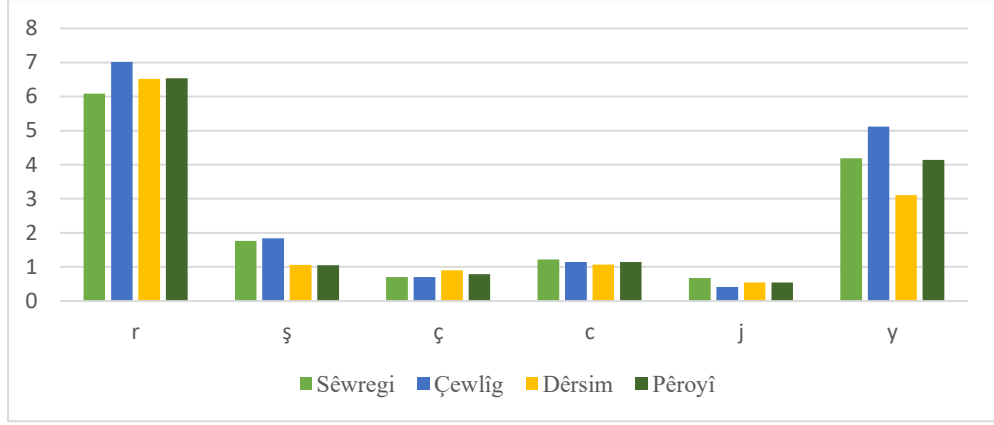
Zazacada meydana gelen /j/>/y/>/z/ değişimi üç bölgeden örneklerle gösterilmiştir. Bu değişim, sadece Kürtçe içerisinde değil, Kürtçe ve Farsça arasında da meydana gelen bir ses değişimidir. Bu sesin örnekleri incelendiğinde düzensiz ses değişimlerinin (*jondes*) yanı sıra; yuvarlaklaşma (*yowmîya*), kalınlaşma (*yawaş*), sones düşmesi (*yo*), ötümsüzleşme (*yawûn*) gibi ses olayları meydana gelmiştir.

Tablo 77: Zazacada /y/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	6291	150 000	0,0419	4,19%
Çewlîg	7682	150 000	0,0512	5,12%
Dêrsim	4672	150 000	0,0311	3,11%
Pêroyî	18645	450 000	0,0414	4,14%

Korpus içerisindeki /y/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri ortalama hatta yüksek olan seslerden olduğu görölmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri, 2,6% olarak tespit edilmiştir.⁸⁸⁶ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. İki lehçe arasında, bu sesin kullanımı açısından fark vardır. Bu sesin en yüksek frekans değeri Çewlîg ağızında tespit edilmiştir. Bölgeler arasında bu sesin kullanım sıklığı bakımından önemli farklılıklar vardır. Dêrsim ağızı, genel korpustaki değerden yaklaşık olarak 1%, Çewlîg ağızından 2% daha düşüktür. Çalışma konusu olarak seçilen bölgeler içerisinde, Sêwregî ağızının frekans değeri, genel frekans değeriyle uyumludur.

⁸⁸⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 42.



Şekil 35: Zazacada Diş-Damak Konsonantları Yüzdeleri

Zazacada diş-damak konsonantlarının bölgesel frekans değerleri incelendiğinde; çalışma konusu olan bölgelerde, en yüksek frekans değerinin /r/ konsonant sesinde olduğu gözlemlenir. /r/ konsonantı, Zazacada en yaygın olan konsonant seslerdendir ve eldeki grafiklere göre bu sesin bölgelere göre dağılımı düzenlidir. /y/ semi-vokalinin frekans dağılımı dışında, diğer konsonantların bölgeler arasında frekans değerleri uyumlu bir şekilde dağılmıştır. /y/ sesinin; semi-vokal olması, bazı bölgelerde kaynaştırma konsonantı olarak /w/ semi-vokal sesinin kullanılması, bölgesel farklılıklar vb. sebeplerden dolayı bu sesin frekans değeri değişkenlik gösterebilir. Bütün bölgelerde en fazla kullanılan diş-damak konsonantı /r/ sesiye, en az kullanılan ses ise /j/ konsonantı olmuştur. Çewlîg ağzında, bu konsonantların frekans değeri, genel korpustaki frekans değerinden yüksektir. Bu konsonantlar, Sêwregi ağzında farklı bir dağılım göstermiştir. /y/ semi-vokalinin frekans değeri dışında, Dêrsim ağzında, bu konsonantların frekans değeri, genel frekans değeriyle uyum içerisindedir.

4.2.2.3. Dişlerarası Konsonantlar

Dişlerarasından çıkan bu sesler /s/ ve /z/ konsonant seslerinden ve bu seslerin allofonlarından oluşur. Aşağıda bu seslerin özellikleri, bölgelere göre örnekleri ve frekans değerleri verilmiştir. Allofonları da bulunan bu sesler, Latin alfabesinde tek bir sembolle gösterilmiştir. Allofonlar, başlıklarda IPA ile gösterilmiştir.

4.2.2.3.1. /s/ konsonantı [s], [sʰ], [ś] (sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümsüz)

Bu sesin boğumlanmasında, dilucu üst sıra dişleri ardındayken, hava akımı bu aralıktan sürtünerek dışarı çıkar. Dişetlerinden çıkan bu ses boğumlandığında, ses organları tarafından hava akımı durdurulur ve bu akımın yavaşça dışarı bırakılmasıyla hışırtılı bir ses meydana gelir. Hava akımının dışarı çıkma süresi ve sesin oluşması süresi, patlamalı konsonantların çıkma süresinden daha uzun sürer.⁸⁸⁷ Bu ses çıkarılırken, ses telleri titreşmez. Kurdo-Arabik alfabesinde bu ses /س/ sembolüyle gösterilir ve Zazacada sözcüklerde önses, içses ve sonses olarak bulunur.

İki allofonu olan bu sesin allofonlarından birisi, Arapça alfabedeki /س/ sesine denk gelen, aspirate yani soluklu bir sestir ve incedir. Diğerisi ise Arapçadaki /ص/ sesine denk gelen, unaspirate yani soluksuz ve kalın olan sestir. Kalın olan /s/ sesi; /a/, /o/, /ê/, /u/, /û/ vokal sesleriyle beraber oluşurken; ince /s/ sesi; /e/, /i/, /î/ vokal sesleriyle beraber oluşur. /s/ sesinden önce veya sonra gelen vokal sesler, bu sesin kalın veya ince olmasına etki eder. Genel olarak Avrupa dillerinden veya Arapçadan gelmiş olan sözcüklerde de aynı kural uygulanır. Arapçada /س/ ve /ص/ iki farklı sestir, bunlar allofon değildirler.⁸⁸⁸ Ama Zazacada bu sesler fonem değil, aynı sesin farklı görünüşleri yani allofonudurlar. Zazacada bazı sözcüklerde bu iki allofon birbiriyle değişmiştir. Latin alfabesinde, bu allofonlar yazıda gösterilmez. Bu iki allofon dışında, peltek olarak telaffuz edilen /ث/ sesi vardır. Bu ses, Arapçada da yaygın değildir. Zazacada peltek sesler olmadığından bu sestten bahsedilmemiştir. Kurmanccada bu ses [θ] sesine dönüşmüştür. Örnek olarak meθelok>metelok şeklini almıştır. Arapçada kullanılan [ص] sesi Kürtçede /s/ sesine döner. Bu durum kalın /s/ sesinin Kürtçede ve lehçelerinde olmadığını gösterir.⁸⁸⁹

Kürtçede bu ses, değişimlere uğramaktadır. İrani dillerde meydana gelen /s/ > /z/ değişmesi Kürtçede de vardır. Allofon ayırımına gidilmeksizin, Zazacada /s/ sesi; /s/ > /z/, /s/ > /ş/, /ş/ > /s/ gibi ses değişimlerine uğrar. Örnek olarak; asmîn>azmîn, seke>zeke, simêlî>zimêlî, dişmen>dismen, gos>goş sözcüklerinde meydana gelmiş

⁸⁸⁷ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 178.

⁸⁸⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s.177-178.

⁸⁸⁹ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 98-99.

olan ses değişimleri verilebilir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 78: Zazacada /s/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
sanike	estanike	wistûnik	sanike, şanike	masal
saqo	saqo	saqo	sako	palto
senet	sen'et	sen'et	sanate	sanat
sêm	sîm	sîm	sêm	gümüş
sêne	sîne	sîni	sêne	göğüs
siwax	siwax	siwax	siwax	sıva
şorba	şorba	şuarba	şorba, şorbike	çorba
sond	sond	sund	sond	yemin
surince	surinj	surînc	surekî	kızamık
sûke	sûki	sûk	şehr, sûke	şehir

Bölgelere göre verilen örnek sözcükler incelendiğinde, /s/ sesinin önses olarak varlığını koruduğu ama bazı bölgelerde /s/ > /ş/ ses değişiminin, önseste de olsa, meydana geldiği görülmektedir. Çewlîg ağızında, diğer ağızlarda görülmeyen /s/ > /w/ ses değişimi meydana gelmiştir. Bu değişim, sadece Çewlîg ağızında tespit edilmiştir. Diftongizasyon, Çewlîg ağızında yaygın olduğundan, aslında bu bir diftonglaşma örneğidir. Baştaki /s/ sesi, yerini semi-vokal /w/ sesine bırakmıştır. Bölgelerde önses sonrasındaki fonemlerde diftonglaşma (*şuarba*), incelme (*sîne*), kalınlaşma (*sanate*) gibi ses değişim olayları meydana gelmiştir. Hem Sêwregi hem de Çewlîg ağızında *sen'et* şeklinde yazılan ve aslı kalın /s/ yani /ص/ olan sözcük, Dêrsim ağızında *sanate* şeklini almıştır. Diğer iki ağızda /' / sesine vurgu yapılırken, Dêrsim ağızında bu ses,

verilen örneklerde yer bulmamıştır. /s/ sesinin kalınlığı ve inceliği, kendisinden önce veya sonra gelen vokallerin özelliklerine göre tespit edilebilir.

Tablo 79: Zazacada /s/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	2928	150 000	0,0195	1,95%
Çewlîg	2709	150 000	0,0180	1,80%
Dêrsim	4100	150 000	0,0273	2,73%
Pêroyî	9737	450 000	0,0216	2,16%

Korpus içerisindeki /s/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri orta derecede olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri, 1,6% olarak tespit edilmiştir.⁸⁹⁰ Bu değer, Zazacada tespit edilen frekans değerinden düşüktür. İki lehçe arasında bu sesin frekans değeri açısından fark vardır. Bu ses, frekans değeri olarak en yüksek Dêrsim ağzında, en düşük ise Çewlîg ağzında tespit edilmiştir. Bölgeler arasında bu sesin kullanım sıklığı bakımından önemli farklılıklar yoktur. Sêwregi ve Çewlîg ağzı birbirine yakın ve genel korpusla uyum içerisindeyken, Dêrsim ağzı, genel korpustan yüksek bir frekans değerindedir. Dêrsim ağzında bu sesin frekans değerinin yüksek olmasının sebebi bulunamamıştır.

4.2.2.3.2. /z/ konsonantı [z], [ð] (sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümlü)

/z/ konsonant sesinin boğumlanmasında, dilucu üst sıra dişleri ardındayken, dilucunun alt sıra dişlere ve dişetlerine dokunması, hava akımının dar bir geçitten yavaş ve hışırtılı bir şekilde bırakılmasıyla meydana gelir. /z/ sesinin çıkma süresi, patlamalı konsonantların çıkma süresinden daha uzun sürer.⁸⁹¹ Bu ses ötümlüdür. Kurdo-Arabik alfabesinde /ژ/ şeklinde gösterilen bu ses, Zazacada önses, içses ve

⁸⁹⁰ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 175.

⁸⁹¹ Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 178.

sonses olarak bulunabilir. Bu sesin, kalın ve ince olmak üzere iki tane allofonu vardır. Kurdo-Arabik alfabede bu sesin allofonları /ظ/ ve /ژ/ sembolleriyle gösterilir. /ظ/-[ð] şekliyle gösterilen konsonant /z/ sesi unaspirate, soluksuz ve kalındır. /ژ/-[z] şekliyle gösterilen konsonant /z/ sesiyse aspirate, soluklu ve incedir.⁸⁹² Arap alfabesinde fonem olan bu sesler, Kürtçede /z/ sesinin allofonlarıdır. İşaret edilen bu iki ses dışında, Kurdo-Arabik alfabesinde /ژ/ sesi de vardır ki bu ses ince /z/ sesine daha yakın bir sestir. Arapçada bu ses peltek olarak kabul edilir.

Zazacada /z/ konsonant sesi, kendisinden önce veya sonra gelen vokal seslerin özelliklerine göre kalın veya ince olarak nitelendirilir. Arap alfabesinde, Kürtçedeki /z/ sesine yakın dört tane ses vardır. Bu seslerden ilki, /ژ/ sembolüyle gösterilir ve ince bir /z/ sesi verir. Örnek olarak *zewq* sözcüğü verilebilir. İkincisi /ظ/ sembolüyle gösterilir ve ince /z/ sesini verir. Örnek olarak *zeytune* sözcüğü verilebilir. Üçüncüsü /ظ/ sembolüyle gösterilir ve kalın bir /z/ sesini verir. Örnek olarak *zalim*, *mezlum* gibi sözcükler verilebilir. Dördüncüsü ise /ض/ sembolüyle gösterilir ve ses kalın /z/ sesini verir. Bu ses bazen /d/ şeklinde okunabilir. Örnek olarak *Remezane* ve *Qadî* sözcükleri verilebilir. Her iki sözcük /ض/ sembolüyle yazılmıştır, birisi /z/ okunurken birisi /d/ okunmaktadır. Kurmanccada bu ses, bölgelere göre değişik şekillerde seslendirilir. Bu farklı seslendirmelerde sözcüğün anlamı değişmez, bu yüzden bu sesler allofondur.⁸⁹³

Kürtçede ve diğer İrani dillerde /g>/z/, /z>/s/, /z>/j/, /z>/t/ değişimleri meydana gelir.⁸⁹⁴ Zazacadaysa /z/ sesi; /c>/z/, /j>/c>/z/, /j>/ş>/z/, /j>/z>/y/, /s>/z/, /z>/j/ şeklinde ses değişimlerine uğrar. Örnek olarak: *cege>zenge*, *erjan>ercan>erzan*, *pijik>puşige>pizrik*, *jew>zew>yew*, *basme>bazme*, *ziwa>jiwa* sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

⁸⁹² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 228.

⁸⁹³ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163

⁸⁹⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 228-231.

Tablo 80: Zazacada /z/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
zabita	zabîta	zabita	zebite	zabîta
zebeşe	zebeş	zebeş	qerpuze	karpuz
zehîr	jehr	jehr	jar, zehir	zehir
zêde	zêde	zîyed	zêde	fazla
zimbêlî	zimbêli	zimêlî	zimêlî	bıyık
ziwan	ziwan	zûn	zon, juan, jon	dil
ziwa	zuwa	ziwa	zuya	kuru
zîrç	zîrç	zîrt, zîrç	zîrç	kuş dışkısı
zurîker	zurker	zurker	zureker	yalancı
zûrayene	zûrayeni	zurayış	zurayene	ulumak

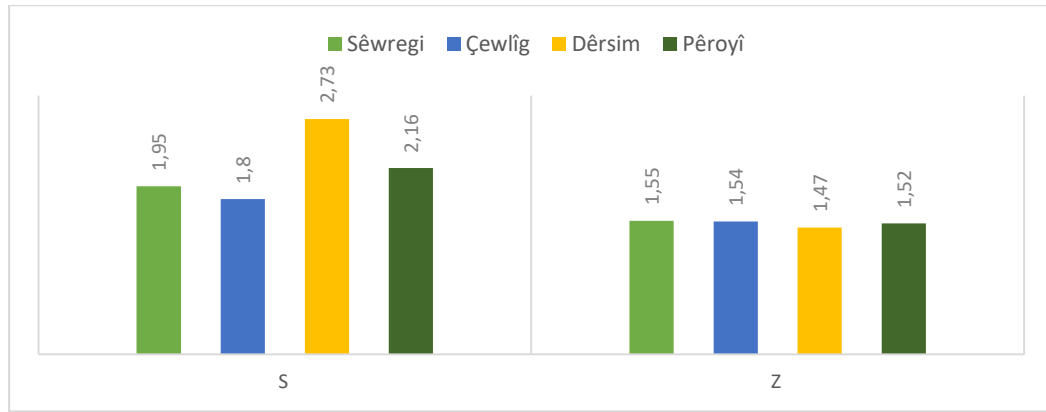
Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde, /z/ sesinin önses olarak bazı örneklerde varlığını koruyamadığı ortaya çıkmaktadır. Verilen örneklerde, /z/ > /j/ ses değişimine örnek olacak değişimler vardır. Önses olarak varlığını koruyan örneklerde, içses ve sonseste çeşitli ses değişimleri meydana gelmiştir. Bu örneklerde yuvarlaklaşma (zuwa), incelme (zebite), hece yitimi (zon) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Bazı bölgelerde, aynı sözcüğün birden çok varyantı tespit edilmiştir.

Tablo 81: Zazacada /z/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	2339	150 000	0,0155	1,55%

Çewlîg	2310	150 000	0,0154	1,54%
Dêrsim	2208	150 000	0,0147	1,47%
Pêroyî	6857	450 000	0,0152	1,52%

Korpus içerisindeki /z/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri düşük olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 1,2% olarak tespit edilmiştir.⁸⁹⁵ Bu değer, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. Frekans değeri olarak en yüksek Sêwregi ağzında, en düşük ise Dêrsim ağzında tespit edilmiştir. Bölgeler arasında bu sesin kullanım sıklığı bakımından önemli farklılıklar yoktur. Bölgeler ve genel korpus, frekans değeri açısından uyum içerisindedir.



Şekil 36: Zazacada Dişlerarası Konsonantları Yüzdeleri

Bu iki sesin frekans değerleri karşılaştırıldığında; çalışma konusu olan bölgelerde, /s/ konsonant sesinin, /z/ konsonant sesinden daha yaygın olduğu ortaya çıkmaktadır. /z/ sesi bölgeler arasında düzenli bir şekilde dağılım gösterirken, /s/ sesi bu kadar düzenli bir dağılım göstermemiştir. Her iki sesin de allofonları vardır. Bu çalışmada allofonlar gösterilmemiş, sadece alfabede var olan temel ses gösterilmiştir. Her iki ses de Zazacada, Kurmanccadan daha yüksek bir frekans değerine sahiptir.

⁸⁹⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 175.

4.2.3. Damak Konsonantları

Bu seslerin boğumlanmasında öndamak ve artdamak beraber görev alır. Damak sesleri, öndamak konsonantları ve artdamak konsonantları olmak üzere iki kısım olarak incelenecektir. Aşağıda bu sesler ve özellikleri verilmiştir.

4.2.3.1. Öndamak Konsonantları

Bu seslerin boğumlanmasında öndamak denilen sert damak etkilidir. Zazacada /k/ ve /g/ konsonant sesleri öndamak sesleridir. Bu sesler, dilin damağa dokunmasıyla meydana gelir. Aşağıda öndamak seslerinin özellikleri, bölgelere göre örnekleri ve frekans değerleri verilmiştir.

4.2.3.1.1. /k/ konsonantı [k] (patlamalı, dil-öndamak, ötüksüz)

Öndamak /k/ sesinin boğumlanmasında, patlamaya neden olan kapanma, dille öndamak arasında gerçekleşmektedir. Bu kapanma sırasında dilucu, alt sıra dişlerin arkasında yer alır. Bu sesin allofonları, önünde veya arkasında yer alan vokal sesin özelliğine göre oluşur.⁸⁹⁶ Bu sesin oluşumunda dudaklar önce tam olarak kapalıdır, sonra açılırlar. Bu ses ötüksüzdür yani sesin çıkarılışında ses telleri titreşmez. Kurdo-Arabik alfabesinde bu ses /**ك**/ şeklinde gösterilir.⁸⁹⁷

Zazaca sözcüklerde önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu sesin, iki allofonu vardır. Bunlardan birincisi aspirate, soluklu ve incedir. İkincisi ise unaspirate, soluksuz ve kalındır. Aspirate olan /k/ konsonantı boğumlandığında, ağızdan kuvvetli bir hava dışarı çıkar. Meydana gelen soluk, yani cîf, teknolojik araçlarla tespit edilebileceği gibi, dudaklardan çıkan hava kontrol edildiği zaman da tespit edilebilir. Unaspirate ya da soluksuz allofonda ise, soluk kuvvetli bir şekilde dışarı çıkmaz. Örnek olarak *ka* (nerede) aspirate iken, *ka* (saman) unaspirate şeklinde boğumlanır. Yabancı dillerden Kürtçeye girmiş olan sözcüklerde /k/ aspirate yani solukludur.⁸⁹⁸ Aspirate olan /k/ sesi, fonem olarak kabul edilirken; Unaspirate olan

⁸⁹⁶ Ergenç ve Uzun, **Türkçenin Ses Dizgesi**, s. 151.

⁸⁹⁷ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., **Fonetîk û Fonolocî**, s. 62.

⁸⁹⁸ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 134.

/k/ sesi, allofon olarak kabul edilir. Kurmancca ve Sorancada bu sesin allofonları vardır.⁸⁹⁹

Bu ses, Kürtçenin bütün lehçelerinde bulunur. Proto İrani dillerde /k^w/ sesi, /k/ sesine dönüşmüştür. /k/ sesi, ilk haliyle yani /k^w/ sembolüyle, Sorancada varlığını sürdürmektedir. Zazacada bu ses çeşitli değişimlere uğrar. Zazacada bu ses; /k/ > /ç/, /k/ > /g/, /k/ > /q/ şeklinde değişimlere uğrar. Örnek olarak; keya > çeya, kêna > çêna, makîna > maçîna, kîp > çîp, koşe > goşe, kezeba > qeseba, pişkile > pişqule sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Özellikle Dêrsim ağzında /k/ > /ç/ ses değişimi meydana gelir. Bu bölgede değişim sonrasında meydana gelen [ç^h] sesi, /ç/ sesinin bir allofonudur. Meydana gelen bu ses keskin değil, yumuşak ve pelteğe yakın bir sestir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 82: Zazacada /k/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
kal	kal	kal	kalik	dede
kaleke	kaleki	kalek	kaleke, kîşte	böğür
kan	kehan	kuhûn	kan	eski
kardî	kardî	kardî	kardî, kardîye	bıçak
kerme	kemre		ker, kesek	kesek
kokim	kokim	kokim	kokimîye	yaşlılık
komkerdiş	komkerdiş	kuepkerdiş	arê dayene	toplama
korte	kort	kuert	çale, korte	çukur

⁸⁹⁹ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 94-95.

kulî	kulî	meli	mele, peqpeqok	çekirge
kurbeşik	kurbeşk	kuarpişin	kurbeşik	porsuk

Bölgelere göre /k/ sesini gösteren yukarıdaki örnekler incelendiğinde, önses olarak bu sesin varlığını bütün bölgelerde koruduğu, bazı bölgelerde bu sesle başlayan örneklerin bulunamadığı, bazı örneklerde bölgelerin Vate'nin tespit ettiği sözcükle uyumlu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Dêrsim ağzında /k/>/ç/ değişimi meydana gelmiştir. Bu sesin allofonlarının fonolojik dağılımında, bölgeler arasında bir ahenk yoktur. Bu sesin bulunduğu örneklerde metatez (*kemre*), diftonglaşma (*kuarpişin*), incelme (*kehan*), içses düşmesi (*ker*) gibi ses olayları meydana gelmiştir.

Tablo 83: Zazacada /k/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	4955	150 000	0,0330	3,30%
Çewlîg	4194	150 000	0,0279	2,79%
Dêrsim	5599	150 000	0,0373	3,73%
Pêroyî	14748	450 000	0,0327	3,27%

Korpus içerisindeki /k/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri ortalama olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri, 3,8% olarak tespit edilmiştir.⁹⁰⁰ Bu değer, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir. Frekans değeri açısından, bu ses en yüksek değeri Dêrsim ağzında, en düşük değeri ise Çewlîg ağzında almıştır. Bölgeler arasında bu sesin kullanım sıklığı bakımından önemli farklılıklar vardır. Dêrsim ağzı ve Çewlîg ağzı bu sesin frekans değeri açısından birbirinden farklıdır. Bu iki ağız arasında, /k/ sesinin frekans değeri açısından, yaklaşık 1% bir fark vardır. Sêwregi

⁹⁰⁰ Muhammed, **Dengnasî di Kurdî de**, s. 175.

ağzı frekans değeri açısından, genel korpus frekans değeriyle uyum içerisindedir. Sêwregi ağzının frekans değeriyle, genel frekans değeri neredeyse aynıdır.

4.2.3.1.2. /g/ konsonantı [g] (patlamalı, dil-öndamak, ötümlü)

Bu sesin boğumlanmasında, patlamaya neden olan kapanma, dille öndamak arasında gerçekleşmektedir. Sesin oluşumunda, hava akımı tamamen durdurulur, sonra dışa doğru patlamalı bir şekilde bırakılır. Bu kapanma sırasında dilucu, alt sıra dişlerin arkasında yer alır. Palatal bir ses olan /g/ konsonant sesinin; öndil ve arkadil vokalleriyle beraber oluşan allofonları vardır.⁹⁰¹ /g/ sesinin oluşumunda ses tellerini titreştirir, bundan dolayı bu konsonant ses ötümlüdür. Arap alfabesinde, bu sesi karşılayan bir sembol yoktur. Ama Kurdo-Arabik alfabede bu ses, /گ/ sembolüyle gösterilir. Bu sembol, Farsçada ve Türkçe klasik edebiyat çalışmalarında kullanılan bir boldür. Zazaca sözcüklerde önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, Kurmanccada özellikle /n/ konsonant sesinden sonra oluşur ve yaygın olarak kullanılan bir sestir.⁹⁰²

Kürtçenin bütün lehçelerinde /g/ sesi vardır. Kurmanccada bu ses /k/, /w/, /v/, /y/ seslerine dönüşür.⁹⁰³ Zazacada /g/ sesi çeşitli seslerle değişir. /g/ sesinde; /g/>/c/ ve /k/>/g/ değişimleri meydana gelir. Örnek olarak genç>cenc, gilor>cilor, gîzme>cîzme, veng>venc, adilkan>adilgan, belk>belg, kulbizik>gulbizik, koçerî>goçerî sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 84: Zazacada /g/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
garane	garani	naxir	garane	sığır sürüsü
gemar	gemar	gemar	qiler, gemar	kir
gile	gile	gila	gilange	örük

⁹⁰¹ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 133.

⁹⁰² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 112.

⁹⁰³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 114-115.

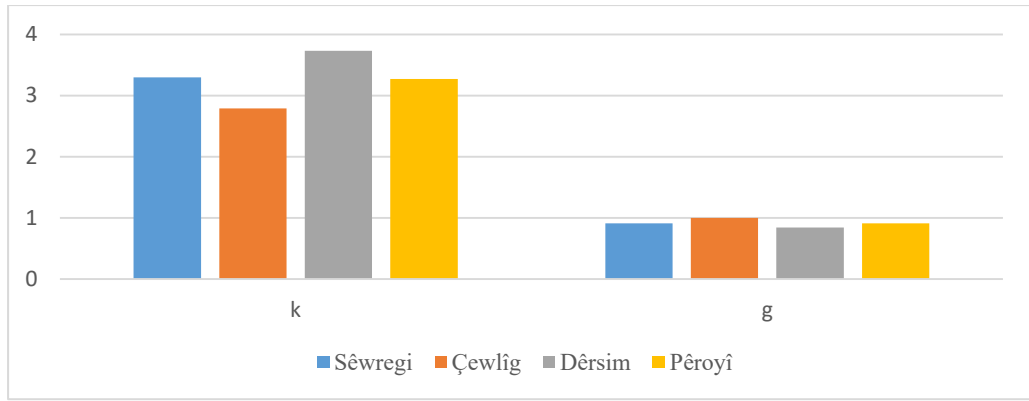
gird	gird	gird	girs	büyük
gole	goli	gual	gole	göl
goşt	goşt	gueşt	goşt	et
gude	gudi	gud	gude	topak
gurçike	gurçike	velg	velik	böbrek
gure	girwe	gure	gure	iş
gûşe	goşe	goşi	guşe, gilbe	salkım

Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde, /g/ sesinin önses olarak varlığını koruduğu görülmektedir. Bazı bölgelerde bu ses, değişime uğramıştır. Bazı örneklerde sadece bir bölgede temsil edilmiştir, diğer bölgelerde aynı örnek için, farklı sözcüklere rastlanılmıştır. Bu sesten sonraki vokal ve konsonant seslerde çeşitli değişimler meydana gelmiştir. Özellikle Çewlîg ağzında diftongizasyon (*gueşt*) örnekleri vardır. /g/ konsonant sesi, fonolojik olarak diğer seslere dönüşebilen bir sestir. Önses olarak varlığını koruyan /g/ sesi, sözcüklerde içses veya sonses olarak bulunduğu, değişebilir veya düşebilir.

Tablo 85: Zazacada /g/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1370	150 000	0,0091	0,91%
Çewlîg	1504	150 000	0,0100	1,00%
Dêrsim	1264	150 000	0,0084	0,84%
Pêroyî	4138	450 000	0,0091	0,91%

Korpus içerisindeki /g/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri düşük olan seslerden olduğu gözlemlenir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 1,3% olarak tespit edilmiştir.⁹⁰⁴ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir ama bu fark çok fazla değildir. Bu ses yüzdelik olarak en yüksek Çewlîğ ağızında, en düşük ise Dêrsim ağızında tespit edilmiştir. İki bölge arasında meydana gelen frekans değeri farkı azdır. Bu sesin, bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip olduğu söylenebilir. Sêwregî ağızı ise genel korpus değeriyle uyum içerisinde dir.



Şekil 37: Zazacada Öndamak Konsonantları Yüzdeleri

Bu iki sesin frekans değerleri karşılaştırıldığında /k/ sesinin, /g/ sesinden daha fazla kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu seslerden /g/ sesi, bölgeler arasında düzenli bir şekilde dağılım gösterirken; /k/ sesi bu kadar düzenli bir dağılım göstermemiştir. Bu iki sesteki /k/ sesinin allofonları vardır. /g/ sesi Zazacada az kullanılan seslerden birisidir ve bu sesin allofonları yoktur. Her iki sesin dağılımını gösteren frekans değerleri bölgelere göre incelendiğinde, bölgeler arasında çok farkın olmadığı görülür.

4.2.3.2. Artdamak Konsonantları

Bu seslerin boğumlanmasında artdamak yani sertdamak etkindir. Artdamak konsonantları oluşurken, dil sertdamağa doğru yükselir ve bu konsonant sesler meydana gelir. Zazacada var olan /q/ ve /x/ konsonant sesleri artdamak sesleridir.

⁹⁰⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 112.

Aşağıda bu seslerin özellikleri, bölgelere göre örnekleri ve frekans değerleri verilmiştir.

4.2.3.2.1. /q/ konsonantı [q] (patlamalı, artdamak-küçükdil, ötümsüz)

/q/ konsonant sesi; gırtlığa yakın artdamak ve küçük dil (ziwanohurdî) ile çıkarılan, ötümsüz bir sestir. Bu sesin boğumlanmasında ilkin dudaklar tamamen kapalıdır, sonra açılırlar. Avrupa dillerinde /k/ sesine yakın bir ses olarak telaffuz edilen bu ses, Kurdo-Arabik alfabesinde /ق/ sembolüyle gösterilir. Bu ses, Kürtçede önses, içses ve sonses olarak bulunur.

Arapça ve Avrupa dillerinden Kürtçeye geçen bazı sözcüklerde bu ses kullanılır. Türkçede alfabede /q/ sembolü olmamasına rağmen, /q/ sesi vardır. Türkçede var olan birçok /q/ sesi, /k/ sembolüyle yazılır. Kürtçede /t/, /s/, /ş/ seslerinden önce gelen /q/ sesi, çoğunlukla /x/ sesine döner. Örnek olarak; weqt>wext, neqş>nexş, reqş>rexs sözcüklerinde meydana gelen ses değişimi verilebilir.⁹⁰⁵ Zazacada da /q/ sesi /k/>/q/ ve /x/>/q/ sesleriyle değişir. Örnek olarak; bakla>beqla, kunêre>qînore, xeyret>qeyret, xurbet>qurvet ses değişimleri verilebilir. Zazacada var olan weqt>wext, neqş>nexş değişimleri yazılı dilde gösterilmezler ama bu değişimler sözlü dilde vardır. /q/ sesi, Zazacada çok fazla ses değişimine uğramaz. Yabancı dillerden Zazacaya giren birçok sözcükte /q/ sesi vardır. Grûba Xebate ya Vateyî'nin hazırlamış olduğu sözlükte /q/ sesi altında sıralanan sözcüklerden birçoğu, yabancı kökenlidir.⁹⁰⁶ Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 86: Zazacada /q/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
qafike	qafiki	qafik	qafike	baş
qalîkerdiş	qalkerdiş	qalkerdiş	qesî kerdene	konuşma

⁹⁰⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 165.

⁹⁰⁶ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 599-645.

qedum	qedum	qedit	hurak	keser
qerbelek	qirbelek	qirbelek	qerbelek	alaca
qijike	qijike	qerpilas	qilancik qirawî	karga
qule	quli	qulik	qule, lone	delik
qolinc	qolinc	qulinc	kol	kulunç
quliz	qiluz	quliz	kuz	kambur
qorrik	qorrik	querrik	mîyane	sırt
qusur	qisur	qisur	qusir	kusur

Bölgelere göre verilen örnekler incelendiğinde; /q/ sesinin tüm bölgelerde önses olarak varlığının koruduğu, bazı bölgelerde verilen örnekle eşanlamı bir sözcüğün kullanıldığı, bazı bölgelerde /q>/k/ ses değişiminin meydana geldiği gözlenmiştir. Verilen örneklerde, önsesten sonraki seslerde diftonglaşma (*querrik*), darlaşma (*qisur*), hece yitimi (*qalkerdiş*), sonses düşmesi (*qafik*) gibi çeşitli ses olaylarının meydana geldiği tespit edilmiştir. Sêwregi ağzındaki sözcükler, Vate'nin standart olarak kabul ettiği sözcüğe yakın formdadır. Dêrsim ağzında bazı örnekler için birden çok sözcüğe yer verilmiştir. Arapçadan geçen bazı sözcüklerde ise, farklı bölgelerde farklı varyantlar kullanılmıştır.

Tablo 87: Zazacada /q/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	901	150 000	0,0060	0,60%
Çewlîg	1008	150 000	0,0067	0,67%
Dêrsim	1251	150 000	0,0083	0,83%

Pêroyî	3160	450 000	0,0070	0,70%

Korpus içerisindeki /q/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri düşük olan seslerden olduğu görülmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri, 0,27% olarak tespit edilmiştir.⁹⁰⁷ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden düşüktür. Zazacadaki frekans değeri, Kurmanccadaki frekans değerinin neredeyse üç katıdır. /q/ konsonant sesi, frekans değeri olarak en fazla Dêrsim ağzında, en az ise Sêwregi ağzında tespit edilmiştir. İki bölge arasındaki fark azdır. Çewlîg ağzının frekans değeri, genel frekans değerine çok yakındır. Bu sesin bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip olduğu söylenebilir.

4.2.3.2.2. /x/ konsonantı [x], [χ], [ɣ] (sürtünmeli, artdamak-küçükdil, ötümlü)

Bu sesin boğumlanmasında dil artdamağa ve küçük dile doğru yükselir. Bu ses, gırtlaktan çıkan, ötümlü bir sestir. Kurdo-Arabik alfabesinde bu sesi karşılayan iki fonem vardır, bunlar /ġ/ ve /χ/ sembolleriyle gösterilir. Bu seslerden /ġ/ yumuşak, ince ve ötümlü, bir sesken; /χ/ sesi ise kalın, sürtünmeli ve ötümsüz bir sestir.⁹⁰⁸ Hewramanî, /x/ foneminin *xşap* (şew) sözcüğünde olduğu gibi Avesta dilinde de var olduğunu ifade eder ve bu sesin /χ/ şeklinde var olduğunu kaydeder.⁹⁰⁹ Bu iki ses, Latin alfabesinde tek sembolle gösterilir. Sözcük içerisinde hangi sesin kullanıldığını tespit etmek, hangisinin kullanılacağına karar vermek okuyucuya bırakılmıştır. IPA’da bu iki ses için farklı semboller kullanılmıştır.

Zazaca yazımda, /ġ/ sesi için /gh/ diyagramının; /χ/ sesi içinse /kh/ diyagramının kullanımı vardır. Bazı yazılarda ise /ğ/ sembolü kullanılmıştır. Özellikle Dêrsim ağzıyla yazan yazarlarda bu sesin kullanımı yaygındır. Celadet Ali Bedirhan, bu sesin allofonlarını tespit edebilmek ve yazıya geçirebilmek için başta /ħ/ sembolünü kullanmış ama sonra bundan vazgeçmiştir.

⁹⁰⁷ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 164.

⁹⁰⁸ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetîk û Fonolocî*, s. 62.

⁹⁰⁹ Hewramanî, *Fîlolojîy Zimanî Kurdî*, s. 51.

Zazacada var olan; *ḫurbet, ḫerb, ḫerîb, ḫêr, reḫbet, meḫrîb, ḫezal, âḫa, oḫir* gibi sözcüklerde /ḫ/ sesi vardır. Zazacada var olan; *xirab, xet, xal, xanime, xoz, xorî* gibi sözcüklerindeki ses ise /x/ fonemidir. Kürtçede ötümlü olan /ḫ/ fonemi, IPA’da [ḫ], [Ḃ] ve [Ḟ] sembolleriyle gösterilebilir. Bu sesin frekans değeri çok düşük olduğu için, yazımda ayrı bir harf kullanmanın gereği yoktur. Folklorik çalışmalarda, yerel ağız özelliklerini belirleyebilmek ve Klasik edebiyat eserlerinde yapılan transkripsiyon çalışmalarında IPA harfleri kullanılabilir. Çünkü kullanılan alfabedeki harfler, folklorik metinlerdeki sesleri ve klasik edebiyat eserlerindeki ses özelliklerini yansıtmada yetersiz kalmaktadırlar. Daha öncede bahsedildiği gibi, bu tür metinlerde kullanılmak üzere IPA kullanılır.

/x/ konsonantının diğer allofonu olan /ḫ/ ise, IPA’da [x] veya [χ] sembolleriyle gösterilebilir. /ḫ/ sesiyle başlayan veya içerisinde bu sesin olduğu sözcükler, daha gırtlaksıdır ve hışırtilı-sürtünmeli bir şekilde çıkarlar. Bazen /ḫ/ ve /ḡ/ sesleri birbirine karıştırılır. Türkçede kullanılan /ğ/ fonemi, Latin alfabesinde çok kullanılan bir ses değildir. Bu ses, sözcüklerde çeşitli ses değişikliklerine uğrar. Zazacada /x/ sesi ise; /g/ > /x/, /x/ > /h/, /x/ > /q/ ve /x/ > /v/ şekillerinde değişime uğrar. Örnek olarak; *xag > xax, xelate > halete, xora > hora, xurbet > qurbet, xêx > xêv* sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Bu açıdan /x/ sesiyle, /h/, /q/, /g/ ve /v/ konsonant sesleri birbiriyle ilişkilidir. Meydana gelen değişimler içerisinde /x/ > /q/ ses değişimi Farsçada ve Kürtçenin diğer lehçelerinden de meydana gelmektedir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 88: Zazacada /x/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregî	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
xag	xax	xag	xax	ham
xalîza	xalza	xalza	laje xalî	dayı oğlu
xeyret	qeyret	xîret	xeyret	gayret

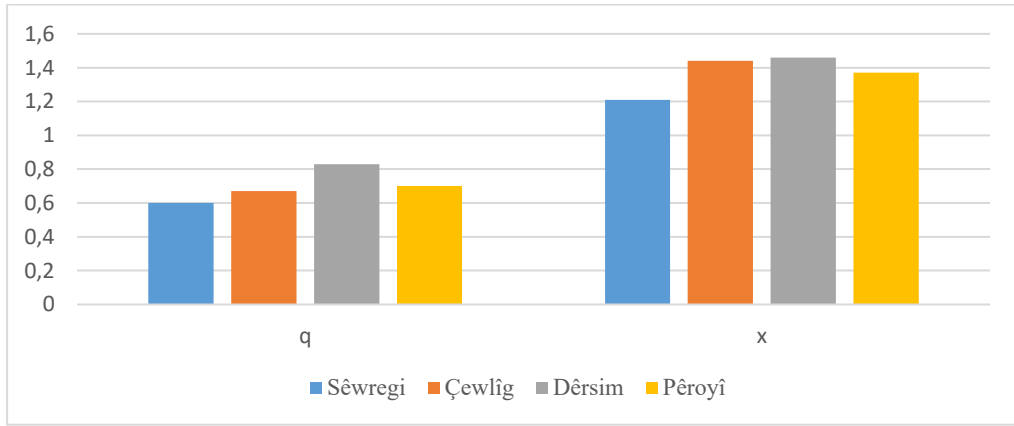
xerez	qerez	qerez	xerez	garaz
xetat	xettat	xettat	xetat	hattat
xêx	xêv		xêvik	saf
xosero	xosero	xuser	xosero	dinç
xoz	xoz	xuez	xoz, kesêga	domuz
xurbet	xurbet	xurbet	xurbete	gurbet
xûz	quliz	quliz	kuz	kambur

Bölgelerdeki /x/ sesini tespit edebilmek için verilen örnekler incelendiğinde; /x/ konsonant sesinin bölgelerde önses olarak korunduğunu, bazı bölgelerde /x/>/q/ değişimine uğradığı gözlenmektedir. Verilen bazı örneklerdeki sözcüklerde ikizleşme (*xettat*) ses olayının rastlanıldığı, önsesten sonraki seslerde sonses türemesi (*quliz*), yuvarlaklaşma (*xuser*), diftonglaşma (*xuez*) gibi çeşitli ses olaylarının meydana geldiği tespit edilmiştir. Çewlîg ağzında, bazı örnekleri karşılayan sözcükler bulunamamıştır. Verilen bazı örneklerde, düzensiz ses değişimlerine rastlanılmıştır. Bölgelerden verilen örnekler analiz edildiğinde, Sêwregi ağzının Grûba Xebate ya Vateyî'nin örnekleriyle uyumlu olduğu, bazı sözcüklerde var olan geminate konsonantların göz ardı edildiği gözlenmiştir.

Tablo 89: Zazacada /x/, /x̣/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1822	150 000	0,0121	1,21%
Çewlîg	2174	150 000	0,0144	1,44%
Dêrsim	2198	150 000	0,0146	1,46%
Pêroyî	6194	450 000	0,0137	1,37%

Korpus içerisindeki /x/ sesinin, bölgelere frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekansı değeri düşük olan seslerden olduğu görülür. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 1,5% olarak tespit edilmiştir.⁹¹⁰ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değere çok yakındır. Bu sesin en yüksek frekans değeri Dêrsim ağzında, en düşük frekans değeri ise Sêwregi ağzında tespit edilmiştir. Ama iki bölge arasında var olan fark azdır. /x/ sesinin, bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip olduğu söylenebilir. Çewlîg ve Dêrsim ağzı birbirine yakın değerler almıştır. Bu iki bölgenin değeri, genel frekans değeriyle de uyum içerisinde. Sêwregi ağzı ise, diğer ağızlara göre daha düşük bir değere sahiptir.



Şekil 38: Zazacada Artdamak Konsonantları Yüzdeleri

Zazacada var olan artdamak konsonantlarının frekans değerleri incelendiğinde, bu iki sesin Zazacada kullanımının çok yaygın olmadığı görülür. Frekans değerlerinin dağılımı, bölgelere göre düzgündür. Ayrıca bu frekans değerleri Kurmanccayla uyumdadır. /x/ konsonantı, bölgelere göre daha düzenli bir şekilde dağılmıştır. Dêrsim ağzı her iki konsonantta da en yüksek frekans değerine sahiptir.

⁹¹⁰ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 43.

4.2.4. Gırtlak Konsonantları

Gırtlaksıl konsonantlar, sesin boğumlanmasında gırtlakın rol aldığı seslerdir. Zazacada gırtlaksıl konsonantlar, bir tanedir. Aşağıda bu sesin özellikleri, allofonları, bölgelere göre dağılımı ve frekans değerleri verilmiştir.

4.2.4.1. /h/ Konsonantı [h] [h] (sürtünmeli, gırtlaksıl, ötümsüz)

Bu sesin boğumlanmasında, ses tellerine sürtünerek geçen hava akımı, ağız içerisinde hiçbir engele takılmadan dışarı çıkar. Zayıf bir konsonant olan /h/ sesi, sözcük içerisinde söyleyişte yitirilme özelliğine sahiptir.⁹¹¹ Kurdo-Arabik alfabede bulunan /ح/ ve /ه/ sesleri bu sesin iki allofonunu oluşturur.⁹¹² Latin alfabesinde ise bu sesi karşılayan bir sembol vardır. Celadet Ali Bedirhan, bu iki sesi birbirinden ayırmak için başta farklı semboller kullanmış, sonra bunlardan vazgeçmiştir. Arapça alfabede bu sesler /ه/ ve /ح/ sesleriyle gösterilir. Bu seslerden /ح/, IPA'da [h] sembolüyle gösterilir. Kürtçede harfin bu sesletimiyle başlayan sözcüklerin çoğu Arapçadır. Örnek olarak; *hazir*, *hakim*, *heq*, *hemd*, *Husên*, *behr* vb.⁹¹³ Bu ses kalın ve soluksuz yani unaspirate bir sestir. Bu seslerin dışında [h] sesini içeren ve aslen Arapça olmayan Zazaca sözcükler de vardır. Örnek olarak *hewte*, *herre*, *heşt*, *hezar*, *henek* vb. sözcükler verilebilir. Diğer ses ise /ه/ ile gösterilir ve aspirate yani soluklu bir sestir. Hewramanî, /h/ foneminin *hepte* (hewt) sözcüğünde olduğu gibi Avesta dilinde de var olduğunu ifade eder ve bu sesin /ه/ allofonunun bu sözcüklerde var olduğunu belirtir.⁹¹⁴

Bazen bu sesin allofonları birbirinin yerine kullanılır. Örnek olarak Zazacada kalın /h/ ile başlayan *heme* sözcüğü, Kurmanccada normal /h/ sesine dönüşmüş ve *hemû* olmuştur. Bu ses, semi-vokal olarak kaynaştırma konsonantı olarak da görev yapar. Kullanılan Kürtçe uyumlu Latin alfabesinde bu ses, bir sembolle gösterilmiştir. Sözcükte bu sesin hangi allofonunun kullanıldığına, metnin semantik kurgusuna göre, okuyucu karar verir.

⁹¹¹ Ergenç ve Uzun, *Türkçenin Ses Dizgesi*, s. 206.

⁹¹² Muşîr Dizeyî ve Tehsin Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 64-65.

⁹¹³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 116.

⁹¹⁴ Hewramanî, *Fîlolojîy Zimanî Kurdî*, s. 53.

/h/ sesi Kürtçede önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu ses, Kürtçenin bütün lehçelerinde vardır. Kürtçe ile Farsçada bu seste /h/ > /x/ ses değişimi meydana gelir.⁹¹⁵ Soranca /h/ > /w/, eh > /a/, êh > /a/ gibi ses değişimleri vardır. Zazacada /h/ sesi; /h/ > /w/, /h/ > /y/, /x/ > /h/ şekillerinde ses değişimine uğrar. Örnek olarak; hinî > winî, hina > wina, huye > wîye, hêga > yega, kehe > keye, xow > hewn sözcüklerinde meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Tespit edildiği kadarıyla bu ses, genelde semi-vokal seslerle değişmiştir. Aşağıda, çalışmada incelenen bölgelere göre bu sesin örnekleri verilmiştir.

Tablo 90 : Zazacada /h/ Harfine Örnekler

Vate	Sêwregî	Çewlîg	Dêrsim	Tirkî
hamnan	amnan	umnûn	amnan	yaz
helal	helal	helal	helal	helal
heneke	henek	henek	leq, tinaz, yaranî	şaka
herinde	herunda	herind	herinde, hurendîye	yer
hênî	înî	yeni	înî, ênî, çime	çeşme
hoke	hok	wek	hoke	açı
hol	hewl	hol	hewl, hol	iyi
hurmet	hurmet	hurmet	hurmet	hürmet
huşk	wîşk	wîşk	huşk	kuru
hûmare	amori	hûmar	mare	sayı

Bölgelerdeki /h/ sesini tespit edebilmek için verilen örnekler incelendiğinde; /h/ sesinin bölgelerde önses olarak korunmadığını, bazı bölgelerde /h/ > /w/ ve /h/ > Ø

⁹¹⁵ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 123.

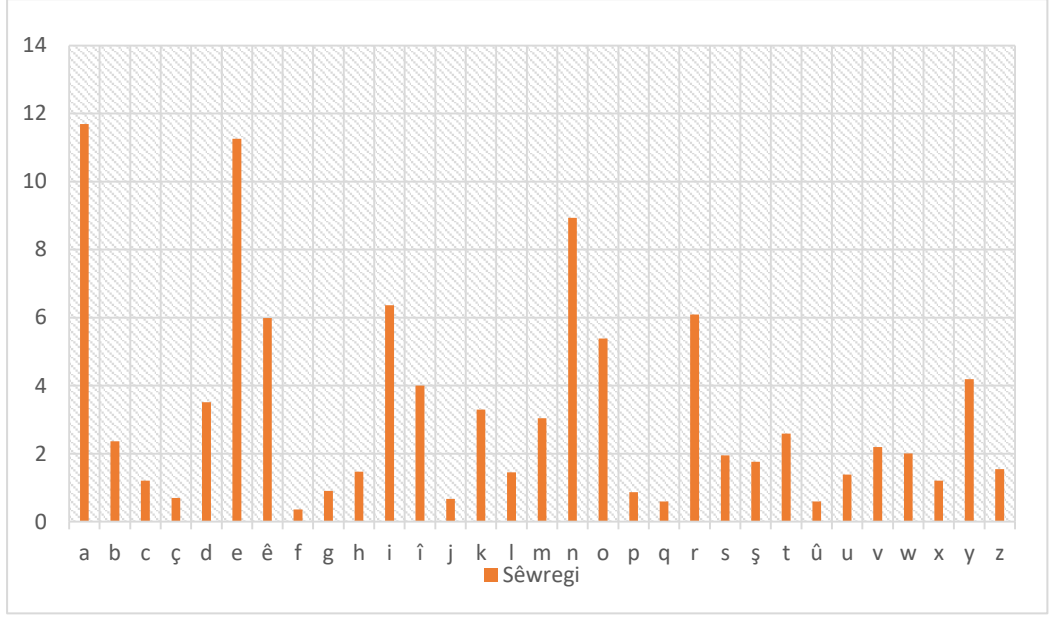
şeklinde ses değişimine uğradığı tespit edilmiştir. Meydana gelen değişim kaynaştırma konsonantları arasında meydana ses değişimi olarak kabul edilebilir. Bunun dışında önses düşmesi (*amnan, amor*), düzleşme (*hewl*), incelme (*herunda*), sones düşmesi (*herind*) gibi ses olayları meydana gelmiştir. Bazı bölgelerde verilen örneğe karşılık gelen sözcüğün olmadığı, bu anlamın farklı bir sözcükle karşılandığı gözlemlenmiştir. Bu ses, düşme eğilimi veya başka seslerle değişme göstermektedir. Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcüklerde, sözcüğün asıl şeklini korunmuştur. Meydana gelen ses değişimleri, genellikle Kürtçe kökenli sözcüklerde meydana gelmiştir.

Tablo 91: Zazacada /h/, /ʰ/ Harfinin Frekans Değeri ve Yüzdeliği

	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	2211	150 000	0,0147	1,47%
Çewlîg	2154	150 000	0,0143	1,43%
Dêrsim	1964	150 000	0,0130	1,30%
Pêroyî	6329	450 000	0,0140	1,40%

Korpus içerisindeki /h/ sesinin frekans değerleri incelendiğinde, bu sesin Zazacada frekans değeri düşük olan seslerden olduğu tespit edilmektedir. Kurmanccada bu sesin frekans değeri 2,3% olarak tespit edilmiştir.⁹¹⁶ Bu yüzdelik, Zazacada tespit edilen değerden yüksektir. Bu sesin en yüksek frekans değeri Sêwregi ağzında, en düşük değeri ise Dêrsim ağzında tespit edilmiştir. Bölgeler arasında fark çok azdır. Çewlîg ağzı, genel frekans değerine çok yakın bir değer almıştır.

⁹¹⁶ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 120.

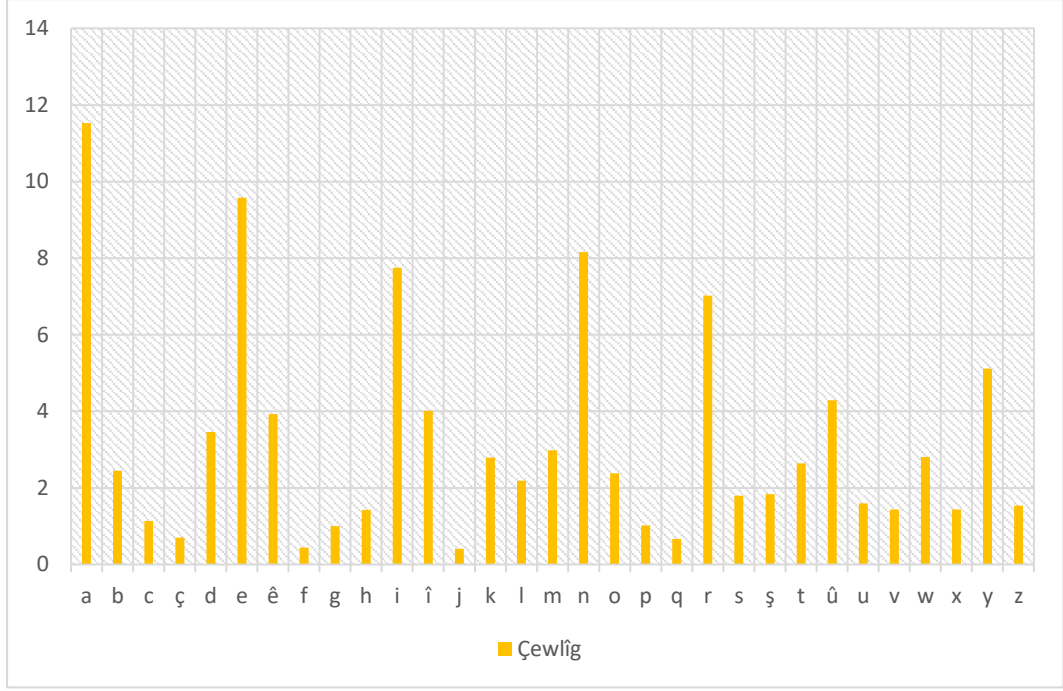


Şekil 39: Sêwregi’de Konsonantların Yüzdelik Dağılımı

Tablo 92: Sêwregi Ağzında Seslerin Sıralanması

a	e	n	i	r	ê	o	y	î	d	k	m	t	b	v	w	s	ş	z	h	l	u	c	x	g	p	ç	û	j	q	f

Sêwregi ağzında seslerin dağılımı incelendiğinde, /a/ vokal sesinin en yüksek frekans değerine sahip olduğu, /f/ konsonant sesinin ise en düşük frekans değerine sahip olduğu görülür. Frekans değeri sıralanmasında ilk sıraları vokaller oluşturur. Konsonantlar içerisinde en yüksek frekans değerine /n/ sesi sahipken, en düşük frekans değerine sahip konsonant ise /f/ sesidir. Sêwregi ağzında, dış-dudak konsonantları ilk sıralardayken, dudak konsonantları birbirine yakın değerler almıştır. Sêwregi ağzında genellikle vokal seslerin frekans değerleri yüksek çıkmıştır.

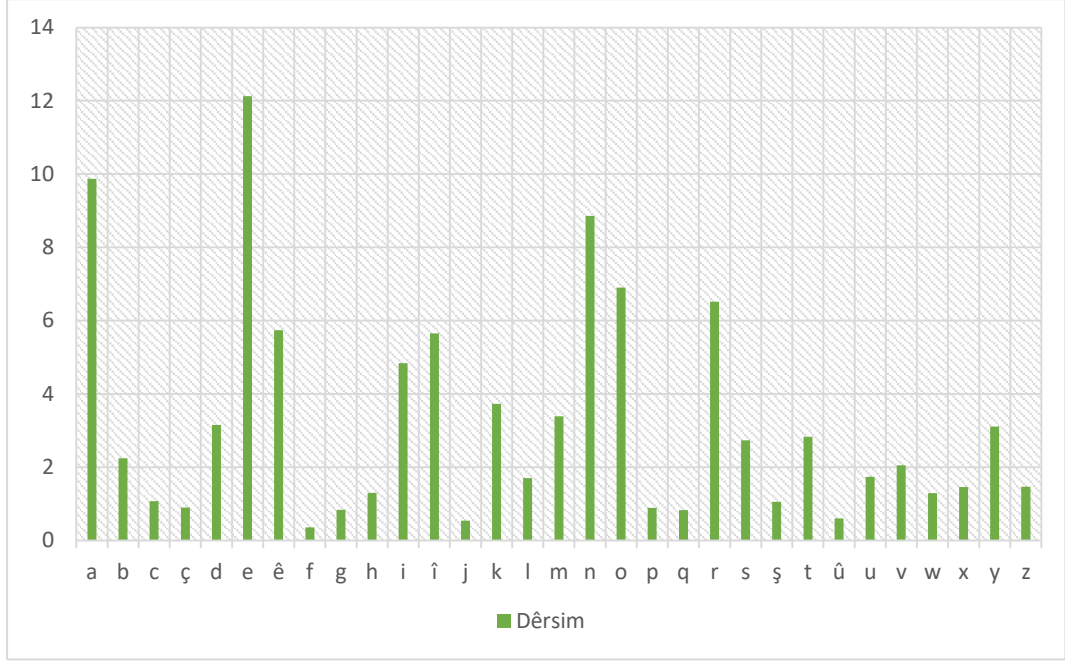


Şekil 40 : Çewlîg’de HarflerinYüzdelik Dağılımı

Tablo 93: Çewlîg Ağzında Seslerin Sıralanması

a e n i r y û î ê d m w k t b o l ş s u z x v h c p g ç q f j

Çewlîg ağzında seslerin dağılımı incelendiğinde, /a/ vokal sesinin en fazla frekans değerine sahip olduğu, /j/ konsonant sesinin ise en az frekans değerine sahip olduğu görülür. Bu ağızda, frekans değeri sıralanmasında ilk sıraları vokaller oluşturur. Konsonantlar içerisinde en fazla frekans değerine /n/ sesi sahipken, en az frekans değerine sahip konsonantsa /j/ sesidir. Çewlîg ağzında diftonglaşma ses değişiminden dolayı /o/ vokal sesinin frekans değeri düşükken, /û/ sesinin frekans değeri yüksektir. Aynı şekilde semi-vokal seslerin de frekans değerleri yüksektir.

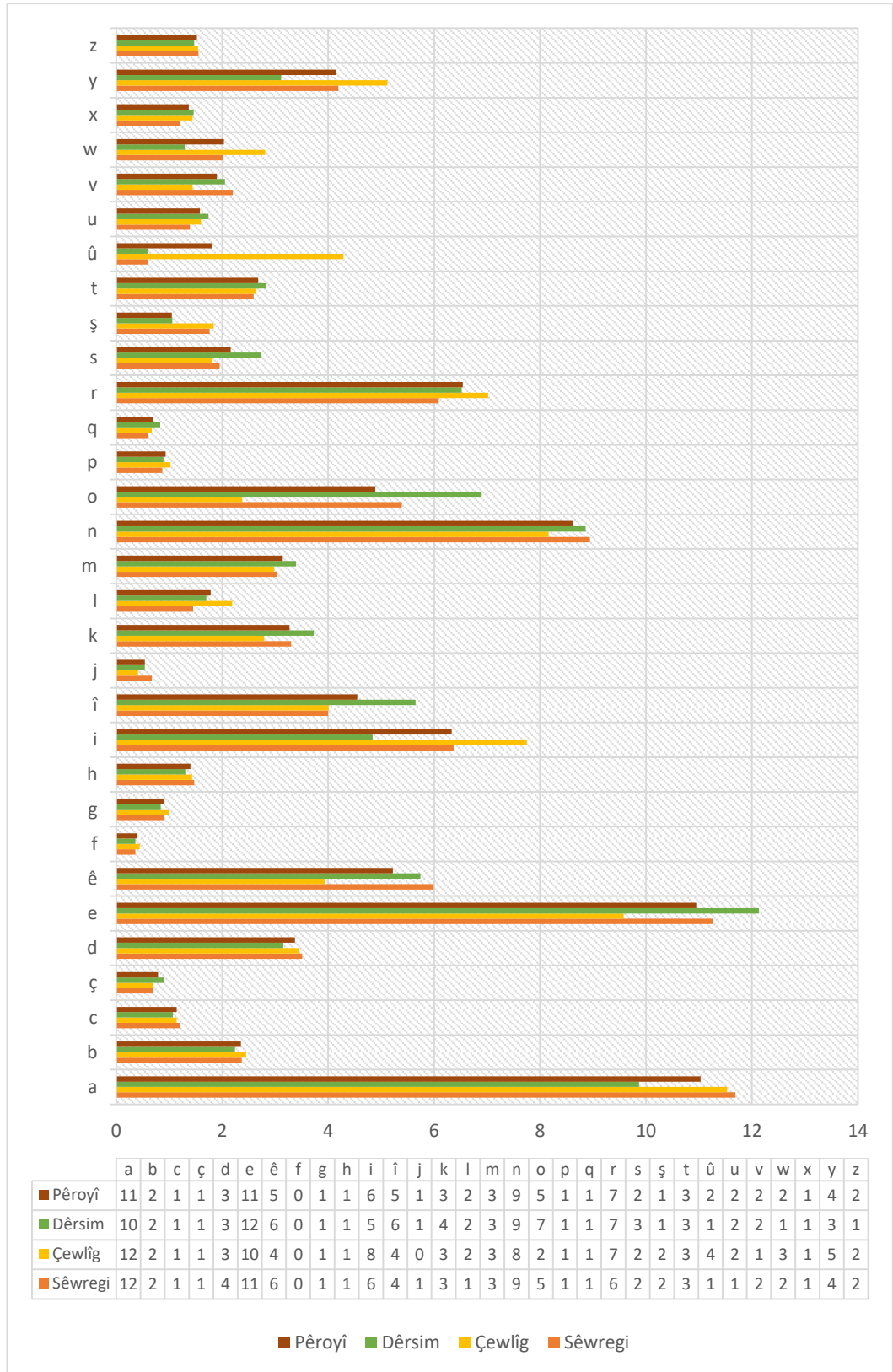


Şekil 41: Dêrsim’de Harflerin Yüzdelik Dağılımı

Tablo 94: Dêrsim Ağzında Seslerin Sıralanması

e a n o r ê î i k m d y t s b v u l x z h w c ş ç p g q û j f

Dêrsim ağzında seslerin dağılımı incelendiğinde, /e/ vokal sesinin en yüksek frekans değerine sahip olduğu, /f/ konsonant sesinin ise en düşük frekans değerine sahip olduğu görülür. Frekans değeri sıralanmasında ilk sıraları vokaller oluşturur. Dêrsim ağzında, konsonant sesler içerisinde en yüksek frekans değerine /n/ sesi sahipken, en düşük frekans değerine sahip konsonant ise /f/ sesidir. Dêrsim ağzında /e/ sesi, diğer ağızlardan farklı olarak, en fazla tekrarlanan sestir. Semi-vokallerin frekans değeri, diğer ağızlara göre düşüktür. Ayrıca patlamalı konsonantların frekans değerleri düşüktür.



Şekil 42: Bölgelere Göre Harflerin Yüzdelik Dağılımları

Tablo 95: Bölgeler ve Genele Göre Vokal ve Konsonantların Sıralanmaları

	Sêwregi			Çewlîg			Dêrsim			Pêroyî		
	V	C	Rêze	V	C	Rêze	V	C	Rêze	V	C	Rêze
1	a	n	a	a	n	a	e	n	e	a	n	a
2	e	r	e	e	r	e	a	r	a	e	r	e
3	i	y	n	i	y	n	o	k	n	i	y	n
4	ê	d	i	û	d	i	ê	m	o	ê	d	r
5	o	k	r	î	m	r	î	d	r	o	k	i
6	î	m	ê	ê	w	y	i	y	ê	î	m	ê
7	u	l	o	u	k	û	u	t	î	û	t	o
8	û	t	y	o	t	î	û	s	i	u	b	î
9		b	î		b	ê		b	k		s	y
10		v	d		l	d		v	m		w	d
11		w	k		ş	m		l	d		v	k
12		s	m		s	w		x	y		l	m
13		ş	t		z	k		z	t		z	t
14		z	b		x	t		h	s		h	b
15		h	v		v	b		w	b		x	s
16		l	w		h	o		c	v		c	w
17		c	s		c	l		ş	u		ş	v

18		x	ş		p	ş		p	l		p	û
19		g	z		g	s		ç	x		g	l
20		p	h		ç	u		g	z		ç	u
21		ç	l		q	z		q	h		q	z
22		j	u		f	x		j	w		j	h
23		q	c		j	v		f	c		f	x
24			x			h			ş			c
25			g			c			p			ş
26			p			p			ç			p
27			ç			g			g			p
28			û			ç			q			g
29			j			q			û			ç
30			q			f			j			q
31			f			j			f			f

4.3. ZAZACADAKİ HECELER VE DAĞILIMLARI

Sözcükler hecelerden, heceler fonemlerden oluşur. Genel olarak, bir fonemden daha fazla ve bir sözcükten daha kısa olan telaffuz birimi hecedir. Hecenin kesin bir tanımını yapmak ve bu konuyu fonetik ve fonolojik olarak netleştirmeye çalışmak zordur. Kürtçede hece için *kîte*, *birrge*, *hece* gibi isimler kullanılır. Zazacada bu kavram *hece* olarak adlandırılır. Hecemeleme ise, sözcüğü hecelerine ayırma işlemidir. Bir dili hecelerine ayırmak için, çeşitli hece teorileri ortaya atılmıştır. Bu teoriler hecenin meydana gelme şeklini ve görevleri üzerine

eğilimlerdir. Bu tür çalışmaların amacı, bütün diller için geçerli olabilecek hece tanımı bulmaya çalışmaktır.⁹¹⁷

Hece, en az bir vokalden meydana gelir. Bu vokal sesini, ses önses veya sonses olarak konsonant takip edebilir. Kürtçede vokalin uzun veya kısa olmasına bağlı olarak, uzun ve kısa heceler meydana gelir. Bu sesler, belli bir kural içerisinde dizilirler. Hecelerin sonu konsonant sesle bitiyorsa kapalı hece, vokal sesle bitiyorsa açık hece olarak adlandırılır. Bu dizilim, fonotaksi veya fonotaktik olarak adlandırılır.⁹¹⁸

Zazacada her fonem, sözcükte önses olarak bulunabilir. Örnek olarak: *amanc, beye, cane, çira, dewe, erdişe, êleg, fehm, gonî, hewt, itya, însan, jehr, kar, lej, maye, neqiş, otogar, panc, qaşık, roşna, semed, şeqe, teşt, vatene, weçînayene, xeter, yew, zama* sözcükleri verilebilir. Zazacada her fonem, sözcüğün veya hecenin sonunda yer alabilir. Bazı fonemler önses olarak yaygın bir şekilde kullanılırken, bazı fonemlerin önseste kullanımı yaygın değildir. Zazacada konsonantlarla başlayan heceler, vokal seslerle başlayan hecelerden fazladır. Zazacada önses olarak /b/, /d/, /h/, /m/, /p/ gibi konsonantların kullanılması yaygınken; /c/, /ç/, /f/, /j/, /v/ gibi konsonantlarla başlayan heceler azdır. Zazacada /a/, /e/ vokal sesleriyle başlayan heceler fazlayken; /ê/, /i/, /î/, /o/, /û/ vokal sesleriyle başlayan heceler azdır. Ses değişimleri, ses dönüşümleri, yabancı kökenli sözcükler çıkarılırsa Zazacada /û/ ve /i/ gibi fonemlerle başlayan hece ve sözcük kalmaz veya çok az kalır.

Heceler, İngilizcede var olan CVC (konsonant, vokal, konsonant) sistemine göre: ilk konsonant, *onset* yani baş veya başlangıç; vokal, *nucleus* yani çekirdek veya merkez; ikinci konsonant ise, *coda* veya kapanış olarak adlandırılır.⁹¹⁹ Hecenin temelini çekirdek olan vokal ses oluşturur. Vokaller tek başlarına da hece oluşturabilir ama konsonantlar tek başlarına hece oluşturamazlar. Aşağıda bir hecede bulunan yapılar, CVC sistemi temel alınarak yapılmıştır.

⁹¹⁷ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 467-468.

⁹¹⁸ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 44 ve 158.; Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163.

⁹¹⁹ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, s. 468.

Onset (başlangıç, ser): Hecelerde başlangıç kısmı bir, iki veya üç (en fazla ve istisna olarak) konsonanttan meydana gelebilir. Kürtçedeki her konsonant ses, hecede başlangıç fonemi olabilir. Kürtçe hecelerinin onsetinde iki konsonantın olması, sözcükte harf fazlalaştırma suretiyle önlenir.⁹²⁰ Yabancı dillerden Kürtçeye girmiş olan sözcükler, söyleyişte, arases olarak vokal alsalar da yazımda bu vokal sesler yazılmaz. Örnek olarak; plan>pîlan, traktor>tiraktor vb. sözcüklerinin onsetlerinde “ı” vokal sesi gelmiştir ama bu ses yazımda gösterilmemiştir.

Zazacada çiftkonsonantlar vardır, bu konsonantlar sözcüklerde onset olarak bulunabilir. Bu çiftkonsonantların arasında /i/ vokali vardır ama bu vokal ses, hafif olduğu için yitirilme özelliğine sahiptir. Bu konsonantlar arasında var olan /i/ sesini yitimi, Kurmanc lehçesinde de vardır. Bu sözcüklerde, hece nucleusunu yitirmektedir. Bu şekilde hece daha da hafif bir hale gelmektedir. Hece, bu ses düşmesiyle kümelenmiş konsonantlardan meydana gelmiş olur.⁹²¹ Hecenin nucleusunu yitirmesi ve konsonant yığını haline gelmesi sürekli olmaz. Bu durum, yazılı dilden çok, sözlü dilde meydana gelir. Aşağıda Zazacada bulunan çiftkonsonantlara örnekler verilmiştir. Bu konsonantlarda *nucleus* düşmüştür. Nucleusun düşmesinden sonra, bazı örneklerde üç konsonant ses arka arkaya dizilmiştir.

Tablo 96: Zazaca Onset Çift Konsonantlar

br-	bira>bra, birwey>brwey	mş-	mişare>mşare, mişewre>mşewre
bl-	bilo>blo, bilusk>blusk, blok	nm-	nimaj>nmaj, nimite>nmite
bs-	bisilman>bsilman	ps-	pispor>pspor, pisîng>psîng
ct-	cite>cte, cityer>ctyer	ql-	qilancike>qlancike
cw-	ciwan<cwan	sl-	silasnayene>slasnayene
çm-	çim>çm	şk-	şikeft>şkeft, şikitene>şkitene

⁹²⁰ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 48.

⁹²¹ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 162.

çr-	çira>çra,	şl-	şilabend>şlabend
dl-	dilop>dlop, dilete>dlete	şm-	şimitene>şmitene
dr-	dirnayene> dr nayene, dram	tf-	tifing>tfing
dw-	diwar>dwar	tr-	tirafe>trafe, tirê>trê
fr-	firine>frine, firke>frke	vl-	vilik>vlik,
gr-	gire>gre, giran>gran	ws-	wisar>wsar
kl-	kildar>kldar, kilmî>klmî, klasîk	xr-	xirap>xrap, xirok>xrok
ln-	linge> ln ge, lince> ln ce	zw-	ziwan>zwan, ziwa>zwa

Nucleus (çekirdek, mîyanî): Her hecede bir vokal ses bulunur ve bu ses nucleus veya çekirdek olarak adlandırılır. Zazacada heceler, sadece bu vokallerden de meydana gelebilir. Yani vokal ses olan /a/, /e/, /ê/, /î/, /û/, /o/ tek başlarına hece oluşturabilir. Diğer vokallerin hece oluşturabilmeleri için konsonant seslerle beraber olmaları gerekir.⁹²² Yani /i/ ve /u/ vokal sesleri tek başlarına hece oluşturamazlar, bu seslerin hece oluşturabilmesi için bir konsonant sesle beraber olması gerekir.

Coda (son/kapanış, peynî): Hecede en son bulunan konsonantlar coda, son veya peynî olarak adlandırılır. Hecenin oluşabilmesi için, onset gibi, codanın da olması zaruri değildir. Kürtçede coda, bir veya iki konsonanttan meydana gelebilir. Yabancı dillerden Kürtçeye girmiş olan sözcüklerde, *tekst* sözcüğü gibi, üç fonemli coda örnekleri de olabilir. Zazacada bulunan bütün konsonantlar, sözcükte coda olarak bulunabilir. Allofonları bulunan (aspirate ve unaspirate) seslerden /ç/, /k/, /p/, /t/ konsonantların aspirate yani soluklu olanları sadece onset olarak bulunur.⁹²³ Onset seslerde olduğu gibi coda yani kapanış seslerinde de bazen vokal sesler düşebilir ve çiftkonsonantlar kalabilir. Ses düşmesi meydana gelmeden de Zazacaya yabancı

⁹²² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 47.

⁹²³ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 50-51.

dillerden (Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden) girmiş çiftkonsonantlar vardır. Bu sesler sözcüğün sonunda bulunur.⁹²⁴ Aşağıda bu seslerin örnekleri verilmiştir.

Tablo 97: Zazaca Coda Çift Konsonantlar

-bb	rebb	-rç	qırç, mirç	-xt	bext, text, rext
-cm	recm, hecm	-rd	merd, mird, kurd	-yf	heyf, keyf
-ft	şikeft, zift	-rf	herf, zerf	-yl	meyl, keyl
-hl	tehl, dehl	-rg	merg, morg, org	-yn	deyn, beyn
-hn	pehn,	-rm	germ, nerm	-yr	seyr, deyr
-hs	behs, nehs	-rq	irq, xerq, berq	-zq	rizq
-jn	bejn	-rs	mars, ters, hêrs	-sk	mîsk
-ks	eks	-rş	marş, tırş, kirş	-rk	terk, firk
-md	hemd	-rz	berz, derz	-st	sist, mest
-mp	kamp	-rx	çerx, berx	-lp	çelp, telp
-nc	panc	-sk	kask, rîsk, dîsk	-rt	çirt, pirt
-nd	çend, rind, bend	-sl	fesl, esl	-wq	zewq, şewq
-ng	veng, ceng	-st	dest, test	-wş	rewş, hewş

⁹²⁴ Omar Mahmoud, *Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de*, s. 163; Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 243-250.

-ns	cins	-şk	meşk, rişk	-wt	çewt, hewt, kewt
-ps	heps	-şt	heşt, deşt	-wz	hewz
-qs	reqs	-vd	evd	-rc	merc, birc
-qş	neqş	-rb	herb, derb	-qt	weqt
-sm	resm	-rn	curn, kurn		

Aşağıda Zazacada bulunan hece çeşitleri örnekleriyle beraber izah edilmiştir.

4.3.1. Vokal (V)

Zazacada sadece bir vokalden oluşan heceler vardır. Vokal seslerden; /a/, /e/, /ê/, /o/, /û/, /î/ vokalleri tek başlarına da hece ve sözcük olabilir. Diğer vokal sesler /u/ ve /i/, ise ancak konsonantlarla birleştiklerinde tek başlarına hece olabilir. Örnek olarak: “**A**ye mi rê va **û** dima şî.” Cümlesinde yer alan vokal seslerden oluşan heceler verilebilir. Bu hece şekli bütün bölgelerde yaygın bir şekilde bulunur.

4.3.2. Vokal+Konsonant (VC)

Bu heceler, bir vokal ve onu izleyen bir konsonanttan meydana gelir. Bunların temel özelliği, sözcük başında yer almalarıdır.⁹²⁵ Zazacada tespit edildiği kadarıyla, /u/ vokaliyle sadece *uca* sözcüğü, /û/ ise sadece bağlaç olarak kullanıldığı zaman ve /i/ vokali sadece ses değişimi olduğu zaman ilk hecede olabilir. Bu hece şekli bütün bölgelerde yaygın bir şekilde bulunur. Bu vokaller yabancı kökenli sözcüklerin başında ve ses değişimleri sayesinde onset olarak gelebilirler. Bu tür hecelerde vokal ve konsonant birbirini takip eder. Örnek olarak: **aş**, **aj**-ne, **at**-qî, **ey**-ne, **er**-dî-şe, **en**-teg-re, **êr**-xat, **îm**-kan, **în**-san, **ok**-tob-re, **uc**-ret, **ul**-ser, **ûm**-baz hece örnekleri verilebilir.⁹²⁶

⁹²⁵ N. A. Baskakov, *Türk Dillerinde Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*, Multilingual, İstanbul 2006, s. 194.

⁹²⁶ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

4.3.3. Konsonant+Vokal (CV)

Bir konsonant ve vokal sesin beraber gelmesiyle meydana gelen hecedir. Sözcükte önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bütün vokal ve konsonant sesler, bu hece yapısında yer alabilir.⁹²⁷ Bir hece vokal sesle bitirse açık hece olarak adlandırılır. Bu hece yapısı, *sade hece* olarak da adlandırılır.⁹²⁸ Kürtçe sözcükler çok nadir açık hece olur. /i/ ve /u/ seslerinin hecenin sonunda olması istisnadır.⁹²⁹ Zazacada açık hece örnekleri şunlardır; **be-lî, bi-ra-rî, co-ka, çî-yêk, de-ba-re, fî-yet, gi-rek, he-dî-se, ke-man, lo-de, ma-lê-ze, nê-me-da-rî, pa-paz, qa-sid, rê-zi-le, se-ma-wer, şu-şe, tê-mî-yan, va-te-ne, wa-yî-rî, xe-ter, ye-waş, zî-ret.**⁹³⁰

4.3.4. Konsonant+Vokal+ Konsonant (CVC)

İki konsonant sesin arasına vokal bir sesin girmesiyle meydana gelen hece şeklidir. Temel hece birimi olarak kabul edilen şekildir. İngilizcede CVC (konsonant, vokal, konsonant) şeklinde C: onset, V: nucleus ve C: coda olarak adlandırılır. Bu hece şekli önhece, içhece veya sonhecede bulunabilir.⁹³¹ Bu hece şekli Zazacada çok yaygın bir şekilde bulunur. Bu hece şeklinin örnekleri şunlardır; **a-zot, ba-jar, ceh-de, ça-pik, der-wêş, en-tûk-roş, fî-zîk, gub-re, he-def, î-nad, kar, lê-min, men-de, niş-ka, pan-ce, qa-şik, re-qas, sex-tî-yan, şel-xem, têr-can, vaş, war, xem-gîn, xo-pay, yew-fek, za-yîş.**⁹³²

4.3.5. Vokal+ Konsonant+ Konsonant (VCC)

Başta vokal ve onu takip eden iki konsonant sestten oluşan hece şeklidir. Bu hece şekli genellikle yabancı, özellikle de Arapça, dillerden Zazacaya girmiş olan sözcüklerde görülen hece şeklidir. Çewlîg ağzında diftonglaşmaya uğrayabilen bu hece şekli, Sêwregi ağzında yaygın olarak bulunur. Zazacada bu hece şeklinin örnekleri şunlardır; **eks, ecz, awk, ebd, efr, ekr, eks-pert, eks-pres-yon, eks-trem, ens-tî-tu, erd, erd-nas, eyb, ilm, imş, îlm, îzn, oşt, owr, uzr, ors, urs.**⁹³³

⁹²⁷ Baskakov, *Türk Dillerinde Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*, s. 195.

⁹²⁸ Muşîr Dizeyî ve Tehsîn Heme vd., *Fonetik û Fonolocî*, s. 141.

⁹²⁹ Bedirxan ve Lescot, *Kürtçe Gramer*, s. 39.

⁹³⁰ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

⁹³¹ Baskakov, *Türk Dillerinde Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*, s. 196.

⁹³² Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

⁹³³ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

4.3.6. Konsonant+Vokal+ Konsonant+ Konsonant (CVCC)

Konsonant ve vokalden sonra iki konsonant sesin gelmesiyle meydana gelen hece şeklidir. Bu hece şekli, sözcüğün genelde sözcüğün önhecesi olarak bulunur.⁹³⁴ Bu hece şeklinin Zazacada çok fazla örneği bulunmaz. Zazacada, Grûba Xebate ya Vateyî'nin hazırlamış olduğu sözlükten tespit edilen sözcüklerden örnekler şunlardır: **bars, bask, bawk, bayt, behd, bejn, berz, bend, best, bext, betl, birr, borr, ceşş, çend, çeng, çerm, çerx, deng, derg, dest, dewr, derd, dost, duşt, fehm, ferq, fi-reng, germ, harr, hend, heps, hewt, heşt, heyf, hewş, hukm, huşk, jehr, kerg, kixs, klor, kund, meşk, nehs, panc, penc, pind, pist, qorç, reml, roşn, serd, seyd, Swêd, tehm, terk, teşt, teng, teyr, verg, veng, vezd, wext, wuşk, zehr, zerd, zirç.**⁹³⁵

4.3.7. Konsonant+ Konsonant+Vokal+ Konsonant (CCVC)

Bu hece şekli Zazacada çok yaygın değildir. Eldeki folklorik metinlerden bu hece şekline örnek bulunamamıştır. Zazacada, û/>/w/ ses değişimiyle ortaya çıkmış birkaç örneği bulunan bu hece şekli, Soranca yaygındır. Zazacada örnek olarak; **gweş, gwîn, gwil** sözcükleri verilebilir.⁹³⁶

4.3.8. Konsonant+ Konsonant+ Vokal+ Konsonant+ Konsonant (CCVCC)

Bu hece şekli Zazacada yaygın olan bir hece şekli değildir. Zazacada var olan birkaç örnekte de, sözcükte ses değişimi meydana geldiği için bu hece şekli ortaya çıkmıştır. Örnek olarak; **gweşt, gwend** sözcükleri (veya heceleri) verilebilir.⁹³⁷

4.3.9. Konsonant+ Vokal+ Konsonant+ Konsonant+ Konsonant (CVCCC)

Bu hece şekli de Zazacada yaygın olan bir hece şekli değildir. Zazacada var olan birkaç örnekte de ses değişimi meydana geldiği için veya yabancı dillerden alıntı

⁹³⁴ Baskakov, *Türk Dillerinde Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*, s. 197.

⁹³⁵ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

⁹³⁶ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî*, s. 298-299.

⁹³⁷ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî*, s. 298.

yapıldığı için, bu hece şekli ortaya çıkmıştır. Örnek olarak; **tekst, heyst** sözcükleri (veya heceleri) verilebilir.⁹³⁸

Heceyle ilgili diğer bir konu ise hece teorileridir. Hecelerin analiz edilmesi ve değerlendirilmesinde kullanılan temel iki teori vardır. Bu teoriler, hecelerin anlamlandırılmasında kullanılır. Hecelerin nerde vurgulanacağı, heceleri meydana getiren seslerin titreşim özellikleri ve hecelerin genel özellikleri bu teoriler sayesinde anlaşılabilir. Bu teorilerden birincisi *Titreşimsel Teori* veya *Sonority Teori*'dir. Bir sesin diğer seslerden farklı seslendirilmesine sonority denilmektedir. Eğer bir hecede vokal ses bulunursa, titreşim bu ses üzerindedir. Daha önce vurgu anlatılırken bahsedildiği gibi, tek vokalli hece veya sözcüklerde vurgu vokal ses üzerindedir. Birden çok vokalin bulunması birden çok hece bulunması demektir. Bu durumda hangi sesin vurgulanacağı belli kurallar çerçevesinde meydana gelir. Sadece vokal sesler değil bazen konsonantlar da titreşme, *sonority* özelliğine sahip olur. Vokal veya konsonant sesin hecede veya sözcük içerisinde bulunduğu yer, titreşimi tayin eder.

Aşağıda tablo halinde verildiği üzere; lerzok (titreşimli) sesler, bêlerz (titreşimsiz) seslerden daha titreşimlidir. Vokal seslerden; uzun olan sesler, kısa olan seslerden daha titreşimlidir. Titreşimli seslere yakın olan sesler, uzak olanlardan daha titreşimlidir.⁹³⁹ Aşağıda bu teoriye göre titreşimli-titreşimsiz sesler gösterilmiştir. Titreşimin seviyesi yukarıdan aşağıya doğru azalmaktadır. En yukarıdaki sesler, en çok titreşime sahip olan seslerdir. Bu durumda, Zazacadaki en titreşimli sesler, vokal seslerdir.

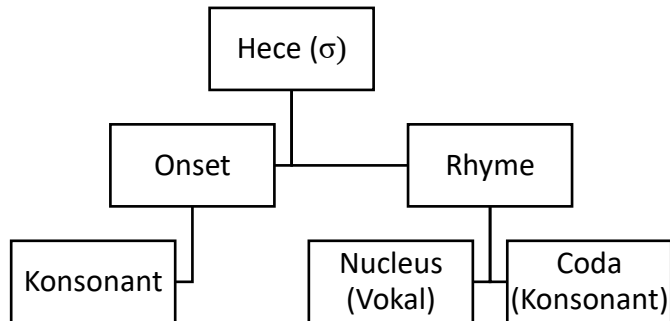
⁹³⁸ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî**, s. hepsi.

⁹³⁹ Omar Mahmoud, **Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de**, s. 166-167.

Tablo 98: Sonority Teorisine Göre Zazacadaki Seslerin Titreşim Seviyeleri

Zêde	
↑	▪ Vokal /a/, /e/, /o/, /u/, /e/, /î/, /i/, /û/
↑	▪ Semî-vokal /w/, /y/
↑	▪ Nazal /m/, /n/
↑	▪ Lerzok /l/, /r/
↑	▪ Lateral (kîştî) /l̥/
↑	▪ Fîzekî /f/, /s/, /ş/, /v/, /z/, /j/, /ç/
↓	▪ Teqînayeyî /b/, /c/, /d/, /p/, /t/, /k/, /ç/
Kêm	

Heceleri anlamlandırmada kullanılan ikinci teori ise *Fonotaktik Teori*'dir. Bu teori, harfleri hece içerisindeki sıralanmalarına göre inceler. Bir vokalden oluşan heceler bir heceli, iki vokalden oluşan heceler iki hecelidir. Hecede eğer bir vokal ses, iki konsonant ses arasında yer alırsa, bu hecenin yeni bir vokalle birleşmesinde, sondaki konsonant diğer hecenin bir elemanı haline gelir. Örnek olarak; Reng + î = Ren+gîn sözcüğünde meydana gelen değişiklik verilebilir. Fonotaktik teoride hece iki şekilde ele alınır. Bunlardan biri dikey (*hierarchical structure*), diğeri ise yatay (*linear structur*, σ sigma şeklinde) düzlemdir. Hece bulunan seslerden onset ayrı adlandırılırken, nucleus ve coda ise *rhyme* (kafiye, uyak) olarak bilinir. Hece nucleus gerekli olan ögedir, coda ise bulunmayabilir. Nucleus, hecedeki zirvedir.



Şekil 43: Fonotaktik Teoriye Göre Hece Modeli

Tablo 99: Zazacadaki Hecelerin Fonotaktik Analizi

	Hece	Onset	Nucleus	Coda
V	[a]	[-]	[a]	[-]
VC	[-en]	[-]	[e]	[n]
CV	[te-]	[t]	[e]	[-]
CVC	[gub-]	[g]	[u]	[b]
VCC	[eyb]	[-]	[e]	[yb]
CVCC	[dost]	[d]	[o]	[st]
CCVC	[gwîn]	[gw]	[î]	[n]
CCVCC	[gweşt]	[gw]	[e]	[şt]
CVCCC	[tekst]	[t]	[e]	[kst]

Zazacada yer alan sözcükler bir heceli olabileceği gibi; iki, üç, dört, beş veya altı heceli de olabilirler. Bir heceli, bir vokalın bulunduğu hece; altı heceli ise altı vokalın bulunduğu bir sözcüktür. Hece sayısının artması, heceler arasında vurguyu meydana getirir. Tek heceli sözcüklerde vurgu hecenin vokalindeyken, birden çok heceli sözcüklerde vurgu, sözcüğün çeşitli yerlerinde olabilir. Sözcükte vokal sesin sayıca artması, bu vokal seslerden birinin veya birkaçının ön plana çıkarılmasını gerektirir. Vurgu konusu anlatılırken ayrıntılar verildiğinden, burada ayrıca tekrarlanmamıştır. Her hecenin vokal sayısı tek iken, konsonantların sayısı birden çok olabilir. Aşağıda Zazacadaki hece sayıları farklı sözcüklerden örnekler verilmiştir.

Tablo 100: Zazacada Sözcükler ve Hece Sayıları

Yew	Di	Hîrê	Çar	Panc	Şeş
Heceyin	Heceyin	Heceyin	Heceyin	Heceyin	Heceyin
a	a-we	bê-ma-na	ke-ma-ne- bend	or-ga-nî-zas- yon	ki-tab-xa-ne- ge-rî
e	ma-ye	da-wul-baz	mû-zi-rî- ye	se-lef-we-rî- ye	te-de-fe-le- men-diş
û	mek-teb	kî-lî-se	ne-xiş-ker- de	şe-qî-ya-ye- ne	qa-si-dî-bî-ya- yîş
o	ga-nî	men-de-ne	op-tî-mîs- tî	tê-mî-yûn- vis-te	çim-bar-ne-bî- ya-ye
ê	we-lat	o-ra-yîş	re-fe-ran- dum	wa-za-nî-ker- diş	ce-lû-dî-ya-yî- ye ⁹⁴⁰

Kürtçedeki konsonantlar *lerzok* (titreşimli) ve *bêlerz* (titreşimsiz) olmak üzere ikiye ayrılır. Titreşimden kasıt, ses telleridir. Bêlerz konsonantlar boğumlanırken ses telleri titreşmez, lertzok konsonantların meydana gelmesinde ses telleri titreşir. Bu sesler aşağıda sıralanmıştır. Verilen seslerin allofonları göz ardı edilmiştir.

Tablo 101: Zazacadaki Lertzok ve Bêlerz Konsonantlar

Bêlerz	ç	f	k	p	s	ş	t	x
Lertzok	c	v	g	b	z	j	d	ğ

Lertzok ve bêlerz konsonantlar birbirini izlediklerinde ses değişimi meydana gelir. Birbirini izleyen konsonantlardan ilki lertzok ikincisi bêlerz olduğunda veya

⁹⁴⁰ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, s. hepsi.

tam tersi olursa, ilk ses ikincisini etkiler. Sonority teorisinde bahsedildiği üzere, lerzok ve bêlerz sesler birbirini etkiler. Örnek olarak, Arapça aslında حېس:hebs olan sözcük Zazacada hebs>heps olur. Arapçadan Zazacaya geçmiş olan birçok sözcükte bu değişim kendini gösterir. Örnek olarak; zebt>zeft, rizq>risq, qesd>qest sözcükleri verilebilir.⁹⁴¹

4.4. ALFABEDE GÖSTERİLMİYEN SES ÖZELLİKLERİ

4.4.1. Zazacada /ɛ/, [ɣ], [ʕ] Sesi

Kurmancca ve Zazaca sözcüklerde var olan bu ses, Kurdo-Arabik alfabede /ɛ/ sembolüyle gösterilir. Bu aslında konsonant bir sestir, Zazacaya geçtiğinde *Ehmed*, *Usman*, *erd* sözcüklerin başlarında yer aldığından vokal ses gibi değerlendirilir. Bazı yazılarda, belirtmek için /ʕ/ sembolü kullanılır. Özellikle klasik edebiyat eserlerinin transkripsiyonlarında bu işaret, sesi diğerlerinden ayırmak için kullanılır.⁹⁴²

Zazacada ve Kurmanccada var olan /ʕ/ sesini veren sözcüklerin çoğu, Arapçadan geçmiş olan sözcüklerdir. /ʕ/ sesi sözcükte önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Zazacada bu sesi karşılayan /ʕ/ sesi olmasına rağmen özellikle Sêwregi ağzında [æ] sesine yakın bir ses vardır ve genellikle /ɛ/ sesinin bulunduğu seslerde ortaya çıkmaktadır. Sêwregi ağzında görülen bu /æ/ sesi, /a/ ve /e/ sesleri arası bir sestir. Gırtlaksız sesler (/h/, /x/) ve allofonları olan seslerin unaspirate formlarıyla (/s/, /z/, /t/ gibi) ortaya çıkan bu ses, sözcüğün yapısındaki gırtlaksız ve kalın ses özelliklerini ortaya çıkarır. Örnek olarak; *hælaw*, *sæydwan*, *ærd*, *æşq*, *ælawitene*, *æmelîyat*, *ælem*, *sæet* sözcükler verilebilir.⁹⁴³ Yazılı hale gelince bu sesler ortadan kalkar ve bu ses /a/ veya /e/ sesiyle gösterilir. Bazı sözcüklerde bu ses olmamasına rağmen, *ma'r* sözcüğündeki gibi, sanki bu ses varmış gibi okunur.⁹⁴⁴

⁹⁴¹ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 52-55.

⁹⁴² Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 233.

⁹⁴³ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. hepsi.

⁹⁴⁴ Muhammed, *Dengnasî di Kurdî de*, s. 234-236.

4.4.2. Zazacada /ح/, /ق/, /غ/ Sesleri

/ح/, /ق/ ve /غ/ sesleri, Zazacanın ses dizgesi içerisinde var olan seslerdir ve IPA'da [h̥], [q], [g̥]/ [ɣ]/[ʁ] şekilleriyle gösterilir. Arapçada var olan ve Zazacaya geçmiş olan birçok sözcükte bu sesler vardır ve bunlar Zazaca yazılmış olan sözlüklerde yer alırlar. Zazaca, diğer diller gibi, dışarıdan aldığı sesleri zaman içerisinde kendi dizgesine göre değiştirir. Örnek olarak; **جمعة**>Cimo, **ملك**>Melkemot, **نفعة**>Nef, **فاطمة**>Fatê, **مصطفى**>Misto, Miçê, **خديجة** > Xecê sözcüklerinde meydana gelmiş olan değişimler verilebilir. Zazacanın sözcük envanterinde olan birçok sözcük, Zazacanın fonetik yapısına uyum sağlamıştır.

Arapçada /غ/ sembolüyle gösterilen ses, Zazaca konuşulan bazı bölgelerde kullanılırken, bazı bölgelerde kullanımda değildir. Bazı yazarlar, eserlerinde /ğ/ sembolünü kullanırlar. /ğ/ sesinin alfabede yer alıp-almaması meselesi tartışılan bir meseledir. Bedirhan alfabesinde bu fonem /x/ ile gösterilmiştir. Celadet Ali Bedirhan yapmış olduğu çalışmada /x/ ve /ğ/ seslerinin frekans değerinin 0, 19% olarak bulmuştur.⁹⁴⁵ Keskin, yaptığı çalışmada /ğ/ sesinin frekans değerini 0,29% şeklinde tespit etmiştir.⁹⁴⁶ M. Malmîsanij ise, elindeki korpus içerisinde /ğ/ sesinin frekans değerini 0,13% olarak bulmuştur.⁹⁴⁷ Bu çalışmada, Zazaca konuşulan üç bölgeden toplanan folklorik metinlerden oluşturulmuş korpus içerisinde, bu sese ait bulunan frekans değeri 0, 0024 ve yüzdelik değeri 0, 24% olarak tespit edilmiştir. Bulunan değer, diğer araştırma sonuçlarında bulunan değerlerle yaklaşık olarak aynıdır. Bu çalışmada elde edilmiş olan değer, M. Malmîsanij'in değerinden uzak, Celadet ve Keskin'in bulmuş olduğu değerlerin tam ortasında yer almaktadır. Bu açıdan, bulunmuş olan frekans değerinin temsiliyet gücünün yüksek olduğu söylenebilir. Ayrıca Celadet Ali Bedirhan'ın kendi döneminde analiz ettiği metinlerden bulduğu değerle, bu çalışmada bulunan değer karşılaştırıldığında, bulunan değer tarihsel metinlerle de, en azından bu ses için, uyum içerisinde olduğu söylenebilir. /ğ/ sesi için, alanda çalışma yapmış, adı geçen araştırmacıların bulduğu frekans değerlerinin çok düşük olduğunu ifade etmek gerekir.

⁹⁴⁵ Bedirhan ve Lescot, **Kürtçe Gramer**, s. 36.

⁹⁴⁶ Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", s. 340.

⁹⁴⁷ Malmîsanij, **Kırmanca (Zazaca) Dilbilgisi**, s. 30.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZAZACADA MEYDANA GELEN SES OLAYLARI

Zazaca, bölgelere göre değişme gösterir. Bölgeler arasında meydana gelen ses olayları; ses değişimi, seslerin yer değiştirmesi ve seslerde düşme-türeme şeklinde meydana gelmektedir. Bazı ses değişimleri, bireylerin dili yanlış kullanmasından kaynaklanır. Bu türden değişimler çalışmanın konusu değildir. Bölgeler arasında gerçekleşen ses olaylarının bir kısmı düzenlilik arz ederken, bir kısmı ise düzensiz bir şekilde meydana gelmektedir. Ses olayları; dili kullanan halkın yaşam tarzı, diğer bölgelerle olan kültür etkileşimi, etkileşimde bulunulan diller (Türkçe, Arapça, Ermenice vb.) ve Kürtçenin diğer lehçeleri, alıntılanan sözcüklerin Zazaca fonolojisine uydurma çabası, coğrafya gibi etkenlere bağlı olarak meydana gelebilir. Ama değişimler hiçbir etkene bağlı olmadan da ortaya çıkabilir. Dilde meydana gelen değişim sürekli olduğu için, bu değişim fonolojide de kendisini gösterir.

Bu bölümde takip edilecek olan ses olayları, devamlılık arz eden ve yazı dilinde örnekleri olan ses olaylarıdır. Bu olaylar tespit edilirken, hem Bedirhan alfabesini kullanan yazarlardan hem de Ware-Jacobson alfabesini kullanan yazarlardan örnekler verilmiştir. Verilen metinlerde, izah edilen ses olayına örneklik oluşturacak sözcükler üzerinde durulmuştur. Ses olayları örneklendirilirken, örneklerin özellikle folklor alanında yapılmış çalışmalardan seçilmesine dikkat edilmiştir. Standart bir dille yazılmış olan metinlerde ses olayları, bazen özelliklerini yitirebilmektedir. Bu bölümde kullanılmak üzere metinler seçilirken, Dêrsim ağzıyla yazılmış olan folklorik metinlerin, diğer iki bölgeye göre daha çok olduğu tespit edilmiştir. Çewlîg ve Dêrsim ağızlarında sözlü edebiyat ve sözlü kültür çok zengindir ve bunların bir kısmı yazıya aktarılmıştır. Sêwregi ağzında yazılı çalışmalar, diğer iki bölgeye göre daha azdır. Her bölge için ağız özelliklerini yansıtan, yaklaşık 10 (on) çalışma tespit edilmiş; örnekler, bu çalışmalardan verilmiştir. Seçilen örneklerin

temsiliyetinin yüksek olabilmesi için yazar yelpazesi geniş tutulmuştur. Ses olayları izah edilirken, önce düzenli olan ses olayları, sonra o kısımla ilgili -varsa- düzensiz ses olayları aktarılmıştır. Üçüncü bölümde Zazacada meydana gelen ses olayları kategorize edilmiştir. Bu bölümde ses olaylarından kısaca bahsedildikten sonra meydana gelen ses olayları, bölgelere göre örnekler verilerek izah edilecektir. Ses değişimi olayından sonra ortaya çıkan sözcükle, sözcüğün asıl şekli arasında ciddi bir fark meydana gelmişse, sözcüğün asıl şekli parantez içerisinde ve italik bir şekilde yazılmıştır.

5.1. SESLERİN YER DEĞİŞTİRMESİ

Sözcük içerisinde seslerin yer değiştirmesi, neredeyse bütün dillerde görülen bir durumdur. Sözcük içerisinde bulunan fonemler arasında değişmeler meydana gelir. Seslerde yer değiştirme uzak veya yakın fonemler arasında meydana gelebilir. Zazacada metatez örnekleri fazladır. Seslerin yer değişimi, sadece göçüşme (metathesis) başlığı altında incelenmiştir.

5.1.1. Metatez

Metatez, önce boğumlanacak bir sesin sonra boğumlanmasına dayalı, anlamı değiştirmeyen, mekanik bir ses olayıdır. Sözcük içerisindeki iki sesin yer değiştirmesi olarak tanımlanan metatez, *ses aktarımı* veya *ses değiştirme* olarak da bilinir. Bu ses olayı genelde komşu vokaller ve konsonantlar arasında meydana gelir. Metatez, komşu sesler arasında meydana geliyorsa yakın metatez, uzak iki ses arasında meydana geliyorsa uzak metatez olarak adlandırılır.⁹⁴⁸ Verilen örneklerde, konsonant sesler arasında meydana gelen metatez olayına örnekler verilmiştir. Örneklerin sadece bir tanesinde, vokal seste komşu fonemler arasında metatez olayı meydana gelmiştir, bu sözcük de Arapçadan Zazacaya geçmiş bir sözcüktür. Özellikle ağız araştırmalarında, metatez örneklerine sıkça rastlanır. Yazılı dilde yapılan çalışmalarda, standart bir dil kullanılır. Ama ağız çalışmalarında elde edilen folklorik malzeme, standart bir hale getirilmez. Aşağıda metatez örnekleri, yakın ve uzak ayrımı yapılmadan, bölge ağızlarına göre yazılmış olan metinlerden örneklerle açıklanmıştır. Çalışma boyunca, yazarların metinlerine müdahale edilmemiştir,

⁹⁴⁸ Mustafa Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2009, s. 192-193.

alfabe ve yazım metindeki aslına uygun olarak korunmuştur. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen metatez örnekleri:

“**Arwûnçî** têna kiştê yew dewi di aryê xwi di mûnenû.”⁹⁴⁹

“Mi ra zur, Humay ra raşt;

Mi yo taway **helaw** viraşt,

Mi cemaat ra kerdi raşt.”⁹⁵⁰

“Ez **ehend** pak a, temîz a la hûnc şima xatirê mi nizûnî.”⁹⁵¹

“Erê ez gerek tu xwi rî bêrî, ti gereka pê destûn xwi **şilamûndê** mi akirî.”⁹⁵²

“Yi **xêlîyek** waxt şinî, qefilîyênî, sêr yew koy a yew yênî owk seri nişênî rue.”⁹⁵³

“Hetun ike dî sareye yew ten ma **eşnawî** 1b, la ma hewt sareye yew ten nêşnawî.”⁹⁵⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen metatez örnekleri:

“Heto bîn ra **mordemêde** nondayox bî.”⁹⁵⁵

“-Ez xapitû dune ra dest, hen vano ke ey kî bîyarê bikîsêne. Nêzon ke **Dewrêşî** ra se vano?”⁹⁵⁶

⁹⁴⁹ Seyîdxan Kuriş, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, Nûbihar, İstanbul 2014, s. 37.

⁹⁵⁰ Kuriş, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 42.

⁹⁵¹ Kuriş, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 51.

⁹⁵² Kuriş, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 138.

⁹⁵³ Kuriş, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 59.

⁹⁵⁴ Danyal Apuhan, **Bingöl Yöresindeki Zazaca Masallarda Batıl İnançlar (Vîstunîkuni Zazakiye Çewlig dî Bawerî Bêbînî)**, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Zaza Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2015, s. 98.

⁹⁵⁵ Munzur Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, Weşanên Deng, Stenbol 2002, s. 11.

⁹⁵⁶ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 260.

“Pasayêde **barzingan** ve cinîya xo ra benê.”⁹⁵⁷

“Weli: Ma **sılxet** (*sıxlet*) bime, bao, bao. Dewi-mewi, dorme de pêro kerdi top berdi.”⁹⁵⁸

“Mot bi vake: “Rindeka dina, pê mı **xezelina**?”⁹⁵⁹

“Vake: “Yewela tercubanê to zof **dorğiyo**.”⁹⁶⁰

“Be na tore ki, to çiqas biwaştêne, hende **muğurbe** diyene.”⁹⁶¹

“-Ma xêr dî **asvancî**.”⁹⁶²

“Sirê mi kî, boverê çemî de, filan ko de, hîrê **gorgeçînû** der o, **gorgeçînî** zere qutîye der ê.”⁹⁶³

“Ey kî winî vat, aye yawaşek **şîlpaxê** da dest ro, hetê ra kî huye.”⁹⁶⁴

“**Esmo** mêymanê daye yîme.”⁹⁶⁵

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen metatez örnekleri:

“**Saetaki** mı tı diya, wa a saet siya bıyayê

“Mezatdi **silxeteyênda** bol vêşî estbî.”⁹⁶⁶

“Cambazî, pêro mezatdi zeyde **mocilana** geyrayên.”⁹⁶⁷

⁹⁵⁷ Nadîre Guntâş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2014, s. 201.

⁹⁵⁸ Hüseyin Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimî)**, Vêjyayışê Tiji, Estemol 2003, s. 326.

⁹⁵⁹ Mehmet Mûkan, **Sanîkê Ma-2**, Fam Yayınları, İstanbul 2017, s. 53.

⁹⁶⁰ Mehmet Mûkan, **Sanîkê Ma-1**, Fam Yayınları, İstanbul 2017, s. 33.

⁹⁶¹ Antione de Saint-Exupéry, **Şazadeo Qickek**, Çarnayışê Zazaki: Mesut Asmên Keskin, Dersim Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

⁹⁶² Nadîre Guntâş Aldatmaz, **Sanikanê Mamekiye ra (Mamekiye Masallarından)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2013, s. 30.

⁹⁶³ Guntâş Aldatmaz, **Sanikanê Mamekiye ra (Mamekiye Masallarından)**, s. 58.

⁹⁶⁴ Munzur Çem, **Gula Çemê Pêrre**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2007, s. 497.

⁹⁶⁵ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 215.

⁹⁶⁶ Zülfûkar Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2014, s. 50.

⁹⁶⁷ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 53.

“Dima ci rê şamî kenê, xemê **xizmikaran** o, iste tede beno.”⁹⁶⁸

“Gîna nê ardan **alewena** û kena nan pewjena.”⁹⁶⁹

“Pers keno, vanê; “nê **pantolî** yê” Bol şino mêrdekî weşte ci.”⁹⁷⁰

“Ew nê qewlê xo kenê. **Ardwan** poça dano cı ew nê danê piro şinê.”⁹⁷¹

“Maya ci qey vana **dorxî** yo.”⁹⁷²

Seslerin yer değıştirmesi olayı, seçilen üç bölgede de kendisine yer bulmuştur. Bu üç bölgede, bu ses olayına birçok örnek verilebilir. Konuşma dilinde bu ses olayının örnekleri daha fazladır. Yabancı dillerden Zazacaya geçmiş olan sözcüklerde daha fazla görülen bu ses olayı, konuşmacıların sözcüğün sesletimini yanlış anlamalarından veya Zazacanın fonetiğine uygun hale getirmelerinden kaynaklanabilir. Bunun yanı sıra Zazaca sözcüklerde de bu ses olayı meydana gelir. yazılı dilde meydana gelen standartlaşma, metatezin ortadan kalkmasına neden olur.

5.2. SESLERİN DEĞİŞİMİ

Zazacada ses değışimleri, bölgeler arasında fonolojik farkı meydana getiren en önemli öğelerdendir. Bir önceki bölümde ses değışimleri genel olarak izah edilmiş ve bölgesel farklılıklara atıf yapılmadan, örnekler verilmişti. Burada, meydana gelen ses değışimi kısa bir şekilde izah edildikten sonra, her alt başlık için, çalışma bölgelerinden seçilen folklorik metinlerden örnekler verilmiştir. Bir önceki bölümde izah edilip, Zazacada örnekleri fazla bulunmayan ses olayları burada tekrarlanmamıştır.

5.2.1. Ağızlaşma

Zazacada var olan nazal konsonantların kendi aralarında ve diğer bazı konsonant seslerle değışmesine ağızlaşma denir. Ağızlaşma, aslında bir benzeşme ses olayıdır. Zazacada /m/ ve /n/ sesleri nazal konsonantlardır. Bu sesler, sözcük

⁹⁶⁸ Feyza Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2005, s. 29.

⁹⁶⁹ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 99.

⁹⁷⁰ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 109.

⁹⁷¹ Rosan Hayig, **Mahmeşa**, Vêjiyaişê Tiji, İstanbul 2007, s. 33.

⁹⁷² Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 97.

içerisinde kendi aralarında değişebildikleri gibi, farklı seslerle de değişebilirler. Bu değişimlerden en belirginini ve yaygını, /b/ bilabial konsonant sesinin etkisiyle, /n/ nazal konsonantının /m/ sesine dönüşmesidir. Bu ses olayı Farsçada *idğam* olarak adlandırılır.⁹⁷³

5.2.1.1. /m/ > /n/

Sözcük içerisinde bulunan nazal /m/ sesinin, yine nazal bir ses olan /n/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Lîya wilay wahaî mi zi ez kerda teber. Nibenû ez zi **ûmbazî** şima bî, ma xwi ri pîya şimi?”⁹⁷⁴

“**Unbaz** yı Leparriz vun: “tamum bîra! Çaqê miz hê dejên.”⁹⁷⁵

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ma vano, ez to **rakerime**?”⁹⁷⁶

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Barê soli **dîmdayo** ma ser.”⁹⁷⁷

“Dîkê **enbîryanandê** ma yo altunî vejeno, keynaya ma do cî vejo.”⁹⁷⁸

5.2.1.2. /m/ > /v/

Sözcük içerisinde bulunan nazal /m/ sesinin, sürtünmeli labial /v/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

⁹⁷³ Baqiri, **Muqeddîmatî Zebaşînasi**, s. 217.

⁹⁷⁴ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 215.

⁹⁷⁵ İbrahim Bukan, **Meslê o Vîstunîk Zazakî**, Fam Yayınları, İstanbul 2017, s. 102.

⁹⁷⁶ Mûkan, **Sanîkê Ma-1**, Fam Yayınları, s. 52.

⁹⁷⁷ Kafur Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018, s. 130.

⁹⁷⁸ Adabeyî, **Estanekanê Sêwregî ra**, s. 105.

“Miletê ma, miletê ma

Dinya d’ yo darê ma çin ya

Ez bi serdwird **semêd** şima”⁹⁷⁹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Apê mi Pulik ve Mîrzalî ra **merdîvî**. Cênîya Apê mi Alikî nameyê xo Xime bîye.”⁹⁸⁰

“Ma, nê estarey to ver de **vîle** nanê ro.”⁹⁸¹

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Xam** (xav) kewteni.”⁹⁸²

“Kewti **vîyedê** (mil) ci.”⁹⁸³

5.2.1.3. /n/ > /l/

Sözcük içerisinde nazal konsonant olan /n/ sesinin, tam benzeşmeye uğrayarak /l/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Lingun** mar ser mevın.”⁹⁸⁴

“Heş von: “La waya lû ez zimiston taba nîwena. Ez hina kuwena ra, wext ez bihêsî xwi zî ez xwi r’ bin **linge** xwi lîyesena heya wesar.”⁹⁸⁵

⁹⁷⁹ Doğan Karasu, **Dinya d’ Yo Darê Ma**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2012, s. 213.

⁹⁸⁰ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 11.

⁹⁸¹ Saint-Exupéry, **Şazadeo Qickek**, s. 38.

⁹⁸² Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 151.

⁹⁸³ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 140.

⁹⁸⁴ İbrahim Bukan, **Zazakî Qalê Vêrinu o Qala Rêber Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler**, Fam Yayınları, İstanbul 2015, s. 48.

⁹⁸⁵ Ziyadin İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017, s. 18.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Linge** ra dano girêdayene. Kindir **linga** nî ra danê girêdayene”⁹⁸⁶

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tellî kewno birayê ci **ling**, o tellî ci **ling** de beno dare.”⁹⁸⁷

“Nê finêdı qıloziyenê zerre, ekî 'erd hendık sabun biyo, biyo ze **lilık**.”⁹⁸⁸

5.2.1.4. /n/ > /m/

Bir diş konsonantı olan /n/ sesinin, bilabial bir konsonant olan /m/ sesine dönüşmesine denir. Bu ses olayı bir gerileyici benzeşmedir ve bazen bilabial konsonant olan /b/ sesi bu değişimin meydana gelmesine neden olur.⁹⁸⁹ Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Menfeetê aye senî ke qedîya, **embazîya** aye zî qedîyena.”⁹⁹⁰

“Yo tepsîya asinîn sêr 'embar a nûnû rue û tûn qut kenû zerrê tepsî; çend kergûn erzenû sêr 'embar.”⁹⁹¹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tey niadano niadano: “Ero” vano, “ez **inam** nêken ke tı bîrârzaê mîna.”⁹⁹²

“Vato, “Ulayi **nêzaneme**. Mî rusna qereqol (Şıx Hesni) vat;”⁹⁹³

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

⁹⁸⁶ Alî Aydın Çiçek, **Sayê Marû Estanikanê Xînis û Tekmanî ra**, Weşanxaneyê Vateyî, s. 115.

⁹⁸⁷ Bilal Gelener, **Çend Estanekê Sêwregi**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2014, s. 10.

⁹⁸⁸ Hayig, **Mahmeşa**, s. 47.

⁹⁸⁹ Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 217.

⁹⁹⁰ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 22.

⁹⁹¹ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 44.

⁹⁹² Mûkan, **Sanikê Ma-2**, s. 11.

⁹⁹³ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimî)**, s. 197.

“Wexto kî çay yena nina ver, ninara zew **cambaz** vano: “Ezdo xorê kirtleme bısima.”⁹⁹⁴

“Maye zî birayê werdî di şîna. Destê birayê werdî vila yo; **embazan** a geyreno, şîmeno, weno.”⁹⁹⁵

5.2.2. Benzeşme

Sözcük içerisinde yan yana olan veya ayrı olan sesler birbirini etkiler. Farklı nitelikte olan seslerin, çeşitli sebeplerle birbirini etkilemesi sonucunda, seslerin aynı veya benzer nitelikler kazanmasına benzeşme denir. Benzeşme, boğumlanma yerleri ve boğumlanma şekilleri çok farklı olan seslerin birbirine benzemesidir. Benzeşme, derecesine göre tam benzeşme ve yarı benzeşme olarak ikiye ayrılır. Sözcük içerisinde, ortak noktaları bulunan veya bulunmayan seslerin birbirine dönüşmesine tam benzeşme denir. Sözcük içerisinde bulunan seslerin, tam olarak birbirine dönüşmeden, sadece bir bakımdan birbirlerine dönüşmesine, yarı benzeşme denir.

Benzeşme, yerine göre ise ilerleyici benzeşme ve gerileyici benzeşme olarak ikiye ayrılır. Sözcük içerisinde önce gelen sesin, sonraki sesi etkilemesine ilerleyici benzeşme; sonra gelen sesin, önceki sesi etkilemesine gerileyici benzeşme denir. Benzeşme, benzeşen seslerin birbirinden uzak veya yakın olmalarına göre, uzak benzeşme ve yakın benzeşme olarak da sınıflandırılır.⁹⁹⁶ Benzeşme, ses olaylarının birçoğunu kapsadığından, burada ayrıca benzeşmeye örnekler verilmeyecektir. Bu bölümde anlatılan ses olayları, benzeşmeye örnektir.

5.2.3. Dudaksıllaşma

Yuvarlak (gilover) vokal seslerin, benzeşmeyle kendisinden sonra gelen bazı sesleri yuvarlak hale getirmesine denir.⁹⁹⁷ Zazacada daha çok vokal seslerde meydana gelen bu ses olayı, /n/ > /b/ konsonantlarında da görülür.

⁹⁹⁴ Hayig, **Mahmeşa**, s. 66.

⁹⁹⁵ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregî**, s. 80.

⁹⁹⁶ Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 193-197.

⁹⁹⁷ Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 208-209.

5.2.3.1. /e/>/u/

Düz olan /e/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak olan /u/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Xeber şîya **duşmenûn** ri

Şewi koti siperuni.”⁹⁹⁸

“**Wuisar** vılra şîrîm”⁹⁹⁹

“Yew roj yew embazê (**umbazê**) mayê Xezal yena keyeyê înan, a (ya) û mayê Xezal qisey kenê.”¹⁰⁰⁰

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Mêriko ke, o wo ke çêneke wazeno qayt keno kulî goşt wenê, **bulxur** wenê ju teyna henî duşmuş beno.”¹⁰⁰¹

“Mi **çitur** ke elîfba hêrîna, endî ez nêvinetû, **ustûne** ra şîyûne.”¹⁰⁰²

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Meymanê rizî cîya yo, meymanê **bulxurî** cîya yo.”¹⁰⁰³

5.2.3.2. /î/>/o/

Düz olan /î/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak olan /o/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

⁹⁹⁸ Seyîdxan Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, Nas Yayınları, İstanbul 2014, s. 54.

⁹⁹⁹ Bukan, **Meslé o Vistunik Zazakî**, s. 84.

¹⁰⁰⁰ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 231.

¹⁰⁰¹ Çîçek, **Sayê Marû**, s. 93.

¹⁰⁰² Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 117.

¹⁰⁰³ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 142.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Bado** (*badî*) vêwir def nişın.”¹⁰⁰⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hevalî şuyanî caverdanê **şonê**.”¹⁰⁰⁵

“Qada bira û Celo go go ax ax

Cîgera mi meyman bî endî **sono** go ax”¹⁰⁰⁶

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şêx hendê nîm seetê duşmuş bî, qisey nêkerdî. **Bado** va:

-No birayê to benzemişê murîdanê Şêx Evdilhekîmî beno. Nêbo ki no şiro ey het.”¹⁰⁰⁷

“**Behdo** mi xeyal kerdî ki, oyo bi neya adirê inan puf keno.”¹⁰⁰⁸

“**Bado** apê mi cî merd.”¹⁰⁰⁹

5.2.3.3. /n/ > /m/

Bu ses olayında nazal /n/ konsonantı, dudaksıl /b/ konsonantından önce geldiği zaman, nazal bilabial /m/ konsonantına döner. Bazı bölgelerde /b/ sesi düşebilir. Bazı bölgelerde ise /n/ konsonantı, /m/ konsonantına dönüşmeyebilir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şımaz **unbazın** xuiwa bîmunin kêf wêşid.”¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁴ Bukan, *Zazakî Qalé Vêrinu o Qala Réber*, s. 13.

¹⁰⁰⁵ Ali Beytaş, *Şaîsmaîl Estanikanê Gimgimî ra*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2012, s. 45.

¹⁰⁰⁶ Tülin Arslan, *Şîwari Dêrsimî*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017, s. 10.

¹⁰⁰⁷ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 111.

¹⁰⁰⁸ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 72.

¹⁰⁰⁹ Adabeyî, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 164.

¹⁰¹⁰ Bukan, *Meslé o Vîstunik Zazaki*, s. 107.

“Menfeetê aye senî ke qedîya, **embazîya** aye zî qedîyena.”¹⁰¹¹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Na koy ke yê tuyê, bê şime ha verê **bimbareki** de, jiare de sond buye vaze,”¹⁰¹²

“Peyser yeno ke kêneka ke ci ra hes keno, zewacna. **Temburê** xo gêno xo dest.”¹⁰¹³

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Cambazî** mezatra hêdî hêdî bîyên vila.”¹⁰¹⁴

“Rojên cî, deveyên kewno erdîê **pemî** mîyan.”¹⁰¹⁵

“**Tembûre** zî hendayên vengê cî weş beno.”¹⁰¹⁶

5.2.4. Düzleşme

Dilde yuvarlak olan konsonantların, çeşitli fonetik sebeplerle düzleşmesi veya düz vokallere benzemesidir.¹⁰¹⁷ Darlaşma ses olayı, daha çok, vokallerden önce bulunan konsonantlardan dolayı meydana gelirken, vokal düzleşmesinde fonetik birçok sebep vardır. Düzleşme ve daralma, çoğunlukla sözlü edebiyatta meydana gelen ses olaylarıdır. Ama bu ses değişiminin bazı örnekleri yazı diline de geçmiştir. Özellikle folklorik metinlerde, bu ses olayları ortaya çıkar. Zazacada yuvarlak konsonantlar /u/, /o/, /û/ sesleri, düz konsonantlar olan /i/, /e/ seslerine dönüşür. Düzleşme kendi içerisinde de /o/ > /û/ şeklinde, yuvarlak sestten daha düz sese geçişle meydana gelebilir.

¹⁰¹¹ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 22.

¹⁰¹² Mûkan, **Sanîkê Ma-1**, s. 42.

¹⁰¹³ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 223.

¹⁰¹⁴ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 56.

¹⁰¹⁵ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregî ra**, s. 110.

¹⁰¹⁶ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 135.

¹⁰¹⁷ Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 213.

5.2.4.1. /u/>/i/

Yuvarlak bir ses olan /u/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, düz ses olan /i/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tanqê şima, mazût ma

Cîpêy şima, mazût ma

Kûemir şima, **carut (carit)** ma

Şima kul kerd zerre ma

Ma vay dûn welê şima.”¹⁰¹⁸

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“A, a deqa de, cor veng kuno ra **tifongû**. Xo ve xo vano ke: “Heywax tirkû birayê mi kîstî.”¹⁰¹⁹

“Zalimi Miri!

Bînê **bandıra** Haqi ra vejîyo.

Way Mire, de Mire, bextê to bîrîjiyo!”¹⁰²⁰

“Ey **qasidê** mi! Bîşek ayêko tu dirî beyat kenî yîn hê Homê rî beyat kenî; destê

Homê ho destê yîn sera.”¹⁰²¹

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹⁰¹⁸ Karasu, **Dinya d’ Yo Darê Ma**, s. 190-191.

¹⁰¹⁹ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 78.

¹⁰²⁰ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimî)**, s. 155.

¹⁰²¹ Elizabeth Özgül, **Mintiqaya Dêrsimî de Musayibîye**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018, s. 1.

“Ê roji verdi, **şikur** ewroyrê

Akıl biyê, nêgirweyenê axayrê.”¹⁰²²

“Na qelîştê qapî ra weynena ki adir wekerdo, kal kerdo şîş ser ra; a ya o kişt no kişt zeydê quzu **qawirme** ya dîm dana.”¹⁰²³

5.2.4.2. /o/ > /e/

Yuvarlak bir ses olan /o/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, düz ses olan /e/ vokaline dönüşmesidir. Bu ses olayı, Çewlîg ağzında diftonglaşmaya neden olabilir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Dilo dilo yetim dilo

Şar **guevend** gen, tu ri der-kuli o”¹⁰²⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Neyse no vazeno ra tabî nêzano ke Qotî cênike berda kerda **werte**. Axa hînî zano ke Qoto **werte** de.”¹⁰²⁵

“**Wertê** hurdî Poxosû de koyê esto, şî o ko, pesewe uza mend.”¹⁰²⁶

Sêwregî ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Olecax** (welecax) do îlem bibo.”¹⁰²⁷

“İstora teysan sina aw ser, ıstora veysan sina alefî ser; na asıq **werte** ra bena dı letey.”¹⁰²⁸

¹⁰²² Ergun, **Na Fin Do Bibo**, s. 33.

¹⁰²³ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregî**, s. 54.

¹⁰²⁴ Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, s. 23.

¹⁰²⁵ Çiçek, **Sayê Marû**, s. 93.

¹⁰²⁶ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 30.

¹⁰²⁷ Adabeyî, **Estanekanê Sêwregî ra**, s. 182.

¹⁰²⁸ Hayîg, **Mahmeşa**, s. 7.

5.2.4.3. /o/ > /û/

Yuvarlak bir ses olan /o/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak yine yuvarlak bir ses olan /û/ vokaline dönüşmesidir. Bu ses olayı *rûniştene*, *bûy* gibi birkaç sözcükte meydana gelmektedir. Seçilen folklorik metinlerde bu ses değişiminin örneklerine rastlanılmamıştır.

5.2.5. İncelme

Kalın olan seslerin, ince seslere dönüşmesine incelme denir. Dilde bulunan bazı konsonantlar, vokal seslerin incelmeye neden olurlar. Sözcüklerde meydana gelen incelme, bütün hecelerde meydana gelebileceği gibi, sadece bir hecede de meydana gelebilir. Sözcüğün bütün hecelerinde yani bütün vokal seslerinde meydana gelen incelme, tam incelme; sözcüğün yalnız bir hecesinde meydana gelen incelme ise yarım incelme olarak ifade edilir.¹⁰²⁹ Zazacada kalın vokal olan /a/, /ê/, /o/ sesleri, ince vokal olan /e/, /i/, /æ/ seslerine tam benzeşerek inceliyorlar. Özellikle Çewlîg ve Dêrsim ağızlarında /a/ > /û/ ses değişimi meydana gelmektedir, bu kalın olan /a/ sesinin daha ince olan /û/ sesine dönüşmesidir. Bu ses olayı da incelmenin sınırları içerisinde değerlendirilebilir. Zazacada hem incelmede hem de kalınlaşmada bu türden ses olayları meydana gelebilir.

5.2.5.1. /a/ > /e/

Kalın bir ses olan /a/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak ince bir ses olan /e/ vokaline dönüşmesidir. Bu ses olayının Zazacada birçok örneği vardır. Her iki vokal ses, çalışma alanı olarak seçilen bölgelerde en çok kullanılan seslerdir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ded (dat) dedkêna dedkêna, ded dedkêna dedkêna

Ded dedkêna dedkêna, hûmay kena hê bîye îta.”¹⁰³⁰

¹⁰²⁹ Özkan, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, s. 215.

¹⁰³⁰ Kurij, *Deyirî Çewlîgî*, s. 94.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Here bi ostere ra benê arqadaş, hayin nat-bota fetelînê, **dedîya** wayîrê xo kenê, hayin geçînmiş benê sonê.”¹⁰³¹

“Gule, çênaya **derezayê** mi Sawsivî ya.”¹⁰³²

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Deza** yû **dedkeynere** pê nêvînenê.”¹⁰³³

“Wija di waye xo kena **eşkera**.”¹⁰³⁴

5.2.5.2. /a/>/i/

Kalın bir ses olan /a/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, ince ses olan /i/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Patî pîyorê alînçêr ma

Miletê ma sey ver nîya

Rêncber gay bid **tifing** bîg

Xelasey faşist çîn ya.”¹⁰³⁵

“Yewna çare nêvînenê, biters kêna keno xo **piştî**, beno keye.”¹⁰³⁶

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tî guro zu ya

¹⁰³¹ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 143.

¹⁰³² Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 204.

¹⁰³³ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 46.

¹⁰³⁴ Gelener, *Çend Estanekê Sêwregi*, s. 11.

¹⁰³⁵ Karasu, *Dinya d’ Yo Darê Ma*, s. 192.

¹⁰³⁶ İpekçi, *Di Estanekê Bongilanî*, s. 14.

Qursuna fekê **tufangî**

Medexê tu ya.”¹⁰³⁷

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Imbazê** cî yo cî ci hetek: La vano, mi çîyêndê bisilmada ma kerdo xû vîra û hecac werişto ez a nika senî şira bîyara?”¹⁰³⁸

“Axayê qereçîyan ame, ey zî va "Nê dara ra qoşmeyê **tifingan** weş virazîyenê.”¹⁰³⁹

5.2.5.3. /ê/>/e/

İnce bir ses olan /ê/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, daha ince bir ses olan /e/ vokaline dönüşmesidir. Bazı bölgelerde -ey sesleri, /ê/ sesine döner. Vate'nin standartlaşma meyli sözcüklerde /ê/ sesinin kullanılması yönündedir. Ama bazı ağızlarda -ey ekinin kullanımı daha yaygındır. -ey sesleri yerine /ê/ sesinin kullanımı, Dêrsim ağzında daha yayginken, Sêwregi ağzında -ey şeklinin kullanımı daha fazla kullanılır. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ayê şar şin Alamûnî

Geyrên awo hûnê yenî

Ezo bira ti qey nêni?”¹⁰⁴⁰

“**Keynay** axay şina xeber duna pîy xwi.”¹⁰⁴¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹⁰³⁷ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 227.

¹⁰³⁸ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 55.

¹⁰³⁹ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 121.

¹⁰⁴⁰ Karasu, **Dinya d' Yo Darê Ma**, s. 201.

¹⁰⁴¹ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 93.

“Rozê sultan **Silêman** ve xanîma huya çarşı ro sonê fetelinê.”¹⁰⁴²

“Derhal xebere danê der-ciranî, **keyf** kenê, qirbanan kenê ke Xizir ameyo keyê inan.”¹⁰⁴³

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Keyek xo hetî vano "no ameyo, **keynaya** mi **keynaya** dayen nîya ki xînt a.”

¹⁰⁴⁴

“Ew bıray na **keyneker**, çî'har 'heme zi seydwani benê.”¹⁰⁴⁵

5.2.5.4. /o/ > /e/

Kalın bir ses olan /o/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak ince bir ses olan /e/ vokaline veya we- seslerine dönüşmesidir. Düzleşmede bu ses olayından bahsedildiği için, burada her bölgeden sadece bir örnek vermekle yetinilecektir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hero, ti kûm estî çin î, ti bivêcîyayini **werte**, mi her mirad tu ardîyeni ca.”¹⁰⁴⁶

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Nêfindena sona, ti ki sona devidevê ci bena, a dot ra êna, ti uf ki, ti dest **wertê** saqanê mi ra ki.”¹⁰⁴⁷

“Qezencê inan **wertax** bi û domanê xo yew sifre de pîl kerdêne.”¹⁰⁴⁸

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹⁰⁴² Mûkan, **Sanîkê Ma-2**, s. 16.

¹⁰⁴³ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 107.

¹⁰⁴⁴ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 76.

¹⁰⁴⁵ Hayîg, **Mahmeşa**, s. 7.

¹⁰⁴⁶ Kurîj, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 67.

¹⁰⁴⁷ Ali Musa Yıldız, **Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018, s. 5.

¹⁰⁴⁸ Elizabeth Özgül, **Mintiqaya Dêrsimî de Musayibiye**, s. 4-5.

“**Werteyê** ci hewş bi, çöşmeyê hewşî çime çime **wedey** viraşte bî.”¹⁰⁴⁹

“**Wustay** zî goşto ki anto, kerdên şîşira, çahar teney şîşê goştinî viraştî ew bi şagirtîya riştî bî vera peyştoxî...”¹⁰⁵⁰

5.2.5.5. /a/ > /æ/

Bu ses değişimi özellikle Sêwregi ağzında tespit edilen bir ses değişimdir ve yazıda gösterilmez. Zazaca konuşulan bölgeler arasında, diğerlerine göre daha güneyde yer alan Sêwregi ağzı, fonolojik olarak kalın sesleri kendinde daha fazla barındırmaktadır. Arapçadan Zazacaya geçmiş olan *æhmaq*, *‘hælaw*, *‘ærd*, *xæber*, *mæq‘sed*, *‘tæyr*, *æli*, *‘tærz*, *æsl*, *æzl* vb. sözcüklerde bu ses ortaya çıkmaktadır. Söyleyişte var olan bu ses, diğer bölgelerde özelliğini kaybetmiştir.

5.2.6. Kalınlaşma

İnce olan vokal seslerin, çeşitli sebeplerle, kalın vokal seslere dönüşmesine kalınlaşma veya velarizasyon denir. Zazacada bulunan /e/ > /i/, /e/ > /o/, /e/ > /u/, /i/ > /i/, /i/ > /o/, /u/ > /i/ vokallerinde, velarizasyon meydana gelir. Aşağıda bunun örnekleri verilmiştir.

5.2.6.1. /e/ > /i/

İnce bir ses olan /e/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak kalın bir ses olan /i/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ya merdim tû **silûm** da kûmî?”¹⁰⁵¹

“**Wisar** diyen awkê Saxêr wişena dilo dilo

Kênek ha vêr derî **pilasûn** şuwene dilo dilo”¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁹ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 84.

¹⁰⁵⁰ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 67.

¹⁰⁵¹ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 93.

¹⁰⁵² Sevim Sarı, **Rêncher Ezîz Ma rê Se Vano**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017, s. 12.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Heya, Halvo ra **nijdiya**, A ki dewa Abasuna.”¹⁰⁵³

“T1 kamê... T1 kamê... T1 kamê...? Vengi **sılam** da.”¹⁰⁵⁴

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“A **istor** maya min a.”¹⁰⁵⁵

“**Istora** toz ey to, bı xeml û xêla.”¹⁰⁵⁶

“**Imbazê** cî yo cî ci hetek: La vano, mi çîyêndê bisilmada ma kerdo xû vîra û hecac weriştö ez a nika senî şîra bîyara?”¹⁰⁵⁷

5.2.6.2. /e>/o/

İnce bir ses olan /e/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, kalın bir ses olan /o/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Vistore** ti şûe, ina hel binê gurê ma estû, yew hefte cuwa pey ez wayê şîma gen ama pîya yêni şîma ziyaret kenî.”¹⁰⁵⁸

“Birawo qij **qowil** kenû. Hîrye heme biray pîya kuwenî rîye û şîni”¹⁰⁵⁹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Madem ke tı şîyayîşê xo **hondê** wazena xo rê şo.”¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵³ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimi)**, s. 59.

¹⁰⁵⁴ Saint-Exupéry, **Şazadeo Qickek**, s. 63.

¹⁰⁵⁵ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 115.

¹⁰⁵⁶ Ergun, **Na Fin Do Bibo**, s. 90.

¹⁰⁵⁷ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 55.

¹⁰⁵⁸ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 105.

¹⁰⁵⁹ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 65.

¹⁰⁶⁰ Beytaş, **Şaîsmail Estanikanê Gimgimî ra**, s. 44

“Here bi **ostere** ra benê arqadaş, hayin nat-bota fetelînê, dedîya wayîrê xo kenê, hayin geçînmîş benê sonê.”¹⁰⁶¹

“**Mordemeki** vato: “Tı hem meymanê Haqia, hem ki biraê mına...”¹⁰⁶²

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ma **worişti** pay tepya.”¹⁰⁶³

“**Ko(w)çika** kesî kewteni, **Ko(w)çikda** şarî kewteni.”¹⁰⁶⁴

5.2.6.3. /e/>/u/

İnce bir ses olan /e/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak daha kalın bir ses olan /u/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Bexê dînê, dêst xwi dêst mi kir, ma şinê sêr Gird Belêkî.

Kubar dilê, bêlka Hûma ma bidû qay xatirê **bumbarekî**.

Eman eman, xerîbîyê!”¹⁰⁶⁵

“Ruejunra yo ruej, çar hew **unbaz** dıwar xuy bên çarnên, çirnên.”¹⁰⁶⁶

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Waxt ke beno şodir **wurzeno** ra dewamê raya xo keno.”¹⁰⁶⁷

“**Bulxur**, goşt nînon di çînî bo. **Bulxur** var, goşt, hergu asti nîya kenê ver di.”¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶¹ Çiçek, *Sayê Marû*, s. 143.

¹⁰⁶² Mûkan, *Sanîkê Ma-2*, s. 17.

¹⁰⁶³ Ergun, *Na Fin Do Bibo*, s. 56.

¹⁰⁶⁴ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 141.

¹⁰⁶⁵ Kurij, *Deyirî Çewlîgî*, s. 162.

¹⁰⁶⁶ Bukan, *Meslê o Vistunik Zazaki*, s. 71.

¹⁰⁶⁷ Beytaş, *Şaîsmail Estanikanê Gimimî ra*, s. 45.

¹⁰⁶⁸ Yıldız, *Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî*, s. 11.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Meymanê rizî cîya yo, meymanê **bulxurî** cîya yo.”¹⁰⁶⁹

“Rewştê **umbazdê** mira eşkera bi ki o zî bol pey qehrîyayên.”¹⁰⁷⁰

5.2.6.4. /î/>/i/

İnce bir ses olan /î/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, kalın bir ses olan /i/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

““Paşê mi, qe meraq mek, ez onyena qonzon ti hemin ra, hemi zî bînî hol, ez weş çîrênena, aw dona.”¹⁰⁷¹

“Zaf menfeetperest ê û bi nîyeto **xirabin** hereket kenî.”¹⁰⁷²

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Cawê xo **pemeyin** û tenik o. Meleqof de kî seba her di pêşîranê xo eynen sey sutyenana ca virazenê.”¹⁰⁷³

“Çîyê **xiravin** na weşîye de çînî vo.”¹⁰⁷⁴

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ew binê dari tim kerdên **leymin**.”¹⁰⁷⁵

“Pîya şînê kê merî. Kêzik hewnena ki keyê merî **gemarî** o.”¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁹ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 142.

¹⁰⁷⁰ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 40.

¹⁰⁷¹ İpekçi, *Di Estanekê Bongilanî*, s. 11.

¹⁰⁷² İpekçi, *Di Estanekê Bongilanî*, s. 14.

¹⁰⁷³ Guntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 136.

¹⁰⁷⁴ Ecem Yıldız, *Dêrsimî ra Yew Şaîr û Hunermend: Qemerê Areyîs*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018, s. 6.

¹⁰⁷⁵ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 30.

¹⁰⁷⁶ Şahin Kürkçü, *Çend Estanekê Ma*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2014, s. 23.

5.2.6.5. /î/>/o/

İnce bir ses olan /î/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, kalın bir ses olan /o/ vokaline dönüşmesidir. Dudaksıllaşmada bu ses olayına örnekler verildiğinden, aynı örnekler burada tekrar edilmeyecektir. Bu ses olayı, elde bulunan folklorik metinlerden tespit edildiği kadar, çok yaygın olan bir ses olayı değildir.

5.2.6.6. /u/>/i/

İnce bir ses olan /u/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak kalın bir ses olan /i/ vokaline dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tanqê şima, mazût ma

Cîpêy şima, mazût ma

Kûemir şima, **carut (carit)** ma

Şima kul kerd zerre ma”¹⁰⁷⁷

“O wext **mudir** kewt erd, xo ra şî!”¹⁰⁷⁸

Dêrsi.m ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Nevi pêxamber ki pê gıranê ho cêno, secde rawa Oli **Mihemedi** beno, veng dano vano: “Ya Oli, Ya **Mihemed** mı kefaletiye ra veze.”¹⁰⁷⁹

“Rojanê zimistanî de Duzgin malî ano ke bîyo **mird**, ganê bizan bi sit piziqînê.”¹⁰⁸⁰

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹⁰⁷⁷ Karasu, **Dinya d’ Yo Darê Ma**, s. 190-191.

¹⁰⁷⁸ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 236.

¹⁰⁷⁹ Mûkan, **Sanikê Ma-1**, s. 23.

¹⁰⁸⁰ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 64.

“Ez zor bîya **wişk**.”¹⁰⁸¹

“Balê xo dana, çendı duri ra yenê

Dîrnenê **zılmata**, çika adırı benê”¹⁰⁸²

5.2.6.7. /e/ > /a/

İnce bir ses olan /e/ vokalinin, sözcük içerisinde tam benzeşmeye uğrayarak, kalın bir ses olan /a/ vokaline dönüşmesidir. Bu ses olayı, eldeki metinlere göre, Sêwregi ağzında yaygın olan bir ses değişimi değildir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Serfîraz nişena hêr xwi, şina. Ya xêlîyek **waxt** şina, erdi di yew mura vînena.”¹⁰⁸³

“**Waxtigo** tu may dîy, ti qey remayî?”¹⁰⁸⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ma hona ke dêm nêdo nêşîme hetê **Mazra** Cafû, pey ra ma dimeveng da vake”¹⁰⁸⁵

“Endî ez amûne or, peyser cêrûne ra reyna şîyûne dewe, **hama** mi kaxitê xo nêdî.”¹⁰⁸⁶

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Zewtê ay benê **qabulî**. Mi zanaye a do winî vajo.”¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸¹ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 91.

¹⁰⁸² Ergun, *Na Fin Do Bibo*, s. 81.

¹⁰⁸³ Kuriş, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 55.

¹⁰⁸⁴ Kuriş, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 239.

¹⁰⁸⁵ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 128.

¹⁰⁸⁶ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 223.

¹⁰⁸⁷ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 115.

“**Waxtê** di jew dewê di jew lajekê beno. Serrê lajekê yenê, lajek şino eskerey. O **waxt** eskerey **çahar** serrî bî û téléfûn-melefûn jî çin bî.”¹⁰⁸⁸

5.2.7. Ötümlüleşme

Bu ses olayı, sedalılaşıma veya sonozizasyon olarak da ifade edilir. İki vokal ses arasında kalan konsonant sesler, tonlulaşarak ötümlü bir hale gelir. Ötümlüleşme; önses, içses veya sonseste meydana gelebilir.¹⁰⁸⁹ Her dilde olduğu gibi Zazacada da ötümlü ve ötümsüz konsonantlar vardır. Zazacada ötümlü ve ötümsüz konsonantlar, eşleriyle beraber, şunlardır: /p/-/b/, /t/-/d/, /f/-/v/, /k/-/g/, /j/-/ş/, /ç/-/c/, /z/-/s/. Bu konsonant seslerden /p/, /t/, /f/, /k/, /ş/, /ç/, /s/ ötümsüz; /b/, /d/, /v/, /g/, /j/, /c/, /z/ sesleri ise ötümlüdür.

Ötümlüleşmede /p/ > /b/, /t/ > /d/, /f/ > /v/, /k/ > /g/, /ş/ > /j/, /ç/ > /c/, /z/ > /s/ şeklinde bir ses değişimi meydana gelir. Zazacada ötümlüleşme; /f/ > /v/, /f/ > /w/, /k/ > /ç/, /k/ > /g/, /p/ > /b/, /p/ > /f/, /t/ > /ç/, /s/ > /z/, /ş/ > /ç/, /c/ > /d/, /d/ > /z/ sesleri arasında meydana gelir. İfade etmek gerekir ki, ötümsüz konsonantlar ötümlü eşlerine dönüşürken, sesler bazen birebir eşine dönüşmez, eşine yakın bir sese de dönüşebilir. Aşağıdaki örneklerde bu ortaya çıkmaktadır. Bu ses değişimi, bir tam benzeşme olayıdır. Meydana geliş şekline göre, ilerleyici veya gerileyici şekilde olabilir.

5.2.7.1. /f/ > /v/

Ötümsüz konsonant /f/ sesinin, ses yolunu genişleterek, ötümlü konsonant olan /v/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Kî eşkenî vajî ki wexto ki na deyîr bestê bîya na rûji ra hetanek ewro **zav** çik nîbedelyayo.”¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁸ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 6.

¹⁰⁸⁹ Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 203-205.

¹⁰⁹⁰ Sarı, **Rêncber Ezîz Ma rê Se Vano**, s. 13.

“Çend roc zemon şino, de lû bûyê goşt gureta, **nîvinden**a. Şina teber, yena zeri.”¹⁰⁹¹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Cayo ke tede **vindet**, endî nêşî kî gereke bêro qeydkerdiş.”¹⁰⁹²

“Çike waxto ke postik de bî, **xavike** û sit kerdênê ci, eve dîne têvdêne, gegane kî ru sanêne ci.”¹⁰⁹³

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Xu ser ra **vistenî**.”¹⁰⁹⁴

“Hele **vinde**, ez biewnî boçika to biya sey boçikta min a. Ewnena ki bîya cemed.”¹⁰⁹⁵

5.2.7.2. /f/>/w/

Ötümsüz konsonant /f/ sesinin, ses yolunu genişleterek, semi-vokal /w/ sesine dönüşmesidir. Ötümsüz konsonant olan /f/ sesinin eşi, /v/ sesidir. Burada /f/ sesi, ötümlü eşine yakın bir ses olan /w/ sesine dönüşmüştür. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

““Ina **hew** xalê mi r’ pit bîwo, vona bî namê pit pa ni; ez nîşkêna şîyêrî.”¹⁰⁹⁶

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ma na kewe erzenîme **hewe**, şîye serê sare kamî, muxtar o wo.”¹⁰⁹⁷

“Des u **hewt** mordemî dane ju mordêmi re

¹⁰⁹¹ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 18.

¹⁰⁹² Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 23.

¹⁰⁹³ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 236.

¹⁰⁹⁴ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 151.

¹⁰⁹⁵ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 28.

¹⁰⁹⁶ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 18.

¹⁰⁹⁷ Çîçek, **Sayê Marû**, s. 138.

Kerdo fênda Şewas u Qayseriye”¹⁰⁹⁸

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Wesarê** xo dest dayeni.”¹⁰⁹⁹

“Lûwe vana: vergo şorî mi rê **hewt** beranî, **hewt** kavirî, **hewt** belindiri bîya ez to rê zî virazî.”¹¹⁰⁰

5.2.7.3. /k/ > /ç/

Ötümsüz konsonant /k/ sesinin, ses yolunu genişleterek daha az ötümsüz bir konsonant olan /ç/ sesine dönüşmesidir. Bu ses değişimi, özellikle Dêrsim ağızında yaygın olan bir değişimdir. Dêrsim ağızında, /k/ ötümsüz konsonantının değişimi sonrasında ortaya çıkan /ç/ konsonantı, diğer bölgelerde seslendirilen /ç/ sesi kadar keskin değildir. Eldeki folklorik metinlerde Çewlîg ağızında bu ses değişimine örnek bulunamamıştır. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Vano bawo ju maw û ju pî ra ma rê **çêneko** bivênî. Vano ez nîşkîn bivênî, xo rê sêrê bifetelî, ju maw û ju pî ra **çêneko** bivêne.”¹¹⁰¹

“**Ça** ez saydar Hemedo persê cinia hora mîren.”¹¹⁰²

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Meydandi, tayini şewqey tayin zî çefî anti bî xwo. **Çefiyandê** tayini sero egalî zî esti bî.”¹¹⁰³

¹⁰⁹⁸ Yıldız, *Dêrsimî ra Yew Şaîr û Hunermend: Qemerê Areyîs*, s. 14.

¹⁰⁹⁹ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 151.

¹¹⁰⁰ Kürkçü, *Çend Estanekê Ma*, s. 28.

¹¹⁰¹ Yıldız, *Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî*, s. 5.

¹¹⁰² Mûkan, *Sanîkê Ma-2*, s. 49.

¹¹⁰³ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 60.

5.2.7.4. /k/ > /g/

Ötümsüz konsonant /k/ sesinin, ses yolunu genişleterek, ötümlü konsonant olan /g/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Eg** şıma eşkên in şert mı biar ca se”¹¹⁰⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Goskar**, kundurû bide mi, ben ken lingûnê çenûnê pasay, çenê pasay yenê hênî ser o reqeşînê, hênî uwe dano mi, ben ken qulorê dare, dare velg dana mi, ben dan kole, kole sit dana mi, ben dan pîre, pîre dimê mi dana mi, cen, xo rê pê çalp û çulpê xo ken.”¹¹⁰⁵

“Dil **gose** xo domanenê biray ra kerde rete

Yade biko Xido kam cevab mawa kokumo bido”¹¹⁰⁶

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Maya hur dina keyneka zî vanê "daha nê çi wext bîrê keye veyşan ê", her jû ci rê kilorênda nanî virazenê, keynandê xo rê kenê **adîrganî** bin.”¹¹⁰⁷

“Qutêrda cixarerda xwora cixarena giroti ew bi **adilgedê** xwoya vist raci.”¹¹⁰⁸

5.2.7.5. /p/ > /b/

Ötümsüz konsonant /p/ sesinin, ses yolunu genişleterek, ötümlü konsonant olan /b/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

¹¹⁰⁴ Bukan, *Meslê o Vîstunîk Zazakî*, s. 146.

¹¹⁰⁵ Guntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 60.

¹¹⁰⁶ Tülin Arslan, *Şîwari Dêrsimî*, s. 8.

¹¹⁰⁷ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 68.

¹¹⁰⁸ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 126s.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şew, arwûnçî ginenû pîze ri, la ber qefilnayo, ayay ra nieşkenû şuerû **teber**.”¹¹⁰⁹

“Paşa veng şî ci, omî **teber**”¹¹¹⁰

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Êno her ra qayîşe keno Hecî Martakê xo pêcêno. Hecî Martakê xo serê **boçigê** dê ra rindek çerme keno.”¹¹¹¹

“Vanê: ‘Ma yew loqme xo mîyan de **bare** kenîme û pey mird benîme.’”¹¹¹²

Sêwregî ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Wara mi do bero. Vicîyena **teber** hewş se, hema şima ci perê, bigîrê û berê.”¹¹¹³

“**Bejna** ci zî kilm hesibîyayên.”¹¹¹⁴

5.2.7.6. /p/ > /f/

Ötümsüz konsonant /p/ sesinin, ses yolunu genişleterek, daha az ötümsüz bir konsonant olan /f/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Merdîm Mîr mîyerik benî erzenî **hefsxûne**.”¹¹¹⁵

“Xo hesîyaye, ewnîyaye ke hîrê kevokî uca ra **fir** day û şîy.”¹¹¹⁶

¹¹⁰⁹ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 39.

¹¹¹⁰ İpekçi, *Di Estandekê Bongilanî*, s. 11.

¹¹¹¹ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 60.

¹¹¹² Elizabeth Özgül, *Mintiqaya Dêrsimî de Musayibiye*, s. 3.

¹¹¹³ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregî*, s. 90.

¹¹¹⁴ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 114.

¹¹¹⁵ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 45.

¹¹¹⁶ İpekçi, *Di Estandekê Bongilanî*, s. 15.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Loqman Hekîm sono, **firinê** di nonê virazeno, omîya nî ya des û howt serru keno a somîye, ano lewê xo.”¹¹¹⁷

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Meşterê, jû mektûbi yazî keno, **firûncî** rê. Mektûbi di vano: "Ezo ney rişena to hetek, hema ki yeno se ney bigî û çe ki **firûni**." ¹¹¹⁸

5.2.7.7. /t/ > /ç/

Ötümsüz konsonant /t/ sesinin, ses yolunu genişleterek, daha az ötümsüz bir konsonant olan /ç/ sesine dönüşmesidir. Çewlîg ağızında ve Sêwregi ağızında, eldeki folklorik metinler göz önüne alındığında, bu ses değişiminin örneklerine rastlanılmamıştır. Aşağıda Dêrsim ağızından bir örnek verilmiştir.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hurendîya **çakuç** û kulvikî bena wese, hurendîya qesê xiravînî, wes nêbena.”¹¹¹⁹

5.2.7.8. /s/ > /z/

Ötümsüz konsonant /s/ sesinin, ses yolunu genişleterek, ötümlü bir konsonant olan /z/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hun nume bajar xûra vun: bajar **Belqiz**” ¹¹²⁰

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹¹¹⁷ Yıldız, *Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî*, s. 25.

¹¹¹⁸ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 106.

¹¹¹⁹ Guntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 76.

¹¹²⁰ Bukan, *Meslê o Vîstunik Zazakî*, s. 67.

“Na ê domanû kena tendure sale nana domanû ser. Sale nana domanû ser çêna xo **gezî** dana dest, bena heyate vana.”¹¹²¹

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ez a na fin **tegez** veja orte.”¹¹²²

5.2.7.9. /ş/>/ç/

Ötümsüz konsonant /ş/ sesinin, ses yolunu genişleterek daha az ötümsüz bir konsonant olan /ç/ sesine dönüşmesidir. Sözlüklerde yer alsa da, eldeki folklorik metinlerde Çewlîg ve Dêrsim ağızı için bu ses olayına örnekler bulunamamıştır. Aşağıda Sêwregi ağızından bir örnek verilmiştir.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Kewt bi mi çıman ver ki teyên cinîyê **çarçef** kihoyinî ci destandi sîtilî ew bi lezeyaya vera ê keyedê doy şiyên.”¹¹²³

5.2.7.10. /c/>/d/>/j/

Ötümlü konsonant /c/ sesinin, ses yolunu genişleterek, yine ötümlü bir konsonant olan /d/ veya /j/ seslerinden birine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Dejê** qırm **dejê** çuêra pisa.”¹¹²⁴

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Way ostora mi ningê xo **dejenê**, ez berî nal kî.”¹¹²⁵

“Çünke a herr a ke kewena musayîbî rê giran yena û ey **dejnena**.”¹¹²⁶

¹¹²¹ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 88.

¹¹²² Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 91.

¹¹²³ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 75.

¹¹²⁴ Bukan, *Zazakî Qalê Vêrinu o Qala Réber Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler*, s. 21.

¹¹²⁵ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 142.

¹¹²⁶ Elizabeth Özgül, *Mintiqaya Dêrsimî de Musayibîye*, s. 8.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Nê ımbazê cı pêro keyney benê. Nê '**edizyenê** u cayê dı rosenê.”¹¹²⁷

5.2.8. Ötümsüzleşme

Ötümlü konsonantların ses yolunu daraltarak ötümsüz konsonantlara dönüşmesine, ötümsüzleşme denir. Ötümsüzleşme /b/ > /p/, /d/ > /t/, /v/ > /f/, /g/ > /k/, /j/ > /ş/, /c/ > /ç/, /z/ > /s/ sesleri arasında meydana gelir. Zazacada /b/ > /f/, /b/ > /v/, /b/ > /w/, /c/ > /ç/, /c/ > /j/, /c/ > /z/, /d/ > /t/, /g/ > /c/, /j/ > /c/, /j/ > /ş/, /j/ > /z/, /v/ > /w/, /z/ > /j/, /ş/ > /s/, /s/ > /ş/ konsonantları arasında ötümsüzleşme ses olayı meydana gelir. Ötümsüzleşme ses değişiminde, ötümsüzleşen konsonantlar tam olarak kendi eşlerine dönüşmeyebilir. Ayrıca ötümsüz konsonantlar, ses yolunun daralması şeklinde, kendi aralarında da ötümsüzleşebilir.

5.2.8.1. /b/ > /f/

Ötümlü konsonant /b/ sesinin, ses yolunu daraltarak, ötümsüz bir konsonant olan /f/ sesine dönüşmesidir. Burada /b/ sesi tam olarak kendi ötümsüz eşine dönüşmemiştir. Sözlüklerde tespit edilen kibrît > kifrît,¹¹²⁸ xebitîyayîş > xeftîyayîş¹¹²⁹ gibi örnekler dışında, çalışma konusu olan bölgelerde, bu ses olayı tespit edilememiştir.

5.2.8.2. /b/ > /v/

Ötümlü konsonant /b/ sesinin, ses yolunu daraltarak, yine ötümlü bir konsonant olan /v/ sesine dönüşmesidir. Ses yolunda daralma meydana geldiği için, meydana gelen ses değişimi ötümsüzleşmedir. Aşağıda verilen örnek, sözcüğün asıl şekli göze alındığında ses değişimi meydana gelmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hon di onya, hîrî **kevok** omê **vêr** aw di na rû; onyê aye ra, a yo **kevok**”¹¹³⁰

¹¹²⁷ Hayîg, **Mahmeşa**, s. 15.

¹¹²⁸ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, s. 395.

¹¹²⁹ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, s. 876.

¹¹³⁰ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 10.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Tavî** nîno aqilê kesî ke esker **seva xiravîyêda** nêwîye amo.”¹¹³¹

“**Xerîv** apê mi ame!”¹¹³²

“**Îvrayim** bixuyo. Bavao. Nufuse de **Îvrayimo**”¹¹³³

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ma, **kêverê** ci girot ew bil aya pêya girêda.”¹¹³⁴

5.2.8.3. /b/ > /w/

Ötümlü konsonant /b/ sesinin, ses yolunu daraltarak, semi-vokal bir konsonant olan /w/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ruejunra yo ruej, çar **hew** unbaz dıwar xui bên çarnên, çirnên.”¹¹³⁵

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Luye **qawil** kena vana: Tixe yê to vo bira kerzik.”¹¹³⁶

“Ninan ke millet kerdo kasetan o ninu ra **tewer** lavûke piye mi zaf bi labalê kes nikerdu kaset.”¹¹³⁷

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹¹³¹ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 96.

¹¹³² Çem, **Gula Çemê Pêrre**, s. 196.

¹¹³³ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 107.

¹¹³⁴ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 59.

¹¹³⁵ Bukan, **Meslé o Vistunik Zazaki**, s. 71.

¹¹³⁶ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 215.

¹¹³⁷ Sibel Özmen, **Deyîrbazê Dêrsimî: Silo Qiz**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018, s. 3.

“Herga ki şagirtî destdi **kuwab** bi sahana asayên mi vatên qey oyo marê ano.”¹¹³⁸

5.2.8.4. /c/>/ç/

Ötümlü konsonant /c/ sesinin, ses yolunu daraltarak, ötümsüz bir konsonant olan /ç/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Yayi **çicê** xwi raşt eştû ermê xwîyê çêp ser, **çicê** xwi çep eştû ermê xwîyê raşt ser.”¹¹³⁹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Derî veke, were **çiçikê** xwe apane. (Çêver rakerê, bêrê **çiçikê** xo bilîyê.)”¹¹⁴⁰

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Rezo ki **perçînê** ci çin yo, hezar tene dekweno ci mîyan.”¹¹⁴¹

5.2.8.5. /c/>/j/>/z/

Ötümlü konsonant /c/ sesinin, ses yolunu daraltarak yine ötümlü bir konsonant olan /j/ sesine dönüşmesidir. Bu konsonant, genellikle ya olduğu gibi kalır ya da /z/ ötümlü konsonant sesine dönüşür. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Xala bîne zî bi kêneya xo şina keyeyê paşayî û kêneya xo kena cinîya **lajê** ey; heya peynîya estaneke a û kêneya xo **lajê** paşayî xapênenî.”¹¹⁴²

¹¹³⁸ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 67.

¹¹³⁹ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 66.

¹¹⁴⁰ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 50.

¹¹⁴¹ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 128.

¹¹⁴² İpekçi, **Di Estandekê Bongilanî**, s. 22.

“aspic-espije”¹¹⁴³

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Çünke **lajê** xo yo **qij** hema ke hîrîs û panc serre bîyo kişîyayo.”¹¹⁴⁴

“Cîgera mi meyman bî endî sono go ax

Ez qadayî cencîna to **bîjerîne** ge ge”¹¹⁴⁵

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Emeleya mi bîyên ki nê merdimî ma **jêhatîrê** bî zî.”¹¹⁴⁶

“Wêxtênde verîn di **lajekêndo** bol xas, pak û delal beno.”¹¹⁴⁷

5.2.8.6. /c/ > /z/

Ötümlü konsonant /c/ sesinin, ses yolunu daraltarak, yine ötümlü bir konsonant olan /z/ sesine dönüşmesidir. Sêwregi ve Çewlîg ağızlarında bu ses genellikle /j/ konsonantına, aşağıda Sêwregi ağzı için bir örnek verilmiş olsa da, dönüşür.

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Wêêêê! Nu **naza** vîneto, gende boino gende pıxarın, heşi remê şiyê dina ra biye vindi, ma nîka yenê to benê.”¹¹⁴⁸

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“No **lazê** axay beno gird ew yeno **zewaz**.”¹¹⁴⁹

¹¹⁴³ İpekçi, *Di Estanekê Bongilanî*, s. 16.

¹¹⁴⁴ Yıldız, *Dêrsimî ra Yew Şaîr û Hunermend: Qemerê Areyîs*, s. 1.

¹¹⁴⁵ Tülin Arslan, *Şîwari Dêrsimî*, s. 10.

¹¹⁴⁶ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 73.

¹¹⁴⁷ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 151.

¹¹⁴⁸ Mûkan, *Sanîkê Ma-2*, s. 43.

¹¹⁴⁹ Hayîg, *Mahmeşa*, s. 26.

5.2.8.7. /d/>/t/

Ötümlü konsonant /d/ sesinin, ses yolunu daraltarak, ötümsüz bir konsonant olan /t/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“-Sarê mi zi **tira kiri**. Lu sarê heşî zi **tira kena**, citîyer heşî ra xelisîyenû.”¹¹⁵⁰

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Çike **toxtorî** rapor davî, nêşkîyêne ke çîyê de bîn bikerêne.”¹¹⁵¹

“Mordem sono zerreye çarşî nîyadano ke **tomatêsî**, xiyarî, lovikî...”¹¹⁵²

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Tamar** anteni.”¹¹⁵³

“Viraran a zî kolî kena **tewqi** bin û adir vano gum-gum.”¹¹⁵⁴

5.2.8.8. /g/>/c/

Ötümlü konsonant /g/ sesinin, ses yolunu daraltarak yine ötümlü bir konsonant olan /c/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Cınawur** o Lui uniên arguêşira,”¹¹⁵⁵

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹¹⁵⁰ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 49-50.

¹¹⁵¹ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 204.

¹¹⁵² Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 223.

¹¹⁵³ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 149.

¹¹⁵⁴ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 50.

¹¹⁵⁵ Bukan, *Meslé o Vistunik Zazaki*, s. 89.

“Fekê ho cêşiyô ra, kağıtê **cêna** kena cêv, vana: Haq bela vo ve to do”¹¹⁵⁶

“**Cencena** maye û piye ma o, pîr û qalikana ma yo.”¹¹⁵⁷

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ew vistewrey xo u vistruya xo zi beno gemênda isıza, **cınawıra** miyan dı vıradano u vano: “Ez zey sîma zalıme y nêkena.”¹¹⁵⁸

5.2.8.9. /j/ > /c/

Ötümlü konsonant /j/ sesinin, ses yolunu daraltarak yine ötümlü bir konsonant olan /c/ sesine dönüşmesidir. Bu ses olayında, ses yolunda daralma meydana gelmektedir. Bu ses değişimi, İrani dillerde yaygın olan bir ses olayıdır. Farsça ve Kürtçede (Kurmanca ve Zazacada) meydana gelen /j/ > /c/ > /z/ ses değişimi, bu dillerde ortak olan birçok sözcükte meydana gelir. Örnek olarak; roz > roj > roc, erzan > erjan > ercan sözcüklerinde meydana gelen ses değişikliği verilebilir. Aşağıda bu ses değişimine bölgelere göre örnekler verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Bacar** ra wa, mîyûn dew ra wa, Takuerûn ra, Zeyneb ra wa

Bîngol ra wa, sêrgol ra wa, mi nêzûna kûm ca ra wa”¹¹⁵⁹

“A way zî şî zeri ra **aspicêk** na piron non ser a, ard da ci.”¹¹⁶⁰

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Saeta ke Dewletanê Amerikanê Yewbiyaiyan de **peroco**, se ke her kes zaneno, Fransa de **roc** şono ko ro.”¹¹⁶¹

¹¹⁵⁶ Mûkan, **Sanikê Ma-2**, s. 59.

¹¹⁵⁷ Özmen, **Deyîrbazê Dêrsimî: Silo Qiz**, s. 4.

¹¹⁵⁸ Hayîg, **Mahmeşa**, s. 53.

¹¹⁵⁹ Karasu, **Dinya d’ Yo Darê Ma**, s. 211.

¹¹⁶⁰ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 6.

¹¹⁶¹ Saint-Exupéry, **Şazadeo Qickek**, s. 26.

“Çünke lajê xo yo qij hema ke hîrîs û **panc** serre bîyo kişîyayo.”¹¹⁶²

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Pîyê ci **rocê** yeno ki xû dir cinêkên arda.”¹¹⁶³

“Şo **pancêсна** rojî bêrî. Verg şino **pancêсна** yêno.”¹¹⁶⁴

5.2.8.10. /j/ > /ş/

Ötümlü konsonant /j/ sesinin, ses yolunu daraltarak ötümsüz bir konsonant olan /ş/ sesine dönüşmesidir. Bu ses değişimi, /j/ > /ş/ > /z/ şeklinde de meydana gelir. Çok yaygın bir ses olayı olmadığından, burada sadece /j/ > /ş/ ses değişimi olayından bahsedilmiştir. Sözlüklerde bejne>beşne,¹¹⁶⁵ gilej>gilêş,¹¹⁶⁶ rijnayîş>rişnayîş¹¹⁶⁷ gibi örnekleri olan bu ses değişimi olayına, eldeki folklorik metinler göz önüne alındığında, Sêwregi ağzı ve Çewlîg ağzından örnekler bulunamamıştır.

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Oyo ke lewê xo qawuş akerdey biy, ze ke **perpeşiyeno** ra, mı na ki xo rê vate:”¹¹⁶⁸

5.2.8.11. /j/ > /z/

Ötümlü konsonant /j/ sesinin, ses yolunu daraltarak yine ötümlü bir konsonant olan /z/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“...yeno, ey rê qalê nê çîyan kena û uca ra bar kenî, şinî bajar de yew koşke **virazenî**; benê dewlemend.”¹¹⁶⁹

¹¹⁶² Yıldız, **Dêrsimî ra Yew Şaîr û Hunermend: Qemerê Areyîs**, s. 1.

¹¹⁶³ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 85.

¹¹⁶⁴ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 27.

¹¹⁶⁵ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, s. 76.

¹¹⁶⁶ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, s. 275.

¹¹⁶⁷ Grûba Xebate ya Vateyî, **Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, s. 666.

¹¹⁶⁸ Saint-Exupéry, **Şazadeo Qıckek**, s. 78.

¹¹⁶⁹ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 13-14.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Heya, Halvo ra **nejdiya**, A ki dewa Abasuna.”¹¹⁷⁰

“Çiqas ke **lozine** de kolîyû finê ra ci, adir esto kî îdare nêkeno.”¹¹⁷¹

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Eza to rê wele ra bergîrên **viraza**.”¹¹⁷²

“Eke ti wazena mi rê hewt beranî, hewt kavirî, hewt belindiri bîya ez to rê jî **virazî**.”¹¹⁷³

5.2.8.12. /v/ > /w/

Ötümlü konsonant /v/ sesinin, semi-vokal bir konsonant olan /w/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“ **Vêwîd** (veyve de) zar zu çinio, vistuirid din imu çinio.”¹¹⁷⁴

“Lac paşê şî kî, babî xwi ra va: “**Bawo**, mi r’ kênê parsker biwaz.”¹¹⁷⁵

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Eleziz ra dot, hata **Şêvaz**, Qoçgiriye, Erzingan”¹¹⁷⁶

“Wertê amnonî de bîle perozane serê xo honîk o, **pesewe** kî serd o.”¹¹⁷⁷

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹¹⁷⁰ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 59.

¹¹⁷¹ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 57.

¹¹⁷² Adabeyi, **Estanekê Sêwregi ra**, s. 81.

¹¹⁷³ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 27.

¹¹⁷⁴ Bukan, **Zazakî Qalê Vêrinu o Qala Réber Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler**, s. 79.

¹¹⁷⁵ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 7.

¹¹⁷⁶ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 150.

¹¹⁷⁷ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 215.

“Yena dest nana doşîyandê înan a, nata, ata, vana "Iii, tayn bîyê **qelawî**, ma do bûrê.”¹¹⁷⁸

“Senî qandê **bawo** ya devo bor cîkerd şîma, **bawo** se bîyo?”¹¹⁷⁹

5.2.8.13. /z/>/j/

Ötümlü konsonant /z/ sesinin, yine ötümlü bir konsonant olan /j/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişimi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Bejnê** kênek barî ya

Hew yarî ya, yarî ya”¹¹⁸⁰

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Eşqyayê hetê Zeynel Çawîş ê **Îzolîz** ê.”¹¹⁸¹

“**Bîjekî** çêver kenê ra, çiçikê xo lînê.”¹¹⁸²

“Ma ke goşdaritîma reyna fam kerd ke ganî ma qîymetê **erjayeyanê** xo bizanîme.”¹¹⁸³

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Jehr** û zîqum werdenî.

Jehr werdenî.

Jehrî kesî teqayenî.”¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁸ Seçilmek, Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi, s. 54.

¹¹⁷⁹ Kürkçü, Çend Estanekê Ma, s. 7.

¹¹⁸⁰ Kuriş, Deyirî Çewlîgî, s. 118.

¹¹⁸¹ Çem, Hotay Serra Usivê Qurzkizî, s. 55.

¹¹⁸² Guntaş Aldatmaz, Folklorê Kirmancan Ser o, s. 50.

¹¹⁸³ Yıldız, Dêrsimî ra Yew Şaîr û Hunermend: Qemerê Areyîs, s. 3.

¹¹⁸⁴ Seçilmek, Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi, s. 139.

5.2.8.14. /ş/>/s/

Ötümsüz konsonant /ş/ sesinin, ses yolunu daha da daraltarak yine ötümsüz bir konsonant olan /s/ sesine dönüşmesidir. Bu ses değişimi Sêwregi ağzında çok yaygın değilken, Dêrsim ağzında yaygındır. Çewlîg ve Sêwregi ağzında bu ses olayının örneklerine, eldeki folklorik metinler göz önüne alındığında, rastlanmamıştır.

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Goskar**, kundurû bide mi, ben ken lingûnê çenûnê **pasay**, çenê pasay yenê hênî ser o reqêşînê, hênî uwe dano mi, ben ken qulorê dare, dare velg dana mi, ben dan kole, kole **sit** dana mi, ben dan pîre, pîre dimê mi dana mi, cen, xo rê pê çalp û çulpê xo ken.”¹¹⁸⁵

“Heta **ses asmî** se de hîris, **ses asmî** ra dime kî vîst.”¹¹⁸⁶

“**Sono çê pasaye**. A sûke kî **pasayê** xo cênik a.”¹¹⁸⁷

5.2.8.15. /s/>/ş/

Ötümsüz konsonant /s/ sesinin, yine ötümsüz bir konsonant olan /ş/ sesine dönüşmesidir. Dêrsim ağzında bu ses değişimine örnek olacak çok fazla sözcük yoktur. Bu ağızda genelde /ş/>/s/ ses değişimi meydana gelir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişimi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Cayêk de zî wexto ke texteyî taqîb keno, ewnîyeno texte cinîya ey a; **şan** de wazeno ke texte nanê ey bîyaro.”¹¹⁸⁸

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹¹⁸⁵ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 60.

¹¹⁸⁶ Çem, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, s. 200.

¹¹⁸⁷ Çiçek, **Sayê Marû**, s. 63.

¹¹⁸⁸ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 14.

“Sey **Uşen** (**Usenê** Seydi) vano, “Tu lazê horê vat ke, meê.”¹¹⁸⁹

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Nêweşeyê** çınıyase, wa çımê to nêtersê

5.2.8.16. /z/ > /s/

Ötümlü konsonant /z/ sesinin, ses yolunu daraltarak, ötümsüz bir konsonant olan /s/ sesine dönüşmesidir. Eldeki folklorik malzemede bu ses değişimine örnek olabilecek sadece bir sözcük tespit edilmiştir. Arapçadan Zazacaya geçen bu sözcük, bütün ağızlarda aynı sözcükle örnekendirilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Çi heq **risq** mı bidin mı, mir bes.”¹¹⁹⁰

“**Risqî** zar û ziçê xwi dekirî.”¹¹⁹¹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ney qey nia kerd na **riskê** mı bîrna, nu ça bi sevev?”¹¹⁹²

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Arwêş, ti tîya di bikewi, balê xo bidî mi, ez senî şira **risq** û qismetê ma biyara!”¹¹⁹³

5.2.9. Yuvarlaklaşma

Düz bir vokalin, yanındaki /b/, /m/, /p/, /w/, /v/ gibi labial konsonantların etkisiyle, yuvarlak konsonant haline gelmesine yuvarlaklaşma denir.¹¹⁹⁴ Bu ses değişimi olayında, dudak konsonantları önemli rol oynar. Zazacada özellikle /w/ semi-vokali, düz vokallerin yuvarlaklaşmasına neden olur. Bu konsonantlar,

¹¹⁸⁹ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 131.

¹¹⁹⁰ Bukan, **Meslé o Vistunik Zazaki**, s. 28.

¹¹⁹¹ Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, s. 194.

¹¹⁹² Mûkan, **Sanikê Ma-2**, s. 24.

¹¹⁹³ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 15.

¹¹⁹⁴ Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 214.

kendilerinden önceki vokal sesi değiştirir. Ama bazı örneklerde, labial konsonantların kendisinden sonra gelen düz vokalleri etkileyerek, yuvarlaklaşmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Zazacada yuvarlaklaşma, ilerleyici veya gerileyici benzeşme şeklinde olabilir. Yuvarlaklaşma Zazaca sözcüklerde ve Zazacaya girmiş yabancı sözcüklerde olabilir.

5.2.9.1. /e/>/o/

Düz vokal /e/ sesinin, öncesinde veya sonrasında bulunan labial konsonantların etkisiyle, tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak vokal /o/ sesine dönüşmesidir. Dêrsim ağzında bu ses değişimi yaygındır.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ya ha owca di raqeldîyayî, henda vînena ki yo mar hûn û mîyûn yo belek **vorî** d' o.”¹¹⁹⁵

“Ben zimiston, **vor** varena, lû rênê bûyê goşt oncena; heş zî oca kişta **koto**.”¹¹⁹⁶

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Cinia jü vana: “**Mordemek!** -Vano- “Çıko?” -Vana- “Na moa ho bere...”¹¹⁹⁷

“İşte nia **honde** eskerê ho amo, dewu tolan keno, dewu nêzon nia keno, nia keno”¹¹⁹⁸

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Awe **koçik** a kenê fek.”¹¹⁹⁹

“Na qehremanêna **hol** a. Mêrdekî rê ardim kena.”¹²⁰⁰

¹¹⁹⁵ Kuriş, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 47.

¹¹⁹⁶ İpekçi, *Di Estantekê Bongilanî*, s. 18.

¹¹⁹⁷ Mûkan, *Sanikê Ma-1*, s. 28.

¹¹⁹⁸ Çağlayan, *38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimî)*, s. 237.

¹¹⁹⁹ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 44.

¹²⁰⁰ Kürkçü, *Çend Estantekê Ma*, s. 12.

5.2.9.2. /e/>/u/

Düz vokal /e/ sesinin, öncesinde veya sonrasında bulunan labial konsonantların etkisiyle, tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak vokal /u/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişimi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Laj qij sêrsibay *wurzenû* we, adir nûnû ê wir d’ mîyûn a, astuar pa yew qat kincûn a yena.”¹²⁰¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Bulxur**, goşt nînon di çînî bo. **Bulxur** var, goşt, hergu asti nîya kenê ver di.”¹²⁰²

Sêwregî ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Meymanê rizî cîya yo, meymanê **bulxurî** cîya yo.”¹²⁰³

5.2.9.3. /ê/>/o/

Düz vokal olan /ê/ sesinin, labial konsonantların etkisiyle, tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak vokal /o/ sesine dönüşmesidir. Sêwregî ağzında, bu ses değişimi yoktur. Dêrsim ağzıyla ilgili, eldeki folklorik metinler göz önüne alındığında, bu ses değişimine örnek bulunamamıştır.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Pîyorê** tûşkê ya xeniqîyayê, tena yew sax mando. Pîri ê tûşkê xo gêna hetê dewa xu wa kuwena reyar.”¹²⁰⁴

¹²⁰¹ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 67.

¹²⁰² Yıldız, *Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî*, s. 11.

¹²⁰³ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregî*, s. 142.

¹²⁰⁴ Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 72.

5.2.9.4. /î/>/o/

Düz vokal /î/ sesinin, labial konsonantların etkisiyle, tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak vokal /o/ sesine dönüşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses değişimi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Bado** vêwir def nişın.”¹²⁰⁵

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hevalî şuyanî caverdanê **şonê**.”¹²⁰⁶

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Bado** apê mi cî merd.”¹²⁰⁷

5.2.9.5. /a/>/o/

Düz vokal /a/ sesinin, labial konsonantların etkisiyle, tam benzeşmeye uğrayarak, yuvarlak vokal /o/ sesine dönüşmesidir. Sêwregi ağzında, bu ses değişimine rastlanmamıştır.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“-Ti bîye mi het bixebitî, ez rueji di **ponc** altunûn dîna tu.”¹²⁰⁸

“Mêrik va: “**Emon! Yemon!** Waya lû, hina mek. Ez dextralet kena, çikêko bîn mi ra biwaz, ez ti r’ bîyar. Ti hina bikêr **terson** ver jar mi teqeno. Hem zî **mîyon însononi** d’ mi rêzîl mek.”¹²⁰⁹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹²⁰⁵ Bukan, *Zazakî Qalé Vêrinu o Qala Réber*, s. 13.

¹²⁰⁶ Ali Beytaş, *Şaîsmaîl Estanikanê Gimgimî ra*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2012, s. 45.

¹²⁰⁷ Adabeyî, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 164.

¹²⁰⁸ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 72.

¹²⁰⁹ İpekçi, *Di Estanekê Bongilanî*, s. 21.

“İşte nia honde eskerê ho amo, dewu **tolan** keno, dewu nêzon nia keno, nia keno”¹²¹⁰

“Mi rocê hawta û di kîloy kerd xo **poşfî**, berd çê.”¹²¹¹

5.2.10. Darlaşma

Çeşitli fonetik sebeplerle, yuvarlak bir vokalin, düz bir vokal haline gelmesine darlaşma denir. ¹²¹² Zazacadaki /o/, /u/, /û/ yuvarlak vokal sesleri, çeşitli sebeplerle düz vokal /a/, /e/, /i/, /î/, /ê/ seslerine dönüşmesine darlaşma denir. Darlaşma, yuvarlak vokal seslerin arasında da meydana gelebilir. Zazacada darlaşma ve düzleşme aynı seslerde meydana gelir. Daha önce kalınlaşma ses olayının karşılığı olarak verilen incelleme ses olayındaki değişimler, burada yuvarlaklaşma ses olayının karşılığı darlaşma ses olayında da verilebilir. Bu ses değişimi olayı için, ayrıca örnek verilmeyecektir.

5.2.11. Konsonantlarda Düzensiz Ses Değişimleri

Bahsedilen ses olayları dışında, belli bir kurala göre gerçekleşmeyen bazı ses değişimi olayları vardır. Bu ses değişimi olayları fonetik bir sebeple açıklanamazlar. Daha önce bahsedilen ses olaylarının belli bir ismi varken, bahsedilecek olan ses olaylarının ismi de yoktur. Bu ses değişimi olaylarının temelinde, sözcüğün söyleyişindeki zorluğu ortadan kaldırıp, daha rahat bir şekilde ifade etmek vardır. Aşağıda bu ses değişimi olayları, bölgesel farklılıklar belirtilmeden verilmiştir. çalışma konusu olan bölgelerde sözcüklerin her iki formu da bulunabilir. Kullanılan formlardan hangisinin asıl olduğunu tespit etmek zordur. Düzenli olarak belirtilen ses değişimlerinde belli kurallar vardır. Ama bu ses olaylarında kurallardan bahsetmek olası değildir.

Bu ses olaylarından bazıları, kaynaştırma konsonantlarının kendi aralarında değişime uğraması şeklindedir. Ama bazı ses değişimi örneklerinde, sesler başka bir sesle değişime uğramamışlardır. Meydana gelen ses değişimleri, tek yönlü değildir.

¹²¹⁰ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 237.

¹²¹¹ Güven Yeşil, **Silo Qiz û Şuwarê Ey**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017, s. 3.

¹²¹² Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 213.

Her iki ses, karşılıklı olarak birbirine dönüşebilir. Tabloda kullanılan (><) işareti buna işaret etmektedir.

5.2.11.1. /h/>/w/

Artdamak ve gırtlaksıl olan /h/ sesi, Zazacada aynı zamanda kaynaştırma sesi olarak da kullanılır. Bu sesin, semi-vokal seslerle olan /h/>/y/ ve /w/>/y/ değişimleri bu sebebe bağlanabilir. Yani bir anlamda kaynaştırma konsonantlarının birbirine dönüşmesi olarak kabul edilebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere /h/, /y/ ve /w/ sesleri sözcükte düşme eğilimi olan seslerdir. Aşağıda bu değişime örnek verilmiştir.

Tablo 102: Zazacada /h/>/w/ Ses Değişimi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/h/>/w/	hinî	> <	winî	öyle
	hina	> <	wina	böyle
	hurdî	> <	wurdî	küçük
	huşk	> <	wuşk	kuru
	huye	> <	wîye	kürek ¹²¹³

5.2.11.2. /h/>/y/

/h/ artdamak ve gırtlaksıl konsonantının, /y/ semi-vokal sesine dönüşmesidir. Yukarıda yapılan açıklama, bu ses değişimi olayı için de geçerlidir. Bu ses değişiminde, düşme eğilimi olan /h/ sesi, semi-vokal /y/ sesine dönüşmüştür. Aşağıda bu değişime örnek verilmiştir.

¹²¹³ Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 99-100.

Tablo 103: Zazacada /h/ > /y/ Ses Değişimi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/h/ > /y/	hêga	> <	yega	tarla
	hêrs	> <	yers	öfke
	mehîre	> <	meyîr	ayran çorbası
	kehe	> <	keye	ev
	wahîr	> <	wayîr	sahip ¹²¹⁴

5.2.11.3. /w/ > /y/

Semi-vokal /w/ konsonantının, yine /y/ semi-vokal sesine dönüşmesidir. Vokal sesler gibi hece oluşturmamayan bu sesler, konsonant sesler kadar patlamalı veya sürtünmeli bir şekilde boğumlanmazlar. Aşağıda bu değişime örnek verilmiştir.

Tablo 104: Zazacada /w/ > /y/ Ses Değişimi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/w/ > /y/	cuwen	> <	cuyen	harman
	diwês	> <	diyês	on iki
	tuwer	> <	tuyeri	dut ağacı
	ewro	> <	eyro	bugün
	ziwa	> <	zuya	kuru ¹²¹⁵

¹²¹⁴ Malmisani, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 101.

¹²¹⁵ Malmisani, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 135.

5.2.11.4. /x/ > /h/

Artdamak-küçükdil sesi olan /x/ sesiyle, artdamak-gırtlaksıl /h/ konsonantı çıkış yeri olarak birbirine çok yakın olan konsonantlardır. Aşağıda bu değişime örnek verilmiştir.

Tablo 105: Zazacada /x/ > /h/ Ses Değişimi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/x/ > /h/	xelate	> <	halete	ödül
	xo	> <	ho	kendi
	xora	> <	hora	zaten ¹²¹⁶

5.2.11.5. /x/ > /q/

Artdamak-küçükdil sesi olan /x/ sesinin, yine artdamak-küçükdil /q/ konsonantına dönüşmesidir. Arapçadan geçmiş olan sözcüklerde asıl ses /q/ sesidir. Bu ses, Zazacanın fonolojisine uygun bir hale gelmiş /x/ şeklini almıştır, ama bu ses bazı bölgelerde asıl haline dönebilir. Örnek olarak *xurbet* gibi bazı sözcüklerde ise asıl ses /ġ/ sesi olmasına rağmen, bu ses /q/ sesine döner. Aşağıda bu değişime örnek verilmiştir.

Tablo 106: Zazacada /x/ > /q/ Ses Değişimi

	Zazaca		Zazaca	Türkçe
/x/ > /q/	xeyret	> <	qeyret	gayret
	xurbet	> <	qurbet	gurbet
	merax	> <	meraq	merak

¹²¹⁶ Malmısanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, s. 136.

5.3. SESLERİN TÜREMESİ-EKSİLMESİ

Dil birliklerinde sesler rastgele bir dizge oluşturmaz. Yer değiştirme, ses değişimi, ses türemesi ve düşmesi, neredeyse bütün dillerde meydana gelen ses olaylarıdır. Dilin ses sistemi içerisinde meydana gelen ses olaylarının çoğu, kurallara göre meydana gelir. Bazı ses olayları ise kurallı değildir. Ses türemesi veya ses eksilmesi, konuşmacının yanlış kullanımından kaynaklanabilir. Yanlış kullanımlar, belli bir kural dahilinde incelemeler ve bu çalışmanın sınırları içerisinde değildir. Aşağıda Zazacada meydana gelen ses türeme-eksilmesi ses olayları verilmiştir.

5.3.1. Düşme

Sözcük içerisinde yer alan vokal veya konsonant seslerden birinin, çeşitli sebeplerle söylenmemesine ses düşmesi denir.¹²¹⁷ Bu ses olayı, genellikle sözcüğü kısaltır. Düşme; önseste, içseste veya sonseste meydana gelebilir. Seslerde meydana gelen ses düşmesinin; damak konsonantlarının düşmesi, semi-vokal konsonantlarının düşmesi, gırtlaksız konsonantların düşmesi, vokal düşmesi, içses vokalinin düşmesi gibi çeşitleri vardır.¹²¹⁸ Farsçada bu *hazf* olarak adlandırılır.¹²¹⁹ Ses düşmelerinden bazıları kalıcı bir şekilde olurken, bazı ses düşmeleri ise geçicidir. Kalıcı olanlara örnek olarak, Zazacada fiillerin zamanları değiştiği zaman meydana gelen ses değişimleri verilebilir. Ekleme, özellikle vokal ses eklemesi, sırasında sözcükte meydana gelen ses düşmeleri geçicidir ve ekleme ortadan kalktığında, sözcük eski haline gelir.

Arapçadan Zazacaya girmiş olan; *hemmam*, *ewwel*, *emma*, *qessab*, *hecc*, *sirr* vb. sözcükler, Zazacaya geçtiklerinde sözcükte bulunan çift konsonantlar tekleşir. Bu ses düşmesi olarak kabul edilebilir ama ekleme sırasında, bazı sözcüklerde bu sesler geri gelir ve sözcükteki konsonantlar çiftleşir. Bu ses değişimi, düşme (tekleşme) veya türeme (çiftleşme) olarak kabul edilebilir.

Zazacada ses düşmesi; önseste meydana gelen ses düşmesi (apheresis), içseste meydana gelen ses düşmesi (syncope) ve sonseste meydana gelen ses düşmesi (apocope) olarak incelenmiştir. İncelenen bölgelere göre, eldeki folklorik

¹²¹⁷ Özkan, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, s. 179.

¹²¹⁸ Özkan, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, s. 179-187.

¹²¹⁹ Baqiri, *Muqeddima Zebanşinasi*, s. 217-218.

metinlerden, ses düşmelerine örnekler verilmiştir. Ses düşme örneklerinin türü, bölgelere göre sınıflandırma yapılmadan verilecektir.

5.3.1.1. Önses Düşmesi

Önses düşmesi, Zazaca sözcüklerin ilk seslerinde bulunan vokal veya konsonant seslerin düşmesidir. Zazacada meydana gelen ses düşmeleri, genelde bilabial ve semi-vokal konsonant seslerde meydana gelmektedir.

5.3.1.1.1. /b/ > Ø

Önseste bulunan /b/ bilabial konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Nover** kend o, wiver kend o

Hekî û marî tyever o wendo.”¹²²⁰

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Zumrutanka kuşîye en peynîye de êna, **herey (erey)** êna.”¹²²¹

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şîlav veng Golijî

Ê ki kirpakî **Overijî**”¹²²²

“Lûwê, biewnî, ez o nika tîya di rakewî, eki **over** ra karwanê vijya, ti mi kena aya.”¹²²³

¹²²⁰ Kurij, *Deyirî Çewlîgî*, s. 165.

¹²²¹ Yıldız, *Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî*, s. 27.

¹²²² Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 36.

¹²²³ Kürkçü, *Çend Estanekê Ma*, s. 13.

5.3.1.1.2. /e/>Ø

Önseste bulunan /e/ ön, düz vokalinin düşmesidir. Sözlüklerde bu ses değişimi için *espar>spar* örneği tespit edilmiştir.¹²²⁴ Eldeki folklorik malzemede, bu ses değişimine örnek bulunamamıştır.

5.3.1.1.3. /h/>Ø

Önseste bulunan /h/ sürtünmeli gırtlaksıl konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Kêna aîle ra, **embazan** ra û paşayî ra zî bena û gelek serebûtan vîna.”¹²²⁵

“Menfeetê aye senî ke qedîya, **embazîya** aye zî qedîyena.”¹²²⁶

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Mayîna xo kî hen tîjîya **amnonî** ver ra, verê çêberê Dayra Cendermû de”¹²²⁷

“**Ala** Heqi ra nêger biyêne

Naza biviyêne çar xorte Kirmanciye,”¹²²⁸

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Rezî **amnanî** bol bîyên şênî.”¹²²⁹

“**Arwêş**, biewnî ez a nika tîya di rakewî. Eki over ra karwanê vijîyeno ti mi kenê aya.”¹²³⁰

¹²²⁴ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmancki (Zazakî)-Tirkî*, s. 723.

¹²²⁵ İpekçi, *Di Estandekê Bongilanî*, s. 5.

¹²²⁶ İpekçi, *Di Estandekê Bongilanî*, s. 22.

¹²²⁷ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 65.

¹²²⁸ Yıldız, *Dêrsimî ra Yew Şair û Hunermend: Qemerê Areyîs*, s. 14.

¹²²⁹ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 47.

¹²³⁰ Kürkçü, *Çend Estandekê Ma*, s. 14.

5.3.1.1.4. /w/>Ø

Önseste bulunan /w/ semi-vokal konsonantının düşmesidir. Semi-vokal olan bu seslerde, düşme eğilimi vardır. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Her kes ke xo rê juyê cêno, gel zaman gît zaman veyveka juye, veyva pîle ke bena, veyva **ortene** ke bena kamcîye ke bena Heq bizanone.”¹²³¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Dewrêş Îvrayîm ve Alî Efendî ra **urzenê** ra benê tever.”¹²³²

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Na fin birayo **ortekîn** şino mezeli ser, vano.”¹²³³

5.3.1.1.5. /y/>Ø

Önseste bulunan /y/ semi-vokal konsonantının düşmesidir. Sêwregi ağzında yârdim>ardim ses düşmesi meydana gelmekle beraber, önseste /y/ semi-vokal sesi düşmeden de kullanımı vardır. Bu ses düşmesi olayının yalnız bir örneği tespit edilebilmiştir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örneği verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ma pê **ardim** tu ya bî waha mal, milk, perûn, şan û şohret.”¹²³⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Sola Xizir to rê alboz vo: Xizir lewê to de bo. **Ardimkarê** to bo!”¹²³⁵

“Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹²³¹ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 41.

¹²³² Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 105.

¹²³³ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 121.

¹²³⁴ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 162.

¹²³⁵ Guntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 87.

“Cinyek zî mêrdekî rê **ardim** kena paranê mêrdekî melay ra genê.”¹²³⁶

5.3.1.2. İçses Düşmesi

İçses Düşmesi, Zazaca sözcüklerde içses olarak bulunan konsonant seslerin düşmesidir. Ses düşmeleri, sözcüklerin kısalmasını sağlar ve kolay seslendirilmeleri için yapılır.

5.3.1.2.1. /b/ > Ø

İçseste bulunan /b/ bilabial konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“De Celalê mi, no emrê ay **Ribîyo** (*Rabb*) ooo”¹²³⁷

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Boxazê **Estemol** ser o haqe îddîa kena, cok a nîya bîyo.”¹²³⁸

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Rocê şina na cinêk xû rê gezmaxî. Keyneker cî kena **teme** (tembîh).”¹²³⁹

5.3.1.2.2. /d/ > Ø

İçseste bulunan /d/ patlamalı dış konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tifing cendirmûn teqawo, **dezawo dezawo**, lo lo **dezawo**

Mi zûna **dezay** mi kişîyawo, **dezay** mi **dezawo**, Mehmudo **dezawo**”¹²⁴⁰

¹²³⁶ Kürkçü, *Çend Estanekê Ma*, s. 11.

¹²³⁷ Kurij, *Deyirî Çewlîgî*, s. 30.

¹²³⁸ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 158.

¹²³⁹ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 180.

¹²⁴⁰ Kurij, *Deyirî Çewlîgî*, s. 35.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Uza **nêzkek** mazrê esta, mi minêra ci.”¹²⁴¹

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“O ki to birayê ci kişto, o ki to pîyê ci kişto, o ki to **dezayê** ci kişto, o ki to lacê ci kişto, pêro dê bîrê.”¹²⁴²

“Kena xo paştî, eke koç [qefleyê koçî] **vinî** bena, veracêr bena, na do na cinêkere rono; piro do, piro do, piro do.”¹²⁴³

5.3.1.2.3. /g/>Ø

İçseste bulunan /g/ öndamak konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Sêr sibay fêcîrî di luy **venda** (*vengda*) xizmekarûn dûna, vûna”¹²⁴⁴

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Amê, vato "Padîsa **ven** to dano." "Hay-hay! "vato "**ven** dano, son.”¹²⁴⁵

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Nê berferatijî nîreyê gayan anê **arwêşî** vera. La arwêş şino, remeno. **Arwêş** qulda sedirî di vindeno?”¹²⁴⁶

5.3.1.2.4. /h/>Ø

İçseste bulunan /h/ gırtlaksıl konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

¹²⁴¹ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 71.

¹²⁴² Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 158.

¹²⁴³ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 158.

¹²⁴⁴ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 40.

¹²⁴⁵ Yıldız, *Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî*, s. 11.

¹²⁴⁶ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 161.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Owk ha cawo **talike** (*tehluke*) da, ez nieşkena owk bîyarî, binê sabir bikir.”¹²⁴⁷

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Na qesî ra dime Dewrêş **Îvrayîm** (*Îbrahîm*) ve Alî Efendî urzenê ra benê tever.”¹²⁴⁸

“Ez qarşiyê biraê hode **meçup** (*mehcub*) biune.”¹²⁴⁹

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Wêrandê** (*wahîrandê*) rezanra tayini rezê xo piştên, tayin reze xo birnayê...”¹²⁵⁰

5.3.1.2.5. /l/>Ø

İçseste bulunan /l/ öndamak, lateral konsonantının düşmesidir. Arapçadan geçmiş olan sözcüklerde meydana gelen monoftonglaşma, bu ses olayına örnek olarak gösterilebilir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Patî pîyorê alinçêr ma

Miletê ma zey vêr nîya”¹²⁵¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Tesela** (*tesellî*) xo kuna, a tepia lûye sona, vana.”¹²⁵²

¹²⁴⁷ Kuriş, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 133.

¹²⁴⁸ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 105.

¹²⁴⁹ Mûkan, *Sanikê Ma-1*, s. 27.

¹²⁵⁰ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 48.

¹²⁵¹ Karasu, *Dinya d’ Yo Darê Ma*, s. 192s.

¹²⁵² Mûkan, *Sanikê Ma-2*, s. 42.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Labrey** ê ki aşmîra dûrî bî bol weş asayên.”¹²⁵³

5.3.1.2.6. /m/ > Ø

İçseste bulunan /m/ bilabial, nazal konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Heş kuwenû zerrê çal, luy **kerrûn** (*kemer*) dûna yi ser, wi binî **kerrûn** di mûnenû.”¹²⁵⁴

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ti ke pêskarê kesî nêbê kes pêskarê to nêbeno, **çike** xirabinîye ra xirabinîye vejîna.”¹²⁵⁵

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Heram bo, kuç û **keran** bo.”¹²⁵⁶

“Esto, esto hama çîyêno **bêmikun** (*bênimkun*) o.”¹²⁵⁷

5.3.1.2.7. /n/ > Ø

İçseste bulunan /n/ nazal, diş konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ez se kirî, se nikirî

¹²⁵³ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 123.

¹²⁵⁴ Kuriş, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 133.

¹²⁵⁵ Guntâş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 77.

¹²⁵⁶ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 138.

¹²⁵⁷ Adabeyî, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 158.

Dest **zerecê** xwi bigirî”¹²⁵⁸

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Coke ra ki roca **paşemiye** (*pançşemi*) rocê de zehf weşa.”¹²⁵⁹

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Leyranê **zareca**, sêkur meverdı.”¹²⁶⁰

5.3.1.2.8. /r/>Ø

İçseste bulunan /r/ çarpmalı, diş-damak konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Herê rî tu çîya vêr xu **miko**

Delal rî tu çîya vêr xu **miko**

Herê vêr xu miko, ma qal **biko** (*bikero*).”¹²⁶¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Mordemek **tekıt** (*terkit*) şî, sılam da ve moa sultan Silemani, kele ho bırna.”¹²⁶²

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Çoşmeyê (*çorşme*) doldê ma tim linçi bî.”¹²⁶³

¹²⁵⁸ Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, s. 174.

¹²⁵⁹ Saint-Exupéry, **Şazadeo Qickek**, s. 70.

¹²⁶⁰ Ergun, **Na Fin Do Bibo**, s. 91.

¹²⁶¹ Abdülkerim Bor, **Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri**, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Zaza Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014, s. 85.

¹²⁶² Mukan, **Sanıkê Ma-2**, s. 51.

¹²⁶³ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 24.

5.3.1.2.9. /t/>Ø

İçseste bulunan /t/ patlamalı, dış konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Hevalê mi ha bermena

Hesrun wirdiyun gurgurnena

Dismal (*destmale*) gena esterna

Terki dayk û bayk nikenâ”¹²⁶⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Bira hes, **sanike** ra, sunike ra. Se kena, çi esto, çi çîn o?”¹²⁶⁵

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Qandê coy, kam ki tîyara ravêrdên, na boy ra fek û zincîya bi **dismalda** woya girotên.”¹²⁶⁶

5.3.1.2.10. /y/>Ø

İçseste bulunan /y/ semi-vokal konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ded **dedkêna dedkêna**, ded **dedkêna dedkêna**

Ded **dedkêna dedkêna**, hûmay kena hê biye îta.”¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ Bor, **Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri**, s. 77.

¹²⁶⁵ Çiçek, **Sayê Marû**, s. 74 .

¹²⁶⁶ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 88.

¹²⁶⁷ Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, s. 94.

“Holîya xo tena wazenî û kesî rê **ardim** nêkenî.”¹²⁶⁸

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Kam vano: **Doê** mı tırso?”¹²⁶⁹

“Merdim **tena** bi perwerde şêno bibo merdimi kamil.”¹²⁷⁰

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Bira gîno weno. Weno, beno **bizêk**. A ê şinê uja rezê mîyan. Rezê mîyan di, şinê kerreyê hete. Birayo **Bizêk** vano”¹²⁷¹

5.3.1.3. Sonses Düşmesi

Zazaca sözcüklerde sonses bulunan vokal ve konsonantların düşmesidir. Ses düşmelerine örnek olabilecek vokal seslerden /i/ sesi, sonses olarak bulunduğu düşer. Aşağıda sonses düşmesi olayına, bölgelere göre örnekler verilmiştir.

5.3.1.3.1. /d/ > Ø

Sonseste bulunan /d/ patlamalı, dış konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Rîza Beg **qalîn** (*qalind*) Xûn dûno

De gidî, gidî, Xûnê Hecî”¹²⁷²

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ci ra vanê “Kose”. No kayê lajan o. Yew lajek beno “kalo”, **erîşe** (*erdîşe*) nano xo ra. Yew lajek kî beno “cinîya kaloyî”.¹²⁷³

¹²⁶⁸ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 14.

¹²⁶⁹ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimî)**, s. 231.

¹²⁷⁰ Elizabeth Özgül, **Mintiqaya Dêrsimî de Musayibiye**, s. 5.

¹²⁷¹ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 43.

¹²⁷² Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, s. 81.

¹²⁷³ Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 139.

“Aşîra mexo ra wo, eslê xo xaso, cedê mara, **deraza** wo.”¹²⁷⁴

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Winîno ke hakêno mîyan di. Beno hêrs, hâkî kuweno **er** o.”¹²⁷⁵

“**Qelinê** ci çend vanê ez bida, heme çîyê ci ezo bikera. Ezo bera êgandê xu Derwêşî rê.”¹²⁷⁶

5.3.1.3.2. /h/ > Ø

Sonseste bulunan /h/ sürtünmeli, gırtlaksıl konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Paşa te ra yêrs bi va: “Lawo, hin qê kênê çin î? Ti şî kênê parsker dî, ez ti r’ kênê axon û paşon biwazî.”¹²⁷⁷

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“No sono tey nîseno ro. **Padîsa** êno. Îsanî dowat keno ano, eki lacê mi zewecîno, veyvi keno.”¹²⁷⁸

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Padîsa** vano: ‘Winîyo se’ werzeno xû ser.”¹²⁷⁹

5.3.1.3.3. /i/ > Ø

Sonseste bulunan /i/ düz, merkez vokal sesinin düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

¹²⁷⁴ Rıdvan Polat, **Kitabe Hayigî û Tahlîlê ci**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017, s. 10.

¹²⁷⁵ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 103.

¹²⁷⁶ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 159.

¹²⁷⁷ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 7.

¹²⁷⁸ Yıldız, **Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî**, s. 8.

¹²⁷⁹ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 59.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Xizmekar **paşay** cilûn luy û arwûnçî yew wade di rakênî...”¹²⁸⁰

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Guzelî Hemed nata **koçik** dano piro, dota koçike dano piro ke çi **boro**.”¹²⁸¹

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şarî rê **moz** a, ma rê xoz a.”¹²⁸²

5.3.1.3.4. /n/>Ø

Sonseste bulunan /n/ nazal, dış konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tucarî ûmên Wisfûn turaq guretîn dilo dilo

Werrê **mi** bîyor hela gi ma lawîk vatîn dilo dilo

Yo **mi** vatîn, yo **mi** dima yê vatîn dilo dilo.”¹²⁸³

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tertelê **Zazu** ra taê remay amey Dêrsim?”¹²⁸⁴

“Çike ma ta a raye ramita, ma ta a raye misayme, ma a raya **tay** cira kerda, qomê tay pêro îqrarlî yo.”¹²⁸⁵

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹²⁸⁰ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 39.

¹²⁸¹ Guntâş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 171.

¹²⁸² Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmancî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 148.

¹²⁸³ Karasu, *Dinya d' Yo Darê Ma*, s. 209.

¹²⁸⁴ Çağlayan, *38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsimî)*, s. 300.

¹²⁸⁵ Cafer Çiçek, *Îtîqadanê Elewîyanê Dêrsimî de Cayê Misayîvênî*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2016, s. 12.

“Bermîra çime ci masay bî, **hersara** (*hersan* ra) gumê ci bîbî hî.”¹²⁸⁶

“**Mi** suk di dî ki mast û ispanax werdê.”¹²⁸⁷

5.3.1.3.5. /r/ > Ø

Sonseste bulunan /r/ çarpmalı, diş-damak konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**queç**>qoç>qoç.”¹²⁸⁸

“Şî cayê goşt, onyê, tenkê goşt qawirmî honî w' oca erd **ser o**, hetêk goşt zî tedi çin yo.”¹²⁸⁹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“A nê **qoçê** mi berz ke emeg vecîno, xo rê emeg ci ra burê, anca ser de kerê ama dêmarîya xo ra mavacê.”¹²⁹⁰

“Ez têdine pers ken, mi ke rind bingişîye gurete, kemanê xo cên, êndî **ser o** van, ser o yîmîs ken.”¹²⁹¹

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Beno hêrs hâkî kuweno er **(r)o**.”¹²⁹²

“Ez kotî bikuy, kotî bikûy ez kurkta kalî **ser o** bikuy.”¹²⁹³

¹²⁸⁶ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 144.

¹²⁸⁷ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 111.

¹²⁸⁸ İbrahim Bingöl, **Kirmanckî (Zazakî) de Pêveronayîşê Fekê Çewligî û Gimgimî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2013, s. 51.

¹²⁸⁹ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 19.

¹²⁹⁰ Çiçek, **Sayê Marû**, s. 86.

¹²⁹¹ Yeşil, **Silo Qiz û Şuwarê Ey**, s. 5.

¹²⁹² Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 103.

¹²⁹³ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 26.

5.3.1.3.6. /y/>Ø

Sonseste bulunan /y/ semi-vokal konsonantının düşmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ters lacêk vêcîyawû, wi tik-**tena** zerrê mixara di mendû.”¹²⁹⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Eke beno vêsan qayt beno ke ju vîyale esta, serê vîyale ra **tena** ju saye esta, dest de çuya xo esta.”¹²⁹⁵

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Va** yeno vayê verî, gunakê dar û berî.”¹²⁹⁶

5.3.1.4. Hece Düşmesi

Sözcük içerisinde ekleme veya birleşme sırasında, arka arkaya gelen benzer veya eşit seslerden oluşan hecelerden birinin düşmesidir. Yazılı ve sözlü dilde birçok örneği olan bu ses olayına, hece düşmesi veya *haploloji* denir.¹²⁹⁷ Bu ses olayı, ses ekleme veya ses eksiltme sırasında meydana gelir. Hece düşmesi, konuşmacının veya dili kullanan kişinin, dili yanlış kullanmasından kaynaklanabilir. Dili yanlış kullanma toplum tarafından benimsenmemişse, bu durum bir yanlış kullanma örneğidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses düşmesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Dê mi ra **vac** ti xu **r’ kûm’** ra tersena dilo dilo

Tersena dilo dilo, tersena wax dilo dilo.”¹²⁹⁸

¹²⁹⁴ Kuriş, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 84.

¹²⁹⁵ Çiçek, *Sayê Marû*, s. 11-12 .

¹²⁹⁶ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 125.

¹²⁹⁷ Özkan, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, s. 189.

¹²⁹⁸ Karasu, *Dinya d’ Yo Darê Ma*, s. 209.

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tertelê **Zazu** ra taê remay amey Dêrsim?”¹²⁹⁹

“**Zon** (ziwan), kemer- kuç, tîje, asme... her çî ma re yabancı bî.”¹³⁰⁰

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Mezatdi kesî nêşa bi ki dûşneyê ne **girwî bivijyo** (*girweyî bivejîyo*).”¹³⁰¹

5.3.2. Kaynaştırma

Bu ses olayı, daha çok sözcük birleşmelerinde meydana gelir. Ayrı hecelerde yan yana gelen vokal seslerin arasına, kaynaştırma konsonantı gelir. Bu ses olayı, *vokal çatışması* veya *hiyatus* olarak da adlandırılır.¹³⁰² Yabancı dillerden Zazacaya giren sözcükler dışında, genelde iki vokal yan yana bulunmaz. Çewlîg ağzında yazılan metinlerde hiyatus etkisi kalkmıştır. Bu ağızlarda diftongizasyon etkilidir. Vokal çatışmasını ortadan kaldırmak için, Zazacada /h/, /w/ ve /y/ kaynaştırma konsonantları, vokal çatışmasını ortadan kaldırır. Bu seslerden /w/ ve /y/ konsonantları semi-vokal sesleri, kaynaştırma konsonantı olarak yaygın bir kullanıma sahiptir.

5.3.2.1. /h/

İki vokal ses arasına, /h/ gırtlaksız konsonantının kaynaştırma konsonantı olarak girmesidir. Sêwregi ağzında kaynaştırma konsonantı olarak /h/ sesi kullanılmaz. Eldeki folklorik metinlerden tespit edildiği kadarıyla Dêrsim ağzında da bu kaynaştırma sesinin örnekleri bulunmamaktadır. Çewlîg ağzında bu ses olayının bir örneği aşağıda verilmiştir. Eldeki malzemeye göre denilebilir ki, kaynaştırma konsonantı olarak /h/ sesinin kullanımı yaygın değildir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹²⁹⁹ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge** (Tertelê Dêrsimî), s. 300.

¹³⁰⁰ Yıldız, **Dêrsimî ra Yew Şair û Hunermend: Qemerê Areyîs**, s. 5.

¹³⁰¹ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 56.

¹³⁰² Özkan, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, s. 189.

“Pîrê, a dar **ha** ça di a?”¹³⁰³

5.3.2.2. /w/

İki vokal ses arasına, /w/ semi-vokal konsonantının kaynaştırma konsonantı olarak girmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Dezawo dezawo** lo lo **dezawo**”

Dezay mi **dezawo** Mehmudo **dezawo**”¹³⁰⁴

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Na jû **şapqawa**.”¹³⁰⁵

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Muhemed nêweşê **cawo**.”¹³⁰⁶

5.3.2.3. /y/

İki vokal ses arasına, /y/ semi-vokal konsonantının kaynaştırma konsonantı olarak girmesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Ina nîya aya** bîna.”¹³⁰⁷

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şa Hemed verê destûnê apî ve **nîyajnîye** der o.”¹³⁰⁸

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹³⁰³ Kuriş, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 185.

¹³⁰⁴ Kuriş, *Deyirî Çewlîgî*, s. 34.

¹³⁰⁵ Saint-Exupéry, *Şazadeo Qickek*, s. 11.

¹³⁰⁶ Heseno Qurdekij, *Mersiye ya Pêxemberî*, qeydê vengî.

¹³⁰⁷ Karasu, *Dinya d’ Yo Darê Ma*, s. 190.

¹³⁰⁸ Gûntaş Aldatmaz, *Sanikanê Mamekiye ra (Mamekiye Masallarından)*, s. 90.

“Alayê mi halê mi **hewaleyê** to yo.”¹³⁰⁹

5.3.3. Türeme

Seslerin birleşmelerine ve özelliklerine bağlı olarak, sözcüklerin önsesinde, içsesinde veya sonsesinde, vokal veya konsonant seslerin artmasına, türeme denir. Ses türemesi, sözcüğün aslında olmayan bir sesin, ortaya çıkmasıdır. Konsonant veya vokal yığılmasını önlemek için, sözcüklerde ses türemesi meydana gelir.¹³¹⁰ Vokal türemesi ve konsonant türemesi şeklinde meydana gelebilen ses türemesi; bu çalışmada önses türemesi, içses türemesi ve sonses türemesi olarak incelenecektir.

5.3.3.1. Önses Türemesi

Sözcüklerin ilk sesinde, vokal ve konsonant seslerin türemesidir. Bu ses türemesi bölgelere göre değişiklik gösterebilir.

5.3.3.1.1. Ø>/a/

Önseste /a/ vokal sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Serfîraz ber **anikena**.

Pîr vûna:

-Ti ber **anikena**, engîştê xwi vej, ez engîştê tu sipena.”¹³¹¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Yalanız** hewn ra meso, çêna padisay bêro ke tı şîya hewn ra...”¹³¹²

“Mahmud to hayatê mi xelesno ra, to **anka** ke şîya lewê pîyê mi, pîyê mi çi ke vaze, pere vana, zern vana, sêm vana, defîna vana çi ke biwaze dano to.”¹³¹³

¹³⁰⁹ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 101.

¹³¹⁰ Özkan, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, s. 171.

¹³¹¹ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 57.

¹³¹² Mûkan, *Sanikê Ma-2*, s. 58.

¹³¹³ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 52.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“No hıma fekê mesker **akeno** u fekê cı keno xo fek ew no tayn tayn pıfê mesker **anısнено**.”¹³¹⁴

5.3.3.1.2. Ø>/e/

Önseste /e/ vokal sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ti xêr û silamet ameyê **xuerto**! Ti çî, çî kes î, ti ça ra yenî, sera şinî?”¹³¹⁵

“Ma eşkeni enye vaju kî; edebiyato muqayeseyın dı derheqê xelqan dı zanayışê ma beno zêd.”¹³¹⁶

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Ena** a tîrena bine niya”¹³¹⁷

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Eha** pîr ci rê şit berd, ay qapî ake ma şîrê veyver berê.”¹³¹⁸

“**Eha** cinîya to, to ra veradeyê.”¹³¹⁹

5.3.3.1.3. Ø>/i/

Önseste /i/ vokal sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹³¹⁴ Hayîg, **Mahmeşa**, s. 60.

¹³¹⁵ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 159.

¹³¹⁶ Danyal Apuhan, “Têveranayışê Tîkê Vateyê Verênan ê Zazakî û Kurmanckî”, **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, c. 2, s. 4, Bingöl 2016, s. 103.

¹³¹⁷ Saint-Exupéry, **Şazadeo Qıckek**, s. 75.

¹³¹⁸ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 37.

¹³¹⁹ Seçilmek, **Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi**, s. 117.

“**Ina** qalê quitik o pising şına miêrik o ciniek guêş.”¹³²⁰

“Demo **inkayın** dı zi, zey demo hira, rıstımı demo hira şuxulyeno.”¹³²¹

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“A **iyê** bin ki dewe ra remay.”¹³²²

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Istanika** ma cî tîya d’ qedyena.”¹³²³

5.3.3.1.4. Ø>/h/

Önseste /h/ gırtlaksıl konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Heywax** birîndarê mi, **heywax** birîndarê mi iii...”¹³²⁴

“Na estaneke de ma eşkenê vajî Kênaya Parskerî **hema** her ca de esta.”¹³²⁵

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Tu **Hermenki** zona nê?”¹³²⁶

“**Heya** ez raste ci amu, hama heta nejdî nêşîyu, pîrika mi vatenê o elmasê marê korîyo henî bereqîno.”¹³²⁷

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹³²⁰ Mehmet Aslanoğulları, “Fekê Çolig dı Ūntışê Karo Sade ê Zazaki”, **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, c. 1, s. 2, Bingöl 2015, s. 36.

¹³²¹ Bukan, **Meslé o Vıstunik Zazaki**, s. 100.

¹³²² Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 257.

¹³²³ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 162.

¹³²⁴ Kurij, **Deyirî Çewlîgî**, s. 27.

¹³²⁵ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 13.

¹³²⁶ Çağlayan, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, s. 301.

¹³²⁷ Polat, **Kitabe Hayigî û Tahlîlê ci**, s. 13.

“Ey ra yenê cêr, şinê, şinê cayindo durî, wija de xalê ci arê benê Serwet û danê piro, ci rind **henciqnenê**.”¹³²⁸

“Mela çi bêbav o! Ti hînî nêşenê peranê xo ci ra bigîrê, **hema** ez a to rê ardim bikera.”¹³²⁹

5.3.3.1.5. Ø>/w/

Önseste /w/ semi-vokal konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Wiso, Wiso, **Wirriso**, Wiso”¹³³⁰

“Rueja bîn sêrsibay mi **astûwar** xwi ûnt teber, yew qij xwi...”¹³³¹

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Jûye ginê kemera areyî ro, kemera areyî şîkîye, jûye ginê **wustina** areyî ro...”¹³³²

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Wustay** zî goşto ki anto, kerden şîşîra, çehar teney şîşê goştinî viraştî...”¹³³³

Tam wexta na Serwet cî **wija** d’...”¹³³⁴

5.3.3.1.6. Ø>/y/

Önseste /y/ semi-vokal konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

¹³²⁸ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 186.

¹³²⁹ Kürkçü, **Çend Estanekê Ma**, s. 10.

¹³³⁰ Karasu, **Dinya d’ Yo Darê Ma**, s. 64.

¹³³¹ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 132.

¹³³² Guntaş Aldatmaz, **Folklorê Kirmancan Ser o**, s. 216.

¹³³³ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 67.

¹³³⁴ Adabeyi, **Estanekanê Sêwregi ra**, s. 187.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Yınra** têna wêr kuitik ujad çinniu”¹³³⁵

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Yoxro** ke çêneke pê menda, diganî ya.”¹³³⁶

Sêwregi ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Mêrdekêndê **yixtîyar** beno ew hîrê keyneyê nê mêrdekî benê.”¹³³⁷

5.3.3.2. İçses Türemesi

Zazaca sözcüklerde, iç hecelerde konsonant seslerinin türemesidir. İçses türemesi bölgelere göre değişiklik gösterebilir. Bazı bölgelerde, bu ses olayı düşme olarak da kabul edilebilir. Aşağıda, örneklem olarak seçilen bölgelerden, bu ses türemesi olayına örnekler verilmiştir.

5.3.3.2.1. Ø>/d/

İçseste /d/ patlamalı, dış konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir. Özellikle Sêwregi ağzında, bu ses türemesi olayı çok yaygındır.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“La Xerîb maşallah dest û pay û, qilow û, **yewdo** derg û dila wû; kî qîmiş nîbenû biûnû tira.”¹³³⁸

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Sonde sonde sonde**

Nistu ro, odeka meymanon de,”¹³³⁹

¹³³⁵ Bukan, *Meslé o Vıstunik Zazaki*, s. 159.

¹³³⁶ Gûntaş Aldatmaz, *Sanikanê Mamekiye ra (Mamekiye Masallarından)*, s. 74.

¹³³⁷ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 89.

¹³³⁸ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 75.

¹³³⁹ Mûkan, *Sanikê Ma-2*, s. 53.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Arwêş **qulda** sedirî di vindeno?”¹³⁴⁰

“Boynî, **sukêndo, welatêndo** bol durî di **istorêndo** bol har esta.”¹³⁴¹

5.3.3.2.2. Ø>/l/

İçseste /l/ lateral, dış konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Keçê dînê **willey** ez se kirî”¹³⁴²

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Yew **balışna** orteyê xo de ronanê. Yew desmale kî gênê, goşeyêkê desmale huşk girê danê.”¹³⁴³

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Qandê cadê **gullî**, ma erd bi dest û payana kerd bi dûz.”¹³⁴⁴

5.3.3.2.3. Ø>/m/

İçseste /m/ bilabial, nazal konsonant sesinin türemesidir. Çewlîg ağızında, elde bulunan folklorik metinler göz önüne alındığında, bu ses türemesine örnek bulunamamıştır. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Frankfurt, **temmuze** (asma amnonîya wertîye), 1990.”¹³⁴⁵

¹³⁴⁰ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 161.

¹³⁴¹ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregi ra*, s. 114.

¹³⁴² Karasu, *Dinya d' Yo Darê Ma*, s. 208.

¹³⁴³ Guntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, s. 139.

¹³⁴⁴ Ayyıldız, *Hersê Zerrî*, s. 31.

¹³⁴⁵ Çem, *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, s. 258.

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Zewmbî** eynando çire wina bikerdên?”¹³⁴⁶

5.3.3.2.4 Ø>/n/

İçseste /n/ nazal konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Luy vûna: -La ti yo **firsend** mi nidûnî?”.¹³⁴⁷

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Endi** a lone ra onta. Endi nê zav-zêç verda, ne...”¹³⁴⁸

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Nêşenna** bîpersa na keyna kêya

Nêwetana, vana yak xeyalêya”¹³⁴⁹

5.3.3.5.5. Ø>/r/

İçseste /r/ çarpmalı, diş-damak konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Şî onya aw ra, ege aw pîyawa bîya zern, vazday omî va: “Awê têşt
bîya **zern**.”¹³⁵⁰

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

¹³⁴⁶ Ayyıldız, **Hersê Zerrî**, s. 10.

¹³⁴⁷ Kurij, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, s. 47.

¹³⁴⁸ Çağlayan, **38 ra Jû Pelge (Tertelê Dêrsimî)**, s. 165.

¹³⁴⁹ Ergun, **Na Fin Do Bîbo**, s. 61.

¹³⁵⁰ İpekçi, **Di Estanekê Bongilanî**, s. 9.

“No **teserrufê** dê wextio girdo.”¹³⁵¹

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Miza mına yena, sîma 'heta sırê **zerre**, ezo miza xo kena u yena.”¹³⁵²

5.3.3.3. Sonses Türemesi

Zazacada var olan sözcüklerde, sonses olarak konsonant seslerin türemesidir. Zazacada sonses türemesi çok yaygın değildir. Tespit edildiği kadarıyla, sadece üç konsonantta bu ses olayı meydana gelmektedir. Aşağıda, sonses türemesi olayına, bölgelere göre örnekler verilmiştir.

5.3.3.3.1. Ø>/d/

Sonseste /d/ patlamalı, dış konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Ti kûm a? Ti **cind** a, pîyêrî ya? Ti îta çi gêrena?”¹³⁵³

Dêrsim ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Sande pird** ser o erzenme ma ci ra bixeleşîmî ra.”¹³⁵⁴

Sêwregi ağızından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Bojîyê kesî bibo, kes **devsdê** waran di nêmaneno.”¹³⁵⁵

5.3.3.3.2. Ø>/g/

Sonseste /g/ patlamalı, öndamak konsonant sesinin türemesidir. Elde bulunan metinlerden bu ses olayının örnekleri tespit edilememiştir. Sözlükte bazin>bazing

¹³⁵¹ Saint-Exupéry, *Şazadeo Qickek*, s. 76.

¹³⁵² Hayîg, *Mahmeşa*, s. 60.

¹³⁵³ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 56.

¹³⁵⁴ Çîçek, *Sayê Marû*, s. 23.

¹³⁵⁵ Seçilmek, *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*, s. 125.

örneği vardır.¹³⁵⁶ Bu ses türemesi olayı, seçilen bölgelere göz önüne alındığında, çok yaygın değildir.

5.3.3.3.3. Ø>/k/

Sonseste /k/ patlamalı, öndamak konsonant sesinin türemesidir. Aşağıda, bölgelere göre bu ses türemesi olayının örnekleri verilmiştir.

Çewlîg ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Owk** ha cawo talike da, ez nieşkena **owk** bîyarî, binê sabir bikir.”¹³⁵⁷

“Hin **yerêk** ra wo, wir dî zî ong ra kot, pira vazdayî.”¹³⁵⁸

Dêrsim ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“**Mordemek** uza u ki endi, uza de qedina.”¹³⁵⁹

“Mi kî a **çêneke** dê waro, wele kerde fekê **çêneke**.”¹³⁶⁰

Sêwregî ağzından seçilen metinlerde tespit edilen örnekler:

“Na fîn birayo ortekîn şîno mezeli ser, vano:

Birak birak”¹³⁶¹

“Jew **lajek** û jew **keynek** a, lajek **keynek** rê vano”¹³⁶²

¹³⁵⁶ Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî*, s. 67.

¹³⁵⁷ Kurij, *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, s. 133.

¹³⁵⁸ İpekçi, *Di Estanekê Bongilanî*, s. 19.

¹³⁵⁹ Mûkan, *Sanikê Ma-1*, s. 54.

¹³⁶⁰ Yeşil, *Silo Qiz û Şuwarê Ey*, s. 4.

¹³⁶¹ Adabeyi, *Estanekanê Sêwregî ra*, s. 121.

¹³⁶² Kürkçü, *Çend Estanekê Ma*, s. 23.

SONUÇ

Zazaca; Türkiye sınırları içerisinde konuşulan, sözlü edebiyat açısından zengin ama yazılı edebiyat açısından geri kalmış, standart bir yazım dili oluşturma yolunda olan bir lehçedir. Zazaca yazılmış olan ilk eserler 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlamışsa da, Zazalar tarafından yazılmış ilk eserler ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. İlk eserler olarak yazılan mevlitler dışında, elde bulunan eserlerin hepsi 20. yüzyılın son çeyreğinden sonra yazılmıştır. Zazaların sadece Türkiye sınırları içerisinde yaşıyor olması, Kürtlerin yaşadıkları diğer coğrafyalarda Zazaca eser verilmemesine neden olmuştur. Zazacada, edebiyatın çeşitli alanlarında eserler yazılmıştır ama bunların sayıları fazla değildir. Zazaca dilbilim alanında yazılmış eserlerin çoğu, dilbilgisi kitapları ve sözlüklerdir. Zazaca yazan birçok kişi, dilbilgisiyle ilgilenmiş veya sözlük hazırlamıştır. Dilbilimin diğer alanları ve bu çalışmanın konusu olan fonetik ve fonoloji göz ardı edilmiştir. Bu çalışma, bir karşılaştırmalı dilbilim çalışmasıdır. Örneklem seçilen üç bölgede, Zazacanın fonetik yapısı irdelenmiş ve karşılaştırma yapılmıştır. Çalışmadan çıkarılan sonuçlar, konuların işleniş sırasına bağlı kalınarak, özetle şu şekilde sıralanabilir.

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli enstrümandır. Dil, sürekli değişir. Değişme, dilin dizgesinde meydana gelmez; dizge içerisindeki ilişki biçimleri arasında meydana gelir. Eklemlili bir yapıya sahip olan dil, kavramlarda soyutlama yapar. Bu soyutlamalar sayesinde kavramlar meydana gelir ve insanlar kavramlarla düşünmeye başlar. Dildeki soyutlama özelliği sayesinde; müzik, mimari, edebiyat, sanat vb. bilim ve sanat dalları meydana gelir.

Dil, duygu ve düşünceleri aktarır. Sadece düşünceler değil, duygular da dil aracılığıyla aktarılır. Duygu ve düşünceler, dil sayesinde sözlü veya yazılı bir şekilde

aktarılır. Yazı sonradan dile eklenmiştir. Yazının olmadığı toplumlarda iletişim dille sözlü bir şekilde sağlanır.

Dil, toplumdaki değerleri temsil eder ve dildeki ögelerin dizgesel bir değeri vardır. Her dil, kendi toplumunun ihtiyaçlarını karşılayacak yetenektedir. *İlkel dil* veya *mükemmel dil* gibi ifadeler, bilimsellikten uzaktır. İnsanlar ancak dilin imkan verdiği ölçüde öğrenebilir. Dilin olanakları, insan zihninin sınırındır. Aynı zamanda dil, toplumsal bir hafıza ve kültürel bir kurumdur.

Saf ve katışıksız dil yoktur. Bir dilin saf ve katışıksız olduğunu söylemek, o dilin kullanılmadığını ve izole olduğunu ifade etmektir. Bütün diller, sözcüklerin varyantlarını oluşturma eğilimindedir. Zazaca gibi, standart bir yazımdan yoksun, eğitim dili olmayan, basın dili olarak tercih edilmeyen dillerde varyantlaşma eğilimi daha fazladır. Dildeki sözcüklerin varyantlarından birisinin standart yazım için tercih edilmiş olması, diğer varyantların hatalı olduğunu göstermez. Bireysel söyleyiş hatalarından kaynaklanmadığı sürece, toplumda var olan söyleyişler yanlış olarak nitelendirilemezler.

Dil, bir göstergeler topluluğudur ve dilin ögeleri arasında saymaca bir ilişki vardır. Göstergeler, gösteren ve gösterilenden oluşur. Gösteren ve gösterilen arasında nedensiz bir ilişki vardır. Sadece yansıma sözcüklerde nedenli bir ilişkiden bahsedilebilir. Yazı dilinde de, gösterilen ve gösteren arasında nedenli ilişki vardır.

Anadil, öğrenilen değil, edinilen bir dizgedir. Anadilin kullanılmasında, psikolojik ve fiziksel kimliğin rolü vardır. Konuşmacının fiziksel kimliği ve psikolojik durumu, kullandığı dili etkiler. Kadınların ve erkeklerin, gençlerin ve yaşlıların dil kullanımları birbirinden farklıdır. Ayrıca din, dini kurumlar ve dinin dili, konuşmacının dilini etkiler. Yazılmış ilk Zazaca eserlerde, Arapça ağırlıklı bir dilin olması, din dilinin Zazaca üzerindeki etkisine işarettir.

Dilbilim, birçok bilim dalıyla ilişki halindedir. Dilbilim, interdisipliner bir bilim dalıdır. İnsanla ilgili olan bütün bilim dalları, dilbilimle de ilişki halindedir. Dilbilim; filoloji, edebiyat, fizyoloji, matematik, akustik, felsefe, mantık, psikoloji, sosyoloji, tıp, tarih, arkeoloji, etnografya, etnoloji, antropoloji, coğrafya, semiyoloji

vb. bilim dallarıyla ilişki halindedir. Sayılan veya adı geçmeyen bütün bilim dalları, tespit ettikleri gerçeklikleri ifade edebilmek için dile ihtiyaç duyarlar. Dil, toplumla ilişkili olan bütün bilim dallarının bileşkesidir.

Zazaca, sözcük envanterinde bulunan ve başka dillerden Zazacaya geçmiş olan alıntı sözcüklerin büyük çoğunluğunu en üst düzeyde kendi fonetik sistemine uydurmuş ve Zazacalaştırmıştır. Son dönemde başka dillerden, özellikle batı dillerinden, Zazacaya geçmiş olan alıntı sözcüklerin ise asıl imlalarına sadık kalınmıştır.

Zazacada, diğer dillerdeki gibi, konuşma seslerinin oluşmasında; akciğer, boğaz, gırtlak, ses telleri, küçük dil, ön ve arka damak (sert ve yumuşak), burun boşluğu, ağız boşluğu, çene, dil, dudaklar gibi ses yolları ve ses organları etkilidir.

Ehmedê Xanî'nin *Nûbihara Biçûkan* ile başlayan Kurmancca dilbilim çalışmaları, 18. yüzyılda misyonerlerle devam etmiştir. 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da başlayan Kürtçe dilbilim çalışmaları, 1920'li yıllardan sonra kuzey kısmında sekteye uğramıştır. Bu süreçten sonra, Şam (Suriye) ve Irak'ta paralel bir şekilde devam etmiştir. Özellikle Zazaca için bu çok kötü sonuçlar doğurmuştur. 20. yüzyılın başlarında yazılmış olan iki adet mevlitle yazılı edebiyat alanına girmiş olan Zazaca, içinde bulunulan ortamdan etkilenmiş ve uzun bir süre sessizliğe bürünmüştür. Bu durum 20. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir.

Sorancada, modern anlamda dilbilim çalışmaları Tewfîq Wehbî ile başlar. Kurdo-Arabik alfabenin ortaya çıkmasında onu emeği çoktur. Hali hazırda, Sorancada dilbilimin hemen her alanında telif ve tercüme eserler mevcuttur.

Zazaca yapılmış olan dilbilim çalışmalarını ferdi ve kolektif çalışmalar olarak taksim edilebilir. Kolektif çalışmalar, Grûba Xebate ya Vateyî tarafından yapılan çalışmalardır. Bu grubun hedefi, Zazacayı standart bir yazıma kavuşturmadır. Ware-Jacobson alfabesini kullanan yazarların da bir grup kurdukları ve faaliyetler yürüttükleri bilinmekle beraber, yayımladıkları bir kolektif eser olmadığından, bu kategoriye alınmamıştır. Zazaca dilbilim çalışmalarının önemli bir bölümüyse ferdi olarak yürütülen çalışmalardır. Ferdi olarak dilbilim çalışması yürüten kişilerden biri

belki de en önemlisi M. Malmîsanij'dır. Dilbilgisi, fonoloji, sözlük ve diyalektoloji çalışmaları yapan Malmîsanij, Grûba Xebate ya Vateyî'nin de kurucuları arasındadır. Dilbilim üzerine çalışan bir diğer yazar olan Zilfî Selcan, doktorasını Zazaca üzerine yapmıştır ve çalışmalarında kendi geliştirdiği alfabeyi kullanmaktadır. Munzur Çem, Denîz Gunduz, Seîd Veroj, Roşan Lezgîn, Serkan Oğur, Terry Lynn Todd, Siyavuş Murşedi, Hacı Özkan, Sebahattin Gültekin, Hıdır Eren, Lerzan Jandil, Ferhat Wusar, Mesut Keskin, W. K. Merdimîn, Seyidxan Kuriş gibi yazarlar Zazaca dilbilimle uğraşmaktadırlar.

Zazaca roman, şiir, hikaye veya denemeyle uğraşanlar, kendilerinin dilbilimle uğraşmak zorunda hissetmekte; bu durum Zazaca edebiyatın ilerlemesini engellemektedir. Çünkü dilbilim determinist bir alandır. Buna karşın edebiyat, daha çok dilin duygu aktarımı kısmına hitap etmektedir. Yeterince materyalin bulunmadığı Zazaca dilbilim alanında, edebiyatçıların çoğu kendilerini bu alanda çalışmaya mecbur görmektedir.

Zazaca dilbilgisiyle uğraşanların çoğu, sözlük yazımıyla uğraşmıştır. Yazılan sözlüklerin çoğu, yerel sözcüklerin derlemesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Ama sözlük yazan dilbilimciler, eserlerine türetme birçok sözcük de eklemişlerdir. Sözlük çalışmalarının çoğu, leksikografinin ilkelerine uymamaktadır. Bu eserlerde, sözcükler, alt alta dizilmiş gibi durmaktadır. Yapılan çalışmalar, bölgede var olan sözcüklerin derlenmesi ve yapay sözcüklerden uzak durulması gibi kriterlere bağlı olarak yapılırsa, Zazacaya daha büyük katkı sunacaktır.

Zazaca dilbilgisi yazarları, eserlerinde, kendi ürettikleri terminolojiyi kullanmışlardır. Bu durum, ortak bir dilbilim terminolojisinin oluşmasını engellemiştir. Dilbilgisi eserlerinden bazılarının etkisi lokal kalmıştır. Eserlerde, dilbilgisi olarak morfoloji izah edilmiştir, diğer alanlara ise neredeyse dokunulmamıştır. Bazı eserler, kurs materyali olarak hazırlanmıştır.

Akademik olarak tanımlanan Kurmancca ve Zazaca, sosyolengüistik olarak Pidgin ve Kreolleşmeyi kendisiyle beraber getirmektedir. Bahsedilen akademik dil, belli bir zümre tarafından kullanılan bir dil olarak kalmıştır. Bu dillerin doğuşu ve

ortadan kalkması çok hızlıdır. Bu dil, izole bir dil olarak kalmakta; Zazacayı konuşanlar tarafından anlaşılmamaktadır.

Zazaca, köken olarak; Hint-Avrupa dil ailesinin, Hint-İran grubunun, İran kolunun, Kuzeybatı kısmında yer alan Kürtçenin bir lehçesidir. Diyalekt ve dil arasında keskin sınırlar olmadığı, bu iki kavramın birbirinin yerine kullanıldığı için, bazı dilbilimciler tarafından Zazaca dil olarak kabul edilir. Kürtçenin diğer lehçelerini de birer dil olarak kabul edip, Kurdî Diller olarak bir sınıflandırma yapılabilir. Her iki durumda da Zazaca, Kürtçenin altında yer almaktadır. Zazacanın bağımsız bir dil olması veya Kürtçenin bir lehçesi olması tartışmaya açıktır. Bu konuda yapılan tartışmaların çoğu dilbilim esaslarına göre yapılmamakta, kişilerin veya grupların kendilerini adlandırmaları ve siyasi görüşleri/tercihleri üzerinden yürütülmektedir.

Yapılan çalışmada, Zazaca konuşulan üç bölge; kuzey, merkez ve güney olarak ayrılmış ve bu bölgeler arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Zazaca konuşulan bölgeler arasındaki bu sınıflandırma, coğrafik bir sınıflandırmadır. Diğer lehçeler karşılaştırmaya katılmadığı, etimolojik fonoloji alanına girilmediğinden, bu çalışma senkronik bir çalışmadır.

Çalışmada, segmental ve suprasegmental ögeler izah edilmiştir. Segmental ögeler: fonem (vokal ve konsonant), allofon, morfem, allomorftur. Suprasegmental ögeler ise vurgu, ton, ezgi, ritim, hız, durak, tını ve hecedir. Suprasegmental ögeler, tek heceli dillerde çok önemlidir. Segmental ögeler yazılı dilde önemliyken, suprasegmental ögeler daha çok sözlü dilde önem arz ederler. Suprasegmental ögelerin yazılı dilde ifade edilmeleri, noktalama işaretleri sayesinde olur. Cümle içerisindeki ahenk ve melodi, suprasegmental ögeler sayesinde meydana gelir.

Vurgu, sentaktik ve fonetik olmak üzere iki çeşittir. Fonetik vurgu, sözcük düzeyinde meydana gelirken, sentaktik vurgu cümle düzeyinde oluşur. Fonetik vurguya göre, Zazaca sözcüklerde vurgu; tek heceli sözcüklerde vokalde, genelde sözcüğün son hecesinde, izafet eki alan sözcüklerin son hecesinde, -istan ile sözcüklerin son hecelerinde, mastar ekinden önceki hecede, öneklerin kendilerinde, tamlamaların son hecesinde bulunur. Zazacada sentaktik vurgu ise; isim

cümlelerinde vurgulanmak istenen sözcük adeylem alır, fiil cümlelerinde vurgulanmak istenen sözcük yükleme yaklaştırılır. Bu genel kuralların dışında, konuşmacı veya metnin okuyucusu, cümlede istediği sözcüğü vurgulamak suretiyle ön plana çıkarabilir.

Zazacada durak, segmental ve suprasegmental düzeylerde farklı olur. Segmental düzeyde, ses olaylarıyla meydana gelen durak; suprasegmental düzeyde noktalama işaretleriyle oluşur. Durağı, vurguyla beraber ele almak gerekir.

Fonolojinin; en az çaba yasası, en çok çaba yasası, yakınlık ilkesi, sesin edebi değeri, rebus ilkesi gibi ilke ve yasaları vardır. Bu ilke ve yasalar, fonolojiye işlerlik kazandırır. Fonoloji; imla, morfoloji, sentaks, semantik gibi dilbilimin alt dallarıyla ilişki halindedir. Dil, bir bütündür ve yapılan sınıflandırmalar, dili derinlemesine analiz etme olanağı dışında, bir amaca hizmet etmezler. Çünkü dil parçalanamayacak ve alt dallar ayrılmayacak bir bütünlük arz eder.

Kürtlerin kullandıkları ilk alfabeye ilgili bilgiler, İbni Wehşiyne'nin yazdığı eserinde geçmektedir. Kürtler (eserde adı geçen aşiretler veya gruplar) bu alfabeyle kullanmışlardır, iddia edildiği gibi Kürtler bu alfabeyle bulmamışlardır. Yapılan metin tahkikinden elde edilen sonuçlar da bu yöndedir. 20. yüzyılın başlarında başlayan alfabe tartışması, uzunca bir süre devam etmiştir. Bu dönemde Kürtçe yazım için önerilen birçok alfabe vardır. Hali hazırda Kürtçe; Arap, Latin ve Kiril alfabesi olmak üzere, üç alfabeye yazılmaktadır. Kurdo-Arabik alfabesi, Arami-Arap alfabesinin Kürtçeye uyarlanmış, harekesiz olan ve özel işaretlerin olmadığı halidir. Celadet Ali Bedirhan ve *Hawar* dergisi etrafında toplanan şair ve yazarlar, 1932 yılında, Kürtçe uyumlu Latin alfabesiyle yazmaya başlamıştır. Kiril alfabesi ise, Ermenistan'da ve Rusya'da yaşayan Kürtler tarafından kullanılmaktadır Zazaca, iki alfabeye yazılmaktadır. Modern metinler, Latin alfabesiyle yazılırken; medreselerde ise, Kurdo-Arabik alfabeye yakın bir alfabe kullanılmaktadır.

Zazaca yazımda kullanılan Latin alfabesinin harf sayısı, yazarlara göre değişmektedir. Zazaca yazımda kullanılan ve çoğu sadece yazarla sınırlı kalan bu alfabelerde; Beki 40 harf, Turgut 34 harf, Ekici 36 harf, Todd 37 harf, Selcan 32 harf ve 7 sembol, Bedirhani 31 harf, Keskin 32 harf, 1 diyagram ve 11 bileşik harf

kullanmıştır. Zazaca yazımda kullanılan veya önerilen alfabeler, okuma-yazmayı kolaylaştıracaklarına daha da zor bir hale getirmişlerdir. Zazaca yazımın diğer alanlarında var olan ferdiyetçi tutum, alfabe konusunda da devam etmektedir. Sayılan alfabelerden Bedirhani alfabesi ve Ware-Jacobson alfabesi aktif kullanıma sahipken, diğer alfabelerin kullanımı sınırlıdır. Arapçadan gelen ve varlığını daha çok Sêwregi ağzında korunmuş olan sesler için, alfabede kullanılmak üzere farklı semboller de önerilmiştir.

Bir dilde bulunan vokal ve konsonant sesler, bu dilin fonetiğine uygun ve özeldirler ve başka bir dille karşılaştırılmazlar. Zazacada var olan vokal ve konsonant sesleri, farklı dillere özel olan alfabelerle yazmak veya diğer dillerdeki yakın seslerle ifade etmeye çalışmak, Zazacanın fonetiğini bozar. Bu açıdan önerilen bazı harflerin kullanımı, fonetik açıdan uygun değildir. Zazacada fonemler; vokal ve konsonant olmak üzere ikiye ayrılır. Bu sesler, boğumlanma şekilleri ve yerlerine göre sınıflandırılır. Zazacada vokal sesler: ağız açıklıklarına göre, kapalı (/i/, /u/, /û/, /î/), yarıaçık (/e/, /ê/, /o/) ve tam açık (/a/); dudak durumlarına göre, yuvarlak (/o/, /û/, /u/) ve düz (/e/, /î/, /i/, /ê/, /a/); dilin bölümlerine göre, ön (/î/, /e/, /ê/), orta (/i/, /u/) ve arka (/û/, /o/, /a/); uzunluk kısalığa göre, uzun (/î/, /u/, /ê/, /a/, /o/) ve kısa (/e/, /i/, /u/); ince ve kalınlığa göre, ince (/e/, /ê/, /u/, /î/) ve kalın (/a/, /û/, /o/, /i/) olmak üzere sınıflandırılırlar. Zazaca standart yazımda diftonglara yer verilmemiştir.

Zazacada konsonant sesler çıkış yerlerine göre: dudak, çift dudak (/m/, /p/, /b/) ve diş-dudak (/f/, /v/, /w/); diş, diş (/t/, /d/, /n/, /l/), diş-dişeti (/r/, /s/, /ç/, /c/, /j/), dişler arası (/s/, /z/); damak, öndamak (/g/, /k/) ve artdamak (/q/, /g/, /h/, /x/) olmak üzere sınıflara ayrılır. Konsonant sesler, boğumlanma biçimlerine göre: patlamalı, içten (/b/, /c/, /d/, /g/) ve dıştan (/p/, /ç/, /t/, /k/, /q/); sürtünmeli, sürtünmeli-sızmalı (/v/, /z/, /j/, /x/) ve patlamalı-sızmalı (/f/, /s/, /ş/, /h/); sürtünmesiz, geniz (/n/, /m/), yan (/l/) ve titreşim (/r/) şeklinde sınıflara ayrılırlar.

Ses olayları; ırk etkisi, anadil etkisi, sosyal ve siyasal etkenler, alt-katman ve üst-katman etkisi, moda gibi etkenlerden dolayı meydana gelir ve üç başlık altında ifade edilebilir. Zazacada meydana gelen ses olayları: seslerin yer değiştirmesi (metatez, nöbetleşme), seslerin değişimi (ağızsılaştırma, akıcılaştırma, aykırılaşma,

benzeşme, dudaksıllaşma, düzleşme, nazalizasyon, gırtlaksıllaşma, incelme, kalınlaşma, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, yuvarlaklaşma, düzleşme) ve seslerde türeme-eksilme (türeme, düşme, hece yitimi, ikizleşme, kaynaşma) şeklinde tasnif edilir.

Kürtçenin diğer lehçelerinde olduğu gibi, Zazacada da vokal sesler yönlendirici ve tayin edici vazifededirler. Suprasegmental düzeydeki elemanların çoğu vokal seslerin özelliklerine göre tayin edilir. Zazacadaki konsonant seslerin birçok özelliği (aspirate veya unaspirate gibi) vokal seslerin özelliğine göre belirlenir.

Vokal seslerden /a/; düz, açık, kalın ve uzun bir fonemdir. Bu sesin allofonları vardır. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Bu ses, genel sıralamada 11,03% ile en yüksek frekans değerine sahiptir. Sêwregi ve Çewlîg ağızlarında en yüksek frekans değerine sahip olan bu ses, Dêrsim ağızında ikinci sırada yer almaktadır.

Vokal seslerden /e/; düz, ön, yarımaçık, ince ve kısa bir fonemdir. Bu sesin allofonları vardır. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, çeşitli ses değişimlerine uğrar. Genel sıralamada 10,95% ile en yüksek ikinci frekans değerine sahiptir. Dêrsim ağızında ise seslerin kullanım sıralanmasında ilk sırada yer alır. Bu sesin frekans değeriyle, /a/ sesinin frekans değeri birbirine çok yakındır. Genel olarak bu iki ses, Zazacada en yaygın olarak kullanılan seslerdir.

Vokal seslerden /ê/; düz, ön, yarımaçık, ince ve uzun bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. İzafet eki ve çoğul eki gibi çeşitli görevlerde kullanılır. Örneklem bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Bu ses, genel sıralamada 5,22% ile ortalama bir frekans değerine sahiptir. Bazı bölgelerde var olan çift seslerin (-ey), standart yazımda monoftonglaşması sonucunda ortaya çıkabilir.

Vokal seslerden /i/; düz, orta, kapalı, kalın ve uzun bir fonemdir. Zazacada içses ve sonses olarak bulunabilen bu sesin, önses olduğu sözcük örnekleri fazla değildir. Verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada

6,33% ile yüksek bir frekans değerine sahip olan bu ses, semi-vokal seslerle yer değiştirebilir. Sesin dağılımı, bölgeler arasında uyumlu bir görüntü oluşturmaz. Özellikle Dêrsim ve Çewlîg ağızları arasında ciddi bir frekans farkı vardır.

Vokal seslerden /i/; düz, ön, kapalı, ince ve uzun bir fonemdir. Türkçede bulunan /i/ sesinden daha uzun bir değere sahiptir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde, bu ses çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 4,55% ile ortalama bir frekans değerine sahiptir. Sêwregi ve Çewlîg ağızında birbirine yakın frekans değerlerine sahiptir ama Dêrsim ağızında, bu sesin frekans değeri yüksektir.

Vokal seslerden /o/; yuvarlak, açık, kalın ve uzun bir fonemdir. Zazacada içses ve sonses olarak bulunabilir. Ses değişimi sonucunda sözcüklerde önses olarak bulunsa da, Zazacada bu sesle başlayan sözcük yoktur. Çalışmada verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Çewlîg ağızında bu ses, diftonglaşma ve daralma ses olaylarından dolayı /w/ sesi ve dar vokallerle değişime uğrar. Bundan dolayı Çewlîg ağızında, bu sesin frekans değeri düşüktür. /o/ vokal sesinin Dêrsim ağızındaki frekans değeri, Çewlîg ağızındaki frekans değerinin üç katıdır. Genel sıralamada 5,39% ile ortalama frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında uyumlu bir şekilde dağılmamıştır. Bu ses, bölgeler arasında farklılığı oluşturan temel seslerden birisidir.

Vokal seslerden /u/; yuvarlak, orta, kapalı, ince ve kısa bir fonemdir. Zazacada önses olarak bulunmaz ama içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 1,58% ile düşük bir frekans değerine sahiptir. Zazacada bulunan bu ses, Türkçede bulunan /ü/ sesiyle aynı ses değerine sahip değildir. Bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahiptir ama Sêwregi ağızı ile Dêrsim ağızı arasında frekans değeri açısından fark vardır.

Vokal seslerden /û/; yuvarlak, arka, kapalı, kalın ve uzun bir fonemdir. Zazacada önses olarak bulunmaz ama içses ve sonses olarak bulunabilir. Kurmanccada bu sesin dört allofonu, Zazacada bu sesin iki allofonu vardır. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Bu ses, genel sıralamada 1,8% ile düşük bir frekans değerine sahiptir. Çewlîg ağızında meydana

gelen diftongizasyondan dolayı, frekans değeri diğer bölgelerden çok yüksektir. Çewlîg ağzında bu sesin frekans değeri, Dêrsim ve Sêwregi ağızlarındaki değerin yaklaşık yedi katıdır. Aradaki bu fark, Çewlîg ağzında meydana gelen ses olaylarının sonucudur.

Konsonant seslerden /m/; çift dudak, nazal ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, çalışmada verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 3,14% ile ortalama bir frekans değerine sahiptir ve nazal karakteri, önünde veya ardında gelen vokal sese göre ortaya çıkar. Bu sesin önünde veya ardında gelen vokal ses, kalın olursa nazal karakter ortaya çıkar. Frekans değerleri açısından, seçilen bölgelerde uyumlu bir dağılım göstermiştir.

Konsonant seslerden /p/; çift dudak, patlamalı ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Arap alfabesinde bu sesin sembolik karşılığı yoktur. Verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır, özellikle bilabial konsonantlarla değişime uğrar. Genel sıralamada 0,93% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında düzenli bir dağılıma sahiptir. Zazacada bilabial ve labio-dental seslerle değişime uğrar.

Konsonant seslerden /b/; çift dudak, patlamalı, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses olarak yoğun bir şekilde bulunduğu gibi, içses ve sonses olarak da bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde, çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada, 2,35% ile ortalama bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında uyumlu bir şekilde dağılım göstermiştir. Bu ses, özellikle /m/ ve /n/ sesiyle beraber değişime uğrar. Bu sadece Zazacada meydana gelen bir ses değişikliği değildir.

Konsonant seslerden /f/; diş- dudak, patlamalı-sızmalı ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Çalışmada verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 0,39% ile Zazacadaki bütün fonemler içerisinde, en düşük frekans değerine sahip olan sestir. Bölgeler arasında frekans değeri açısından uyumlu bir şekilde dağılım göstermiştir.

Konsonant seslerden /v/; diş-dudak, sürtünmeli-sızmalı ve ötümlü bir fonemdir. Bu sesin aspirate ve unaspirate olmak üzere iki allofonu vardır. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Zazacada bulunan /v/ sesi, Türkçede /v/ sembolüyle gösterilen sesle aynı ses değerine sahip değildir. Verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 1,9% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, frekans değeri açısından bölgeler arasında uyumlu bir dağılım göstermiştir.

Konsonant seslerden /w/; çift dudak, semi-vokal, yarıkapalı bir fonemdir. Semi-vokal olan bu ses, vokal sesler gibi hece oluşturmaz ve konsonant sesler gibi patlamalı ve sürtünmeli bir şekilde boğumlanmaz. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Arapçadan Zazacaya geçen sözcüklerde, bu ses değişime uğramaz. Bu ses, 2,03% ile ortalama bir frekans değerine sahiptir. Çewliğ ağızında bu sesin frekans değeri, diğer ağızlara daha yüksektir.

Konsonant seslerden /t/; patlamalı, dilucu-dişeti, ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu sesin aspirate ve unaspirate olmak üzere iki allofonu vardır. Beraber kullanıldığı vokal sesin özelliğine göre, bu sesin inceliği veya kalınlığı ortaya çıkar. Öncesinde veya sonrasında kullanılan vokal inceyse aspirate, kalınsa unaspirate olarak telaffuz edilir. Verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Bu ses, genel sıralamada 2,68% ile ortalama bir frekans değerine sahiptir. Sêwregi ağızında, bu sesin kalın (unaspirate) olan allofonu kendisini hissettirir. Diğer ağızlarda unaspirate olan form, aspirate olan formla yer değiştirmiştir.

Konsonant seslerden /d/; patlamalı, dilucu-dişeti, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu sesin iki allofonu vardır ama bu allofonların frekans değerleri düşüktür. Seçilen örneklerde, çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 3,39% ile ortalama bir frekans değerine sahip olan bu sesin, kalın veya ince olması, önünde veya ardında gelen vokal sese göre ortaya çıkar. Seçilen ağızlarda bu sesin unaspirate formunun yaygın olmadığı tespit edilmiştir.

Konsonant seslerden /n/; dilucu-dişeti, nazal, ötümlü bir fonemdir. Bu sesin boğumlanması, burun boşluğunda meydana gelmektedir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 8,62% ile yüksek bir frekans değerine sahip olan bu ses, konsonantlar içerisinde en yüksek frekans değerine sahipken, genel sıralamada da üçüncü en yaygın sestir. Söyleyişe göre ortaya çıkan nazal karakteri, allofon olarak kabul edilir. Nazal karakteri, önünde veya ardında gelen vokal sese göre ortaya çıkar. Bu ses, /b/ bilabial ve /m/ nazal konsonantlarla değişime uğrar.

Konsonant seslerden /l/; lateral, dilucu-dental, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu sesin, iki allofonu vardır. Sorancada ve Kurmanccada bu sesin allofonları kendilerini gösterir. Kurdo-Arabik alfabede bu ses, iki sembolle temsil edilir ama Latin alfabesinde bu sesin allofonları için farklı semboller yoktur. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 1,78% ile düşük bir frekans değerine sahiptir. Bölgeler arasında frekans değeri açısından uyumlu bir dağılıma sahip değildir. Bu sesin incelik ve kalınlığı, önünde veya ardında gelen vokal sese göre ortaya çıkar.

Konsonant seslerden /r/; çarpmalı, dilucu-dişeti, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu sesin, kalın ve ince olmak üzere iki allofonu vardır. Bu sesin kalınlık ve inceliğı, önünde veya ardında gelen vokal sese göre ortaya çıkar. Zazacada önses olan /r/ sesi her zaman kalın, sonses olan /r/ sesi ise her zaman incedir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 6,54% ile yüksek bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip değildir. Çewlîğ ağzı diğer ağızlardan ve genel frekans değerinden yüksek bir değeri almıştır. Bu ses, /n/ konsonant sesinden sonra, konsonant sesler içerisindeki en yaygın olan sestir.

Konsonant seslerden /ř/; sürtünmeli, dilucu-öndamak, ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerde çeşitli ses değişimlerine uğrar. Zazaca fonetiğinde bu sesin allofonu yoktur. Genel sıralamada 1,55% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip değildir.

Konsonant seslerden /ç/; patlamalı, dilucu-öndamak, ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu sesin, aspirate ve unaspirate olmak üzere iki allofonu vardır. Ses değişimi sonrasında açığa çıkan bu sesin, Dêrsim ağzındaki sesletimi, diğer bölgelerden farklıdır ve sadece Dêrsim ağzında görülür. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Özellikle /k/ sesinin değişmesinden sonra ortaya çıkmaktadır. Genel sıralamada 0,79% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahiptir.

Konsonant seslerden /c/; patlamalı, dilucu-öndamak, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Bu ses ve /ç/ sesi, aynı sestten farklılaşarak ortaya çıktıklarından dolayı, afrikate olarak isimlendirilirler. Genel sıralamada 1,14% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında frekans değeri açısından uyumlu bir dağılıma sahiptir.

Konsonant seslerden /j/; sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir ama bu sesin önses olarak çok fazla sözcük örneği yoktur. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 0,54% ile en az frekans değerine sahip olan bu ses, en yüksek frekans değerine Sêwregi ağzında rastlanmakla beraber, bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahiptir.

Konsonant seslerden /y/; semi-vokal, dil-öndamak, ötümlü bir fonemdir. Bu ses, Zazacada genellikle içses olarak bulunur ve çeşitli ses değişimlerine uğrar, aynı zamanda düşme eğilimi gösterir. Genel sıralamada 4,14% ile ortalama hatta yüksek bir frekans değerine sahiptir. Çewlîg ağzında en yüksek frekans değerine sahiptir. Bölgeler arasında frekans değerleri açısından uyumlu bir dağılım göstermemiştir. Çewlîg ağzıyla Dêrsim ağzı arasında 2%'den fazla bir frekans değeri farkı vardır.

Konsonant seslerden /s/; sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümsüz bir fonemdir. Bu sesin, aspirate ve unaspirate olmak üzere iki allofonu vardır. Bu sestten önce veya sonra gelen vokal sesin özelliği, bu sesin allofonlarının sesletimini tayin eder. Arapça alfabede birbirinden farklı fonemler olan ve farklı sembollerle gösterilen bu

allofonlar, Latin alfabesinde gösterilmez. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, kendi ötümlü eşiyle, ses değişimine uğrar. Genel sıralamada 2,16% ile ortalama bir frekans değerine sahip olan bu ses, frekans değeri açısından bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip değildir.

Konsonant seslerden /z/; sürtünmeli, dilucu-dişeti, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu sesin iki tane allofonu vardır. Her iki allofonu, Kurdo-Arabik alfabede gösterilir ama Latin alfabesinde bu sesi karşılayan sadece bir sembol vardır. Latin alfabesinde ise, kendisiyle beraber olduğu vokal ses, bu sesin hangi allofonunun kullanılacağını tayin eder. Sêwregi ağzında her iki allofon da varlığını korumaktadır. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 1,52% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, frekans değeri açısından bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahiptir.

Konsonant seslerden /k/; patlamalı, dil-öndamak, ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Bu sesin, aspirate (ince) ve unaspirate (kalın) olmak üzere iki allofonu vardır. Dêrsim ağzında ses değişimi sonucunda /ç/ sesine dönüşür. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 3,27% ile ortalama bir frekans değerine sahip olan bu ses, frekans değeri açısından bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahip değildir. Çewlîg ağzı dışındaki ağızlar ve genel frekans değeri birbiriyle uyumludur. Ama Çewlîg ağzı, diğer ağızlara göre daha düşük bir frekans değerine sahiptir.

Konsonant seslerden /g/; patlamalı, dil-öndamak, ötümlü bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilir. Arap alfabesinde, bu sesin sembolik karşılığı yoktur. Seçilen bölgelerden verilen örneklerde çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Genel sıralamada 0,91% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, frekans değeri açısından bölgeler arasında uyumlu bir dağılıma sahiptir.

Konsonant seslerden /q/; patlamalı, ortadamak-küçükdil, ötümsüz bir fonemdir. Zazacada önses, içses ve sonses olarak bulunabilen bu ses, Türkçe alfabede

sembol olarak yer almaz. Arapçadan alınmış olan sözcüklerde /q/>/x/ ses değişimi meydana gelir, bu ses değişimi Kurmanccada da görülür. Genel sıralamada 0,70% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında frekans değeri açısından uyumlu bir dağılıma sahiptir.

Konsonant seslerden /x/; sürtünmeli, artdamak-küçükdil, ötümlü bir fonemdir. İki allofonu olan bu ses, önses olarak yabancı dillerden gelmiş olan sözcüklerde bulunur. Bu sesin allofonu olan /ğ/ sesinin frekans değeri çok düşük olduğundan, alfabede temsil edilmesine gerek yoktur. Frekans hesaplama alanında yapılmış olan çalışmalarda /ğ/ allofon sesinin değeri, birbirine yakın bulunmuştur. Seçilen örneklerde ses değişim olayları yaygın değildir. Genel sıralamada 1,37% ile düşük bir frekans değerine sahip olan bu ses, bölgeler arasında frekans değeri açısından uyumlu bir dağılım göstermiştir.

Konsonant seslerden /h/; sürtünmeli, gırtlaksıl, ötümsüz bir fonemdir. Zayıf bir konsonant olan /h/ sesi, sözcüklerde düşme eğilimi gösterir. Bu sesin kalın ve ince olmak üzere iki allofonu vardır. Beraber kullanıldığı vokalın özelliği, bu sesin kalınlık veya inceliği tayin eder. Bu seste meydana gelen ses değişimleri, çalışma içerisinde belli bir başlık altında izah edilmemiştir. Meydana gelen ses değişimleri, düzensiz olarak ifade edilmiştir. Çoğunlukla bu sesin, semi-vokal konsonant seslerle değişime eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Genel sıralamada 1,40% ile düşük bir frekans değerine sahip bu ses, frekans değeri açısından uyumlu bir dağılıma sahiptir. Bu ses, Çewlîg ağzında, kaynaştırma konsonantı olarak da görev yapar.

Sêwregi ağzında; frekans değeri en yüksek vokal: /a/, frekans değeri en yüksek konsonant: /n/; frekans değeri en düşük vokal: /û/, frekans değeri en düşük konsonant: /q/ sesidir.

Dêrsim ağzında; frekans değeri en yüksek vokal: /e/, frekans değeri en yüksek konsonant: /n/; frekans değeri en düşük vokal: /û/, frekans değeri en düşük konsonant: /f/ sesidir.

Çewlîg ağzında; frekans değeri en yüksek vokal: /a/, frekans değeri en yüksek konsonant: /n/; frekans değeri en düşük vokal: /o/, frekans değeri en düşük konsonant: /j/ sesidir.

Zazacada genel olarak; frekans değeri en yüksek vokal: /a/, frekans değeri en yüksek konsonant: /n/, frekans değeri en düşük vokal: /u/, frekans değeri en düşük konsonant: /f/ sesidir. Çalışma alanı olan bölgelerin hiçbiri, genel sıralamayla tam uyum içinde değildir.

VCV hece şeklinde; V-onset, C-nucleus ve V-coda olmak üzere, Zazacada bulunan hece şekilleri şunlardır: V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC, CCVC, CCVCC, CVCCC. Zazacada V, vokal sesi temsil etmek üzere, dokuz çeşit hece vardır. Zazacada bazen nucleus sözlü dilde telaffuz edilmez ve sözcüklerin önseslerinde veya sonseslerinde çift konsonantlar meydana gelir.

Zazacada /b/, /d/, /h/, /m/, /p/ konsonant sesleriyle başlayan sözcükler sayıca fazlayken; /c/, /ç/, /f/, /v/, /w/ konsonantlarıyla başlayan sözcükler azdır. Zazacada /a/, /e/ vokal sesleriyle başlayan heceler fazlayken; /ê/, /i/, /î/, /o/, /û/ vokal sesleriyle başlayan heceler azdır. Vokal seslerden; /a/, /e/, /ê/, /o/, /û/, /î/ vokalleri tek başlarına da hece ve sözcük oluşturabilir. Diğer vokal sesler /u/ ve /i/ ise ancak konsonantlarla birleştiklerinde hece olabilirler.

Zazacada tespit edildiği kadarıyla, /u/ vokaliyle sadece *uca* sözcüğü, /û/ ise sadece bağlaç olarak kullanıldığı zaman ve /i/ vokali sadece ses değişimi olduğu zaman ilk hecede olabilir.

/ğ/ konsonantının frekans değeri için; M. Malmîsanij 0,13%, Keskin 0,29%, Celadet Ali Bedirhan 0,19% bulmuştur. Bu çalışmada elde edilen frekans değeri ise 0,24% olarak tespit edilmiştir. Çalışmada bulunan değer, yapılmış olan çalışmalarda elde edilen değer neredeyse ortalamasıdır. Bu değere göre, frekans değeri bu denli düşük olan bir ses için, alfabede bir sembol fazlalaştırmaya gerek yoktur.

Zazacada ses olayları; seslerin yer değiştirmesi, seslerin dönüşümü ve seslerin türemesi-eksilmesi şeklinde meydana gelir. Seslerin yerdeğiştirmesi ses olayında en çok meydana gelen ses olayı metatezdir. Meydana gelen metatez olaylarından

bazıları, o kadar yerleşik hale gelmiştir ki, kelimenin asıl şekli unutulmuş veya sesletimde garip bir hale gelmiştir. Metatez ses olayı, yakın ve uzak olmak üzere ikiye ayrılır. Sözcükte yakın metatez sezilebilse de, uzak metatezi fark etmek zordur. Çalışma için seçilen bütün bölgelerde metatez örnekleri çok miktarda bulunmaktadır. Bunun sebebi Zazacanın tam olarak yazı diline geçememiş olmasıdır. Yazı diline geçmiş olan dillerde metatez gibi düzensiz ses olaylarının varlığına daha az rastlanır. Zazacada bölgeler arasında bu ses olayının örneklerine çok rastlanmasının sebebi sözlü kültürün etkili olmasıdır.

Zazacada meydana gelen ses olaylarından, ses değişimi ve ses eksilmesi-türemesi şeklinde olanlar düzenli olarak kabul edilebilir. Bu ses değişimi olaylarının belli bir kuralı tespit edilebilir. Ama seslerin yer değiştirmesi olan metatez ve hece düşmesi olan haplolojide belli bir düzen yoktur. Bu ses olaylarında hangi seslerin yer değiştirip, hangi hecelerin düşeceği belli değildir. Ondan dolayı bu ses olayları düzensiz olarak adlandırılır.

Ses değişimi başlığı altında incelenen ses olaylarının hepsi bir benzeşme örneğidir. Seslerin değişiminde ağızsılaşma labial, dental ve lateral konsonant sesler arasında meydana gelmekte ve bu ses olayının örnekleri seçilen bölgelerin hepsinde tespit edilmiştir. Nazal seslerin birbirine dönüşmesi de ağızsılaşma ses olayı olarak değerlendirilir. Bilabial /b/ konsonantının etkisiyle /n/ > /m/ nazal değişimi ve düz vokal seslerin yuvarlak vokal seslere dönüşmesi, dudaksılaşma olarak değerlendirilmiştir. Seçilen bütün bölgelerde, dudaksılaşma ses olayının örnekleri tespit edilmiştir. Yuvarlak olan vokal seslerin, düz vokal sesler dönüşmesi olarak adlandırılan düzleşme ses olayı, çalışma alanı olarak seçilen bölgelerde örneklendirilmiştir. Ama /o/ > /û/ düzleşmesine folklorik metinlerden örnekler bulunamamıştır.

Zazacadaki kalın vokal seslerin, çeşitli fonolojik nedenlerden dolayı, ince vokal seslere dönüşmesine inceme denir. Çalışma sahasındaki bütün bölgelerde inceme örnekleri tespit edilmişken; /a/ > /æ/ ses değişiminin örnekleri sadece Sêwregi ağzında örneklendirilmiştir. İnceme ses olayının tam tersi olan velarizasyon, çeşitli

sebeplerden dolayı, ince vokal seslerin kalın vokal seslere dönüşmesidir. Bu ses olayına, çalışma sahasında bölgelerde örnekler tespit edilmiştir.

Zazacada konsonant seslerden /p/, /t/, /f/, /k/, /ş/, /ç/, /s/ ötümsüz; /b/, /d/, /v/, /g/, /j/, /c/, /z/ sesleri ise ötümlüdür. Ötümlüleşme ve ötümsüzleşme, birbirinin eşi olan konsonant seslerin yaygın bir şekilde birbirine dönüşmesidir. Çalışma sahasındaki bölgelerde, bu ses olaylarının örnekleri tespit edilmiştir. Ötümlüleşme veya ötümsüzleşme ses olayında, Zazacadaki sesler bazen tam olarak eşine dönüşmeyebilir. Bu durumlarda ses değişimine konu olan konsonant ses, ses yolunu daraltarak veya genişleterek, eşine yakın olan bir sese de dönüşebilir.

Ses türemesi-eksilmesi ses olayı; ses türemesi, ses eksilmesi, kaynaştırma ve hece düşmesi şeklinde meydana gelmiştir. Bu ses olaylarının örnekleri, çalışma sahasında örneklendirilmiştir. Zazacada ses türemesi; önses, içses ve sonses türemesi olarak meydana gelmiştir. Aynı şekilde ses eksilmesi; önses, içses ve sonses eksilmesi şeklinde meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

- ADABEYÎ, Feyza, **Estanekanê Sêwregi ra**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2005.
- ADAK, Abdurrahman “Kürtler Dil ve Edebiyatı”, **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ek c. 2, Ankara 2016.
- ADAK, Abdurrahman, **Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasik**, Nûbihar, İstanbul 2014.
- AHANOV, Kaken, **Dilbilimin Esasları**, Aktaran: Murat Ceritoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- AKÇAY, Halil, “Arap Dili Gramerinde Hitabette Cinsiyet Belirleyiciliği ve Dilbilgisel Cinsiyetin Biyolojik Cinsiyetle Uyumu”, **Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar**, Ed.: M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018.
- AKIN, Salih, **Lêkolînên Zimannasîya Kurdî**, Avesta, İstanbul 2013.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- AKTUĞ, Halil, **Gramera Kurdî/Kürtçe Gramer**, Avesta, İstanbul 2013.
- ALDATMAZ, Nadîre Guntaş, **Folklorê Kirmancan Ser o**, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2014.
- ALDATMAZ, Nadire Guntaş, **Sanikanê Mamekîye ra (Mamekiye Masallarından)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2013.
- AMÊDÎ, Sadiq Bahaeddînê, **Hevberkirina Kurmancî-Soranî Rêzimana Kurdî Kurmanciya Jorî û Kurmanciya Jêrî**, Latînîzekirin: M. Xalid Sadînê, Dîwan, İstanbul 2012.
- APUHAN, Danyal, **Bingöl Yöresindeki Zazaca Masallarda Batıl İnançlar (Vîstunîkuni Zazakiye Çewlig dî Bawerî Bêbînî)**, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Zaza Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2015.

- APUHAN, Danyal, “Têveranayışê Tıkê Vateyê Verênan ê Zazaki û Kurmancki”, **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, c. 2, s. 4, Bingöl 2016.
- ARPA, Serbülent, “Musikinin Temeli Olan ‘Ses’ İle İlgili Kur’an-ı Kerim’de Geçen Bazı Kavramların Tespit ve Tahlili”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 2, 2016.
- ARSLAN, Tülin, **Şîwari Dêrsimî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017.
- ASHBY, Patricia, **Understanding Phonetics**, Hodder Educations, London 2017.
- ASLAN, Şêxmûs, **Lêkolînek li Ser Rêzimana Kurdî (Kurmancî)**, Weşanên Na, İzmir 2018.
- ASLANOĞULLARI, Mehmet, “Fekê Çolig dî Ûntışê Karo Sade ê Zazaki”, **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, c. 1, s. 2, Bingöl 2015.
- AYDAR, Mehmet, **Zazaca-Türkçe Sözlük**, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2003.
- AYDIN, Hasene, “Dilde En Az Çaba İlkesi” Üzerine”, **Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, International Journal of Social and Economic Sciences**, 1 (1): 1-6.
- AYDIN, Mehmet, **Dilbilim El Kitabı Temel Kavramlar ve Konular**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2014.
- AYDOĞAN, İbrahim Seydo, **Guman 1 Zimanê Kurdî**, Weşanên Lîs, Diyarbakır 2013.
- AYKOÇ, Fêrgîn Melîk, **Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî**, Weşanên Înstîtûta Kurdî, Berlin 1996.
- AYYILDIZ, Zülfükar, **Hersê Zerî**, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2014.
- AYYILDIZ, Zülfükar, **Vatenên Verênanê Ma-Zazaca Atasözleri ve Deyimler**, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2013.
- BADILLI, Kemal, **Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)**, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1965.
- BAKIR, Abdurrahman, **Rêziman û Peyvsaziya Kurmancî**, Weşanên Aram, Amed 2015.
- BALÎ, Abuzer, **Kürtçe Dilbilgisi-Rêzimana Kurdî**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1992.
- BANGUOĞLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

- BAQİRİ, Mehri, **Muqeddîmatî Zebanşînasî**, İntişarati Danişgahi Tebriz, Tebriz 1384.
- BARAN, Bahoz, Mikaîl BILBİL, **Rêzimana Kurmancî**, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Diyarbakır 2008.
- BARAN, Bahoz, **Rêzimana Kurmancî**, Belkî, Diyarbakır 2012.
- BASKAKOV, N. A., **Türk Dillerinde Tarihi-Tipolojik Sesbilimi**, Multilingual, İstanbul 2006.
- BAŞKAN, Özcan, **Lengüistik Metodu**, Multilingual, İstanbul 2003.
- BAYRAK, Mehmet, “Harput’lu Ömer Avni Efendi ve “Kavaid-i Lisan-i Kurdî”, <http://candname.com/harputlu-omer-avni-efendi-ve-kavaid-i-lisan-i-kurdi/>.
- BAYRAKTAR, Nesrin, **Dilbilim**, Nobel Yayın, Ankara 2014.
- BEDİRXAN, Celadet Ali, Roger Lescot, **Kürtçe Gramer**, Avesta, İstanbul 2009.
- BEDİRXAN, Kamuran, **Kolay Kürtçe**, Doz Yayınları, İstanbul 2000.
- BEDİRXAN, Kamiran, **Xwendina Kurdî**, Avesta, İstanbul 2013.
- BEDİRXAN, Kamuran ve S. ŞIVAN, **Zımanê Kurd/Kürt Dil**, Kava Yayınları, İstanbul 1976.
- BEDLÎSÎ, Şêxmûs, **Bi 23 Îdmanan Kurmancîya Xwe Pêş Bixe!**, Seyda Yayınları, yer ve tarih yok.
- BEİDAR, L’Abbé Paul, **Grammaire Kurde**, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1926.
- BEKÎ, Abdülaziz, “Filolojik Açıdan Zazaca’nın Yapısı”, **II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2015.
- BEKÎ, Abdülaziz, **Zazaca Dilbilgisi/Gramêr Zon Zazaki**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012.
- BERGMANN, Pia, **Regional Variation in Intonation: Conversational Intances of the “Hat Pattern” in Cologne German**, Ed: Frank Kügler&Caroline Féry&Ruben van de Vijyer, Mouton de Gruyter, Berlin 2009.
- BEŞER, Kemal, **İlmu’l-Eswat**, Daru Xerib, Kahire 2000.
- BEYTAŞ, Ali, **Şaîsmaîl Estanikanê Gimgimî ra**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2012.
- BİÇÛK, Selîm, **Rêziman**, Weşanên Enstîtuya Kurdî, Berlin 1997.

- BİNGÖL, İbrahim, **Kirmanckî (Zazakî) de Pêveronayîşê Fekê Çewligê û Gimgimê**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2013.
- BOR, Abdülkerim, **Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri**, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Zaza Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.
- BOZARSLAN, M. Emin, **Baxçê Zimên I**, Weşanên Doz, İstanbul 2008.
- BOZARSLAN, M. Emin, **Baxçê Zimên II**, Weşanên Doz, İstanbul 2013.
- BUKAN, İbrahim, **Meslé o Vîstunîk Zazakî**, Fam Yayınları, İstanbul 2017.
- BUKAN, İbrahim, **Zazakî Qalê Vêrinu o Qala Réber Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler**, Fam Yayınları, İstanbul 2015.
- BURKAY, Kemal, **Dersên Zimanê Kurdi**, Weşanên Deng, İstanbul 2004.
- BUSSMAN, Hadumod, **Routledge Dictionary of Language and Linguistics**, Routledge, New York 1998.
- CANPOLAT, Musa, **Zazaca-Türkçe Sözlük**, Can Matbaacılık, İstanbul 2006.
- CHOMSKY, Noam, **Lectures on Government and Binding**, Foris, Dordrecht 1981.
- CIWAN, Murad, **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi**, Jîna Nû, İsveç 1992 /Amed 2014.
- CLARK, John, Colin Yallop, **An Introduction to Phonetics and Phonology**, Foreign Language Teaching and Research Press, China 2000.
- COMRIE, Bernard, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, Türkçesi: İsmail Ulutaş, Hece Yayınları, Ankara 2005.
- COŞKUN, M. Volkan, **Türkçenin Ses Bilgisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- CRYSTAL, David, **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, 6th edition, Blackwell Publishing, Oxford 2008.
- ÇAĞLAYAN, Hüseyin, **38 ra Jü Pelge (Tertelê Dêrsımı)**, Vêjîyaişê Tîjî, Estemol 2003.
- ÇELEBİ, İshak, **Kürtçe Öğreniyorum**, Dara Yayınları, Diyarbakır 2018.
- ÇEM, Munzur, **Gula Çemê Pêrre**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2007.
- ÇEM, Munzur, **Hotay Serra Usivê Qurzkizî**, Weşanên Deng, Stenbol 2002.

- ÇEM, Munzur, **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kırmanca/Zazaca Dil Dersleri**, Deng Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇİÇEK, Alî Aydın, **Sayê Marû Estanikanê Xinis û Tekmanî ra**, Weşanxaneyê Vateyî
- ÇİÇEK, Cafer, **Îtîqadanê Elevîyanê Dêrsimî de Cayê Misayîvênî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2016.
- ÇİLEK, Mehmet, **Semiyoloji Ve Semiyotik Üzerine Düşünceler**, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC April 2016 Volume 6 Issue 2.
- DEĞİRMENCİ, Nihat, **Yeni Farsça ve Zazaca Arasındaki Ortak Sözcükler Etimolojisi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili Dili ve Edebiyat Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- DEMİRCİ, Kerim, **Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar ve Teoriler**, Anı Yayıncılık, Ankara 2014.
- DEMİRDAĞ, Mehmet Ali, “Merkez Şivesinin Batı Sınırlarındaki Govdere Ağzının Sesbilimsel Yönden İncelenmesi”, **II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu Mayıs 2012**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012.
- DIZEYÎ, Ebdulwahîd Muşîr, Dana Tehsîn Heme vd., **Fonetîk û Fonolocî**, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2015.
- DIZEYÎ, Ebdulwahîd Muşîr, **Rêziman û Wata**, Navendî Avêr, Hewlêr 2015.
- DIZEYÎ, Ebdulwahîd Muşîr, **Rêzimanî Kurdî**, Navendî Avêr, Hewlêr 2014.
- EBDU'T-TEWWAB, Remezan, **el-Medxelu ila ilmi'l-Luxeti we Menahicu'l-Behsi'l-Luxewî**, Mektebetu'l-Xanci, Kahire 1997.
- EBDULFETTAH, Deham, **Cînav Di Zimanê Kurdî de (Kurmancîya Jorîn)**, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Amed 2006.
- EBDULFETTAH, Deham, **Hindek Aloziyên Zimanê Kurdî (Kurmancî)**, Metbeetu'l-Kitabu'l-Erebî, Dimeşq 1993.
- EBDULFETTAH, Deham, **Mistek Ji Hêvî û Arîşeyên Zimanê Kurdî (Kurmancî)**, Weşanên Lîs, Diyarbakır 2018.
- EBDULFETTAH, Deham, **Nav Di Zimanê Kurdî de (Kurmancîya Jorîn)**, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Amed 2006.
- EBDULLAH XOŞNAW, Nerîman, Selam NAWXOŞ, **Tîorî û Rrêbazekanî Ziman**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2013.

- EBDULLAH XOŞNAW, Nerîman, **Dengsazî**, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2016.
- EBDULLAH XOŞNAW, Nerîman, **Rêzimanî Kurdî**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2015.
- EBDULLAH XOŞNAW, Nerîman, **Zimanewanî**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2010.
- EBDULLAH XOŞNAW, Nerîman, **Zimanî Standardî Kurdî**, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2013.
- EKER, Süer, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- EKİCİ, Abdullah, **Ferheng Soranî-Kurmancî-Tirkî Sözlük Soranî-Kurmancî-Türkçe**, Weşanên Sîtav, Van 2015.
- EL-HEMD, Xanim Quduri, **el-Medxel ila İlmi Eswati'l-Erebiyyeti**, Daru Emmar, Umman 2004.
- ELÎ XURŞÎD, Xazî, **Rêziman**, Çapxaney Hacı Haşîm, Hewlêr 2013.
- ERDEM, Turan, **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dil Dersleri Zazaca**, Fırat Yayınları, İstanbul 1998.
- EREN, Hıdır, **Dersê Zazaki**, Fam Yayınları, İstanbul 2015.
- ERGENÇ İclal, Pınar BEKAR UZUN, **Türkçenin Ses Dizgesi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017.
- ERGİN, Muharrem, **Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dil ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 2009.
- ERGUN, Fahri, **Na Fin Do Bıbo**, Arya Yayıncılık, İstanbul 2013.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma, **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, Multilingual, İstanbul 2008.
- ET-TEBBA', İyad Xalid, **Menhecu Tehqiqî'l-Mextutat ve meahu kitabı Şewqu'l-Müsteham fi Me'rifeti Rumûz'l-Eqlam li İbni Wehşîyyeti'n-Nebetî**, Daru'l-Fikr, Dimeşq 2003.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, Say Yayınları, İstanbul 2017.
- FARQÎNÎ, Zana, **Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük**, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000.
- FERÎQ SALIH, Selwa, **Etlesa Fonolojîya Zimanê Kurdî Parêzgeha Duhokî**, Spîrêz, Duhok 2017.

- FETTAH, Muhemmed Merûf, **Zimanewanî**, Zankoy Selahedîn, Silêmanî 1990.
- FORTSON IV, B., “Proto-Indo-European Phonology”, **Encyclopedia of Language and Linguistics**, Ed: Keith Brown, Elsevier Pergamon, c. 9, Michigan.
- GABRIEL, Christopher, Trudel MEISENBURG, **Variation and Gradience in Phonetics and Phonology**, Ed: Frank Kügler&Caroline F  ry&Ruben van de Vijyer, Mouton de Gruyter, Berlin 2009.
- GARZONI, Mauricio, **Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda**, Roma 1787.
- GELENER, Bilal, **  nd Estandek   S  wregi**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2014.
- GIPPERT, Jost, **Zazacanın Tarihsel Gelişimi**, 4 Mayıs 1996, Mannheim Zaza Kitap   enli  i’ndeki Konuşması,   ev: Hasan Dursun, <http://zazaki.de/zazakide/zaza-tarih.pdf>, Erişim Tarihi: 27.03.2019.
- GÖKALP, Ziya, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**,
- GÖKALP, Ziya, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- Gr  ba Xebate ya Vateyî, **Ferheng/Sözlük Türkçe-Kirmancca/Kirmanckî-Tirkî**, We  anxaney   Vateyî, İstanbul 2013.
- Gr  ba Xebate ya Vateyî, **Ferhengî Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük**, We  anxaney   Vateyî, İstanbul 2016.
- Gr  ba Xebate ya Vateyî, **Ferhengî Kirmancki (Zazakî)-Tirkî**, Vate Yayınevi, İstanbul 2016.
- Gr  ba Xebate ya Vateyî, **Ferhengî Kirmanckî -Tirkî**, We  anxaney   Vateyî, İstanbul 2009.
- Gr  ba Xebate ya Vateyî, **Ferhengî Tirkî-Kirmanckî**, We  anxaney   Vateyî, İstanbul 2011.
- Gr  ba Xebate ya Vateyî, **Rastnu  ti   Kirmanckî (Zazakî)**, Vate Yayınları, İstanbul 2005.
- GUNDUZ, Den  z, **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri**, Vate Yayınevi, İstanbul 2009.
- G  L, Hasan Hayati, **Kelimelerin Kimliği**, Ar Yayıncılık, İstanbul 2015.
- G  LTEK  N, Sebahattin, **M  sn  r Kirmanckî Asta Yewine**, Enstîtuya Kurdî ya Amed  , Amed 2011.

- GÜLTEKİN, Sebahattin, **Ro Ser Zarawayâ Kirmanckî Xebata Gramer**, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2010.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Ferhengî Zaraway Zimannasî**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Ma Kutibe 'en el-Luxet el-Kurdiyye**, Bexdad 1978.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Nûsînî Kurdî be Elfabêy Erebi**, Bexdad 1986.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Raberî Serçawe le Barey Zimanî Kurdîyewe**, Bexdad 1987.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Rêzimanî Kurdî, Bergî Çuwarem, Jimare û Awell-Kirdar**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Rêzimanî Kurdî, Bergî Sêhem, Awellnaw**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Rêzimanî Kurdî, Bergî Yekem, Morfolojîya Beşî Yekem Naw**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Rêzimanî Kurdî, Bergî Yekem, Wişesazî, Beşî Duwem, Cênaw**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Wişeronan le Zimanî Kurdî da**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Wişey Zimanî Kurdî**, Bexdad 1975.
- HACI MARIF, Evrehmanî, **Zimanî Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da**, Bexdad 1976.
- HASSANPOUR, Amir, **Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)**, Avesta, İstanbul 2005.
- HAYIG, Rosan, **Mahmeşa**, Vêjîyaişê Tiji, İstanbul 2007.
- HAYIG, Roşan, Brigitte WERNER, **Zazaca-Türkçe/Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi**, Tij Yayıncılık, İstanbul 2012.
- HENGİRMEN, Mehmet, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Engin Yayınevi, Ankara 2009.
- HESARÎ, Mela Nûrîyê, **Hostanîbêja Zarhawayê Kurdî**, Weşanên Pencînarê, Stockholm 1996.
- HEWRAMANÎ, Mihemed Emin, **Fîlolojîy Zimanî Kurdî**, Çapxaney Me'arif, Bexdad 1973.

- HİLAV, Mehmed Mihri, **Mukaddimet'ul-İrfan**, İstanbul, Necmî İstikbal Matbaası, İstanbul 1918.
- HUNÎ, Mela Mehemed Elî, **Mewlid & Yusuf û Zelîxa & Qesîdeyê Kerbelayî**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004.
- HUSÊN ELÎ, Talîb, **Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2015.
- HUSÊN ELÎ, Talîb, **Zanistî Zimannasî û Zimanî Kurdî**, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr 2014.
- İBNÎ NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhamemd bin Ebi Yakub İshak el-Ma'ruf bi'-Werrak, **Kitabu'l-Fihrist li'n-Nedim**, Tahkik: Rida-Teceddud, Yayınevi yok, yer ve tarih yok.
- İNCEKAN, Abdullah, **Ez Kurdî Hîn Dibim Geçişli Fiiller ve Ergativ Teori-Fiil Dökümü-Alıştırmalar**, Nûbihar, İstanbul 2014.
- İNCEKAN, Abdullah, **Ez Kurdî Hîn Dibim-Pratik Kürtçe Dersleri**, Nûbihar, İstanbul 2012.
- İPEKÇİ, Ziyadin, **Di Estanekê Bongilanî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017.
- JAN, Jorce, **Tarihçeyê Musewwer Elifba o Xet**, Mut. Ekber Tebrizi, Şirketê İntişaratê İlmî o Ferhengî, Tehran 1386.
- KARAAĞAÇ, Günay, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KARAAĞAÇ, Günay, **Türkçenin Ses Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul 2018.
- KARASU, Doğan, **Dinya d' Yo Darê Ma**, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2012.
- KARATAŞ, Kenan, **Anadolu'nun Kadim Halkı Zazalar (Deylemliler) ve Zazaca**, Fam Yayınları, İstanbul 2016.
- KASIMOĞLU, Ahmet, **Ferhenga Navên Nebatan a Kurdî-Kürtçe Bitki Adları Sözlüğü**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2013.
- KAYA, Ali, **Dersim'de Dil ve Kökler**, Can Yayınları, İstanbul 2008.
- KERİMOĞLU, Caner, **Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji Genel Dilbilime Giriş**, Pegem Akademi, Ankara 2016.

- KESKİN, Mesut, “Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi”, **I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu Aralık 2011**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011.
- KEYDANÎ, Eşref, **Pirsên Rêzimana Kurmancî –Tûrikê Pirsê-**, Weşanên Belkî, İstanbul 2013.
- KIRAN, Zeynel, Ayşe EZİLER KIRAN, **Dilbilime Giriş**, Seçkin Yayınları, Ankara 2013.
- KIRKAN, Ahmet, “Goreyê Peymanê Fonetîkî Analîzê Kirmanckî ya Sêwregî”, **Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar**, Ed.: M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018.
- KNIGHT, Rachael-Anne, **Phonetics a Coursebook**, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- KOCADAĞ, Çeko, **Kirmanckî (Zazakî)-Kurmancî, Kurmancî-Kirmanckî (Zazakî) Ferheng**, Komkar Yayınevi, Berlin 2010.
- Komelêk Zimanewan, **Modêl û Modêlekanî Rêziman**, Çev: Mihemedî Mehwî, Mellbendî Kurdolocî, Silêmanî 2009.
- Komisyon, **Gotarên Zimannasîyê**, Nûbihar, İstanbul 2018.
- Komisyon, **Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı Ders**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
- Komisyon, **Pirsname Bankeya Pirsên Kurdî**, Dara Yayınları, Diyarbakır 2017.
- Komisyon, **Waneyên Zimannasîyê**, Weşanên Lîsê, Diyarbakır 2017.
- Komxebata Kurmancîyê, **Rêbera Rastnivîsînê**, Weqfa Mezopotamyayê, Diyarbakır 2019.
- KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- KOŞANER, Özgün, “Dilsel Temsilleştirme Aracı Olarak Yükleme”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 11, S. 4. İzmir 2009.
- Kovara Hawar**, Çapxaney Tereqî, Şam 1932-1943.
- Kur'an-ı Kerim**
- KURDO, Qanatê, **Legerîna Zaza**, Hogir, Bonn 2016.
- KURDO, Qanatê, **Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî**, Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün, Nûbihar, İstanbul 2013.

- KURIJ, Seyîdxan, **Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî**, Nûbihar, İstanbul 2014.
- KURIJ, Seyîdxan, **Deyirî Çewlîgî**, Nas Yayınları, İstanbul 2014.
- KÜRKCÜ, Şahin, **Çend Estanekê Ma**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2014.
- Kürt Talebe Cemiyeti, **Hîngerê Zimanê Kurdî**, Yayına Hazırlayan: Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, Bgst Yayınları, İstanbul 2008.
- LADEFOGED Peter, Keith JOHNSON, **A Course in Phonetics**, Wadsworth Cengage Learning, Boston 2011.
- LEZGÎN, Roşan, **Dersê Ziwani**, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2012.
- LEZGÎN, Roşan, **Ferhengê Îdyomanê Kurdî (Kirmanckî/Zazakî)**, Vate Yayınevi, İstanbul 2005. İkinci baskısı Roşna Yayınevi'nden çıkmıştır.
- LEZGÎN, Roşan, **Ji bo Kurmancan bi Awayê Muqayeseyî: Gramera Kirdkî (Zazakî)**, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2012.
- LEZGÎN, Roşan, **Türkçe-Kürtçe (Zazaca) Sözlük & Ferheng Kurdî (Zazakî)-Tirkî**, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2013.
- MALMÎSANIJ, “Dil Konusunda Bir Araştırma”, **Devrimci Demokrat Gençlik**, S. 1-11, 1978.
- MALMÎSANIJ, **Folklorê Ma Ra Çend Numûney**, Berdan Matbaacılık, İstanbul 2000.
- MALMÎSANIJ, M., **Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî**, Stockholm 1997.
- MALMÎSANIJ, M., **Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmancî)-Tirkî**, Weşanxaneya Rûpelê, İstanbul 2012.
- MALMÎSANIJ, M., **Kurmancca Île Karşılaştırmalı Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi**, Vate Yayınevi, İstanbul 2015.
- MALMÎSANIJ, M., **Kürtçede Ses Değişimi**, Vate Yayınevi, İstanbul 2013.
- MALMÎSANIJ, **Zazaca-Türkçe Sözlük/Ferhengê Dimilkî-Tirkî**, Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1987.
- Mamoste Qedrî, “Nivîsîn û Alfabe di Nav Pêşîyên Kurdan de”, **Bîr**, S. 4, Zivistan-Bihar, 2006.
- MANN, Oskar, Karl HADANK, **Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsachlich Aus Siwerek Und Kor**, Prusya İlimler Akademisi Yayınları, Berlin 1932.

- Mela Xelîlê Sêrtî, **El-Qamûsu's-Sanî fî'n-Nehwî we's-Serfî we'l-Meanî**, Mektebetu Dîyarbekir, Dîyarbekir 2012.
- Mela Yunisê Helqetînî, **ez-Zurûf we't-Terkîb**, Haz. İlyas Kaplan, Şifa Yayınları, İstanbul 2015.
- MOTKÎ, Xelîl Xeyalî, **Elifbayê Kurmancî**, Weşanên Hîvda, İstanbul 2004.
- MURŞEDÎ, Siyavuş, **Qissehayê Kordhayê Dîmîlî (Ya Zaza)**, Neşrê Ruşdaweran, Danişgahê Azad Îslamî Wahid Gurgan, Merkezê Gomişan 1397.
- MURŞEDÎ, Siyavuş, **Zebanê Zaza (Dimîlî)**, Neşriyatê Belx, Tahran 1391.
- MÜKAN, Mehmet, **Kıtavê Qursê Zazaki-1 Eve Zazaki-Tırki Lista Qesu**, Kalan Yayınları, Tunceli 2017.
- MÜKAN, Mehmet, **Sanîkê Ma-1**, Fam Yayınları, İstanbul 2017.
- MÜKAN, Mehmet, **Sanîkê Ma-2**, Fam Yayınları, İstanbul 2017.
- NECEFÎ, Ebu'l-Hesen, **Mebanîyê Zebanşinasi o Karbordi der Zebanê Farisi**, İntişaratê Nilufer, Tehran 1373.
- NECMEDDÎN EBDULLA, Ebdusselam, Şêrzad SEBRÎ ELÎ, **Zimanwanîya Tîorî**, Spîrêz, Duhok 2011.
- NEWAYÎ, Merdan, **Mela Elîyê Teremaxî (Sedsala 16-17.) Tesrîfa Teremaxî Yekemîn Gramera Kurdiya Kurmancî**, Nûbihar, İstanbul 2018.
- NÎŞANYAN, Sevan, **Sözlerin Soyağacı**, Everest Yayınları, İstanbul 2009.
- NÛRÎ EBDULLA, Rojan, **Ferhengî Ziman û Zarawesazî Kurdî**, Billawkirawey Xaney Çap û Billawkirdenewey Çiwarçira, Silêmanî 2013.
- OCEK, Nezîr, **Rêzimana Farisî-Kurdî**, Sîtav, Van 2018.
- OCEK, Nezîr, **Waneyên Rêzimana Kurmancî**, Sîtav, Van 2014.
- OĞUR, Serkan, **Farsça-Zazaca-Kurmancca Mukayeseli Gramer ve Temel Sözlük**, Yazılama Yayınları, İstanbul 2014.
- OĞUR, Serkan, **Zazakî/Kirmanckî Destûr (Gramer) Be Qesey Kerdenê**, Yazılama Yayınları, İstanbul 2014.
- OMAR MAHMOUD, Barzo, **Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî di Kurdiya Kurmancî de**, Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê Teza Masterî ya Neçapkirî, Mêrdîn 2016.
- OMAR MAHMOUD, Berzo, **Rênivîsa Peyva Kurdî (Şêweya Ferhengî û Ristesazî Navbera Likan û Nelikan)**, Beyrut 2005.

- ONAN, Bilginer, **Dil Eğitiminin Temel Kavramları**, Nobel Yayın , Ankara 2017.
- OZKAL, Hacî, **Gramer û Rastnûştişê Kurdî/Kirdî [Kirmanckî/Zazakî]**, J&J Yayınları, Diyarbakır 2017.
- ÖPENGİN, Ergin, “Tevatür ve Temellük Kıskaçında Kürt Kültür Tarihçiliği”, **Kürt Tarihi Dergisi**, s. 11, Şubat-Mart, 2014.
- ÖPENGİN, Ergin, **Rewşa Kurdî ya Sosyolenguîstîk lı Turkîyeyê**, Avesta, İstanbul 2011.
- ÖZCAN, Mesut, **Zazaca-Türkçe Sözlük**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖZCAN, Zeki, **Dil Felsefesi I**, Türkiye Sentez Yayıncılık, İstanbul 2014.
- ÖZDAŞ, Haşim, “Rexneyek li Ser Nîqaşên Alfabeya Bînûşad û Masî es-Soratî”, **Nûbihar Akademî**, c. 3, j. 9, 2018.
- ÖZGEN, Murat, Özgün KOŞANER, **Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Topoloji**, Pegem Akademi, Ankara 2016.
- ÖZGÜL, Elizabeth, **Mintiqaya Dêrsimî de Musayibîye**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018.
- ÖZKAN, Mustafa, **Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2009.
- ÖZMEN, Sibel, **Deyîrbazê Dêrsimî: Silo Qiz**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018.
- PAMİR DİETRİCH, Ayşe, **Dictionary of Linguistics Terms**, Multilingual, İstanbul 2001.
- PAMUKÇU, Fahri, **Gramerê Zazaki Zuwanrêznayi**, Tij Yayınları, İstanbul 2001.
- PAUL, Ludwig, **Zazaki, Gramatik und Versuch einer Dialektologie**, Reichert Verlag, Weisbadene 1998.
- POLAT, Rıdvan, **Kitabê Hayigî û Tahlîlê ci**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017.
- PORZİG, Walter, **Dil Denen Mucize II**, Çev: Vural Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- PULUR, U., **Elifba Zazaki**, Tij Yayıncılık, İstanbul 2008.

- RHEA, Samuel A., **Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakkari District**, Presented to the Society, Oct. 21st, 1869.
- RIZGAR, Baran, **Uygulamalı Kürtçe**, Doz Yayınları, İstanbul 2005.
- RÎFAT, Mehmet, **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- ROMAINE, S. “Pidgins and Creoles: Overview”, **Encyclopedia of Language and Linguistics**, Ed: Keith Brown, Elsevier Pergamon, c. 8, Michigan.
- RRESUL, Ebdulla Husên, **Çend Basêkî Wirdî Zimanewanî-Kurdî, Bergê Yekem**, Çapxaney Hêvî, Hewlêr 2015.
- SAİNT-EXUPÉRY, Antione de, **Şazadeo Qıckek**, Çarnayışê Zazaki: Mesut Asmên Keskin, Dersim Yayınları, İstanbul 2017.
- SAMUR, Aziz, **Kurdîya Kurmancî Rêziman**, Nûbihar, İstanbul 2014.
- SARI, Sevim, **Rênçber Ezîz Ma rê Se Vano**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017.
- SAUSSURE Ferdinand de, **Genel Dilbilim Dersleri**, Çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul 2001.
- SEÇİLMEK, Kafur, **Edebîyatê Fekkî yê Kırmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018.
- SEÎD HALO, Ebdulkerîm, **Yasayên Dengî di Kurdîya Jorî da (Kovara Behdînan)**, Spîrêz, Duhok 2011.
- SELCAN, Zilfî, **Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt)**, W&T Verlag, Berlin 1998.
- SHAKHÎN, Zulfîya, **Dillerin Tipolojik Sınıflandırılması**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- SKJÆRVØ, P. O., “Kurdish”, **Encyclopedia of Language and Linguistics**, Ed: Keith Brown, Elsevier Pergamon, c. 5, Michigan.
- SOANE, E. B., **Gramer of Kurmanji or Kurdish Langauge**, Luzac&Co, London 1913.
- ŞAHÎN, Haydar, **Ebe Vatena Tırki Kıtabê Musaena Zazaki/ Türkçe Açıklamalı Zazaca Öğrenme Kitabı**, Fam Yayınları, İstanbul 2013.

- Şerefhan, **Şerefname -Kürt Tarihi-**, Arapçadan çeviren: M. Emin Bozarslan, 3. baskı, Hasat Yayınları, İstanbul 1990.
- Şerefhanê Bedlîsî, **Şerefname -Dîroka Kurdistanê-**, Wergera Kurmancî: Ziya Avcı, Weşanên Azad, Stenbol, 2014.
- ŞÎWANÎ, Refîq, **Zimanî Kurdî û Şiwênî le Nav Zimanekanî Cîhan de**, Çapxaney Mukriyanî, Hewlêr 2013.
- TAN, Enis Timuçin, “Fonetik Alfabenin Bulunuşundan Matbaanın İcadına Kadar Olan Süreçte Elyazısı (Cursives) Gelişimi ve Çağdaş Tipografiye Katkıları”, **Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, y. 2003, S. 8.
- TAN, Sami, **Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî**, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.
- TAN, Sami, Ronayi ÖNEN vd., **Hînger**, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.
- TAŞ, Çetin, **Dengsaziya Devoka Çaldiranê**, Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê Teza Masterî ya Neçapkirî, Mêrdîn 2015.
- TAŞ, Çetin, **Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî**, Dîwan, İstanbul 2013.
- Tevrat**
- THACKSON, W. M. **-Kurmanji Kurdish- A Reference Grammer with Selected Readings**, Renas Media, Yer yok 2006.
- TODD, Terry Lynn, **A Grammar of Dimili Also Known as Zaza**, Electronic Publication 2008.
- TOKLU, M. Osman, **Dilbilime Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- TOPBAŞ, Seyhun, “Ses Bilgisi Açısından Dil Edinim Süreci”, **Dilbilim Araştırmaları 1996**, yer yok.
- TOPTAŞ, Hüseyin, **Türkçe Dersleri 2. Kitap**, Papatya Bilim, İstanbul 2016.
- TORÎ, **Destpêka Xwendin û Nivîsandina Kurdî**, Weşanên Arya, yer ve tarih yok.
- TURGUT, Harun, **Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi**, Weşanên Tîj, İstanbul 2009.
- TURGUT, Harun, **Türkçe-Zazaca Sözlük**, Do Yayınları, İstanbul 2008.
- TURGUT, Harun, **Zazaca-Türkçe Sözlük**, Weşanên Tîj, İstanbul 2001.

- UÇAMAN, Abdurrahman, Seid VEROJ, **Ferheng-Vajname: Kurmancî-Hewramanî-Dimilî-Senendajî**, War Yayınları, İstanbul 2002.
- UMER EMÎN, Wirya, **Pîtokekanî Zimanewanî**, Çapxaney Aras, Hewlêr 2011.
- UTAS, Bo, "Kurdiska dialekter och skriftspråk", **Svensk-Kurdisk Journal** 1986.
- ÜÇÖK, Necip, **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, Multilingual, İstanbul 2007.
- VARDAR, Berke, "Nicoaly S. Trubetzkoy", **Yirminci Yüzyıl Dilbilimi**, Ed: Berke Vardar, Multilingual, İstanbul 1999.
- VARDAR, Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual, İstanbul 2002.
- VARDAR, Berke, **Dilbilim Yazıları**, Multilingual, İstanbul 2001.
- VEROJ, Seid, **Ferheng: Kurmancî - Dimilî / Zazakî - Tirkî - Türkçe-Zazaca / Dimilice - Kurmanca**, Dara Yayınları, Diyarbakır 2018.
- VEROJ, Seid, **Ferheng: Kurmancî-Dimilî-Tirkî/Tirkî-Kurmancî-Dimilî**, War Yayınları, İstanbul 2003.
- VEROJ, Seid, **Mehmed Mîhrî Hîlav û Kovara Kurdistan**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- VEROJ, Seid, **Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Dîyalekt, Alfabe û Fonetîk, Morfolojî**, Ava Yayınları, Diyarbakır 2014.
- VERROJ, Seid, **56 Seretayên Rêzimana Kurdî**, War, Yer ve Tarih yok.
- WUSAR, Ferhat, **Kırmanç, Dil ve Toplum Üzerine Bir İnceleme**, Dam Yayınları, İstanbul 2014.
- XANLERÎ, Perwiz Natil, **Tarixê Zebanê Farisî**, c. 1, Neşrê No, Tehran 1365.
- XANLERÎ, Perwiz Natil, **Zebanşinasi o Zebanê Farisî**, İntişarati Bunyadi Ferhengi İran, Tehran 1347.
- XERZÎ, Mela Tewfîqê, **Zanîna Zimanê Kurdî**, Weşanên Nûjen, İstanbul 1997.
- XOŞHALÎ, Bêhzadî, **Fîlolocîyay Ziwanê Kurdî û Mêjûy Kurdistan**, Çapxaney Xanî, Duhok 2008.
- YEŞİL, Güven, **Silo Qiz û Şuwarê Ey**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2017.
- YILDIRIM, Kadri, "Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni", **Kürt Tarihi Dergisi**, S. 5, Şubat-Mart, 2013.

YILDIRIM, Kadri, **Fêrkerî Soranî Rêziman Ferhengî Mijarî Axawtin-Soranî Öğretmeni Dilbilgisi Tematik Sözlük Pratik Konuşma**, Şemal Medya, İstanbul 2014.

YILDIRIM, Kadri, İbrahim BİNGÖL, Roşan LEZGİN, **Edebiyatê Kirmanckî ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatından Örnekler)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2012.

YILDIRIM, Kadri, **Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi-Kurmançî Lehçesi**, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2012.

YILDIZ, Ali Musa, **Folklorê Rojawanê Dêrsimî ra Çend Nimûneyî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018.

YILDIZ, Ecem, **Dêrsimî ra Yew Şaîr û Hunermend:Qemerê Areyîs**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Mardin 2018.

YILMAZ, Engin, **Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Pegem Akademi, Ankara 2014.

YUNİS MİHYEDDÎN, Bazyan, **Peywendîyî Astî Morfolocî be Astî Fonolocî û Sîntaks**, Çapxaney Mukriyanî, Hewlêr 2013.

Yusuf Ziyaeddin Paşa, **el-Hedîyyetu’l-Hemîdiyye fi Luxetî’l-Kurdiyye**, Tahkik: Muhammed Mukrî, Mektebetu Dîyarbekir, Diyarbakır 2011.

ZAL, Azad, **Zimanê Kurdî**, Enstîtuya Kurdî ya Amedê, İstanbul 2009.

ZAXOYÎ, İbrahim Remezan, **Rêzimana Kurdî Qewaidu’l-Luxetî’l-Kurdiyye**, Spîrêz, Duhok 2008.

ZAXOYÎ, İbrahim Remezan, **Rêzimana Kurdî**, Kolaja Şerî’e, Duhok 1998.

ZÊREVAN, Arif, **Bingehên Rastnivîsandina Kurdîyê (Kurmançî)**, Nefel, İsveç 1997.

ZINAR, Zeynelabidîn, **Xwendina Medresê**, Pêncînar Weşanxaneyê Çanda Kurdî, Stockholm 1993.

ZOZANÎ, Wisif, **En Eski Kürt Alfabeti**, <https://issuu.com/eyyuhu/docs/en-eski-kurt-alfabeti>.

https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/kurdiska?fbclid=IwAR2NaEAuQ4GMm8hrhchck5vAsjWlafnAprz_Tj6U5w6gXZ8D1HgMkDwzTDA

EKLER

EK 1: ZAZACA BAZI SÖZCÜKLERİN AKUSTİK GÖRÜNÜMÜ

Aşağıda Zazacada bulunan bazı sözcüklerin akustik görünümüleri verilmiştir. Bu çalışma, ses mühendisi ve müzik eğitmeni eşliğinde ve onların direktifleriyle yapılmıştır. Aşağıda verilen sözcükler, stüdyo ortamında kaydedilmiş ve *praat* ses analizi programıyla grafik haline getirilmiştir.

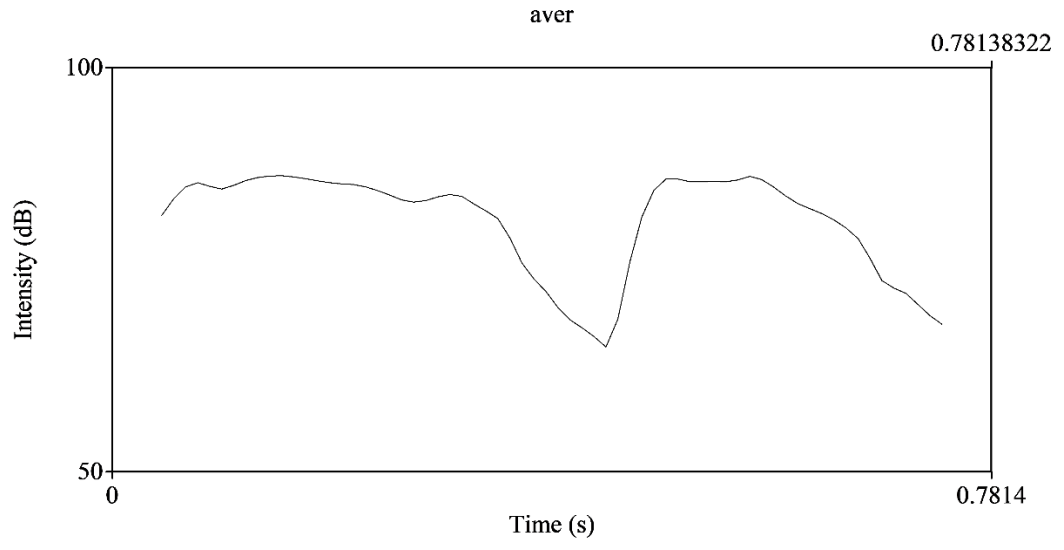
Sesler; tam yalıtımlı, ses döngüsünün “0” (sıfır) olduğu bir ortamda, omnisfer condanser özellikli mikrofon ile, yüksek bareton ses karakterine sahip bir erkek sesiyle, flat bir ortamda, efektsiz bir şekilde kaydedilmiş olup, sesler üzerinde herhangi bir oynama yapılmamıştır.

Sesler kaydedilirken; mikrofon diyaframı, ağzın tam karşısına gelecek şekilde, mikrofonla ağız arasında ortalama 15 cm mesafe bırakılarak kayıt yapılmıştır. Sesler kaydedilirken; erkek sesi, mikrofon markası, oda sıcaklığı, mikrofon açısı, oda akustiği, kullanılan sesin rengi ve aralığı sabit tutulmuştur. Bu değişkenlerden birinin veya birkaçının değişmesi, elde edilecek grafiklerin görüntülerinde değişime neden olacaktır. Bağımsız değişken, sesletimi yapılan sözcüktür.

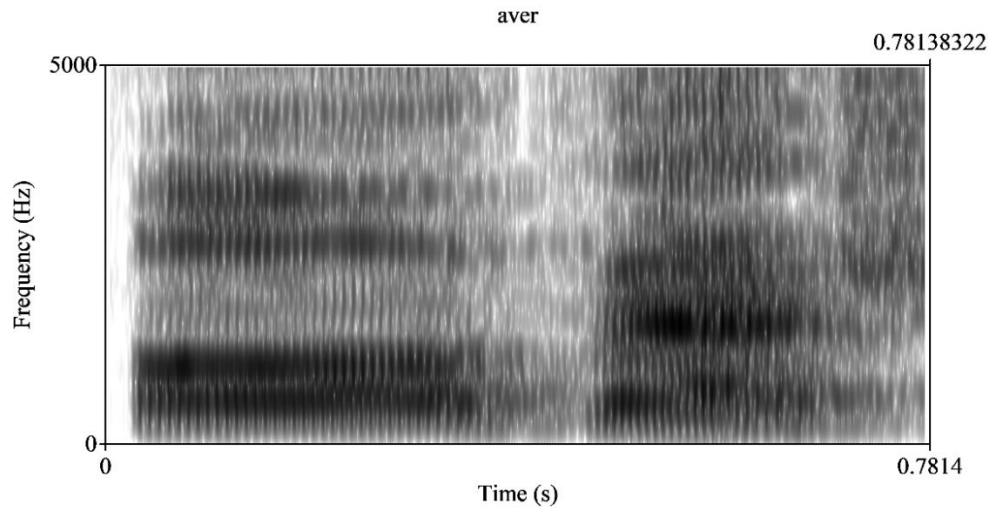
Aşağıda verilen grafiklerden daha fazla grafik elde edilebilirken, çalışma sadece dört grafikte sınırlandırılmıştır. Her bir sesle ilgili dört adet grafik verilmiştir. Bu grafiklerle ilgili açıklama yapılmıştı. Örnek olarak verilen seslerin, seçilen sözcüklerin içerisinde tekrar etmelerine dikkat edilmiştir. Böylelikle örnek verilen sesin; önses, içses ve sonses akustik görünümüleri elde edilmeye çalışılmıştır. Örnek olarak verilen sözcüklerin, IPA yazımları da verilmiştir. Seslendirilen sözcüklerde, ağız sesletimi yerine Grûba Xebate ya Vateyî'nin standart şekil olarak önerdiği form tercih edilmiştir.

aver>[avɛr] Sözcüğü

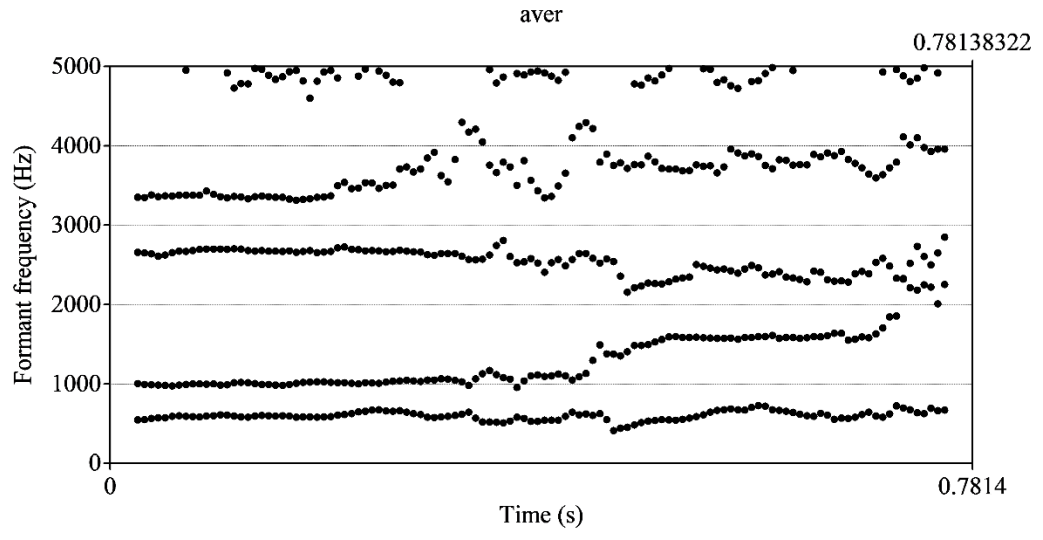
a. Yoğunluk (db)



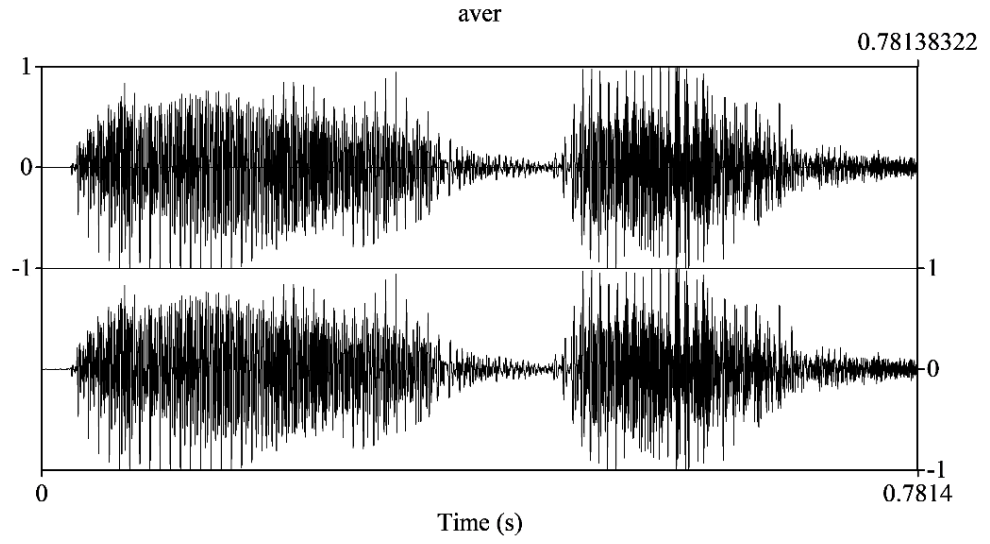
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

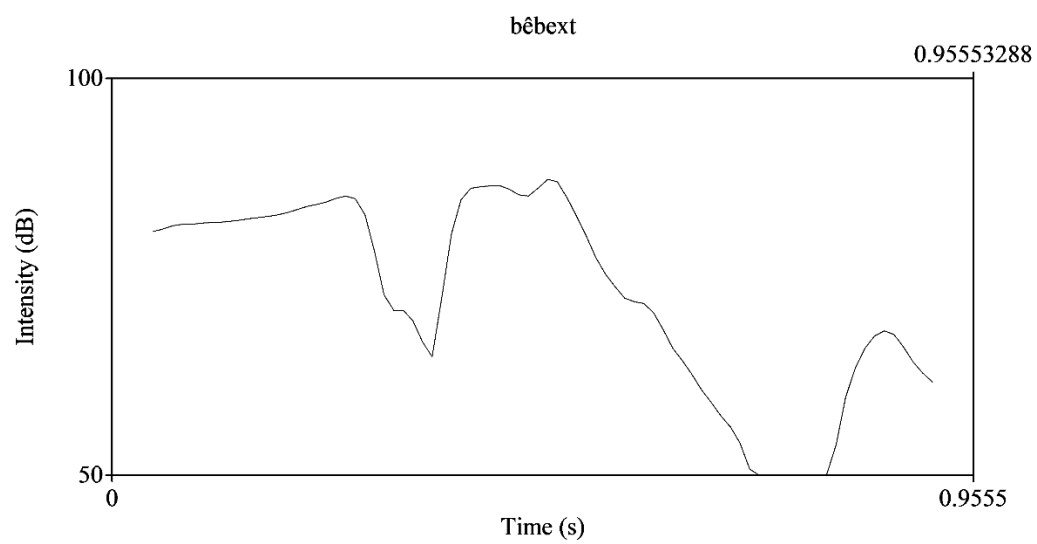


d. Ses Dalgası

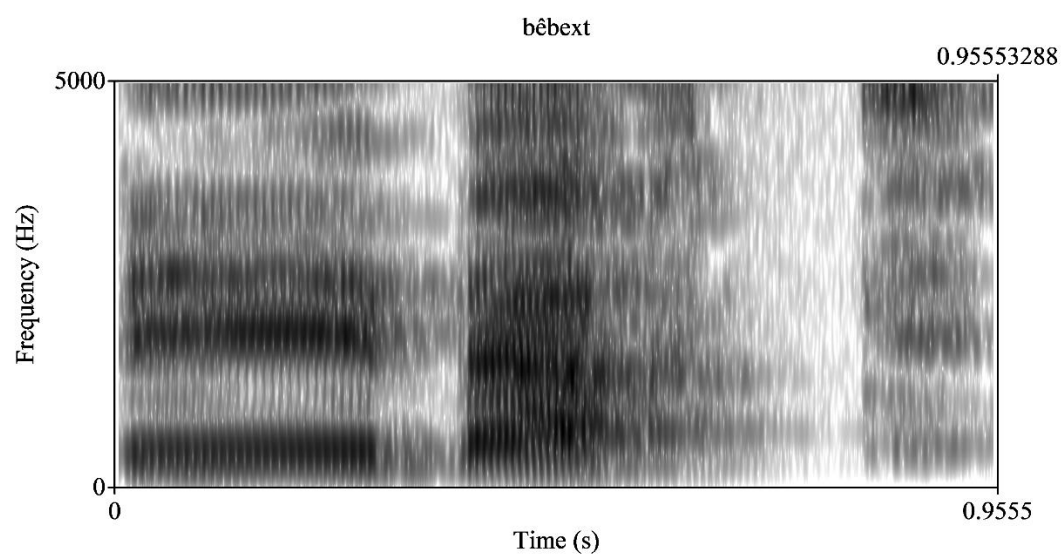


bêbext>[bebext] Sözcüğü

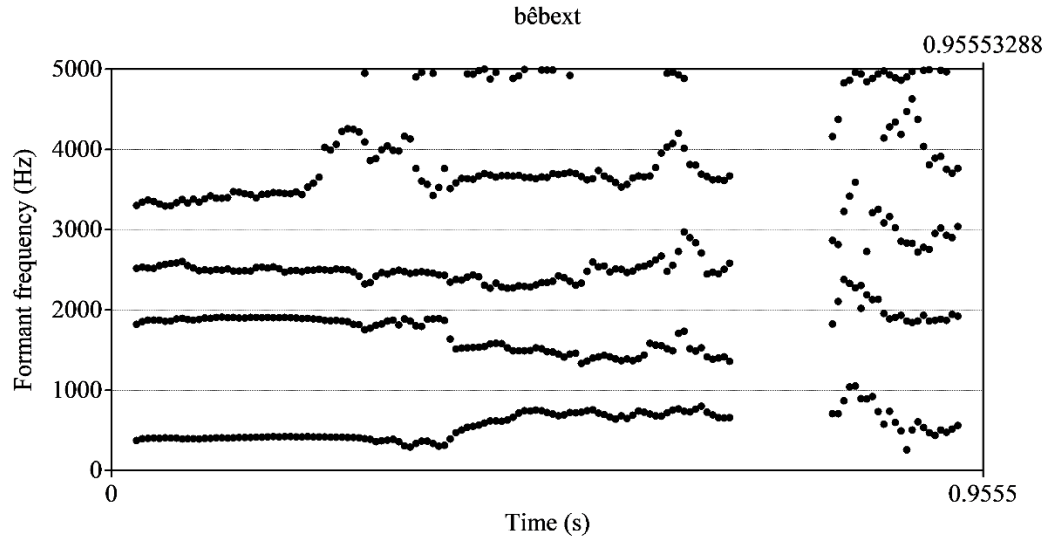
a. Yoğunluk (db)



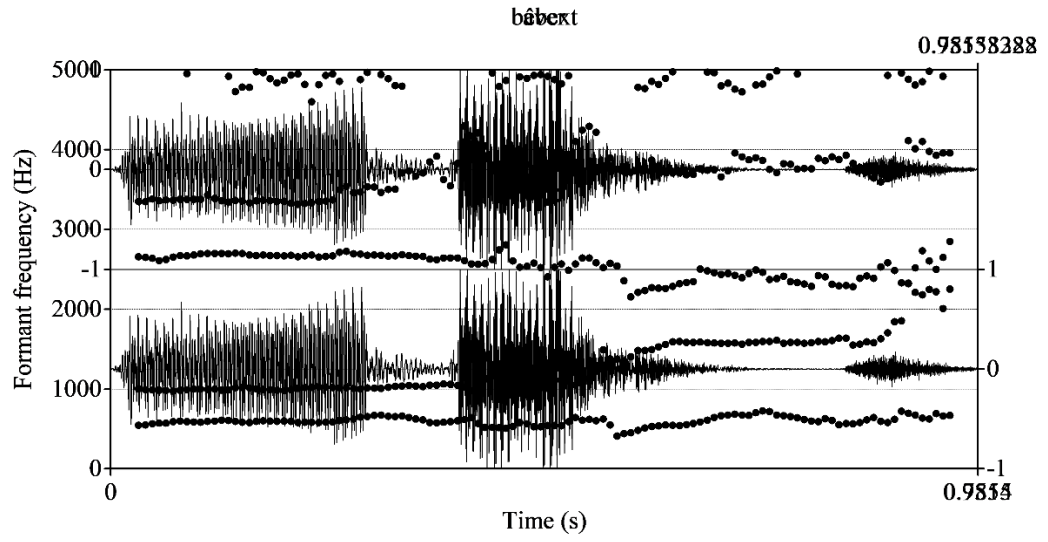
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

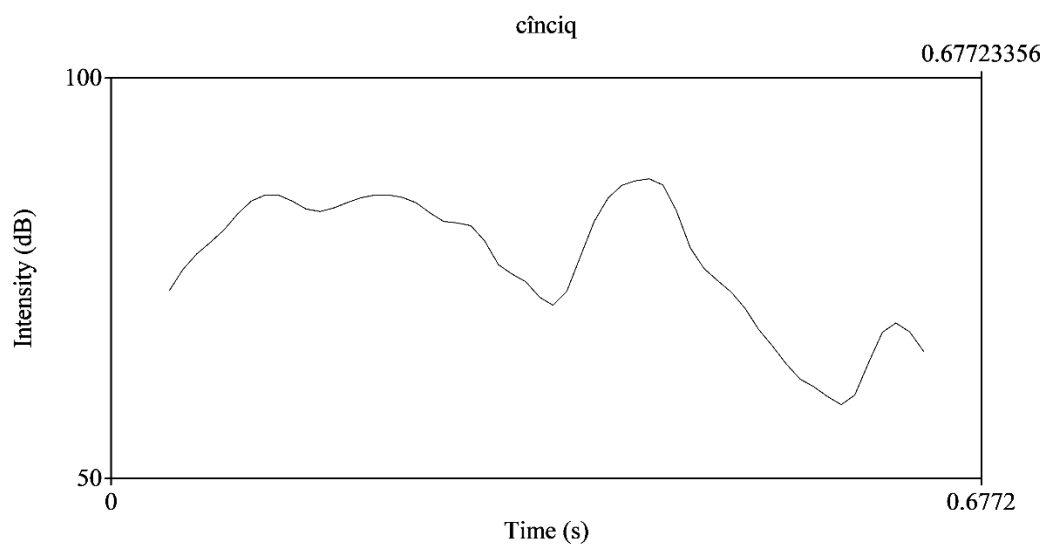


d. Ses Dalgası

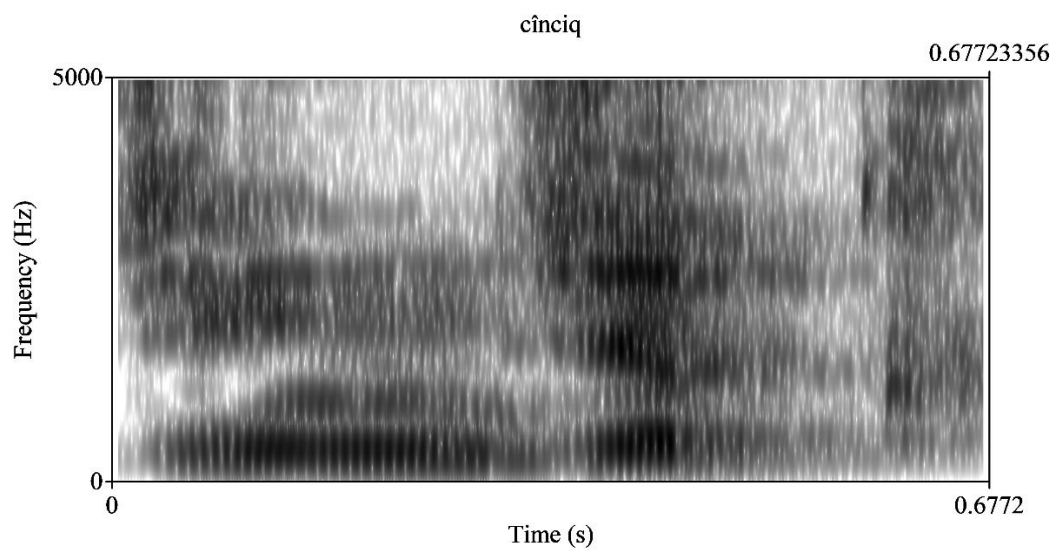


cînciq>[dzindzıq]

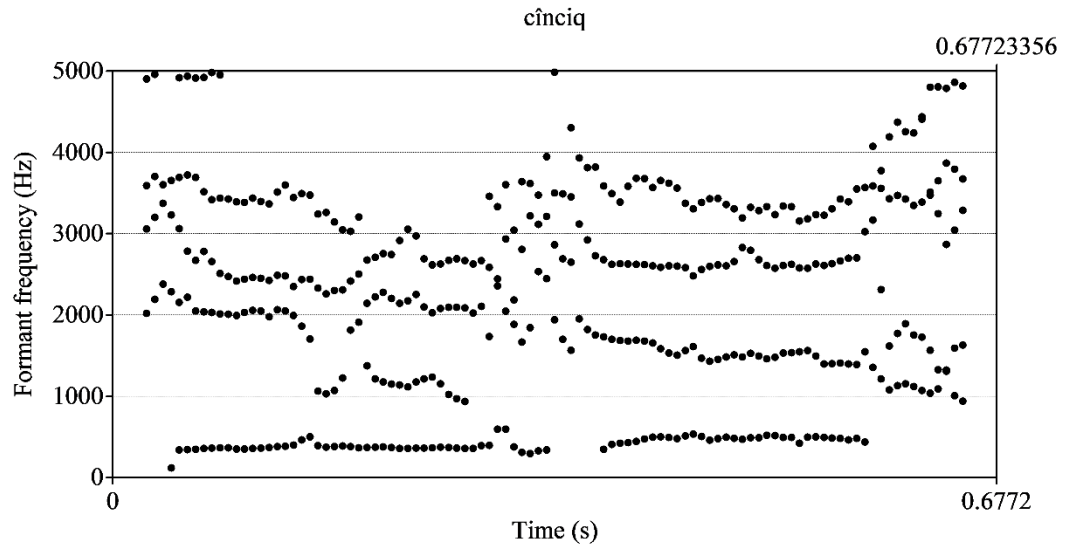
a. Yoğunluk (dB)



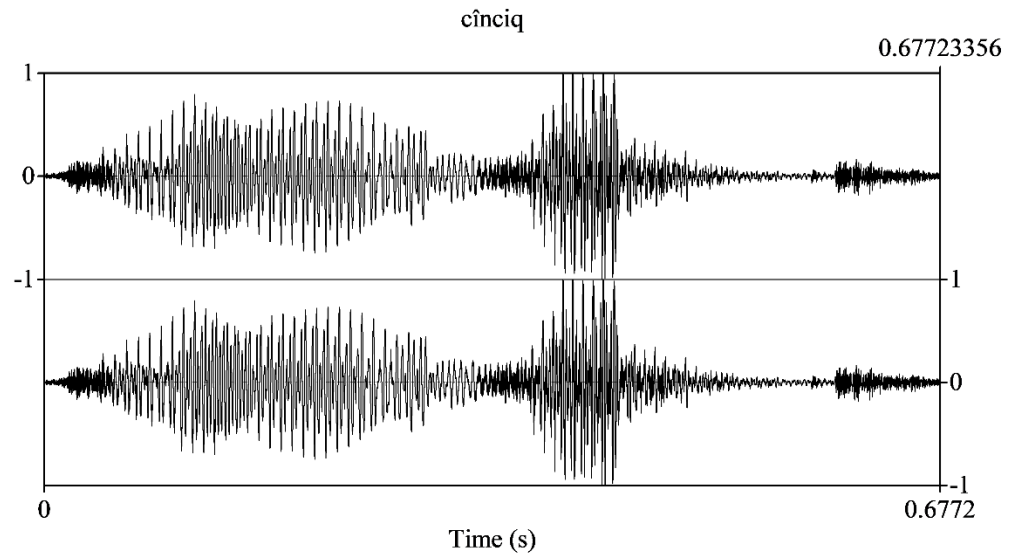
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

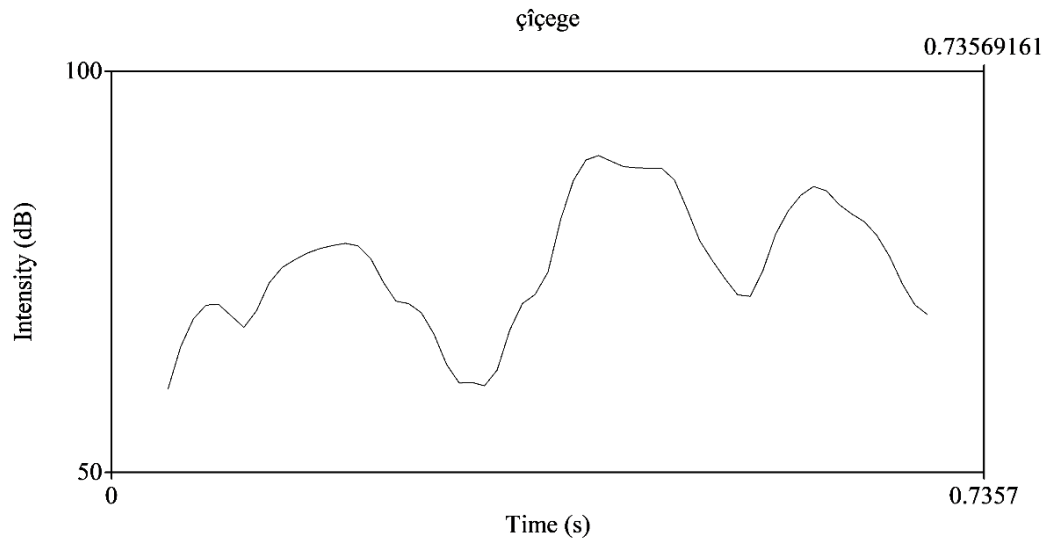


d. Ses Dalgası

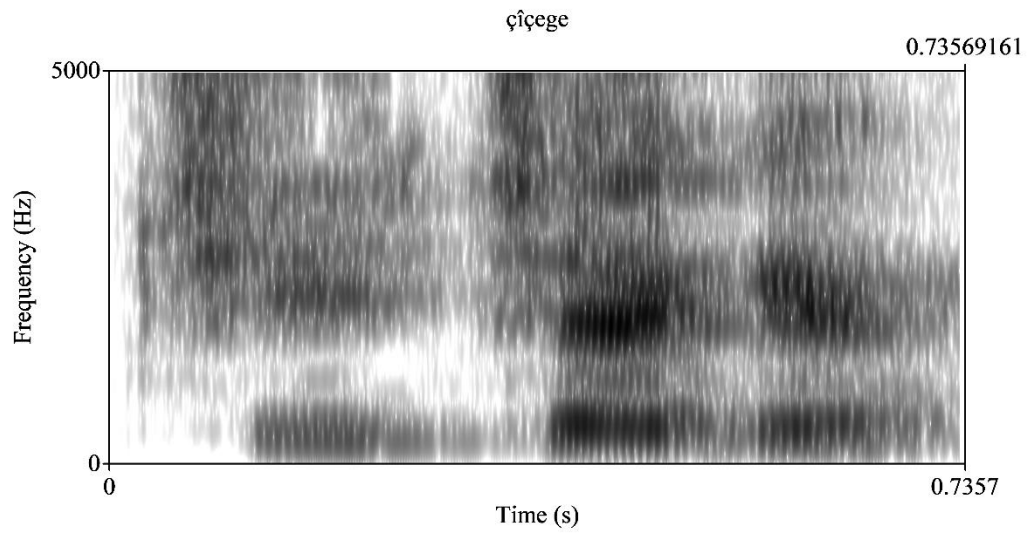


çiçege>[tʰitʰεgε]

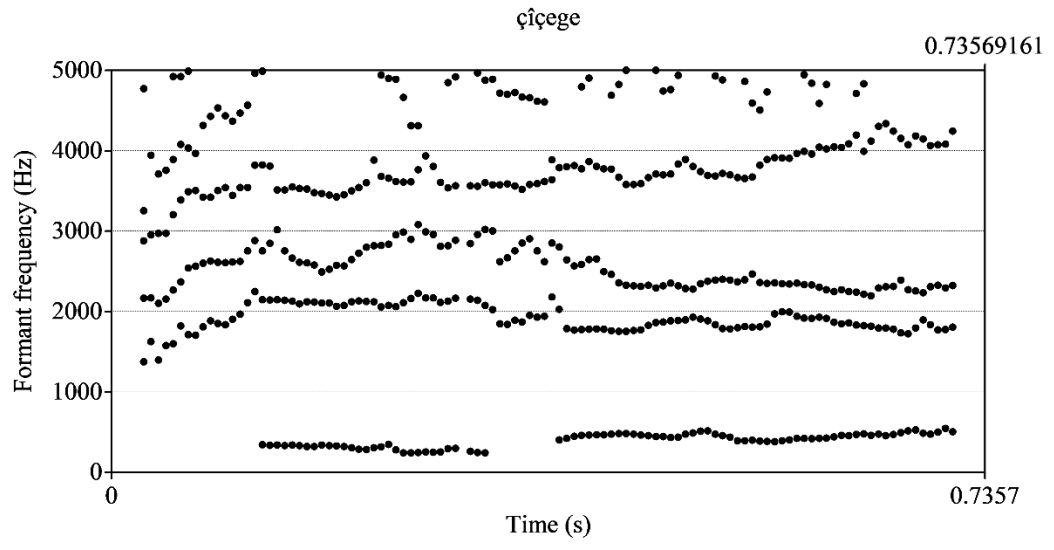
a. Yoğunluk (dB)



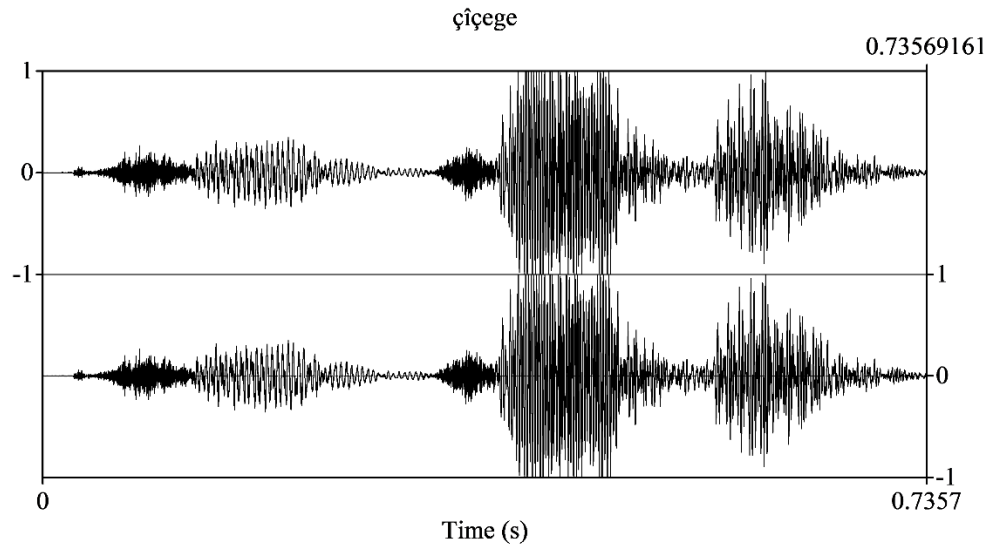
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

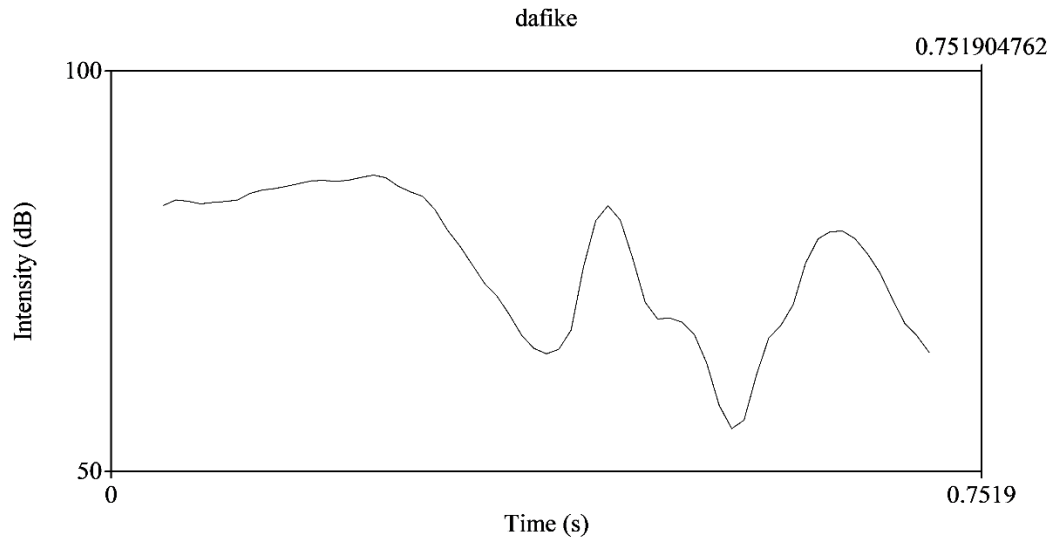


d. Ses Dalgası

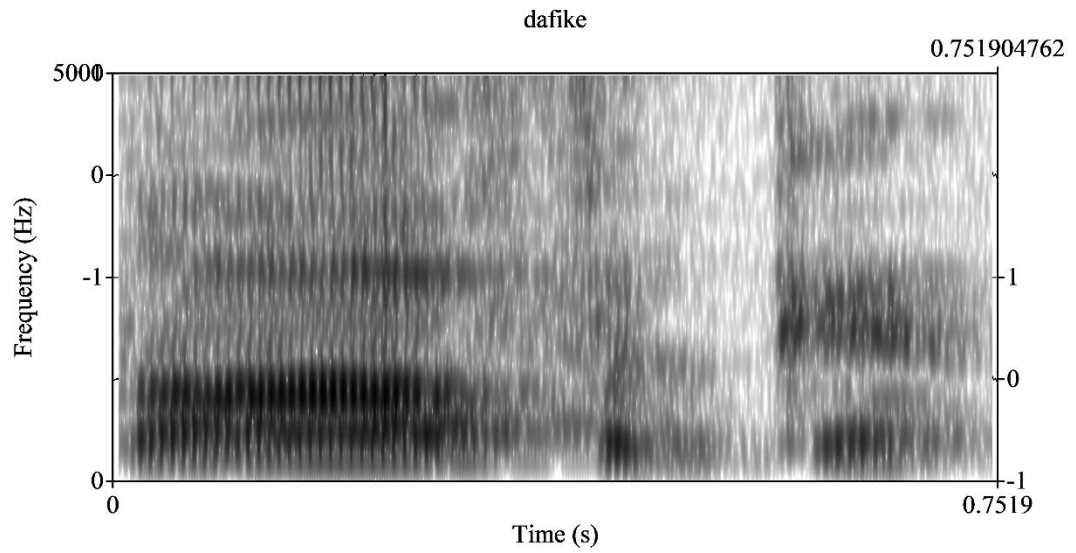


dafike>[dafike]

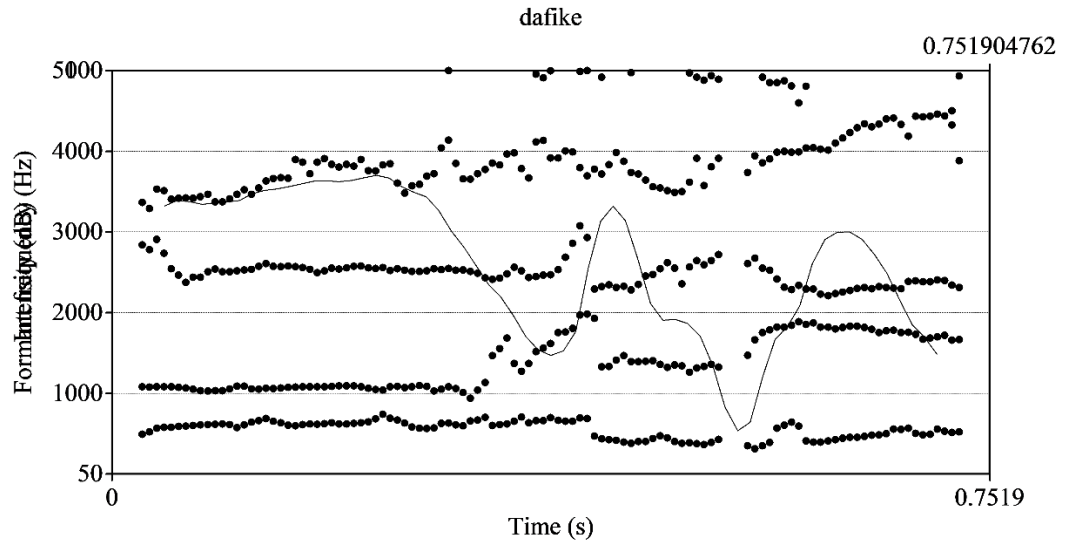
a. Yoğunluk (dB)



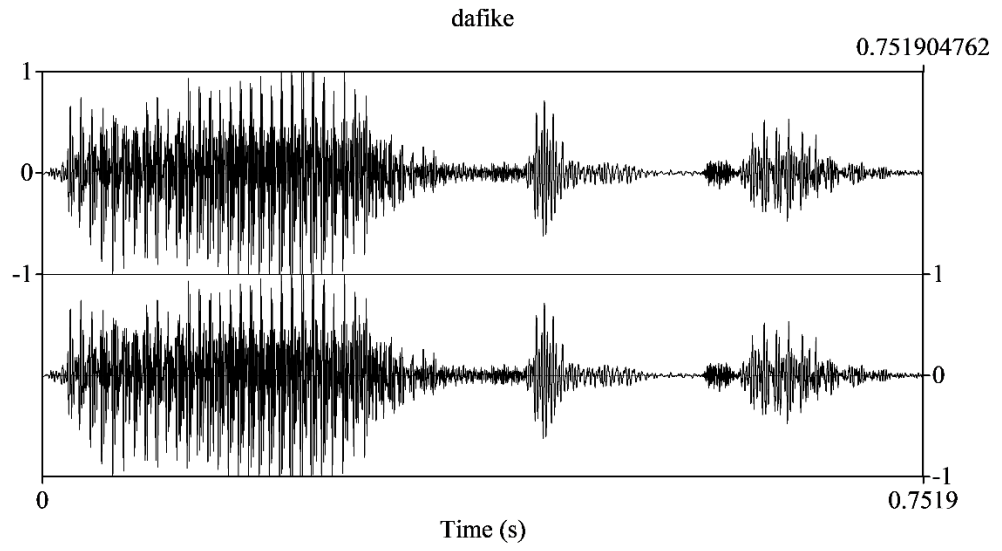
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

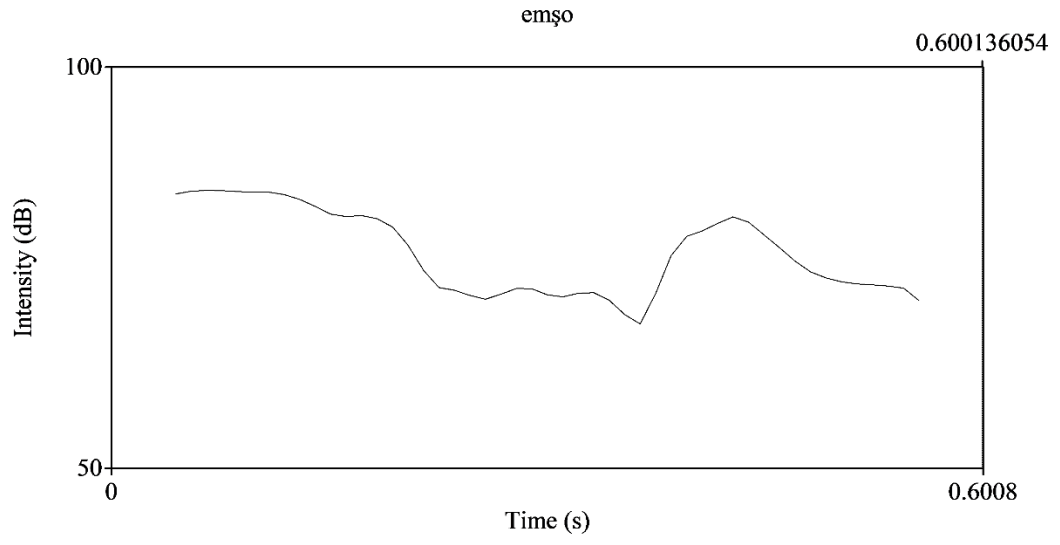


d. Ses Dalgası

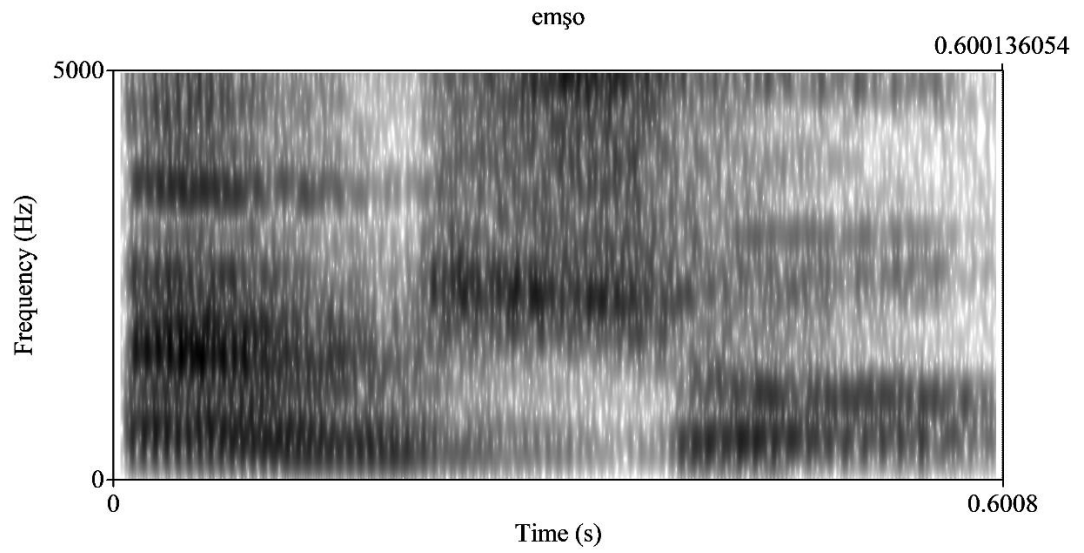


emşo>[ɛmʃo]

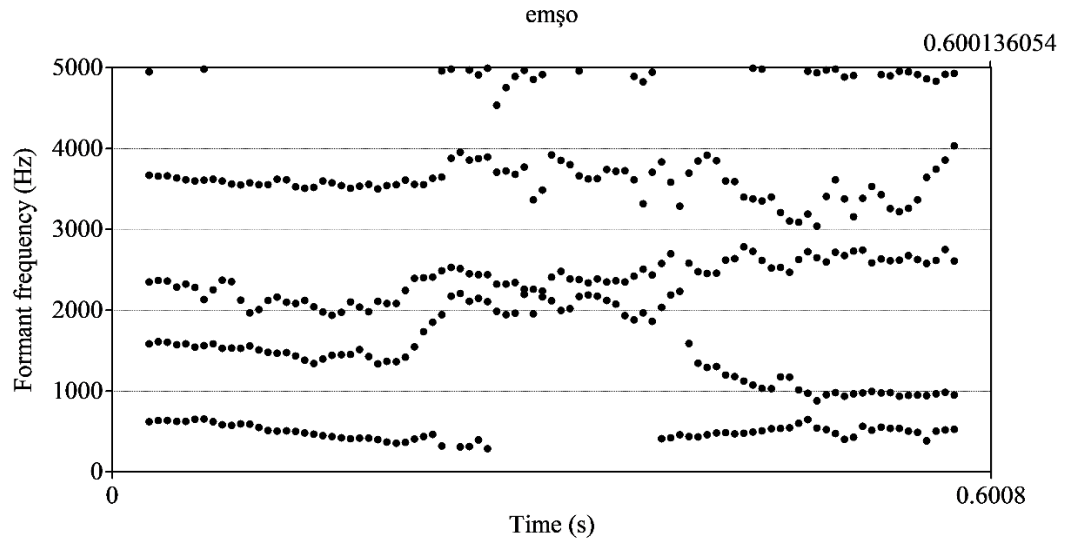
a. Yoğunluk (dB)



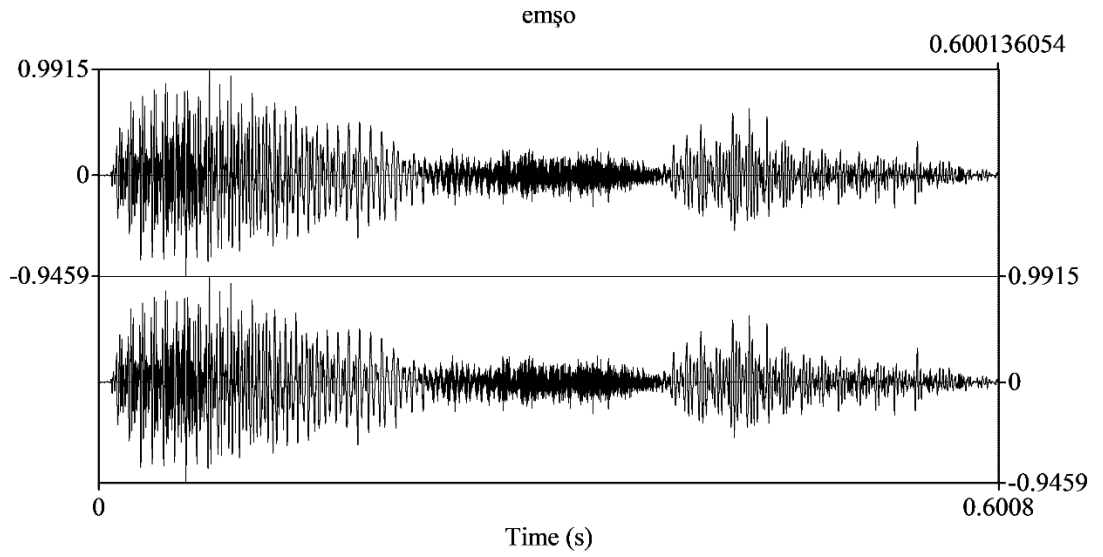
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

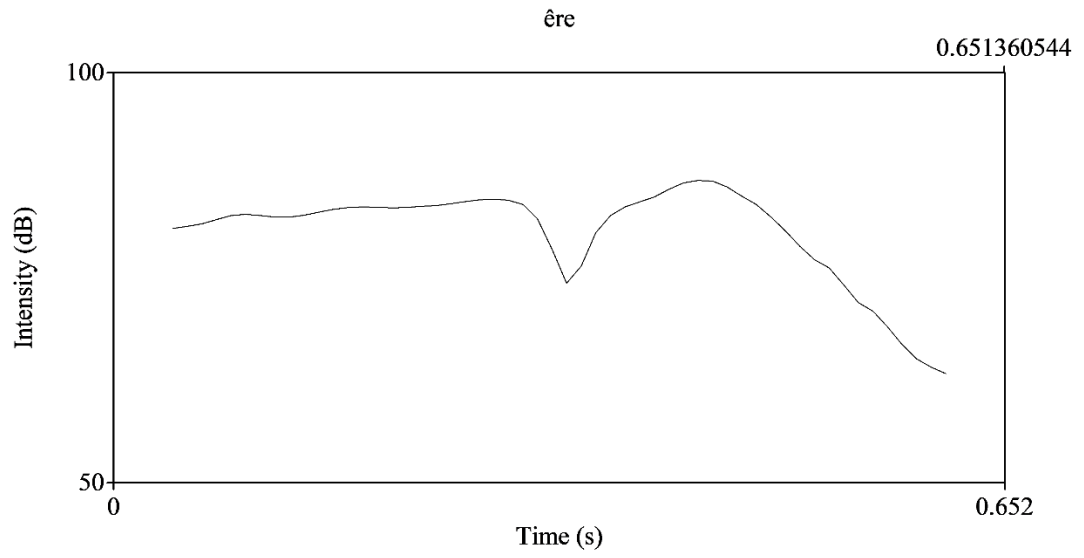


d. Ses Dalgası

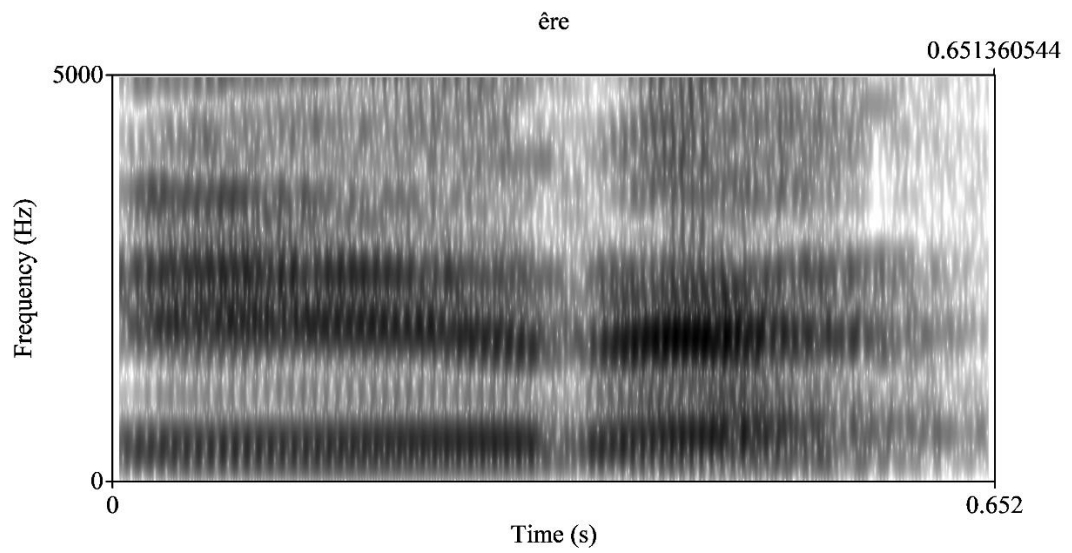


êre>[erɛ]

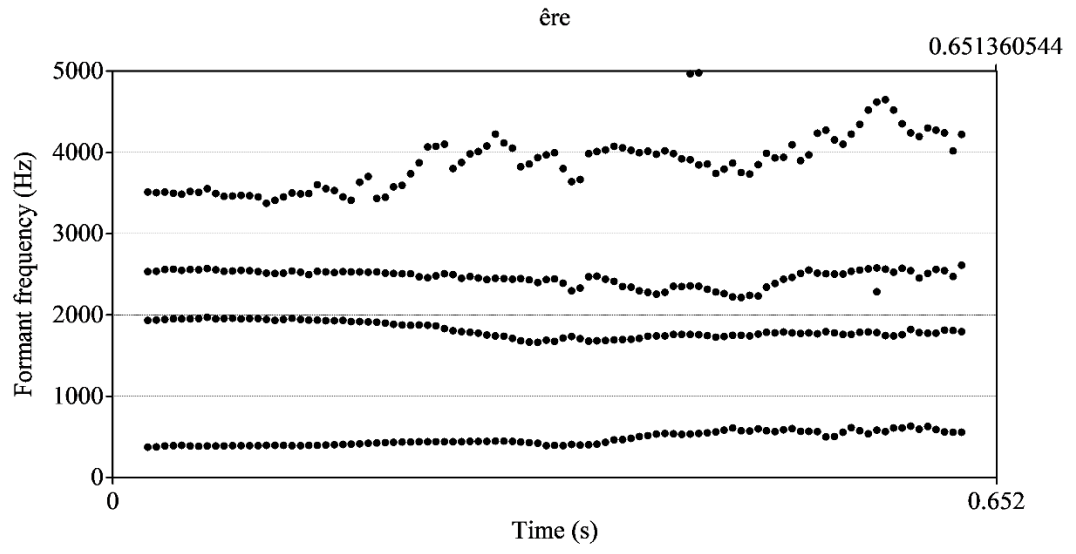
a. Yoğunluk (dB)



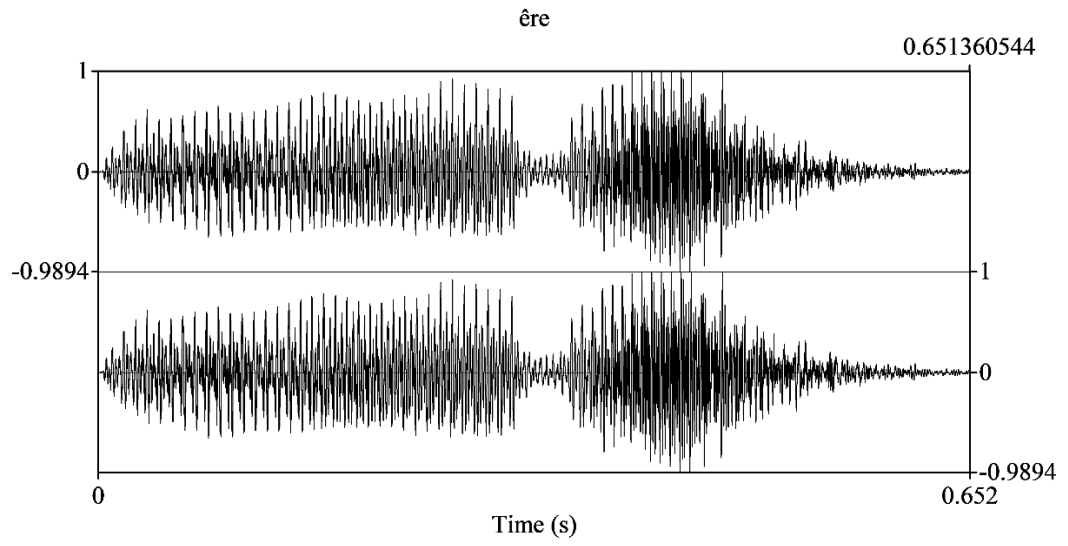
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

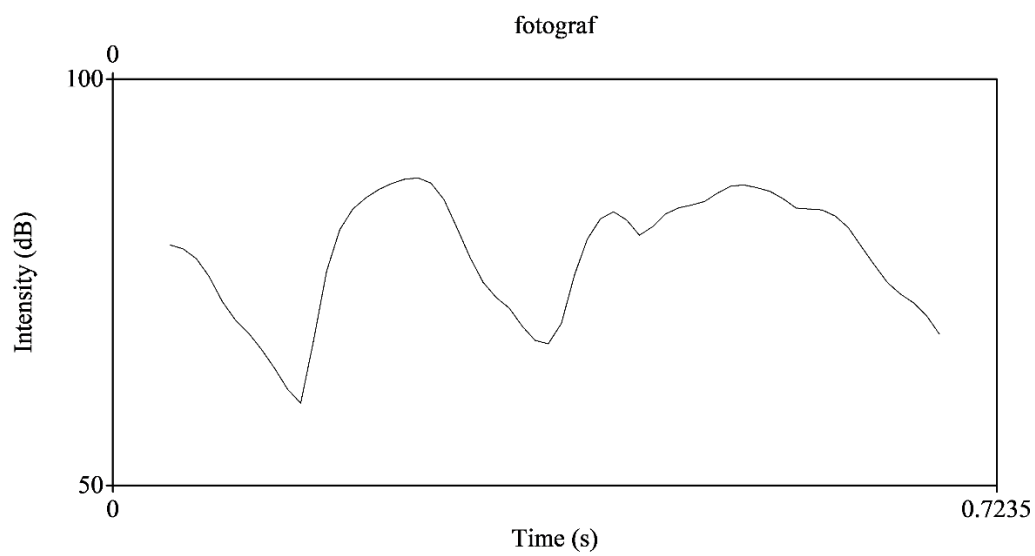


d. Ses Dalgası

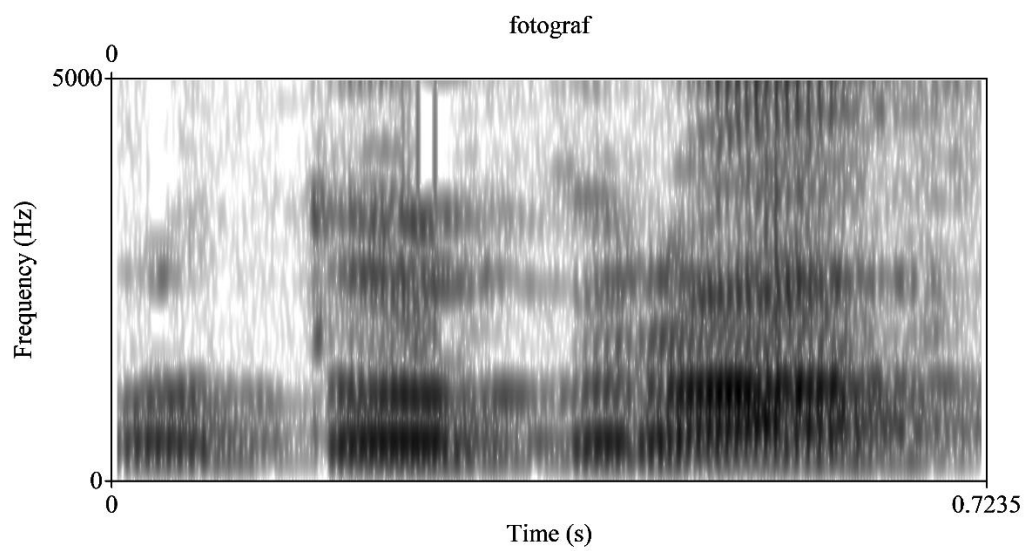


fotoğraf>[fotograf]

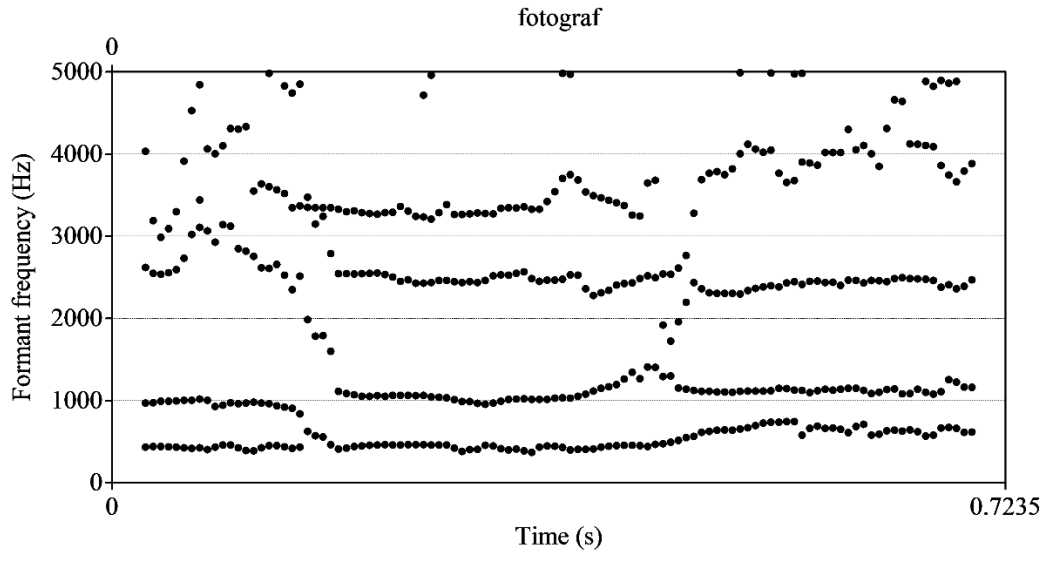
a. Yoğunluk (dB)



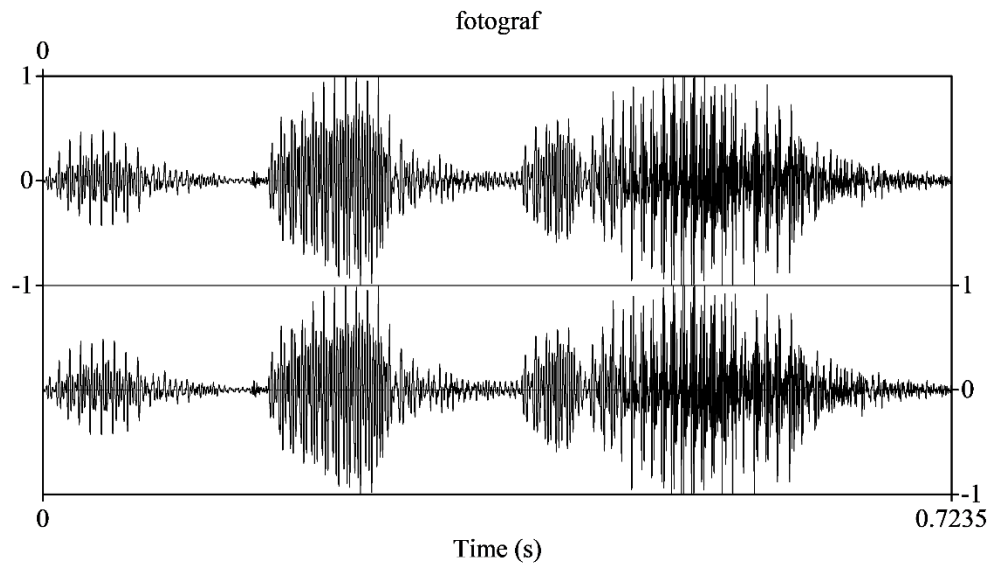
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

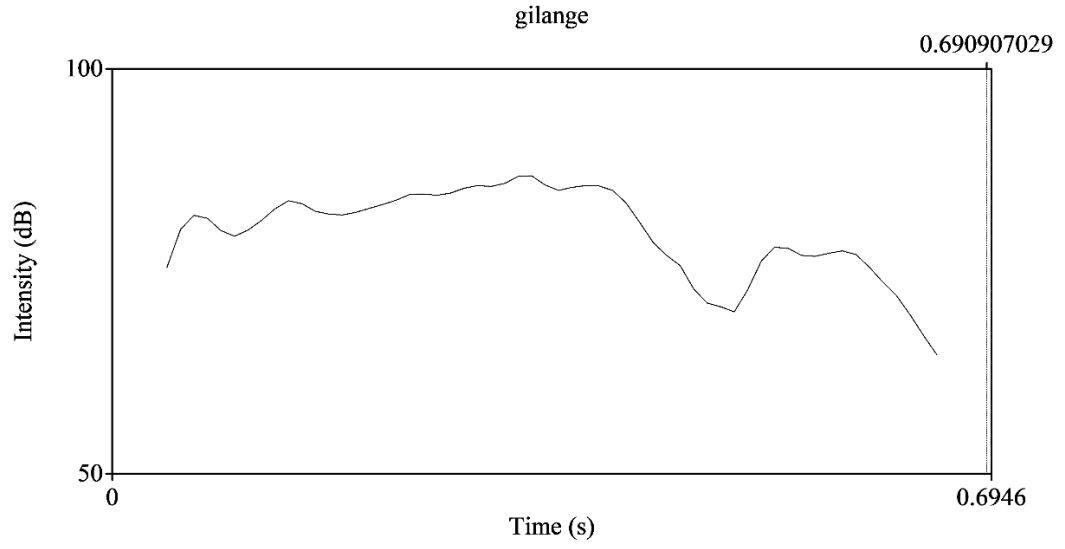


d. Ses Dalgası

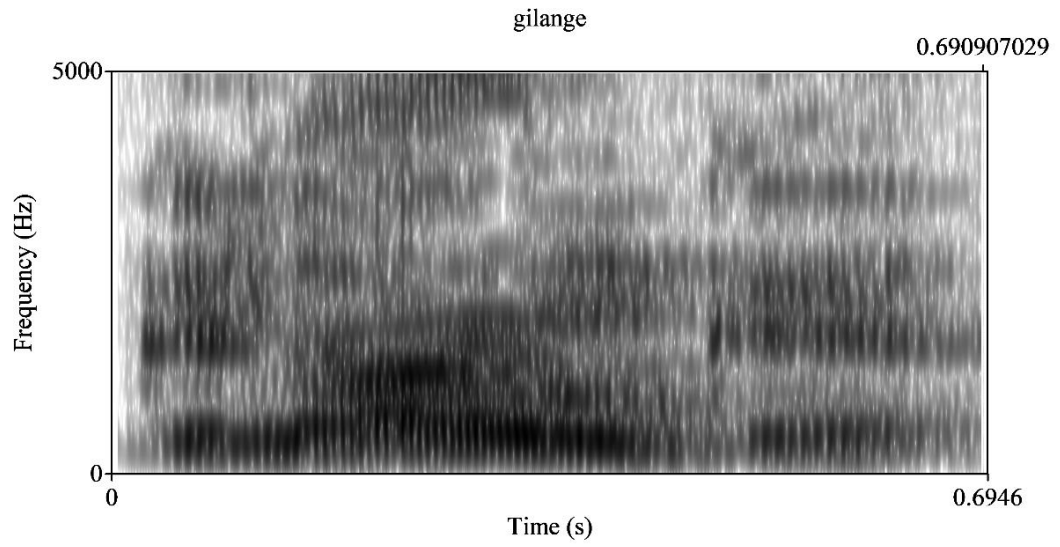


gilange>[gɪlangɛ] Sözcüğü

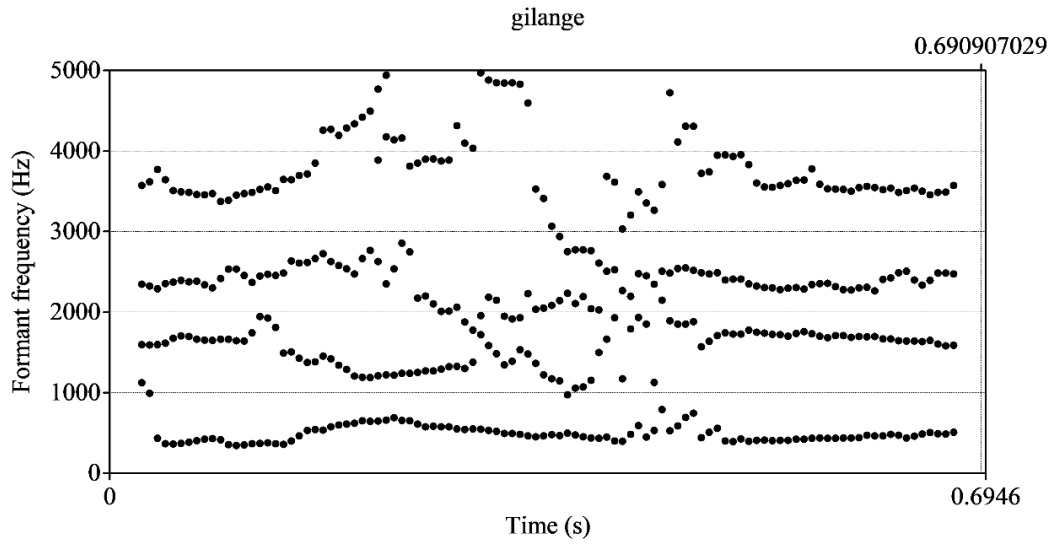
a. Yoğunluk (dB)



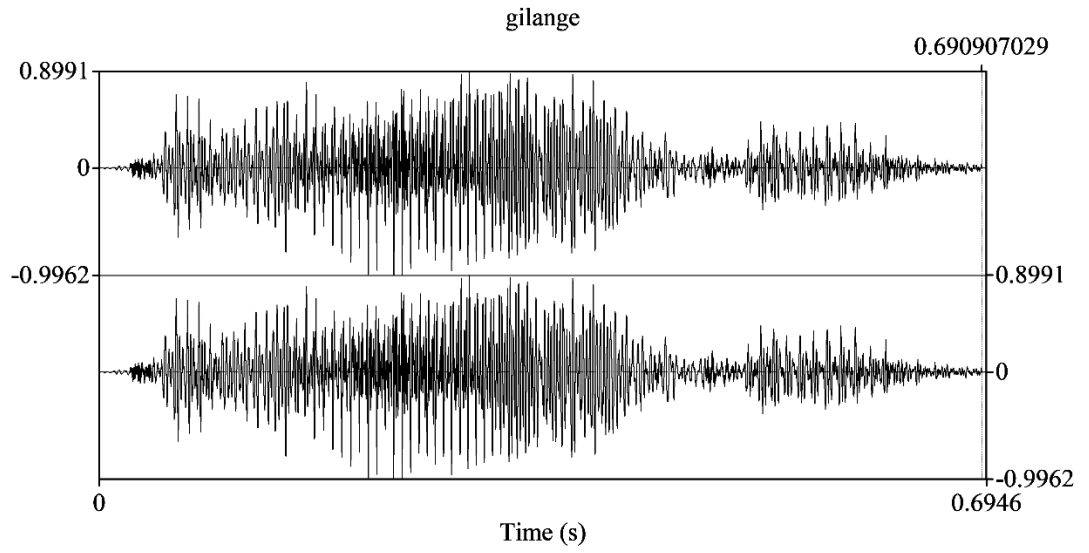
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

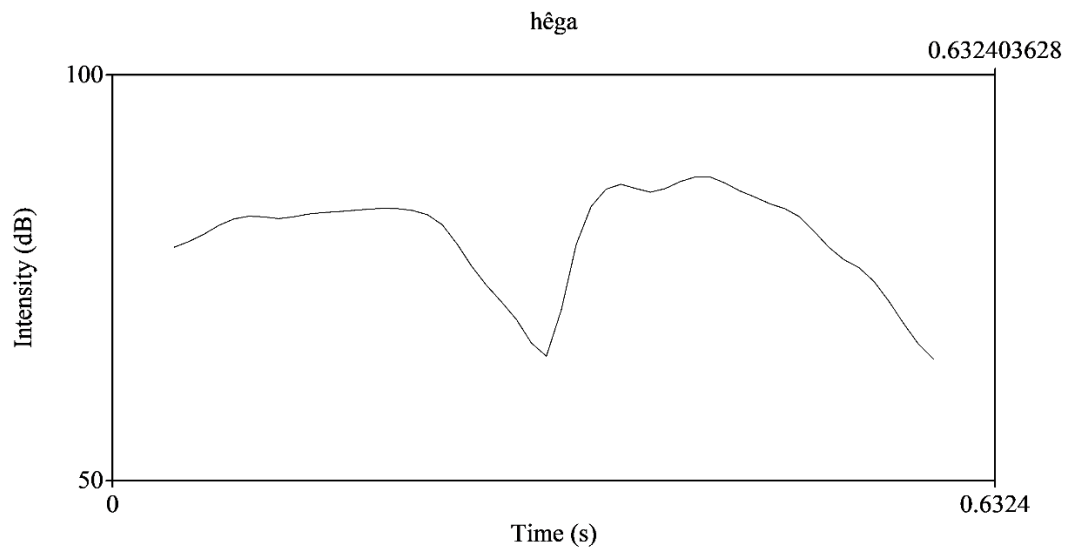


d. Ses Dalgası

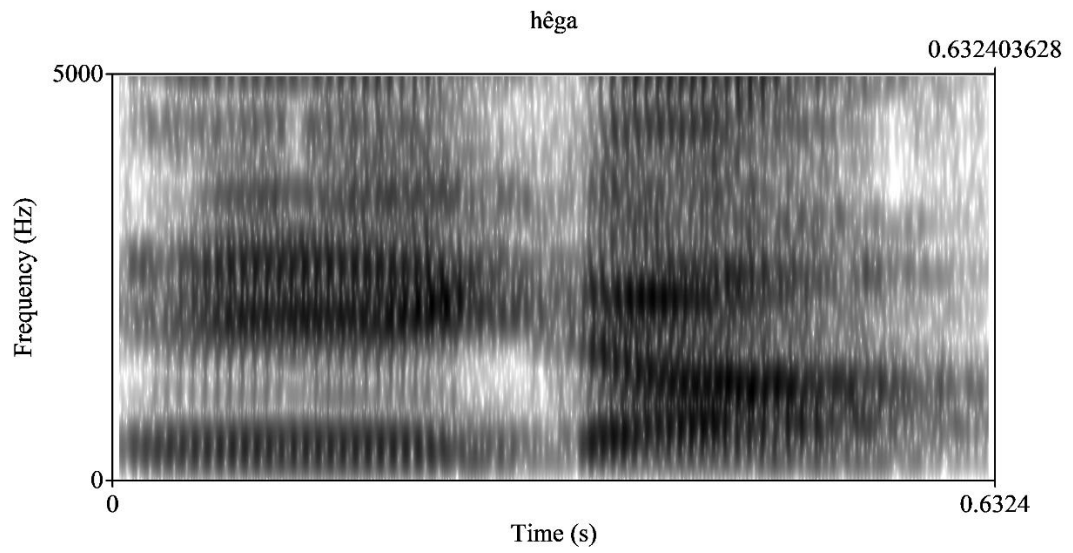


hêga>[hega] Sözcüğü

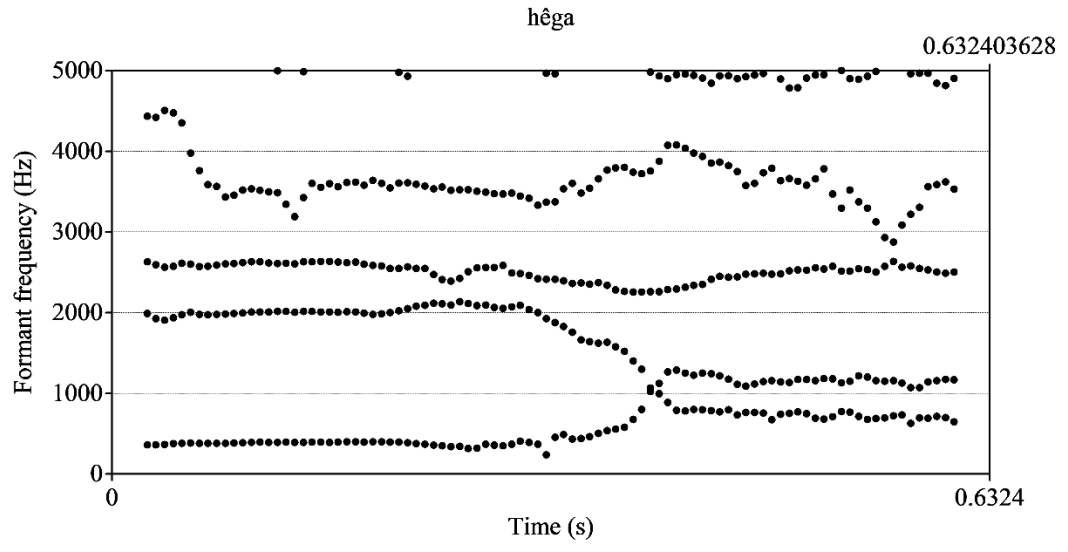
a. Yoğunluk (dB)



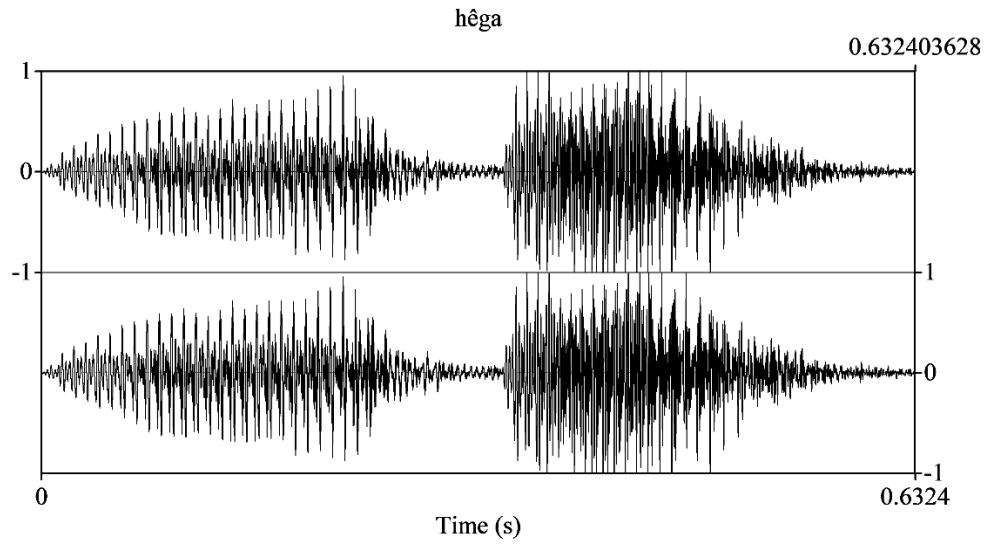
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

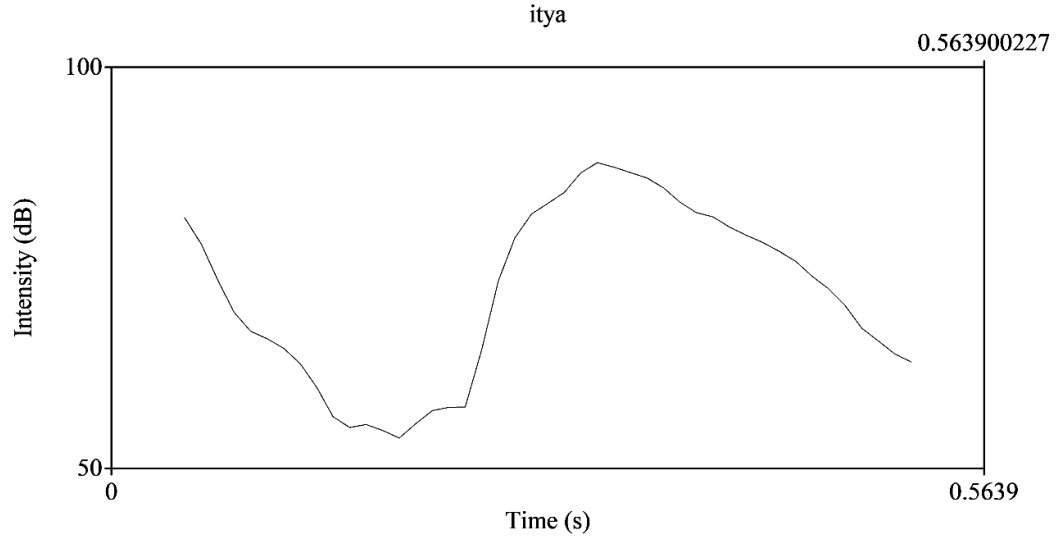


d. Ses Dalgası

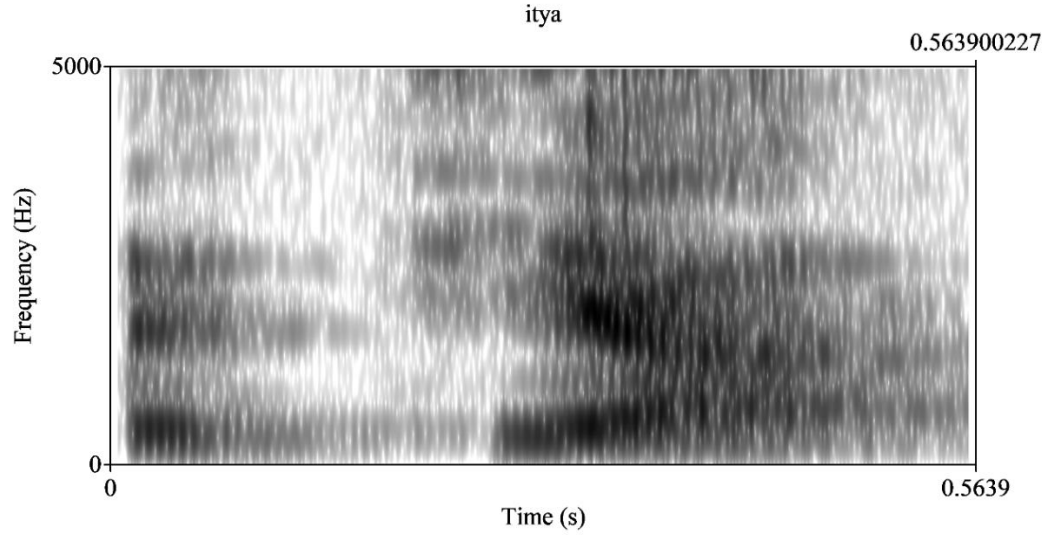


itya>[itya] Sözcüğü

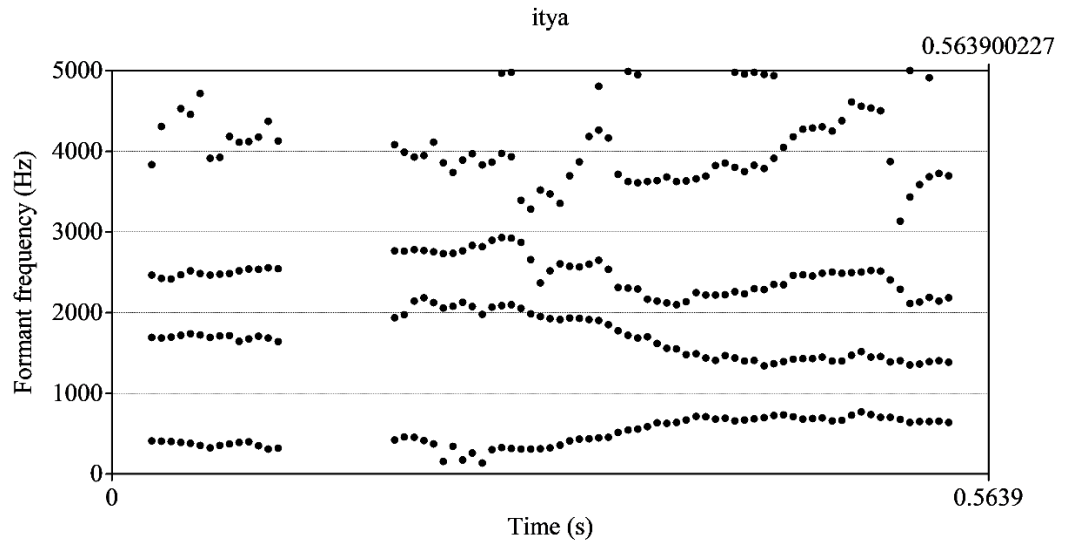
a. Yoğunluk (dB)



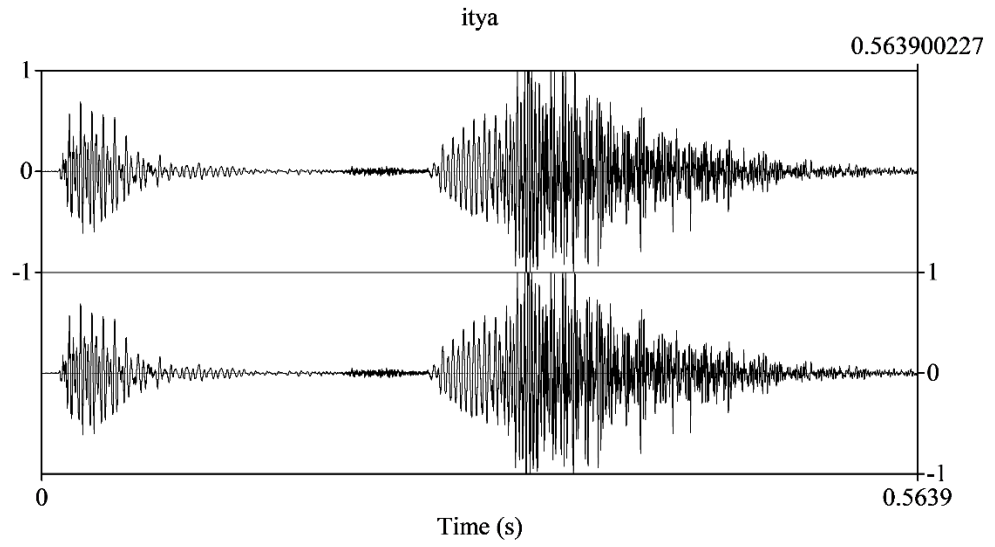
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

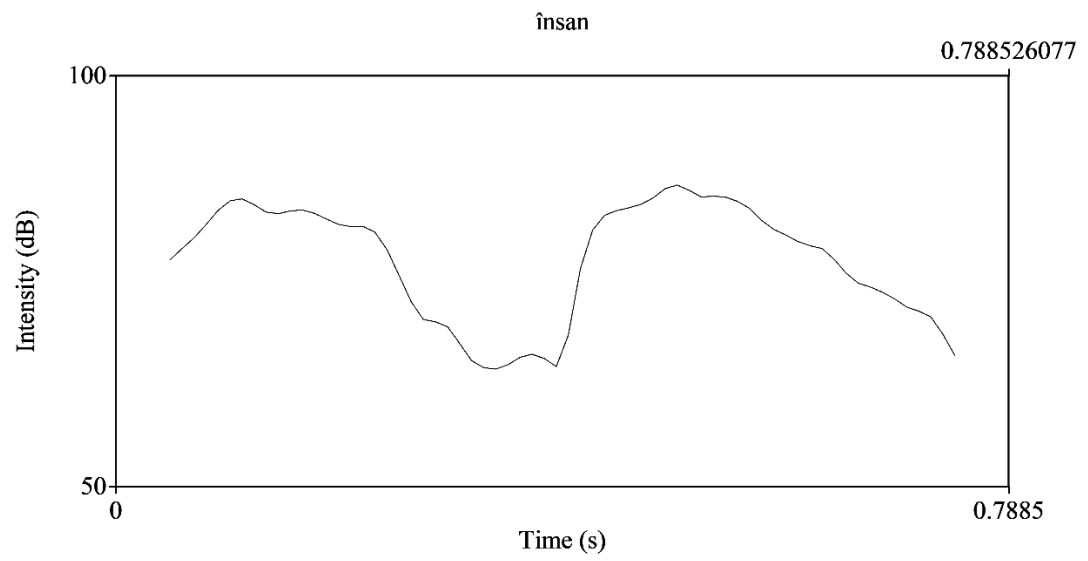


d. Ses Dalgası

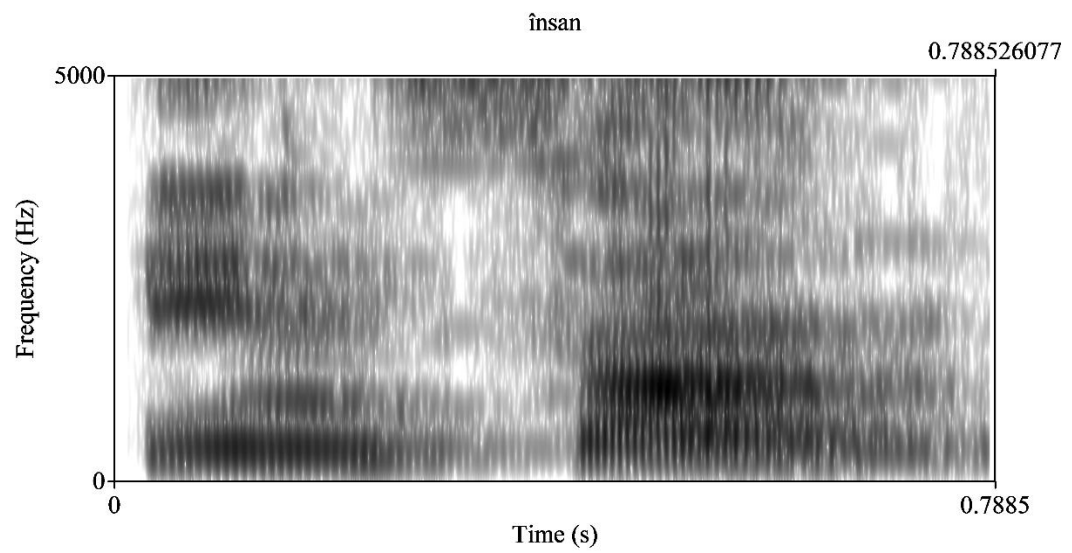


însan>[însan]

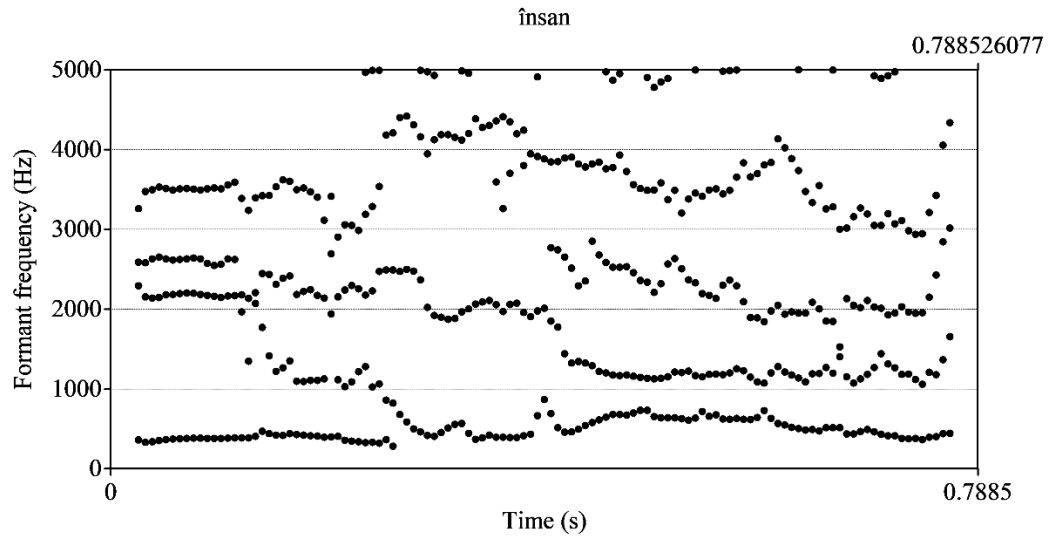
a. Yoğunluk (dB)



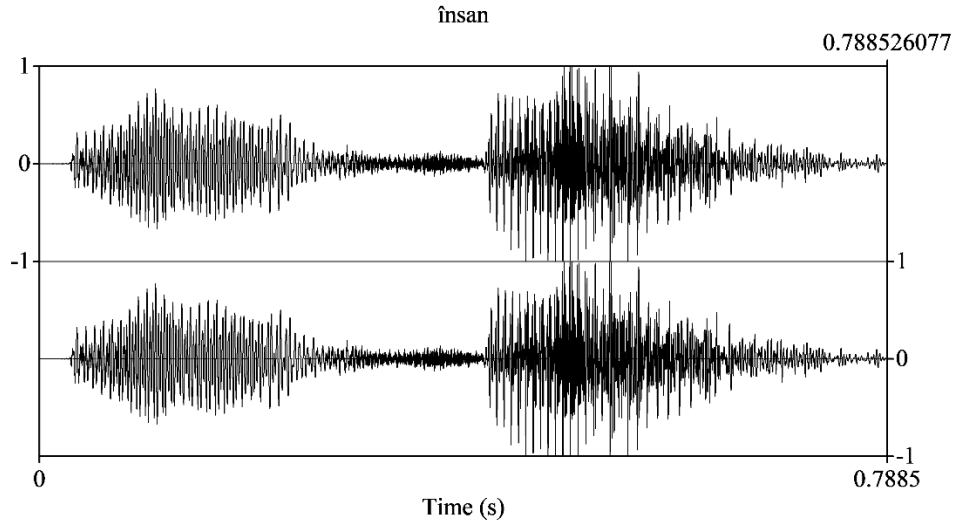
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

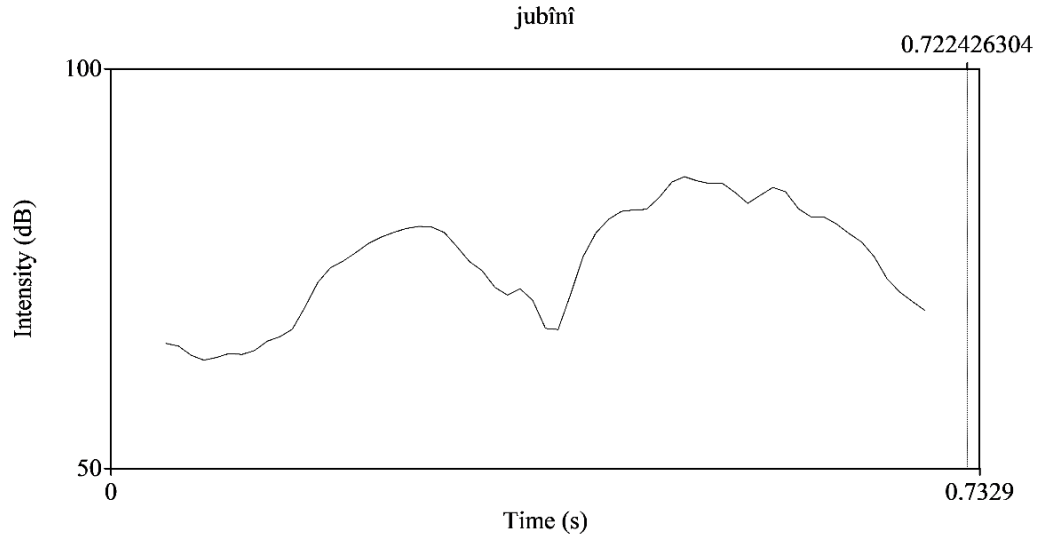


d. Ses Dalgası

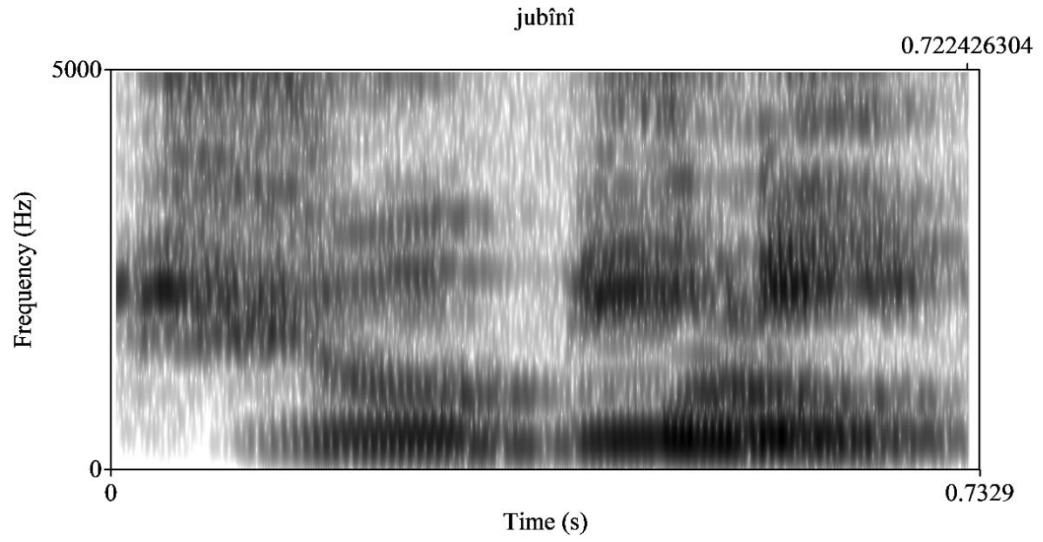


jubînî>[zubini] Sözcüğü

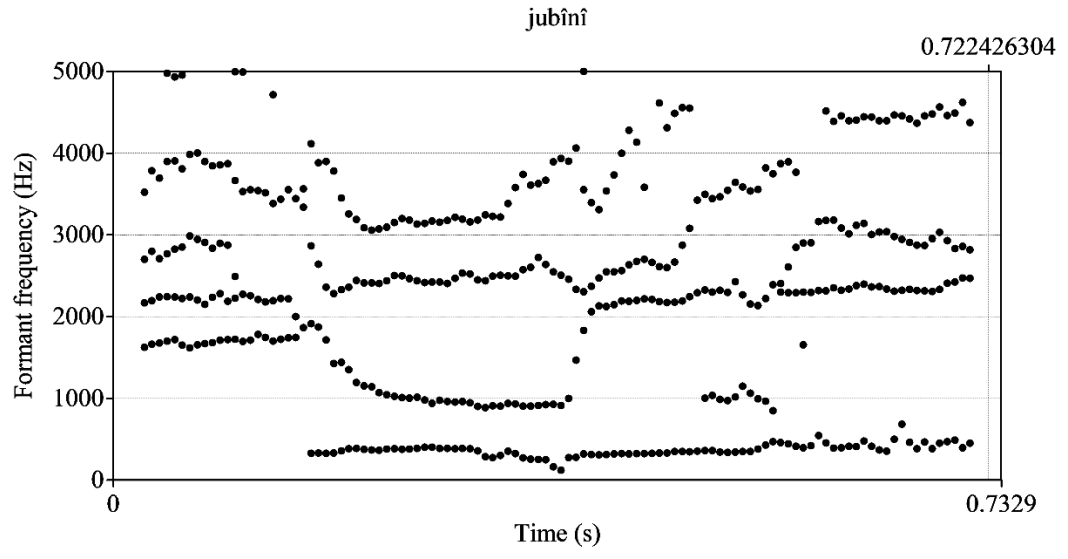
a. Yoğunluk (dB)



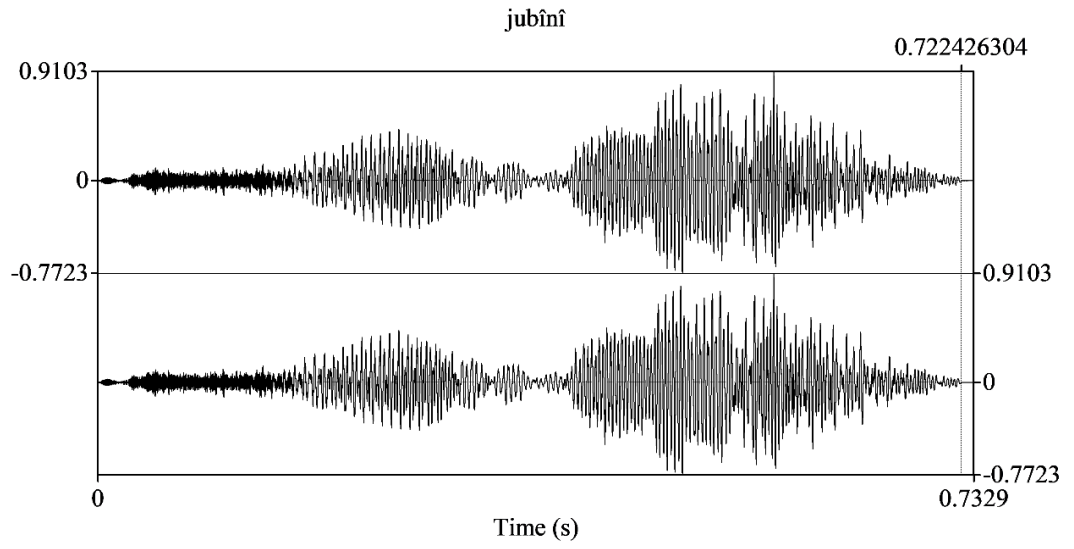
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

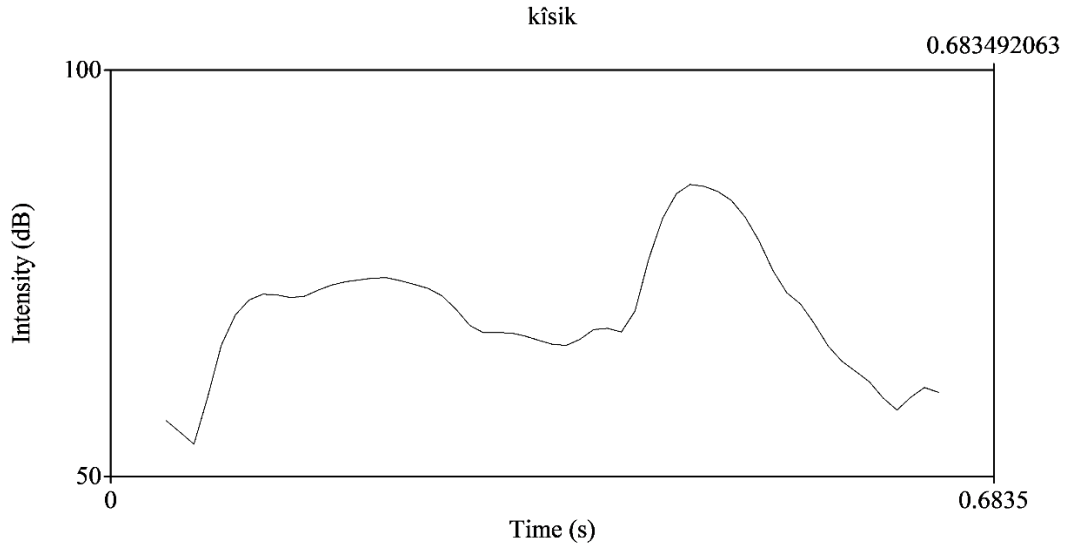


d. Ses Dalgası

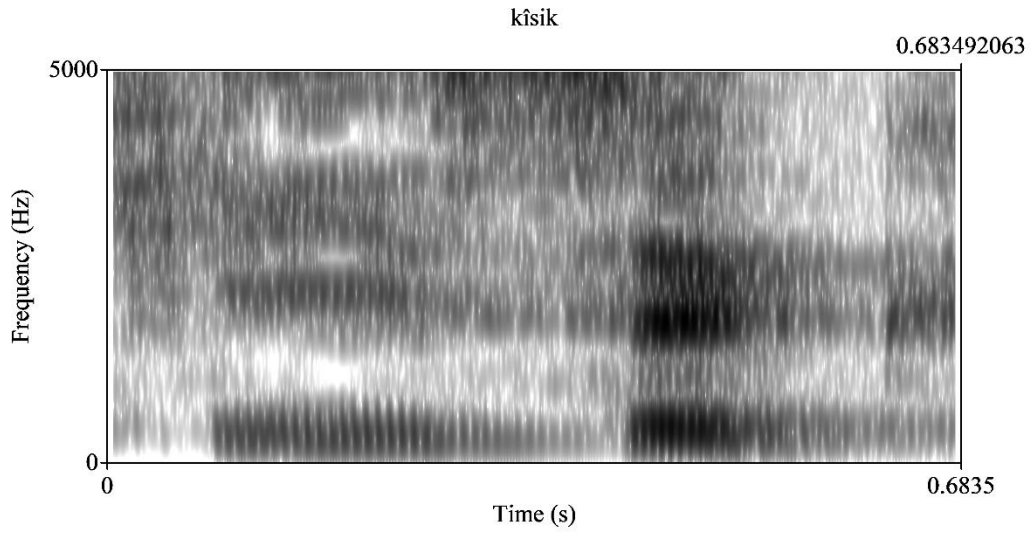


kîsik>[kısık] Sözcüğü

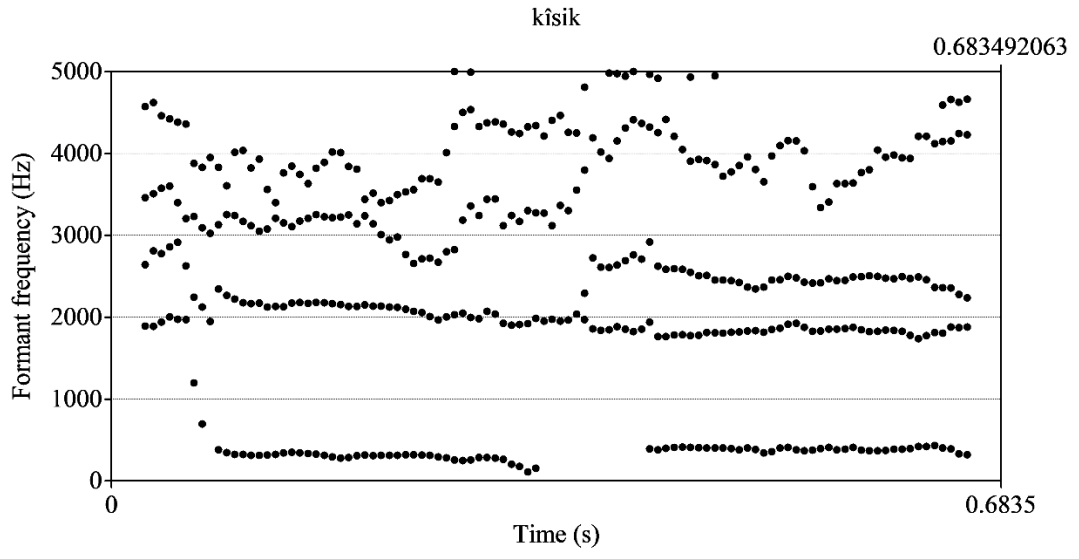
a. Yoğunluk (dB)



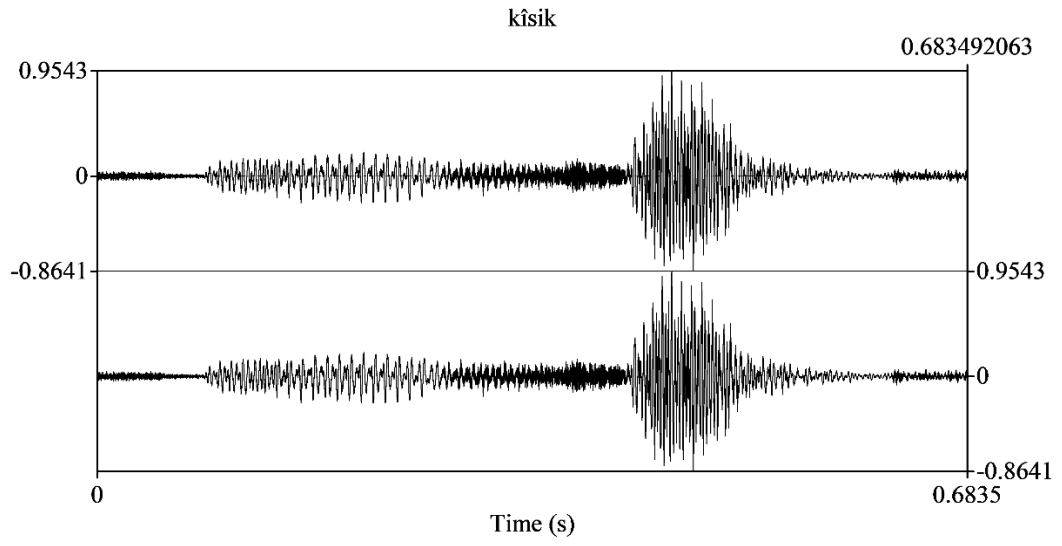
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

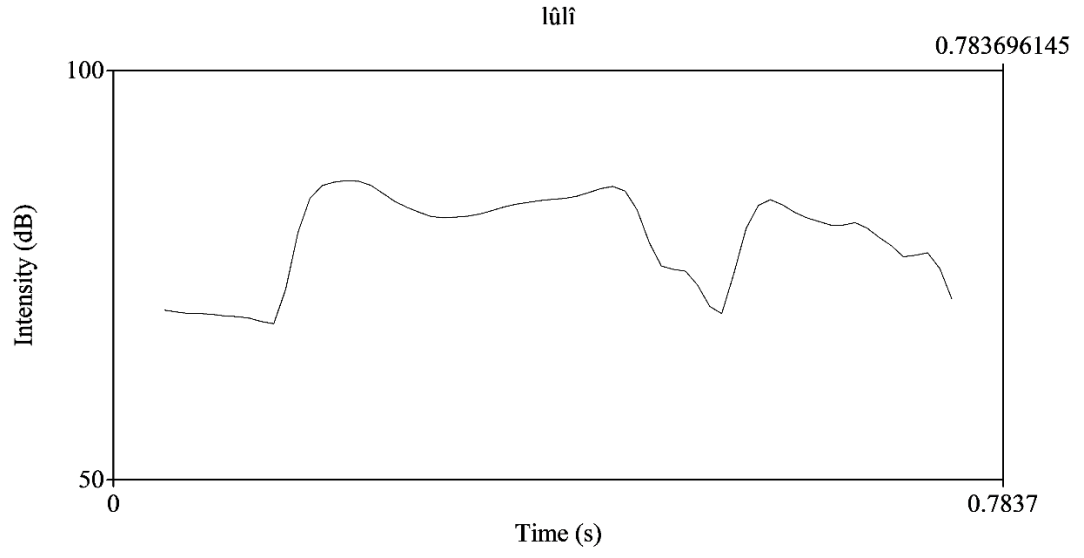


d. Ses Dalgası

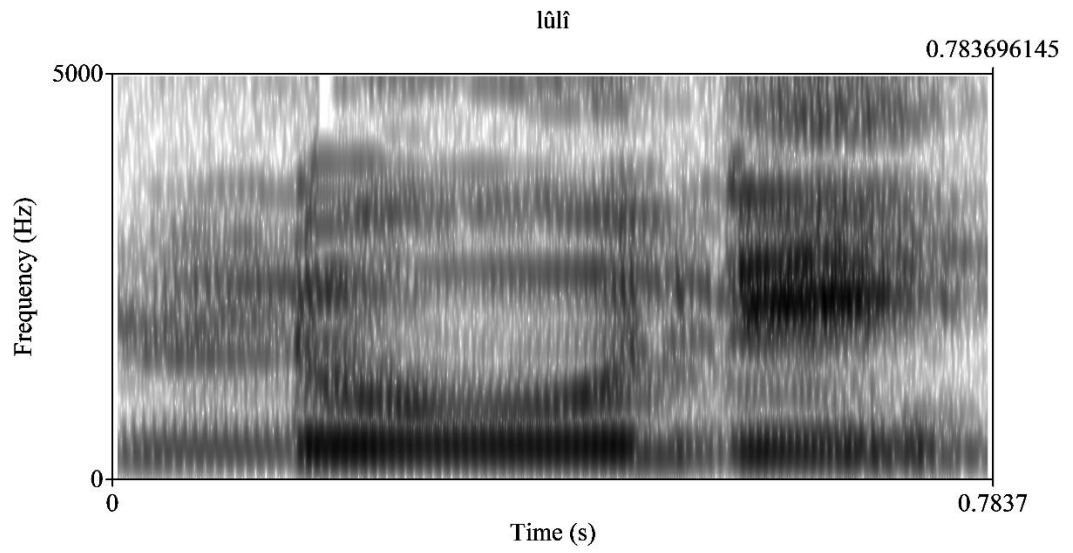


lûlî>[luli] Sözcüğü

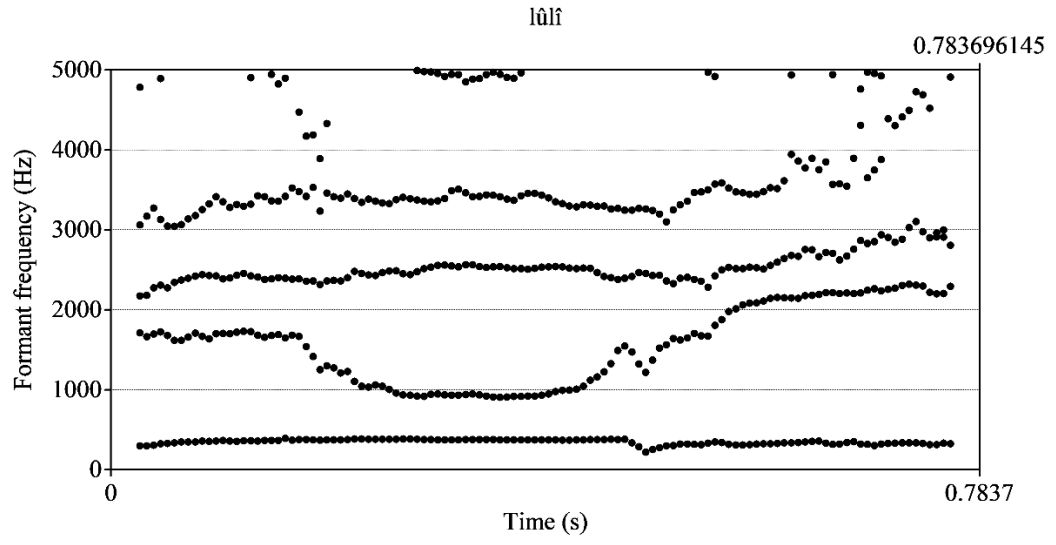
a. Yoğunluk (dB)



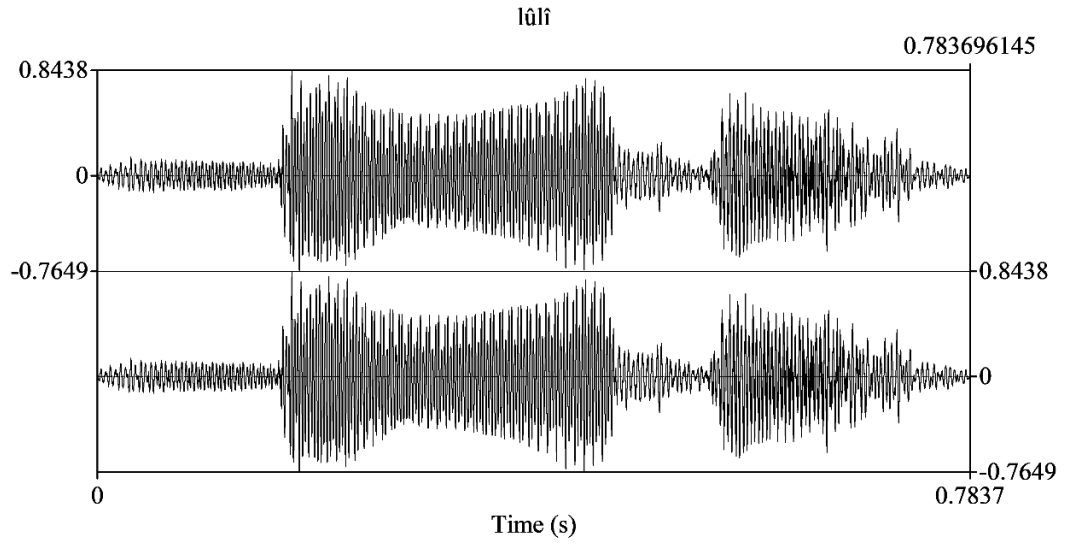
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

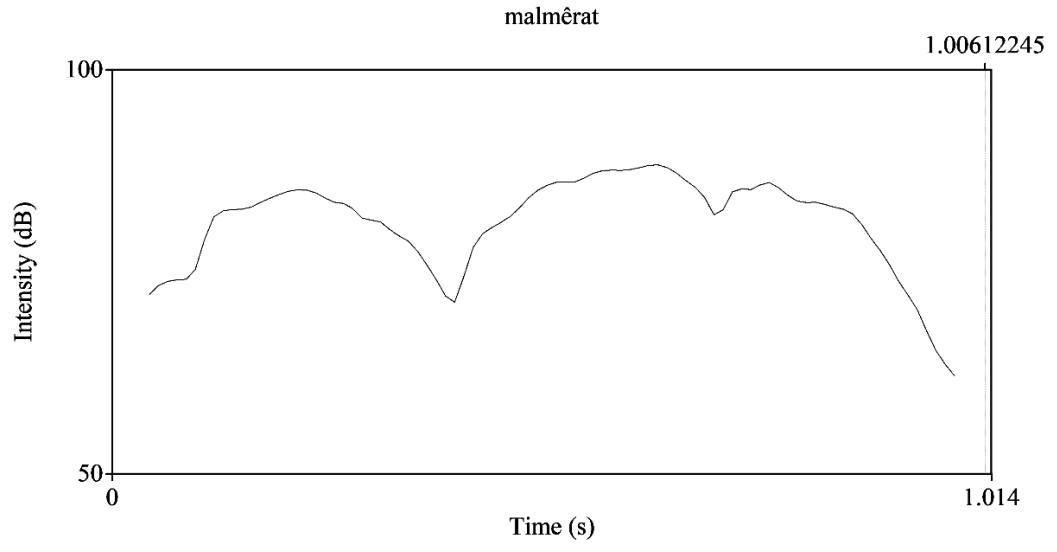


d. Ses Dalgası

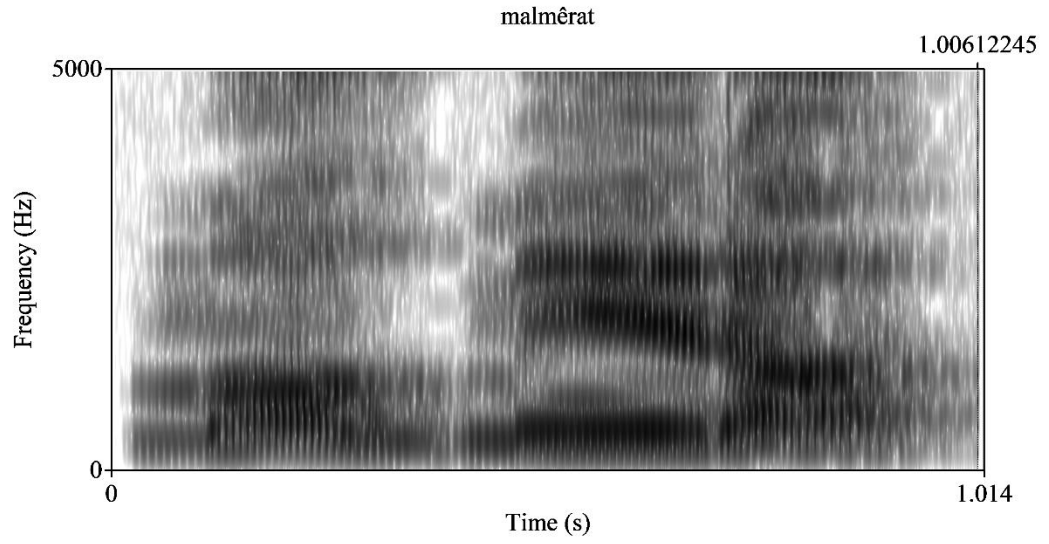


malmêrat>[malmerat] Sözcüğü

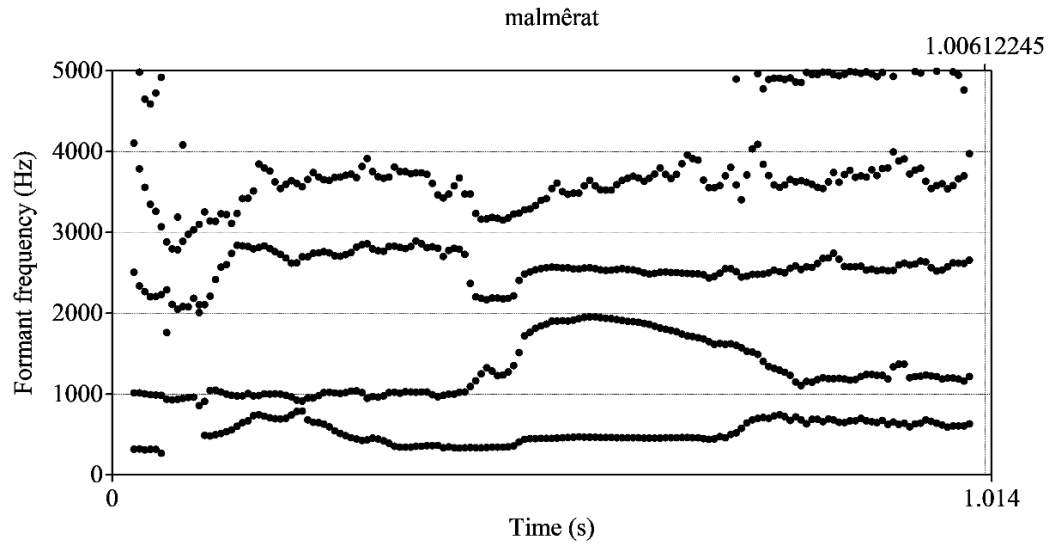
a. Yoğunluk (dB)



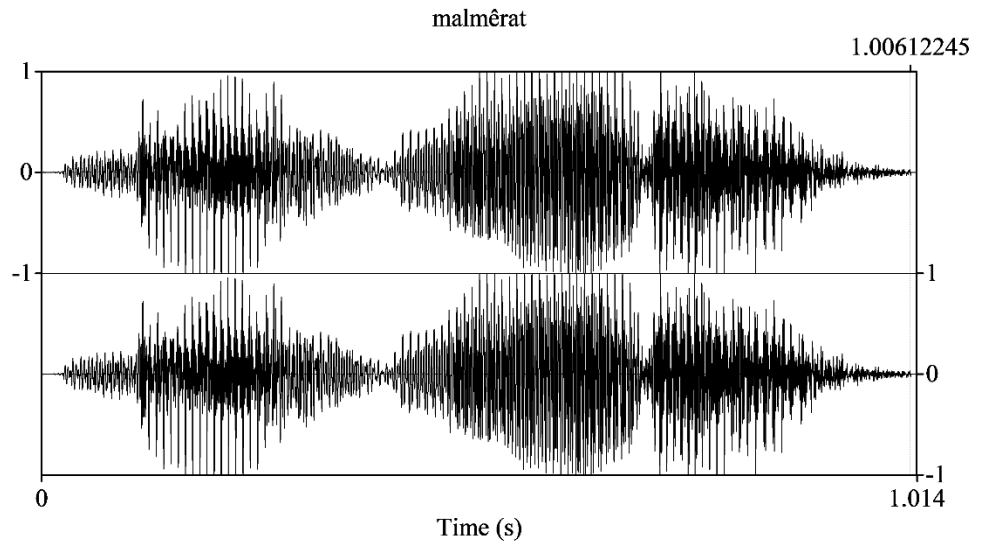
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

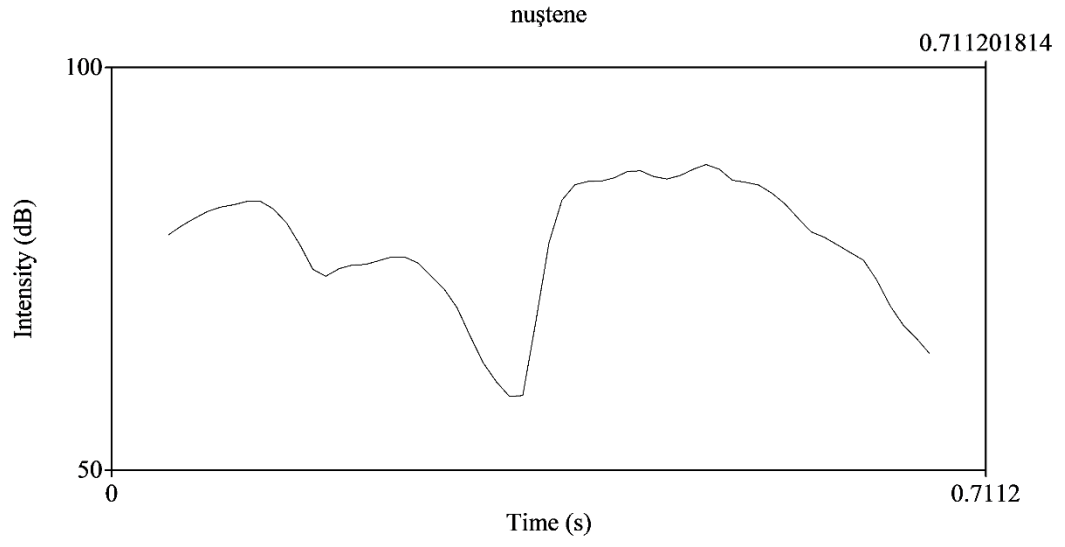


d. Ses Dalgası

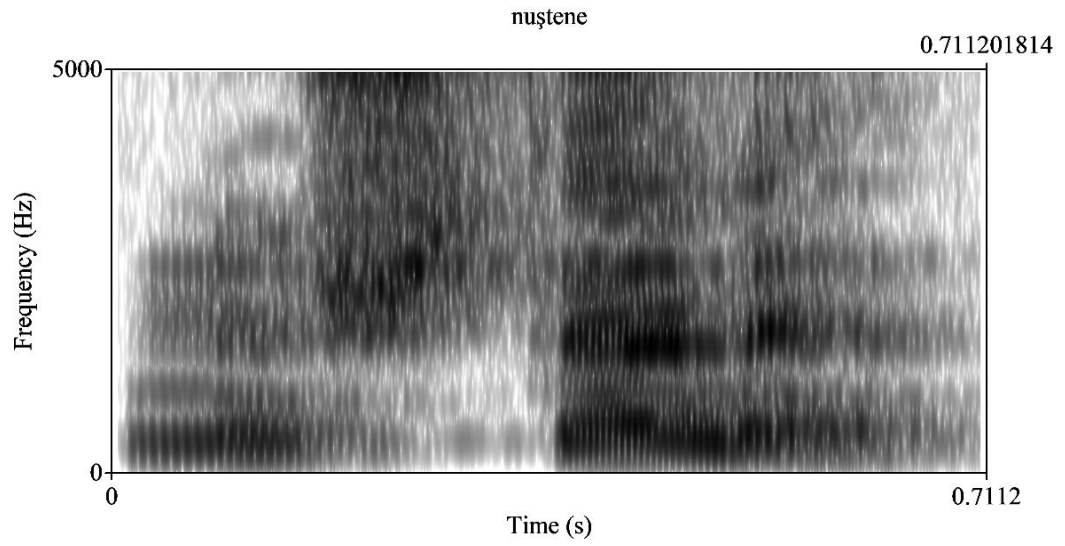


nuştene>[nuřtenε] Sözüğü

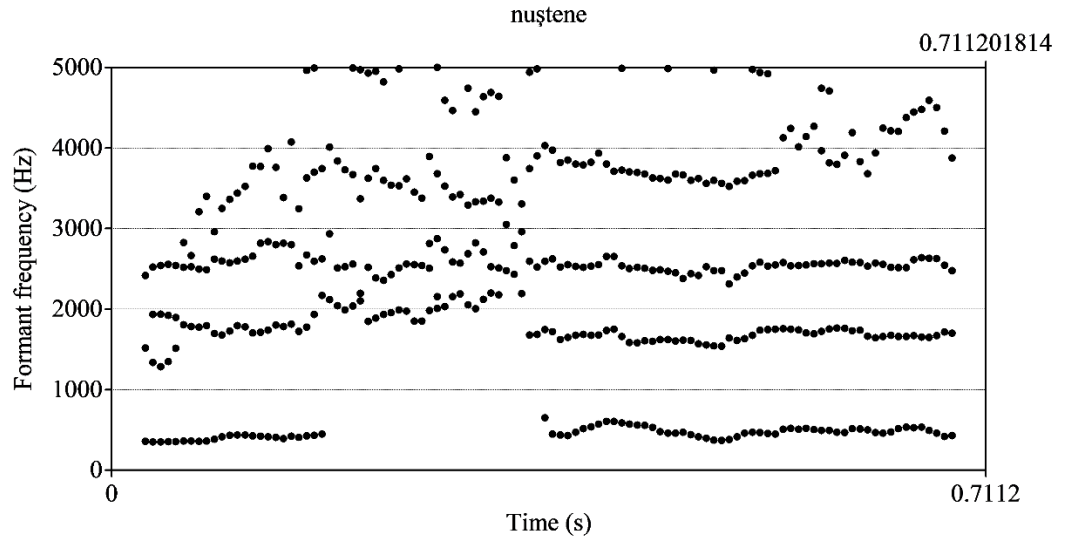
a. Yoğunluk (dB)



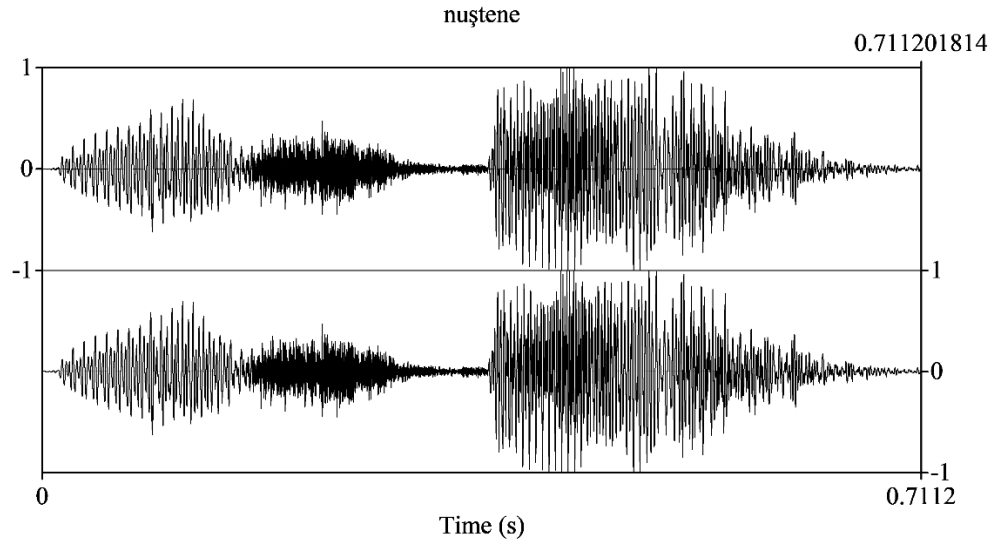
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

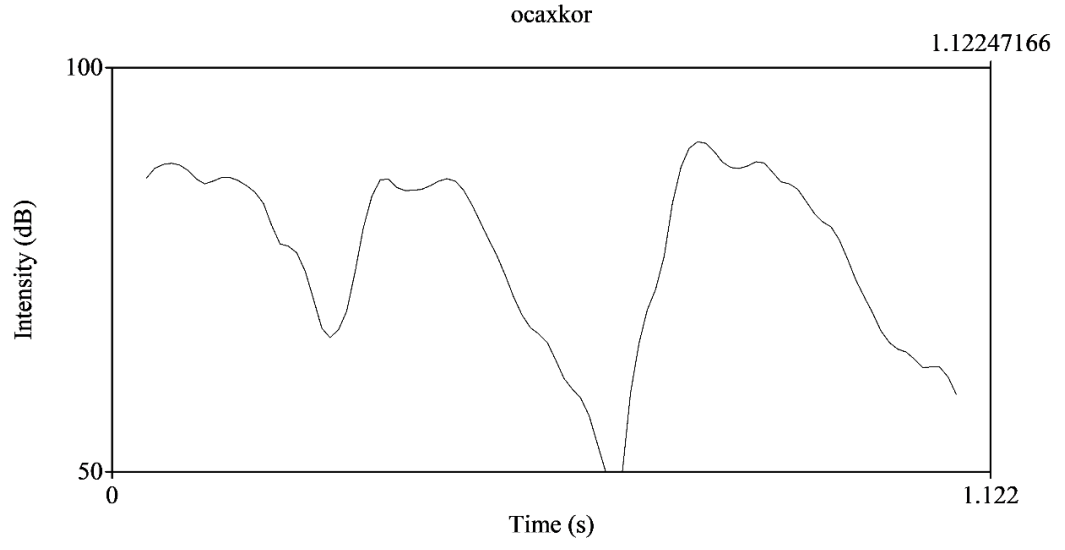


d. SesDalgası

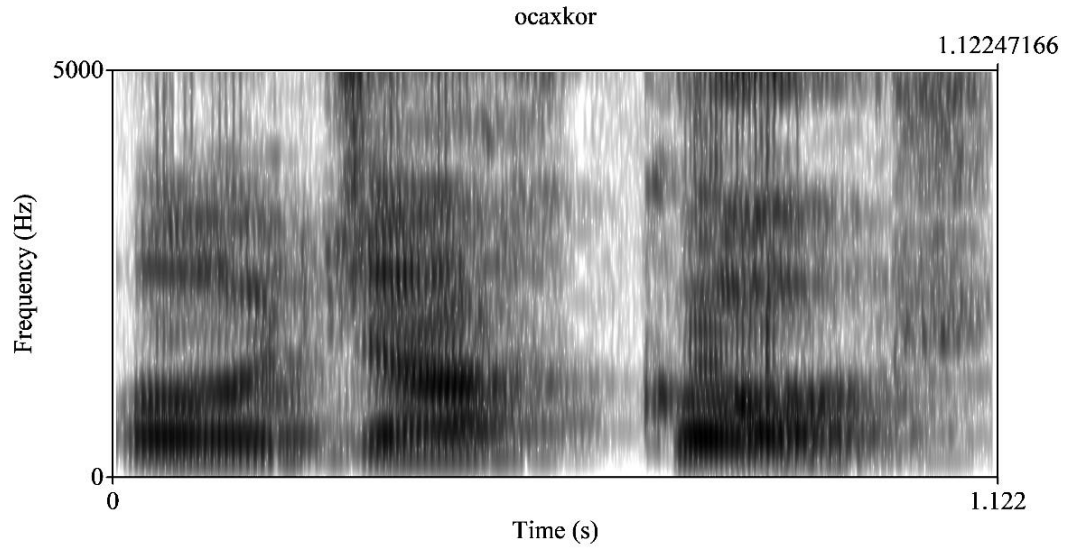


ocaxkor>[odɜaxkor] Sözcüğü

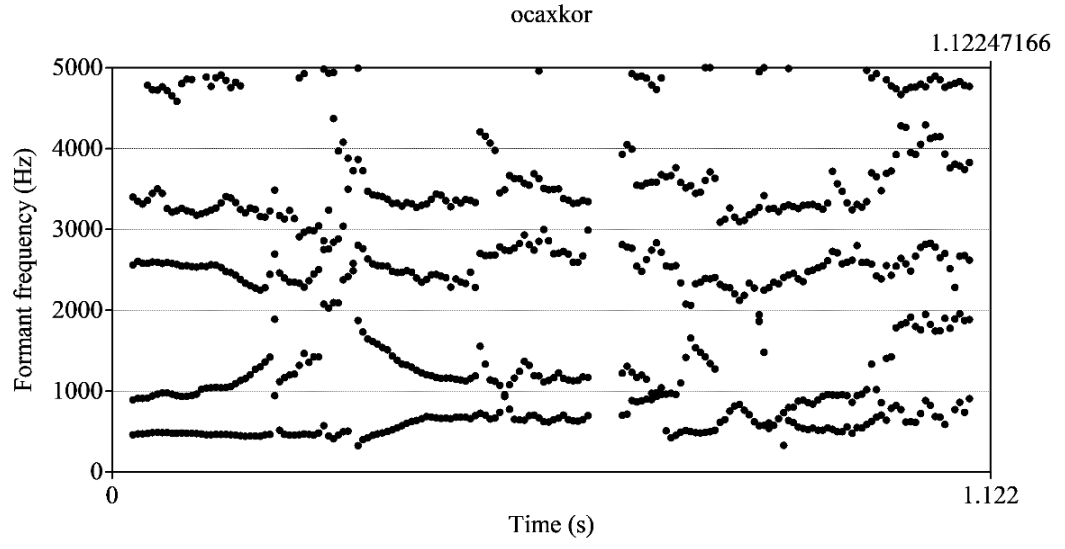
a. Yoğunluk (dB)



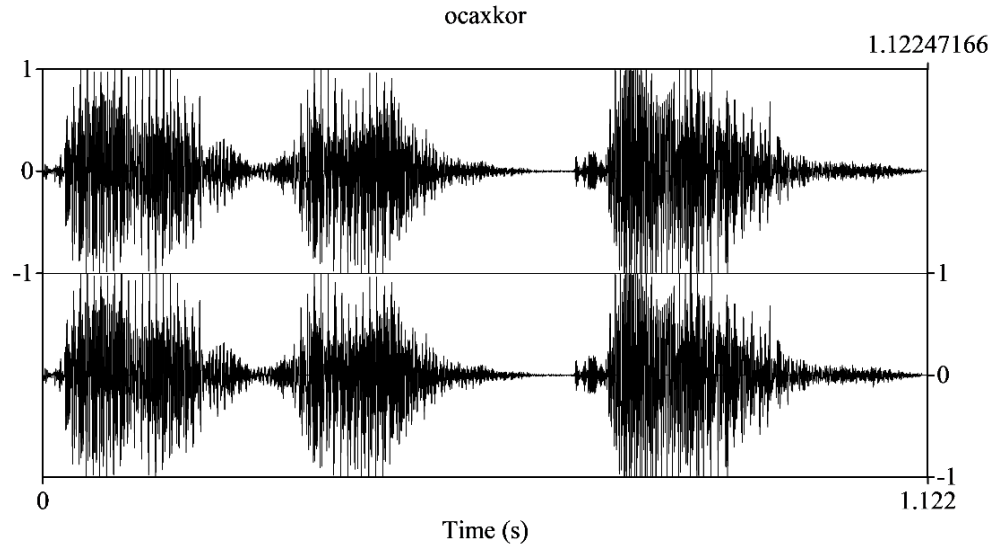
b. Spekroram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

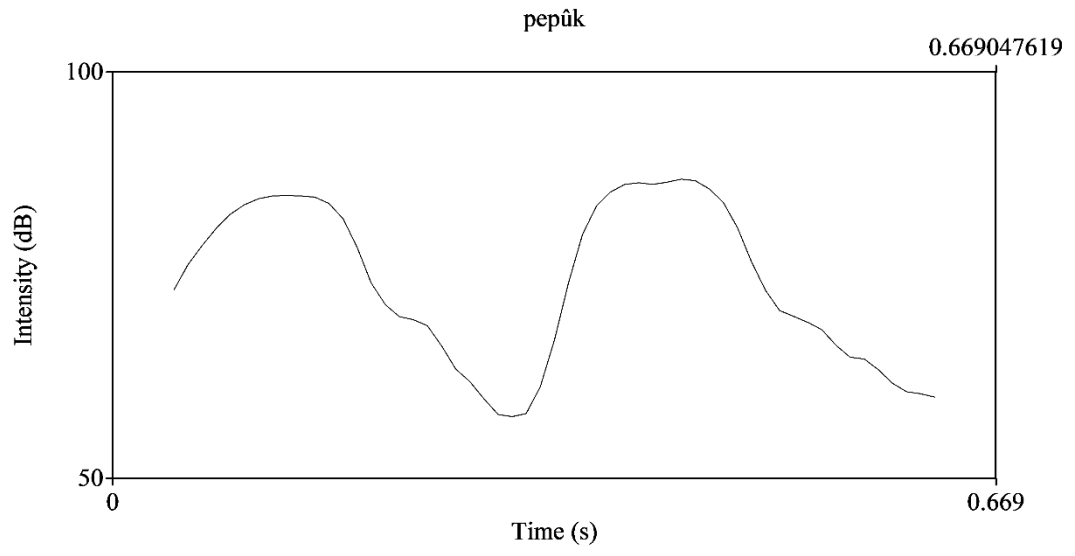


d. Ses Dalgası

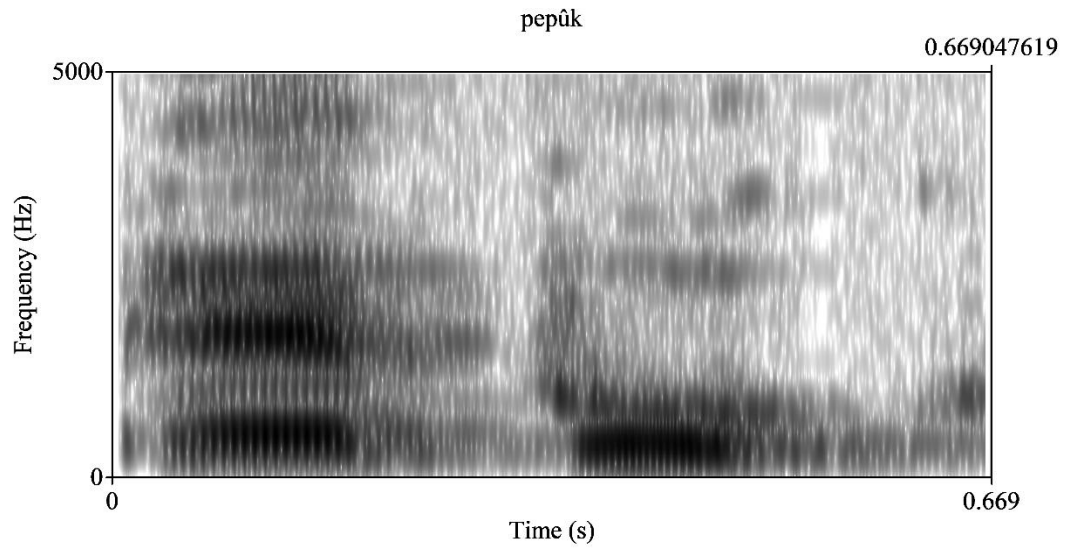


pepûk>[pɛpu:k] Sözcüğü

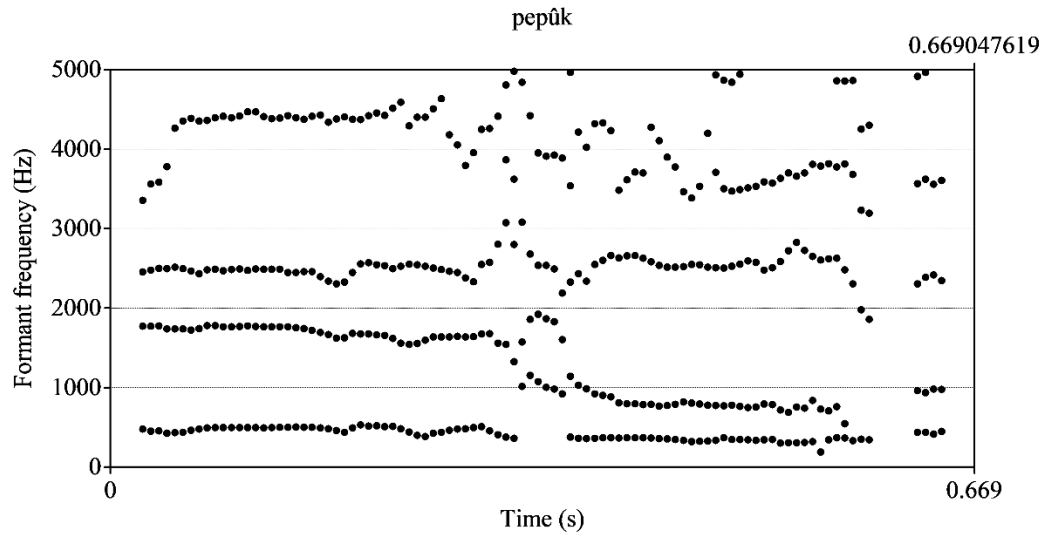
a. Yoğunluk (dB)



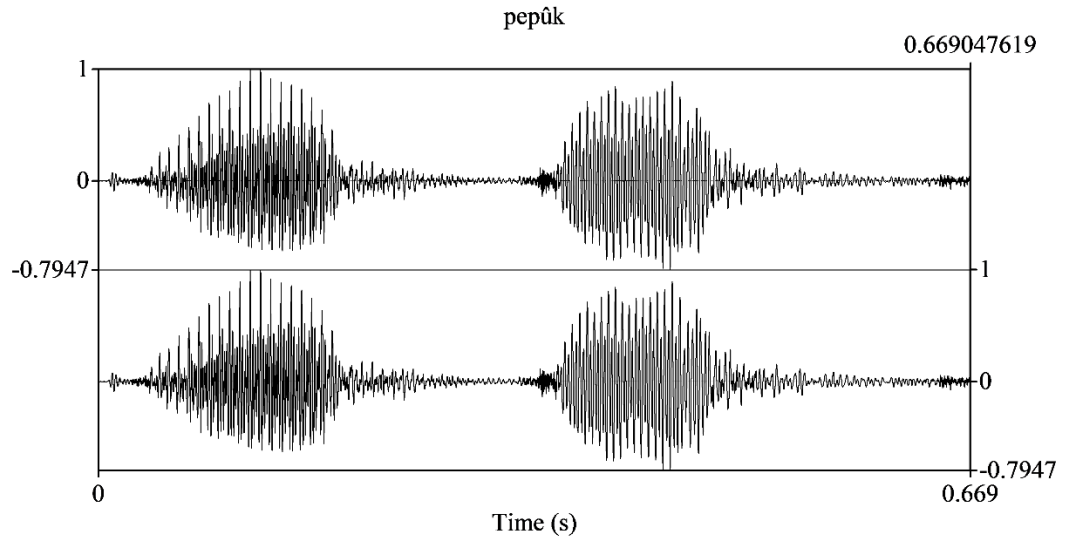
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

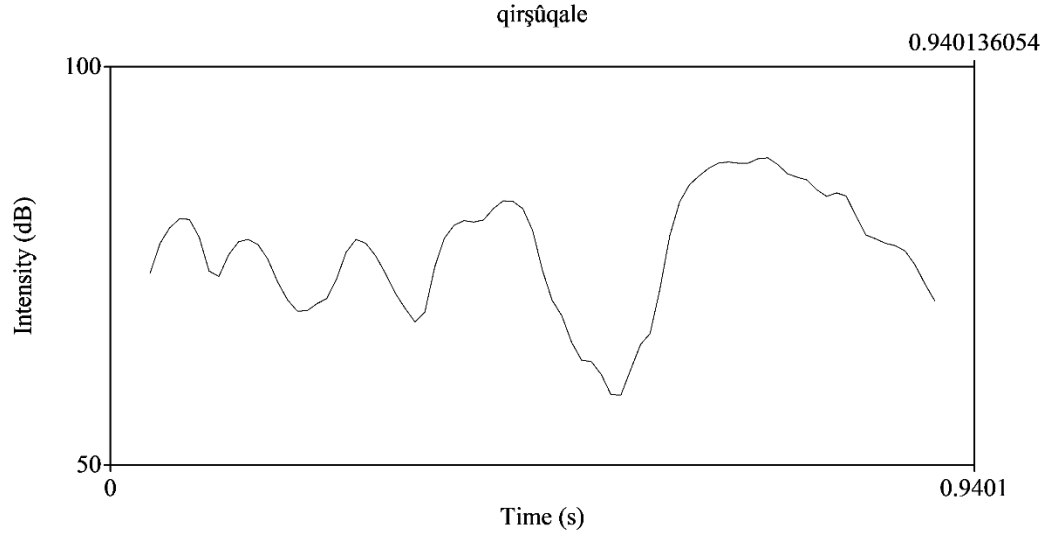


d. Ses Dalgası

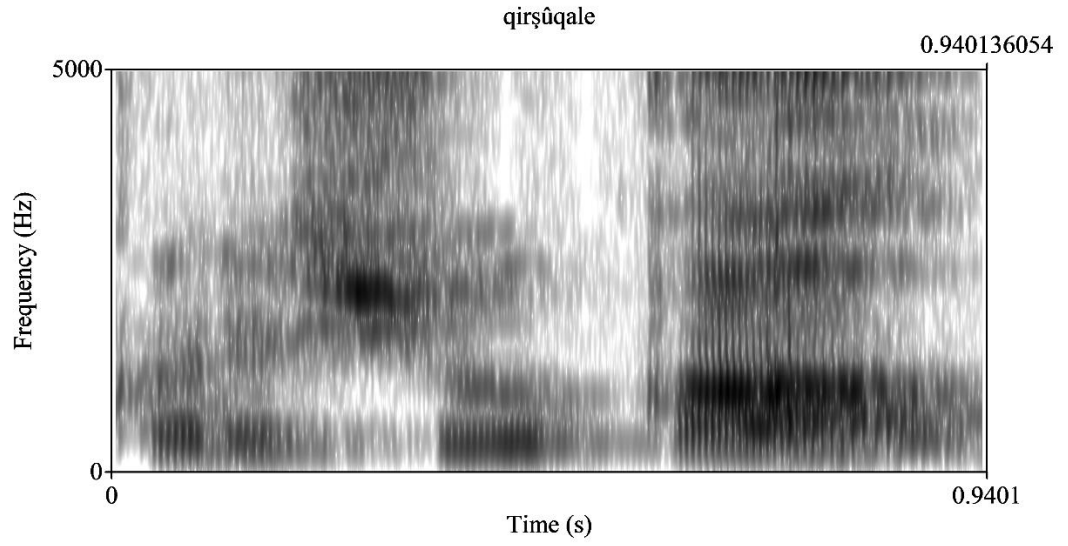


qirşûqale>[qırɟu:qale] Sözcüğü

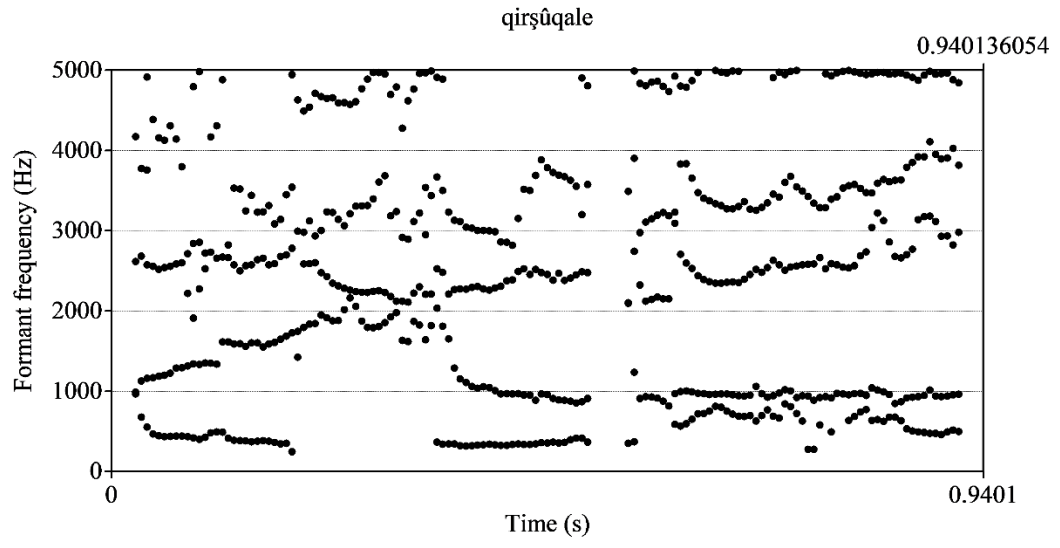
a. Yoğunluk (dB)



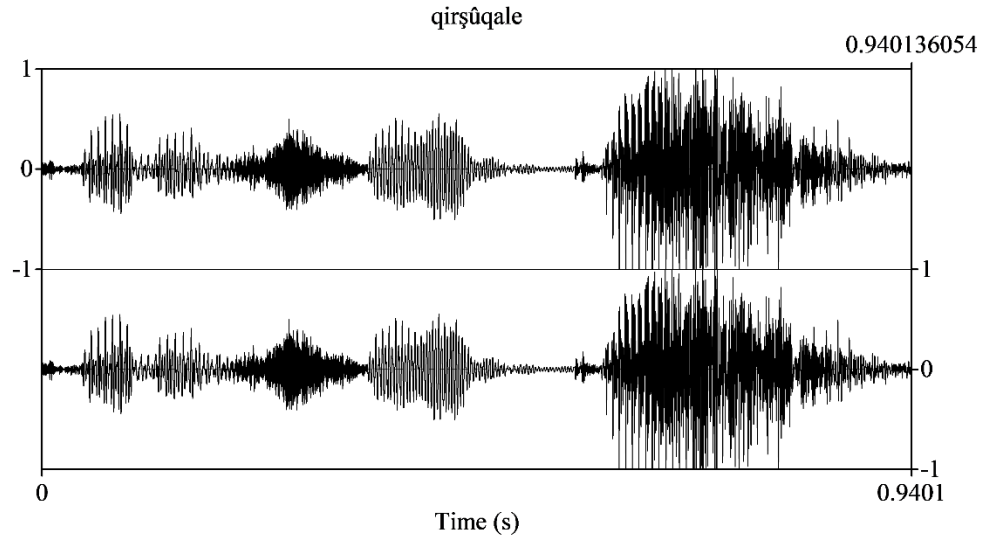
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

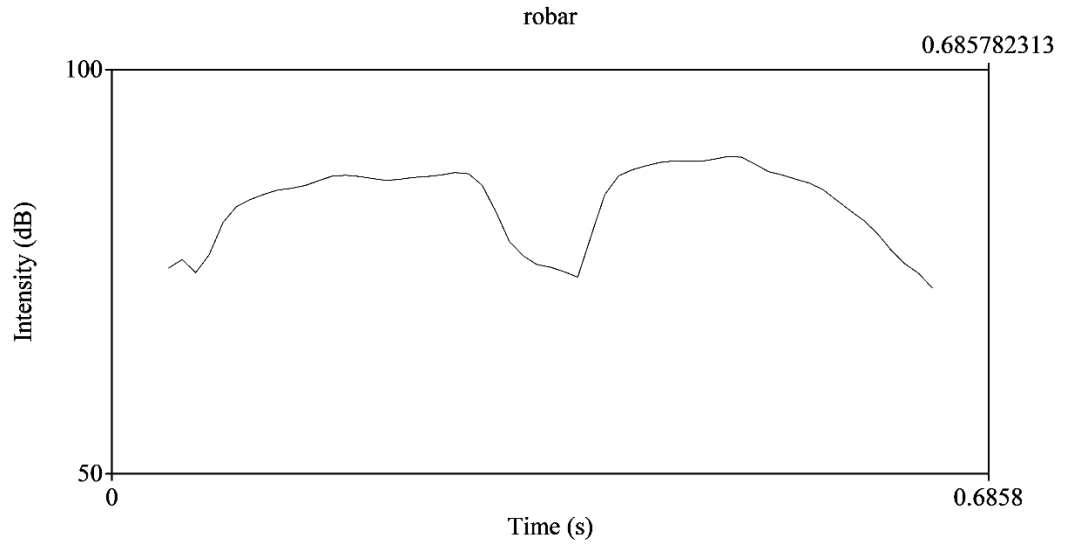


d. Ses Dalgası

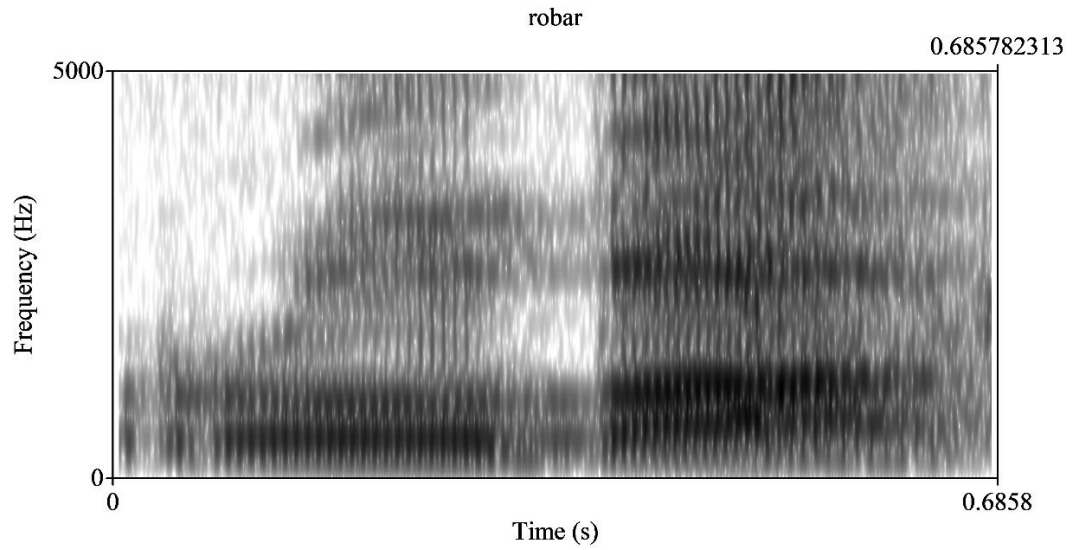


robar>[robar] Sözcüğü

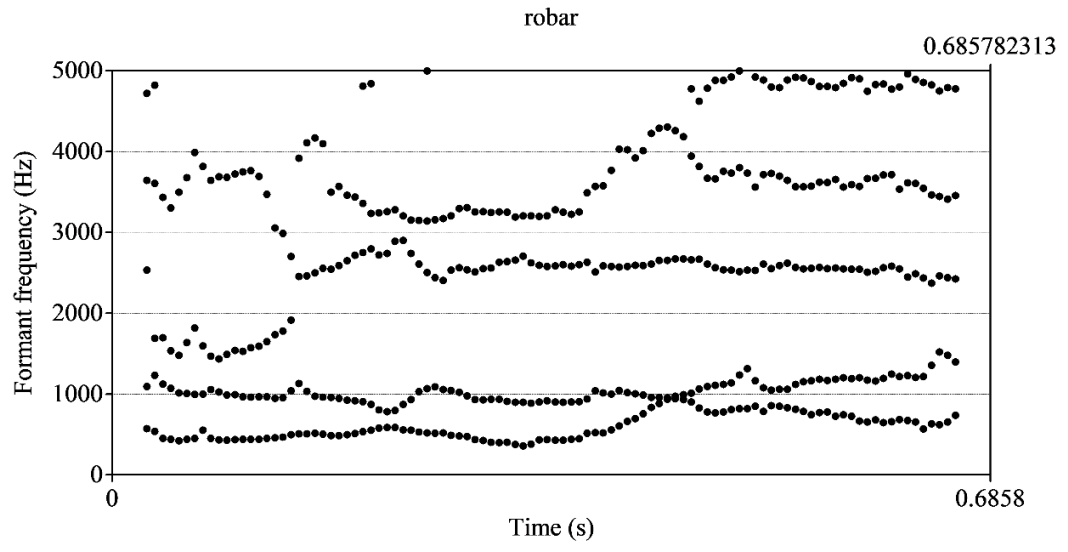
a. Yoğunluk (dB)



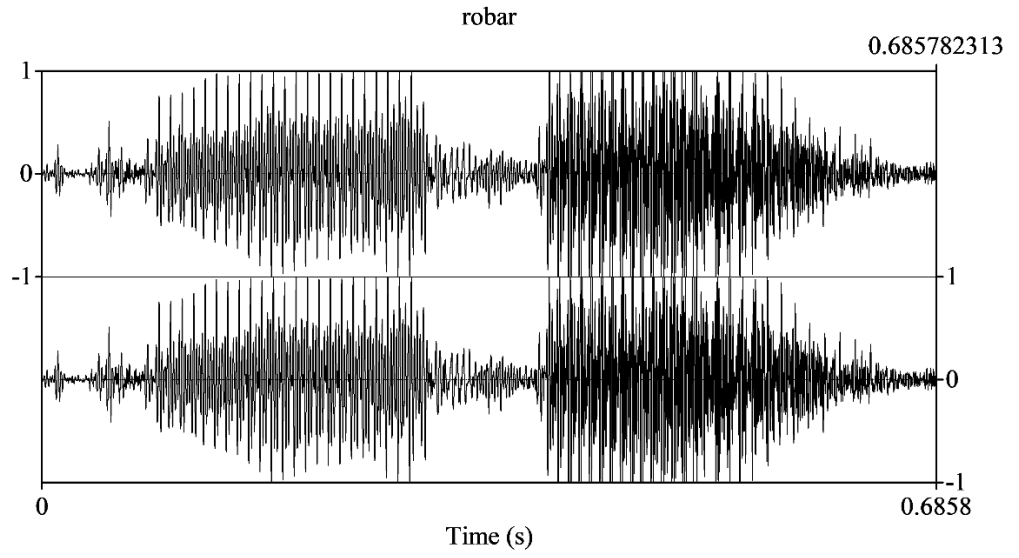
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

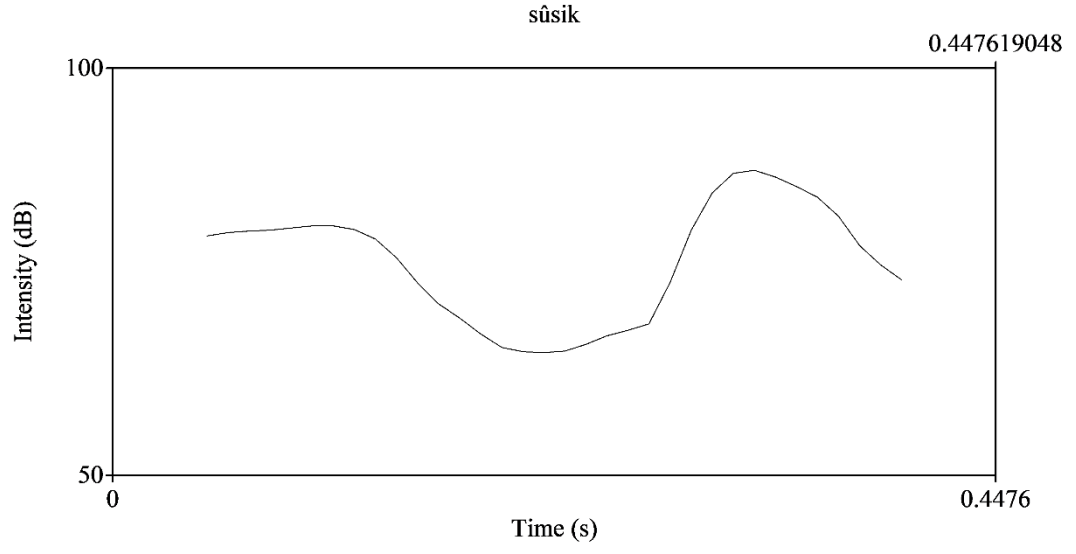


d. Ses Dalgası

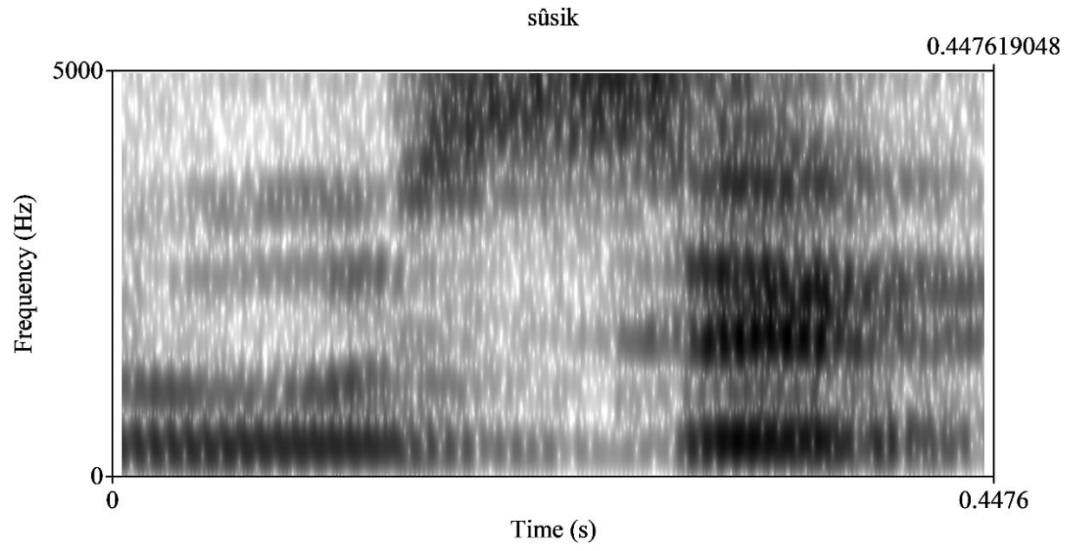


sûsik>[su:sık] Sözcüğü

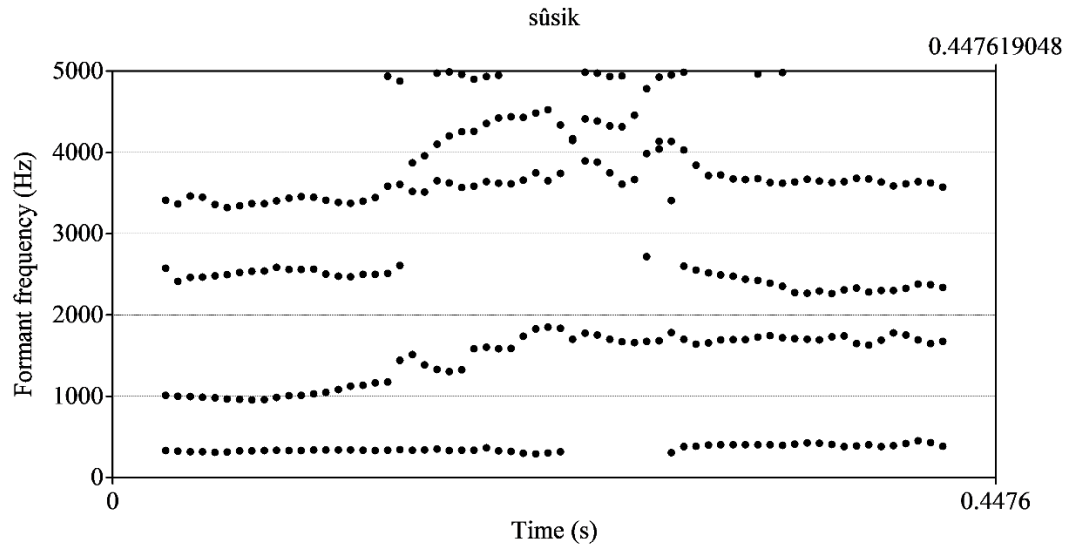
a. Yoğunluk (dB)



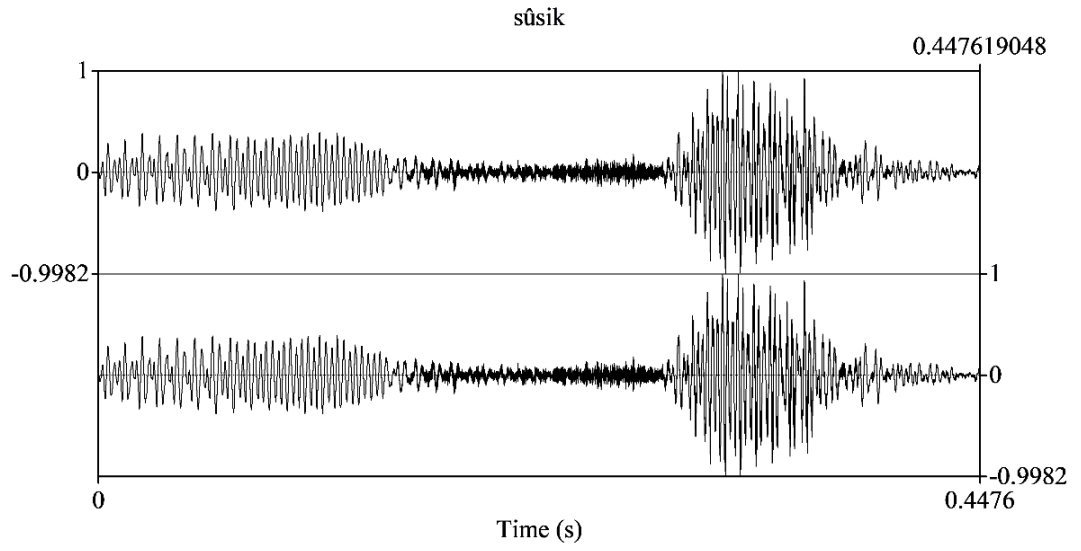
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

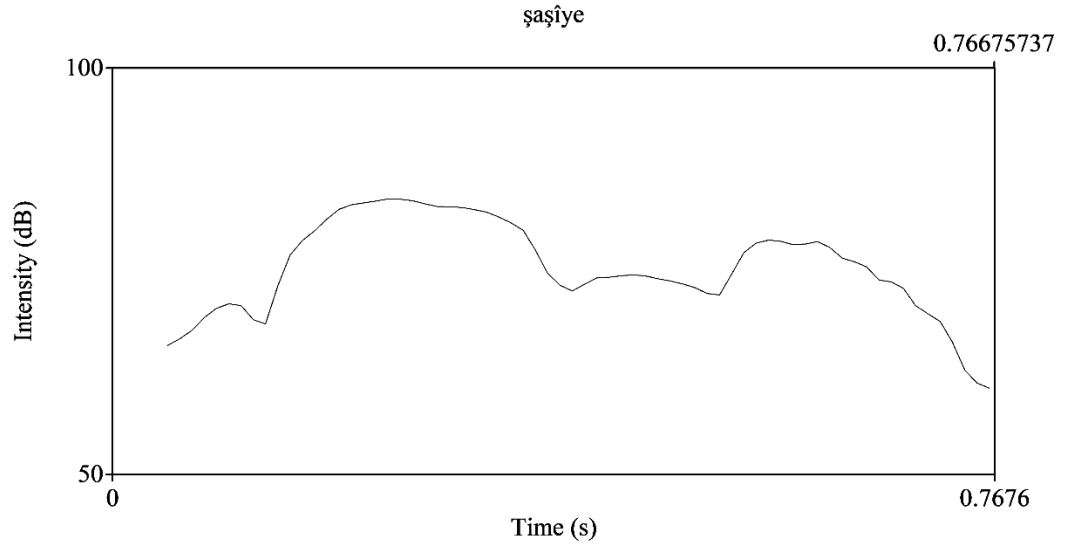


d. Ses Dalgası

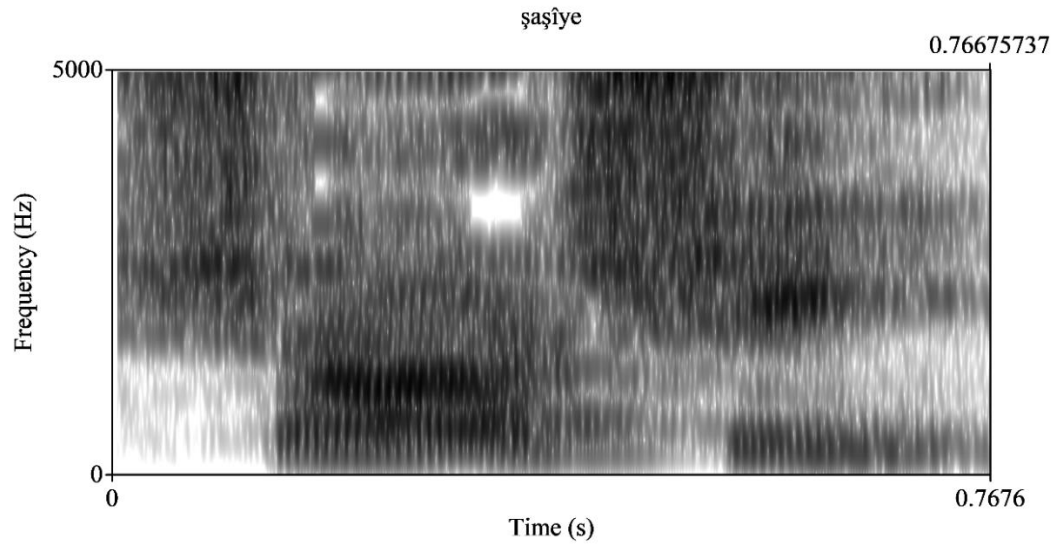


şasıye>[ʃaʃiye] Sözcüğü

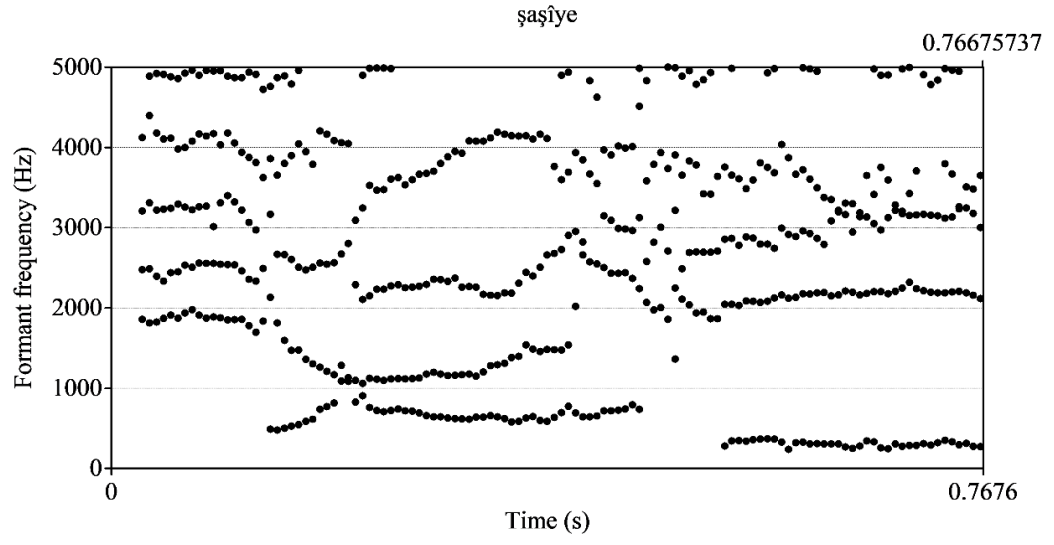
a. Yoğunluk (dB)



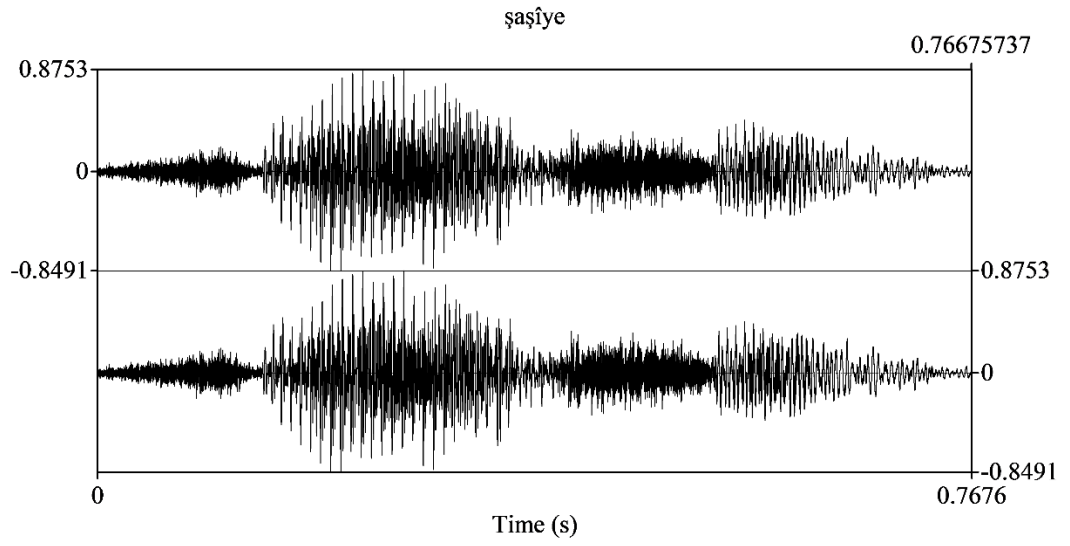
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

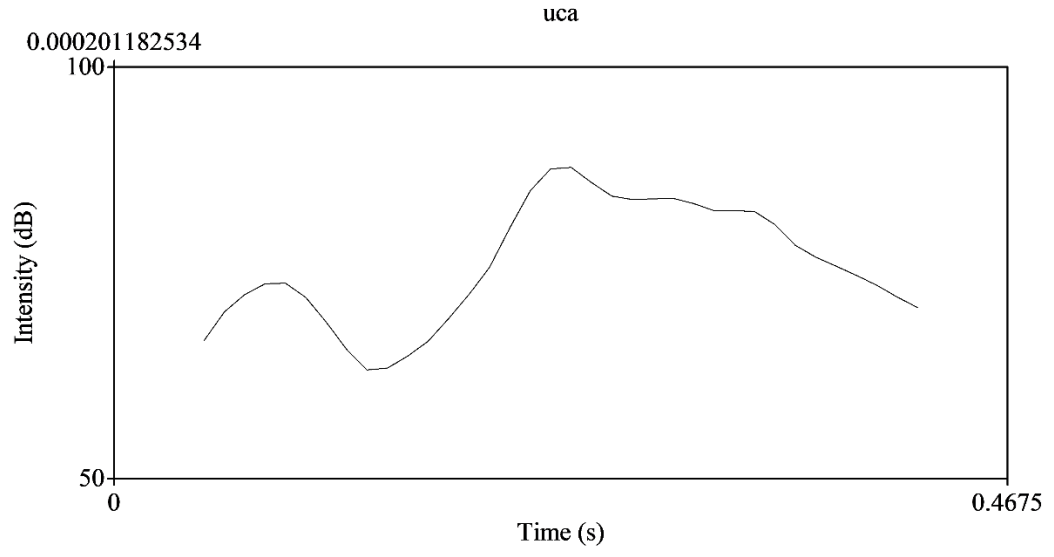


d. Ses Dalgası

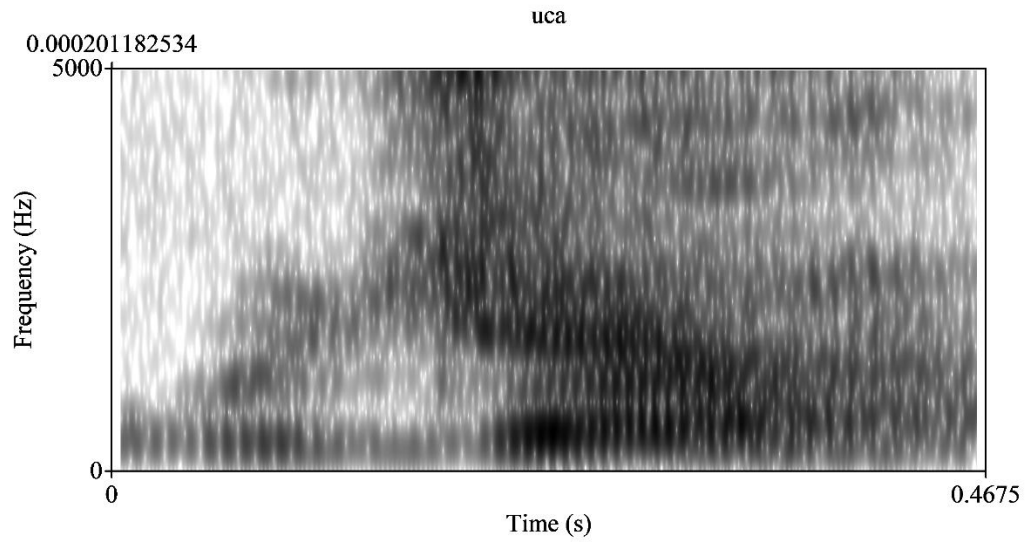


uca>[udʒa] Sözcüğü

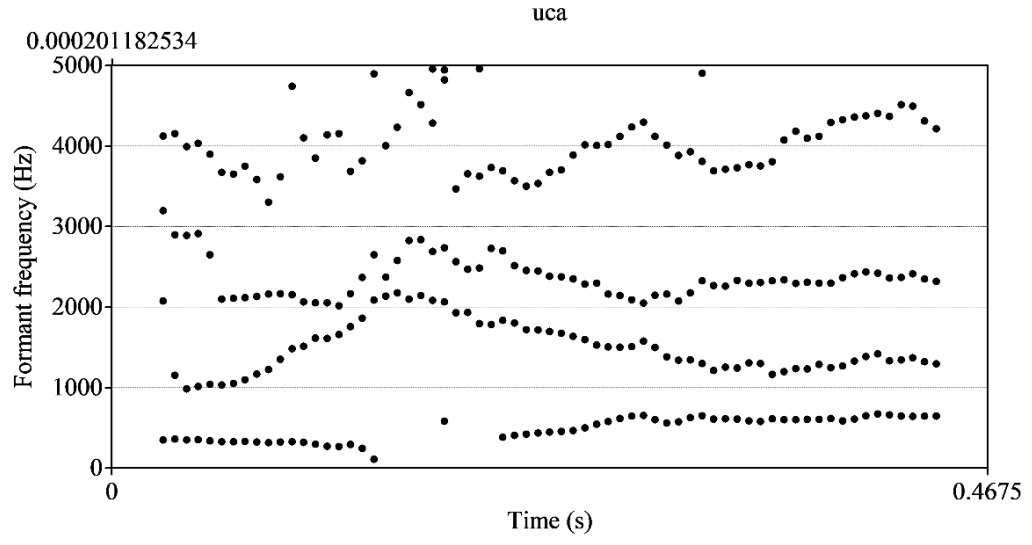
a. Yoğunluk (dB)



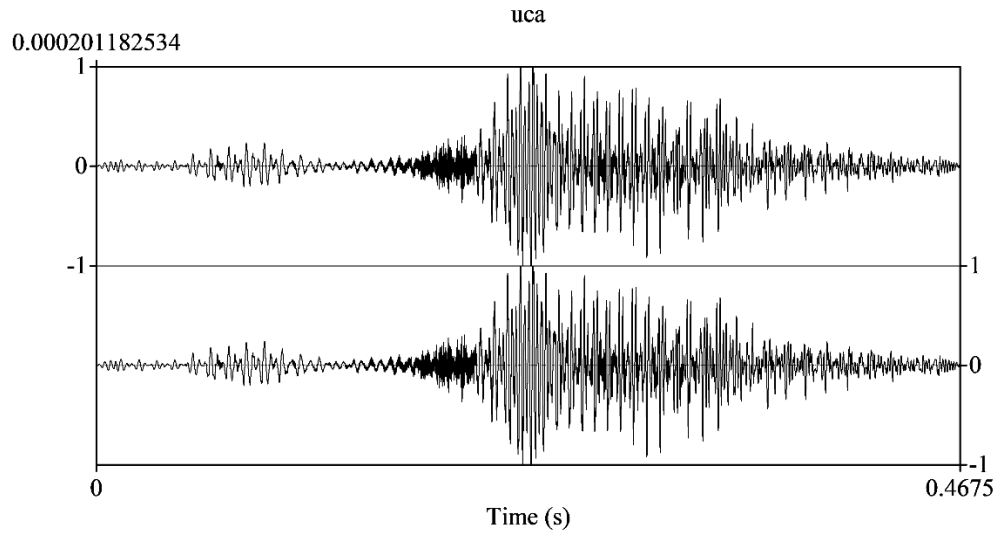
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

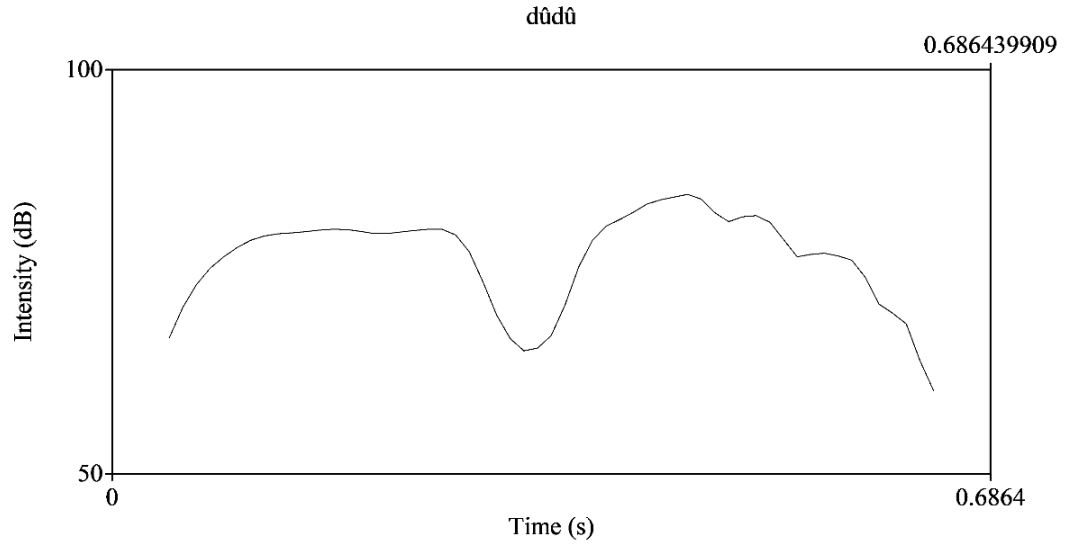


d. Ses Dalgası

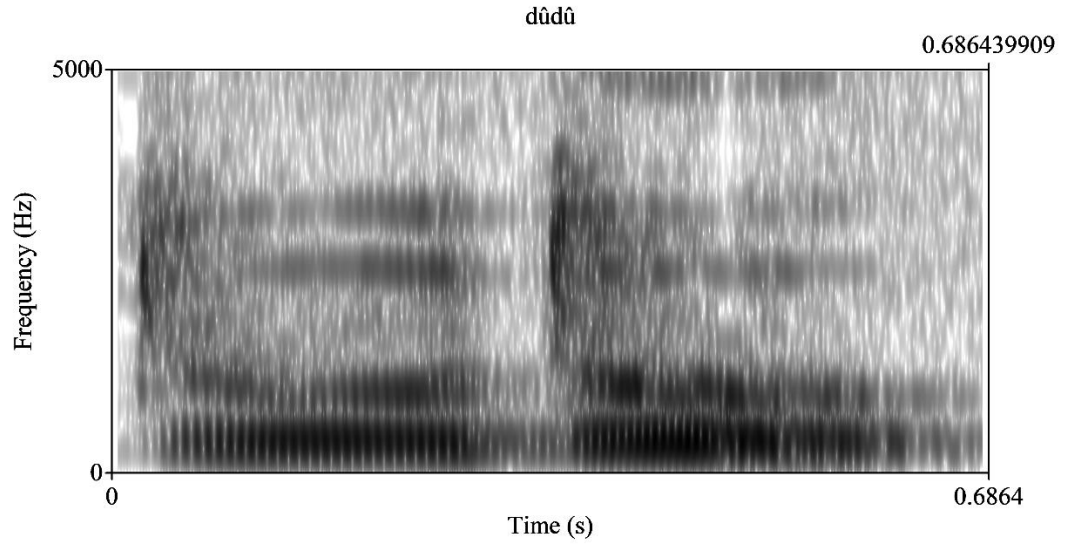


dûdû [du:du:] Sözcüğü

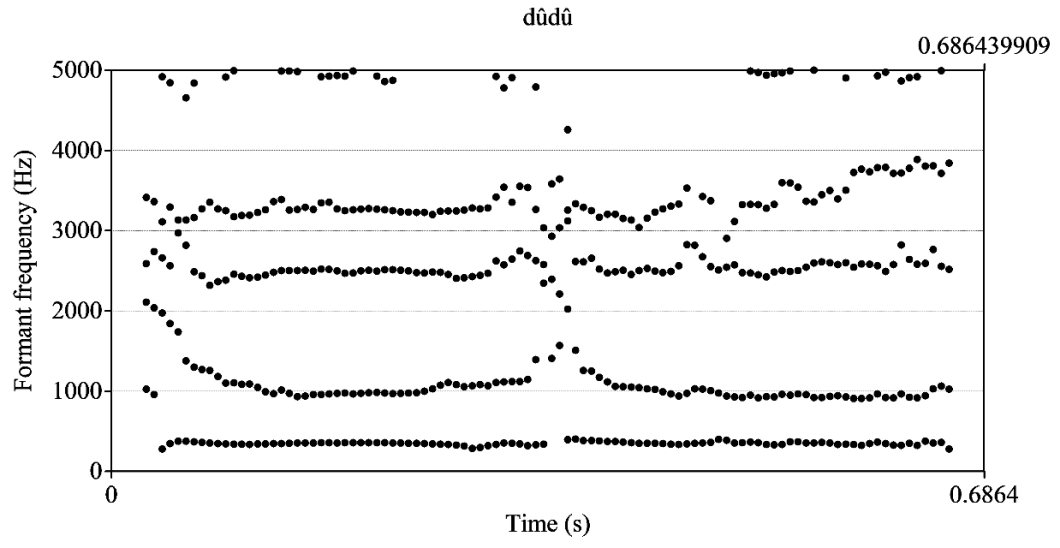
a. Yoğunluk (dB)



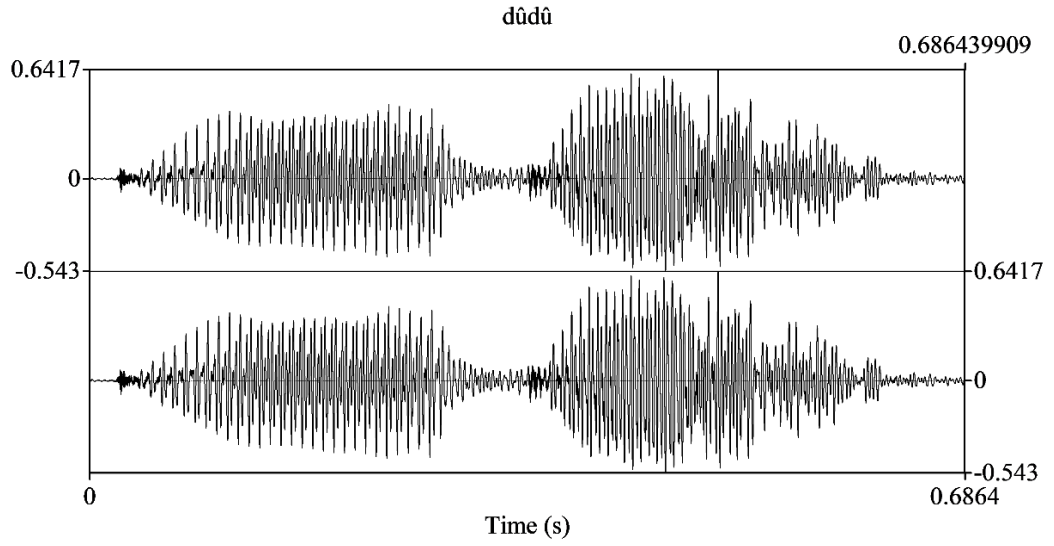
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

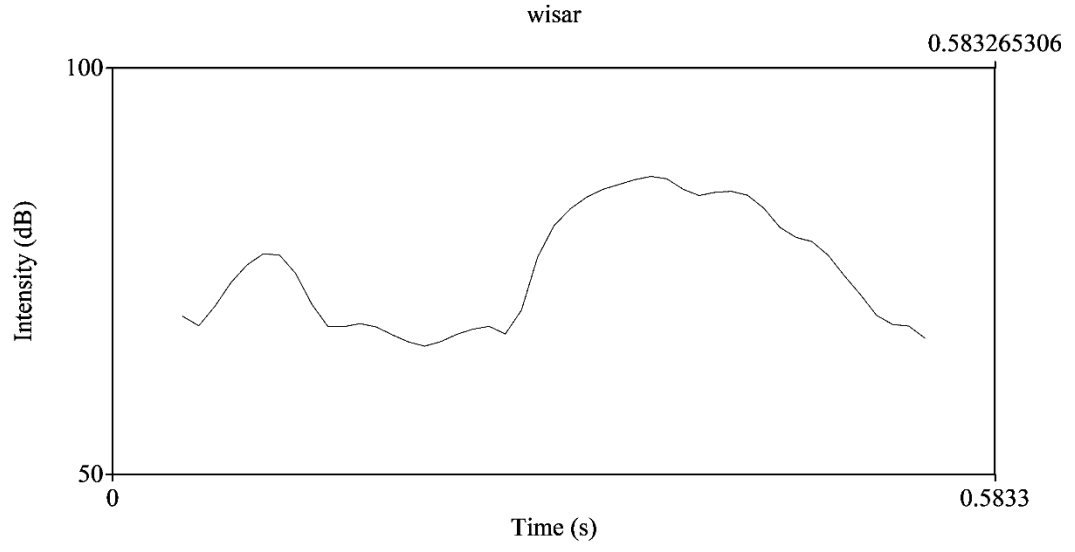


d. Ses Dalgası

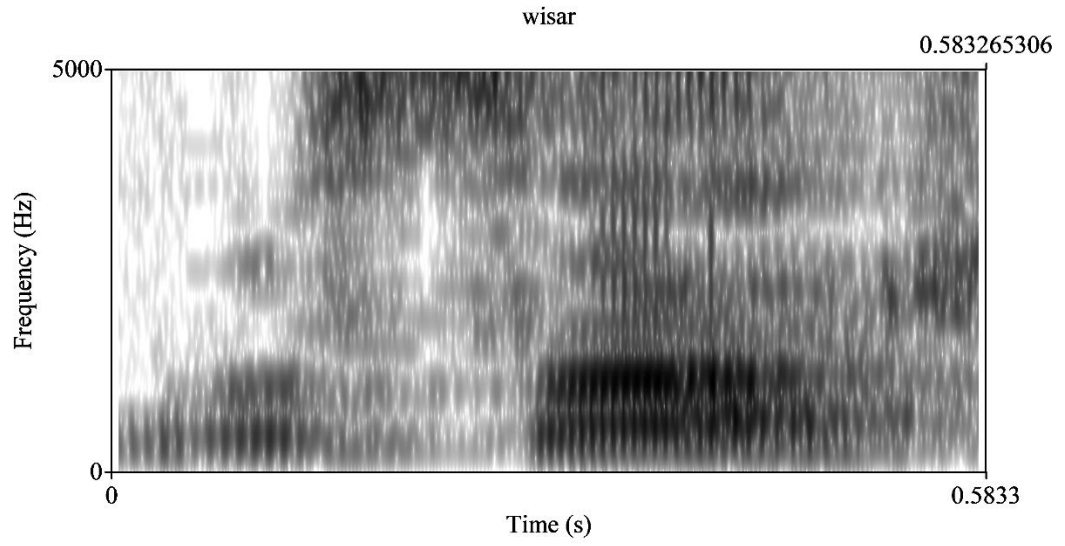


wisar>[wɨsar] Sözcüğü

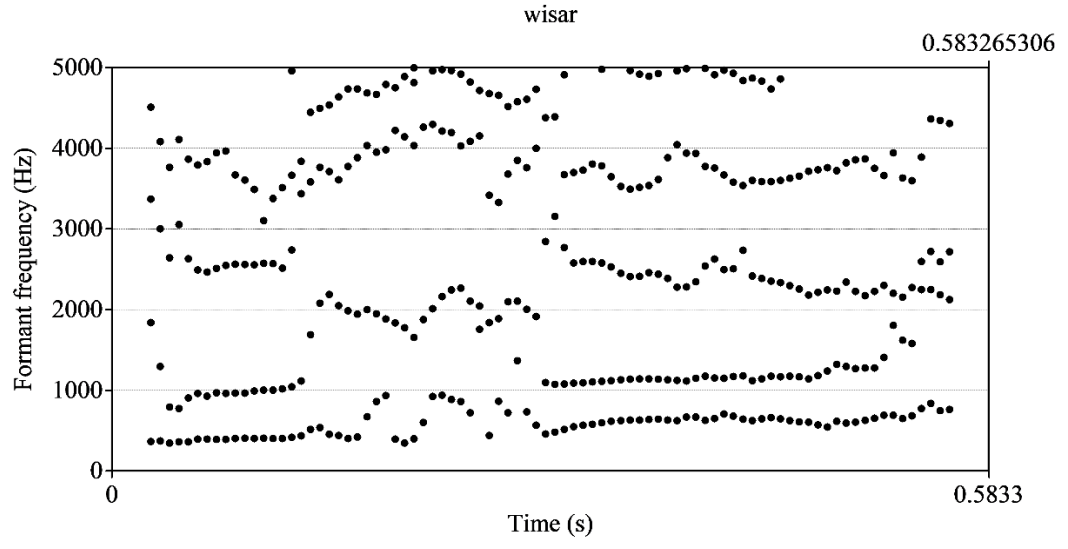
a. Yoğunluk (dB)



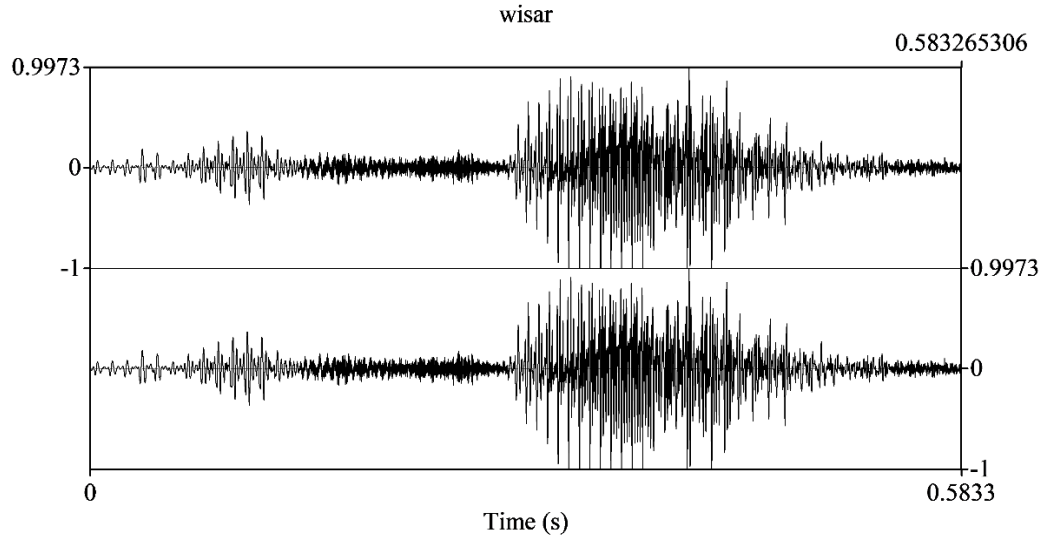
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

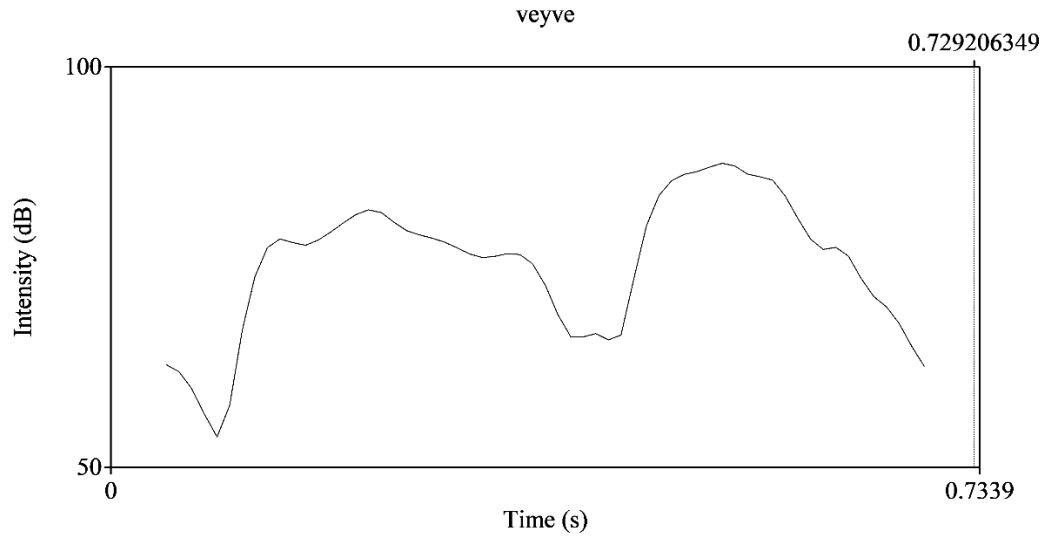


d. Ses Dalgası

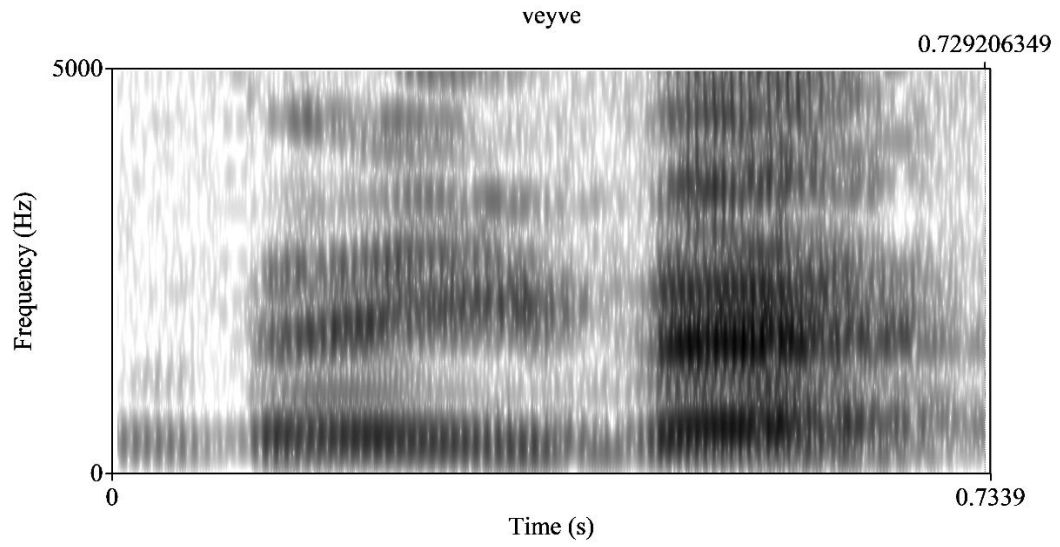


veyve>[vɛyvɛ] Sözcüğü

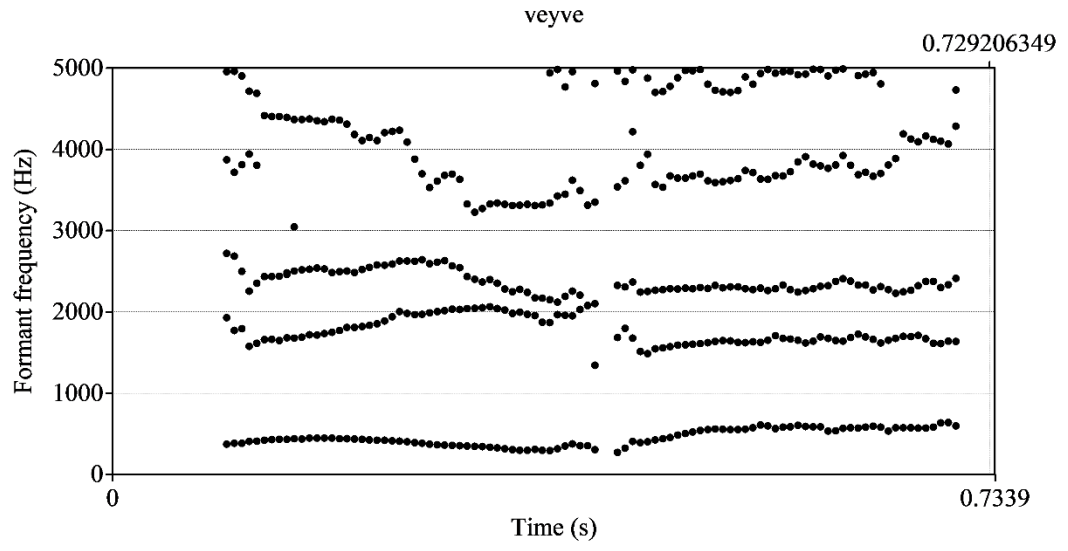
a. Yoğunluk (dB)



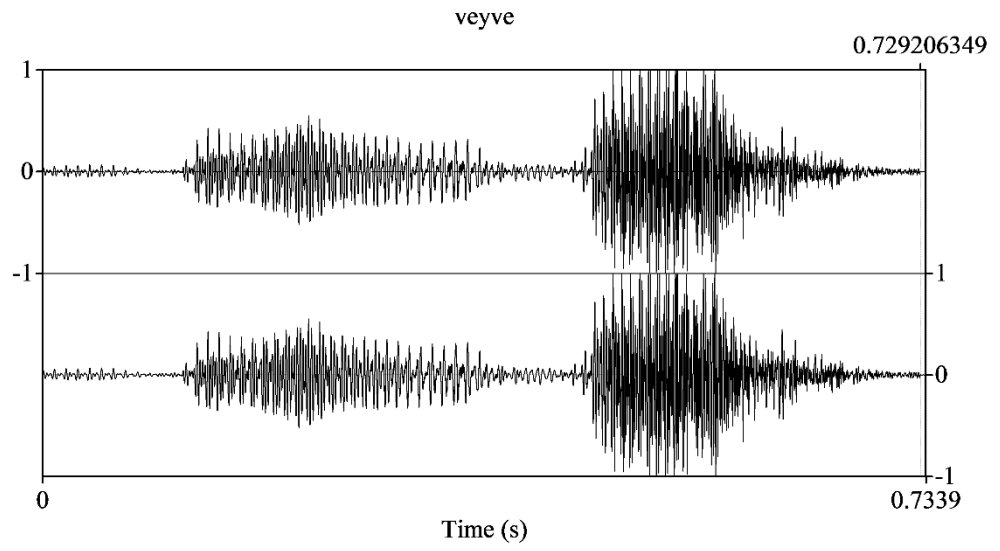
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

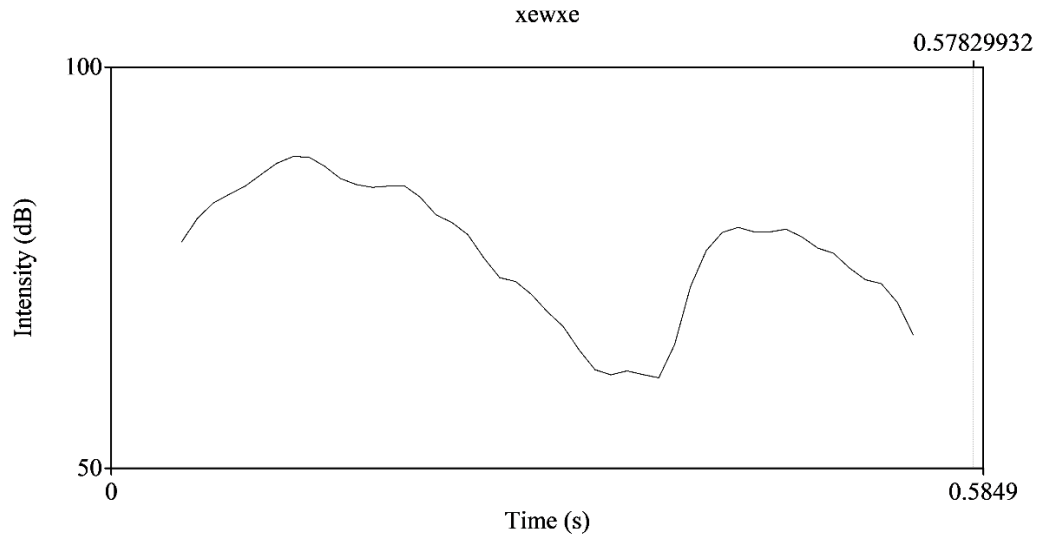


d. Ses Dalgası

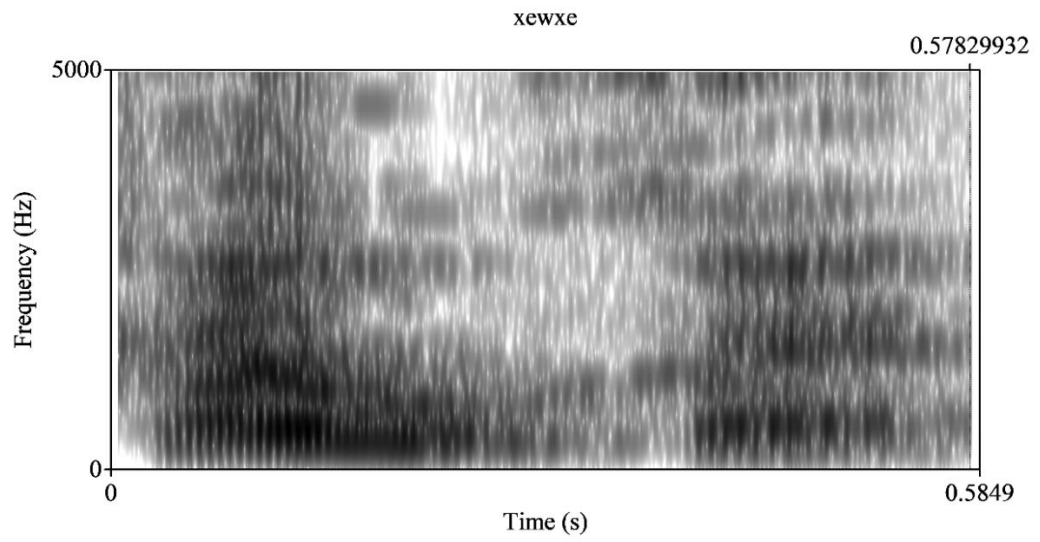


xewxe>[xɛwxɛ] Sözcüğü

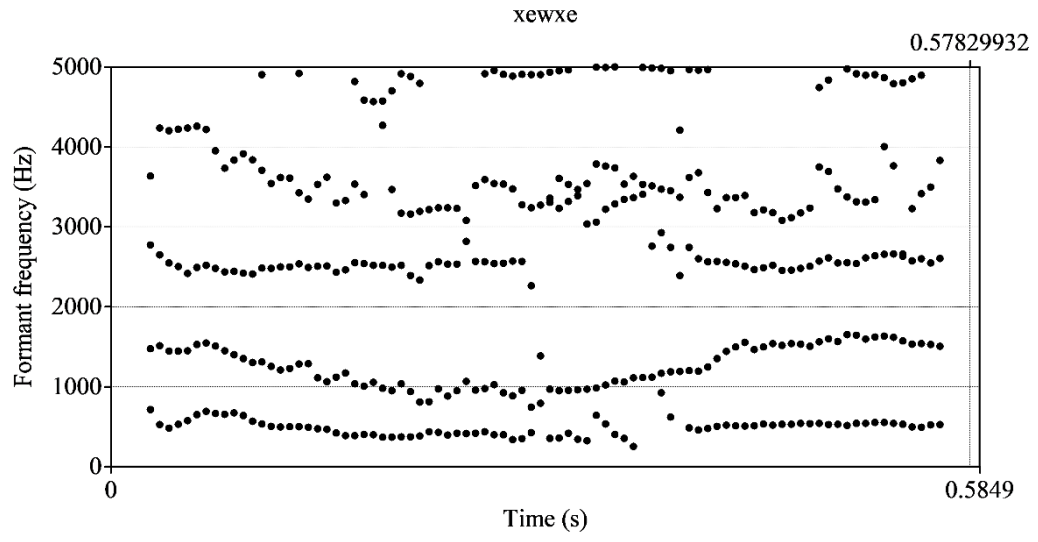
a. Yoğunluk (dB)



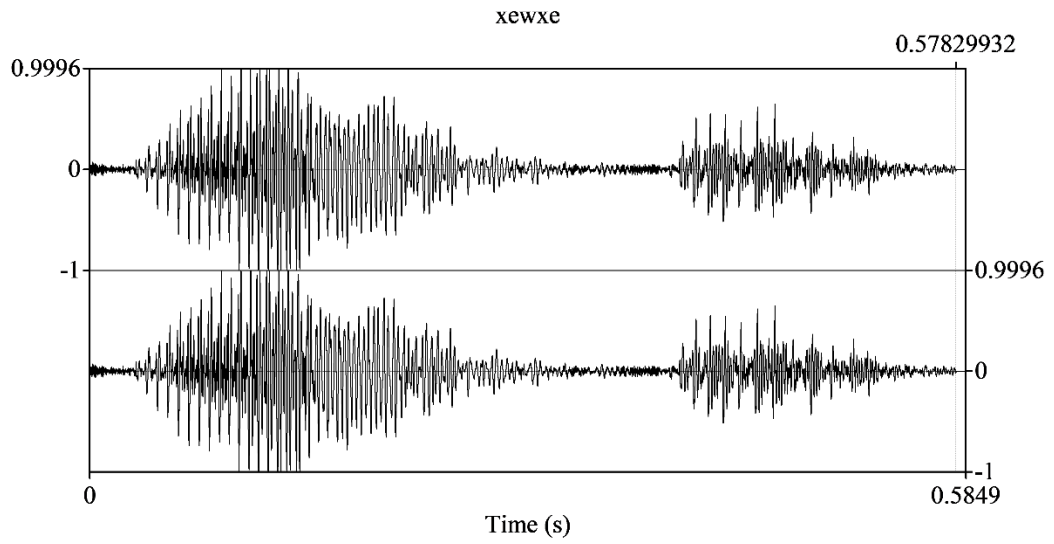
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

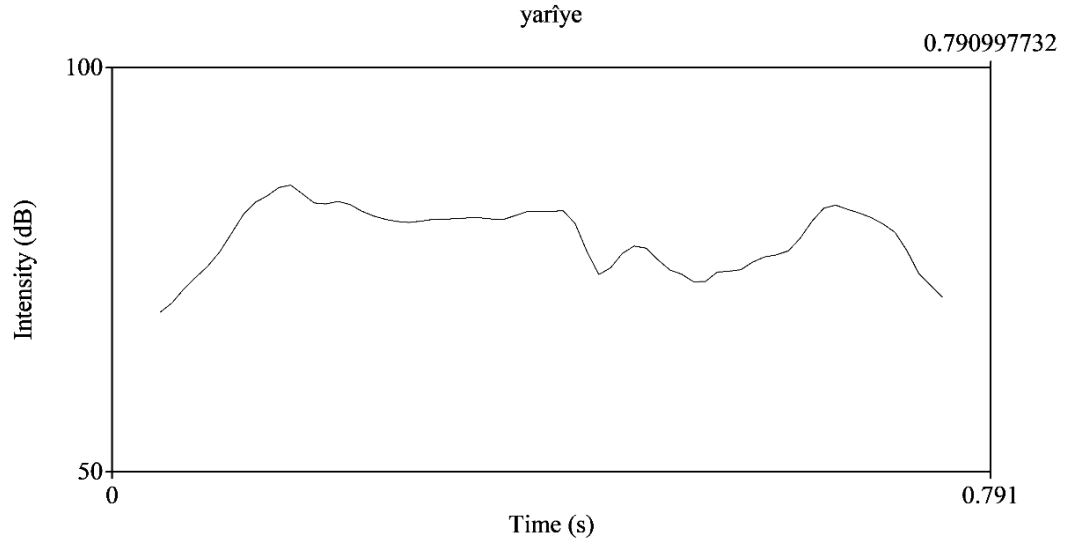


d. Ses Dalgası

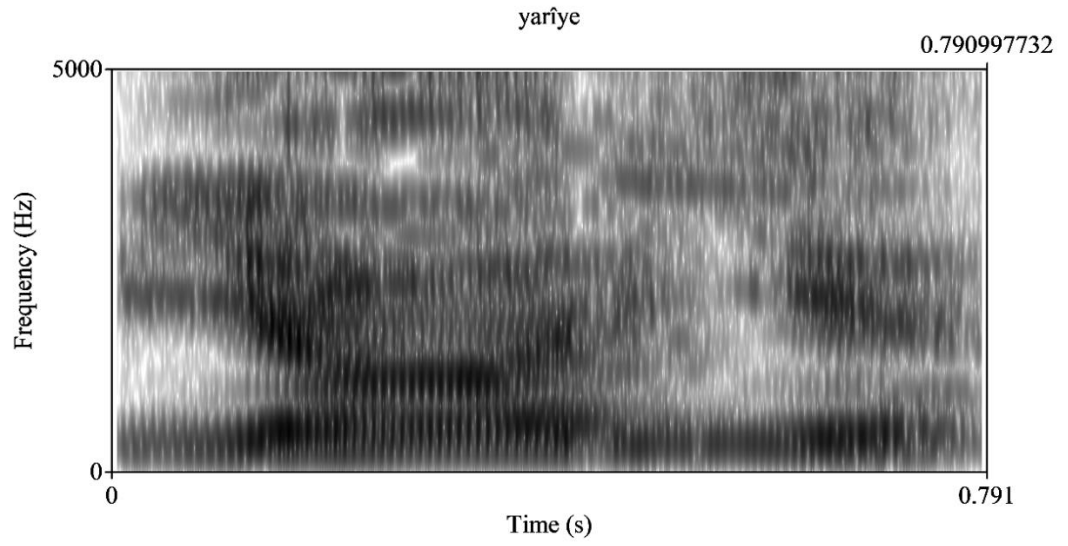


yarıye>[yariye] Sözcüğü

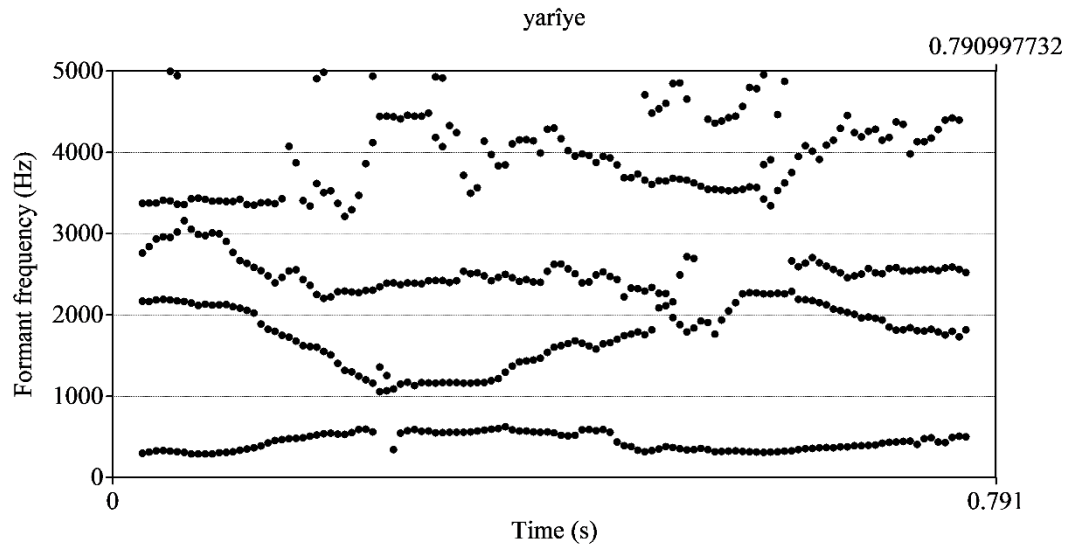
a. Yoğunluk (dB)



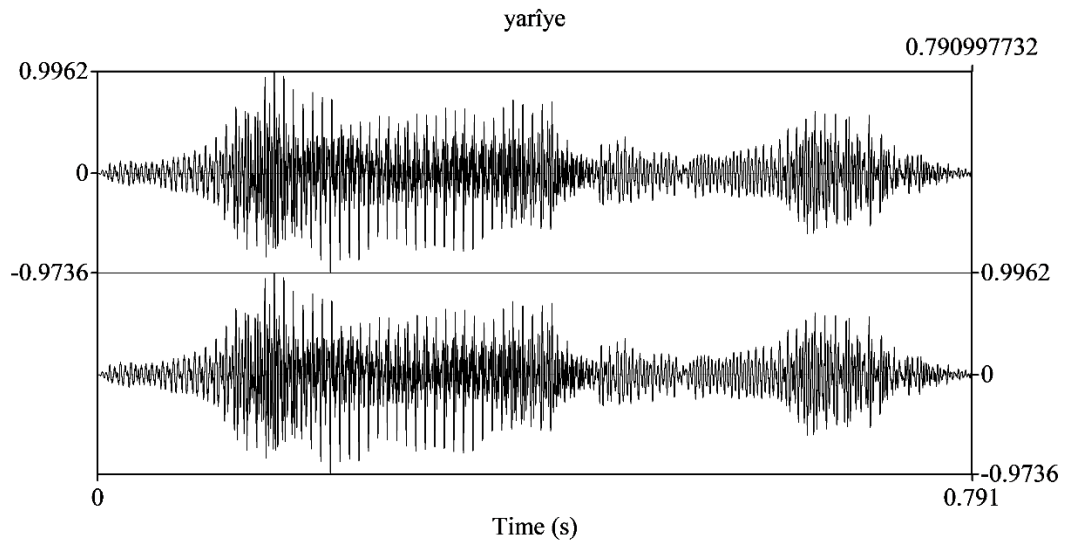
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)

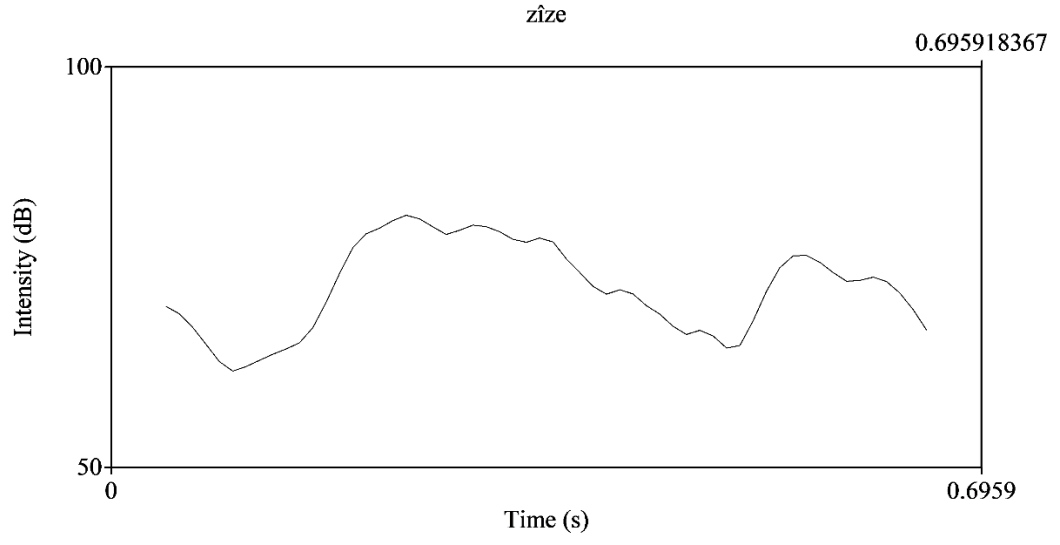


d. Ses Dalgası

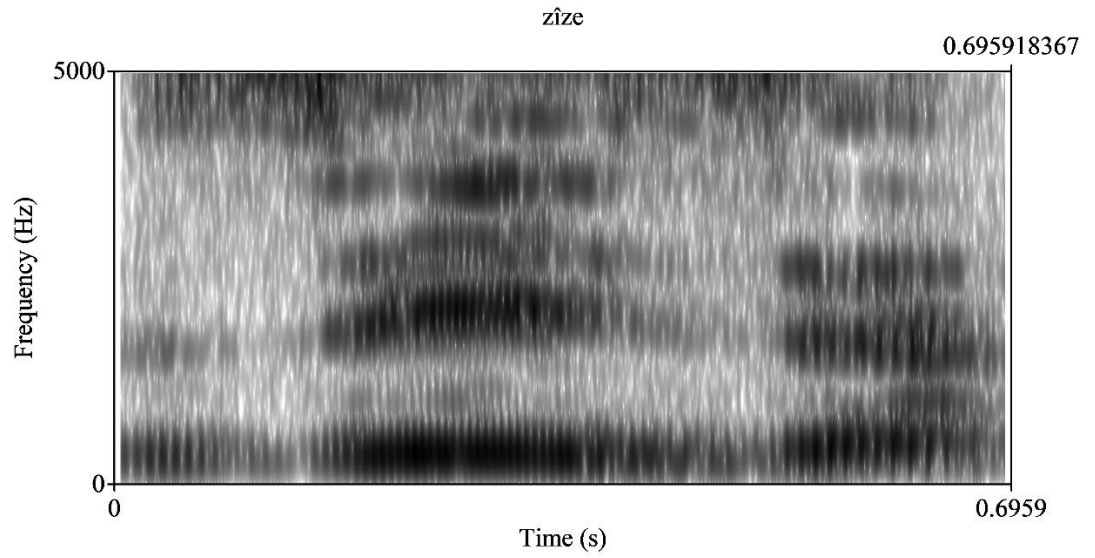


zîze>[Jijɛ] Sözcüğü

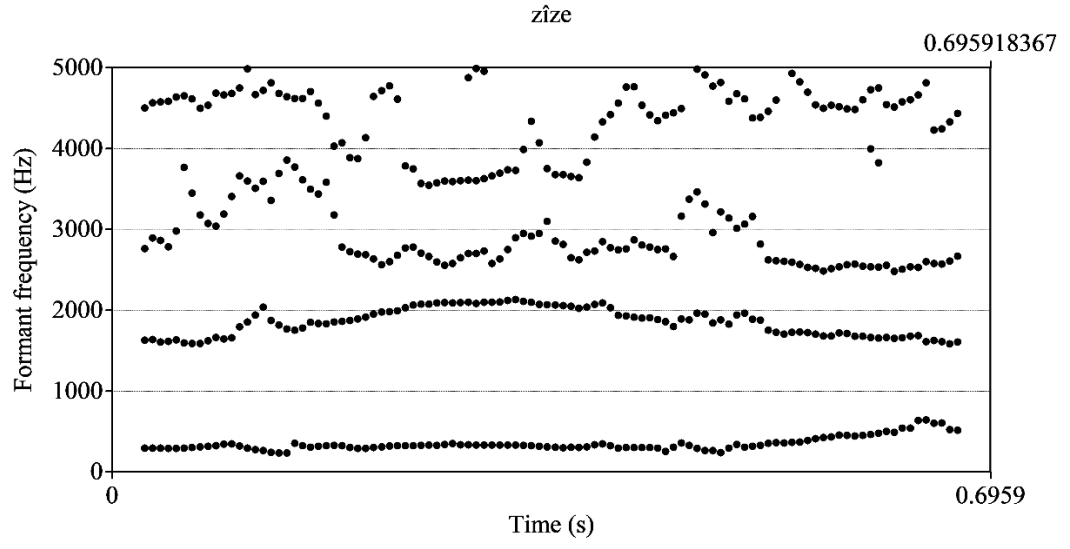
a. Yoğunluk (dB)



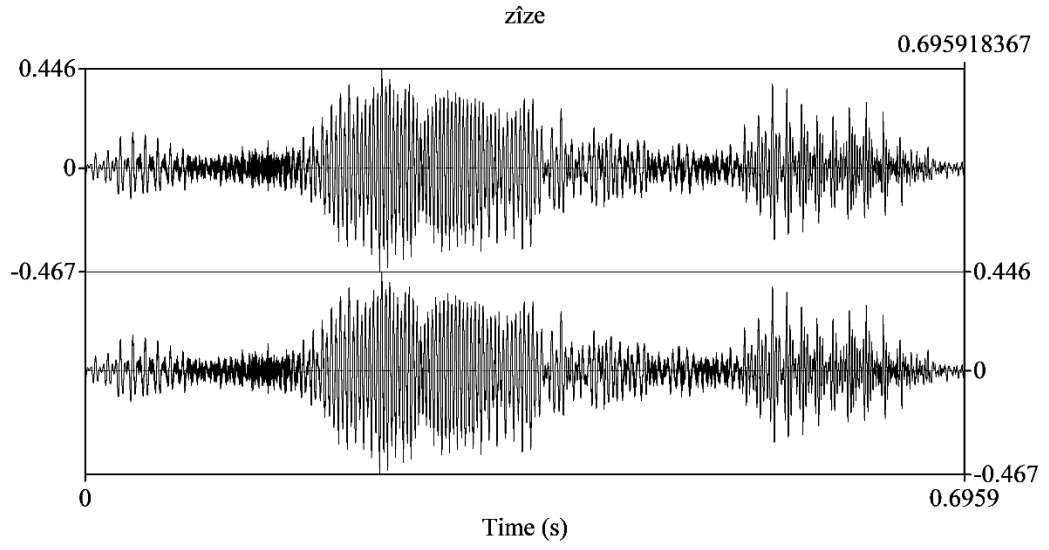
b. Spektrogram (Hz)



c. Formant Sıklığı (Hz)



d. Ses Dalgası

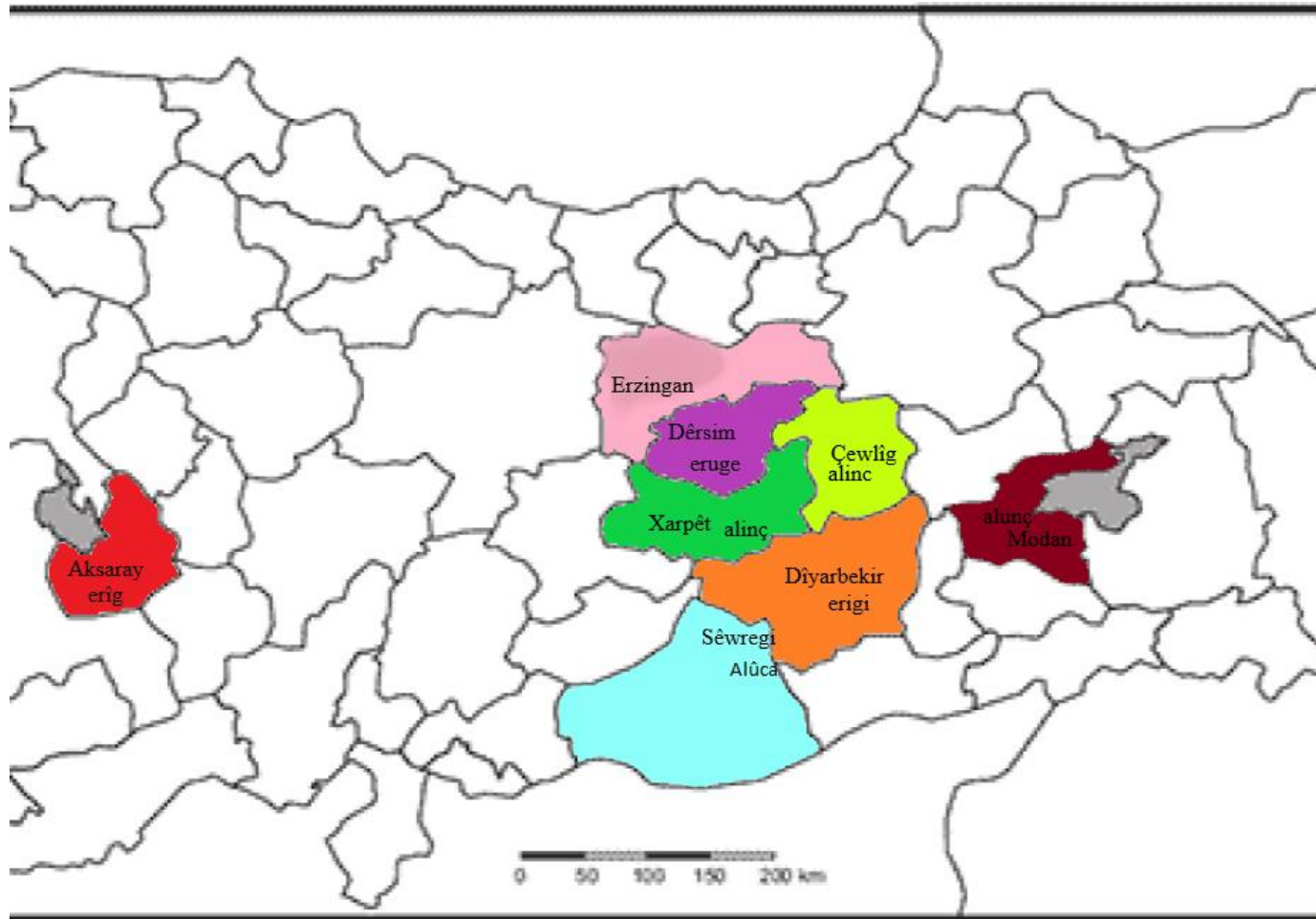


EK 2: ZAZACADAKİ BAZI SÖZCÜKLERİN BÖLGELERE GÖRE FONOLOJİK ATLASI

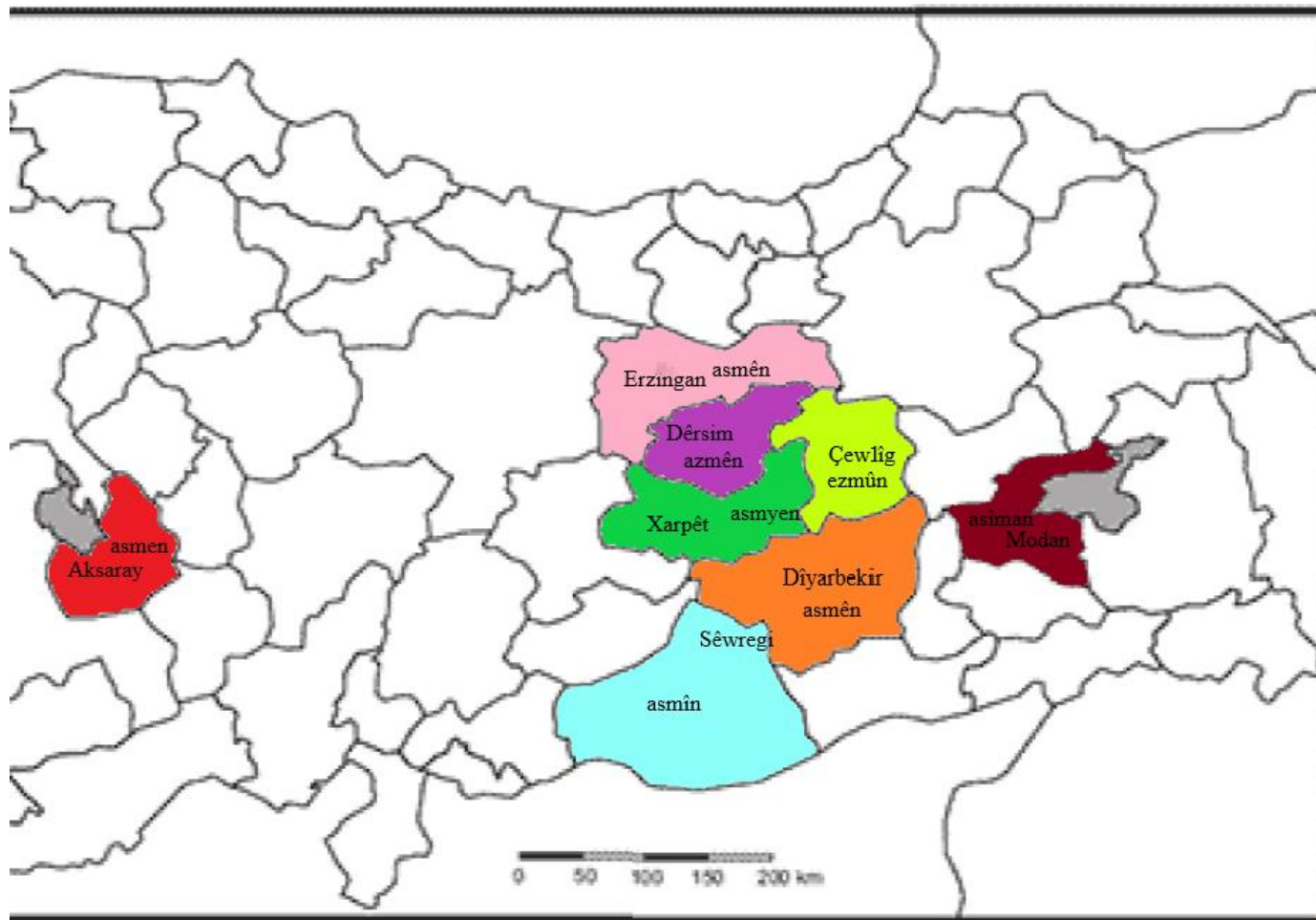
Bu kısımda 55 adet Zazaca sözcüğün bölgelere göre dağılımı, harita (atlas) üzerinde gösterilmiştir. Seçilen sözcükler, ses olaylarına konu olabilecek sözcüklerdir. Bu çalışmayla, bölgesel farklılıkların sözcük düzeyinde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Atlas, araştırma sahasıyla sınırlı tutulmamıştır. Dêrsim, Sêwregi, Çewlîg ağızları dışında; Dîyarbekir, Erzingan, Xarpêt, Modan (Bidlîs) ve Aksaray gibi Zazacanın konuşulduğu alanlardan örneklerle zenginleştirilmiştir. Bu bölgelerde bulunan kaynak kişilerle, seçilen örneklerin fonolojik varyantları tespit edilmiş ve bu sözcükler atlasta gösterilmiştir. Sözcükler üzerine yapılacak fonolojik değerlendirmede; Xarpêt ağzının Çewlîg ağzına yakın olduğu, Erzingan ağzının Dêrsim ağzına yakın olduğu, uç bir örnek olarak Aksaray ağzının ise genellikle Çewlîg ağzına yakın olduğu, Dîyarbekir ağzının kendine has özellikler taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Seçilen bölgelerden gösterilen sözcükler monogramdır. Örnek olarak Dîyarbekir ağzının bir çok varyantı vardır, burada bu varyantlardan sadece bir tanesi verilmiştir. Aynı durum diğer bölgeler için de geçerlidir.

Bu sözcüklerin tespit edilmesinde; Çewlîg'den N. Celalî, Dêrsim'den Denîz Gunduz, Modan'dan Medeni Avcı, Xarpêt'ten Mehmet Ali Demirdağ, Erzingan'dan Murat Arslaner, Aksaray'dan Serdar Öztürk ve Dîyarbekir'den Bilal Zilan katkıda bulunmuşlardır. Bazı sözcüklerin, bölgedeki varyantı tespit edilememiştir. Bu kısımlar boş bırakılmıştır.

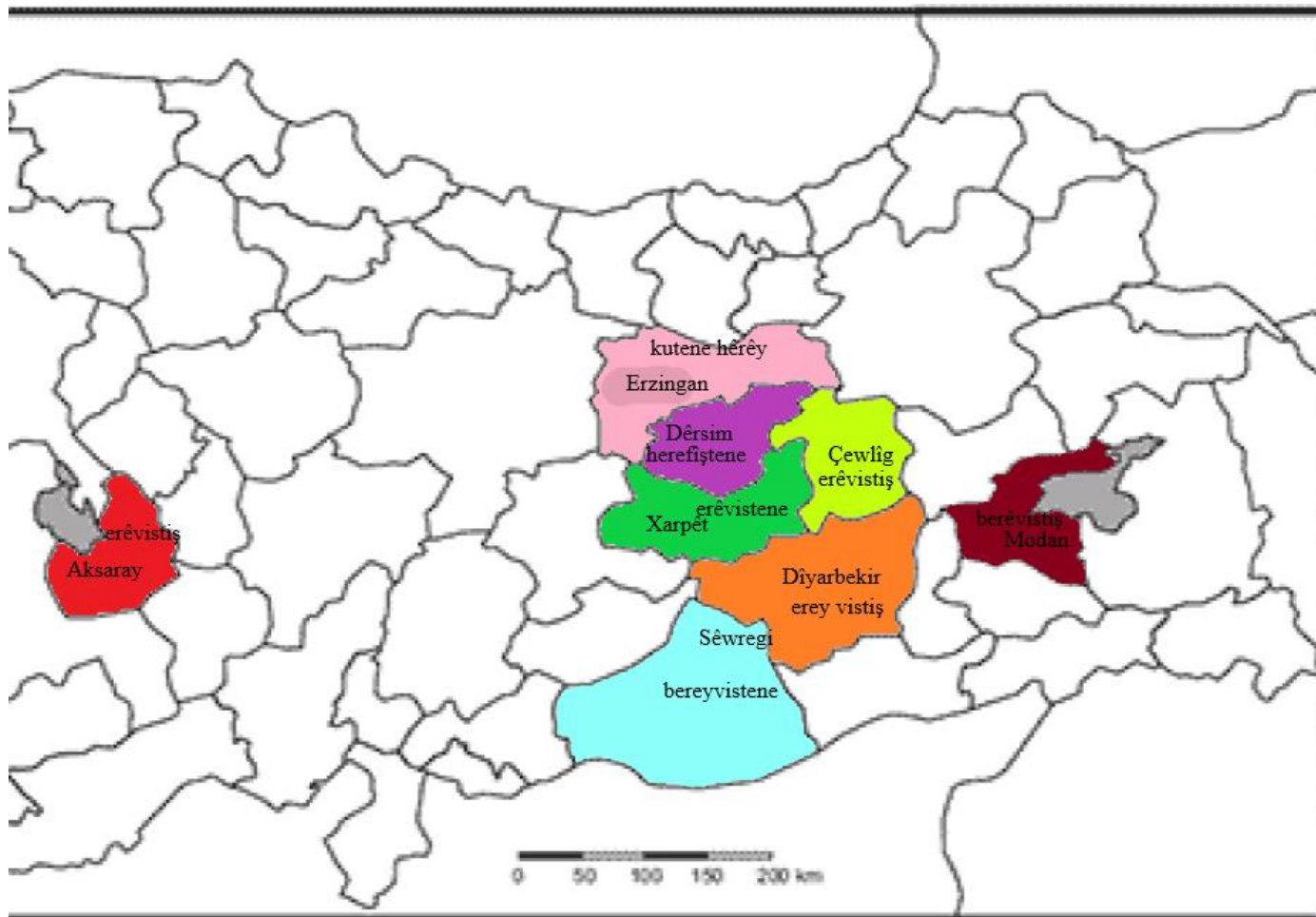
1. Alunça [aluntʰa]



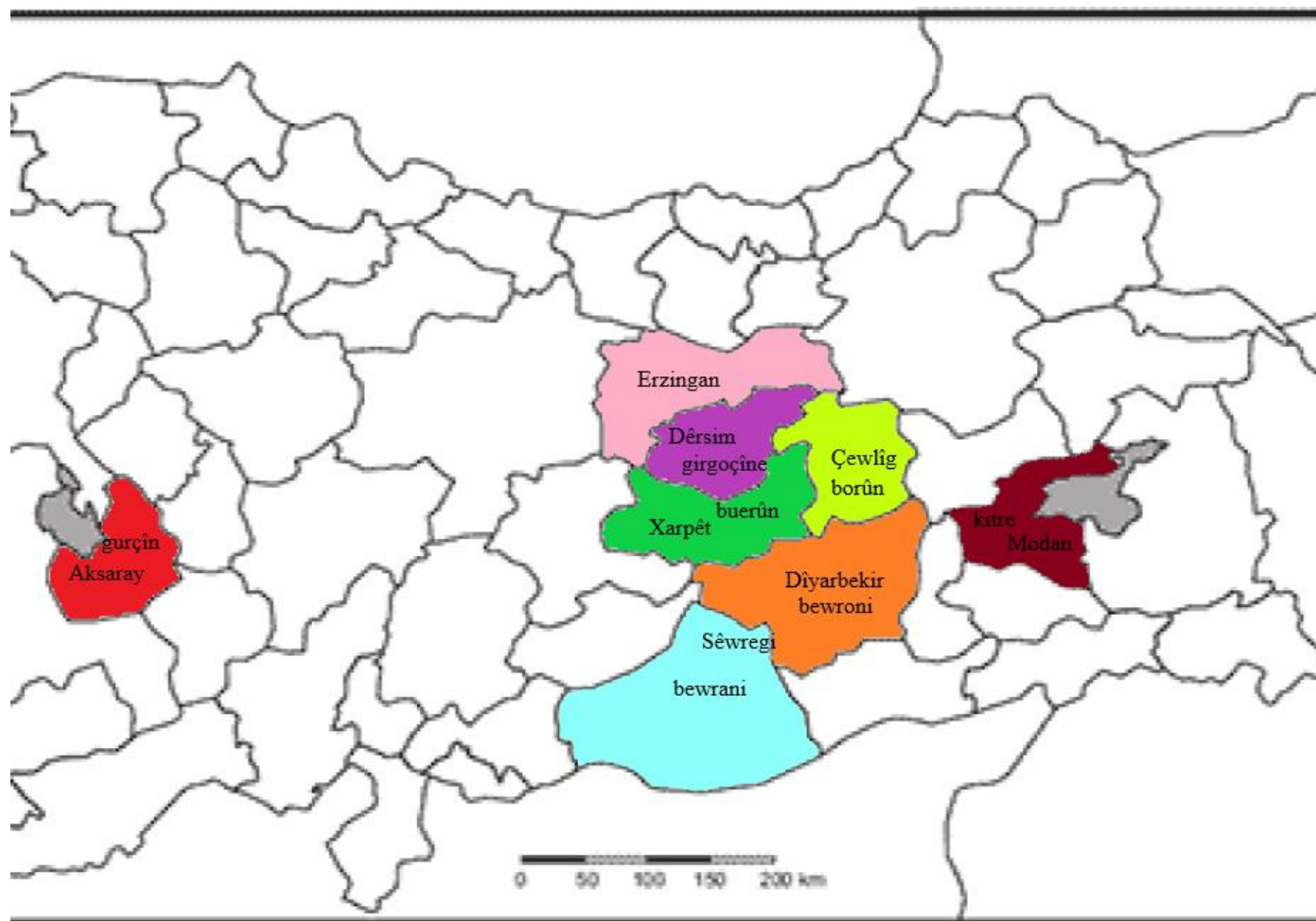
2. Asmên [asmen]



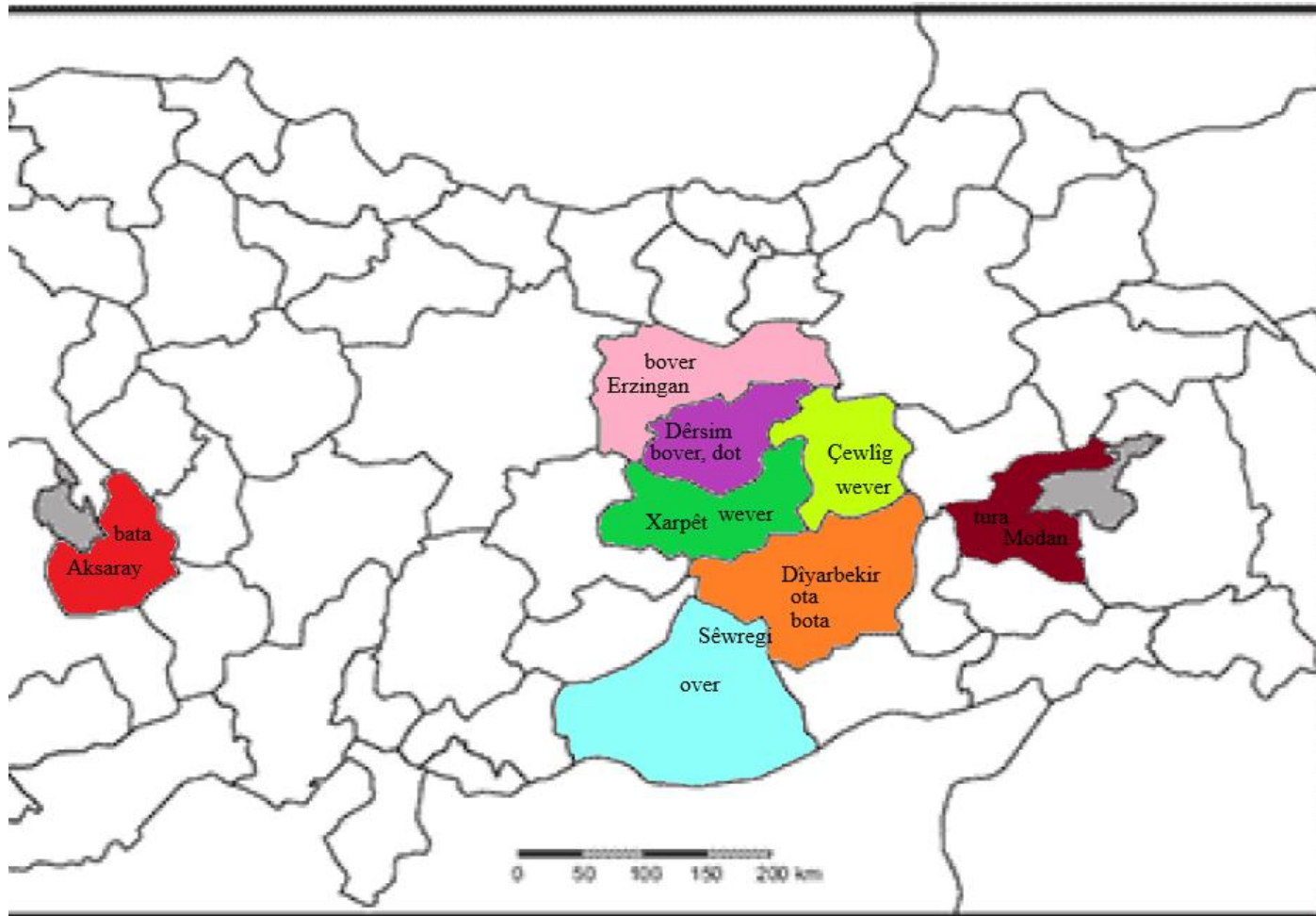
3. Berey vîştene [bɛɾɛy vɨʃtɛnɛ]



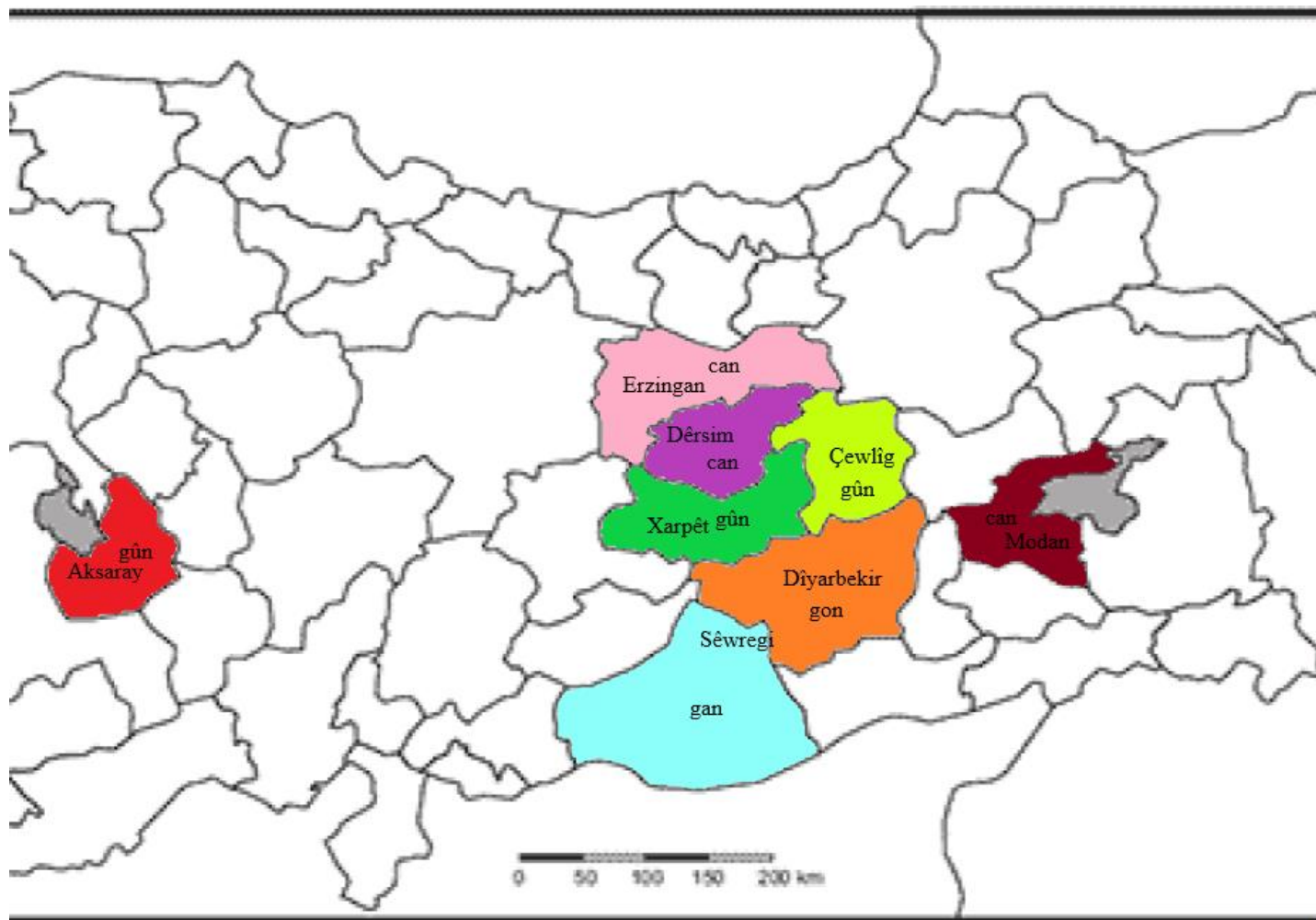
4. Borane [boranɛ]



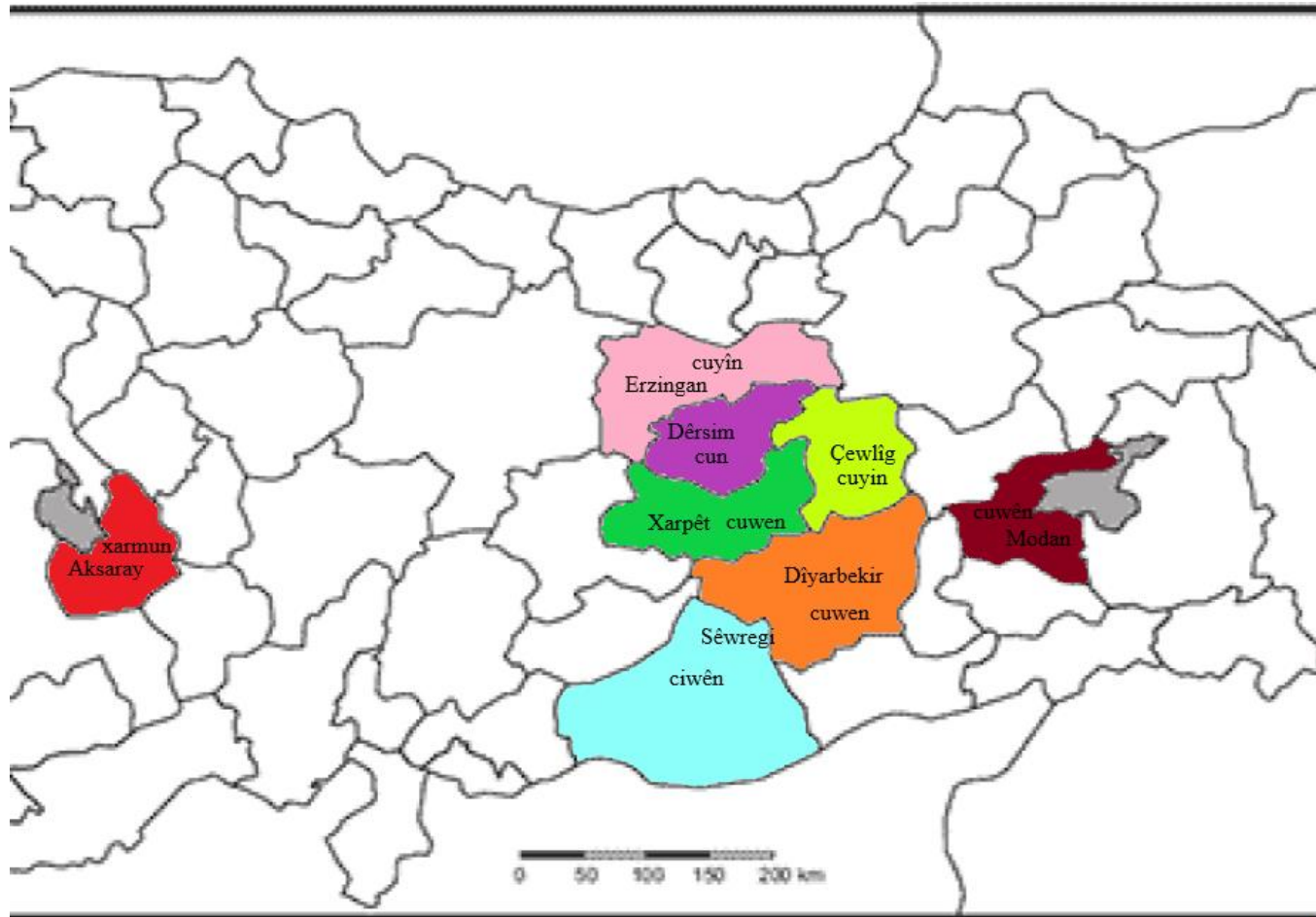
5. Bover [bovər]



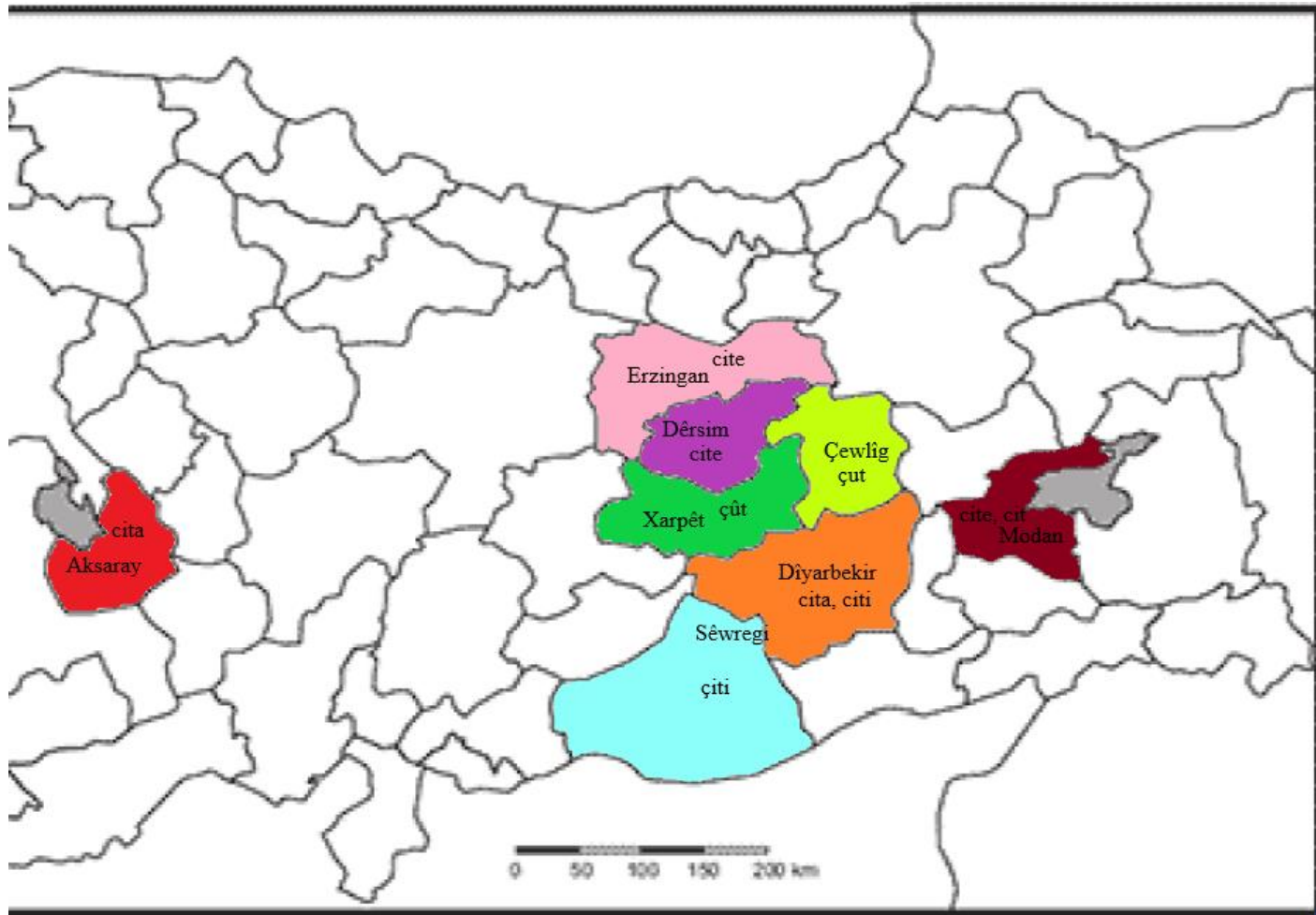
6. Can [dʒan]



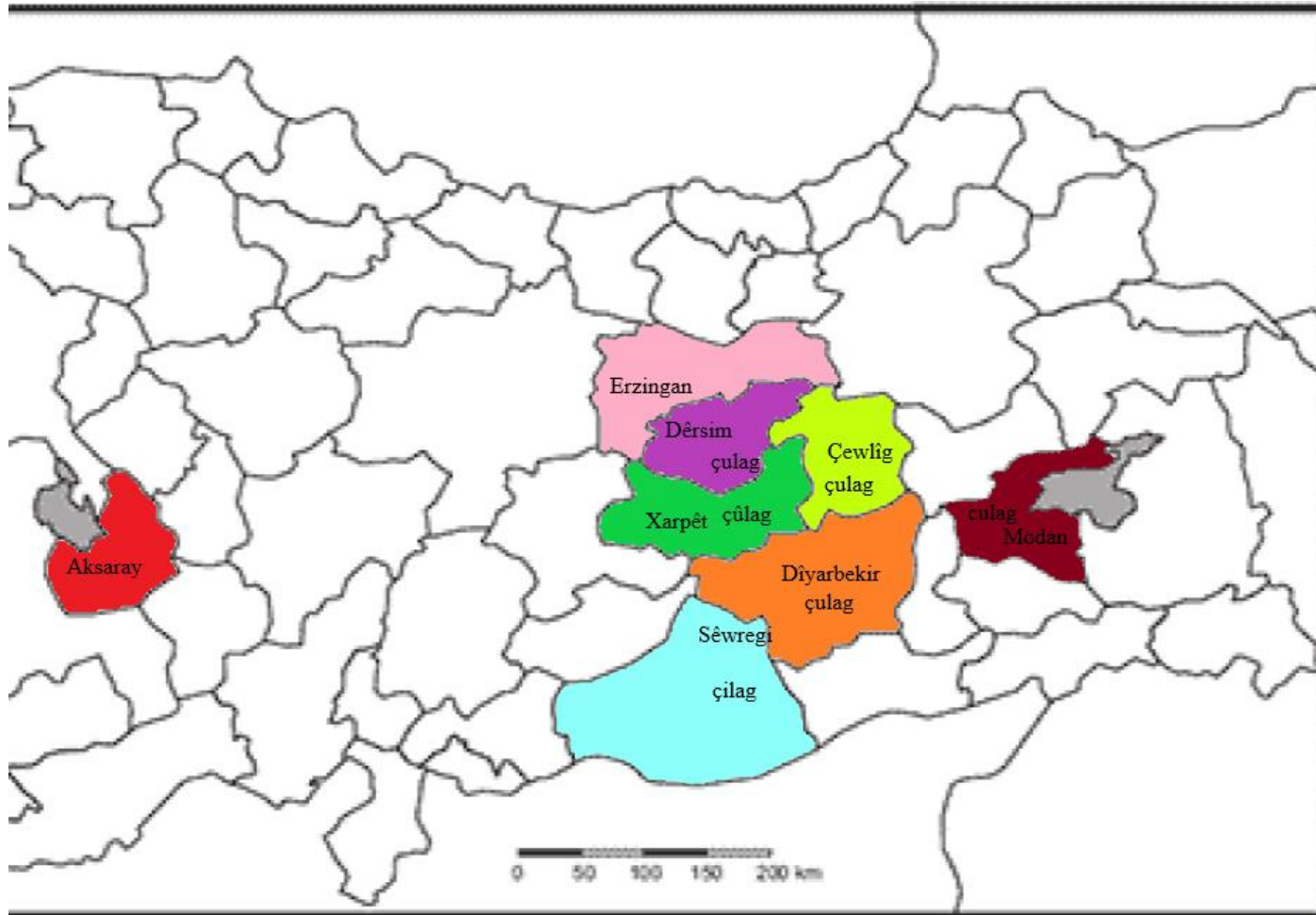
7. Cuwen [dʒuwen]



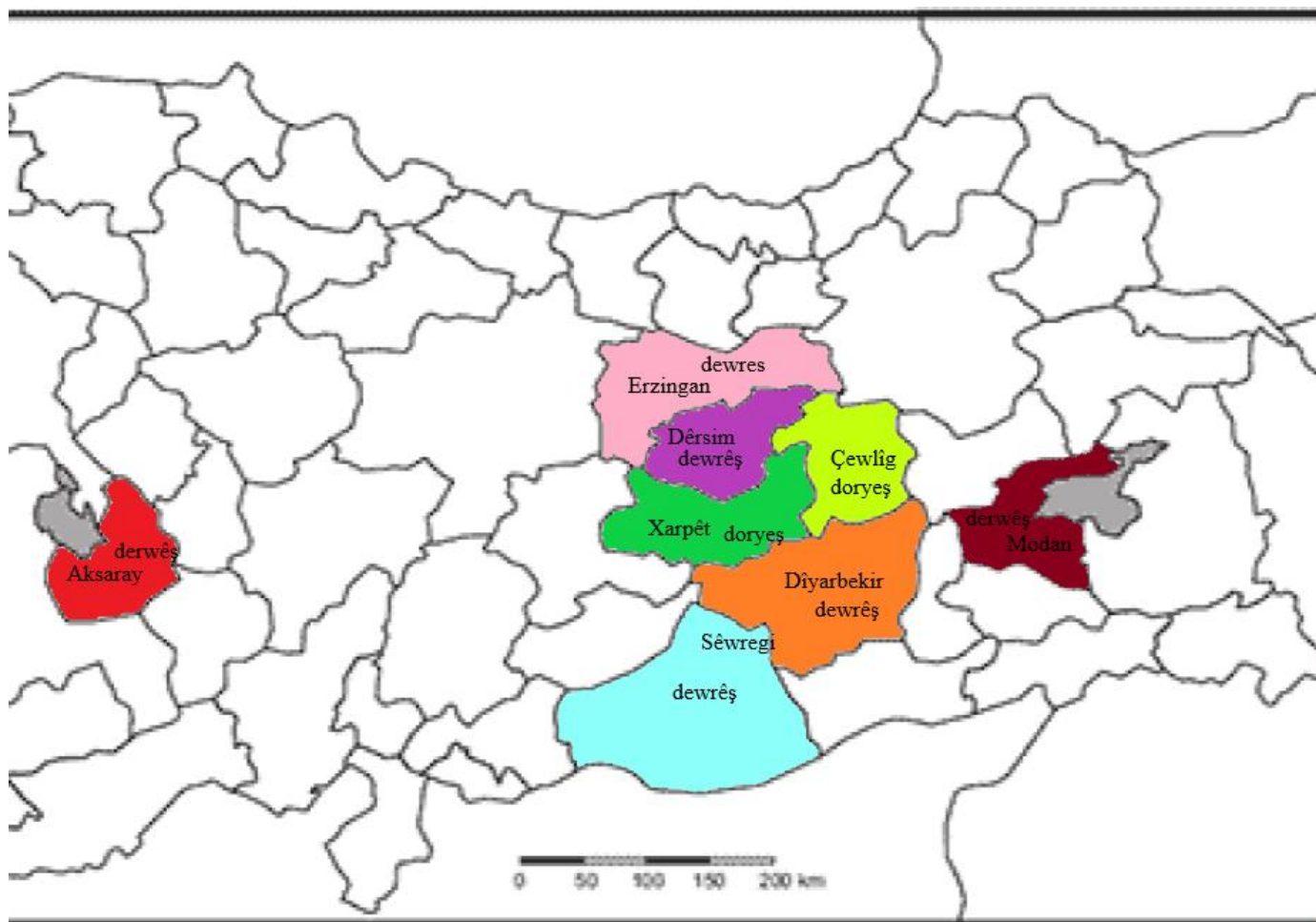
8. Çute [tʃʉtɛ]



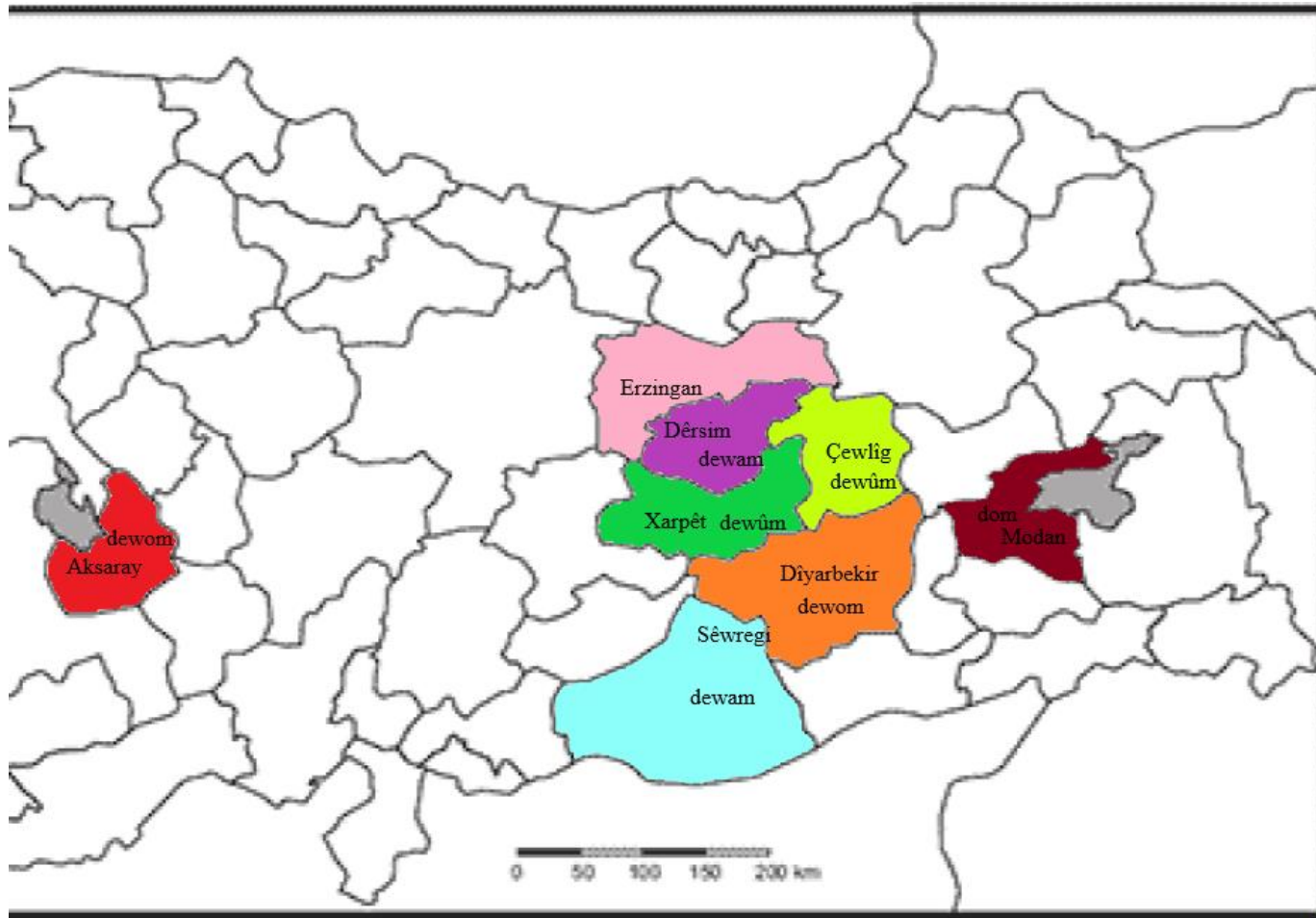
9. Çulag [tʃʉlag]



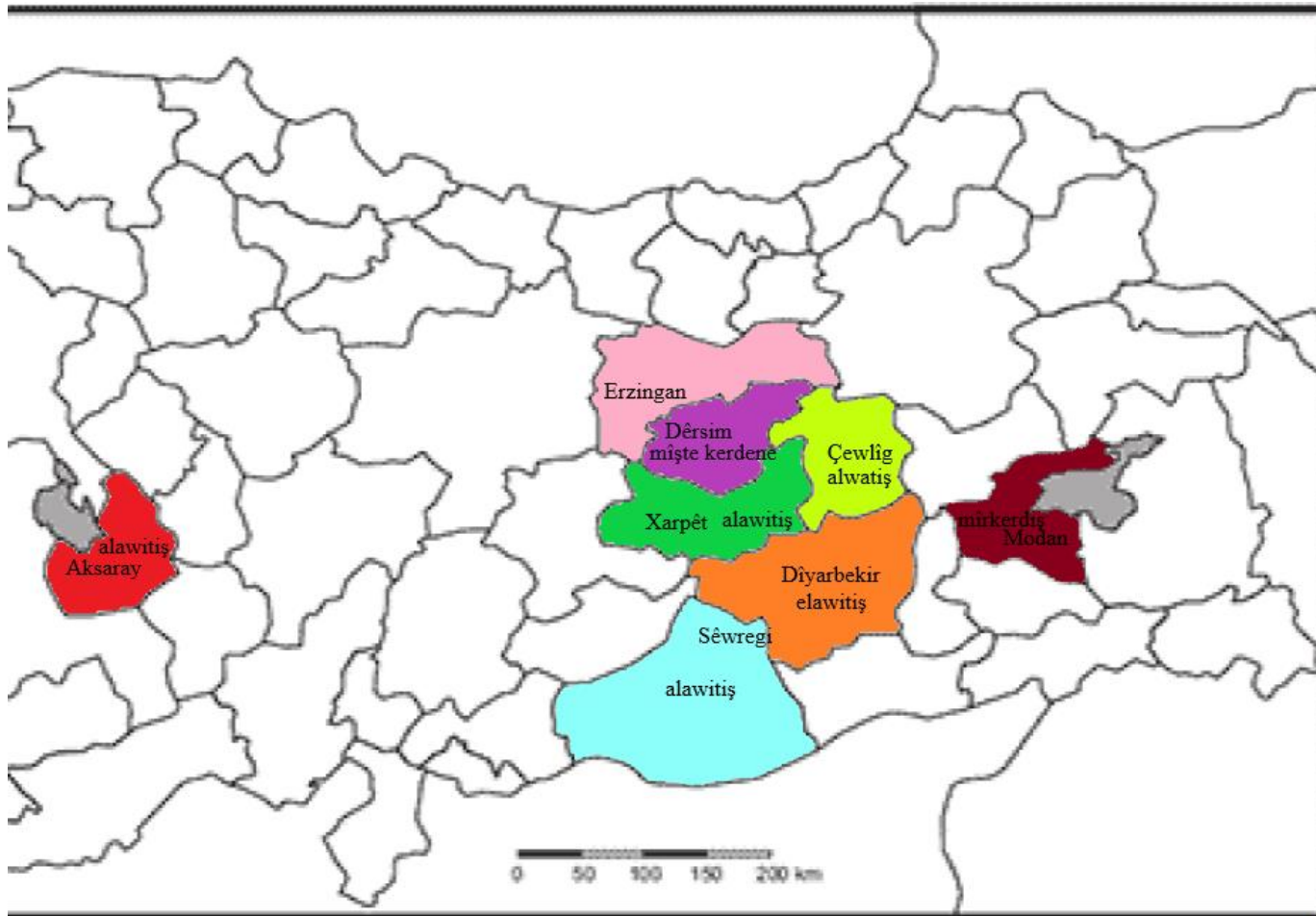
10. Derwêş [dêrweş]



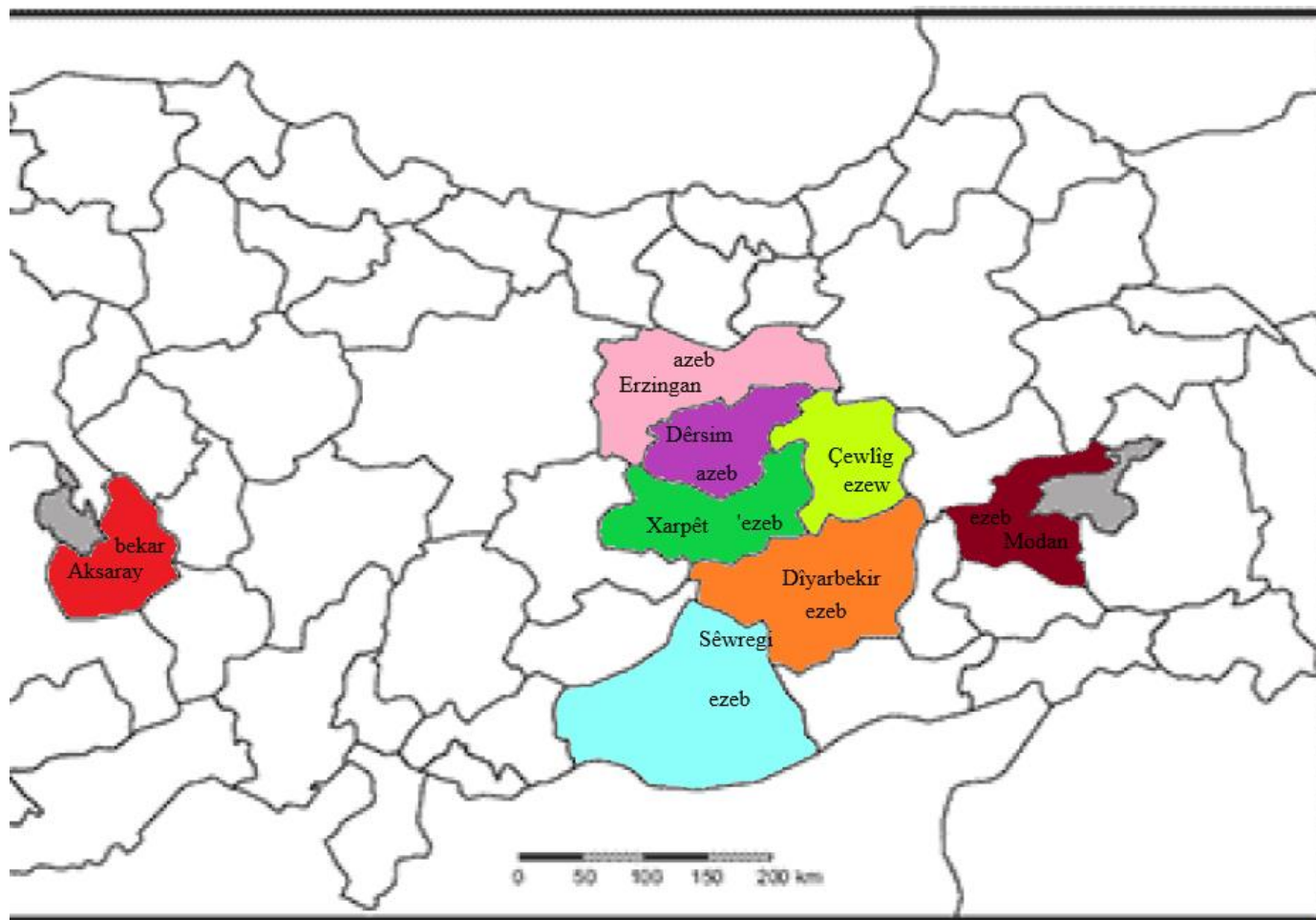
11. Dom [dom]



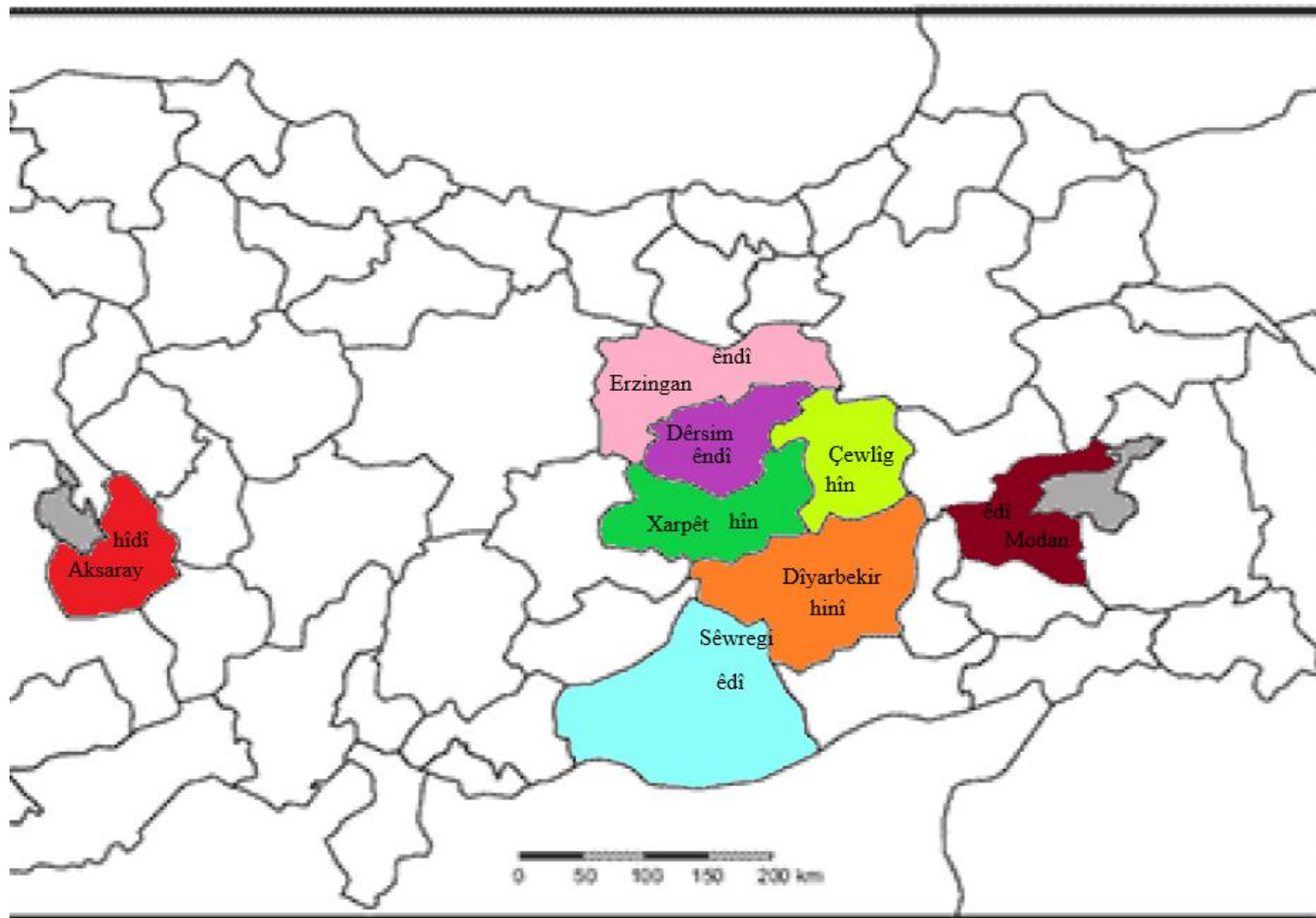
12. Elawitiş [elawitʃ]



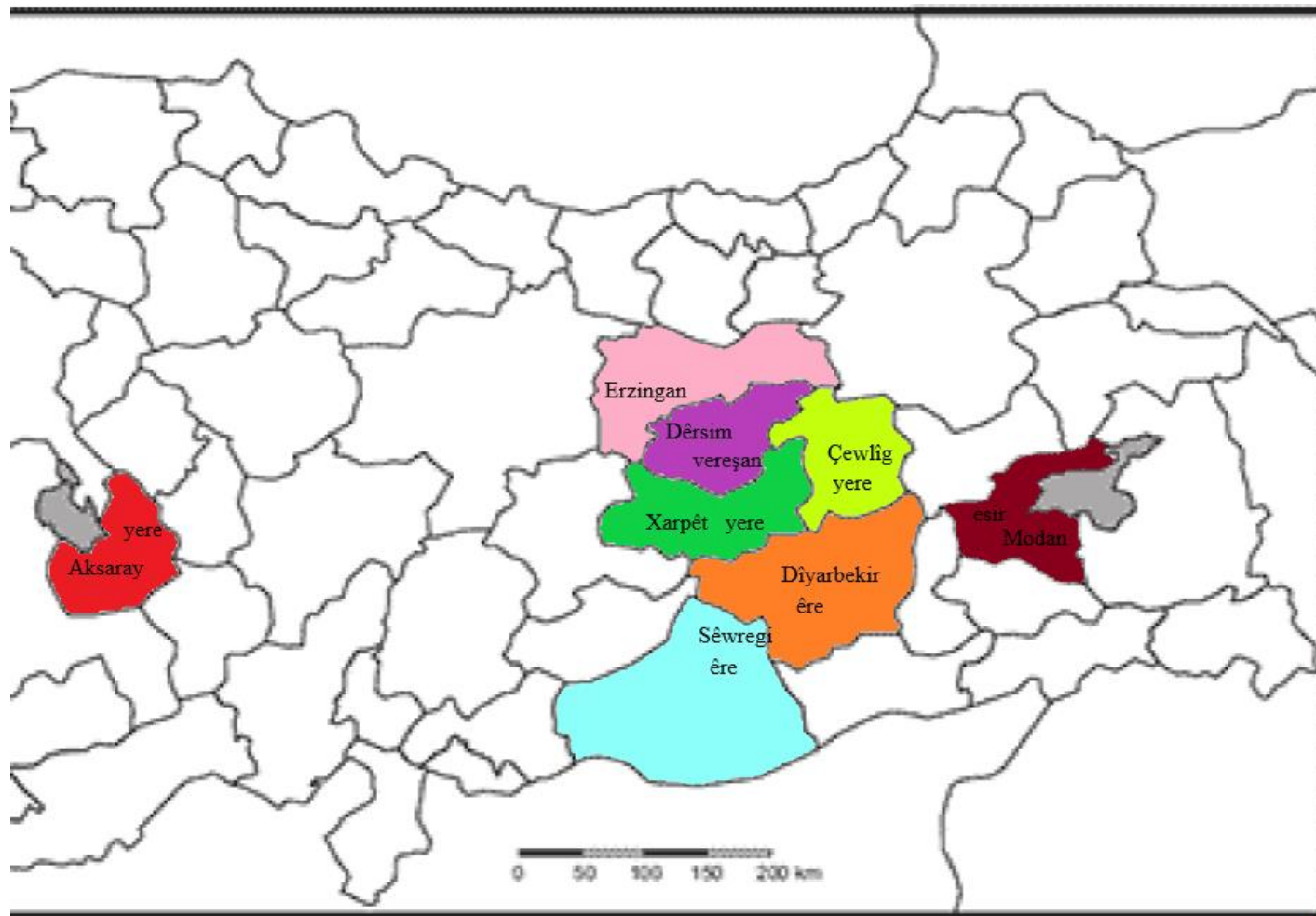
13. Ezeb [ɛjɛb]



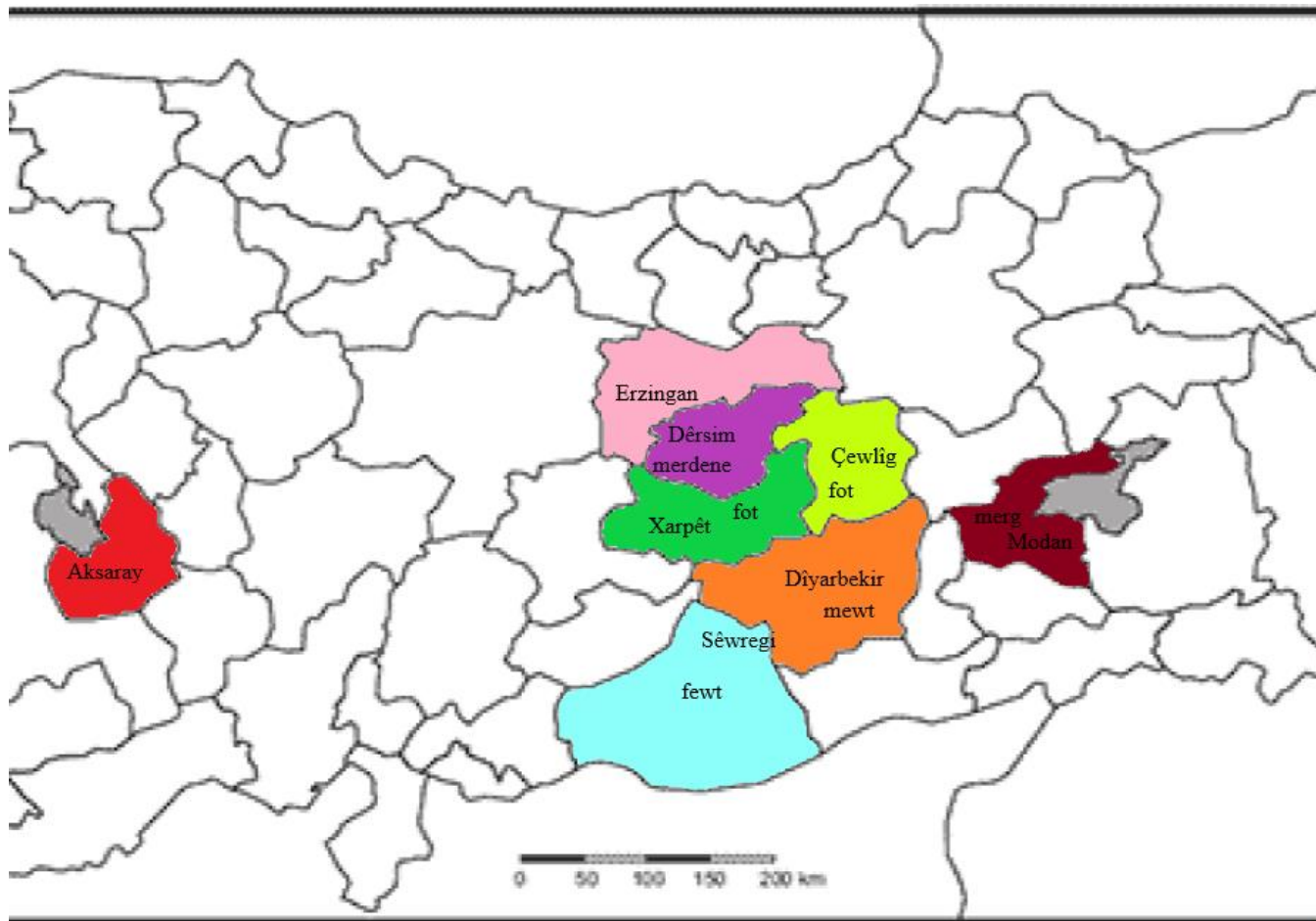
14. Êdî [edi]



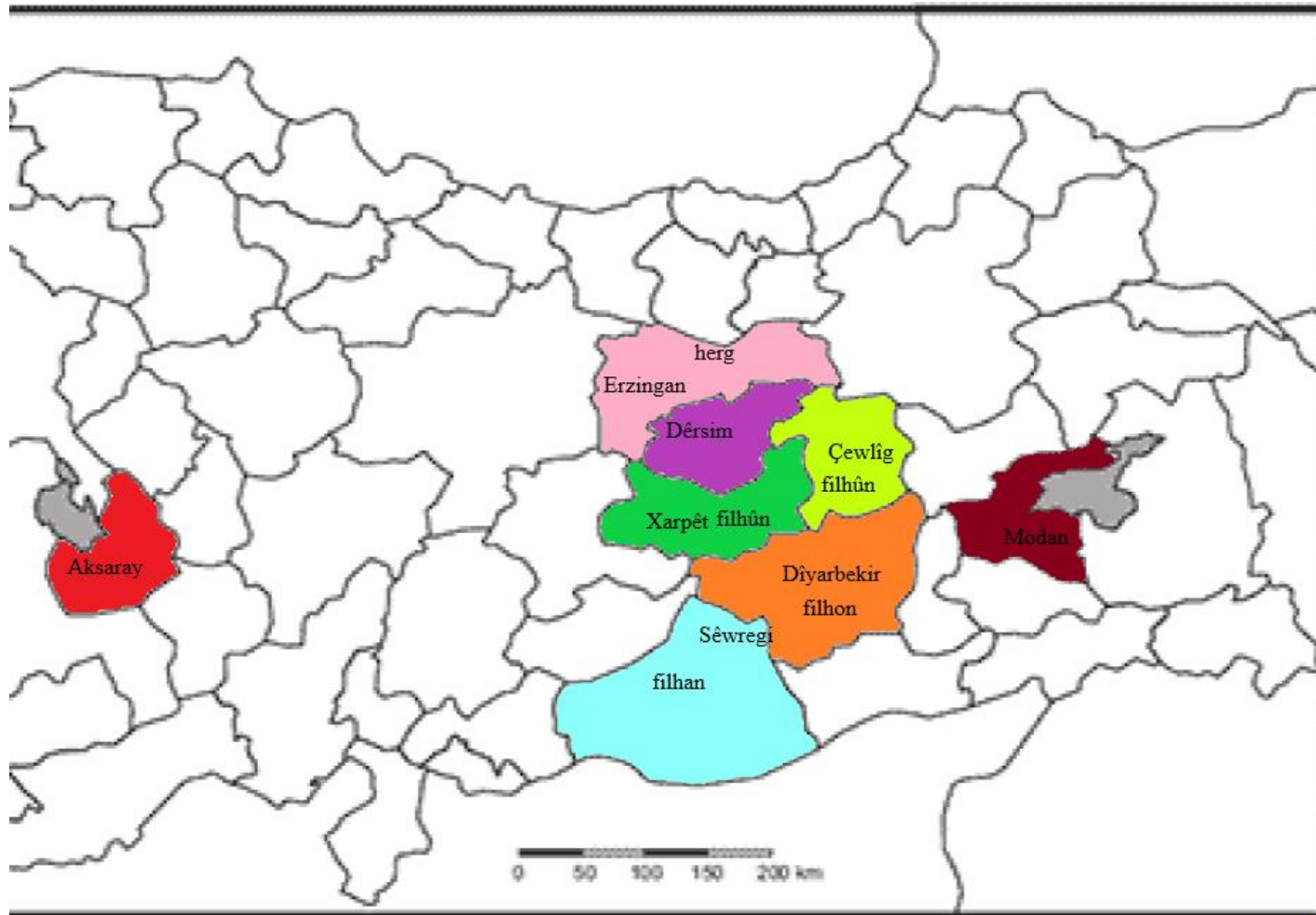
15. Êre [erɛ]



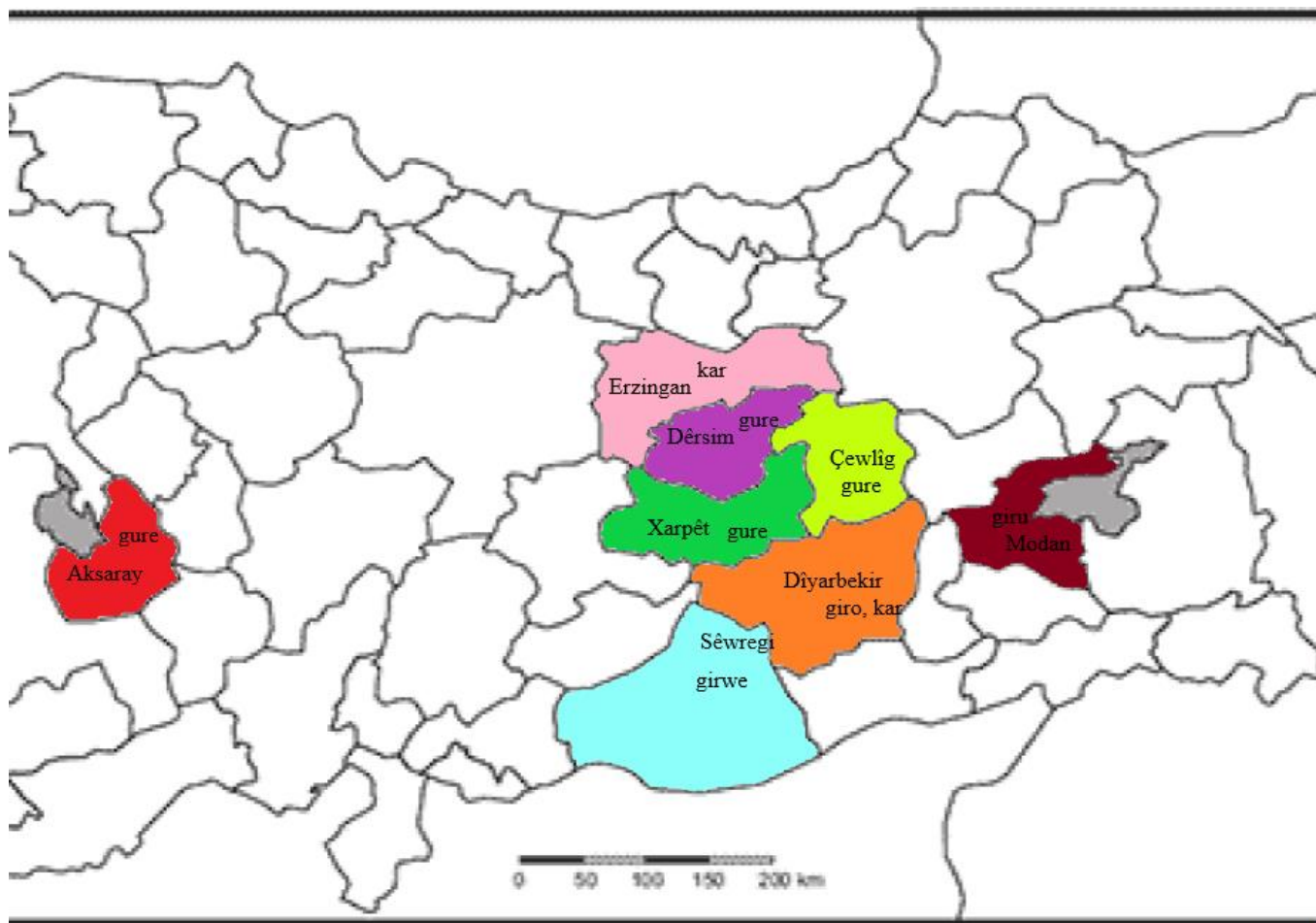
16. Fewt [fɛwt]



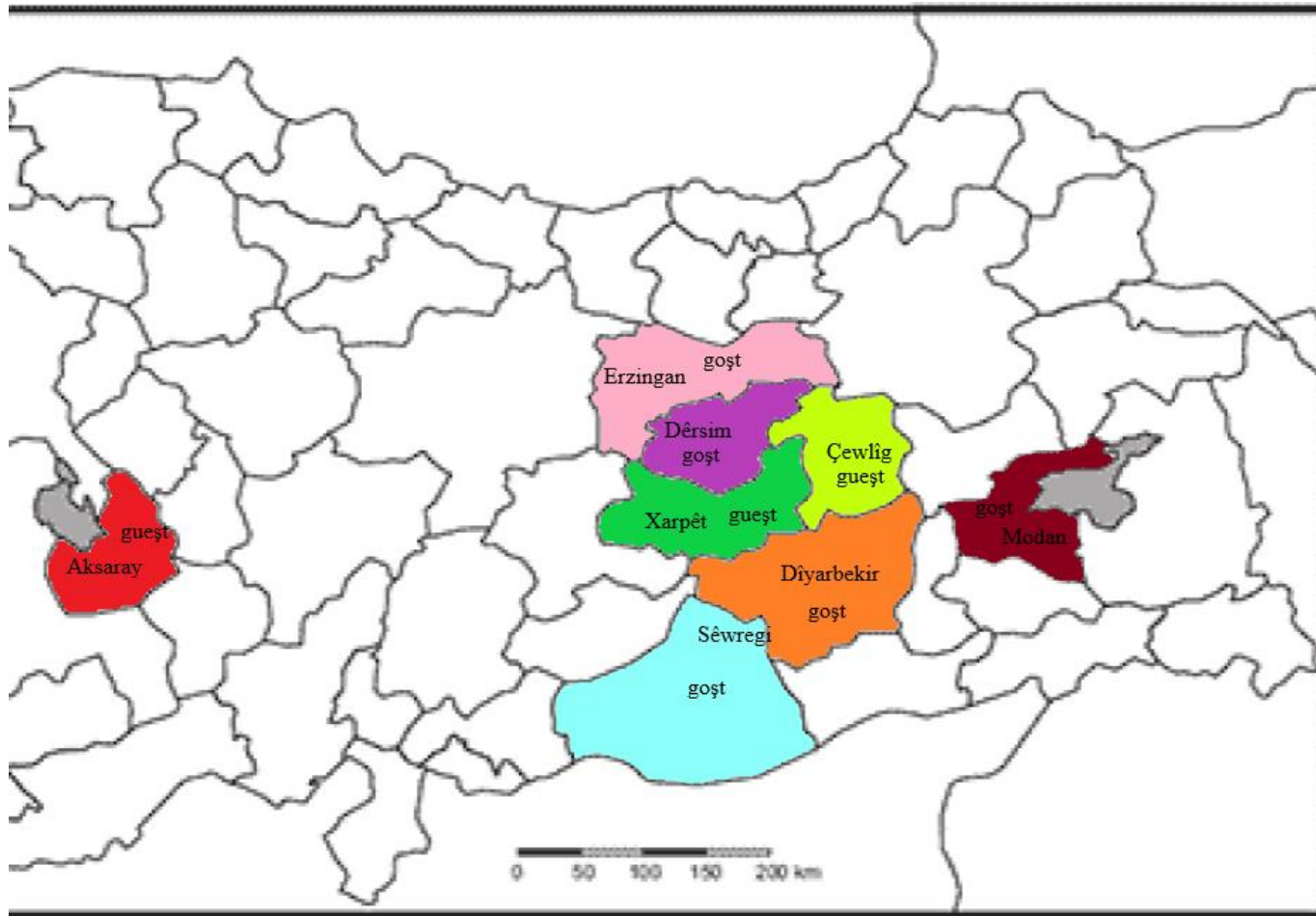
17. Filhan [filhan]



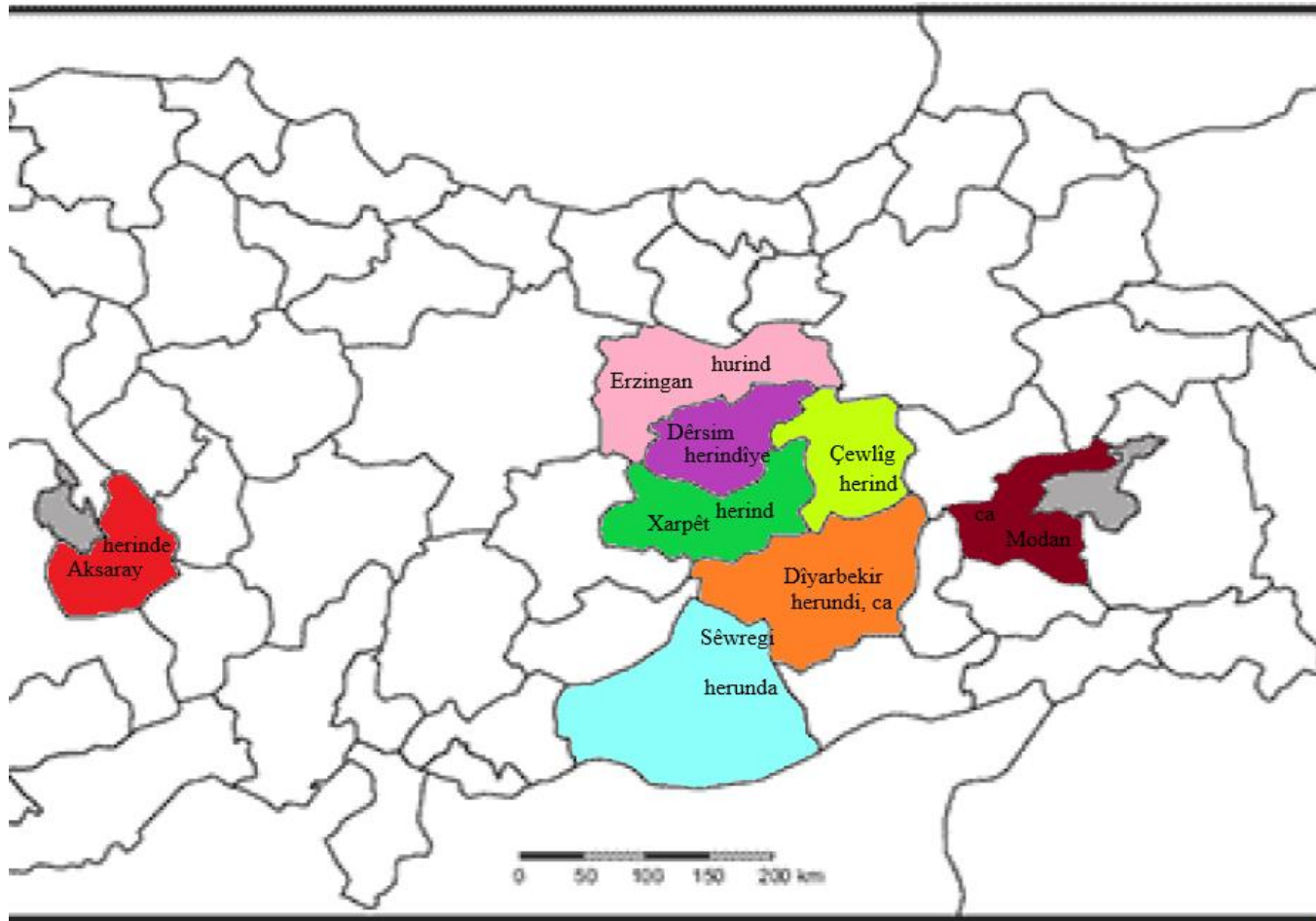
18. Gure [gurɛ]



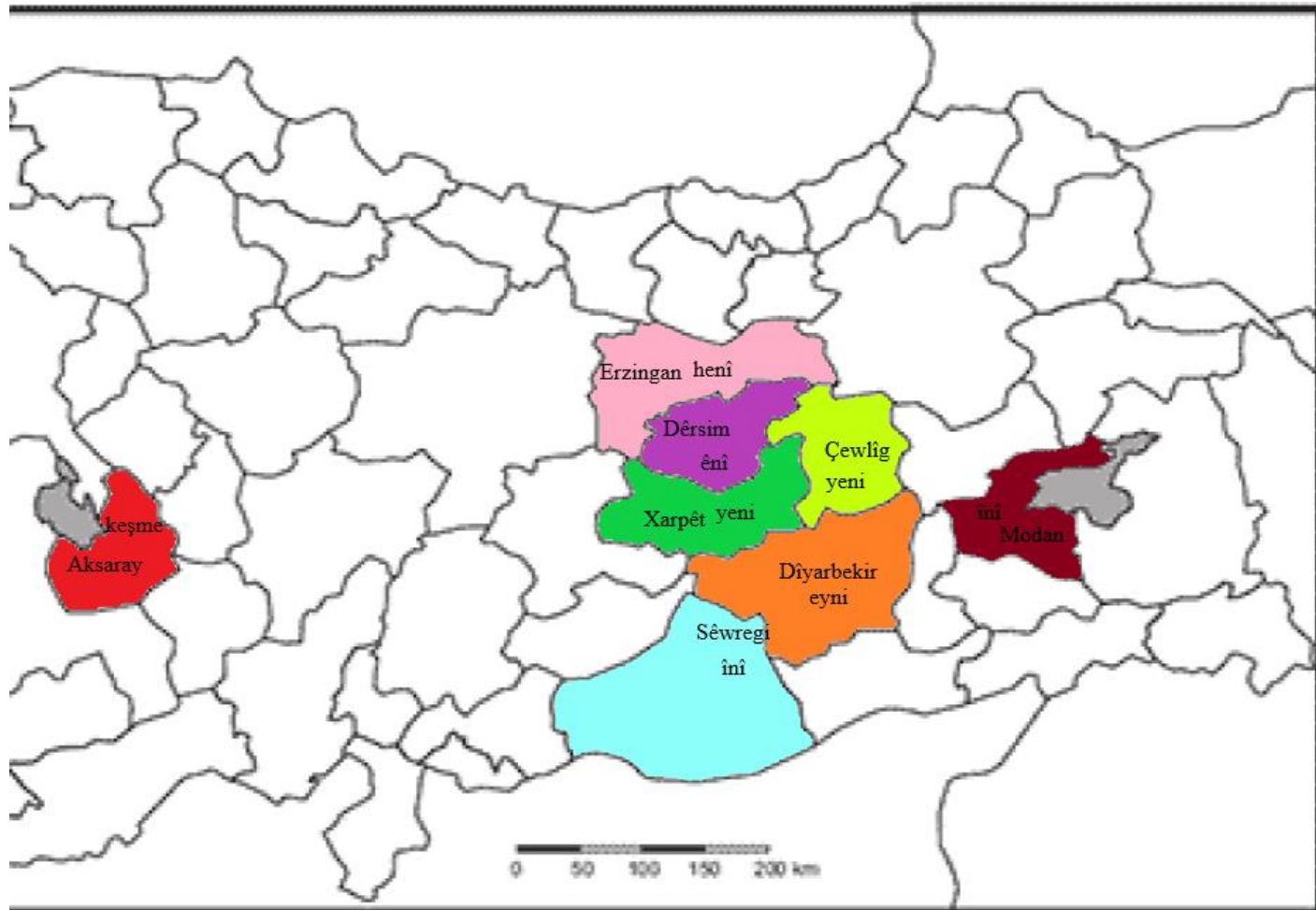
19. Goşt [goft]



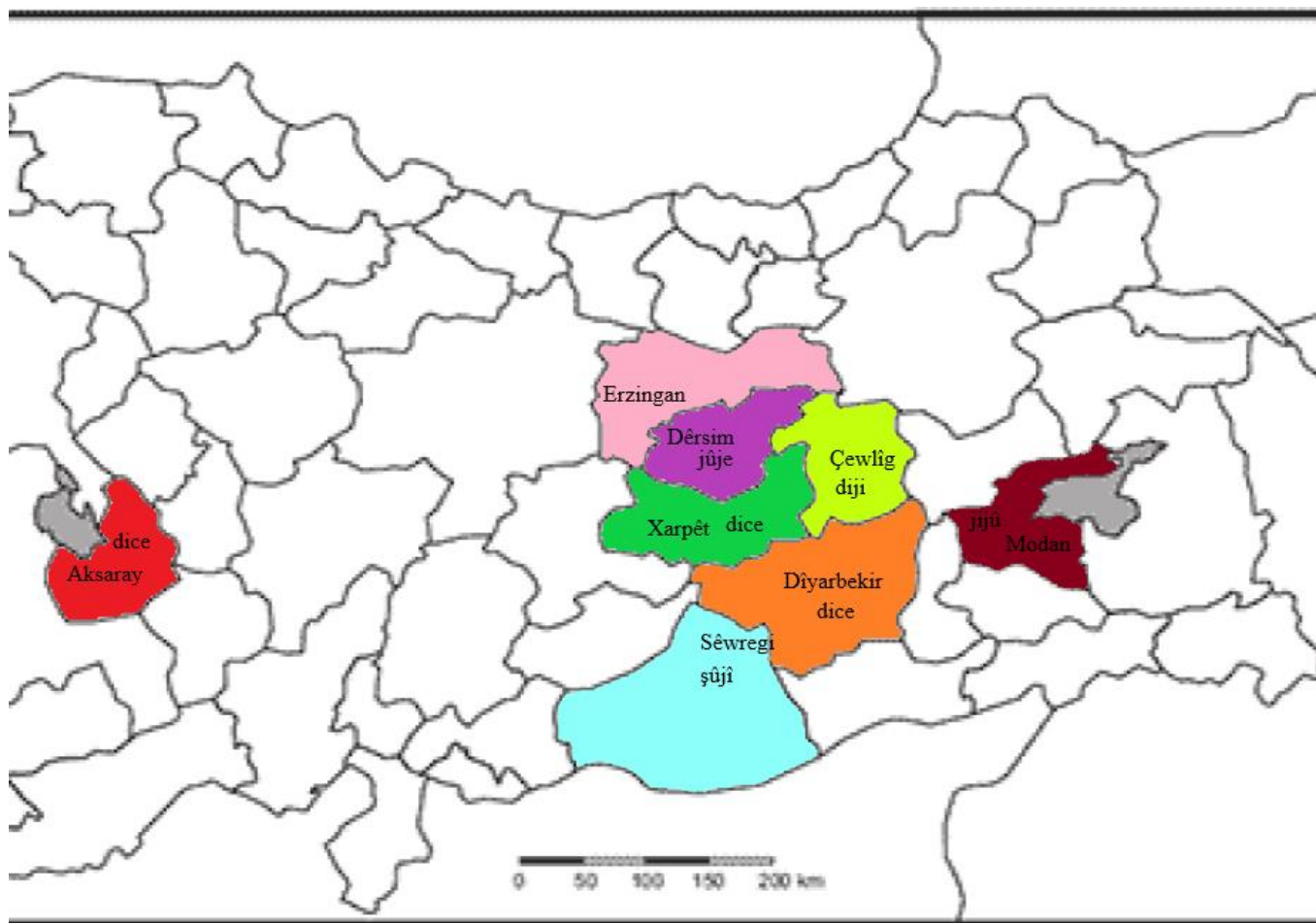
20. Herinde [hərində]



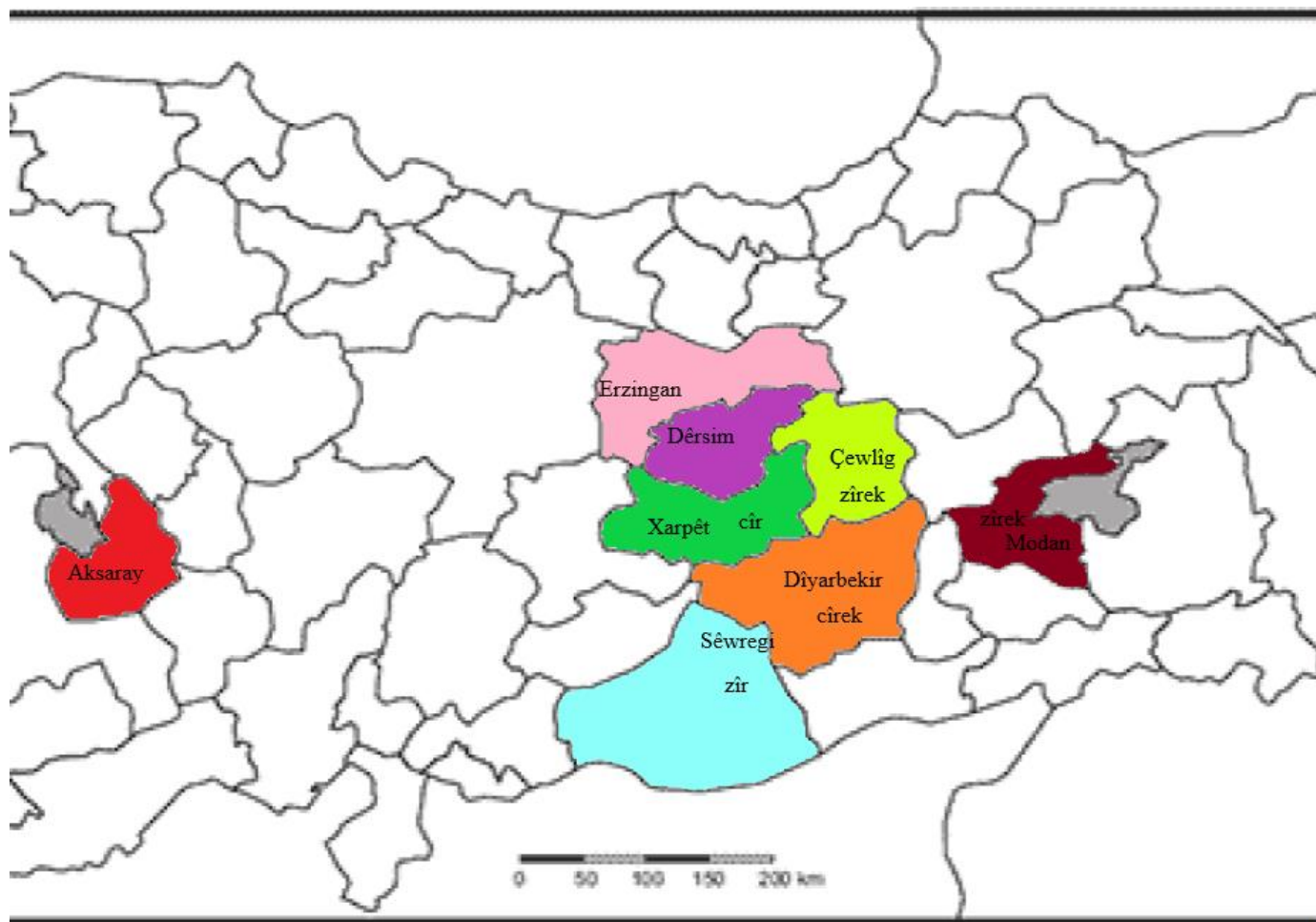
21. Hênî [henî]



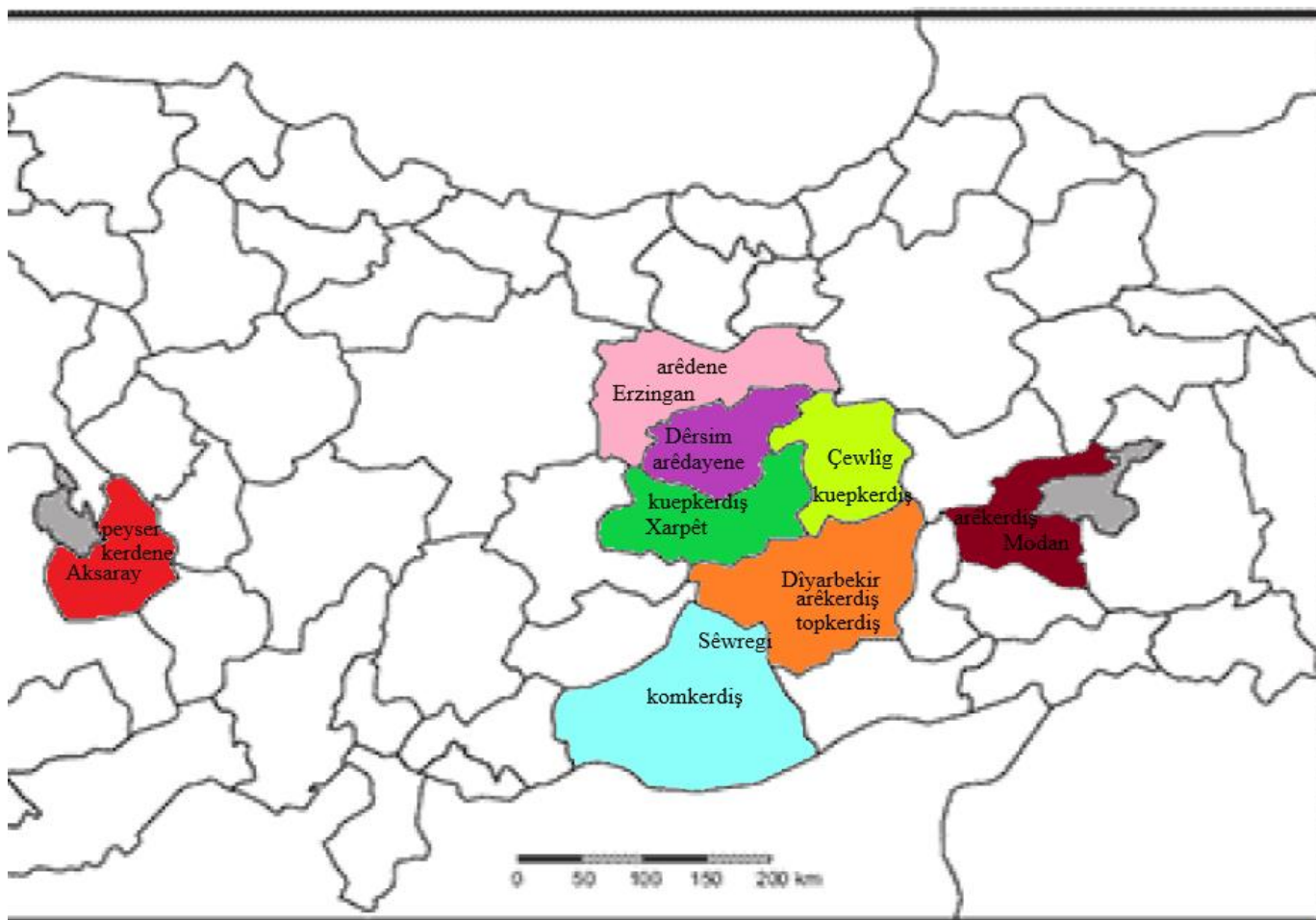
22. Jûje [ʒu:ʒɛ]



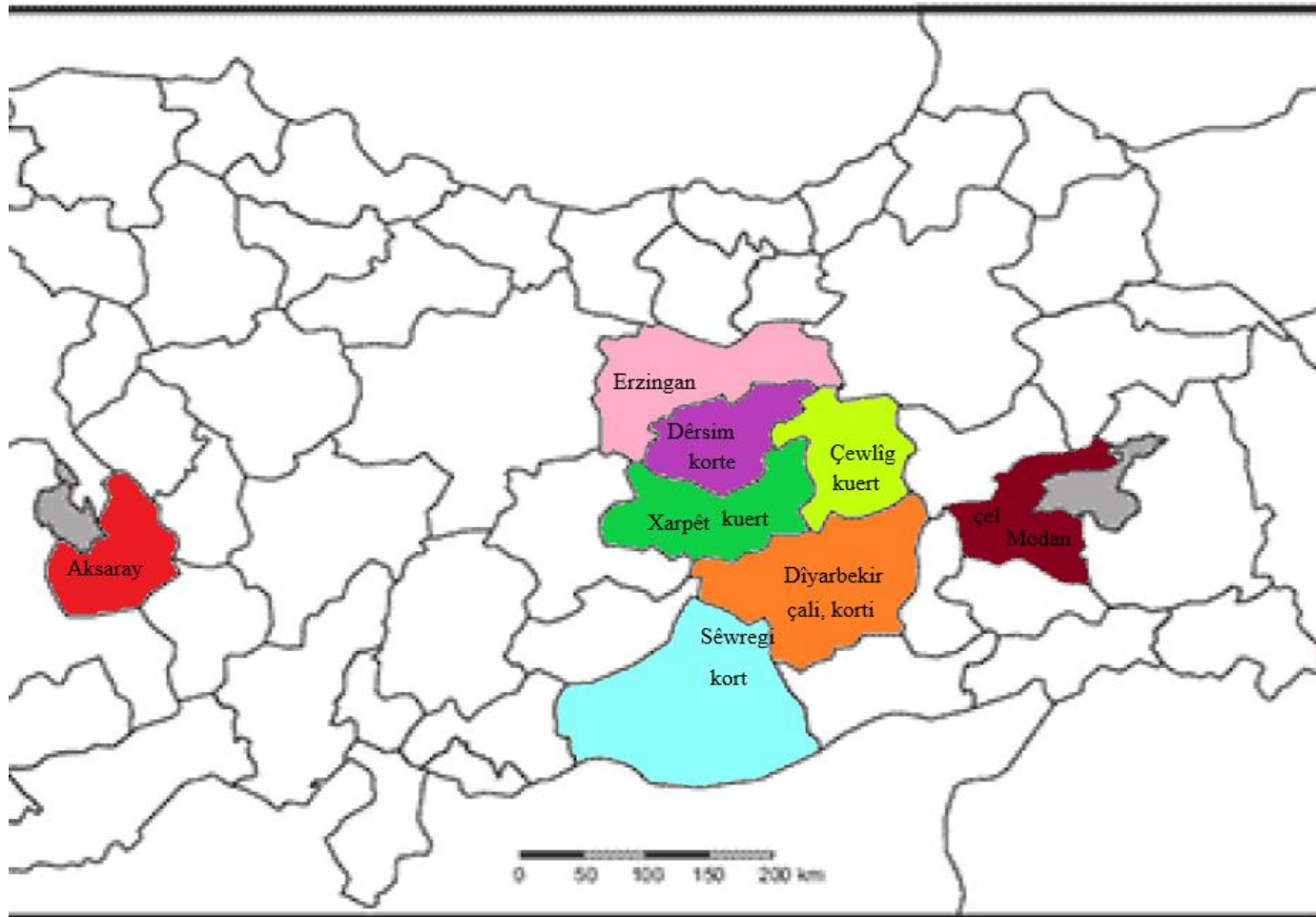
23. Jîr [zîr]



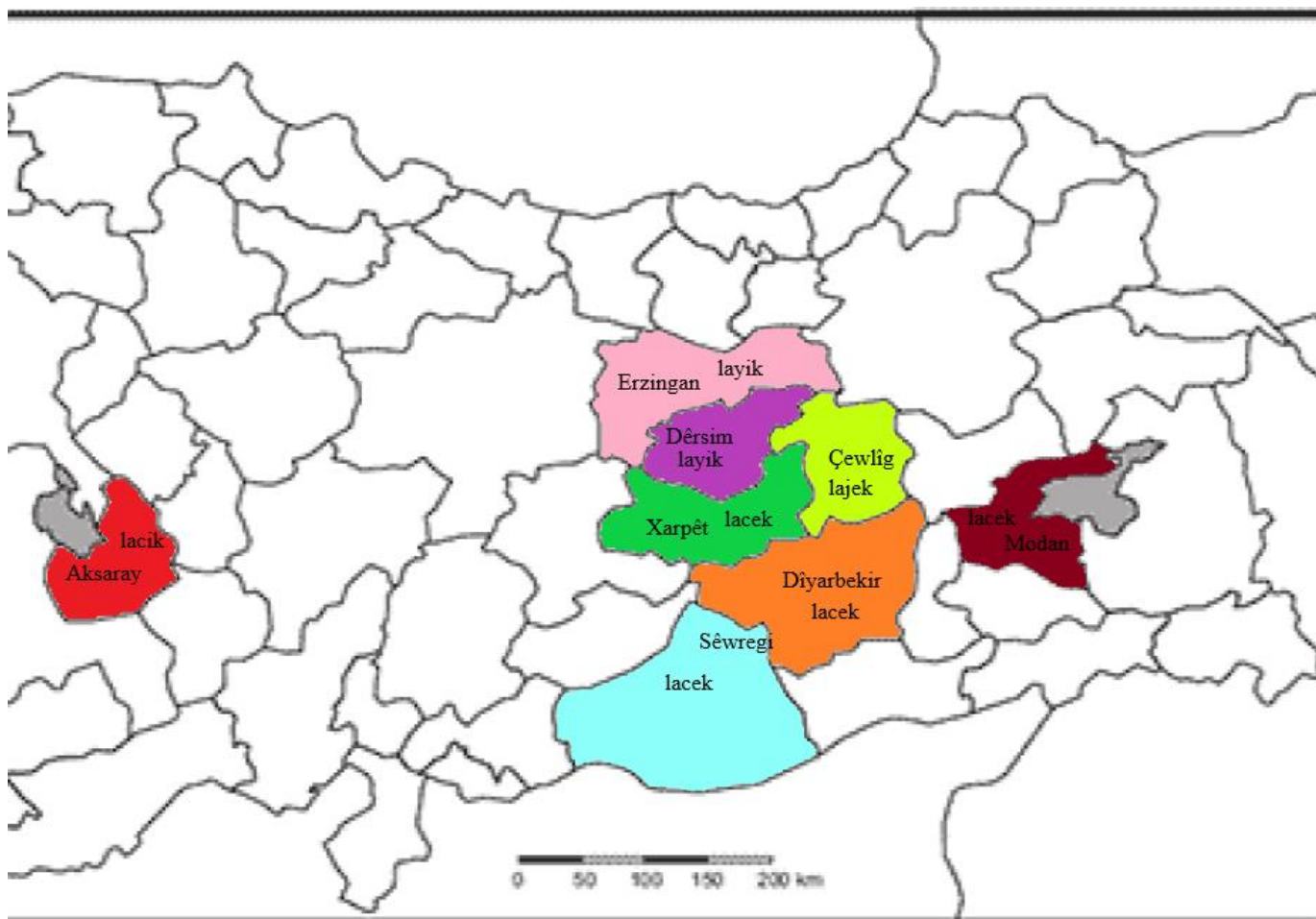
24. Komkerdiş [komkærdɨʃ]



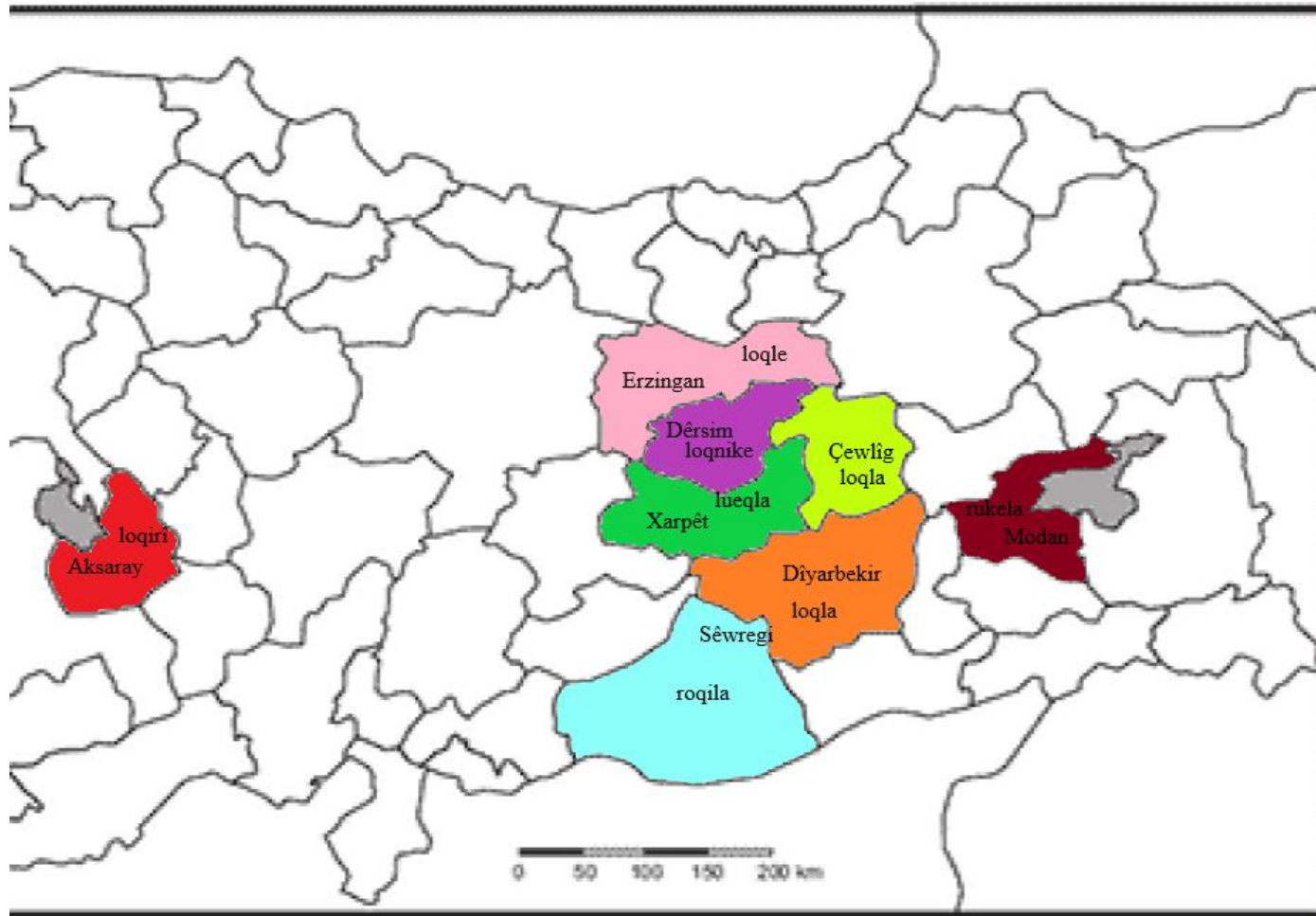
25. Korte [korte]



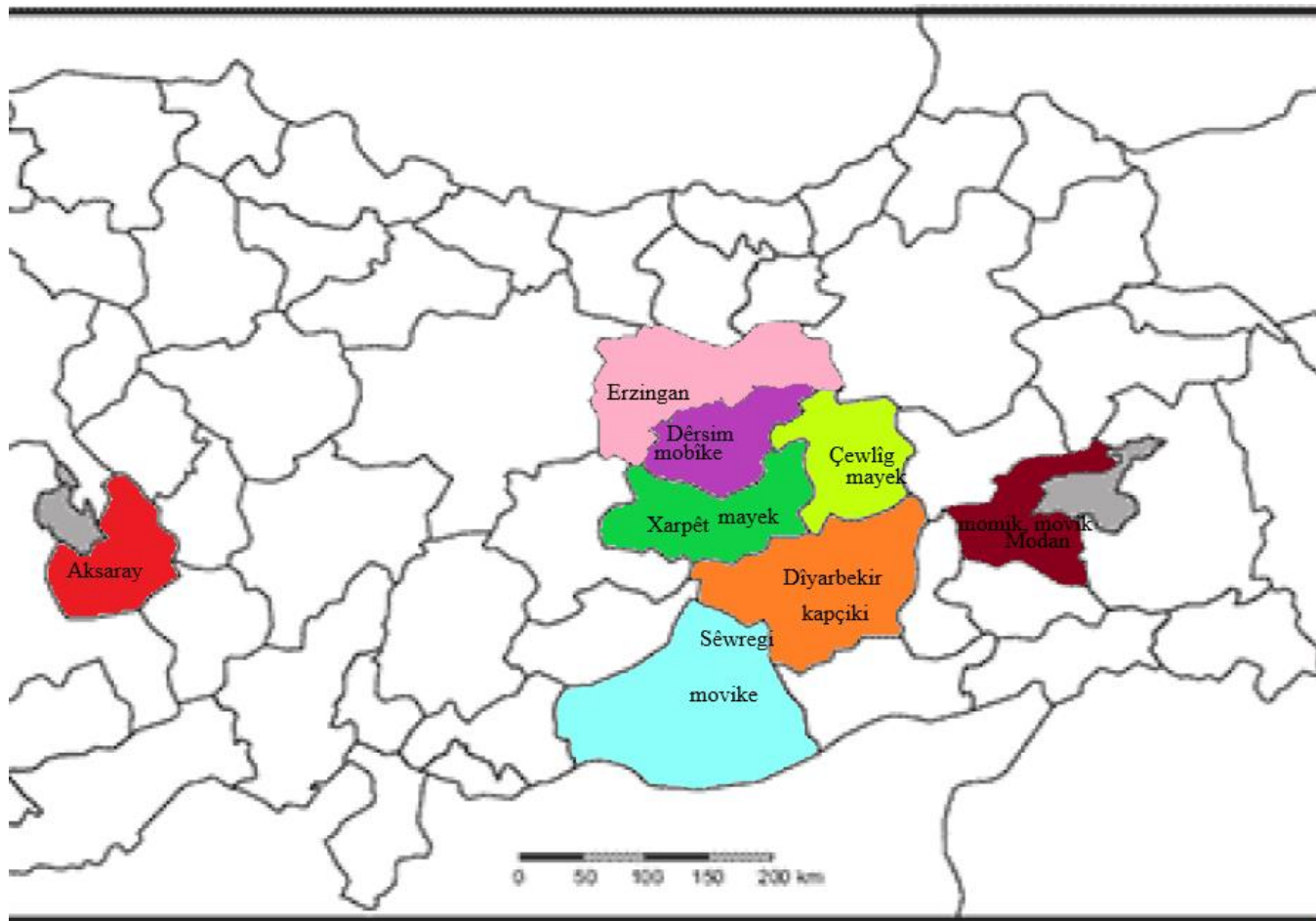
26. Lajek [laʒək]



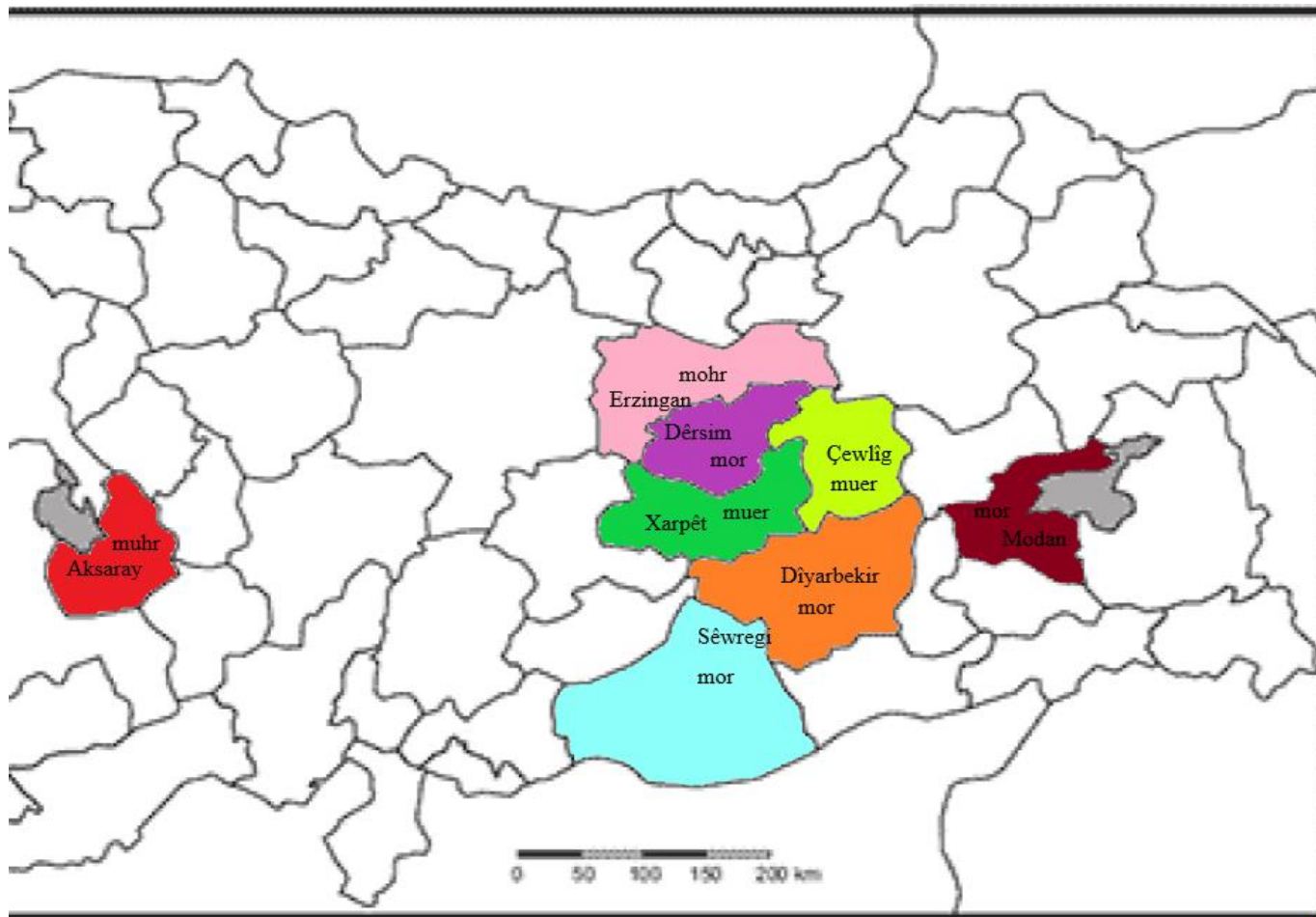
27. Loqera [loqera]



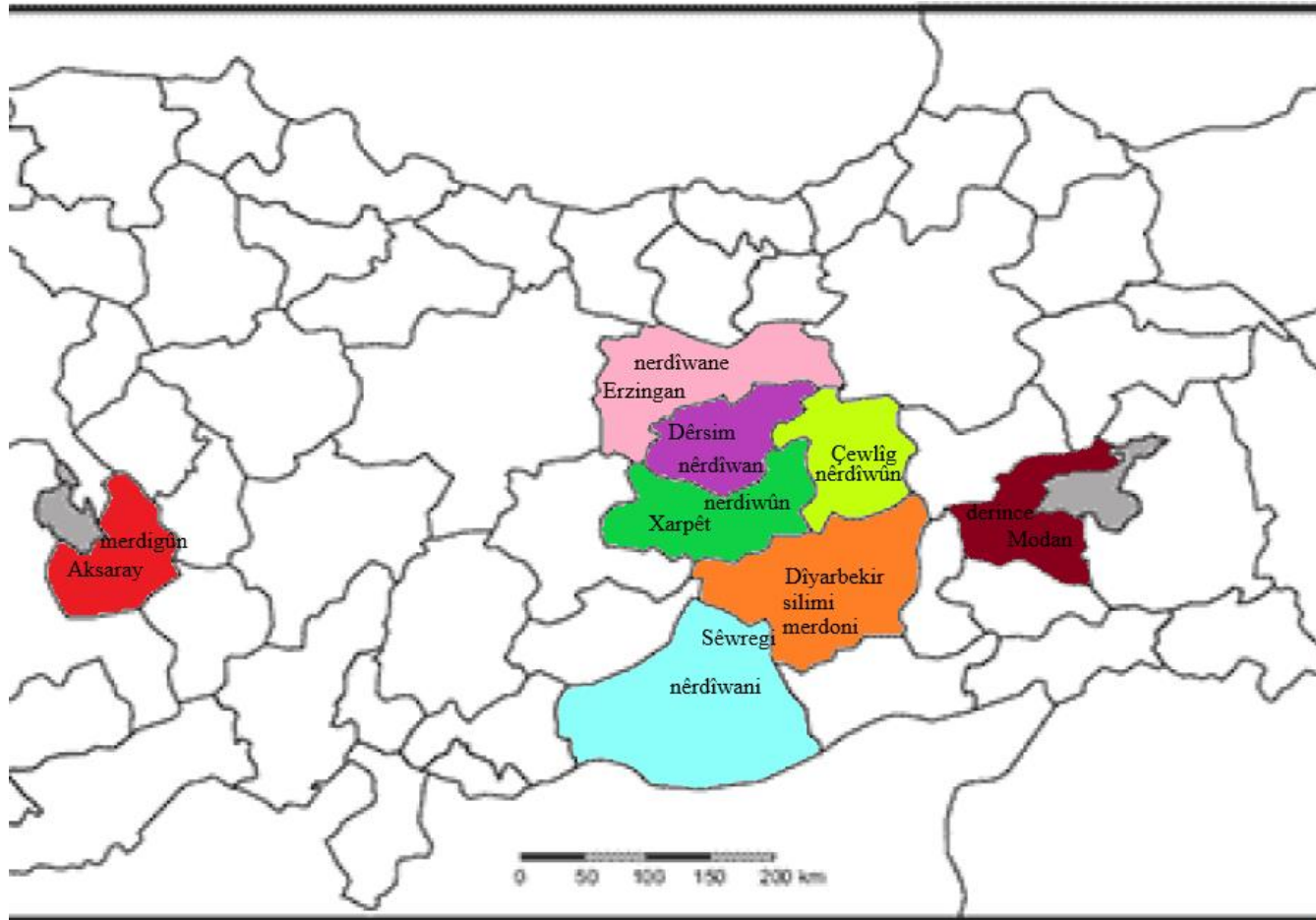
28. Mobike [mobikε]



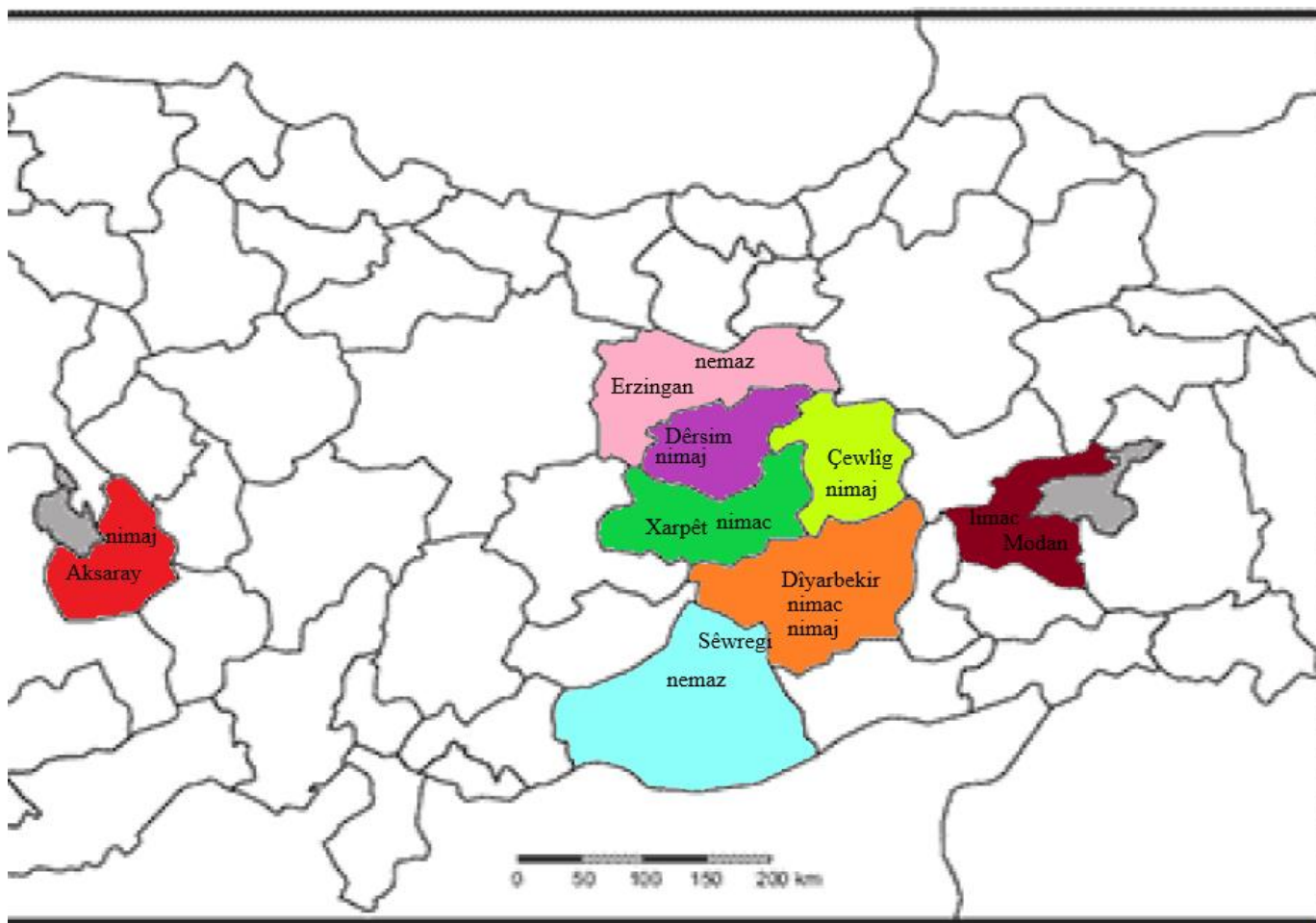
29. Mohr [mohr]



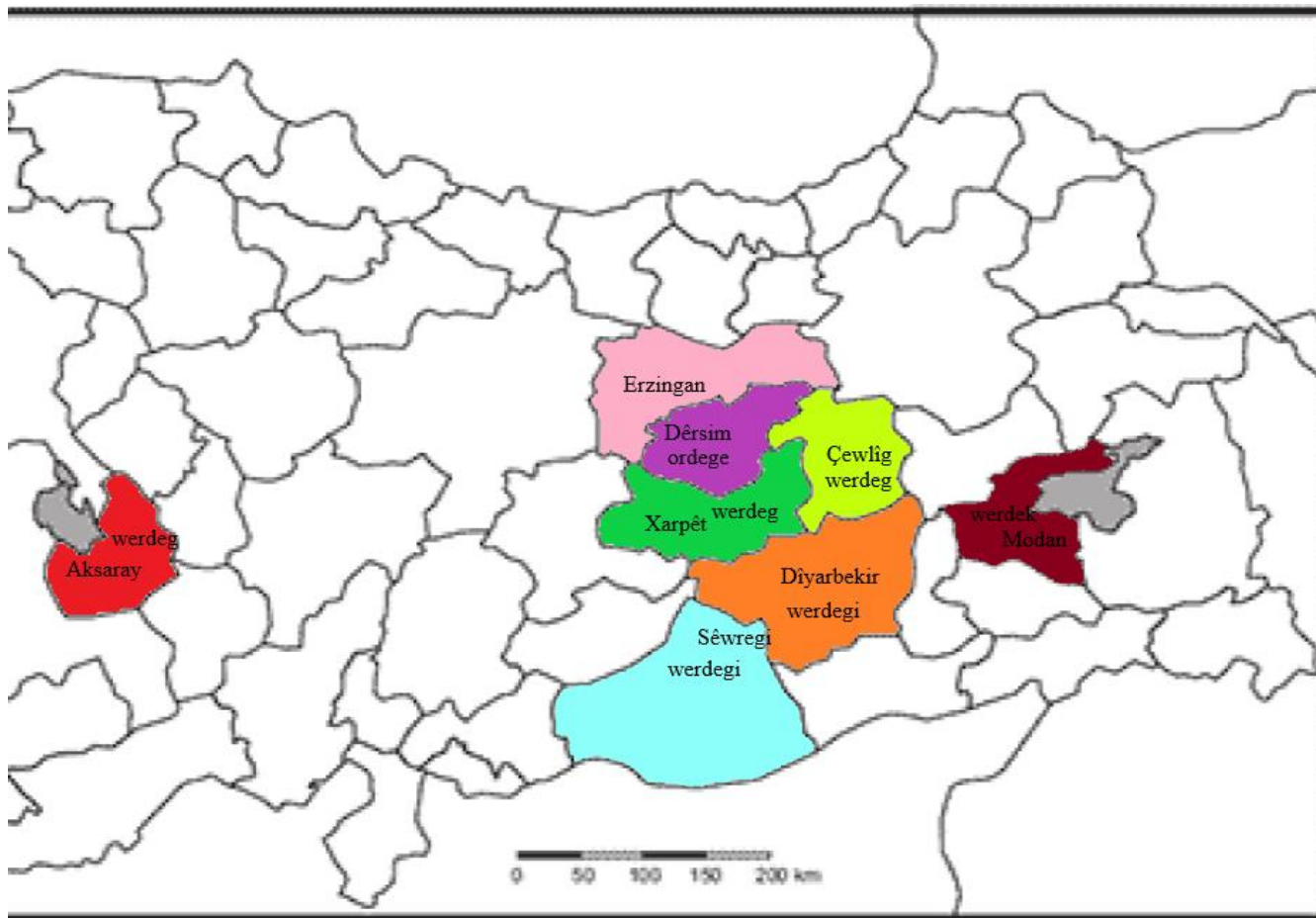
30. Nêrdewane [nerdewanɛ]



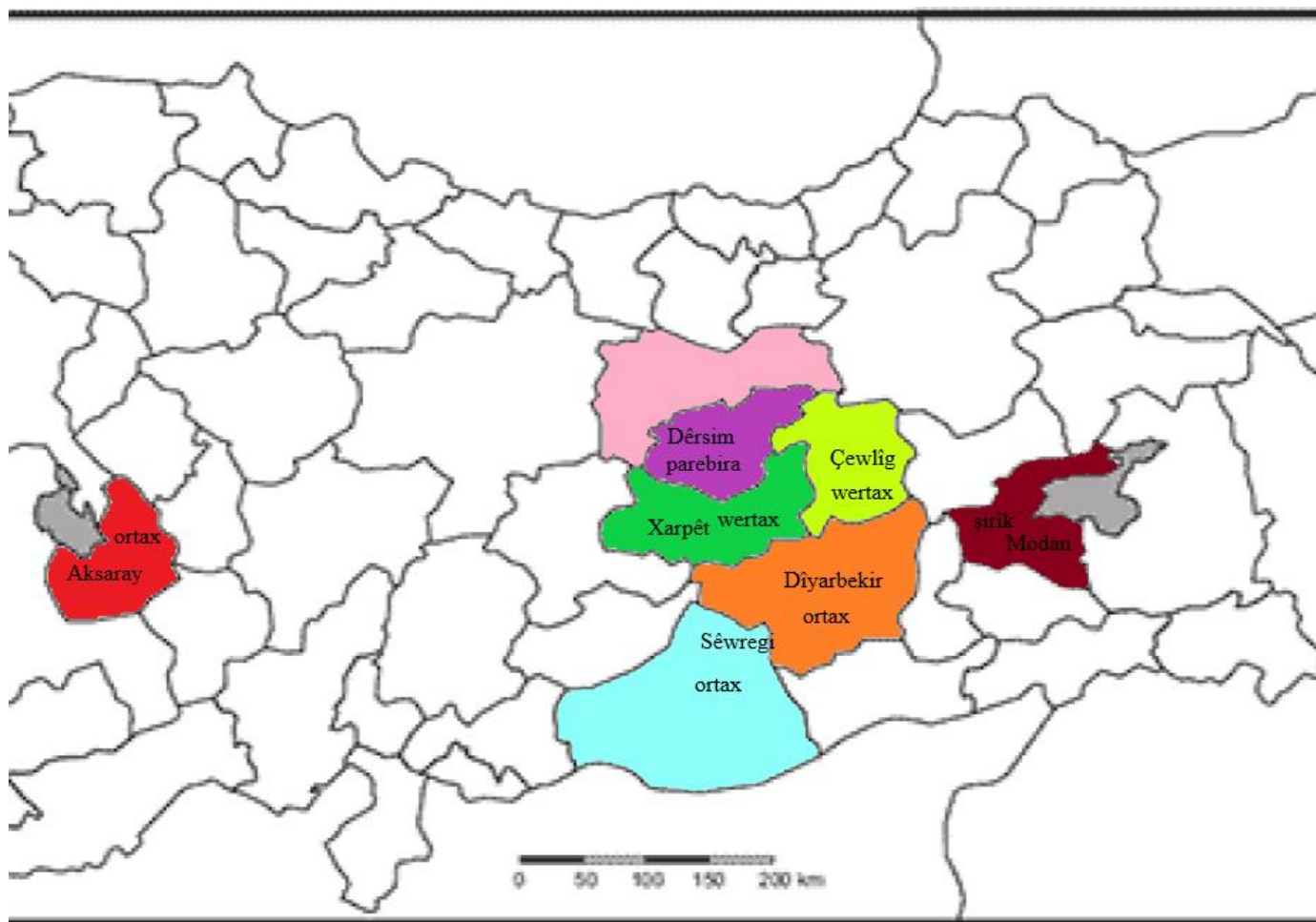
31. Nimaj [nimaʒ]



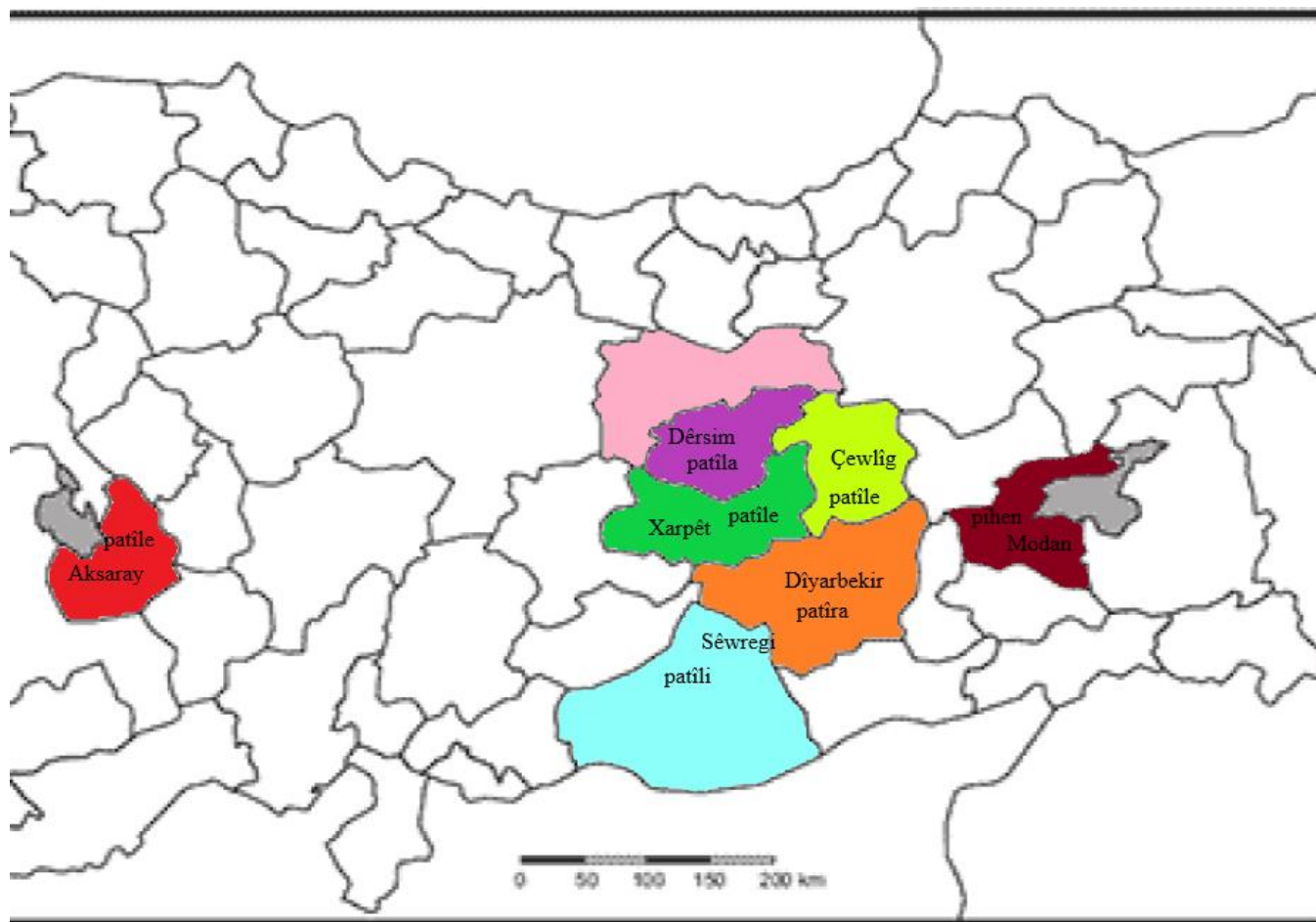
32. Ordege [ordæge]



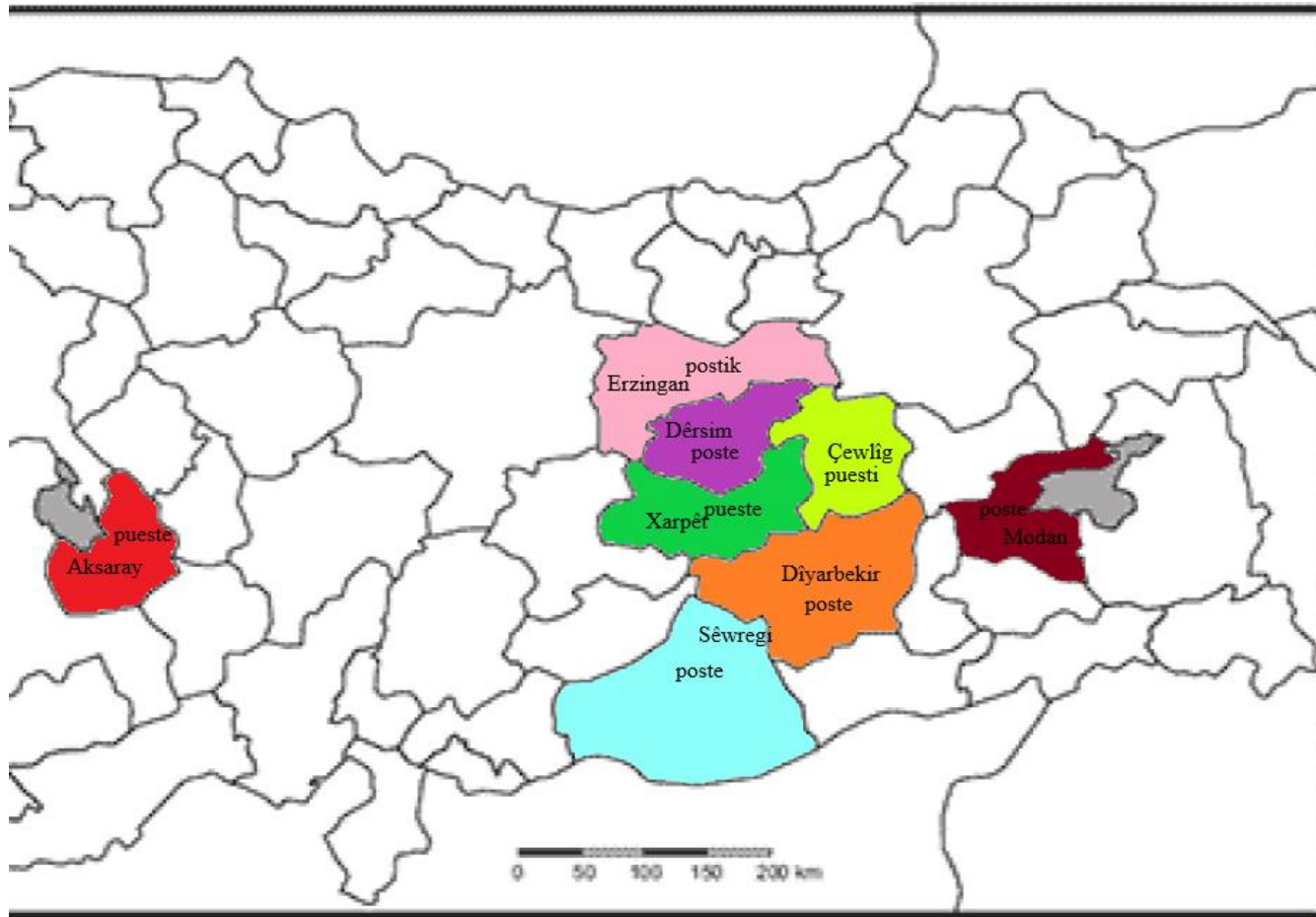
33. Ortax [ortax]



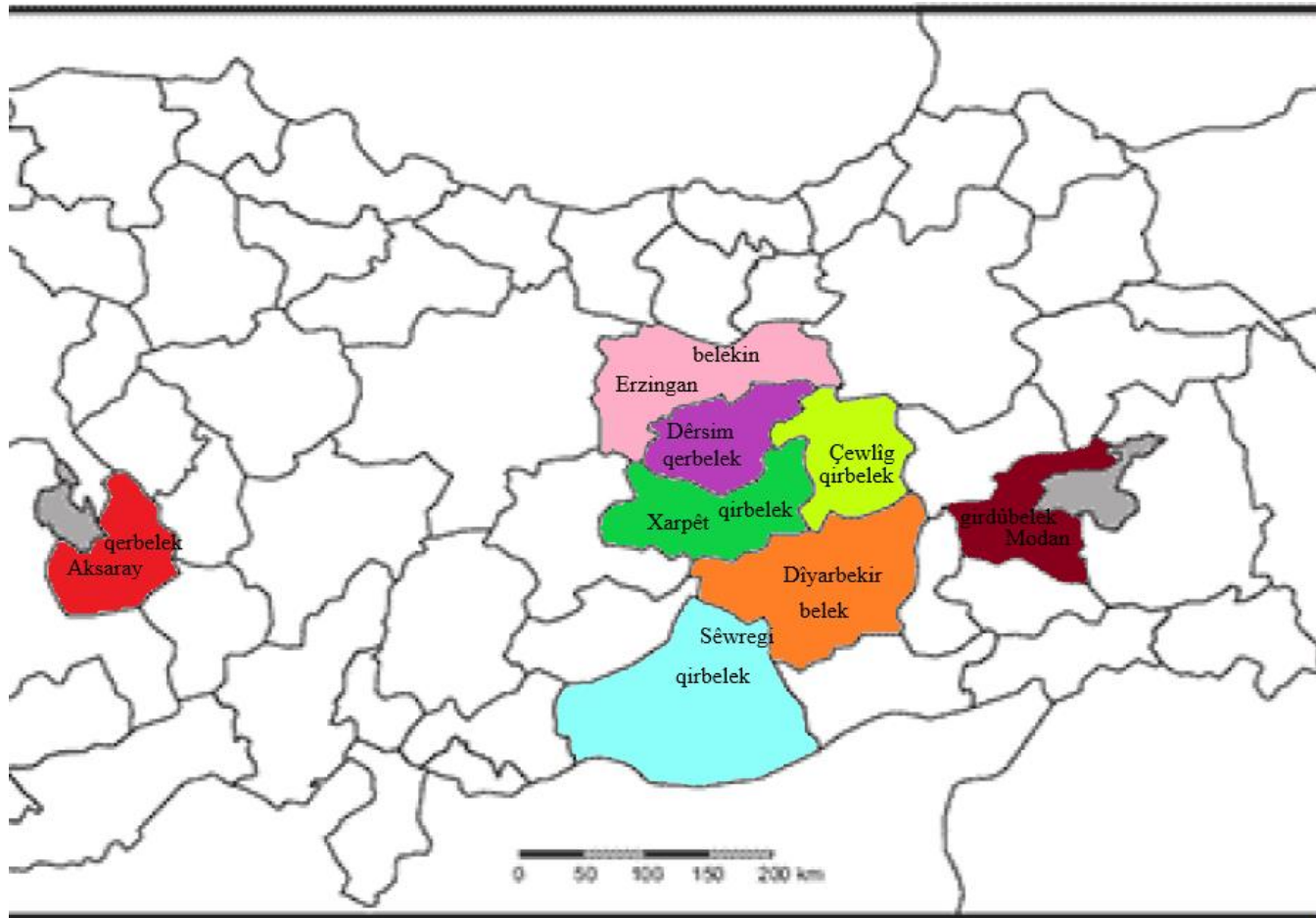
34. Patîre [patirɛ]



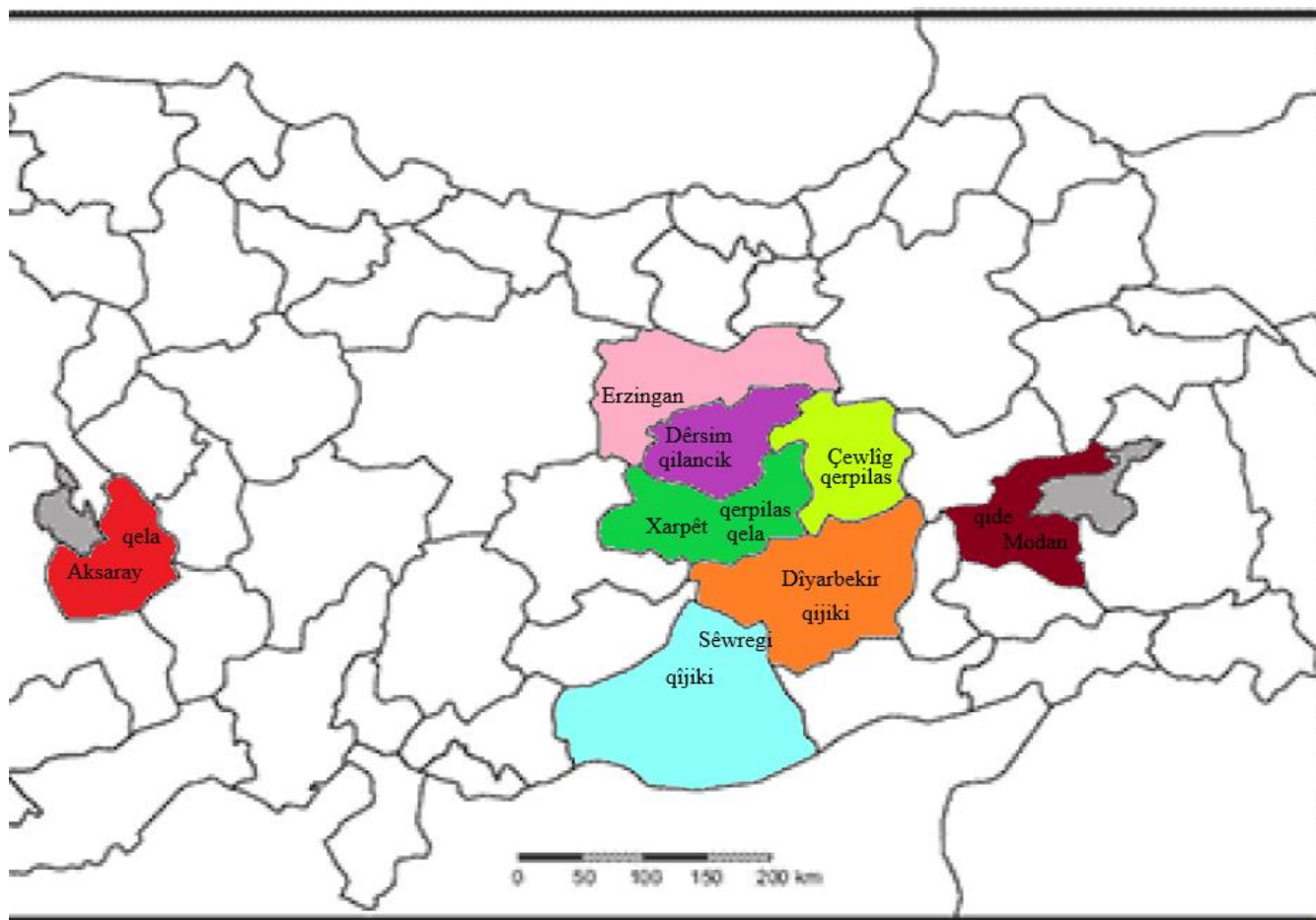
35. Poste [postə]



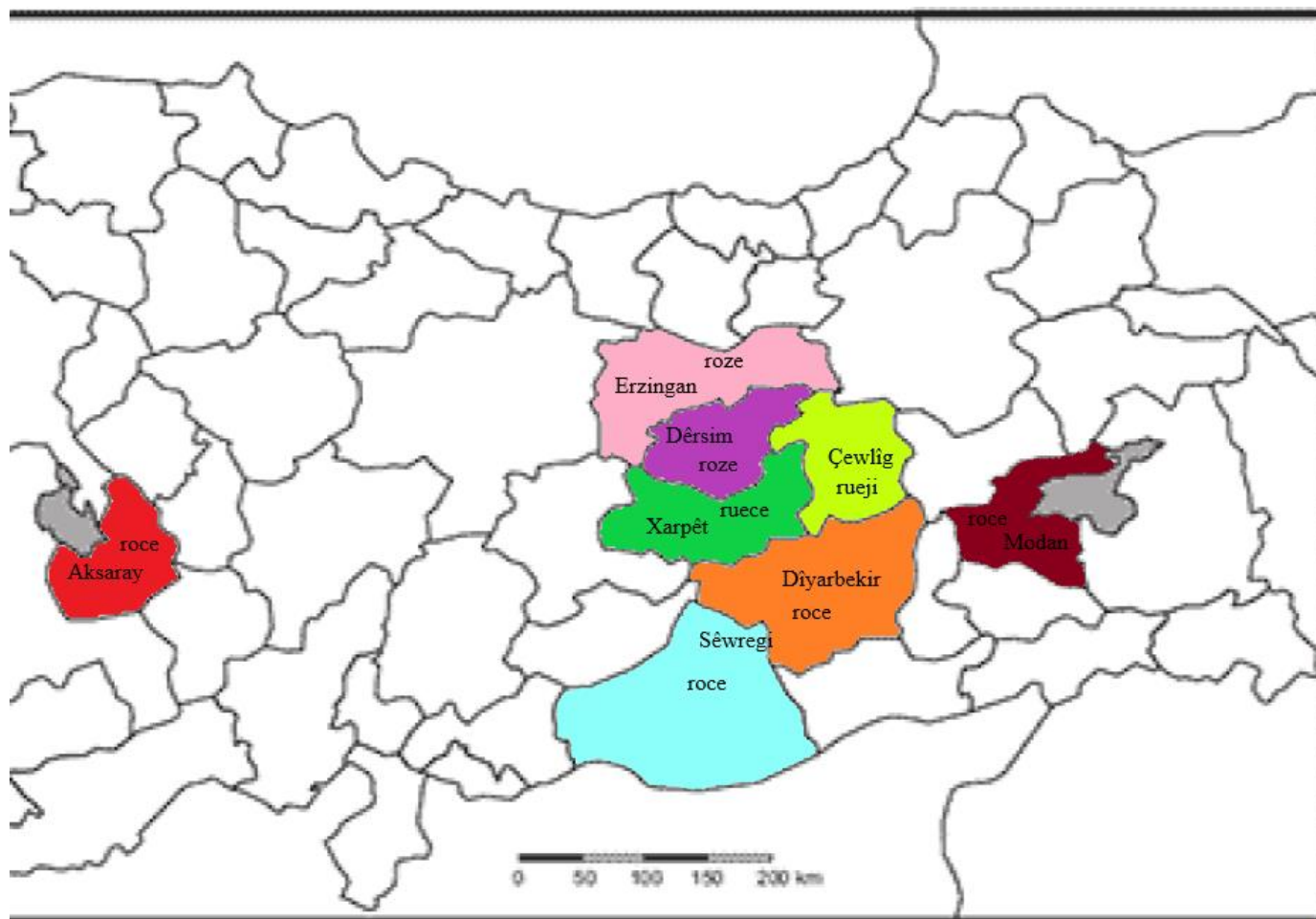
36. Qerbelek [qərbələk]



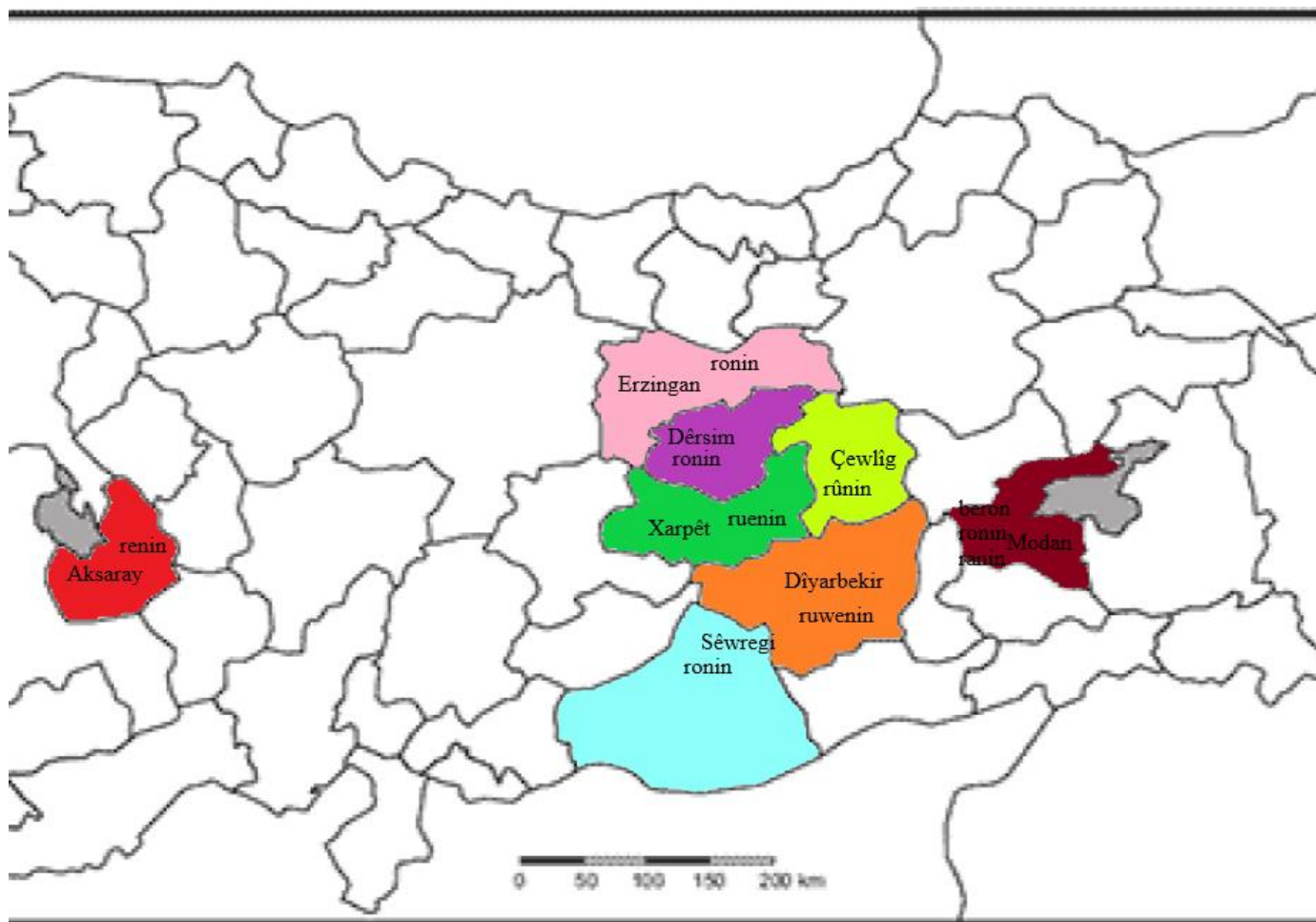
37. Qijike [qɪʒɪkɛ]



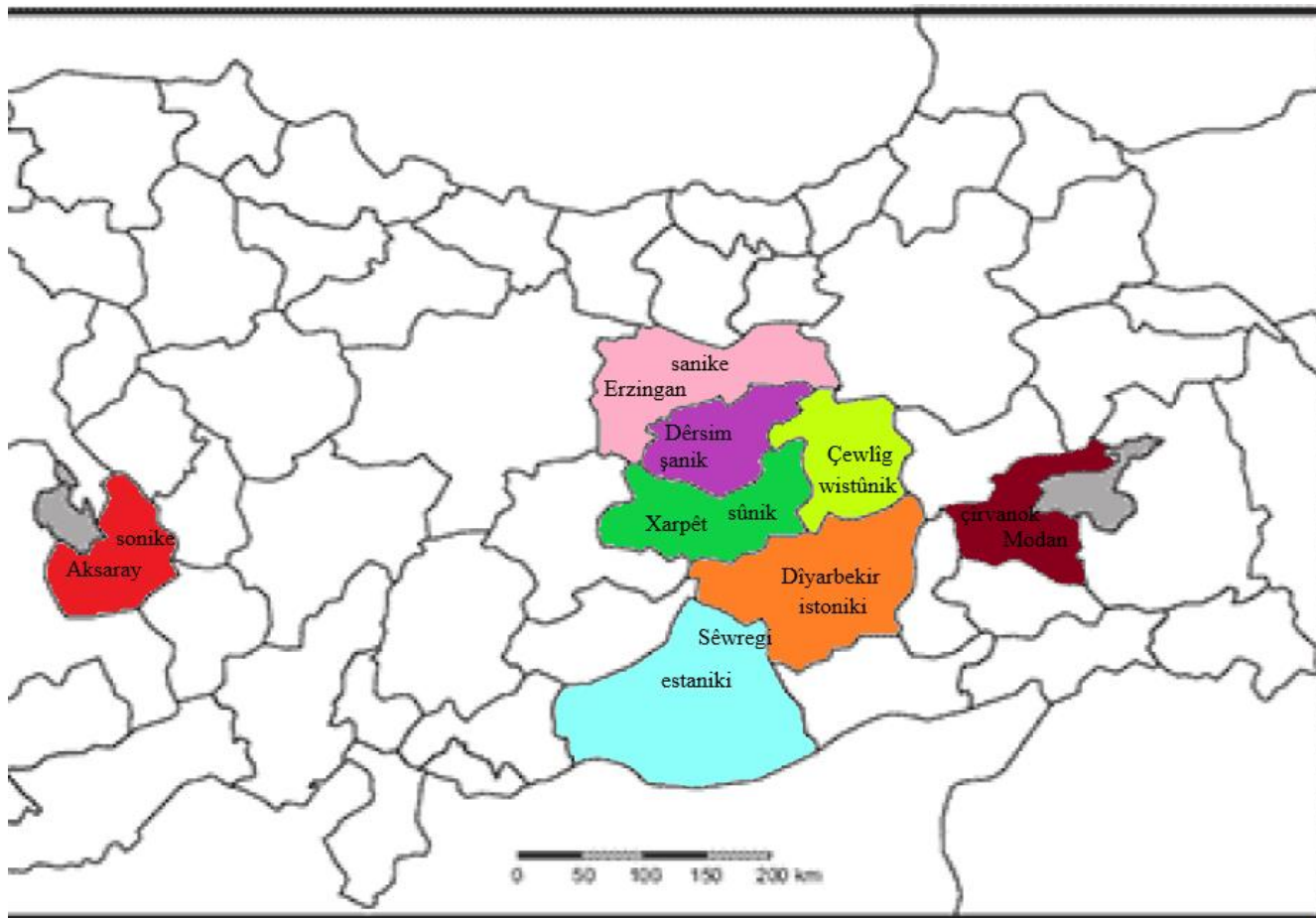
38. Roce [rɔʒɛ]



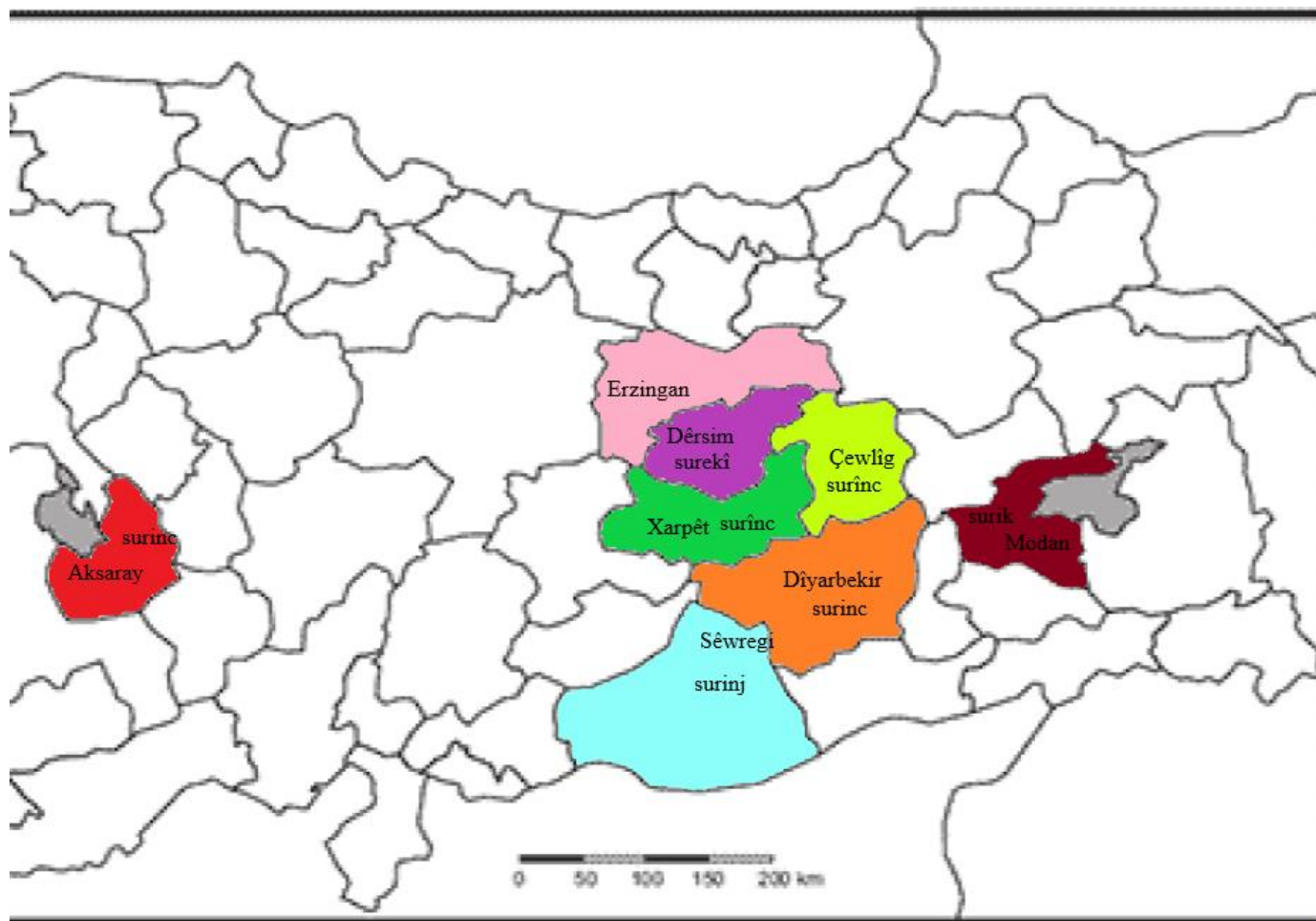
39. Rûnin [ru:nn]



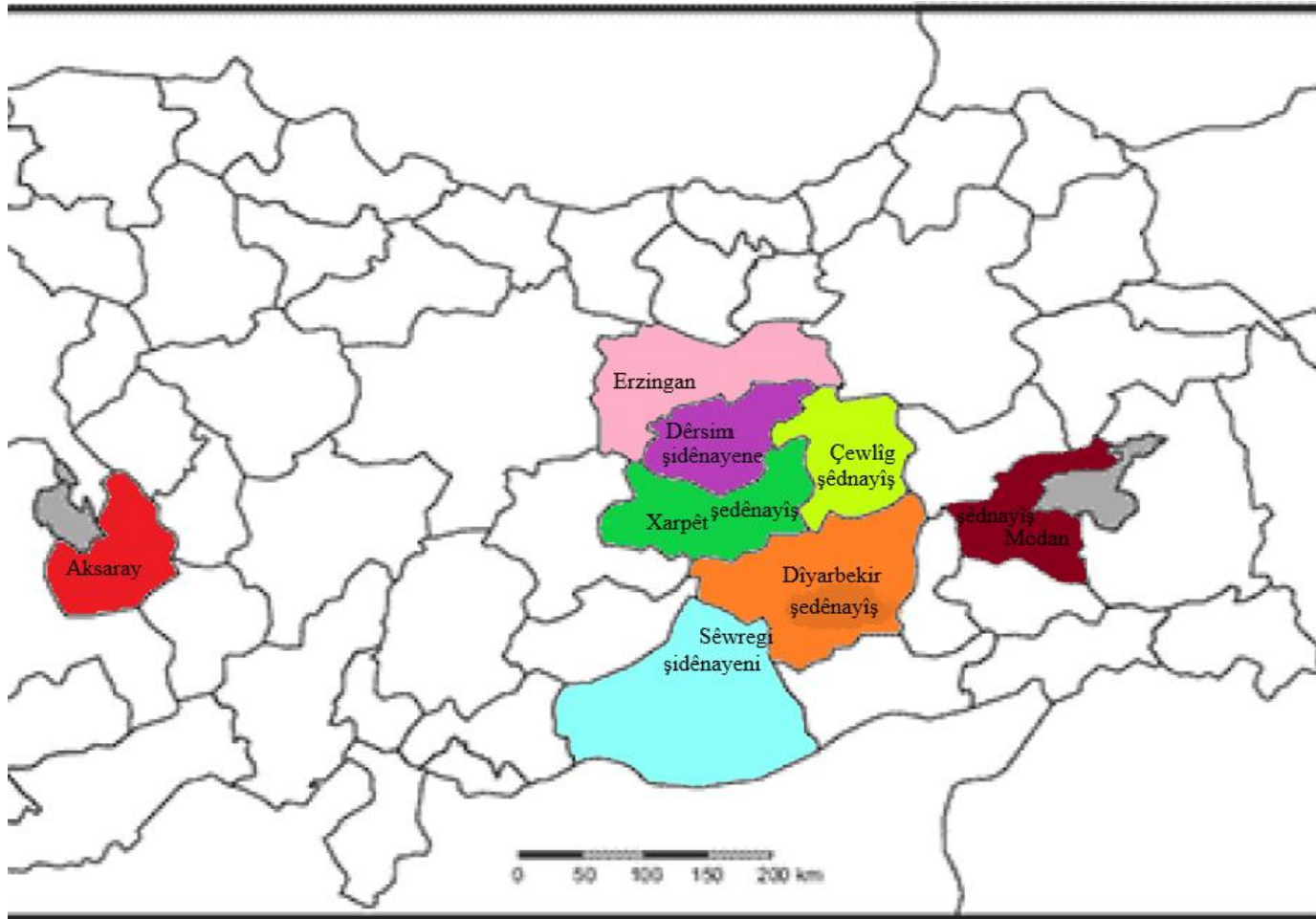
40. Sanike [sanikə]



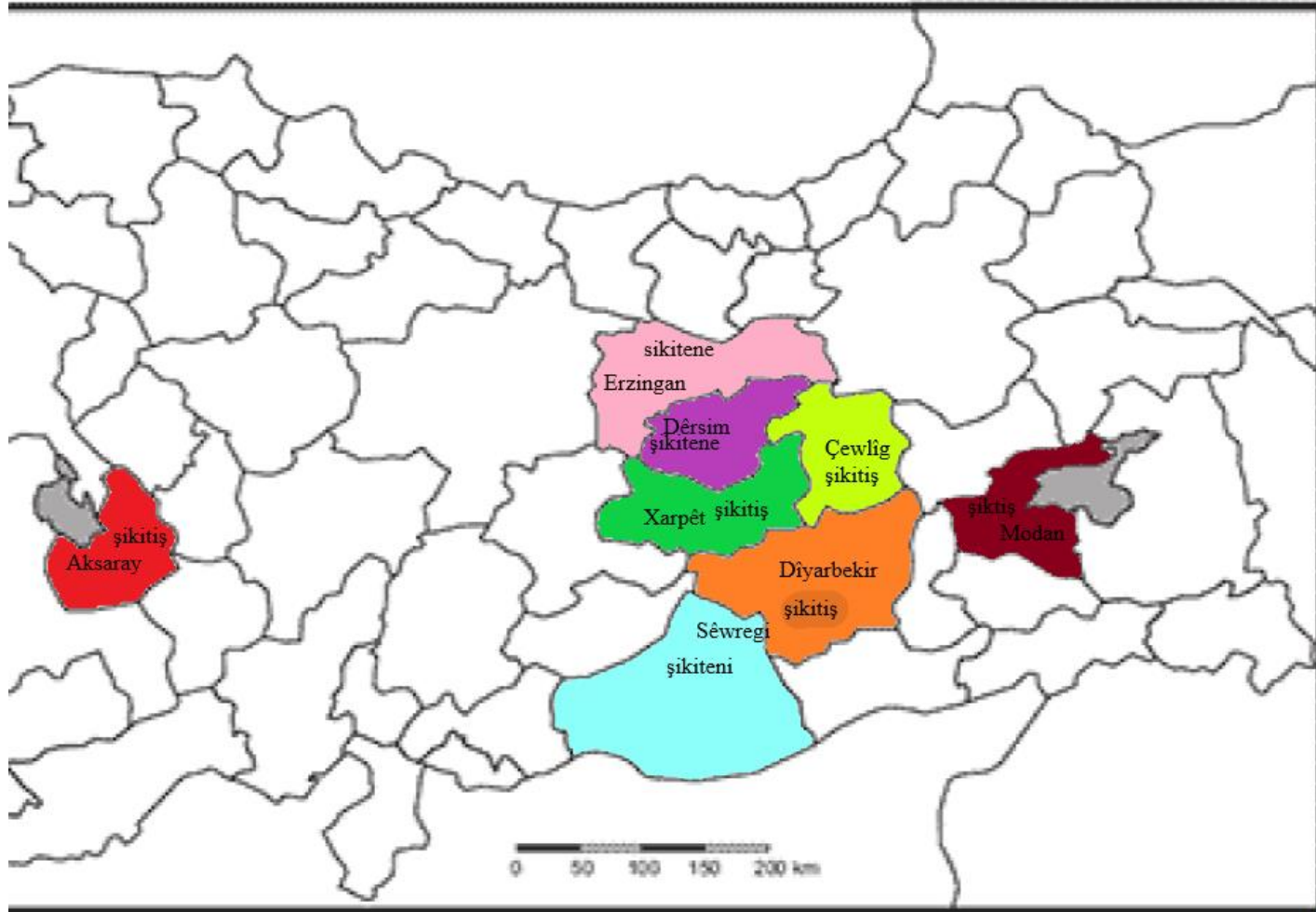
41. Surince [surmdʒɛ]



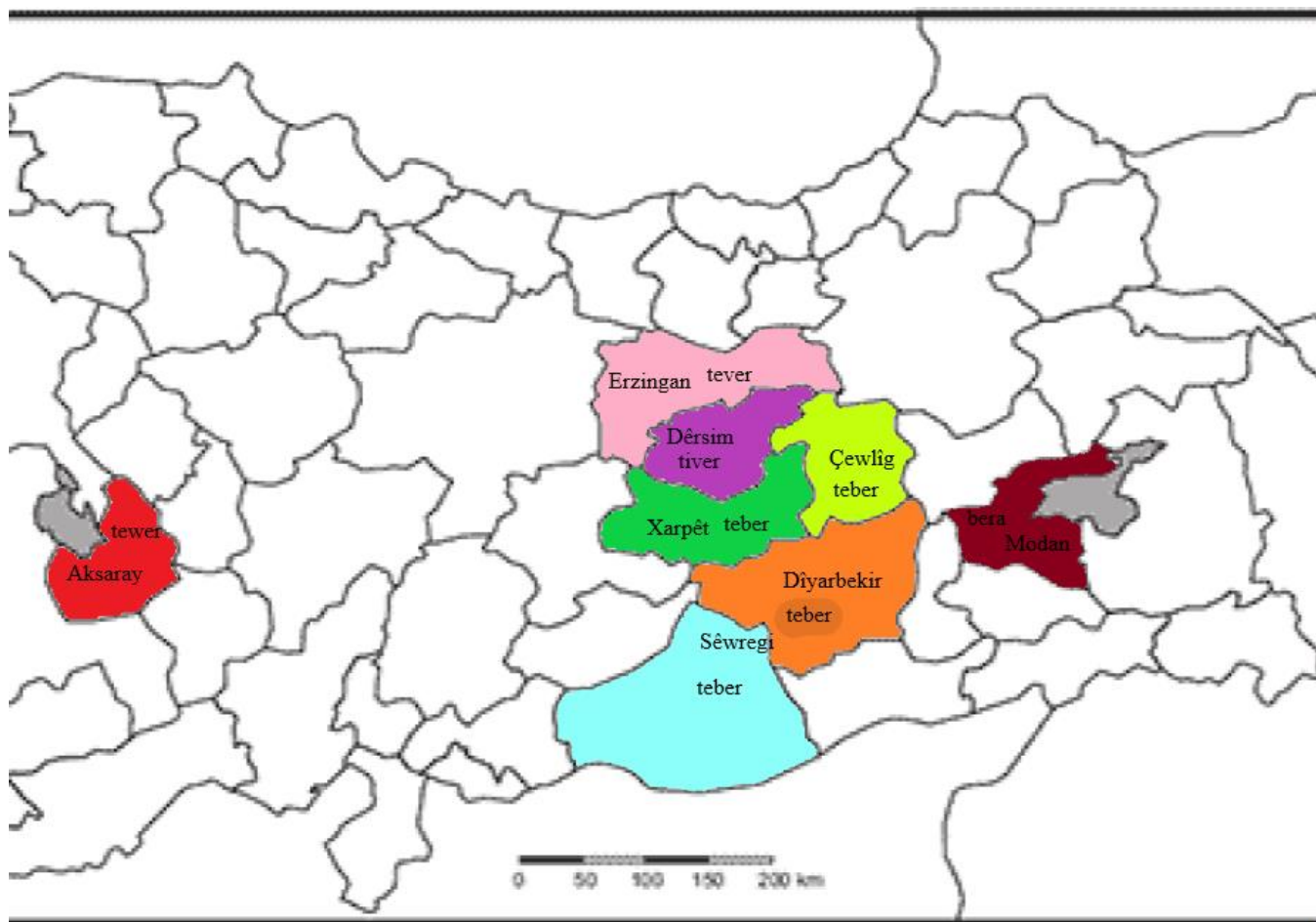
42. Şidênayene [ʃidenayene]



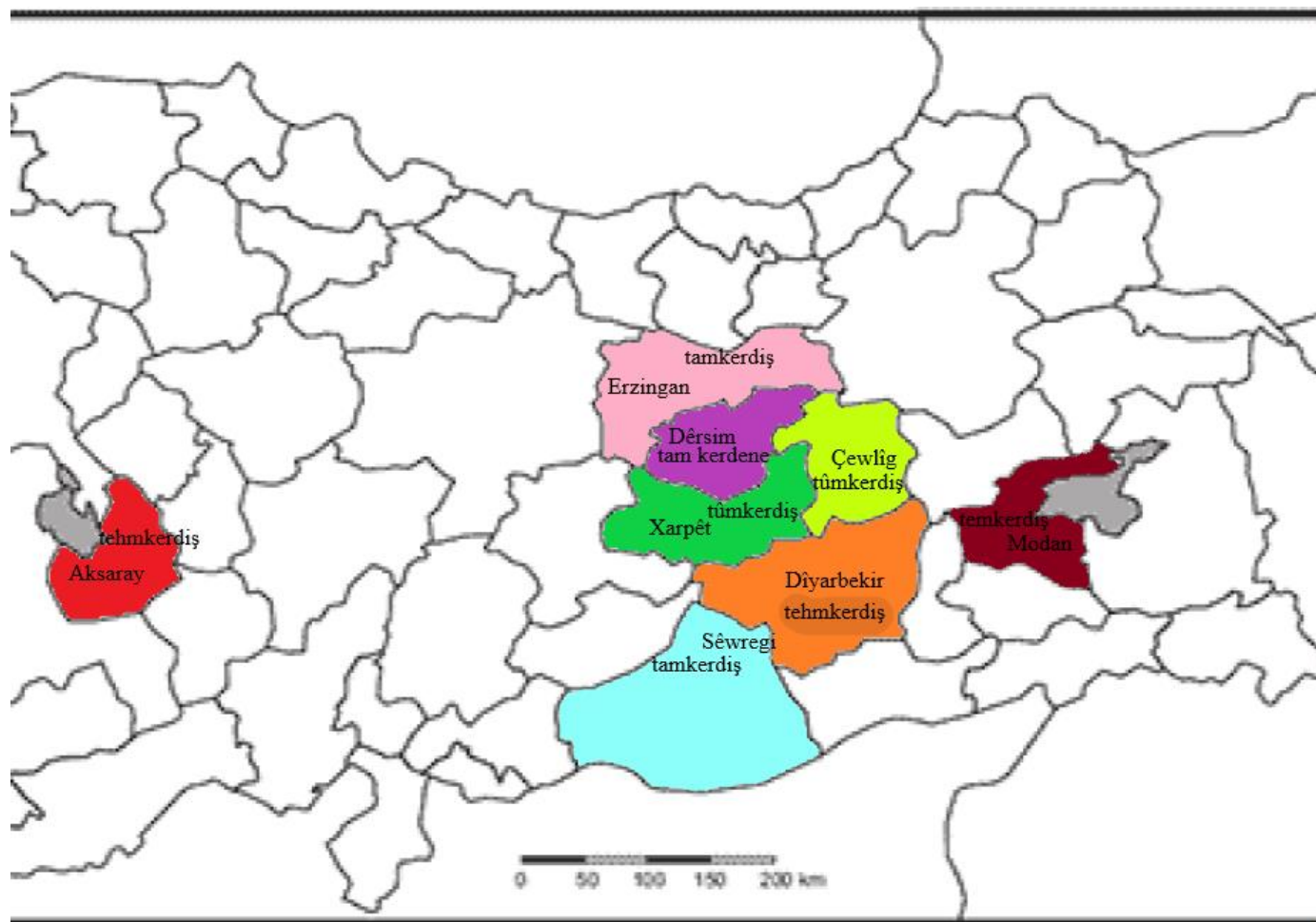
43. Şikitene [ʃikitene]



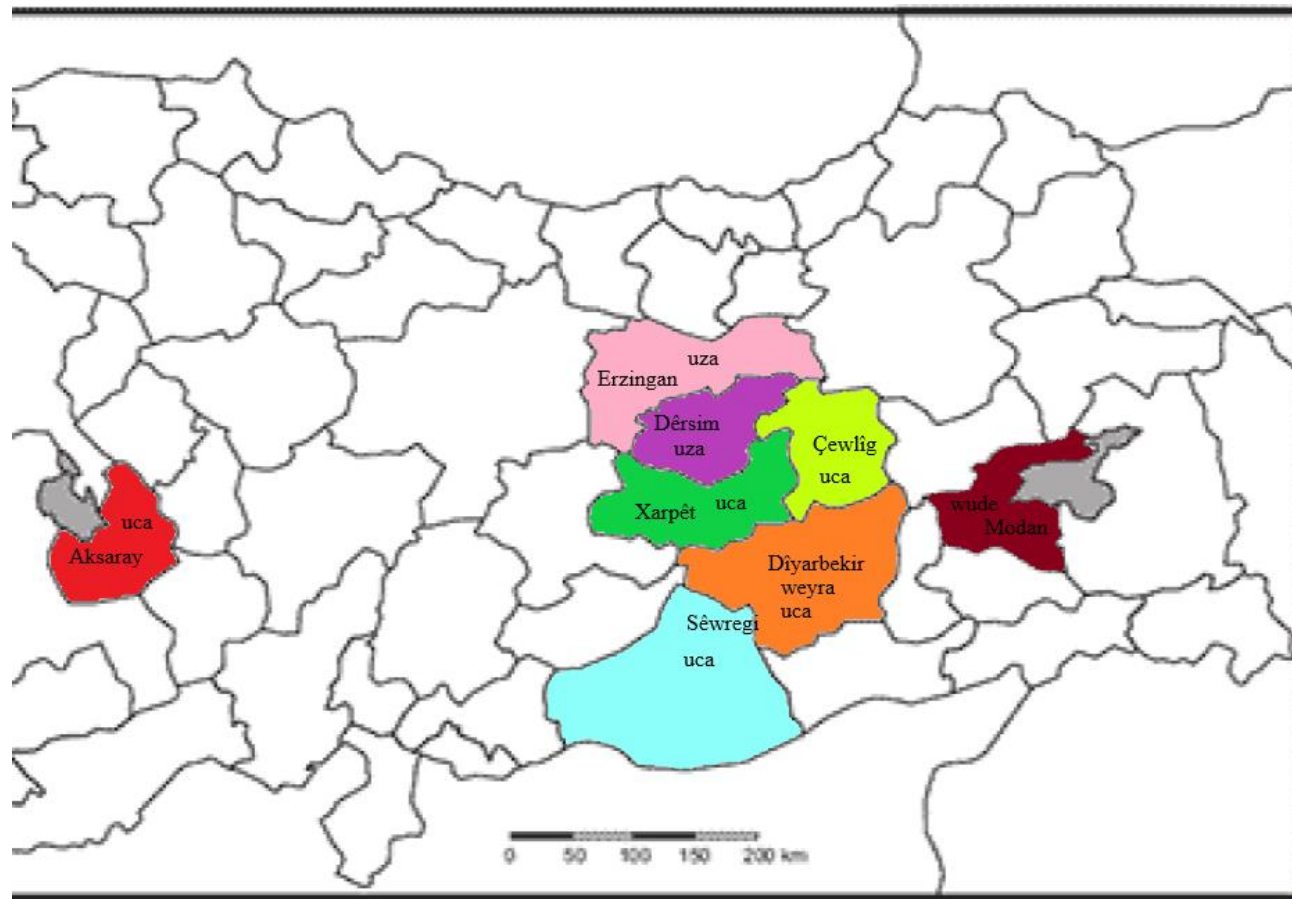
44. Teber [tɛbɛɾ]



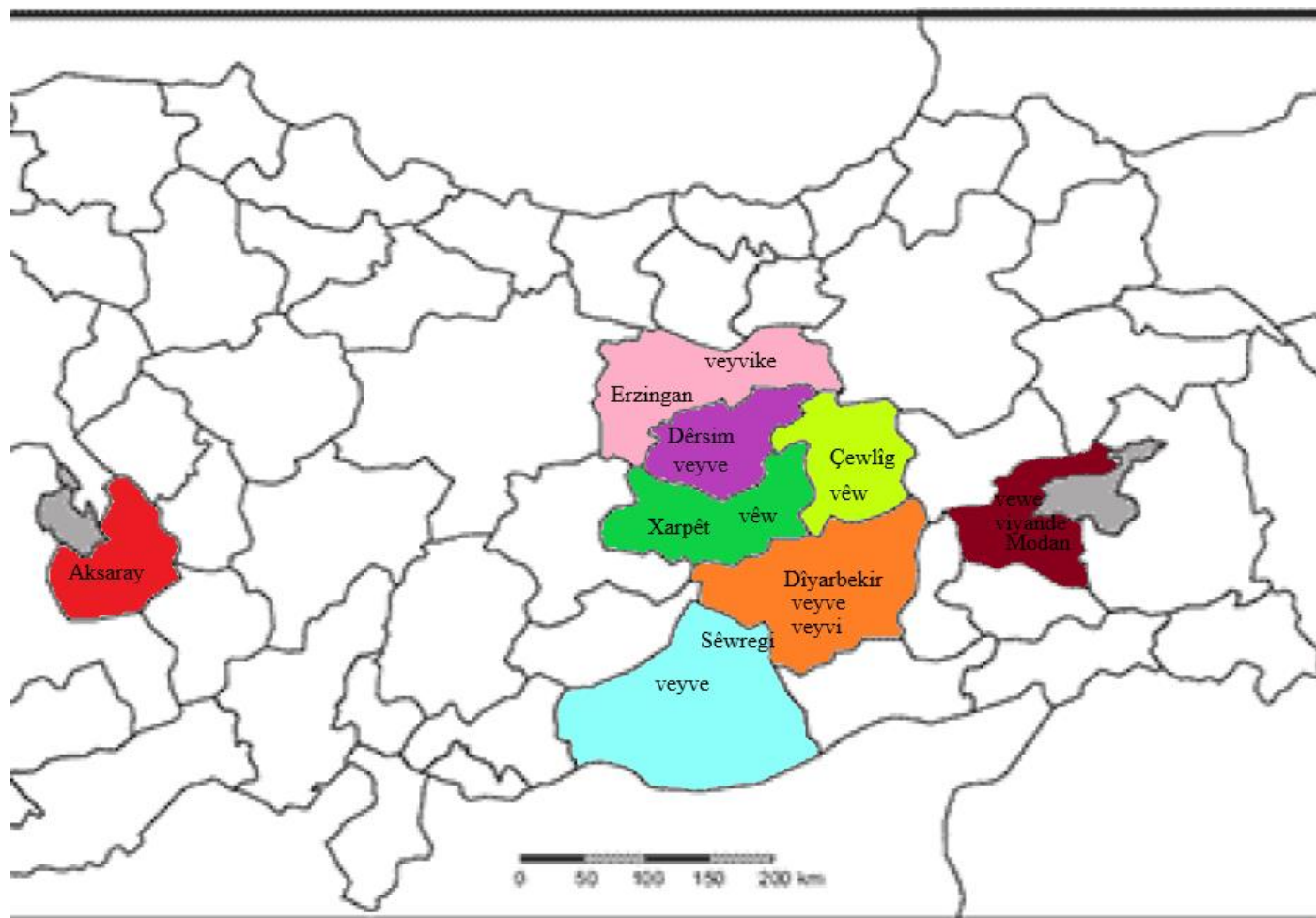
45. Tehmkerdiş [tehmkerdɨʃ]



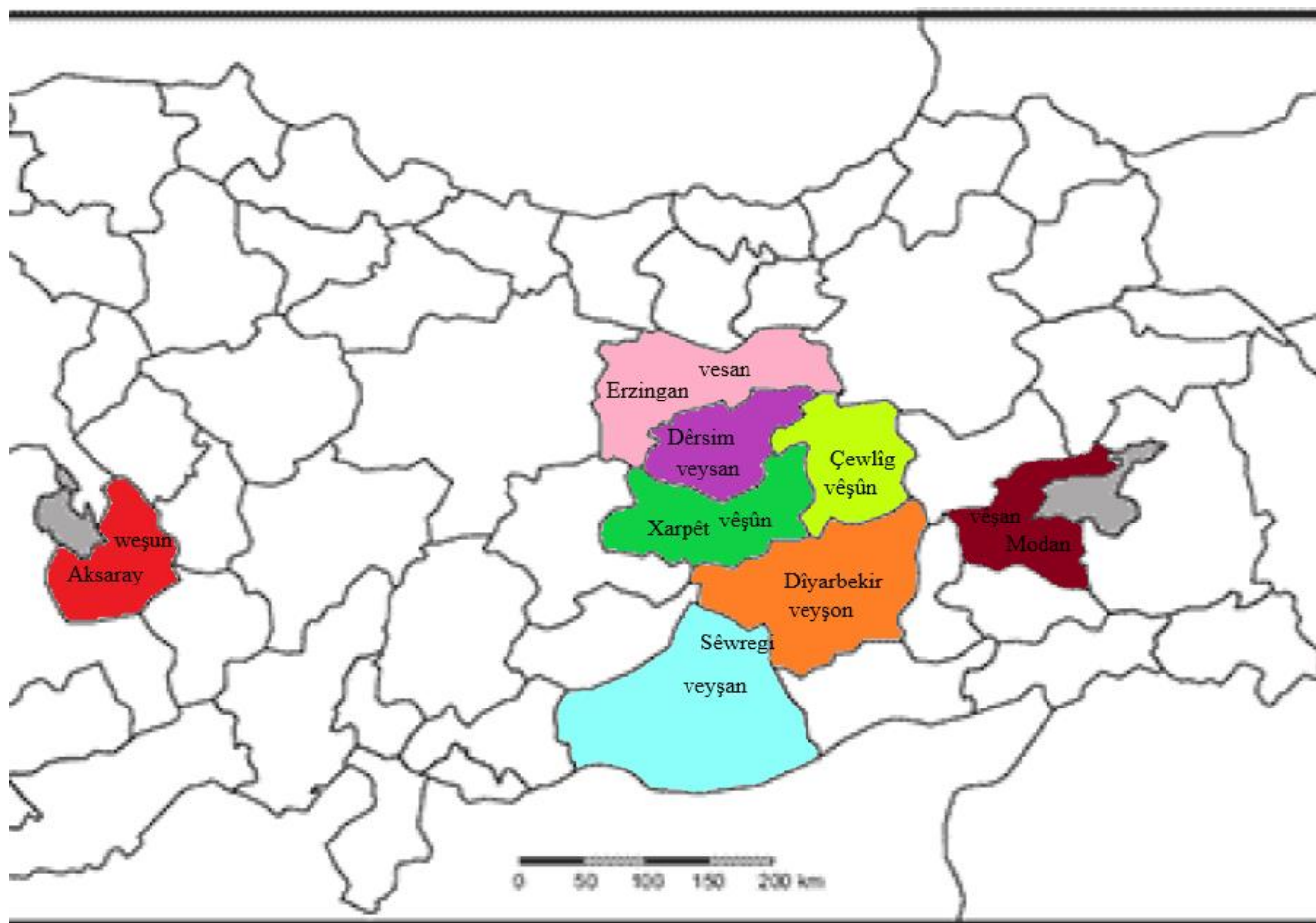
46. Uca [udʒa]



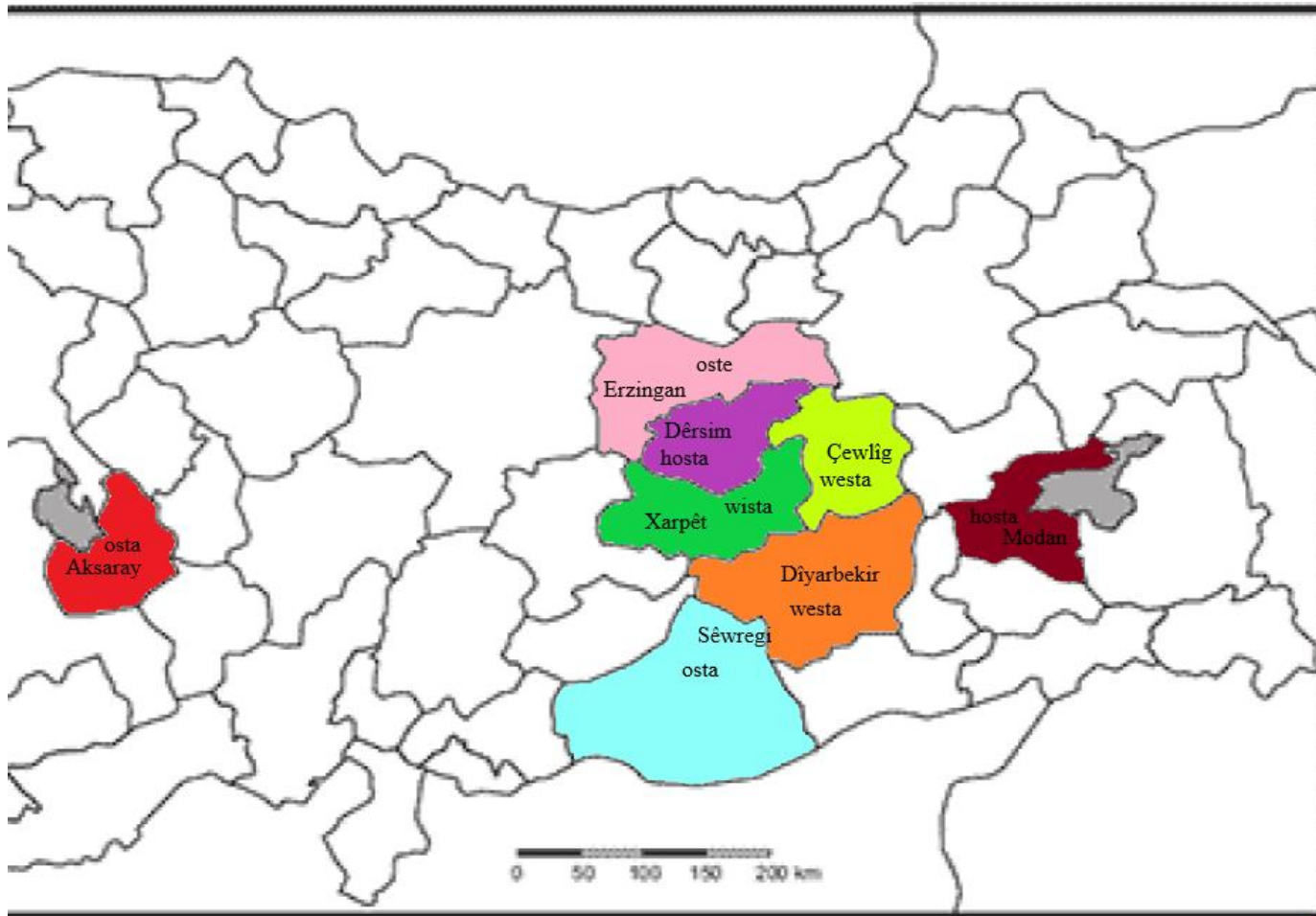
47. Veyve [vɛyvɛ]



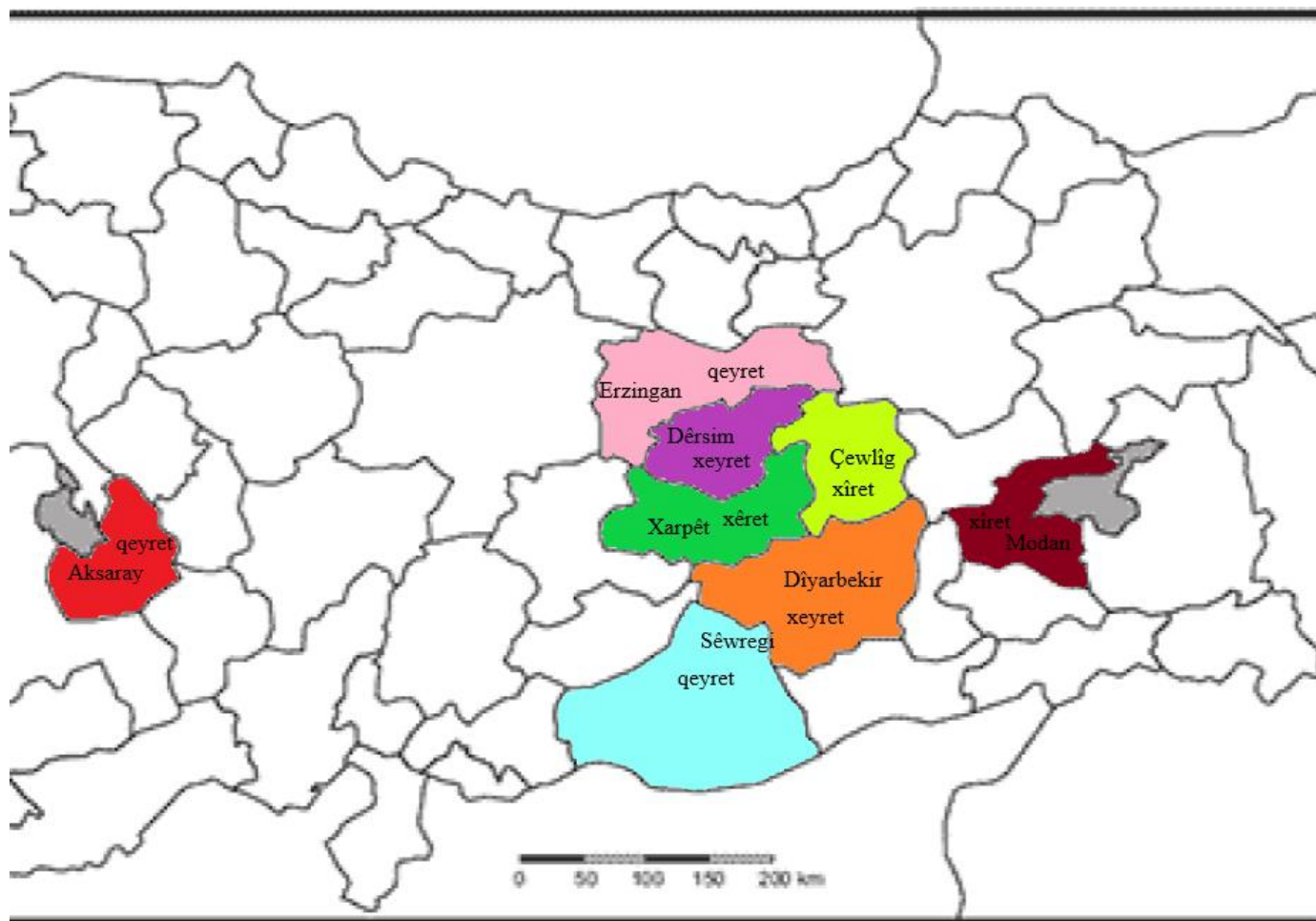
48. Vêşan [vefan]



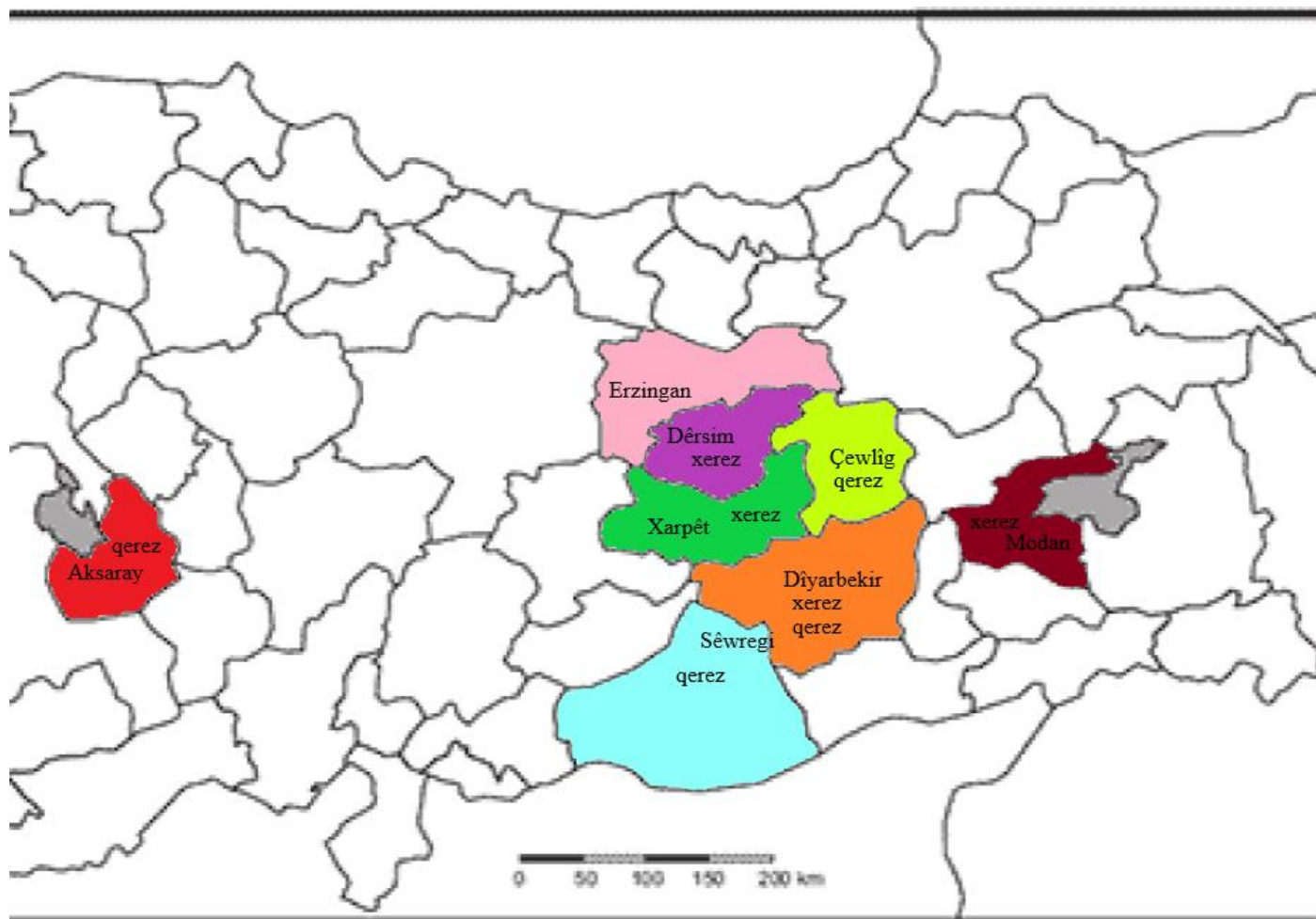
49. Westa [wəsta]



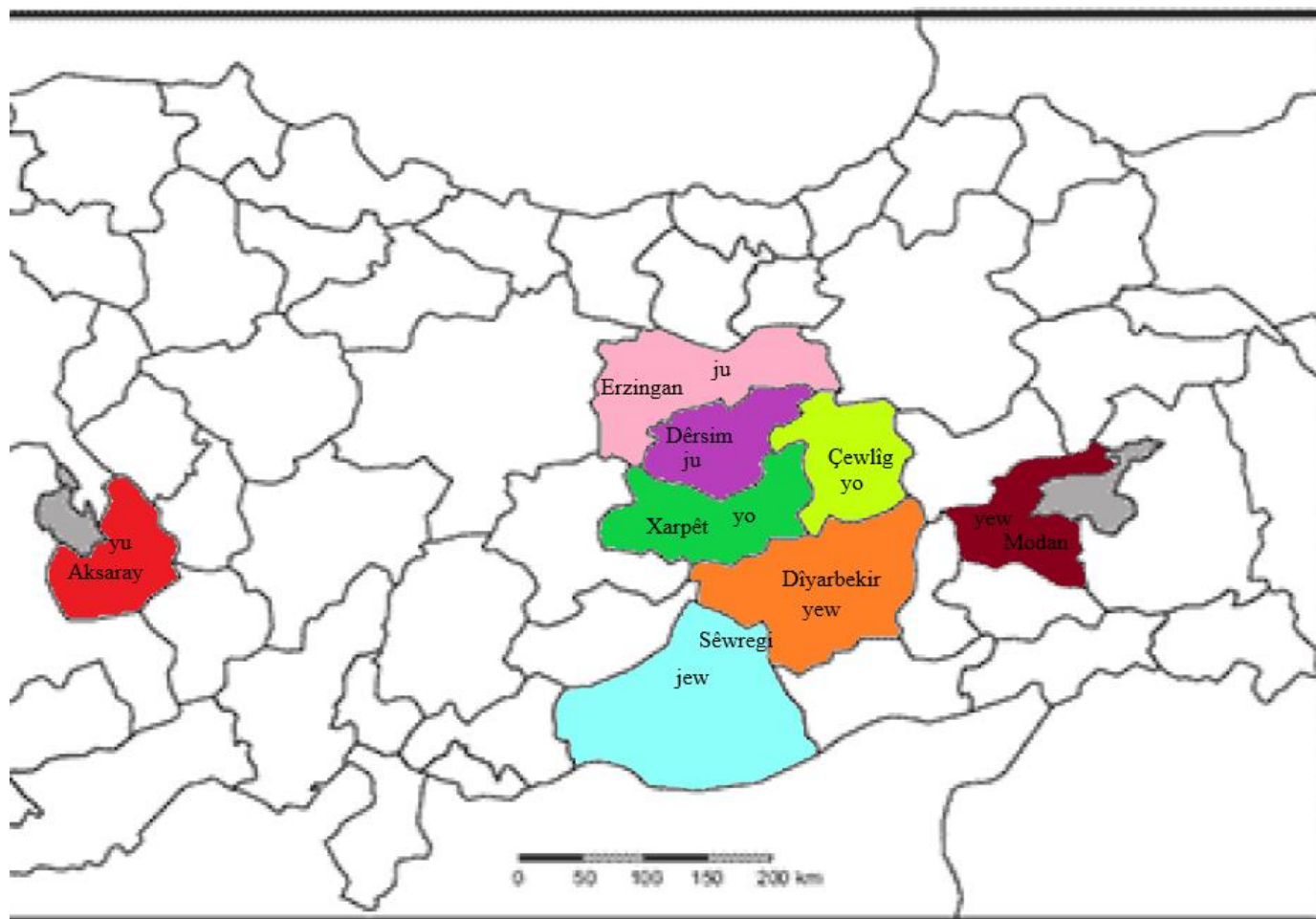
50. Xeyret [xeyret]



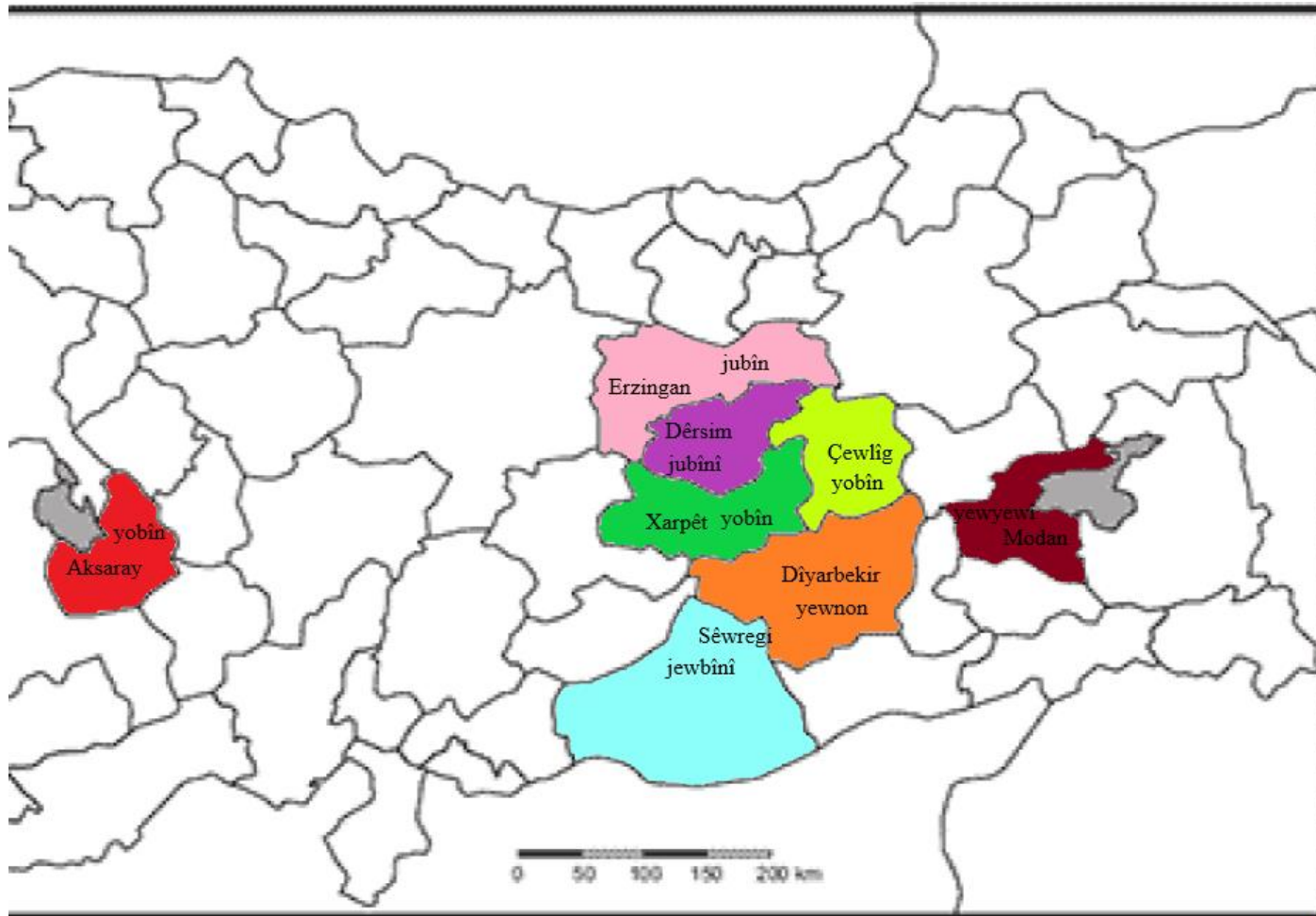
51. Xerez [xæɾɛj]



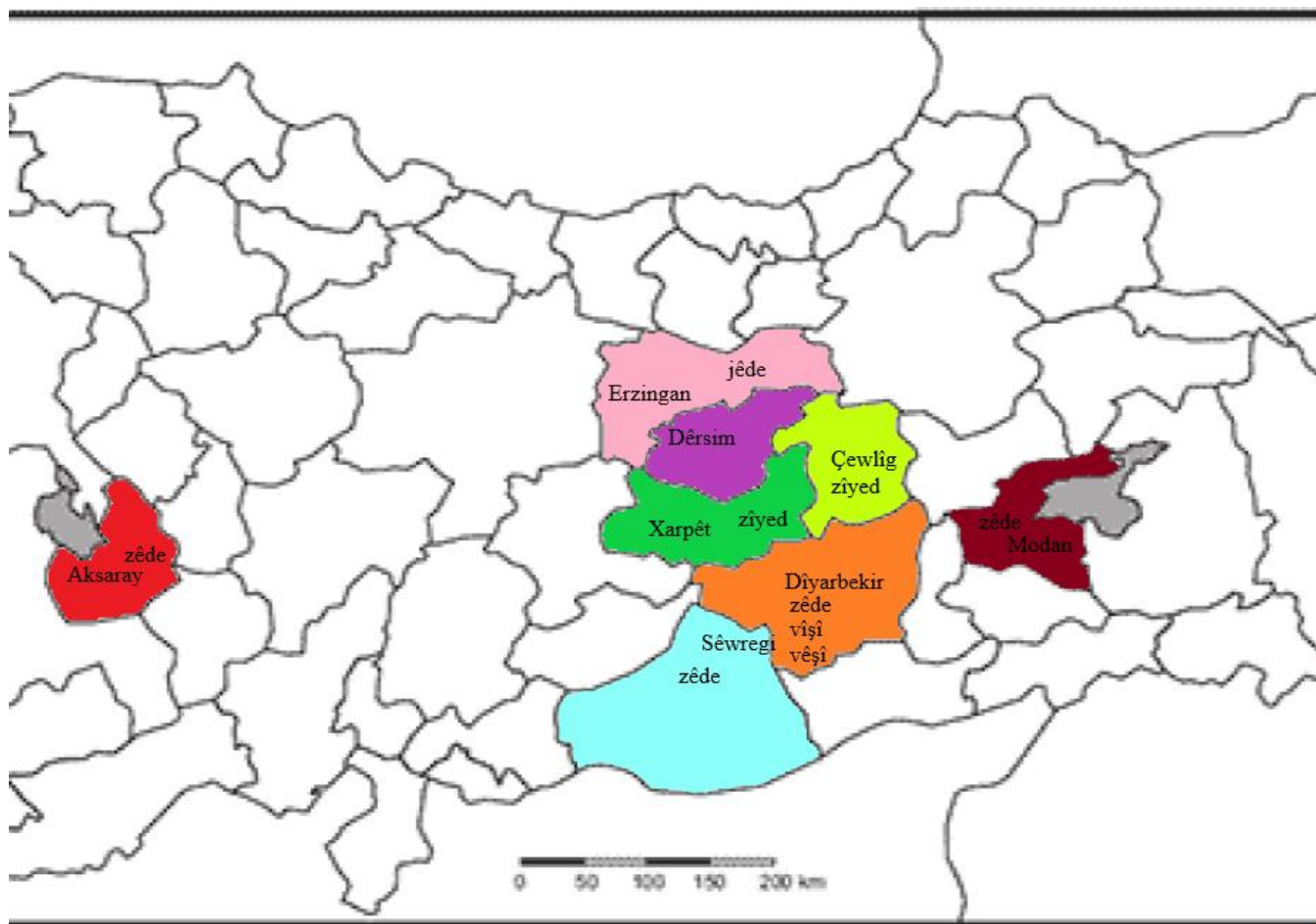
52. Yew [yɛw]



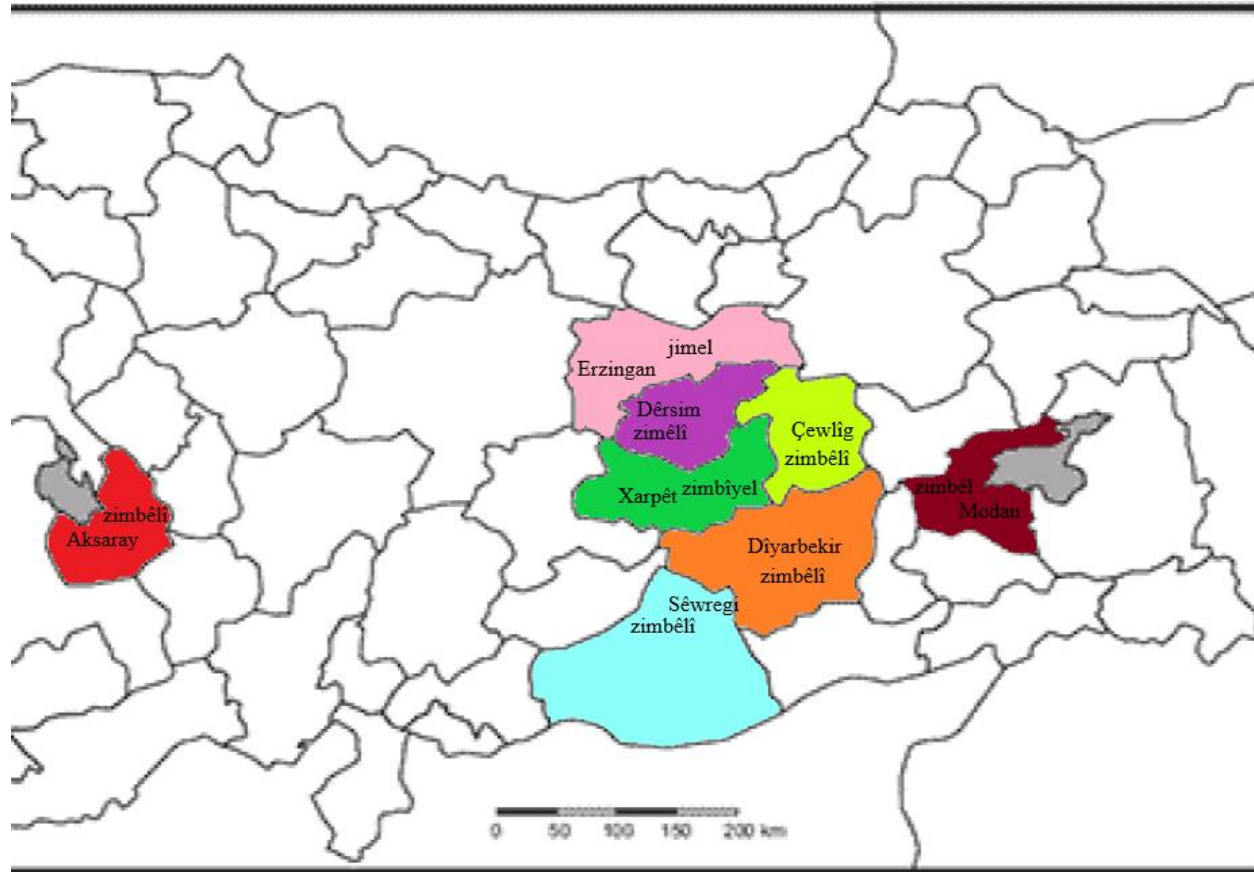
53. Yewbînî [yɛwbini]



54. Zêde [jedê]



55. Zimbêlî [jîmbelî]



ATLASTAKİ SÖZCÜKLERİN TABLO GÖSTERİMİ

	Vate	Sêwregi	Çewlîg	Dêrsim	Xarpêt	Motkî	Aksaray	Dîyarbekir	Erzingan	Tirkî
1.	alunça	aluca	alinc	êruge	alinç/alun çê	alunç	erîg	erigi (m)		erik
2.	asmên	asmîn	ezmûn	azmên	asmyen	asmên	asmên	asmên	asmen	gökyüzü
3.	berey fîştene	berey vistene	erê vistiş	here fîştene	erê vistiş	berê vistiş	erê viştiş	erey vistiş	kutene hêrêy	geciktirm ek
4.	borane	bewrani	borûn	girgoçîne	buerûn	kitre	gurçîn	bewroni		güvercin
5.	bover	over	wever	bover, dot	wever	tura	bata	ota-bota	bover	öte
6.	can	gan	gûn	can	gûn	can	gûn	gon	can	can
7.	cuwen	ciwên	cuyin	cun	cuwen	cuwên	xarmun	cuwen	cuyîn	harman

8.	çute	çiti	çut	cite	cit/çût	cite, cit	cita	cita, citi	çite	çift
9.	çulag	çilag	çulag	çulag	çûlag	culag		çulag		dokumacı
10.	derwêş	dewrêş	doryeş	dewrêş	doryeş	derwêş	derwêş	dewrêş	dewres	derviş
11.	dom	dewam	dewum	dewam	dewûm	dom	dewom	dewom		devam
12.	elawitiş	alawitiş	alwitiş	mîşte kerdene	alawitiş	mîrkerdiş	alawitiş	elawitiş		yoğurmak
13.	ezeb	ezeb	ezew	azeb	‘ezeb	ezeb	bekar	ezeb	azeb	bekar
14.	êdî	êdî	hîn	êndî	hîn	êdî	hîdî	hinî	êndî	artık
15.	êre	êre	yere	vereşan	yere	esir	yere	êre		ikindi
16.	fewt	fewt	fot	merdene	fot	merg		mewt		ölüm
17.	filhan	filhan	filhûn		filhûn			filhon	herg	herk
18.	gure	girwe	gure	gure	gure	giru	gure	giro, kar	kar	iş

19.	goşt	goşt	gueşt	goşt	gueşt	goşt	gueşt	goşt	goşt	et
20.	herinde	herunda	herind	hurendîye	herind	ca	herinde	herundi (m), ca	hurind	yer
21.	hênî	înî	yeni	ênî	yeni/îni	înî	keşme	eyni	henî	çeşme
22.	jûje	şûjî	diji	jûje	dice/dije	jijû	dice	dice		kirpi
23.	jîr	zîr	zîrek		cîr	zîrek		cîrek	baqil	zeki
24.	komkerdi ş	komkerd iş	kuepkerdi ş	arêdayene	kuepkerdi ş/pîeserar diş/aryeda yiş	arêkerdiş	peyser kerdene	arêkerdiş, top kerdiş	arêdene	toplama
25.	korte	kort	kuert	korte	çal/kuert	çel		Çali, korti		çukur
26.	lajek	lacek	lajek	layik	lacek	lacek	lacik	lacek	layik	oğlan

27.	loqera	roqila	loqla	loqnike	rueqla/lue qla	rukela	loqirî	loqla	loqle	bağırsak
28.	mobike	movike	mayek	mobîke	mayek	Momik, movik		kapçiki		eklem
29.	mohr	mor	muer	mor	muer	mor	muhr	mor	mohr	mühür
30.	nêrdewan e	nêrdîwa ni	nêrdîwûn	nêrdîwan	nerd(i)wû n	derince	merdigun, sekû	Silimi, merdoni	nerdîwane	merdiven
31.	nimaj	nemaz	nimaj	nimaj	nimac	limac	nimaj	nimac, nimaj	nemaz	namaz
32.	ordege	werdegi	werdeg	ordege	werdeg	werdek	werdeg	werdegi		ördek
33.	ortax	ortax	wertax	parebira	wertax	şirîk	ortax	ortax		ortak
34.	patîre	patîli	patîle	patîla	patîle	pihen	patîle	patîra		lavaş

35.	poste	poste	puesti	poste	pueste/çer me	poste	pueste	poste	postik	deri
36.	qerbelek	qirbelek	qirbelek	qerbelek	qirbelek	girdûbele k	qerbelek	belek	belekin	alaca
37.	qijike	qîjiki	qerpilas	qilancik	qela/qerpi las	qide, qerla	qela	qijiki		karga
38.	roje	roce	rueji	roze	ruece	roce	roce	roce	roze	oruç
39.	rûnin	ronin	rûnin	ronin	ruenin	beron, ronin,rani n	renin	ruwenin	ronen	yağlı
40.	sanike	estaniki	wistûnik	şanike	sûnik/fist ûnik	çîrvanok	sonike	istoniki	sanike	masal
41.	surince	surinj	surînc	surekî	surînc	surik	surinc	surinci		kızamık

42.	şidênayen e	şidênaye ni	şêdnayîş	şidênayen e	şedênayîş	şêdnayîş		şedênayîş		sıkıştırma k
43.	şikiten	şikiteni	şikitiş	şikiten	şikitiş	şıktiş	şikitiş	şikitiş	sikiten	kırmak
44.	teber	teber	teber	tiver	teber	bera	tewer	teber	tever	dışarı
45.	tehmkerdi ş	tamkerdi ş	tûmkerdiş	tam kerdene	tûmkerdiş	temkerdiş	tehmkerdi ş	tehmkerdi ş	tamkerdiş	tatma
46.	uca	uca	uca	uza	uca	wude	uca	weyra, uca	uza	orası
47.	veyve	veyve	vêw	veyve	vêw/vêwe	vewe, viyande		veyve veyvi	veyvike	gelin, düğün
48.	vêşan	veyşan	vêşûn	veysan	vêşûn	vêşan	weşun	veyşon	vesan	aç, acıkmak
49.	westa	osta	westa	hosta	wista	hosta	osta	westa	oste	usta

50.	xeyret	qeyret	xîret	xeyret	xêret	xîret	qeyret	xeyret	qeyret	gayret
51.	xerez	qerez	qerez	xerez	xerez, qerez	xerez	qerez	xerez, qerez		garaz
52.	yew	jew	yo	ju, zu	yo	yew	yu	yew	ju	bir
53.	yewbînî	jewbînî	yobîn	jubînî	yobîn	yewyewî	yobîn	yewnon	jubîn	birbiri
54.	zêde	zêde	zîyed		zîyed	zêde	zêde	zêde, vîşî/vêşî	jêde	fazla
55.	zimbêlî	zimbêli	zimbêlî	zimêlî	zimbîyel	zimbêl	zimbêlî	zimbêlî	jimel	bıyık

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

ADI VE SOYADI	AHMET KIRKAN
ÖĞRENCİ NO	<u>15940303</u>
EĞİTİM – ÖĞRETİM YILI	2018-2019
YARIYIL	☐ Güz ☒ Bahar
ANABİLİM DALI/BİLİM DALI	KÜRT DİLİ VE KÜLTÜRÜ
PROGRAM	☐ Yüksek Lisans x Doktora
TEZ BAŞLIĞI	Zazacanın Fonetik Açından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacanın Karşılaştırılması

İNTİHAL RAPORU BİLGİLERİ

RAPOR TÜRÜ	Tez Savunma Sınavı Öncesi
SAYFA SAYISI	331
BENZERLİK ORANI	%4
RAPORLAMA TARİHİ	02/04/2019

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler, sonuç ve tartışma kısımlarından oluşan toplam 331 sayfalık kısmına ilişkin, 02/04/2019 tarihinde tez danışmanım tarafından TURNITIN adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan intihal raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 ‘tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- ☐ Kabul/Onay sayfaları hariç,
- ☐ Kaynakça hariç
- ☐ Alıntılar hariç/dâhil
- ☐ Diğer

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Programlarda Tez Çalışması İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

AHMET KIRKAN

İMZA/TARİH

Yukarıda bilgileri verilen tezi bilimsel, şekilsel ve etik kurallar çerçevesinde inceledim. Tezin Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği ve Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olduğunu onaylarım. Jüri karşısında savunabilir olduğunu bilgilerinize arz ederim.

DOÇ. DR. HAYREDDİN KIZIL

TEZ DANIŞMANI

İMZA/TARİH